

Ф. М. Кирилюк

НОВІТНЯ
ПОЛІТОЛОГІЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Ф. М. Кирилюк

*Присвячую
ALMA MATERІ
з нагоди 175 річчя
від дня заснування*

НОВІТНЯ ПОЛІТОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

НБ ПНУС

741295

Київ

“Центр учбової літератури”
2009

ББК 67.1я73
УДК 340.12 (075.8)
К 43

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-1222 від 19.07.2007 р.)

Рецензенти:

В. П. Горбатенко – доктр політичних наук, професор;
О. В. Бабкіна – доктр політичних наук, професор;
В. Г. Антоненко – доктр філософських наук, професор.

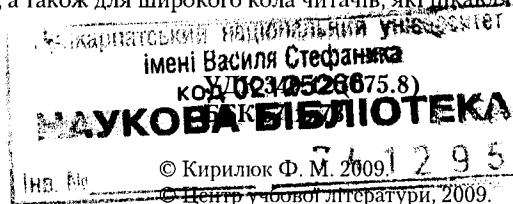
Кирилук Ф. М. Новітня політологія: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / Ф. М. Кирилук – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 564 с. – ISBN 978-966-364-868-2

У навчальному посібнику висвітлено розвиток зарубіжних політичних вчень з кінця XIX до початку XXI ст. В основу покладено формування і конституювання інструментарію політології як наукової і навчальної дисципліни.

Його структура включає науково-методичні рекомендації, основні поняття і категорії, питання до дискусій, теми рефератів і кваліфікаційних робіт та завдання для самостійної роботи студентів. Одним із головних його елементів є витяги з першоджерел до кожної теми підручника, а також список основної літератури.

Розрахований як навчальний посібник на студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться політологією.

ISBN 978-966-364-868-2

ЗМІСТ

Вступ	5
РОЗДІЛ I. Історичні та теоретичні основи конституювання політології як науки і навчальної дисципліни.	6
Тема 1. Теоретико-методологічні засади розвитку політичної науки в новітню епоху.	6
1. Новітня епоха та її особливості.	6
2. Особливості розвитку політології в новітні часи.	13
3. Методологія та основні напрями, школи і течії політології.	23
РОЗДІЛ II. Сутнісні особливості політології на зламі епох XIX—XX ст.	34
Тема 2. Постмарксистські концепції розвитку політичної науки	34
1. Ленінське вчення про політику, владу, державу	35
2. Теорія перманентної революції Льва Троцького	65
3. Прагматична теорія суспільного розвитку Миколи Бухаріна	74
4. Неомарксистські концепції політичного розвитку суспільства	87
Теорія політики Антоніо Грамші	87
«Залізний закон олігархії» Роберта Міхельса	102
Неомарксизм Нікоса Пуланзаса	119
Тема 3. «Реалістичні» тенденції в політичній науці. Теорії інституціоналізму.	140
1. Теорія «політичного» у концепції Карла Шмідта	141
2. Теорія інституціоналізму Моріса Оріу	155
3. Теорія елітарної демократії Йозефа Шумпетера	157
4. Проблеми ідеології та утопії в політичній концепції Карла Мангейма	161
Тема 4. Біхевіоралістичні теорії політики	179
1. Чарльз Мерріам як один із фундаторів американської політологічної науки	180
2. Біхевіористська концепція предмета політичної науки Гаральда Лассуелла.	190
3. Теорія «зацікавлених груп» Артура Бентлі.	204
РОЗДІЛ III. Розвиток і конституювання основ політологічної науки	214
Тема 5. Нормативні теорії влади і демократії.	214
1. Поліархічна теорія демократії Роберта Даля	214
2. Теорія демократії Джованні Сарторі	230
3. Основи політичної науки Моріса Дюверже	244
4. Консоціальна (співсуспільна) демократія Арндта Лейтхарда	261

<i>Тема 6. Теорії системного та структурно-функціонального аналізу політики . . . .</i>	284
1. Структурний аналіз політики Талкотта Парсонса	285
2. Системний функціоналізм — ядро політичної теорії Габриеля Алмонда	300
3. Адаптивний концепт системного аналізу в політиці Девіда Істона	316
4. Методологічні засади постструктуралізму Мішеля Фуко	328
<i>Тема 7. Компаративний і комунікативний аналіз політики . . . . .</i>	350
1. Ханна Арендт: політична свобода — джерело людської гідності	351
2. Теорія політичної комунікації Юргена Хабермаса	364
3. Проблеми компаративного аналізу Девіда Аптера	381
<i>Тема 8. Теорії політичної модернізації: від інституціоналізму до раціоналізму . . . . .</i>	410
1. Новий інституціоналізм	410
2. Теорія справедливості Джона Роулза	413
3. Теорія політичної модернізації і розвитку Самюеля Хантінгтона	427
4. Критичний раціоналізм світового політичного розвитку Карла Поппера	439
РОЗДІЛ IV. Теорії світового політичного розвитку	465
<i>Тема 9. Технократично-сцієнтичні концепції політичного розвитку . . . . .</i>	465
1. Формування концептуальних основ технократичних теорій у Т. Веблена та Дж. Гелбрейта	467
2. Даніел Белл про «індустріальне суспільство як суспільство «меритократії»	474
3. Постіндустріальна прогностика Елвіна Тоффлера	484
4. Концепції «інформаційного суспільства» Йозефа Масуди і Мануеля Кастельса	494
<i>Тема 10. Теорії розвитку світової політики . . . . .</i>	531
1. Концепція світової першості Збігнева Бжезинського	531
2. Геополітична компаративістика Стейна Роккана	543

Провідна роль у формуванні політичної свідомості належить політичній науці, яка успішно розвивається в українському соціумі з часів набуття державою незалежності. Досвід історії переконливо засвідчує, що тільки освічене суспільство з розвинутим почуттям гідності й політичної відповідальності спроможне забезпечити становлення демократії. Без глибоких змін у політичній свідомості, належного рівня політичної культури неможливо досягти вміння жити на базі загальнолюдських цінностей. Особлива роль у цьому процесі належить політичній науці, її історії, з'ясуванню закономірностей розвитку політичних ідей від їх зародження до втілення в життя. Слід зауважити, що одночасно, у становленні й розвитку політології в нашій країні відчуються певні труднощі, зокрема дефіцит першоджерел цієї науки, нерідко однобічне їх тлумачення та досить поверхові методичні засоби вивчення політичних вчень, ідей, доктрин тощо.

У представленому навчальному посібнику відтворено історичні умови і певна послідовність розвитку політичної науки, розкрито суспільні ознаки понятійно-категоріального апарату. Іншими словами, розкрито історію виникнення, розвитку і становлення теоретичного знання, в якому в концентрованому логіко-понятійному виразі знаходяться пізнання світу, політичного життя та процес його виділення в самостійну наукову і навчальну дисципліну.

Центральною і провідною ланкою посібника є науковий виклад сутності теми та навчально-методичні рекомендації для її засвоєння. При цьому автор намагається узагальнити власний погляд і думку істориків політичної науки, об'єднати їх в єдину концептуальну схему. Невід'ємною складовою частиною є витяги з першоджерел, які необхідні для ґрунтовного опанування основного навчального матеріалу. Також важливого значення надається завданням на самостійну роботу студентів, що допоможуть у своїй сукупності всебічно підійти й засвоїти поставлені життям теми.

Автор висловлює вдячність авторам використаних наукових та навчально-методичних праць і сподівається на їхні та інших викладачів і читачів зауваження й побажання щодо поліпшення змісту та форми цього навчального посібника.

Автор висловлює щирі подяки випускнику філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Віктору Ящуку, віце-президенту ВАТ «Золоті ворота», за матеріальну підтримку при виданні цього навчального посібника.

ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КОНСТИТУЮВАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ І НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ТЕМА 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В НОВІТНЮ ЕПОХУ

1. Новітня епоха та її особливості.
2. Особливості розвитку політології у новітні часи.
3. Методологія та основні напрями, школи і течії в політології.

1. НОВІТНЯ ЕПОХА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

У довідниковій літературі епохою (*від грец. epoche*, букв. — зупинка, рос. — *остановка*) суспільства називають проміжок часу в розвитку природи, науки тощо, який має які-небудь характерні особливості. Під новітньою епохою ми розуміємо епоху ХХ і початку ХХІ ст., як такий проміжок суспільного розвитку, який характеризується трансформацією індустріального і постіндустріального суспільства до сучасного інформаційного та новітніх технологій, суспільно-політичною та економічною еволюцією більшості країн до демократії і свободи, до утвердження загальнолюдських цінностей і норм співжиття громадян.

Основним результатом, який визначає розвиток суспільства на зламі ХІХ—ХХ ст., був його перехід капіталізму в імперіалістичну стадію. Основні характерні риси, за класиками марксизму, зводилися до:

- 1) досягнення високого ступеня концентрації виробництва і капіталу, і встановлення на цій основі панування монополій;
- 2) злиття промислового і банківського капіталу та утворення фінансового капіталу (фінансової олігархії);
- 3) посилення ролі експорту капіталу;
- 4) утворення міжнародних монополістичних союзів, що поділили між собою світ;
- 5) завершення територіального поділу світу провідними капіталістичними державами. *Це перша особливість.*

Друга полягає в тому, що на тлі переходу до імперіалізму наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. відбулися великі зміни і в буржуазній надбудові, і в соціальних відносинах. У капіталістичних країнах остаточно складається демократично-правова буржуазна держава. Головними ознаками її були конституційно-правова регламентація державного ладу й політичного режиму; конституційний захист прав і свобод особи в її взаємодіях з державою; парламентська система; система буржуазних партій; сильний апарат державної влади.

Становлення і розвиток буржуазного парламентаризму, цього складного політико-юридичного й ідеологічного комплексу, підпорядковано конкретній системі об'єктивних закономірностей. Найважливіша з них — органічна залежність еволю-

ції буржуазного парламентаризму від процесів генези і утвердження, розширення і зміцнення економічної бази соціально-політичної структури капіталістичного ладу. Зміст, зовнішнє вираження буржуазного парламентаризму в кінцевому результаті зумовлене динамікою капіталістичних виробничих відносин і сформованими на їхньому ґрунті міжкласовими і внутрішньокласовими взаємодіями.

Соціально-економічні й політичні фактори — головні, вирішальні умови розвитку парламентаризму. Разом з тим потрібно мати на увазі, що самі ці фактори виступають і існують у конкретно-історичному прояві; вони, безперечно, несуть на собі відбиток національних та інших особливостей, які відрізняють минуле від сучасного кожної країни. Крім того, поряд з зазначеними первинними факторами на характер парламентаризму активно впливають події громадянської історії, специфічні соціокультурні традиції країни, сформовані в ній норми політичного спілкування, правові погляди тощо.

Третя особливість полягає в переході від капіталізму вільної конкуренції до панування монополістичного капіталізму, яка супроводжувалася великими змінами не лише в економічному і суспільно-політичному житті, а й у сфері міжнародних відносин. Головними напрямками міжнародної політики великих капіталістичних держав з утвердженням монополістичного капіталізму були:

- 1) боротьба капіталістичних держав за створення нових військових союзів;
- 2) підготовка з їх допомогою до війни за перерозподіл поділеного світу.

Четверта особливість — це насиченість доби переходу капіталізму в імперіалізм глибокими принциповими зрушеннями в продуктивних силах, соціально-політичній організації та пізнавальних можливостях людини. Монополістичний капіталізм високо підніс культуру взагалі і особливо культуру мас, початок чому поклала дисципліна праці, суворе й чітке співробітництво на основі новітньої машинної індустрії, суворого обліку і контролю, без яких капіталістичний спосіб виробництва немислимий. Він перетворює науку в безпосередню продуктивну силу.

У тісному зв'язку з розвитком техніки розвивається природознавство. З'явилися нові засоби виконання експериментальних досліджень, виникали і розв'язувалися нові важливі теоретичні проблеми, йшла послідовна диференціація окремих галузей наукових знань на все більш вузькі спеціальні галузі. Одночасно відбувалася своєрідна інтеграція, при якій науки, що розвивалися відокремлено, зв'язувалися між собою спорідненими дисциплінами.

Відповідною була і реакція пануючих верств на наукові досягнення. По-перше, вони сприяли різкому піднесенню престижу вчених і науки в цілому. По-друге, хоч наука ще не стала масовою професією, панівний клас сприяв формуванню специфічного заgonу інтелігенції, зайнятої переважно в університетах, високо оплачуючи її працю. По-третє, буржуазні правлячі кола допомагають (політично і матеріально) вченим створювати спеціалізовані лабораторії і науково-дослідні інститути. По-четверте, багаті підприємці сприяли організації наукових лабораторій безпосередньо в промислових фірмах, оскільки практично застосування результатів дослідів приносило комерційну вигоду. По-п'яте, панівний клас сприяв також виникненню нових технологічних наук, в основі яких були висновки наук фундаментальних, котрі розробляли проблеми, в яких безпосередньо була зацікавлена промисловість.

Таким чином, переростання капіталізму в імперіалізм, що відбувалося наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., значно інтенсифікувало розвиток науки й культури. Це відбувалося внаслідок накопичення знань у галузі природничих і гуманітарних на-

ук, розширення і вдосконалення освіти, розвитку творчих здібностей у ході промислово-технічного перевороту і науково-природничої революції, оновлення шляхів духовного освоєння природи, суспільних відносин, внутрішнього світу людини. Ці надбання мали загальнолюдські цінності, і ними має право пишатись кожна людина зокрема, і все людство в цілому.

Усі перераховані особливості суспільного розвитку кінця XIX — початку XX ст. були передумовами новітнього часу. XX ст. увійде до світової історії як століття воєн і революцій, які справили глибокий вплив на долю всього людства. Початок століття був ознаменований Першою світовою війною. Вона визнана наукою тим рубежем, на якому завершилася нова й розпочалася новітня історія світу — історія великих геополітичних змін, перетворень політичної системи старого світу. Зникли численні монархії, вибухали буржуазно-демократичні революції, утворювалися нові, здебільшого національні, держави з республіканським правлінням у межах їхніх етнічних і політичних кордонів.

Особливо слід підкреслити те, що два міжвоєнних десятиліття вмістили в собі події світової історії, резонансність яких відчувалася і до кінця століття. Майже в одночасся рухнули чотири імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька (другий рейх), Османська. На 1/6 земної кулі розпочалися комуністичні експерименти в більшовицькому виконанні. Суттєвих, а в деяких аспектах кардинальних, трансформацій зазнав націоналізм — одна з провідних ідеологій XX ст. У ці ж два десятиліття як явище світової історії постав і зміг реалізувати себе на практиці фашизм, його різновид — нацизм. Відбувалася докорінна переоцінка культурних цінностей, духовні злами цілих поколінь, нищення тоталітарними реакційними режимами культури та її творців.

Зміни, що відбулися в світі після Першої світової війни мали геополітичний характер і наслідки. Склалася не тільки нові соціально-економічні й політичні реалії в повоєнному світі, а й почали налагоджуватися нові підходи до врегулювання міжнародних відносин, основні контури яких були намічені творцями Версальсько-Вашингтонської системи. При цьому слід особливо підкреслити, що війна завдала величезних збитків економіці воюючих держав. Головні переможці в Європі — Великобританія, Франція, Італія, як і Росія втратили близько половини свого національного багатства, одержали в спадок не тільки економічні труднощі, а й соціальну невлаштованість суспільства, яка в перші п'ять повоєнних років то тут, то там вибухала революційними конфліктами. У кінцевому рахунку всі країни Європи — учасники війни виявилися боржниками США із загальною заборгованістю в сумі 15 млрд доларів.

За такого економічного стану європейських країн виникла потреба в новій американській допомозі. Потік американського капіталу в Європу сприяв швидкій стабілізації економіки і соціальних відносин у провідних європейських країнах. Як і в США, відбувалися суттєві зміни в способах виробництва. Широко запроваджувалася його стандартизація, впроваджувалися раціональні методи організації праці, що відкривало можливості широкого розповсюдження конвеєрного, отже, масового виробництва. Швидкими темпами розвивалося автомобілебудування, нарощувалося виробництво електроенергії, предметів електротехнічної і хімічної промисловості. У зв'язку з цим суттєві зміни відбулися і в повсякденному житті людей, у побут яких масово входили такі блага цивілізації, як телефон, телеграф, радіо, кінематограф, автомобіль тощо.

Але цей процес розвитку був перерваний економічною кризою 1929—1933 рр., яка охопила всі країни капіталістичного світу і тривала майже чотири роки. Вона призвела до скорочення промислового виробництва в середньому на 38 %. Еконо-

мічний спад мав тяжкі соціальні наслідки, політичні ускладнення, особливо на європейському континенті.

У зв'язку з кризою почався перегляд окремих базових принципів класичного лібералізму як провідної ідеології, соціально-економічної моделі західного суспільства, передусім у англосакських країнах. Новий або «соціальний лібералізм» почав утверджуватися також під впливом марксизму і соціал-демократії, зокрема щодо позитивної ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів.

«Соціальний лібералізм», ідеї якого найбільш ґрунтовно виклав Д. Кейнс, став однією з найважливіших реформаторських течій у 30-ті роки, практичною основою виходу з економічної кризи. Він відкидав постулати класичного лібералізму про необмеженість економічної свободи, вільної конкуренції. Суть кейнсіанства полягала в необхідності доповнення традиційних для лібералізму принципів індивідуалізму, вільної конкуренції, ринку, принципами державного регулювання економіки, соціальної сфери.

Вперше і найбільш дієво ці принципи були реалізовані в діях президента-реформатора Ф. Рузвельта, а потім в тих чи інших масштабах і формах запроваджувалися і в інших індустріально розвинутих країнах. «Новий курс» Рузвельта — це система широкомасштабних заходів по виходу з кризової ситуації на шляхах глибокої структурної перебудови соціально-економічної сфери, всього суспільно-політичного життя. Насамперед створювалися ефективні механізми державного регулювання інфляції, зайнятості і безробіття, підтримання високої ділової активності. Важливими складовими «нового курсу» Рузвельта стали створення націоналізованого сектора в економіці, включення виробника у відносини власності через систему акцій та інші форми участі в розподілі певної частини капіталістичного прибутку. На цій основі додалося відчуження працівника від виробництва, включалися матеріальні стимули виробництва, покращувався добробут виробника. На державному рівні створювалася система соціального захисту трудящих, зокрема страхування з безробіття.

Названі заходи здійснювалися паралельно з політичним реформуванням, демократизацією суспільного життя в цілому, що створювало правові механізми, які до певної міри нейтралізували всевладдя монополій. Недаремно адепти вільної ринкової конкуренції кваліфікували таку модель соціально-економічного і політичного суспільства як «повзучий соціалізм».

У науковій літературі стверджується положення про те, що «соціальний лібералізм» став основою реформування капіталістичного суспільства, на якій не тільки була подолана криза 1929—1933 рр., а й закладені стійкі тенденції соціально-економічного розвитку на майбутнє. Більш стабільно вони проявилися після Другої світової війни, що дало можливість країнам Заходу запобігти серйозних потрясінь за всіх змін світової політичної кон'юнктури.

Одночасно слід підкреслити, що драма італійського і німецького лібералізму полягала в тому, що він не оцінив специфіки соціального і політичного розвитку своїх країн у післявоєнний період, сприйнявши фашизм як ту силу, яка здатна «регулювати» соціально-економічні процеси в умовах глибокої структурної кризи суспільства.

Але якщо «новий курс» Рузвельта і його європейські аналоги означали демократизацію всього суспільного життя, і, насамперед, соціально-економічних відносин, то вихід з кризи за фашистським «рецептом» призвів до глибокої кризи буржуазної демократії. Соціальний мир досягався на спотворених соціальних цінностях, за допомогою крайніх засобів. Регулювання суспільних процесів здійснювалося засобами тоталітарного втручання політичної влади. Фашизм (нацизм) ліквідував ідеологічний плюралізм

— основні завоювання буржуазної демократії, тримав під жорстким контролем соціально-економічну сферу суспільного життя.

У цей час склався ще один вид суспільних відносин на теренах радянської держави, в якій її втручання привело фактично до утвердження державної монополії на всю виробничу сферу, до тоталітаризму як абсолютної регламентації всієї діяльності суспільства. Цей шлях пролягав у 20—30-х роках від політики військового комунізму до непу, який, на нашу думку, правомірно розглядати як першу спробу більшовиків організувати соціально-економічні відносини в країні на ринковій основі. Цьому мали сприяти такі його складові, як заміна продрозверстки продовольчим податком, поновлення торгівлі, товарно-грошових відносин взагалі, призупинення націоналізації і навіть певна денационалізація виробництва (оренда, концесії тощо). Розпочалася широкомасштабна структурна перебудова економіки, суть і наслідки якої до кінця не усвідомлювало навіть вище радянське керівництво.

Але в кінці 20-х років сталінський режим робить оберт на 180 градусів до воєнно-комуністичних методів організації суспільного життя. Неп «не вписувався» в сталінську модель суспільних перетворень.

В принципі основу непу мала складати багатоукладна економіка, господарська незалежність виробників від держави та її політичних інститутів. Тому неприйнятною для тоталітарного режиму була ідея саморегулювальної економіки на основі товарно-грошових, ринкових відносин — такою економікою неможливо управляти з одного центру, за єдиним народногосподарським планом.

З ліквідацією непу усувалася і головна економічна перешкода на шляху глобального впровадження адміністративно-командних методів управління в усі структури радянського суспільства. Держава перетворювалася на верховного власника всіх засобів виробництва.

Таким чином, у міжвоєнний період склалося дві моделі суспільно-політичного устрою: перша модель, або демократична (її ще називають європейською моделлю суспільного розвитку з розвинутим громадянським суспільством); друга — тоталітарна (її ще називають азійською моделлю суспільного розвитку). Вони відрізняються між собою такими основними характерними рисами (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

МОДЕЛІ МІЖВОЄННОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ

Демократична	Тоталітарна
<ol style="list-style-type: none"> 1. Економічний плюралізм. Незалежні (господарські) від держави, її політики, інститутів суб'єкти власності. Ринкові відносини як регулятор економічного розвитку суспільства. 2. Політичний та ідеологічний плюралізм. Багатопартійність як його адекватне відображення. Правова захищеність громадянина в правовій державі. Людина, розкріпачена в багатогранності соціальної творчості, її активний суб'єкт. 3. Соціальні інтереси виражаються через розвинуті структури громадських організацій. 4. Вектор соціально-економічної політики спрямований на забезпечення громадянського миру в суспільстві 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Одержавлені засоби виробництва, уніфікація форм власності. Злиття відносин власності і відносин політики. Редистрибуція — позаекономічний примус і перерозподіл продукту «по вертикалі». 2. Однопартійність. Партійно-державний та ідеологічний монополізм, політичний диктат. Правова захищеність особистості. Людина втрачає статус приватної особи, перетворюється на об'єкт політики тоталітарної держави, її політичних та ідеологічних інститутів. 3. Громадські організації або «одержавлюються», або ліквідуються як «політично шкідливі» 4. Нагнітання соціальних конфліктів, реалізація на практиці теорії «загострення класової боротьби».

В цей період відбуваються серйозні зміни в суспільно-політичній ідеології. Формуються і стають основними політичними ідеологіями ХХ ст. консерватизм, лібералізм, комунізм, націоналізм, фашизм, яким відповідають суспільно-політичні об'єднання і рухи.

Соціально-ліберальне реформування підтримали основні маси робітників, фермерів, середніх проверстків капіталістичного суспільства. Почала складуватися нова демократична, антімонополістична за своїм характером коаліція центристських сил, яка виводила класову боротьбу в звичайне русло буржуазно-демократичної конфліктності з цивілізованими нормами її розв'язання. Соціал-демократи зміцнили своє становище, опинившись у середині 30-х років при владі в країнах Скандинавії, Бельгії, Франції, Чехословаччини, Великобританії (лейбористи).

У зв'язку з наростанням фашистської загрози відбулося деяке полівиння соціал-демократії, зокрема, т. з. австромарксизму. Його лідери О. Бауер і М. Адлер сформували концепцію «інтегрального соціалізму», суть якого полягала в зближенні двох течій робітничого руху — реформістського (соціал-демократи) і революційного (комуністи), за умови, що останні позбавляться сектантських ілюзій.

Взагалі ж соціал-демократія була неоднорідною, спектр її соціально-політичних орієнтацій був досить широким як у питаннях внутрішньої, так і зовнішньої політики. Проте саме це (на відміну від жорстко одномірної, лівосектантської позиції комуністів) об'єктивно забезпечувало соціал-демократії широку соціальну базу в суспільно-політичних рухах того періоду.

Глибокий слід у світовій історії 20—30-х років залишила комуністична ідеологія.

Загострення економічних, політичних, ідеологічних, міждержавних та міжімперіалістичних суперечностей у суспільному розвитку призвело до вищої, крайньої форми їх розв'язання — війни. Друга світова війна стала рубіжною і найжорстокішою подією новітнього часу.

Після Другої світової війни внаслідок глобальної боротьби різних політичних, економічних і соціальних альтернатив вибір у більшості європейських країн був зроблений на користь подальшого прогресу людства.

Наслідком цього було посилення демократичних, гуманістичних сил та широке визнання цінностей модернізації.

Поступове подолання наслідків Другої світової війни в країнах Західної Європи дало змогу стабілізувати демократичні режими, відтиснути різні екстремістські течії на периферію суспільного життя.

За цих умов сама західна демократія набула якісно нового рівня розвитку. Це була демократія з яскраво вираженим соціальним змістом, ґрунтувалася на складному балансі інтересів різних верств суспільства. Міцну базу демократії складало громадянське суспільство — сукупність добровільних асоціацій громадян. Стабільність демократичних режимів країн Західної Європи, Північної Америки досягалася завдяки консенсусу головних сил на суспільній арені, відсутності принципових розходжень у поглядах на подальшу еволюцію цивілізаційної системи. Це було характерне для таких течій як ліберал-реформістська, соціал-демократична і консервативна. Вони визнали як базові цінності ідейно-політичний і духовний плюралізм, права людини, демократію, необхідність державного втручання в соціально-економічне життя.

У період з другої половини 40-х років і до кінця 80-х сформувався соціалістичний тоталітаризм як світова система. На кінець 80-х років до її складу входило 15

держав, які займали 26,2 % території земної кулі і нараховували до 32,2 % населення світу. У «світовій системі соціалізму» будувалося в основному тоталітарне суспільство на зразок сталінського соціалізму. Внаслідок періодичних суспільно-політичних і економічних криз в окремих країнах розроблялися і впроваджувалися альтернативні моделі, пошуки специфічних шляхів розвитку соціалізму («працька весна», «культурна революція в Китаї», «відлига Хрущова», «перебудова Горбачова», «бархатні революції» тощо).

Друга світова війна привела до розпаду колоніальних систем (колоніальні імперії Великої Британії, Франції, Голландії, Португалії і Бельгії) і виникнення молодих незалежних систем в Азії і Африці. Розпочалася всеохопна модернізація країн третього світу. Корінним чином змінилося геополітичне поле планети.

І, нарешті, розпад СРСР, світової соціалістичної системи, завершив одну з найдраматичніших сторінок історії. Біполярність часів «холодної війни» з розпадом одного з полюсів змінюється на реальну багатополарність.

Серед особливостей соціально-політичного розвитку сучасного суспільства на зламі тисячоліть слід зазначити такі, як розпад біполярного світу, перехід від авторитарних до демократичних форм правління та створення передумов глобальної демократизації соціального розвитку. Це найзначніша в загальноцивілізаційному вимірі тенденція.

Розвиток цього процесу яскраво продемонстрував взаємозалежність між демократією та зростанням економічної могутності держав. Чим більше нація розвинута економічно, тим швидше вона стане демократичною. За підрахунками С. Хантінгтона, у 1989 р. з 24-х країн із рівнем доходу на душу населення понад 6 тис. доларів США не мали демократичних режимів лише 3 країни (Саудівська Аравія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати), а із 42-х найбідніших країн лише 2 (Індія та Шрі Ланка) мали демократичні режими. З 53-х країн із середнім рівнем доходів 23 мали демократичні режими, 25 — тоталітарні, 5 перебувало на стадії трансформації до демократичного устрою.

Сучасне людство поступово відходить від організації за формаційними ознаками, все більше домінують загальноцивілізаційні або загальнолюдські цінності. Це відбивається на наповненні соціально-економічної системи провідних країн Заходу соціальним змістом. Виробничий процес, розвиток приватного капіталу все більше відповідають інтересам людини. Ефективно діюча демократія, як правило, збігається з такими важливими показниками стандартів життя, як рівень урбанізації, споживання енергії, відсоток внутрішнього національного продукту, що виділяється на охорону здоров'я, освіту, науку та ін. Державна власність у провідних капіталістичних країнах все більше використовується у загальнонаціональних інтересах.

У більш загостреному вигляді, ніж у попередні десятиліття проходив економічний розвиток. Серед тенденцій, що характеризують цей процес, такі, як посилення нерівномірності розвитку окремих країн, їхніх різних груп та географічних регіонів, що супроводжується економічними підйомами, локальними або глобальними кризами, поглибленням економічних і політичних проблем.

Другою, провідною тенденцією світового економічного розвитку кінця 80-х років є прискорена інтернаціоналізація економіки шляхом її інтеграції та глобалізації. В її основі прискорення під впливом нового етапу НТР процесу залучення країн до міжнародного розподілу праці і обміну продукцією та інформацією.

Загалом можна стверджувати, що модель ринкового господарства і соціально орієнтованої економіки на основі приватної власності і регулювання з боку демок-

ратичної, правової держави (США, Великобританія, Франція та ін.) одержала перемогу в історичному змаганні другої половини ХХ ст. Саме на її основі живуть високорозвинуті країни, що досягли певного рівня процвітання при збереженні національної специфіки розвитку. Ця модель є орієнтиром і зразком для інших країн світу.

На думку науковців, у сучасному світі, крім наведених особливостей суспільно-політичного розвитку, слід виокремити і таку, яка спрямовує соціум до інформаційного, техногенного суспільства.

Однією з найважливіших характеристик могутності сучасних країн є їх інформаційний потенціал, який, у свою чергу, визначається станом розвитку засобів масової інформації. Вони вийшли в другій половині ХХ ст. на перші місця серед найважливіших інститутів демократичного суспільства і не лише визначали загальний рівень демократії, а й безпосередньо впливали на їхній розвиток. У свою чергу, на діяльність ЗМІ впливають процеси, які відбувалися в сфері економіки, політики та безпосередній вплив на них складних структур і політичних сил.

Таким чином, усі хто вивчає становлення і розвиток політичної науки в новітню епоху, мають перед собою комплексивний виклад сутності політичних, економічних і духовних процесів, які переживало суспільство на цьому етапі свого розвитку.

2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЛІТОЛОГІЇ В НОВІТНІ ЧАСИ

Щоб зрозуміти сутність сучасної політології як наукової і навчальної дисципліни, необхідно з'ясувати її стислу історію розвитку і конституювання.

Найбільш вдало це зробив відомий американський вчений Т. А. Алмонд. Він писав: «Коли б ми спробували побудувати графічну модель історії розвитку політичної науки у вигляді кривої, що відображає прогрес у вивченні політики протягом століть, то почати її варто було б із зародження цієї науки в Стародавній Греції. В епоху розквіту Стародавнього Риму крива піднялася б дещо вгору, потім йшла б приблизно на одному рівні упродовж усього періоду середньовіччя, істотно зросла б у часи Ренесансу й зробила різкий стрибок у ХХ ст., коли політична наука отримала справді професійний характер. Ця крива відобразила б і якісне вдосконалення уявлень про дві основні проблеми політичної науки: про властивості політичних інститутів і про критерії їхньої оцінки».

Далі Т. Алмонд зазначає, що «Упродовж ХХ ст. у цієї кривої було б три вершини. Перша з них припадає на міжвоєнне десятиліття (1920—1940 рр.) і пов'язана з чиказькою школою — саме тоді були розроблені програми емпіричних досліджень, у яких суттєва увага приділялася психологічній і соціологічній інтерпретаціям політики, а також підкреслювалося значення кількісних факторів. Друга вершина в розвитку політичних досліджень була досягнута в перше десятиріччя після Другої світової війни і означала всебічне поширення поведінкового підходу у вивченні політики, удосконалення традиційних політологічних субдисциплін і зростання професіоналізації. Це відобразилося у створенні наукових установ, численні працівники яких об'єднувалися не стільки на основі ієрархічної структури, скільки за діловими якостями, а також у утворенні професійних асоціацій і об'єднань спеціалістів, у створенні наукових журналів тощо. Третій стрибок політичної науки в

XX ст. визначився введенням логіко-математичних методів дослідження, а також застосуванням економічних моделей у рамках теорії «раціонального вибору» і «методологічного індивідуалізму».

Отже, ми бачимо, що вчений чітко визначає історичні періоди розвитку політичної науки, методи її досліджень, а також сутнісні ознаки цієї науки. Разом з цим він у своєму дослідженні вказує на формування політичної науки як навчальної дисципліни.

У сучасній науці і світі термін «дисципліна» вживається здебільшого як певна галузь наукового знання. Але він має ширше тлумачення. Так, у «Короткому Оксфордському словнику англійської мови» слово «дисципліна» має декілька значень, зокрема як складова частина навчання, духовне і моральне виховання, відсутність якого призводить до лиха; військова підготовка, вишкіл; порядок, який підтримується серед школярів, солдат, в'язнів тощо; система правил поведінки; контроль, який здійснюється над прихожанами церкви; тілесне покарання.

Серед цих ознак нас цікавлять ті, які пов'язані теоретичними ознаками, наукою та освітою. *Отже, наукова і навчальна дисципліна з політології становить сукупність вчених, які спеціалізуються в цій сфері суспільного знання, вивчає і розробляє її науково-теоретичну і практичну сторони, здійснює функції контролю через відповідні установи як над працюючими в цій сфері дослідниками, так і над тими, хто збирається вступити на цей шлях.* Тобто її, як і більшість наукових дисциплін, можна уявити у вигляді суворого і вимогливого наглядача. Одночасно дисциплінарні традиції і практика містять у собі і породжують невичерпні і творчі можливості. Тому дисципліна як в академічному, так і в навчальному плані являє собою класичний зразок прикладу самозбереження і саморозвитку. Підкорення виконавця тієї чи іншої дисципліни, або «сукупному вченому» (Доган) приводить до поліпшення якості і підвищення ефективності роботи як окремих науковців так і колективів науковців.

При цьому слід підкреслити, що будь-які галузі академічного знання одночасно є і «професією», і дисципліною (слово «profess» (англ.) залежно від контексту може перекладатися як «сповідувати віру» або «обирати професію», а слово «profession» (англ.) перекладається не тільки як «професія», а як «вірсповідання» і «група людей, які належать до однієї професії»). «Професіонали» мають не тільки достатньо високий соціальний статус аж до створення національних і міжнародних «професійних асоціацій», але ця категорія вказує на певне відношення людей до своєї роботи. Вчені, які об'єднані в самоорганізовані товариства, зорієнтовані на виконання чітко визначених завдань або функцій, обмежують себе добровільно взятими зобов'язаннями щодо дотримання конкретних стандартів і норм поведінки.

Ці професійні стандарти і норми становлять основу не тільки для оцінювання членами співтовариства діяльності один одного, а й стають їхньою внутрішньою «критичною установкою» (Парсонс) по відношенню до власних досягнень.

Зародки викладання політичних знань можна знайти ще в середньовічних університетах, де з чотирьох факультетів (теологія, медицина, право і філософія) щонайменше два стосувалися вивчення управління політичним життям. Факультет права обов'язково поширював знання про інститути управління, їх статус та значення. З часом вивчення принципів юриспруденції та конституційного і адміністративного права привело в деяких університетах до формального виокремлення політики як самостійного предмета вивчення. В ті часи існувало два шляхи розвитку

політичної науки. В німецькомовній центральній Європі «основна державна теорія» розвивалася на відносно ранньому ступені вивчення права і не відділялася від точних політичних подій і потреб. У Франції, як і в інших країнах, що успадкували традицію римського права, вивчення політичного життя було підпорядковане праву і залишалося досить нерозвинутим із середніх віків до XIX ст. Зв'язок між політичною наукою і правом залишився значним у країнах латинського світу до XX ст. Так, лише в останній чверті XX ст. факультети політичної науки відділилися від правознавчих у Бразилії.

Факультети філософії були другим домом вивчення політики. Але створення окремих політичних факультетів йшло дуже повільно. У XIX ст. навіть факультети економіки, соціології та антропології зробили більший стрибок у своєму розвитку порівняно з політологічними. Вивчення політики було частиною моральної філософії, проте в деяких країнах, зокрема в Канаді, ця наука вивчалася в тісній взаємодії з економікою.

Вперше формальне викладання політики розпочалося в 1613 р. в Нідерландах в університеті Leiden. У Швеції в 1622 р. в університеті Uppsala була навіть заснована кафедра з ораторства і політики, а в Abo Akademi (тоді Швеція, а зараз — Фінляндія) в 1640 р. було створено кафедра політики та історії. Хоч знання, що вивчалися тоді в цих дисциплінах, досить сильно відрізнялися від сучасного уявлення, однак це вже був початок розуміння важливості і необхідності окремої галузі знань про політику.

У другій половині XIX ст. з'явилися зародки факультетів з політичних наук. Наприклад, у Дубліні (Ірландія) у новозаснованому Католицькому університеті (зараз — University College Dublin) у 1855 р. було створено кафедру з соціальної та політичної науки, яка згодом стала факультетом етики та політики. З 1840 р. термін *політика* в сучасному розумінні почали вживатись в університеті, а професійна підготовка спеціалістів з історії та політики у Швеції почалася в Lund з 1889 р. і окремо — лише спеціалістів з політичних наук у Gothenburg з 1901 р. У Бельгії школи з політичних наук і Catholic University of Louvain, та Вільний університет Брюсселю в 1893 р. створили факультети з політичних та соціальних наук. Перед Першою світовою війною в Німеччині почалося стрімке вивчення політики під військовою соціологією. У Англії навіть наприкінці 1940-х років ще не було окремого факультету з політології.

У США розвиток політичних знань відбувався більш стрімкими темпами, ніж у Європі. Перша інавгурація професора з історії та політичних наук відбулася в Колумбії в 1857 р. У 1868 р. в Корнельському університеті було створено факультет історії, соціальних та політичних наук, у 1876 р. відбувся перший випуск фахівців за graduate програмою «історія та політичні науки» у John Hopkins, через чотири роки в Колумбії з'явилася перша школа (аспірантура) з політичних наук. Окремі факультети з політичних наук були створені в університетах — Колумбійському в 1903 р., Іллінойс та Вісконсін у 1904 р., Мічиган у 1911 р., а в 1914 р. з 534 коледжів у 200 викладали курси з політології і 40 мали самостійні кафедри політичних наук. Це досягнення привело до збільшення впливу Сполучених Штатів на розвиток цієї галузі знань.

В американській політології кінця XIX — початку XX ст. «наукове» вивчення політики було передусім історичним, еволюційним і порівняльним, воно розвивалося в напрямках, окреслених Регелем, Контом і Спенсером. На зламі століть у працях таких індивідуалістів, як Вільям Даннінг, у рамках політичної теорії стали

досліджувати історію політичної думки від греків до сучасності. Наголос робився на еволюційному розвитку демократичних ідей і на науковому підході до політики. Вважали, що вивчення політичної теорії дає змогу виробити низку аналітичних понять для наукових політичних досліджень, що їх розуміли, насамперед, як прикладну науку про політичні та управлінські реформи, суспільний контроль та освіту громадян. На початку 20-х років ХХ ст. центр уваги перемістився на створення більш аналітичної, описової і пояснювальної (однак для цієї доби «прогресивної ідеології» в остаточному підсумку прикладної) науки. Тож політичну науку вивчали і викладали здебільшого у вигляді історії розвитку політичних ідей і їх зв'язків з політичними інститутами в різноманітних соціальних та історичних контекстах.

Протягом 1920-х років Чарльз Мерріам, якого з багатьох точок зору слід вважати засновником сучасної політології, почав активно виступати за розвиток теорії політики, яка мала стати осередком об'єктивних і методологічно складних наукових досліджень суспільства. Він наголошував на необхідності застосування понять і методів з інших галузей, передусім — психології і соціології, і на потребі в розвитку кількісних методів аналізу для оброблення зростаючої маси фактів, нагромаджених даною дисципліною. Мерріам доводив, що політологія постанала на основі «а рїогі» дедуктивного підходу, який був типовим для першої половини ХІХ ст., і в другій його половині пройшла крізь історично-порівняльну фазу. Хоча на початку ХХ ст. було досягнуто певного прогресу в розвитку індуктивної науки, що займалася спостереженнями та вимірюваннями, майбутнє потребувало більш теоретично і психологічно обґрунтованого вивчення політики і політичної поведінки для реалізації наукового потенціалу галузі та досягнення її практичних демократичних цілей.

Існують дві характеристики цього періоду, що заслуговують на особливу увагу. По-перше, незважаючи на зростання рівня науковості в працях таких окремих учених, як Мерріам, не було майже ніякої різниці між їх розумінням емпіричної наукової теорії і вивченням історії політичної думки. Вони сприймалися як взаємодоповнюючі напрями, один з яких зосереджувався на аналізі тогочасних політичних процесів, а інший — на їх розвитку в часі. По-друге, призначення науки залишалося практичним, її метою було спонукати до подальших політичних реформ і сприяти виробленню розумної публічної політики.

Внутрішні і міжнародні проблеми 1930-х років відволікли увагу від метатеоретичних питань науки про політику. Політична теорія, якою вона представлена в працях окремих науковців, таких як Жорж Сабін, залишалася здебільшого дослідженням історії розвитку політичної теорії; величезну увагу було приділено формулюванню ліберальних демократичних ідей, їх історичному розвитку, їх протистоянню тоталітарним ухилам — нацизму, фашизму і комунізму — та їх тождественності з науковими принципами. Тим часом не були забуті і твердження Мерріама, що їх протягом даного періоду розвиває Гарольд Ласвелл, але на практиці політичну теорію сприймали головним чином як історію політичних ідей.

Поширенню політичних знань у світі сприяло і створення національних асоціацій політичних наук. Ще в 1884 р. у Великій Британії виникла політично орієнтована група, така як Fabian Sociate лівої орієнтації, та більш консервативна група, що мала назву Політичне та Економічне планування (1931). У 1900 р. в Парижі відбувся конгрес з політичних наук, у 1930 р. такий конгрес було проведено у Стокгольмі. Американську асоціацію з політичних наук була створена в 1913 р., Китайську асо-

ціацію — в 1932 р., Японську — в 1948 р. Українську асоціацію політологів було засновано 1991 р. У квітні 1993 р. створено Українську академію політичних наук.

Переломним моментом у розвитку політичної науки стала міжнародна конференція (колоквіум), організована в 1948 р. з ініціативи ЮНЕСКО в Парижі. На цій конференції було прийнято спеціальну резолюцію, в якій, у зв'язку з невизначеністю на той час предмета науки, було систематизовано і запропоновано її складові елементи за чотирма основними напрямками:

1. Політична теорія. Вона не нормативна, її завдання — формулювання гіпотез про явища, факти, вчинки та їх пояснення, що свідчить про розмежування з чистим емпіризмом. Сюди ж віднесли і історію політичних ідей.

2. Політичні інститути. Конституція. Центральне управління (урядування) (центральний уряд), регіональне і місцеве управління), публічне адміністрування, судова система, економічні й соціальні функції управління, порівняльний аналіз політичних інститутів. При цьому підхід політолога відрізняється від підходу правника тим, що його цікавить не стільки сам текст документів, а конкретна практика та соціальні сили, які його творять.

3. Партії, рухи і асоціації. Групи тиску. Вибори. Інформація, пропаганда і громадська думка. Участь громадян у управлінні та адмініструванні.

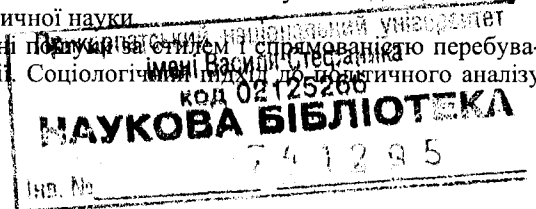
4. Міжнародні відносини. Зовнішня політика держав. Міжнародні організації та механізми і принципи, якими вони керуються. Міжнародне право.

У 1949 р. в рамках ЮНЕСКО було створено Міжнародну асоціацію політичних наук, яка об'єднує в своїх рядах більшість національних організацій. Вона періодично проводить свої з'їзди, які вносять істотний внесок в розвиток політичних досліджень.

Таким чином, сучасне уявлення про предмет політичної науки сформувалося тільки в ХХ ст. після того, як склалася ціла система стійких політичних цінностей і виникла й стала розвиватися суспільна й академічна потреба в системному вивченні політики. В різних країнах розуміння предмета політичної науки складалося неоднаково, і зараз у світі немає його єдиного визначення. Але у всіх випадках основне коло проблем формується із узагальнення національного політичного досвіду в співвідношенні із загальноцивілізаційними політичними досягненнями та особливостями політики в інших країнах.

У сучасній зарубіжній політичній думці мають місце думки про необхідність перегляду старої класифікації політичних наук, яка була дана в рішеннях ЮНЕСКО (1948), Міжнародної політологічної асоціації та різноманітних міжнародних конференцій і симпозіумах 50—60 років. Підставою для цього є існуючі підходи в різних країнах до наукових досліджень та вивчення в освітніх закладах проблем політичної науки. Так, у минулі роки в США політична наука «не мала власної методології». У неї не було чітко визначеного предмета дослідження, на вивчення якого потрібні були б інші методи, ніж ті, які застосовувалися в одній чи декількох суміжних дисциплінах. Її окремі напрями існували як політична історія, політична соціологія, політична географія, політична філософія і політична психологія — тобто як галузі інших наукових дисциплін. Інші її частини продовжували складати конституційне, громадянське і міжнародне право. Такий стан речей, на думку Андреуса, зберігався занадто довго, а кожна з інших загальнонаукових дисциплін претендує на якусь окрему галузь політичної науки.

У Скандинавії основні теоретичні дослідження стилем і спрямованістю перебувають під сильним впливом соціології. Соціологічний підхід до політичного аналізу

отримав розвиток у дослідженнях Є. Аллардта у Фінляндії, У. Хіммельтрандта в Швеції, Ю. Гальтунга, В. Роберта, С. Рокана в Норвегії. У Нідерландах значна частина нинішніх професорів і доцентів спеціалізуються в інших наукових дослідженнях, головним чином у соціології і юриспруденції. В Індії, не дивлячись на те, що в минулому політична наука в основному розвивалася в руслі течій, пов'язаних з філософією, юриспруденцією та історією, нині жоден індійський викладач не може обійтися в роботі без найновіших досягнень у таких дисциплінах, як соціологія, соціальна антропологія, економіка, менеджмент, державне управління.

Різниця в розумінні предмета політичної науки пояснюється не тільки національними особливостями і традиціями, а й багатогранністю політики як суспільного явища. Адже межі об'єкта політології визначають полем політики, «тобто простором, у якому формується і функціонує суспільна влада в усіх її проявах».

Цікавими є думки відомих західних політологів про предмет політичної науки. П. Фавр відзначає, що, за невеликим винятком, «філософи, соціологи та історики, як правило, охоче поступаються інституціонально оформленій політичній науці вивченням виборів, політичних інститутів і перипетій політичного життя. Але разом з тим, деякі з них — причому з числа найвидатніших спеціалістів — залишають за собою майже виключне право займатися вивченням проблем влади і форм панування».

Інший видатний представник французької політичної науки Моріс Дюверже — вчений, викладач, журналіст і письменник, і одночасно відомий громадсько-політичний діяч — у праці «Соціологія політики: елементи політичної науки» пише, що політична наука включає в себе три основні галузі політологічного знання: вступ до соціологічного аналізу політики, опис і характеристика великих політичних систем і вивчення політичних організацій (партій і груп політичного тиску). В цілому М. Дюверже надає перевагу при визначенні предмета політичної науки розумінню її як науки про владу взагалі. Хоча, на його думку, це не розкриває предмета політичної науки повністю, оскільки не охоплює повністю такого поняття як «вплив».

Відомий вчений Д. Істон (США) характеризує політичну науку як «дослідження способів, як приймаються рішення для суспільства». За його словами, «якості політичні вчені ми цікавимося всіма тими діями та інститутами в суспільстві, які більш-менш безпосередньо пов'язані зі способами, якими приймаються і здійснюються владні рішення, і наслідками, які вони можуть викликати». Очевидно, що в усіх цих випадках ми знаходимо (чи маємо) досить звужене розуміння предмета і самої дисципліни політології.

Аналогічне розуміння є і в Американській енциклопедії, де політична наука визначається як системний аналіз державного устрою, його процесів, форм будови, інституцій і можливостей. Автори Інтернаціональної енциклопедії визначають предмет політичної науки як такий, що охоплює інституції, процеси, функції і будову держави.

Ширшим, близьким до нашого, є розуміння політології відомим іспанським політологом Л. С. Саністебаном. Кажучи про політологію як наукову дисципліну, він стверджує, що вона: «а) дає обґрунтовані знання про структуру і функціонування політичних систем; б) ці знання не мають вирішального і остаточного значення; в) політологічне знання перебуває під впливом оцінок і світогляду дослідників».

Спеціалісти в галузі політичних наук із Колумбійського університету (США) відносять до предмета політології «вивчення урядування, політичних процесів та інституцій,

дослідження таких широких предметів, як походження, розвиток і цілі держави, природу суверенітету й різноманітних теорій й доктрин державного функціонування».

Даючи визначення політичної науки, політологи Гарвардського університету (США) підкреслюють, що вона має не тільки найширші предметні межі (державу), а й тісно пов'язана з іншими науками, оскільки немає *такого питання в науці, яке не можна було б безпосередньо або опосередковано віднести до питань політичних*. У тому ж Гарварді вивчення політичних наук охоплює чотири основні напрями: політична теорія, американська політика, порівняльне урядування в різних країнах світу, міжнародні відносини. Вивчається багато предметів, зокрема: «Росія», «Китай», «політичний розвиток», «вибори», «політична поведінка», «форми державного ладу», «президентство» та ін.

Канадські політологи визначають політичну науку як окремий предмет, що відрізняється від політичної філософії, і відносять до сфери її компетенції політичну економію, конституційне право (частково), а також історію конституції і політичну історію, політичну теорію й системи урядування.

Значні труднощі, які виникають на шляху визначення знань, що становлять політичну науку, спонукають до таких висновків:

- політологія повинна лишатися проблемною наукою: настирливе прагнення «побудувати предмет» може відвернути її від свого основного призначення досліджувати численні проблеми, які виникають внаслідок поєднання різних інтересів у межах даної території;

- політологія повинна зважати на те, що теорії, які пояснюють різні явища і здаються добре обґрунтованими, можуть виявитися в підсумку лише більш-менш прийнятними щодо того чи іншого об'єкта, який характеризується особливою нестійкістю і мінливістю;

- політологія повинна лишатися терпимою і визнавати за іншими науками (соціологією, етнологією, психологією, історією тощо) однакові можливості в поясненні проблем політики.

Свідченням мінливості сфери інтересів і межі предмета політичної науки є матеріали і доповіді останніх всесвітніх форумів Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН), які скликаються один раз на три роки, а саме XIV (Вашингтон, США, 1988 р.), XV (Буенос-Айрес, Аргентина, 1991 р.), XVI (Берлін, Німеччина, 1994 р.), XVII (Квебек, Канада, 2000 р.). Якщо їх проаналізувати, то можна побачити, що в назвах доповідей майже не використовуються поняття «політична система» і «політична структура», в той час, як на конгресах 60—70-х років ці терміни й сюжети були чи не найбільш вживаними.

З цього приводу в середині 90-х років на засіданнях спеціалізованого Дослідницького Комітету МАПН «Вивчення політології як наукової дисципліни» відзначалося, що зміна стану і предмета політичної науки тісно пов'язані як з її парадигматичною і концептуальною трансформацією, так і зі світовим розвитком у сфері цінностей та ідеології, що, в свою чергу, приводить до появи практично нової проблематики, як, наприклад, тендерна політична теорія і феміністична практика або ж політична екологія, глобалістика, розвиток теорії та вивчення практики транзитивних суспільств, порівняльна політологія, вивчення соціальних і політичних змін, що виникають з поширенням Інтернету.

Так, на обговорення останнього, XVIII, конгресу було винесено тему: «Світовий капіталізм, управління та громада: чи йдемо до корпоративного тисячоліття», звернуто

увагу на найбільш взаємопов'язані проблеми, які зараз мають значний вплив на інститути глобальної, регіональної, національної та локальної політики.

Політологи часто прагнуть передбачити майбутнє політології та її основні напрями розвитку в ХХІ ст., відмічаючи дію в майбутньому тенденцій і контртенденцій гуманізації та дегуманізації політичної науки, посилення її сциєнтистського (*сциєнтизм* — лат. *наука*, абсолютизація ролі науки в системі культури, в ідейному житті суспільства) і ціннісного начал, інтернаціоналізації знання і зростання впливу національних шкіл тощо.

Можна з впевненістю сказати, що предмет сучасної політології навряд чи повністю викристалізувався, та й чи можливо це. Проблематика політичної науки буде й далі розвиватися і змінюватися разом зі зміною політичних реальностей у III тисячолітті, а також зі зміною суспільно-політичних парадигм і розвитком методологічного інструментарію, глобалізації суспільного життя. Як пише Карл Поппер, «наука — це не система безперечних і стійких тверджень, а ряд сміливих передбачень, які повинні пройти серйозні випробування, перш ніж бути прийнятими».

Розглядаючи сучасний етап розвитку політології, слід виокремити питання про її внутрішню спеціалізацію і гібридизацію. Розвиток усіх наук, починаючи від астрономії до зоології з XVI ст., проходив у напрямі внутрішньої диференціації, внаслідок чого нові спеціальності взаємно стимулювали подальший розвиток одна одної. Зі зміною уявлень про світ кожна з цих спеціальностей доповнювала і збільшувала той комплекс знань, який отримувала в спадщину. Із зростанням цієї спадщини спеціалізація ставала не тільки бажаною, а й необхідною. Поглиблення досліджень, які проводилися в рамках окремих галузей науки, приводило до виникнення субдисциплін всередині цих галузей, багато з яких з часом ставали автономними. Тому все частіше в науковій літературі звучали висловлювання про те, що «більше не існує єдиної, панівної точки зору», «методологічна концепція дисципліни розпалася», «тепер студенти не впевнені в тому, що таке політика» (Істон, Шелінг) та ін. А такі вчені, як Ф. І. Тринстайм і Н. У. Полбі, навіть доводили, що політологія як наукова дисципліна «не має чітко визначеного предмета дослідження, вона аморфна і гетерогенна». Але через двадцять років ситуація чітко прояснилася: для політичної науки стали характерними такі явища, як спеціалізація і гібридизація, при чіткому вираженні її серця — теоретичної політології або політології у вузькому розумінні її предмета.

При цьому зазначимо, що в історії політології (в широкому розумінні політології) процес спеціалізації проходить одночасно в двох напрямках: формування і становлення понятійно-категоріального апарату і перебудова відповідних їй галузей. Новий напрям досліджень, який утворювався внаслідок подібної гібридизації, приводить до конститування в незалежну сферу знання, як це вийшло з політичною економією чи політичною історією тощо, або продовжувати розвиток в межах подвійної дисциплінарної належності (політична географія і політична психологія). В останньому випадку важко провести чітку межу належності до тієї чи іншої наукової дисципліни. Особливо слід підкреслити, що спеціалізація і гібридизація в політичній науці знаходяться в тісному взаємозв'язку. Вони виникли значно пізніше від інших природничих дисциплін, постійно заповнюючи пустоти, які були наявні між існуючими дисциплінами. Але необов'язково, щоб гібридні спеціальності знаходилися десь на півдорозі між двома самостійними дисциплінами. Вони можуть являти собою як би автономну політологічну територію в окремих частинах чи розділах іншої дисципліни. Таким чином, підтверджуючи думки Догана, можна стверджува-

ти, що гібридні спеціальності — це утворення двох суверенних підрозділів наукових дисциплін, а не дисциплін в цілому.

Процес гібридизації відобразився в переліку дослідницьких комітетів, яким надає підтримку Міжнародна асоціація політичних наук. У загальному списку таких комітетів 2005 р. велику частину становили гібридні спеціальності, які пов'язані з іншими дисциплінами, зокрема: політична соціологія, політична філософія, політична географія, політична психологія, релігія і політика, політичне відчуження, політика і етнічні процеси, політична освіта, міжнародна політична економія, міжнародний економічний порядок, порівняльні дослідження судових систем, біологія й політика, соціально-політичний плюралізм, політика у сфері охорони здоров'я, гендерні ролі і політика, концептуальний і термінологічний аналіз тощо. Виходячи з цього, назріла необхідність створити міжнародне «генеалогічне дерево політичної науки».

Процес спеціалізації і особливо гібридизації будь-яких наук полягає в запозиченні і залученні понять, теорій і методів. З цього приводу не можна не звернутися до думок Догана, який у праці «Політична наука та інші соціальні науки» розкриває ці процеси, зазначаючи при цьому, що політична наука завжди брала більше, ніж давала.

Перенесення понять через дисциплінарні межі Доган розглядає впродовж півтора століть — від видання в 1832 р. Дж. К. Льюїсом праці про вживання політичних термінів до виходу в світ у 1984 р. книжки за редакцією Дж. Сарторі «Про поняття соціальних наук». Він підкреслює, що вчені писали про концептуальну плутанину і багатозначність застосування окремих термінів у різних дисциплінах і, зокрема, в політичній науці. На одну з причин такої багатозначності вказував Сарторі: «Ми не можемо сформулювати речення, якщо не знаємо значення слів, з яких воно складається. І справа не в тому, що слова набувають своїх значень у контексті тих речень, в яких вони вживаються, навпаки, значення слова визначається тією фразою, в якій воно вживається».

Друга важлива причина семантичних труднощів визначається тим, що поняття кочують від однієї дисципліни в іншу. Запозичені поняття потребують своєї адаптації до контексту нової дисципліни, оскільки поняття являє собою не тільки термін, а й певний постулат або ідею. В ході проведеного вивчення більше ніж 400 понять, які використовуються в соціальних науках, зазначає французький дослідник Трільєр, було виявлено декілька неологізмів, поява яких пояснюється тим, що запозичується понять більше, ніж створюється. Деякі з них відроджуються знову після тривалого забуття. М. Вебер воскресив поняття «харизма» із довгих віків небуття. Д. Пітер використовував термін «консоціації» (групи громадського єднання), який спочатку застосовувався для визначення пресвітеріанських інститутів у Шотландії. Він застосовував його під час аналізу політичного конфлікту в Уганді. А. Лейпхарт і багато інших вчених поширили його в подальшому при вивченні невеликих європейських демократичних держав, Канади і ряду країн Південної Африки.

Вчений підкреслює не стільки етимологію понять, але й наскільки запозичені поняття стимулюють роботу творчих уявлень. Слово «роль» застосовувалося в лексиці, яка була пов'язана з театром, але М. Вебер надає йому соціологічного значення. Отримавши розвиток у соціології, цей термін став поширюватися повсюди. Слово «революція» ввів в обіг Коперник, а до політичних реалій його

вперше застосував Людовік XIV, а потім К. Маркс. З легкої руки французького короля ним стали широко оперувати історики, а потім соціологи, з подачі яких воно твердо ввійшло в лексикон політичної науки. В рамках політичної науки є ряд власних категорій і понять, найбільш давнє з яких «держава» Платона, «влада» і «політика» Аристотеля, а одним із останніх — «розпад», яке виникло з розпадом Радянського Союзу.

Використовуючи «Інтернаціональну енциклопедію соціальних наук» (1968) і предметні указники деяких великих праць із соціальних наук, Доган склав перелік більше двохсот понять, які були привнесені в політичну науку, багато з яких у процесі засвоєння і адаптації змінили своє семантичне значення. Політична наука запозичила з інших дисциплін такі важливі терміни:

із соціології — акомодация, агрегат, асиміляція, циркуляція еліт, колективна поведінка, ієрархія, ідеальний тип, індивідуалізм, легітимність, засоби масової інформації, класове суспільство, мілітаризм, націоналізм, контрольна змінна, протестантська етика, світський, сегрегація, соціальний клас, соціальний контроль, соціальна інтеграція, соціальна структура, соціалізація, статусна несумісність, робітничий клас;

із психології — афект, відчуження, амбівалентність, очікування, установка, поведінка, свідомість, емпатія, особа, громадський рух, стереотип;

із філософії і стародавньогрецької мови — анархізм, аристократія, консенсус, демократія, олігархія, плюралізм, тиранія, цінність;

з економіки — розміщення ресурсів, партель, корпоративізм, падаюча віддача, промислова революція, індустріалізація, лібералізм, меркантилізм, валовий національний продукт, дефіцит, слаборозвинутість;

з антропології — аккультурація, родинність, каста, неопотизм, патріархат, плюралістичне суспільство;

із теології — харизма, аномія;

із натуралістської лексики — імперіалізм, інтернаціоналізм, ізоляціонізм, ліві і праві, лобіювання, нейтралітет, нігілізм, патронат, плебісцит, пропаганда, соціалізм, синдикалізм.

Не зовсім погоджуючись із висновками такого повноважного видання, слід зазначити, що багато понять мають неоднозначне походження. Витоки терміна «авторитаризм» своїми коріннями сягає до психології і ідеології.

Досить часто несвідомо допускаються плутання з такими поняттями, як деспотизм, автократія, абсолютизм, диктатура. Навіть поняття «влада» з позиції різних дисциплін по-різному аналізувалися Б. Малиновський, М. Вебер, Т. Парсонс, Г. Ласуелл, А. Каплун, Б. Де Жаувел, Дж. Фрідріх.

Поняття «культура» (громадянська, політична, національна) має безліч смислових варіантів: культурна конвергенція, культурна конфігурація, культурна еволюція, культурна інтеграція, культурне відставання, культурний паралелізм, культурна відносність, культурна система.

У західній політичній думці підкреслюється, що особливо велику роль в створенні і використанні нових понять відіграли К. Маркс і М. Вебер, яких відносять до вчених, які широко застосовували в своїх концепціях гібридизацію окремих галузей наукового знання. В цьому плані з ними можна зрівняти лише Аристотеля. У XX ст. Г. Алмонд і Т. Парсонс також ввели в науковий обіг багато нових понять. Часто з понять, як із зернини, виростають цілі теорії: поняття «структура» дало життя теорії структуралізму, «система» — системної методології, «капітал» — концепції капіталізму тощо.

Отже, сучасна політологія як наука і навчальна дисципліна, яка пройшла складний і тривалий час у своєму розвитку, має невичерпний запас внутрішньої енергії для свого подальшого розвитку.

3. МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ, ШКОЛИ І ТЕЧІ ПОЛІТОЛОГІЇ

З позиції сьогодення, коли політологія конституювалася як самостійна галузь наукового знання, слід особливо підкреслити складність і суперечливість її розвитку з другої половини XIX ст. і до наших днів. З одного боку, цей процес характеризувався як завершальне виділення її із соціально-філософського знання в самостійну наукову, навчальну дисципліну при збереженні засадничих традицій і новацій, а з іншого — зародженням і розвитком наукових розробок конкретних напрямів окремих субдисциплін. При цьому слід зауважити, що з кінця XX ст. і впродовж нинішнього спостерігається тенденція до інтеграції всіх субдисциплін політологічної науки. Постійне інтелектуальне взаємопроникнення зближує окремі напрями дослідження в рамках однієї наукової дисципліни, і цим самим сприяє як швидкому розвитку нових теоретичних досягнень так і перетинанню міждисциплінарних меж. Цей занадто складний для розуміння процес значною мірою спрощується завдяки застосуванню все більш уніфікованого комплексу методологічних засобів дослідження.

Сучасне бачення і розуміння розвитку політології як науки і навчальної дисципліни, становлення її предмета й інструментарію дає можливість виділити цілий ряд етапів (періодів) її конституювання. Особливо це проявляється через призму методології політичної науки в цілому.

Основні колізії суперечливості політичного життя розглядаються сучасними філософами і соціологами в контексті взаємозалежності двох провідних соціокультурних парадигм — класики і модерну. Під парадигмою (від грец. *paradeigma* — зразок, приклад) розуміється система світоглядних, методологічних, нормативно-ціннісних установок, які накреслюють теоретичні свідомості вирішення наукових проблем суворо визначеним чином. Як раціональні методологічні моделі високого ступеня узагальненості і яким притаманна імперативна сила для дослідників, ці парадигми диктували і продовжують диктувати необхідність розробки конкретних проблем соціальної теорії в площині певних вихідних світоглядних і пізнавальних принципів. Функціональна своєрідність парадигм полягає в їх здатності до паралельного існування в соціокультурному просторі з періодичним домінуванням будь-якої з них. Соціокультурна тріада парадигм класики, модерну і постмодерну підпорядкована історичному ритму маятникових коливань.

Модерн являє собою цивілізаційно-культурну парадигму, яка існує в опозиції до парадигми класики і буде своє визначення як антитези по відношенню до визначень класичної культури. Цей період збігається з епохою індустріального суспільства — приблизно з другої половини XIX ст. і майже до середини XX ст. Це період значного поширення, а потім руйнації тоталітарних систем; інтенсивного розвитку індустріального сектора економіки і транспортної інфраструктури, яка входить у свою завершальну фазу, коли виробництво товарів і послуг починають переважати над виробництвом засобів виробництва; коли потреби в раціоналізації системи управління призводять до підвищення ролі бюрократизму і діяльності соціальних

інститутів і т. д. Процес секуляризації культури досягає свого логічного завершення, коли соціально-політичне мислення переважає в усіх ситуаціях відповідального вибору і спирається не на релігійні уявлення, а насамперед на раціональні свідчення розумного характеру.

З середини ХХ ст. і до наших днів розвиваються ознаки переростання модерну в іншу модифікацію соціальних парадигм, яку називають постмодерном. Це епоха постіндустріального, інформаційного суспільства, епоха посттоталітарних цивілізацій, епоха глобалізації всіх сфер суспільного життя.

Цей період характеризується розмаїттям політичних концепцій, серед яких можна виокремити неопозитивізм, неолібералізм, тоталітаризм і соціал-демократію. Кожна з них має певну методологію дослідження політичного життя.

Вважаємо, що можна виділити такі основні методи: «інституціональний», «поведінкової революції», «раціонального вибору», «нового інституціоналізму».

По-перше, інституціоналізм сформувався на переломі ХІХ—ХХ ст. на основі вивчення державних інститутів окремих країн і характеризувався описовістю, статичністю, відсутністю порівняльного підходу. Аналіз здебільшого зосереджувався на характеристиках держави, її інститутів, виборах, політичних партіях, тобто формальних елементах політичної системи, а також на законодавчих нормах. Як правило, на основі цього підходу розглядалась історична еволюція політичних, державних утворень, описувалися ці інституції. Тут відсутні будь-які спроби ідентифікувати типи цих конструкцій. Об'єктом дослідження представників традиційного підходу були західноєвропейські політичні системи та державні інститути.

Інституціональний підхід, як зазначає Т. Алексієва, використовує три основних методи дослідження: описово-індуктивний, формально-легальний та історико-компаративістський. Перший з них ще називають сучасною історією. Його прихильники застосовують звичайний історичний метод дослідження і вивчають за його допомогою події, епохи, діяльність конкретних людей та інститутів. У своїх дослідженнях вони описують і аналізують феномени, які виникли в минулому, але пояснюють сучасні політичні явища. Цей підхід робить основний акцент на поясненні й розумінні, а не на формулюванні законів. Історія для них — великий учитель мудрості.

З точки зору представників цього підходу політичні інститути є реальностями, вони конкретні, за ними можна вести спостереження. Вони досить придатні для вивчення їх функціонування й розвитку. Цей метод дає змогу об'єднати емпіричні дослідження політики з аналізом політичних цінностей. Для того щоб визначити політичні інститути необхідно, як вважає Майкл Оукшотт, щоб вони мали в собі нормативні елементи.

Формально-легальний підхід включає в себе два напрями: дослідження публічного права, а звідси термін — легальний; вивчення офіційних урядових організацій, а звідси визначення — формальний. Представники цього методу займаються не тільки вивченням конституцій, а й усієї системи фундаментальних політичних інститутів.

Історико-компаративістський підхід поєднує в собі історичні погляди на явища, які вивчаються, з методом їхнього порівняння.

Отже, можна стверджувати, що інституціональний підхід дає змогу досліджувати причини виникнення, розвитку й становлення політичних інститутів та політичних цінностей, які вони виражають.

По-друге, прихильниками «поведінкової революції», особливо бунтівники раннього біхевіоризму, рішуче намагалися покінути з формалізмом у політиці: з політичними інститутами, організаційними схемами, «конституційними міфами» і «юридичними фікціями». На їхню думку, об'єктом дослідження політології були не законодавчі норми і формальні елементи політичної організації суспільства, не ті чи інші політичні програми та ідеї, не суспільство й політика в цілому, а поведінка, дії та вчинки людей, які спрямовані на досягнення певних політичних цілей. Головна увага приділялась емпіричним фактам та їх обробленню, які й мають істинно наукову цінність. В аналізі політичних феноменів застосовувались методи природничих і точних наук (наприклад, абстрагування, аналіз, синтез тощо).

Біхевіористи стверджували, що необхідною умовою політичних явищ та процесів була можливість верифікації або фальсифікації (заперечення висновків, вимога експліцитності й відтворення дослідницької процедури: верифікація).

Біхевіоралізм, як правило, головну увагу приділяв розгляду та вивченню англо-американської політичної системи і протягом шестидесяти років домінував у політології Сполучених Штатів Америки.

Основне, на що опирається цей підхід — це збирання та описування фактів такими, якими вони сприймаються безпосередньо свідомістю спостерігача. Лише факти можуть розглядатись як носії якихось значень, тому дослідникам не лишається іншого вибору, ніж ретельно їх аналізувати. Розробка понять не є необхідною, навпаки, вона може тільки завадити розумінню фактів і спрямувати їх на шлях ідеологічних спекуляцій. Тобто головним завданням біхевіоралізму є зведення політології до суспільної емпіричної науки та звільнення її від абстрактного підходу до фактів.

Пізніше ці основні концептуальні положення біхевіоралізму були дещо переглянуті і доповнені новими спрямуваннями. Зокрема, постбіхевіоралісти стали стверджувати про необхідність перебування дослідника в певному стані невпевненості, ніж узагалі не відчувати ніяких сумнівів. Вони критикували своїх попередників за те, що в їхніх дослідженнях була присутня ідеологія «емпіричного» консерватизму. Згідно з їхніми думками, біхевіоральне дослідження втрачає зв'язок із реальністю. Його стрижнем є абстрагування й аналіз, і вони покликалі приховати жорсткі реальності політики. Завдання постбіхевіоралізму полягає в тому, щоб зруйнувати її бар'єри замовчування, які неминуче створив біхевіоралізм, і таким чином, допомогти політичній науці осягнути реальні запити людства в період кризи.

За біхевіористами, дослідження та конструктивний розвиток цінностей — незмінні об'єкти політології. Наука не може бути і ніколи не буває оціночно-нейтральною, незважаючи на різні заяви про протилежне. Тому для того щоб зрозуміти межі та можливості нашого знання, ми повинні знати про ціннісні передумови, на яких воно ґрунтується, а також про альтернативи, заради яких це знання може бути використано.

Представники політичної науки несуть відповідальність за всіх інтелектуалів. Історична роль останніх полягає в тому, щоб захищати гуманістичні цінності цивілізації. В цьому їх унікальне завдання й обов'язок. Інакше вони можуть стати просто техніками, ремісниками для часткового ремонту суспільства.

У своїх працях біхевіористи зазначали, що знати — це означає нести відповідальність за дії, а діяти — означає прилучатися до оновлення суспільства. Інтелектуал як учений несе особливу відповідальність за дієвість свого знання. Умоглядна наука — продукт ХІХ ст., коли було досягнуто широкої моральної згоди. Сучасна дієва

наука з необхідністю відтворює сучасний конфлікт у суспільстві з приводу тих чи інших цінностей та ідеалів, і це повинно проходити через весь процес дослідження. Таке нове бачення веде до політизації професії. У зв'язку з цим Веберівська диференціація між покликанням вченого й політика явно недостатня. Якщо в інтелектуалів є зобов'язання — максимально використовувати й реалізовувати свої знання, то організації інтелектуалів — професійні асоціації, в тому числі політичні, а також університети не повинні перебувати осторонь повсякденної політичної боротьби, а брати в ній участь. Політизація професії так само неминуча, як і бажана.

По-третє, прихильники теорії «раціонального вибору» намагалися змінити хитку логіку, запозичену біхевіористами в психології, формальним порядком і математичною точністю, звести всю політику до взаємодії матеріальних інтересів і майже відкинути як непотрібні духовні цінності, принципи й особисті уподобання, а разом із тим усю історію людства і соціальні інститути.

Усвідомлюючи невдоволеність існуючим ладом, раціоналісти не бажали вивчати історію, наслідком якої є цей порядок. Їм не цікавить минуле, те, що було, і те, що є в наявності, яке вбачалося як грубе насильство. Вони будують абстрактні теорії й обґрунтовують такий політичний ідеал, який придатний для всіх часів і народів. Розкриваючи свої теорії, раціоналісти заявляли про розкриття абсолютної істини, та привертають увагу до цілого ряду збочень людського розуму. Обґрунтовуючи політичний ідеал, вони визнавали в ньому єдино розумний порядок і різко негативно ставилися до державницьких ідеалів своїх попередників.

Необхідно підкреслити, що перші дослідження, які започаткували теорії раціонального вибору, здійснювалися в Англії і США. Вони торкалися насамперед проблем впливу економіки на наслідки виборів. Ці емпіричні дослідження в основному ґрунтувалися на основі розробок Ентона Даунса, зокрема, його праці «Економічна теорія демократії» (1957).

Наступним кроком у розробці теорії раціонального вибору стали праці М. Олсона, наприклад, «Логіка колективної дії: суспільні блага й теорії груп» (1965). Він робить висновок про те, що індивіди, які мають власний інтерес, не завжди беруть участь у колективних діях заради віддаленої мети. Вчений фундаментально критикує плюралізм і ортодоксальний марксизм, оскільки вони виходили з того, що для політичної мобілізації необхідно, щоб громадяни поділяли спільний інтерес.

Неабияке значення в раціоналістичних дослідженнях має теорія ігор. Вона торкається розгляду раціонального вибору при наявності стратегічної взаємозалежності, тобто коли на вибір індивіда впливає вибір інших людей і навпаки.

Основним елементом теорії раціонального вибору є дія. Для того щоб пояснити дію того чи іншого індивіда, необхідно мати на увазі, що вона (дія) насамперед пов'язана з бажаннями й переконаннями останнього. Як визначає Іон Елстер, раціональна дія включає три операції, завдяки яким досягається оптимальність: пошук найкращої дії при певних поглядах і бажаннях; формування найбільш обґрунтованого переконання; збирання необхідних свідчень при певних бажаннях і з урахуванням попередніх переконань.

В основі теорії раціонального вибору лежить методологія індивідуалізму. Одночасно прихильники цієї теорії визначають, що політичний вибір розглядається як результат бажань, переконань і дій надіндивідуальної одиниці — суспільства. Іншими словами, на думку прихильників теорії раціонального вибору, достатньо

припустимо розглядати політею (політику) як одну діючу особу, яка володіє цілісною системою стабільних цінностей і здатна реалізовувати свої бажання.

І, нарешті, по-четверте, на відміну від вищеприведених періодів, у кінці ХХ ст. політологія, очевидно, стала на шлях об'єднання різноманітних методологічних підходів. Найбільш значний внесок у це об'єднання зробив розвиток концепції «нового інституціоналізму». Тепер при оцінюванні рушійних сил політичних процесів науковці з політичної науки вже не акцентують свою увагу тільки на можливих альтернативах, агентах, структурах, інтересах або політичних інститутах. Нині переважна кількість дослідників політичного життя схиляються до поєднання усіх цих факторів. Залишилися в минулому дискусії про те, що первинне — раціональний компонент поведінки чи звички; прихильники моделі раціонального вибору надають перевагу тим обмеженням, у межах яких люди здійснюють політичні дії. Неактуальним у наш час є протиставлення реалізму ідеалізму, ніхто більше не ламає списи в доказах, що є рушійною силою історії — інтереси чи ідеї. Переважна більшість вчених надають важливого значення і тим, і іншим. На зміну своєрідного діалогу глухих минулих часів прийшло плідне співробітництво. Представники різноманітних шкіл відчували необхідність поєднання зусиль у розробці загальнодисциплінарних проблем. В якості прикладу такої співпраці можна назвати праці економіста М. Олсона, юриста Т. Галлона, політолога Е. Оситра і соціолога Дж. Коулмана. Саме вони ввійшли до керівництва асоціації «Public choice society», створення якої знаменувало собою початок розробки основ для дослідження з усіх субдисциплін політичної науки. Про це також пишуть Алмонд та Істон у своїх роботах останніх років.

Зростання професіоналізму політологів відзначається в різних галузях. Тому в сучасних умовах одним із найбільш яскравих проявів цього процесу є те, що все більша кількість дослідників різних спрямувань використовують подібну методіку і техніку, спираючись на одні й ті ж фундаментальні теоретичні роботи. Це забезпечується як у процесі навчання, так і в наукових пошуках. Глибина і деталі цих загальних посилянь змінюється залежно від країни, конкретної дисципліни, вивчення праць того чи іншого вченого.

Із зростанням «нового інституціоналізму» приходять оновлення розуміння історії, закономірностей розвитку політичного життя, в цілому по-новому розглядається політична наука. Особливо це помітно в політичній науці США, яка свого часу претендувала на свою гегемонію у світовій політичній науці. Але досвід світового політичного розвитку змусив американських політологів переглянути свої «заамериканізовані» підходи. Найбільш характерними з цього приводу є праці з політичної історії США, зокрема, Тедда Стокпола «Захист солдатів і матерів: політичні витоки соціальної політики США» і К. Оррена «Запізнілий феодалізм: праця, закон і ліберальний розвиток в США».

Важливою темою сучасної політичної науки є зростаюче розуміння того факту, що ідеї мають вплив на суспільний розвиток. У сучасній західній політології вона відновлюється особливо в ході дискусій навколо державної політики. Розгляд старих проблем у новому ракурсі, визначення нових підходів до них і нових способів рішень — усе це в контексті їхнього соціального змісту становить суть політичної активності. Прикладом цього є праці Дж. Роулза «Теорія справедливості», М. Олсона «Логіка колективної дії», Р. Даля «Хто править?», Т. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура», Д. Істона «Системний аналіз політичного життя», С. Хантінгтона «Полі-

тичний порядок в мінливих суспільствах». Цих теоретиків можна приєднати до найвидатніших інтеграторів політичної науки як наукової дисципліни.

Особливо слід підкреслити, що в сьогоденній політичній науці все чіткіше проявляються постмодерністські напрями. Їхня присутність відчувається настільки сильно через те, що основні концепції цих напрямків пронизані високим рівнем абстракції. Серед постмодерністських концепцій можна визначити декілька спрямувань. Серед них — концепція постматеріалізму. Згідно з нею, зокрема у Р. Інглхарта, передові індустріальні суспільства перетворюються на нову форму соціальної і політичної організації суспільства, в якій ставляться під запитання проблеми демократії, формуються «постматеріальні цілі», такі як самореалізація, особиста свобода, соціальна рівність, самовираження і підтримання якості життя. Наприклад, в той час, як голландці можуть дозволити собі прагнути до постматеріальності, поляки, українці, росіяни лише сподіваються досягти матеріального благополуччя, до якого голландці вже давно звикли.

Інший представник, власне засновник постмодернізму М. Фуко, вважає, що політологія, як політична теорія, має справу насамперед з парадигмою влади, яка сформува-лася на основі досвіду домодерністської епохи. В традиційній парадигмі влада розглядалася як суверенітет: те, що дозволено, і те, що заборонено, визначається силовими зусиллями правлячих кіл. Владний режим діє не стільки через прямі розпорядження, скільки за допомогою дисциплінарних норм, сфокусованих у законах. На думку вченого, в сучасних умовах правлячі кола не волюють контролювати підданих із центру, тримаючи їх в страсі. Замість цього інститути управління поширюють свій вплив на місцях, проникаючи в усі капіляри суспільства, що суттєво здійснює дисциплінарний вплив на всі структури, змушуючи їх погоджуватися з нормами здорового глузду, порядку і доброго смаку. Влада, таким чином, поширюється на дисциплінарні інститути, які організовують діяльність людей і керують нею в складних умовах сучасного розподілу праці: в лікарнях і поліклініках, школах, вузах, в'язницях, поліції тощо.

Ж. Дерріда стверджує, що прагнення людини до чітко визначених принципів політичного регулювання приводить до подавлення і переслідування всіх інших, відмінних від даних принципів, уявлень як у окремої людини, так і всіх тих, хто її оточує. А У. Конноллі пише про те, що будь-які норми неминуче відрізняються суперечливістю і подвійністю, і тому необхідно всіляко і одноосібно протидіяти намаганню бюрократії довільного їх тлумачення.

Таким чином, ми бачимо, що нині в політичній науці йде дискусія про те, чи знаходиться нинішнє суспільство на етапі модерну (сучасності), чи в ньому проходять фундаментальні зміни, які привели до формування нових якісних ознак нової епохи — постмодерну. При цьому слід підкреслити, що в науковій літературі, крім вищезазначених представників цієї дискусії, сформувалися два протилежних напрями. Перший — прихильники модерну від Е. Гіденса — нинішнього ректора Лондонської школи економіки і політичної науки — до Ю. Хабермаса — одного з провідних сучасних теоретиків політичної філософії. Другий представляє велику і різноманітну плеяду сучасних теоретиків-постмодерністів, серед яких найвідоміші: Ж. Бодріяр, Ж. Ф. Ліотар, Ф. Джемесон тощо. Зараз постмодернізм досить плодючий. Його адепти дійсно ознайомлюють світ з багатьма важливими і цікавими ідеями, які породила практика суспільного життя. Він має сильний вплив на мистецтво, архітектуру, філософію, соціологію і політичну науку. Постмодернізм робить певний виклик традиційній політичній теорії.

Основні поняття і категорії

- імперіалізм;
- історизм;
- модерн;
- парадигма;
- постмодернізм.

Імперіалізм (від лат. *imperiū* — влада). Монополістичний капіталізм, вища стадія капіталізму, яка виникла в кінці XIX — на початку XX ст. Для імперіалізму характерним є зрощення монополій з державою, утворення державно-монополістичного капіталізму. Панування монополій в економіці доповнюється їх пануванням у політиці, ідеології, всіх сферах життя суспільства. Теорію імперіалізму розробляв Ленін. Він характеризував імперіалізм як паразитичний, загніваючий капіталізм! переддень соціалістичної революції. (Друкується за: *Шваєда Ю.* Політичні партії: енциклопедичний словник. — Львів: Астролябія, 2005).

Історизм (*historicism*) — теорія, згідно з якою історичні події підпорядковані природним законам, які визначають соціально-культурний розвиток, погляди і вартості, притаманні кожному історичному періоду. У соціальній філософії історизм, назва якого походить від німецького слова *Historicism*, спочатку означав наполягання на потребі «увійти» в певний історичний період, щоб зрозуміти його через вивчення значення слів і концепцій, уживаних за тієї доби. Проте після публікації праці Карпа Поппера «Злиденність історизму» (1957) найуживанішим значенням цього терміна стало зовсім інше: віра в неминучість історичного розвитку, що піде певним шляхом. (Друкується за: *Короткий оксфордський політичний словник: / Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005. — 789 с.*)

Модерн — поняття, яке в науковій літературі пов'язане з поняттям «постмодерн». Нім. філософ Іо. Габермас, який виступав опонентом постмодерністського мислення, розглядає дане поняття в трьох значеннях, що відповідають різним історичним епохам. 1) М. як християнська епоха. Поняття «*today*» вперше використовують Отці церкви наприкінці Уст. н. е. Вони протиставляють християнський світ як «*today*» язичницькому світові як «*antiquus*». Таке розуміння призвело до отождолення понять «сучасний» та «християнський» і протиставлення понять «античний» та «сучасний». 2) М. як епоха Нового часу. Новий час («*Modernity*»), теоретизований Марксом, Вебером та іншими, розглядається як історичне поняття, що стосується доби, яка слідує за епохами Античності й Середньовіччя. У цей період докорінно змінюється погляд на історію: по-перше, перманентно скорочуються власне часові межі «актуальної історії»; по-друге, в епоху Просвітництва формується ідея «Прогресу» як рушія історії. 3) М. як ідеологія: проєкт М. Поняття «проєкт М.», запропоноване Іо. Габермасом, найточніше підкреслює, що М. як ідеологія — це світоглядний проєкт, започаткований у добу Просвітництва. (Друкується за: *Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця*)

Парадигма (від грецьк. *παράδειγμα* — зразок, форма) — відпочатковий зразок впровадження певної системи чи процедури. Термін введено до філософії науки амер. істориком науки Т. Куном для позначення сукупності переконань, цінностей, методів і технічних засобів, що прийняті науковою традицією (пізніше Кун витлумачив поняття П. як дисциплінарної матриці). За Куном, П. називається сукупність методів і прийомів, якими користується те чи інше наукове або філософське співтовариство, об'єднане загальною науковою чи філософською ідеологією, на відміну від інших співтовариств, що об'єднані іншою ідеологією і, відповідно, мають свої П. Зміну П. Кун називав науковою революцією. При встановленні наукової П., починається те, що Кун

називає нормальною наукою, коли відходять убик методологічні суперечки і починається розробка деталей, нагромадження матеріалів, розгадка «головоломки» — у рачках прийнятої П. Після того, як нормальна наука проходить свій життєвий цикл і починає старіти, відбувається наукова революція, що встановлює нову П.

В історії філософії парадигми постають специфічними формами історичного осмислення людиною свого взаємовідношення зі світом. Перша, початкова філософська П. — міфологічна, що розкривається як диференціація первісного Хаосу природи на множинно-речово-предметних структур, як універсальної системи світу (Космосу). Космос як упорядкована система світу є другою — античною П. греко-римської філософії; світ тут ототожнюється зі специфікою природного буття, духовна ж реальність вибудовується за зразком речово-предметної моделі. Третя — середньовічна — філософська П. надає пріоритету духовним процесам, малюючи їх головними домінантами світотворення і життєдіяльності, здійснюваними надприродними — Божественними — чинниками. Наступна — новочасна — філософська П. створює моністичні (матеріалістичні або ідеалістичні) моделі філософування, ігноруючи специфічність (тілесно-духовну «двоїстість») людського існування. І, нарешті, остання на сьогодні — сучасна філософська П. — розробляє варіанти єдності (і водночас «незілляності») тілесно-духовних характеристик людини (йдеться про різновиди позитивістської, прагматистської, екзистенційної та ін. версій сучасної світової філософії). Сучасна П. спирається на потужну ареопагітично-кордоцентричну західноєвропейську традицію і барокову — «філософію серця» — східноєвропейську (укр.) філософську традицію. (Друкується за: Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця.)

Постмодернізм — теоретична течія у філософії 2-ї пол. ХХ ст., яка привертає увагу до змін, що відбуваються в сучасному світі: в соціальній реальності, інтелектуальній, науковій та художній сферах. Він не існує як єдиний, організований напрям, навпаки, різні концепції, теорії об'єднуються під назвою П., хоча саме це поняття ще недостатньо концептуалізоване.

Автором терміна «постмодерн» вважається Арнольд Тойнбі. Вперше цей термін фіксується в 1947 у короткому односторонньому викладі Д. Соммервілом перших шести частин книги А. Тойнбі «Дослідження історії». Постмодерн там означає сучасну фазу західноєвропейської культури. Точкою відліку такого постмодерну є 1875, а ознакою — перехід від політики, яка спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин.

Основоположниками П. називають Ф. Ніцше, М. Вебера, Х. Адорно, М. Горькаймера, М. Гайдеггера, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Батая, Ж. — Ф. Ліотара, котрі проводили радикальну деконструкцію європейської культурно-історичної традиції. Франц. філософ Ж. — Ф. Ліотар у книзі «Ситуація постмодерну» формулює установку постмодерну з позиції критики сучасного технологічного прогресу і виділяє дві його загальні характеристики: діагноз розпаду єдності (як вихідна ситуація постмодерну) та захоплення множинності (як завдання постмодерну на майбутнє).

Виступаючи розмаїтою духовною тенденцією в багатьох течіях філософії, соціології, футурології, методології науки та інших сфер культури Заходу, П. стверджує себе не як послідовник модернізму; а як емансипатор свідомості цивілізації від «ідеалів-ідолів» минулої епохи, які гальмували, обмежували багатогамний процес самореалізації особистості. У цілому П. — це виклик «модерністському проекту» саморефлексивної, критичної раціональності та свободи, які характеризують епоху від кантівської концепції Просвітництва до гуссерлівського «повернення до речей». Існуюча в цьому проекті концепція, на думку постмодерністів, неодмінно призводить до апології тотального контролю над цивілізацією і є складовою частиною феноме-

на панування, що не знає ніяких перешкод ні в поневоленні людини, ні в ціннічному догоджанні правителям цього світу. Раціо набуває різних подоб — «індустріальний розум» у Фуко, «логоцентризм» у Дерріда, — і виступає сутнісним фактором, що поглиблює негативні тенденції західної цивілізації, як тоталітаризація, відсуджуюча об'єктивність, лімітація.

Отже, перша особливість П. — це його багато мірність. Постмодерн як культурний феномен має ряд вимірів: естетичний, політичний, філософський. Естетичний — пропонує поєднати елітарну та масову культури, повернутись до мистецтва, що відповідає традиціям і має відношення до навколишньої дійсності. Політичний — орієнтує на проведення децентралізованої, анархічної політики. Філософський — спрямований на здійснення ради кальних перетворень модерністської метафізики. Друга особливість П. — поліваріативність. Протиставляючи себе метафізиці модерну, філософія ставить за мету звільнення людської духовності, суб'єктивності, творчої активності від сформульованих у минулому норм, регулятивів, які сьогодні перетворилися на ілюзії на помилки, що заважають вільному розвитку особистості.

Також необхідно виділити основні риси П.: 1) деконструкція традиційної метафізичної парадигми, «деканонізація», боротьба з традиційними ціннісними центрами (людина, етнос, логос); 2) заміна вертикальних та ієрархічних зв'язків горизонтальними і ризоматичними, відмова від ідеї лінійності, ідеї метадискурсивності, універсальної мови та мислення, що базується на бінарних опозиціях; 3) знання в цілому не може бути редуковане ні до науки, ні до пізнання. Пізнання — це набір тверджень, які, за винятком усіх інших тверджень, позначають або описують об'єкти й можуть бути істинними або хибними, а наука виступає як підрозділ пізнання; 1) «віртуальність» світу епохи постмодернізму, феномен «подвійної присутності».

Не викликає сумніву той факт, що постмодерн — це закономірне явище у філософській думці, яке історично та змістовно пов'язане з попередніми концепціями, у чомусь їх заперечуючи, а в іншому — наслідуючи. Характерною рисою П. є те, що він виступає за співіснування, співбуття різних за своєю природою дискурсів, що борються між собою, змінюючи один одного. На перший план як спосіб філософствування виходять постметафізика, деконструкція, «постмодерністська чутливість», постмодерністська іронія — «пастіш», децентрування, цитатне мислення. (Друкується за: Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця.)

Питання до дискусії

1. Чим була зумовлена необхідність виокремлення політичних знань у самостійну науку?
2. Які проблеми досліджує сучасна західна політологія?
3. Чи існує один метод у політології?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних і магістерських робіт

1. Біхевіоризм як основний метод політичних досліджень американської політології ХХ ст.
2. Виникнення і розвиток політичної науки.
3. Політологія і «гібридні» галузі політичного знання.
4. Позитивістські і антипозитивістські напрями в політичній науці.
5. Національні школи політології.
6. Політична наука як соціальний інститут.
7. Теорія політики і прикладна політологія.
8. Методи та їх типологія в політичній науці.

Завдання для самостійної роботи

1. Розгляньте основні етапи розвитку політології, які наведені в таблиці. Охарактеризуйте зміну трактування предмета дослідження впродовж визначених етапів розвитку політичної науки. Опишіть, які методи застосовували політологи для дослідження на кожному з етапів розвитку політичної науки.

Етапи розвитку політології	Періоди	Основна проблематика	Методи, що застосовувались
Інституційний	Кінець XIX — початок XX ст.	Вивчення державних політичних інститутів, порівняльний аналіз конституційного устрою	Порівняльно-історичний, описовий, формально-логічний, нормативно-інституційний
Біхевіористський	20—70 роки XX ст.	Індивіди і групи; розподіл влади і ідеї, які визначають політичні погляди людей; інститути, які спрямовують діяльність людей; зацікавлені групи; ЗМІ; електоральні поведінка; «корпоративізм»; порівняльні дослідження; дослідження країн третього світу (допишіть)	Кількісні методи, квантифікація. Пошуки закономірностей. Верифікація, систематизація знання, диференціація цінностей і емпіричних даних, інтеграція з іншими дисциплінами (допишіть)
Постбіхевіористський	70-і роки XX ст. — до наших днів	Дослідження сприйняття і змісту взаємодії. Комунікації між індивідами, спільнотами, групами. Рациональний вимір. Вплив «інституційних обмежень» на поведінку індивіда. Порівняльні дослідження (допишіть)	Політична герменевтика, вивчення символічної взаємодії. Теорія раціонального вибору. Неоінституціоналізм. Порівняльні методи (допишіть)

2. Дайте визначення політичної науки з позицій:

- традиційного підходу;
- біхевіоралізму;
- структурно-функціонального підходу;
- феноменологічного підходу;
- теорії раціонального вибору;
- неоінституціоналізму.

Питання до заліку

- Загальна характеристика особливостей розвитку суспільства в новітню епоху.
- Характерні особливості розвитку політичної науки у новітню епоху.
- Теоретико-методологічні засади розвитку політології кінця XIX — початку XX ст.

Питання до іспиту

- Сутнісні ознаки новітньої епохи та її відображення в політичній науці.
- Трансформація політичної науки від класицизму до модерну і постмодерну.

- Політологія як наукова і навчальна дисципліна.
- Класифікація та періодизація новітньої політології.

Рекомендована література

- Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. — Вып. I-IV. — М., 1990 — 1991.
- Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Полис. — 1998. — № 4.
- Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. — 1992. — № 4.
- Бурдые Т. Социология политики. — М., 1993.
- Виноградов И. Б. Политические идеи современности // Социально-политический журнал. — 1997. — № 1.
- Галаганов С. Г., Фролова М. А. Современная западная политическая теория (на примере англо-американской и французской политических школ). — М., 1993.
- Егоров С. А. Политическая юриспруденция в США. — М., 1989.
- Зарубежная политическая наука: история и современность. — Вып. I, II. — М., 1990.
- Истон Д. Новая революция в политической науке // Социально-политический журнал. — 1995. — № 3.
- Кокоркин А. А. Современная социология и политология США // США: экономика, политика, идеология. — 1991. — № 1.
- Лоуи Т. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки // Политические исследования. — 1999. — № 5.
- Макарычев А. С. Постмодернизм и западная политическая наука // Социально-политический журнал. — 1996. — № 3.
- Мангейм Д. Б., Рич р. К. Политология, методы исследования. — М., 1997.
- Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Иноземцева. — М., 1999.
- Политическая наука: основные направления.
- Политологическое обозрение: Реф. сб. / Отв. ред. Ф. М. Кирилюк. — К., 1993. — Вып. 1.
- Современная политическая теория (Автор-составитель Д. Хелд). — М. Nota Bene — 2001.
- Сучасна західна політологія: Короткий нарис історії й теорії / Місуну А. В., Братанич Б. В. — К., 1991.
- Тоффлер О. Третья волна. — М., 1998.
- Фавр П. Политическая наука во Франции // Полис. — 1996. — № 6.
- Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. — К., 1995.

СУТНІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТОЛОГІЇ
НА ЗЛАМІ ЕПОХ ХІХ—ХХ ст.

ТЕМА 2

ПОСТМАРКСИСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

1. Ленінське вчення про політику, владу, державу.
2. Теорія перманентної революції Льва Троцького.
3. Прагматична теорія суспільного розвитку Миколи Бухаріна.
4. Неомаксистські концепції політичного розвитку суспільств.

Марксизм є радикально-революційною течією в ідеології соціалізму, яка сформувалася в середині ХІХ ст. Марксизм — це радикальна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне. Ця політична ідеологія ґрунтувалася на таких засадах:

- історичний матеріалізм («матеріалістичне розуміння історії»);
- діалектичний характер розвитку світу; заперечення капіталізму внаслідок відчуження робітника від продуктів своєї праці;
- пролетарська революція як шлях вирішення протиріччя між працею та капіталом;
- класова боротьба заради викорінення приватної власності;
- досягнення комунізму як кінцевої мети і цілі суспільного розвитку.

Марксизм пройшов у своєму розвитку ряд етапів, серед яких виділяються:

- 1) адаптація до конкретного національного контексту (Г. В. Плеханов та ін.);
- 2) марксизм «ревізійністського» типу, який переглянув вчення Маркса, внісши в нього положення про можливість мирного переходу до соціалізму і заперечення неминучості класової боротьби, який ще називають як марксизм соціал-демократичного типу (К. Каутський, Е. Бернштейн та ін.); останній став ідеологією для західної соціал-демократії;
- 3) ортодоксальний комунізм як офіційна ідеологія, який сформувався при становленні соціалістичних режимів і радикалізований постулатами про класову боротьбу, насильницьку диктатуру пролетаріату і т. д. (В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін, Мао-Цзедун та ін.);
- 4) неомарксизм, який зберіг основи у вигляді історичного та діалектичного матеріалізму, але відрізняється акцентом на гуманізм і теоретичні проблеми людини (Д. Лукач та ін.).

Певний внесок у розвиток неомарксизму здійснили представники Франкфуртської школи соціальної філософії (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Е. Фром), які розробляли критичну теорію — сукупність окремих положень марксистської політекономії, філософії Гегеля і психології Фрейда і які вплинули на ліві рухи в 1960—1970 рр.

Продовженням ортодоксального марксизму (К. Маркс і Ф. Енгельс) вважається ортодоксальний комунізм, який знайшов своє відображення у політичних вченнях, а потім — у реальних умовах на теренах колишніх Російської імперії і Радянського

Союзу та інших країн світу. Його засновником і теоретиком є В. І. Ленін, а політичною ідеологією і практичною політичною течією вважається ленінізм.

1. ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ
ПРО ПОЛІТИКУ, ВЛАДУ, ДЕРЖАВУ

Ленінізм як російський різновид ортодоксального і ліворадикального марксизму виник у кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Це ідеологія більшовицького крила російської соціал-демократії і після перемоги Великої жовтневої соціалістичної революції в 1917 р. — ідеологія КПРС (Комуністичної партії Радянського Союзу); в 20—50 роки ідеологія світового комуністичного руху; після розпаду СРСР — ідеологія КПРФ, КПУ та інших комуністичних партій. Серцевиною ленінізму є вчення про політику, владу, партію та державу, яке було розроблене В. І. Леніним та його «продовжувачами».

ДОВІДКА

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч народився 22 квітня 1870 р. в м. Симбірськ (Росія). Видатний політичний мислитель — теоретик більшовизму і засновник радянського комунізму; політичний діяч — практик соціалістичної революції в Росії, засновник і перший керівник Радянської держави. Народився в сім'ї середньої інтелігенції: батько — губернський чиновник міністерства освіти, мати — донька відомого в той час лікаря. Отримав освіту в класичній гімназії (1887 р.) і на юридичному факультеті Казанського (виключений за участь у студентських заворушеннях і в грудні 1887 р. заарештований і засланий в с. Кукушкіно Казанської губернії), а потім екстерном у 1891 р. Петербурзького університетів. Примкнув до марксистів у 1888 р., після ознайомлення з працями першого російського марксиста Г. В. Плеханова і працями К. Маркса та Ф. Енгельса. З 1893 р. в Петербурзі розпочинається політична діяльність В. І. Леніна як професійного революціонера. В 1895 р. об'єднав марксистські гуртки Петербурга в «Союз боротьби за звільнення робітничого класу». В цьому ж році за революційну діяльність був арештований і засланий в Сибір, с. Шушенське, де впродовж трьох років написав близько 30 праць, у тому числі «Розвиток капіталізму в Росії». Після заслання на початку 1900 р. емігрує за кордон, де спільно з Г. В. Плехановим засновує загальноросійську марксистську газету «Іскра». На II з'їзді РСДРП (липень-серпень 1903 р., Брюссель—Лондон) створює партію більшовиків — «марксистську партію нового типу».

З грудня 1907 р. знаходиться в еміграції (Франція, Швейцарія та інші європейські країни), де активно займається більшовицьким партійним будівництвом, розробкою багатьох питань теорії та практики соціалізму. Після лютневої революції в квітні 1917 року повертається до Санкт-Петербурга і очолює підготовку до збройного повстання з метою захоплення влади партією більшовиків. На другому Всеросійському з'їзді Рад (листопад 1917 р.) був обраний головою робітничо-селянського уряду — Ради народних комісарів. Ініціював створення в 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу. В 1922 р. був тяжко поранений, після чого весь час хворів. Помер у січні 1924 р.

До найважливіших його праць належать: «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.), «Що робити?» (1902 р.), «Крок вперед, два кроки назад» (1904 р.), «Матеріалізм та емпіріокритицизм» (1908 р.), «Пам'яті Герцена» (1912 р.), «Три джерела, три складові частини марксизму» (1913 р.), «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915 р.), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916 р.), «Держава і революція» (1917 р.), «Дитяча хвороба лівизми в комунізмі» (1920 р.), «Про значення воєнничого матеріалізму» (1922 р.). У статтях «Сторінки із щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Рад країн», «Краще

менше, та краще» та інших — підводяться підсумки проведеної роботи, переглядаються окремі минулі настанови більшовизму та накреслюються нові теоретичні та практичні засади соціалістичного будівництва. У них найбільше всього проявлялася власна теза — дивитися на світобачення Маркса не як на доктрину, а як на метод.

Сутність «ленінського марксизму». Поняття «марксизм-ленінізм» офіційно з'явилося в праці Сталіна «Основи ленінізму» в 1921 р. Він, зокрема, підкреслював, що «ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму та пролетарської революції». У цій же праці Сталін торкався ще одного тлумачення ленінської філософії, а саме, що вона ніби є спробою пристосувати марксизм до стану справ у Росії.

Як теоретик і практик революційного руху В. І. Ленін в основному поділяв фундаментальні положення марксизму, згідно з якими ні одна суспільна формація не проявляється раніше, ніж визрівають умови її існування в надрах старого суспільства. Але в епоху вступу капіталізму в імперіалістичну стадію розвитку перехід до нового суспільства можливий у найбільш слабкій ланці капіталістичних держав. Перша світова війна поставила Росію на межу національної катастрофи, створила умови для завоювання політичної влади пролетаріатом революційним шляхом.

Для Леніна марксизм завжди виступав у двох ролях і продовжує виступати таким же чином у системі комунізму. В одній із своїх ролей марксизм був для Леніна своєрідним релігійним символом, предметом безумовної віри і, таким чином, догмою; в цій ролі марксизм надав комунізму сили віри або загальносповіданого ідеалу. Так, Ленін часто-густо підтримував політичну лінію, цитуючи окремі фрази або висловлювання із Маркса, що повинні були правити за гасло, і які він міг долучити до політики як свого роду схоластичну екзегезу. З іншого боку він часто засуджував політику своїх противників, доводячи, що вона суперечить тому чи іншому положенню Маркса, подібно до того, як деякі релігійні фундаменталісти посилаються на тексти з Біблії. Найчастіше й найдошкульніше звинувачення, які Ленін обрушував на інших марксистів (а життя його рясніло подібними суперечками), зводилось до того, що вони «фальсифікують» смисл Марксового вчення, про що свідчить докладне і точне тлумачення тексту. У деякі загальні догмати Марксової філософії Ленін дійсно вірив беззастережно, такі, наприклад, як абсолютна необхідність соціальної революції або ж абсолютна впевненість у тому, що революція може створити комуністичне суспільство, позбавлене вад капіталізму. Подібні переконання були для нього просто справою віри, і в цій квазірелігійній ролі марксизм був предметом самовідданого присвячення, здійснення революції було для нього моральним імперативом. Водночас марксизм виступав для Леніна і в іншій ролі: як і сам Маркс, він завжди говорив, що філософія повинна бути керівництвом до дії. У цій ролі марксизм був для нього не статичним зводом правил, а збором ідей, що наводять на роздуми і можуть бути використані в процесі аналізу певної ситуації, оцінки її можливостей і визначення найбільш ефективного напрямку дії. Все своє життя він старанно вивчав не тільки все те, що написали Маркс і Енгельс, а й різноманітну літературу вчених-марксистів як німецькою, так і російською мовами. В цій практичній ролі ленінський марксизм був надзвичайно гнучким. Більш традиційні марксистичні часті-густо сприймали його практичні дії як зовсім неортодоксальні і жваво відбивали його звинувачення у «фальсифікації» Маркса.

Серцевиною ленінського марксизму було його вчення про діалектику, яке він почерпнув із праць Маркса та Гегеля. У праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1909 р.) він розглядає питання діалектики, її відношення до природознавчих і сус-

пільних наук та до таких філософських систем, як матеріалізм, ідеалізм і науковий позитивізм.

Ленін надзвичайно високо оцінює Марксову тезу про Фюрбаха, згідно з якою філософи лише пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його. Діалектика, писав Ленін в одному із своїх записників, є «ідея універсального, всебічного, живого зв'язку всього з усім і відображення цього зв'язку в концепціях людини». У даному випадку, як і завжди, Ленін говорить «все», він має на думці події суспільної історії, де кожна подія прямо чи посередньо видається пов'язаною з минулим і майбутнім і з усіма іншими подіями в безкінечно складному сплетінні сил, що або протистоять одна одній, або взаємодіють. Проте завжди, як йому уявлялось, є один головний взаємозв'язок, або вузол, який, якщо його розв'язати, розплутає весь клубок. А думка в якийсь таємничий спосіб відтворює все це, «відображає» (така звичайна ленінська метафора), аналізує, знаходить вузол і дає можливість складовим частинкам сполучитись у нові структури. Однак думка сама по собі — це тільки низка абстракцій, «образів», «картин», у той час як у «живому бутті» абстракції якимось дивовижним чином поєднуються, щоб утворити дещо нове і неповторне. Життя вічно нове, сповнене справжніх можливостей, які можуть проявитись в той чи інший спосіб, більш «оригінальне», ніж можна передбачити; або, як сказав Гегель, жоден народ ніколи й нічого не навчається від історії. І все ж таки, як не парадоксально, іншого шляху пізнання немає, хіба що тільки від життя, з досвіду або історії. І хоча всі правила, що їх можна викристалізувати із життя, недовговічні, — їх зовсім не слід дотримуватись механічно, так нібито нове є лише повторенням старого, — якщо збагнути ці правила, вас може осяяти спалах прозріння, що дозволить побачити «наступний крок». Діалектика означала для Леніна ось це єдине абстракції й проникливості або догматизму й імпровізації, таке характерне для практики його керівництва. Вона стоїть, так би мовити, між минулим і сьогочасним, даючи можливість проникнути в минуле і передбачити хід подій у майбутньому. Тому для Леніна діалектика була постійним предметом захоплення — щось подібне до науки.

Вчення про партію, державу та владу. Ці проблеми є вузловими в політичній концепції В. І. Леніна. Теоретичне вирішення цих проблем було започатковано публікацією в 1902 р. в газеті «Іскра» брошури під назвою «Що робити?». В цьому творі Ленін виступив з різкими пападками на пристосовницький тред-юніонізм і (не менш різкими) — на будь-які спроби ревізувати марксизм; водночас він висловив захоплення революціонерами, навіть терористами, сімдесятих років XIX ст. Основна теза цього твору, що стала організаційним принципом ленінської партії, полягає в такому: «Маленьке, тісно згуртоване ядро найбільш надійних, досвідчених і загартованих робітників, яке має довірених людей у головних районах і зв'язане, за всіма правилами найсуворішої конспірації, з організацією революціонерів, цілком зможе виконати, при найширшому сприяттні мас і без усякого оформлення всі функції, які лежать на професійній організації, і, крім того, виконати саме так, як це бажано для соціал-демократії».

При цьому він зазначає, що світова практика підтвердила той факт, що соціалістична філософія Маркса та Енгельса як історичне явище була створена представниками буржуазної інтелігенції і привнесена в Росію людьми такого ж соціального смаку. Профспілковий рух не здатний розвинути революційну ідеологію для себе. Саме тому революційна партія повинна запобігти тому, щоб профспілки стали здо-

биччю буржуазної ідеології і спромогтися вкоренити в них ідеологію соціалістичних інтелігентів. З цього приводу він писав: «Ми сказали, що соціал-демократичної свідомості в робітників і не могло бути (в російських страйках 90-х років). Вона могла бути принесена тільки ззовні. Історія всіх країн свідчить, що виключно своїми власними силами робітничий клас спроможний виробити лише свідомість тред-юніоністську, тобто переконання в необхідності об'єднуватися в спілки, вести боротьбу з хазаями, добиватися від уряду видання тих чи інших необхідних для робітників законів і т. п.».

Сутність концепції про особливу «авангардну» роль комуністичної партії нового типу була сформульована у вище вказаній роботі. Вона полягає в такому:

- робітничий клас спроможний власними силами лише на тред-юніоністську свідомість, а свідомість соціалістична вноситься в його середовище інтелігенцією, яка виражає його інтереси;
- членство в партії означає обов'язкову особисту участь в одному з партійних осередків з тим, щоб виокремити «працюючих» від «балакунів», оскільки партія — це централізована нелегальна організація, яка об'єднує професійних революціонерів;
- партія як передовий загін повинна бути малочисельною, її члени повинні бути сковані «залізною» дисципліною;
- централізм важливіший від демократизму, оскільки партія будується на принципах обов'язкового виконання рішень центру рядовими членами і звітності центру перед ними.

Від початку до кінця своєї діяльності Ленін був переконаний, що успіх його залежить від двох факторів: фізичне єднання завдяки чіткій організації і дисципліні й ідеологічне єднання через марксизм як свого роду кредо або віру. На цих двох наріжних каменях він пропонував здійснити революцію і ніколи не переставав вірити в їх надійність.

«Пролетаріат, — писав він, — не має іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації. Роз'єднаний пануванням анархічної конкуренції в буржуазному світі, придавлений підневільною працею на капітал, відкиданий постійно «на дно» цілковитих злиднів, здичавіння і виродження, пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу».

Неважко зрозуміти, чому ленінський план організації партії наштовхнувся на таку сувору критику, причому не менш гостру і з боку інших марксистів. Він зовсім не відповідав духу організації, якої прагнула будь-яка марксистська партія, що мала успіх на Заході.

Ленін виступав у ролі марксистського теоретика саме як прихильник створення партії на чітких організаційних принципах і до кінця свого життя стояв на чолі більшовицького крила марксистської соціал-демократичної робітничої партії.

Словами «більшовики» та «меншовики», що означають відповідно представників більшості та меншості, характеризували дві фракції, які спочатку на партійному з'їзді 1903 р. здобули відповідно більшу й меншу кількість голосів на виборах керівних органів партії. Ленін продовжував називати свою фракцію «більшістю» з огляду на престижність цієї назви, хоча звичайно його прихильники не були в більшості, а іноді його фракція майже переставала існувати як партія. Розкол, який почався в 1903 р., відбувся остаточно 1912 р. Протягом цього часу декілька разів робились загадкові спроби

«об'єднатись» і перегрупуватись, причому обидві сторони змінювали свої позиції. Полеміка між ленінською більшовицькою фракцією і її меншовицькими опонентами велася зі всією діалектичною витонченістю, віддавна притаманною російському марксизму. Однак за казуїстикою відчувалася цілком реальна і суттєва розбіжність в поглядах, і стосувалася вона не марксистських принципів, з якими згодні були обидві фракції, а організації й тактики, найбільш придатної для революційної соціалістичної партії. Загалом більшовики вважали, що центром руху повинно бути конспіративне підпілля і нелегальна діяльність такого підпілля. Звідси логічно випливало, що ядром партії має бути таємна група професійних революціонерів, абсолютно та фанатично відданих революції, підпорядкованих суворій дисципліні і добре організованих, не дуже численних із міркувань конспірації і покликаних бути авангардом всіх потенційно, хоч і не фактично революційних елементів у профспілках і серед робітників. Меншовики, не заперечуючи необхідності проведення нелегальної роботи, схильні були вбачати призначення революційного руху в організації робітничого класу для легальної політичної діяльності. Отже, партія була для них масовою організацією, покликаною охопити якомога більше профспілок та інших форм робітничих об'єднань. Звідси з необхідністю випливало, що форма її організації має бути децентралізованою або ж, можливо, федералізованою і принаймні потенційно «демократичною». Цим двом точкам зору загалом відповідали й ідеології обох груп. Вони віддзеркалювали, з одного боку, причетність революційного конспіратора до нелегального таємного об'єднання, а з другого боку, причетність робітника до своєї спілки.

Більшовики відрізнялися від інших соціал-демократичних течій своїм максималізмом по відношенню до всіх сторін життя, які були зумовлені безумовною вірою в перевагу революції над еволюцією і реформами. Виступаючи за «плебейську помсту» над віджитим ладом, більшовики стояли на позиціях безумовного революційного насильства. Їх ідеологи висунули і обґрунтували тезу про класову природу Російської держави, яка повинна була бути знищена і замінена демократією рад або демократичним централізмом. Вони пояснювали соціальні та політичні взаємозв'язки за допомогою діалектичного методу як єдиної основи політичного розвитку, повністю успадковуючи при цьому основні марксистські положення.

«Між капіталістичним та комуністичним суспільством, — писав К. Маркс — лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періоду відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може не бути нічим іншим ніж як революційною диктатурою пролетаріату». Розвиваючи ці ідеї, В. І. Ленін у праці «Держава і революція» підкреслював, що політичне панування пролетаріату, яке спирається безпосередньо на силу «бунтівних» мас, є необхідною умовою і основним наслідком перемоги соціалістичної революції. Державна влада, яка встановлюється внаслідок ліквідації капіталістичного ладу і зламу буржуазної державної машини, — диктатура пролетаріату. Пролетаріат повинен використати свою владу для подавлення спротиву буржуазії, організації нового укладу господарства, для керівництва величезною масою населення (селянством, дрібною буржуазією). Спрямовуючою і мобілізуючою силою в системі диктатури пролетаріату є марксистська партія.

В цій праці Ленін накреслив основні принципи формування і діяльності нової державної влади в Росії: необхідність диктатури пролетаріату, а стара держава як «диктатура буржуазії» підлягає руйнації. Оскільки сутністю нової влади стає повалення «меншості», то вводився «цілий ряд виключень із свободи по відношенню до

поневолювачів, експлуататорів і капіталістів». А поза як, згідно з Марксом, держава неминуче відіме, то більшовики поспішили ліквідувати окремі атрибути як буржуазної держави (розподіл влади, політичні свободи, всезагальне виборче право), так і всякої державності взагалі (професійна армія, поліція, чиновництво). Функції державного управління стали доступними для всіх трудящих. Ленінська теорія держави по суті виключала всяку можливість компромісів, насамперед ідеологічних, з іншими партіями.

Проблеми практичної реалізації комуністичних ідеалів. Ф. Енгельс у «Анти-Дюрінгу» писав: «... Засоби виробництва або сполучення дійсно переростуть управління акціонерних товариств, коли їх удержавлення стане економічно неминучим, тільки тоді — навіть коли його здійснить сучасна держава — воно буде економічним прогресом, новим кроком на шляху до того, щоб саме суспільство взяло в своє володіння всі продуктивні сили. Але останнім часом, відколи Бісмарк кинувся на шлях удержавлення, з'явився особливого роду фальшивий соціалізм, який виродився подекуди в своєрідний вид добровільного лакейства, який оголошує без зайвих розмов соціалістичним всяке удержавлення, навіть бісмарківське. Якщо державна тютюнова монополія є соціалізм, то Наполеон і Меттерніх безперечно повинні бути занесені в число засновників соціалізму».

Проблеми усупільнення і присвоєння — це проблеми реалізації власності. А власність, як відомо за Марксом, — це процес привласнення матеріальних благ, відношення до них, як до власних. При соціалізмі — головною проблемою стає реалізація прав кожного трудящого бути власником засобів виробництва, перетворення його на справжнього господаря, який реально привласнює продукти своєї праці. У всіх формах присвоєння стикаються і об'єднуються інтереси людей, їх турботи, надії, розрахунки, розгортаються і затухають пристрасті. Саме цей бік помітив К. Маркс, коли вказував, що відносини власності, як і взагалі економічні відносини кожного даного суспільства, проявляються насамперед як інтереси.

Після «Великого Жовтня» перед молодією Радянською державою постало питання: яким чином, якими шляхами і методами трудящі зможуть і повинні присвоїти суспільну власність і тим самим задовольнити свої законні економічні та інші інтереси — шляхом всезагального одержавлення, уніфікації державної власності, шляхом передачі засобів виробництва окремим колективам чи шляхом розподілу цінностей, «зрівнялівки», нівелювання інтересів? В партії і в суспільстві побували найрізноманітніші, а інколи навіть протилежні, думки щодо вирішення цих питань. Так, у Троцького була ідея одержавлення всього і вся, у «лівих комуністів», ... — термінова передача засобів виробництва в руки окремих колективів всупереч і проти загальнодержавних інтересів. Крім цього, анархістами висувалися програми ліквідації власності взагалі, лівими есерами висувалися вимоги відокремити державу від господарських функцій, передаючи їх федерації виробничих, селянських і пролетарських спілок у союзі із споживчою кооперацією тощо.

В. І. Ленін першим з марксистів зрозумів, що процес соціалістичного присвоєння засобів виробництва тривалий, і що моральну несправедливість приватної власності можна вирішити не тільки політичним, а й економічним шляхом її подолання. Ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції в «Квітневих тезах» він попереджав, що «не запровадження» соціалізму, як наше безпосереднє завдання, а перехід зараз же лише до контролю з боку Р. Р. Д. за суспільним виробництвом і розподілом продуктів».

Спираючись на марксистську методологію аналізу соціальних процесів у конкретних історичних умовах Росії, Ленін побачив багатокладність економіки, тобто

різний ступінь соціальної і економічної зрілості окремих галузей промисловості і регіонів країни. Він доводив своїм соратникам, що в Росії на момент революційного вибуху в більшості галузей відсутня економічна база для «впровадження» соціалізму. Тому насильницькі методи повалення приватної власності були застосовані тільки на тих підприємствах, на яких процес концентрації найбільш виражений, де робітничий клас — найбільш зрілий для соціалістичних перетворень. Такою й стала в дійсності практика революційних перетворень. До 1 липня 1918 року в країні було націоналізовано 521 підприємство. Із них 271 націоналізовано обласними радами народного господарства (51 %), 123 (24 %) — губернськими і повітовими органами. Щодо ВРНГ і РНК, то ними було націоналізовано всього лише 100 підприємств, тобто близько 20 %.

В. І. Ленін намагався, щоб політичне усупільнення засобів виробництва, яке впроваджувала Радянська влада, не випереджало економічного усупільнення. Про це він чітко наголошував у згадуваній доповіді на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. Зокрема, він підкреслював, що «нам нічого братися за смішне завдання — вчити організаторів тресту, — їх учити нема чого, їх нам треба експропріувати. За цим діло не стоїть. У цьому ніякої труднощі нема. Це досить ми показали і довели. І всякій робітничій делегації, з якою мені доводиться мати справу, коли вона приходила до мене і скаржилась на те, що фабрика стає, я говорив: вам до угоди, щоб ваша фабрика була конфіскована? Добре, у нас бланки декретів готові, ми підпишемо за одну хвилину. Але ви скажіть: ви зуміли виробництво взяти в свої руки і ви підрахували, що ви виробляєте, ви знаєте зв'язок вашого виробництва з російським і міжнародним ринком? І тут виявляється, що цього вони ще не навчилися, а в більшовицьких книжках про це ще не написано, та і в меншовицьких книжках нічого не сказано».

Усупільнення і присвоєння засобів виробництва виявилось одним з найскладніших завдань соціалізму. Це вихідний пункт для розроблення основних принципів соціалістичного будівництва. Тому на різних етапах його розвитку гострі дискусії навколо цього ключового питання займали провідне місце. В. І. Ленін завжди виступав проти спрощених уявлень у цьому питанні. Особливо критично він ставився до тих, хто намагався методом «швидкого стрибка» ввести комуністичні принципи. Розуміючи всю складність цього процесу, він послідовно розвивав і відстоював принципи економічної і політичної цілеспрямованості, категорично виступав проти «всезагального» усупільнення. Він багато разів попереджав, що однією ліквідацією приватної власності шляхом націоналізації і передачею її в суспільну власність неможливо фактично замінити старе управління іншим, робітничим управлінням фабриками, заводами, маєтками тощо. Усупільнення Володимир Ілліч розумів і широко пов'язував із завданням налагодження надзвичайно тонкої і складної мережі нових організаційних відносин, які охоплювали б усе виробництво.

Треба відзначити, що В. І. Ленін, як і його попередники К. Маркс, Ф. Енгельс, не ідеалізував приватну власність. Але тоді, навесні 1918 р., він не підганяв, щоб її знищували адміністративним, насильницьким методом. Він шукав такі природні форми її трансформації в соціалістичну власність, які змогли б нарощувати темпи промислового і сільськогосподарського виробництва, які дедалі більше включали б виробників у цей процес. Тому він в той час дійшов висновку, що «державний капіталізм економічно незрівнянно вищий, ніж наша теперішня економіка...». Такий самий висновок він робить щодо використання кооперації в справі прискорення

економічного усупільнення на ділі. Щодо селянства, то він попереджав, що не можна нав'язувати селянам соціалізм насильно, що необхідно розраховувати на силу прикладу, на засвоєння селянського масою життєвої практики.

Уся подальша революційна практична діяльність В. І. Леніна була спрямована на те, щоб знайти таку модель суспільної власності на засоби виробництва, яка б найбільш повно виражала інтереси всіх класів і соціальних груп населення. Тому він і виступав за найрізноманітніші форми господарювання, закликаючи до змагання між різними економічними укладами. В цьому змаганні соціалістичний уклад повинен був довести свою перевагу кращою організацією праці, вищою її продуктивністю. В. І. Ленін вірив, що при наявності політичної влади в руках пролетаріату це завдання могло б бути виконано.

Соціалістичне усупільнення, або, як підкреслював В. І. Ленін, реальне усупільнення, передбачає не тільки і не стільки формально-юридичне закріплення суспільної власності, скільки її реалізацію, пов'язану із задоволенням інтересів суспільства, колективу і особи. Це, в свою чергу диктує, необхідність планового ведення господарства. Але в умовах багатокладності, товарно-грошових відносин це викликало гострі дискусії в партії і суспільстві в цілому.

Одні вважали, що рішуче і термінове усупільнення засобів виробництва може створити абсолютну, комуністичну організацію виробництва. Тому вони рішуче виступили проти будь-яких форм товарно-грошових відносин у будівництві соціалізму, вбачаючи в них антипод соціалістичній організації праці. Інші взагалі недооцінювали і не усвідомлювали суть шляхів і методів реалізації соціалістичного усупільнення.

У напруженій ідейно-теоретичній полеміці Ленін вперше в марксистській науці обгрунтував ідею про те, що план і товарно-грошові відносини, план і ринок не виключають один одного, що вони можуть бути використані в період соціалістичного будівництва. Для нього головним було планомірний розвиток продуктивних сил. А одним з механізмів здійснення цього може бути ринок як сукупність товарно-грошових відносин.

Тому він всебічно обгрунтовує програму соціалістичних перетворень, основними елементами якої є заміна контрибуцій постійним податком; створення системи банків і грошового обігу; облік і контроль за виробництвом і розподілом продуктів, здійснення поступового переходу до обов'язкового ведення поточних рахунків в банку спочатку найбільшими, а потім усіма підприємствами країни; розвиток чекового обігу і розрахунків через банк і т. д. Як бачимо, Ленін підходив до теорії і практики соціалізму діалектично, як до соціального організму, що розвивається.

Але ці та інші ленінські методологічні підходи до організації планового ведення господарства з використанням товарно-грошових підойм, нажаль, не реалізовувалися. Внаслідок формального ставлення до поступового процесу усупільнення і присвоєння засобів виробництва, а подекуди і всупереч йому, планове ведення господарства набуло формального характеру, яке згодом виявилось в гіпертрофованому централізмі з властивими для нього адміністративно-бюрократичними рисами.

Так сталося, що в нашій науці чітко укоренилося сталінське розбіжне розуміння цього найважливішого положення марксизму-ленінізму. По-перше, цей процес у теорії обмежувався якимись тривалими рамками. Наприклад, це зводилося до таких положень, що з проведенням і завершенням колективізації та індустріалізації завершиться процес усупільнення і присвоєння засобів виробництва і праці, що після

цього необхідно налагоджувати комуністичне будівництво. Про це яскраво свідчать матеріали XVII і XVIII з'їздів партії.

З кінця 20-х років у нашій країні були фактично введені і конституційно закріплені тільки дві з багатьох можливих (про які неодноразово наголошував В. І. Ленін) форми суспільної власності: державна і колгоспно-кооперативна, з жорстким централізованим плануванням, з командно-адміністративним управлінням, вкрай обмеженим госпрозрахунком і слабо розвинутими товарно-грошовими відносинами.

У праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» Сталін прямо заявляв, що «колгосп є підприємство незвичайне. Колгосп не є власником оброблюваної ним землі... власником основних засобів виробництва». Все це становило власність держави. Колгоспи володіли тільки продукцією, яку вони виробляли: зерно, м'ясо, молоко, овочі тощо. Причому вони були позбавлені й права вільно розпоряджатися продуктами своєї праці. Для держави вигідно було отримувати продукцію за цінами, які встановлювала вона сама. В науковій літературі, в засобах масової агітації і пропаганди, в документах партії і уряду країни цей процес одержавлення трактувався як процес становлення загальнонародної власності.

Такий державний соціалізм, що остаточно встановився в нашій країні в 30-ті роки, а Сталін назвав «втільненням ленінських ідей», поступово розкривав усі свої негативні риси. Бо, як писав В. І. Ленін, «нерозвиненість і нестривкість форми не дає змоги зробити дальші серйозні кроки в розвитку змісту, викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом». Насправді й відбувається поступовий відхід від ленінського бачення соціалізму, збільшується розрив між теорією і дійсністю.

Згодом у політиці щодо власності перевагу набули консервативні, бюрократичні підходи. Вони призвели до таких явищ, як зростання і розпорощення капіталовкладень, варварське ставлення до природних багатств, безвідповідальне ставлення до всього державного. Як наслідок — у суспільстві дедалі більше виявляється свавілля влади, безправність особистості, соціальна незахищеність, злидений життєвий рівень трудящих, нівелювання їхніх інтересів. Для такого суспільства стають характерними стагнація, нездатність керівництва активно включатися в процеси світової економіки, а для трудящих — повне відчуження від засобів виробництва, соціальна апатія, пияцтво.

Перекручення, допущені в сталінські часи, не перестали існувати і в наступні, брежневські роки, які були названі застійними, або роками невикористаних можливостей. Ще більше поглибилося відчуження людини-виробника від результатів своєї праці, а громадянина — від влади. Власність здебільшого роздіралась між відомствами, мала «нічийний» характер. З іншого боку, як про це досить гостро відзначалось на XIX Все-союзній конференції КПРС, в країні здебільшого принизливо ставилися до закону вартості або його зовсім відкидали, ігнорували значення госпрозрахунку, індивідуальної трудової діяльності, різних видів підряду, не рахувалися з перевагами підсобних господарств. Такий нігілізм щодо різноманітності форм соціалістичного присвоєння засобів виробництва сприяв гальмуванню соціально-економічного розвитку країни.

В. І. Ленін не обмежував процес усупільнення і присвоєння засобів виробництва певним часом. Цю основну ланку соціалістичного будівництва він пов'язував з поступовим, важким, суперечливим, але неухильним процесом створення таких організаційних відносин, які поєднували б планомірне виробництво і розподіл продуктів. Конкретне усупільнення засобів виробництва і самого процесу виробництва

було надзвичайно новим в історії соціалізму: «Неважко було декретувати скасування приватної власності на землю. Неважко було націоналізувати велику частину фабрик і заводів». Однак «сьогодні тільки сліпі не бачать, що ми більше націоналізували, skonфіскували, набили й наламали, ніж встигли підрахувати. А усупільнення тим якраз і відрізняється від простої конфіскації, що конфіскувати можна з самою тільки «рішучістю» без уміння правильно облічити і правильно розподілити, усупільнити ж без такого вміння, не можна». Таким було головне завдання, що його планував Володимир Ілліч.

Він виходив з того, що навичок контролю в Радянській державі не було зовсім. А вироблення їх стримувалося тією обставиною, що буржуазна держава, яка віками була органом поневолення і пограбування народу, залишила в спадщину велику ненависть і недовіру мас до всього державного. Крім того, значна частина дрібної інтелігенції з анархістським ухилом вимагала повної ліквідації держави, в тому числі й пролетарської.

«Головне — це підвищення продуктивності праці». Цю ідею В. І. Ленін почав розробляти ще за багато років до «Великого Жовтня». В березні 1914 р. в статті «Система Тейлора — поневолення людини машиною» він писав про те, що коли пролетаріат візьме в свої руки владу, все суспільне виробництво, тоді велике виробництво, транспорт, засоби зв'язку дадуть нам можливість значно підвищити продуктивність праці і одночасно скоротити час. У праці «Держава і революція» він також довів, що для перемоги соціалізму необхідна вища, ніж при капіталізмі, продуктивність праці.

Уже через кілька місяців після революції в складних умовах В. І. Ленін висуває на перше місце питання економіки, особливо наголошуючи при цьому на проблемі підвищення продуктивності праці. У написаному в середині грудня 1917 р. «Проекті декрету про проведення у життя націоналізації банків і про необхідні в зв'язку з цим заходи» підкреслювалося, що «робітники і службовці націоналізованих підприємств зобов'язані напружувати всі сили і вживати надзвичайних заходів для поліпшення організації роботи, зміцнення дисципліни, підвищення продуктивності праці».

У статті «Чергові завдання Радянської влади» ця проблема розглядається більш комплексно. Майже протягом усієї статті відзначаються характерні фактори підвищення продуктивності праці. Головним на той час було не поділ відвойованого, а праця більш продуктивна, ніж при капіталізмі.

Треба підкреслити, що ленінське положення про необхідність підвищення продуктивності праці вважалось матеріальною умовою соціалізму. «... Соціалізм вимагає свідомого і масового руху вперед до вищої продуктивності праці порівняно з капіталізмом і на базі досягнутого капіталізмом. Соціалізм повинен по-своєму, своїми прийомами — скажемо конкретніше, радянськими прийомами — здійснити цей рух уперед».

Однією з умов підвищення продуктивності праці Ленін вважав створення матеріальної основи великої індустрії. Але цей процес може успішно відбуватися лише за наявності розвинутих економічних, соціальних, культурних і політичних передумов, що створені капіталізмом. «Без великого машинного виробництва, — пише В. І. Ленін, — без більш-менш розвинутої мережі залізниць, поштово-телеграфних відносин, без більш-менш розвинутої мережі закладів народної освіти, — ні те, ні друге завдання в систематичному вигляді і у всенародному обсязі, безумовно, не могли б бути розв'язані».

Він ясно розумів, що в Росії на той час тільки деякі з цих передумов мали місце. Тому він радить запозичити найбільш цінне з практичного досвіду сусідніх країн, економічно більш розвинутих і давно поставлених історією та міжнародними відносинами в тісний зв'язок з Росією.

Одним з факторів, що ставили СРСР в дещо вигідніше становище, була наявність великих природних ресурсів, розробка яких дала б основу небаченого прогресу продуктивних сил. Радянська країна мала в своєму розпорядженні гігантські запаси руди на Уралі, палива в Західному Сибіру (кам'яне вугілля), величезні багатства лісу, водних просторів, сировини для хімічної промисловості. При цьому слід зазначити, що Ленін уже з перших днів вимагав дбайливого і ощадливого ставлення до використання природних ресурсів.

Надаючи пріоритетного значення соціалістичній індустріалізації, він пише «Начерк плану науково-технічних робіт», який вийшов одночасно з «Черговими завданнями Радянської влади». В ньому В. І. Ленін запропонував Вищій раді народного господарства негайно дати доручення Академії наук утворити ряд комісій зі спеціалістів для термінового вирішення питань економічної незалежності, самостійного забезпечення країни всіма видами сировини і промисловості. Поряд із цим він підкреслював необхідність уважного вивчення досягнень зарубіжної науки, техніки. Особливе значення він відводив досвіду організації виробництва для підвищення продуктивності праці й удосконалення його організації. Відсталість Росії на цих важливих ділянках суспільного виробництва В. І. Ленін пояснював історичними умовами. Він писав: «Росіянин — поганий працівник порівняно з передовими націями, і це не могло бути інакше при режимі царизму і живості залишків кріпосного права». Тому головне завдання для всього народу полягало в тому, щоб «учитися працювати».

Володимир Ілліч вважав, що Радянська республіка в інтересах соціалістичного будівництва будь-що повинна взяти все цінне, досягнуте світовою наукою і технікою, поєднати з радянською організацією управління в галузі організації праці. Відповідаючи «лівим комуністам», думку яких висловив тоді Бухарін на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. про можливість побудови соціалізму без виучки в буржуазії, В. І. Ленін говорив: «Ми не уявляємо собі іншого соціалізму, як основаного на основах усіх уроків, добутих великою капіталістичною культурою. Соціалізм без пошти, телеграфу, машин — пустісінька фраза».

Що стосується організації праці, то він вважав за доцільне вивчити і запровадити у себе систему Тейлора, що була останнім досягненням, на той час, капіталізму. Суть полягала в тому, що вона поєднувала в собі «витончене звірство буржуазної експлуатації і ряд багатющих наукових завоювань у справі аналізу механічних рухів... вироблення найправильніших прийомів роботи, запровадження найкращих систем обліку і контролю тощо». Тому Радянська республіка повинна була перейняти все цінне із завоювань науки і техніки в цій галузі з тим, щоб запровадити в себе нові прийоми виробництва і організації праці, але без будь-якої шкоди для здоров'я трудящих.

На думку В. І. Леніна, таке застосування системи Тейлора в Радянській державі мало супроводжуватися скороченням робочого часу і введенням відрядної оплати праці, що найбільш повно відповідало соціалістичним принципам розподілу за кількістю і якістю праці. Пізніше, вивчаючи глибше проблеми соціалістичного будівництва, а також нагромаджений досвід капіталістичного суспільства в сфері орга-

нізації виробництва, він дійшов висновку про необхідність оголосити конкурс на підготовку підручників з організації праці взагалі і спеціально праці управлінської.

Серед найважливіших умов «підвищення продуктивності праці є ... освітнє і культурне піднесення маси населення». Ленін підкреслював, що неграмотна людина стоїть поза політикою, що грамотність — основа культури. Без цього неможливо було розвивати і радянську науку, яка в умовах соціалізму зможе стати однією з основних виробничих сил. У травні 1918 р. В. І. Ленін на І з'їзді Рад народного господарства підкреслював, що «тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найкращим, таким, яке давало б їм можливість добробуту».

Визначальним напрямом у боротьбі за підвищення продуктивності праці В. І. Ленін вважав виховання нової, соціалістичної праці. Він трактував її як нову дисципліну, дисципліну трудову, дисципліну товариського зв'язку, дисципліну радянську, яку виробляють мільйони трудящих. Для нього нова дисципліна асоціювалася з фундаментом нових суспільних зв'язків, з новою владою трудящих.

Поняття «нові суспільні зв'язки», «нова дисципліна», «суспільна дисципліна», «дисципліна свідомих і об'єднаних робітників», які не знають над собою ніякої влади, крім влади їх власного об'єднання, вживаються дуже часто в працях В. І. Леніна. Адже він вважав, що виховання нової дисципліни праці є справжнім надбанням соціалізму. Він виходив з того, що виховання основ трудової дисципліни — процес тривалий, який потребує серйозної психологічної перебудови в масах.

Дисципліна праці, природа якої визначається спільною діяльністю людей у процесі виробництва, в різні історичні періоди має особливий соціально-економічний зміст. Кожній суспільно-економічній формації відповідають свої форми і методи, які регулюють суспільні зв'язки, свої правила і норми, що визначають поведінку людей. В. І. Ленін писав, що за умов капіталізму в Росії кріпацька організація праці трималася на дисципліні кийка, при надзвичайній забитості і темноті трудящих, яких оббирала і над якими знущалася купка поміщиків, і які повинні були підпорядковуватися дисципліні під постійною загрозою голоду. Тому й вироблялася відповідна суспільна думка про те, що всяке ухилення від роботи, саботування є протестом проти експлуататорів. «Капіталістична організація суспільної праці трималась на дисципліні голоду, — писав В. І. Ленін, — і величезна маса трудящих, незважаючи на весь прогрес буржуазної культури і буржуазної демократії, залишалася в найбільш передових, цивілізованих і демократичних республіках темною й забитою масою найманих рабів або задувлених селян, яких грабувала і з яких знущалась жменька капіталістів». У класовому, антагоністичному суспільстві дисципліна праці встановлювалася в інтересах власників засобів виробництва з однією метою — досягти якнайбільшого прибутку за рахунок нещадної експлуатації.

Соціалістична революція мала здійснити докорінне перетворення в усіх сферах життя. Але, зазначав В. І. Ленін, «нова дисципліна не з неба падає і не з добреньких побажань народжується, вона виростає з матеріальних умов великого капіталістичного виробництва, тільки з них... Комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих, що скинули ярмо як поміщиків, так і капіталістів». Нова дисципліна праці полягала в тому, як вбачав Володимир Ілліч, що із засобу поневолення і пригнічення вона, за умов соціалізму, перетворю-

ється на умову розвитку суспільного виробництва і підвищення матеріального добробуту трудящих. В. І. Ленін називав її самодисципліною, що найбільш чітко відображає нове ставлення до праці. Праця робітників звільнена від експлуатації, і саме це визначає основний зміст і особливість соціалістичної дисципліни.

Слід також підкреслити, що процес становлення нової дисципліни триває значно довше, ніж відбуваються корінні зміни в інших сферах суспільства. «Будувати нову дисципліну праці, — писав В. І. Ленін, — будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч».

Виховувати нову дисципліну праці можна тільки разом із здійсненням соціально-економічних перетворень. Ленін розглядав цей процес як двоєдиний. Він пояснював, що свідомість людей дещо відстає від їх економічного становища, а це, в свою чергу, стримуватиме впровадження нової дисципліни праці, особливо на перших порах становлення нового суспільного ладу. Тому він допустив навіть запровадження примусових методів у налагодженні нової дисципліни праці. Особливо це стосувалося порушників трудової дисципліни, ледарів, дармоїдів, горлохватів, спекулянтів, злодіїв і шахраїв. Виховання дисципліни серед трудящих, підкреслював він, організація контролю за мірою праці та її інтенсивністю, введення спеціальних промислових судів для встановлення міри праці і притягнення до відповідальності злісних порушників цієї міри — все це ставилося на порядок денний як найнеобхідніше завдання Радянської влади.

На шляху організації соціалістичного самоврядування. «Треба продумати, що для успішного управління необхідно, крім уміння переконати, крім уміння перемогти в громадянській війні, уміння практично організувати. Це — найважче завдання, бо справа йде про організацію по-новому найглибших, економічних основ життя десятків і десятків мільйонів людей».

Неможливо зрозуміти ленінську концепцію соціалізму без виявлення і глибокого аналізу основних принципів управління народним господарством. Це завдання постало перед молодією Країною Рад як одне з основних питань подальшого розвитку. «І це — найважливіше завдання, — писав В. І. Ленін, — бо лише після його розв'язання (в головних і основних рисах) можна буде сказати, що Росія стала не тільки радянською, а й соціалістичною республікою».

Він розумів, що питання усупільнення і присвоєння виробництва на ділі кожним працівником можливе тільки через залучення всіх трудящих і пригноблених мас до управління всіма державними процесами. Своєрідність моменту полягала в особливостях переходу від головного завдання переконування «народу і воєнного придущення експлуататорів до головного завдання управління». Але в цей період не вистачало одного: вміння господарювати, вміння практично підійти до справи організації і управління процесами виробництва і розподілу матеріальних благ. З іншого боку, оптимізм В. І. Леніна ґрунтувався на тому, що молода Радянська держава мала великий запас людських сил і великий розмах революційної народної творчості.

Життя підказувало, що мистецтво управління дається тільки досвідом. Партія більшовиків, очолювана В. І. Леніном, неухильно з перших днів шукала такі організаційні форми і методи управління, які забезпечували б поступальний розвиток економіки. В основу соціалістичного господарювання були покладені принципи демократичного централізму, основні положення якого розроблялися Леніном ще задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Нині це важливе положення ленінської концепції побудови соціалізму в нашій країні, яке було спотворене в епоху сталінізму, найбільше зазнало критики з боку широких верств трудящих. Хотілося, щоб читачі, по-перше, звернули увагу саме на суть механізму, демократичного централізму, на шляхи й методи його впровадження в реальну практику, а по-друге, на те, що Ленін розглядає його як невід'ємну і складову частину становлення соціалістичного самоврядування, яке повинно поступово перерости в соціалістичне самоуправління. В січні 1918 р. в доповіді про діяльність РНК на Всеросійському з'їзді Рад Володимир Ілліч підкреслював, що «ми переконані в тому, що з кожним кроком Радянської влади виділятиметься все більша й більша кількість людей, які звільнилися до кінця від старого буржуазного пересуду, ніби не може управляти державою простий робітник і селянин. Може і навчиться, якщо візьметься управляти».

Ця думка була висунута і обґрунтована в цілому ряді праць, в яких ми знаходимо одну з важливих ленінських ідей про те, що тільки соціалізм створює такі умови, в яких пригноблені в минулому народні маси приходять до управління державними справами. Соціалізм створює умови для залучення трудящих до управління, «де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами».

У праці «Держава і революція» В. І. Ленін акцентує увагу на тих положеннях, де відстоювалася позиція пролетаріату щодо розуміння демократичного централізму, демократичної централістської республіки. При цьому він зазначав, що демократичний централізм не має нічого спільного з бюрократизмом. А в статті «Як організувати змагання» він уперше визначив суть принципу демократичного централізму як єдності централізованого керівництва з розвитком і заохоченням ініціативи і свідомості мас на місцях. Він писав: «З демократичним і соціалістичним централізмом ні шаблонування, ні встановлення одноманітності згори не має нічого спільного. Єдність в основному, в корінному, в істотному не порушується, а забезпечується різноманітністю в подробицях, в місцевих особливостях, в прийомах підходу до справи, в способах здійснення контролю, в шляхах винищення і знешкодження паразитів (багатих і шахраїв, нехлюїв і істеричок з інтелігенції і т. д. і т. п.)».

Ось ці основні ідеї були продовжені, поглиблені у «Варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» і в самій статті. Необхідно звернути увагу читачів на таку особливість, яка була поставлена В. І. Леніним у центр його роздумів про організацію управління соціалістичним процесом виробництва. Це — співвідношення демократичного централізму, принципу єдиноначальності і принципу контролю. Він розглядав їх як частини єдиного процесу соціалістичного управління і формування соціалістичного самоуправління. Саме в неправильному розумінні цього процесу полягала позиція «лівих комуністів», анархістів та інших дрібнобуржуазних партій, які намагалися абсолютизувати одну з сторін цього складного соціального процесу.

Ідеологи великої і дрібної буржуазії на всі лади сурмили про те, що народи Росії нездатні керувати країною, а тим більше будувати соціалізм. В. І. Ленін називав такі думки старими, абсурдними, мерзотними, дикими забобонами, які щоб-то не стало необхідно розвіяти. Він бачив в народі, незважаючи на його культурну і політичну відсталість, непочате джерело талантів, закликав виробувати і підтримувати їх, розробляв всілякі заходи для надання їм широкого простору для розвитку творчості, спрямованої па будівництво нового суспільного ладу.

Введення принципу єдиноначальності, яку Володимир Ілліч розглядав як один з невід'ємних принципів соціалістичного управління на певному етапі будівництва нового ладу, було зумовлено об'єктивним характером великої машинної індустрії, станом, який склався в той час в народному господарстві, а також зовнішніми умовами.

По-перше, вважаючи велику машинну індустрію виробничим джерелом і фундаментом соціалізму, Ленін доводив, що саме вона «вимагає безумовної і найсуворішої єдності волі, яка спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей. І технічно, і економічно, і історично необхідність ця очевидна, всіма, хто думав про соціалізм, завжди визнавалась як його умова».

По-друге, це наявність дрібнобуржуазної стихії і елементів анархізму, які панували в розваленому народному господарстві молодій республіки. «Дрібнобуржуазна стихія, — писав Ленін, — з якою ми маємо тепер вести найвпертішу боротьбу, виявляється саме в тому, що слабим є усвідомлення народногосподарського і політичного зв'язку голоду і безробіття з розпущеністю всіх і кожного в справі організації та дисципліни, — що тримається міцно дрібнобуржуазницький погляд: мені б урвати якнайбільше, а там хоч трава не росте». Дуже важливі для нас сьогодні думки Леніна про госпрозрахунок. Він найтісніше пов'язував єдиноначальність з господарським розрахунком. Госпрозрахунок передбачає оперативно-господарську самостійність працівників і відповідальність кожного за свою ділянку роботи. Тому принцип єдиноначальності необхідний був для виховання робітника нового соціалістичного типу. «Веди акуратно і сумлінно рахунок грошей, — зазначав В. І. Ленін, — господарюй економічно, не ледарюй, не кради, додержуйся найсуворішої дисципліни в праці, — саме такі лозунги... стають... головними лозунгами моменту».

По-третє, має дуже сучасне звучання ленінська думка про те, що без широкого залучення мас у нову політику нічого зробити не можна. Причому демократичний принцип організації на виробництві, як і в усьому соціалістичному суспільстві, він розумів як участь робітників не тільки в обговоренні загальних правил, постанов і законів, не тільки в контролі за їх виробництвом, а й безпосередньо в їх виконанні. Неможливо допускати такий стан на виробництві, як хаос або безладдя. Скрізь повинні бути закріплені робітники, які знають певні виконавчі функції, які контролюють проведення в життя певних розпоряджень і колективних рішень, які здійснюють керівництво процесом спільної праці тощо. В. І. Ленін досить влучно визначає суть соціалістичного демократизму: «Маса повинна мати право вибирати собі відповідальних керівників. Маса повинна мати право змінити їх, маса повинна мати право знати і перевіряти кожний найменший крок їх діяльності. Маса повинна мати право висувати всіх без винятку робітничих членів маси на розпорядчі функції. Але це нітрохи не означає, щоб процес колективної праці міг лишатися без певного керівництва, без точного встановлення відповідальності керівника, без найсуворішого порядку, створюваного єдністю волі керівника». Саме цей момент і був забутий в період панування адміністративно-командного стилю управління.

В. І. Ленін надавав дуже великого значення проблемі оптимального поєднання централізму і демократії. Він постійно твердив, що не можна абсолютизувати централізацію, так само як не можна перетворювати демократію в безплідну, нескінченну демагогію поза дисципліною і організованістю. Характер поєднання централізму і демократії залежить від рівня розвитку виробництва, суспільних відносин, конкретно-історичних умов. Розвиваючи ці положення, він водночас писав,

що «... для того, щоб не вийшло того багатовладдя і тієї безвідповідальності, від яких ми неймовірно терпимо тепер, — для цього треба, щоб для кожної виконавчої функції ми знали точно, які саме особи, будучи обрані на посаду відповідальних керівників, відповідають за функціонування всього господарського організму в цілому». З іншого боку, він також вимагав, щоб на радянських підприємствах і в установах виконували розпорядження керівника, який обраний, визначений самими робітниками.

Треба зазначити, що Ленін у цій та інших працях, у яких йшлося про форми і методи безпосереднього управління на виробництві, вказував, коли, крім службових або технологічних функцій, той чи інший керівник монополізує загальні функції влади, суб'єктом яких повинні бути трудящі маси, відбувається процес бюрократизації управління, ліквідації демократичних начал суспільного життя. Історичний досвід нашої країни, починаючи з кінця 20-х років, засвідчив, наскільки можуть бути шкідливими нехтування і забування об'єктивних принципів соціалістичного співжиття. Практика довела, що бюрократизм виникає на будь-якому рівні організації народного господарства, якщо не виконуються достатньо ефективні форми реалізації прав трудящих на вироблення і прийняття рішень, на контроль за їх виконанням, на самоуправління.

Ось чому суттєвим у ленінській концепції соціалізму була проблема кадрів і кадрової політики. Яким повинен бути радянський керівник? Ця проблема завжди стояла в центрі уваги В. І. Леніна і до Великої Жовтневої соціалістичної революції, і в період будівництва нового суспільства. Важливий акцент на виховання радянських кадрів робиться саме в праці «Чергові завдання Радянської влади». Оскільки таких кадрів було дуже мало, то Ленін поставив питання про використання буржуазних спеціалістів. Але одночасно наполягав на тому, щоб «потім обговорити гласно, які є засоби надолужити прогалину, — це значить виховувати маси і на досвіді вчитися, разом з ними вчитися будівництва соціалізму». Він також попереджав партію про те, що в історії суспільства ні один глибокий і могутній народний рух не обходився без «брудної піни, — без авантюристів і шахраїв, хвастунів і горлодерів, як присмоктуються до недосвідчених новаторів, без безглузлого сум'яття, безладдя непотрібної метушливості, без спроб окремих «вождів» братися за 20 справ і ні одну не доводити до кінця». Володимир Ілліч неодноразово відзначав, які основні якості повинні бути притаманні будь-якому керівникові: *«а) з точки зору добросовісності; б) з політичної позиції; в) знання справи; г) адміністраторських здібностей...»*.

В. І. Ленін особливу увагу звертав на політичні якості керівників, на їхню зрілість і відповідальність. Під цим він, насамперед, розумів відданість справі соціалізму, глибоке розуміння марксистської теорії, активну участь в практичній роботі по перетворенню в життя соціалістичних ідеалів, ясне розуміння шляхів будівництва нового суспільства. Великого значення він надавав також колегіальному принципу керівництва. А ділові якості будь-якого керівника оцінював за його професійною підготовленістю. Крім цього, підкреслював він, для керівника велике значення має його підготовка в галузі управління й економіки, знання основних принципів наукової організації праці, вміння ефективно використовувати робочий час, прийняти оптимальне рішення. Справжніх керівників-організаторів В. І. Ленін характеризував як «людей з тверезим розумом і з практичною кмітливістю, людей, які поєднують відданість соціалізму з умінням без шуму (і всупереч метушні і шуму) нала-

годжувати міцну і дружну спільну роботу великої кількості людей в рамках радянської організації». Але таких працівників потрібно було не тільки шукати, добирати, виховувати, їх необхідно було десятки разів випробовувати, пересуваючи від простих завдань до більш складних. Тільки таким чином, на думку Леніна, можна було загартувати справжніх соціалістичних керівників.

Складно зараз вивчати цю працю Леніна. Є в ній такі положення, що не виходять за часові рамки написання. Але є й такі, що ніби відповідають на животрепетні запитання нашого сьогодення. «Треба вміти знайти, — писав він, — у кожний особливий момент ту особливу ланку ланцюга, за яку треба всіма силами ухопитися, щоб вдержати весь ланцюг і підготувати міцно перехід до дальшої ланки, причому порядок ланок, їх форма, їх зчеплення, їх відмінність одна від одної в історичному ланцюгу подій не такі прості, і не такі дурні, як у звичайному, ковалем зробленому ланцюгу». На превеликий жаль, доводиться констатувати, що після смерті В. І. Леніна його думки і ідеї щодо механізму управління вимог до кадрів-управлінців були забуті або фальсифіковані. В країні поступово склалася адміністративно-командна система управління. Породжені відсутністю демократії в суспільстві культ особи, порушення законності, сваволя і репресії 30-х років закріпили авторитарні методи управління, поглибили відхід від ленінських ідеалів соціалізму. Нетерпимість до всього того, що не освячено власною волею керівника, рапортomanія, бюрократизм, підлабузництво, приписки, парадність, відомчий егоїзм, переслідування за критику та інші порушення соціалістичної моралі і законності — це ті, далеко не всі, антиподи соціалізму, які мали місце в епоху волонтаризму, суб'єктивізму і застою. Все це породжувало пристосовницькі стереотипи поведінки і викликало занепад інтересів рядових громадян до суспільного життя.

Ми розуміємо, що нам потрібні не соціальні утопії, а чіткі орієнтири, об'єктивні критерії суспільного розвитку, щоб не захлеснули, як не раз траплялося в минулому, текучка і показуха.

Нам потрібно таке соціальне управління, щоб «мати економіку ефективну, гнучку, зорієнтовану на науково-технічний прогрес... мати магазини, заповнені товарами різноманітного асортименту і високої якості... покінчити з ганебними чергами, спекуляцією і закритими розподільниками... створити досить могутні стимули для праці — у нас немає іншого вибору».

Демократія і соціалістичне народовладдя. «Якщо маса народу не матиме в своїх руках усієї повноти державної влади, якщо залишиться в державі хоч яка-небудь влада, народом не обрана, не змінювана, від народу цілком незалежна, то дійсне задоволення назрілих і всіма усвідомлюваних потреб неможливе».

Питання нового типу народовладдя займало одне з провідних місць в теоретичній і практичній діяльності В. І. Леніна.

Він зазначав, що в основі Рад лежить принцип самоврядування. Але можливість його реалізації в нашій країні була розрахована на довгий період. Для цього існували досить серйозні причини: відносно низький рівень економічного розвитку, відсутність елементарних навичок буржуазної демократії, голод, розруха, безграмотність і безкультур'я мас, що дісталася Радянській владі в спадщину. Все це стримувало залучення широких верств населення до участі в управлінні державою, «Низький культурний рівень, — писав згодом В. І. Ленін, — робить те, що Ради, будучи за своєю програмою органами управління через трудящих, насправді є органами управління для трудящих через передову верству пролетаріату, але не через трудящі маси».

У своїх статтях, виступах та інших працях Ленін підкреслює, що влада Рад — це новий тип держави, а сама влада пролетаріату разом з його союзником — трудовим селянством необхідна для того, щоб придушити опір експлуаторів, перемогти буржуазію і викоренити капіталізм. Але крім великої буржуазії, небезпеку для завоювань революції становить дрібна буржуазія, яка виявляє себе в переломні часи не інакше, як «збільшенням злочинів, підкупу, спекуляцій, неподобств усякого роду». Крім того, В. І. Ленін зазначав, що дрібнобуржуазна стихія породжує у великій кількості елементи розкладу капіталістичного суспільства, які проявляються в анархічних діях, що підривають силу народу, силу революції. А для подолання цього потрібна тверда воля. З іншого боку, дрібнобуржуазні революціонери через своє економічне становище не могли зрозуміти, яким саме шляхом повинні піти після революції дрібнобуржуазна країна. Тому в складних умовах перехідного періоду їм не вистачало витримки, вони хиталися при кожній зміні обставин. «Соціальне джерело таких типів, — це — дрібний хазяйчик, який істерично кидається, шукаючи виходу і порятунку, хитаючись між довір'ям до пролетаріату і підтримкою його, з одного боку, приступами відчаю — з другого». Володимир Ілліч приходить до висновку, що на дрібнобуржуазній основі неможливо побудувати суспільство соціалістичне. Революційне перетворення суспільства можливе лише під керівництвом робітничого класу. «Керувати трудящими і експлуатованими масами, — писав він, — може тільки клас, який без вагань іде своїм шляхом, не занепадає духом і не впадає у відчай на найтрудніших, найтяжчих і найнебезпечніших переходах».

Диктатура також необхідна для боротьби в цей час із хаосом, дезорганізацією, розрухою тощо.

Тривалий час Ленін розробляв форми пролетарської державності. Для нього було ясно одне, що ці форми будуть різноманітними залежно від конкретно-історичних умов тієї чи іншої країни: співвідношенням класових сил у революції, ступенем гостроти боротьби класів, рівнем економічного і культурного розвитку, політичними і національними традиціями тощо. Але суть цих конкретних політичних форм державності повинна бути одна — соціалістична.

Для Росії такою формою пролетарської державності стала Республіка Рад. Основні принципи положення про їхню суть були розроблені В. І. Леніним ще в дожовтневий період. Це положення про те, що Ради є новим типом народовладдя, про пролетарську демократію, про Республіку Рад як вищу форму демократії та її відмінність від буржуазного парламентаризму тощо.

У праці «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін дає розгорнуту характеристику Радянській владі як форми пролетарської державності. Пролетарська державність, вважав він, може здійснитися тільки через дії самих трудящих мас. У цьому якраз і виявляється глибоке ленінське розуміння демократизму. Він неодноразово підкреслював, що треба цілком уявити, які могутні сили криються в масах трудящих, серед інтелігенції, в найглибших проверстках народу і які необхідно повністю реалізувати при соціалістичному будівництві.

Особливого значення Ленін надавав боротьбі з бюрократичним перекопанням радянської організації. І єдиним засобом у цій боротьбі, на його думку, є міцність зв'язку Рад з народом, тобто з робітниками і селянами. Під цим зв'язком він розумів різні ради трудящих, як-то — рада народної освіти чи періодичні конференції виборців, на яких обговорюється діяльність радянських властей у тій чи іншій галузі. Він зазначав, що немає нічого дурнішого, як перетворення Рад на щось застигле і

самодостатнє. Тому для того щоб наблизити Ради до народу, до трудящих, необхідно створювати «особливі форми відкликання та іншого контролю знизу, які треба тепер особливо старанно розвивати».

Творчий характер суспільно-політичної діяльності народних мас може достатньо проявитися лише тоді, пише Володимир Ілліч, коли кожний громадянин буде поставлений у такі умови, в яких він мав би можливість брати участь не тільки в обговоренні і виробленні законів держави, а й у виборах своїх представників, у реальному впровадженні державних законів у життя. А для цього необхідно залучати до управління не тільки найбільш свідомих робітників і селян, а й професійні спілки як найбільш масову громадську організацію.

Причому Ленін неодноразово підкреслював те відповідальне місце в політичній системі соціалізму, яке повинні зайняти профспілки. Навколо цього питання почалася гостра боротьба. Із самого початку він закликав зрозуміти різницю завдань профспілок у буржуазному і соціалістичному суспільствах. В буржуазному суспільстві їхнім завданням була боротьба проти капіталу, захист класової самостійності пролетаріату, а лозунгом дня було виховання недовіри до буржуазної держави. Але застосування цих старих лозунгів, вказував він, рівнозначне відреченню від соціалістичних завдань робітничого класу.

Аналізуючи перспективи розвитку політичної системи, Ленін виходив з марксистського положення про те, що соціалізм неможливий, якщо не впроваджуватиметься управління народом безпосередньо самим народом. Політична система соціалізму повинна включати в себе державні і громадські організації, трудові колективи й інші політичні інститути, які здійснюють народовладдя і соціалістичне самоврядування народу.

Така система поступово склалася в нашій країні. Слід зазначити, що на перших порах її становлення був чітко виражений представницький характер народовладдя. Проте коли завдання повалення експлуаторського класу було виконане, були закладені основи для будівництва соціалізму, почав утворюватися новий державний механізм. Але поступово в ленінській концепції соціалізму втрачено було головне і людину почали розглядати як засіб, а не мету. Поступово здійснювалася тотальна централізація, формувалася адміністративно-командна система управління всіма сферами суспільного життя. Для такої системи характерне перетворення більшості населення країни на найману силу держави, приниження товарно-грошових відносин, закону вартості, тотальна регламентація соціальних процесів, максимальне підкорення особи бюрократичному апаратові як представникові держави.

У праці «Чергові завдання Радянської влади» порушується також питання про особливості реалізації демократичного централізму в умовах соціалістичного будівництва в багатонаціональній країні. Насамперед він пояснює відмінність демократичного централізму від централізму бюрократичного і від анархізму. Противники демократичного централізму з боку анархістів постійно висували твердження, що тільки автономія і федерація можуть стати основними принципами управління державою. Всупереч цим твердженням В. І. Ленін доводив, що ні федерація, ні автономія не суперечать демократичному централізму. «Демократичний централізм аж ніяк не виключає автономії і федерації, так він нітрохи не виключає, а навпаки, передбачає найповнішу свободу різних місцевостей і навіть різних громад держави у виробленні різноманітних форм і державного, і суспільного, і економічного життя», — писав В. І. Ленін у «Варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади».

Проте незабаром після смерті В. І. Леніна керівництво партії і держави на чолі зі Сталіним почало проводити курс на «автономізацію», внаслідок якої з'явилися тенденції до унітаризму. Замість добровільного союзу суверенних народів, заснованого на повному взаєморозумінні, уряд проводив політику жорсткої централізації і дедалі більшого позбавлення народів їх національних прав. Зазнали репресій мільйони представників усіх соціальних верств, і людину почали розглядати як засіб, а не мету.

Кооперація. Кооперація цілком збігається із соціалізмом. Розвиваючи марксистські ідеї про кооперацію, В. І. Ленін велику увагу приділяв вивченню цього питання в його історичному розвитку. Досліджуючи кооперативний рух у Росії, він підкреслював, що порівняно з будь-якою із західноєвропейських країн у Росії неймовірно мало, феноменально мало «всякого роду артілей...». Про це наочно свідчила і статистика: в 1909 р. в Петербурзі діяло тільки 19 виробничих товариств, у Московській губернії в 1911 р. кооперативів було 7, в Пермській — лише 9. Такий низький розвиток кооперативів зумовлювався порівняно низьким рівнем розвитку продуктивних сил Росії, низьким життєвим рівнем трудящих мас.

Особливо цікавився Володимир Ілліч з цього приводу працями Р. Оуена, Ж. Бюше, Л. Блана, Ф. Лассалья, які висунули на передній план саме соціально-перебудовчу функцію кооперації, вважаючи конкретні її форми лише засобом встановлення справедливого і розумного суспільного ладу. Фантастичність проєктів «старих кооператорів», починаючи з проєктів патріарха утопічного соціалізму Р. Оуена, полягала в тому, що вони покладали всі надії тільки на кооперацію, зовсім не враховуючи об'єктивної необхідності ліквідації всіх пануючих при капіталізмі порядків, повалення політичної влади експлуататорів. В. І. Ленін зробив відкриття принципового значення: в поєднанні з політичною владою робітничого класу і суспільною власністю на засоби виробництва програма «старих кооператорів» є реальний шлях до соціалізму. На перших порах будівництва нового суспільства він уявляв собі соціалізм як планомірну державну організацію виробництва і розподілу, в основі якої лежить прямий товарообмін. У «Чорповому начерку проєкту програми партії» VII з'їзду РКП (б) читаємо: «... спочатку державна монополія «торгівлі», потім заміна, повна і остаточна, «торгівлі» — планомірно організованим розподілом через спілки торгово-промислових службовців, під керівництвом Радянської влади».

Для цього передбачалося примусове об'єднання всього населення у виробничо-споживчі комуні, через які повинні були здійснюватися продаж і купівля товарів і прямий розподіл продуктів. Іншими словами, функціонування нового способу виробництва передбачалося як безгрошове, без торгівлі як способу товарно-грошового обігу. Але треба відзначити, що Ленін раніш за інших зрозумів необхідність коригування класичної моделі соціалізму.

Пізніше, оцінюючи цей період, він писав: «Ми розраховували — або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку — безпосередніми величчями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку».

У написаній В. І. Леніним резолюції VIII з'їзду РКП (б) про ставлення до середнього селянства підкреслювалося, що заохочуючи різноманітні товариства, а також сільськогосподарські комуні середніх селян, представники Радянської влади не повинні до-

пускати ні найменшого примусу при створенні їх. Лише ті об'єднання будуть цінні, які проведені самими селянами з їх вільного почину і вигоди яких перевірені ними на практиці. Надмірна поспішність у цій справі надзвичайно шкідлива, бо може лише посилювати упередження середнього селянства проти нововведень.

У праці «Чергові завдання Радянської влади» Володимир Ілліч розкрив суть комун у землеробстві, а також досвід організації окремих сільськогосподарських артілей по спільному обробітку землі, тобто перших кооперативних організацій. Потрібно відзначити і те, що він вважав за необхідне використовувати поряд з найвищими формами кооперації також прості, найбільш зрозумілі й доступні селянству форми: споживчу, кредитну, постачальну та ін. Ці види кооперації, на його думку, поряд з прищепленням селянам навичок колективізму в сфері збуту ними своєї продукції, забезпечення їх промисловими товарами і організацією сільськогосподарського кредиту, давали ще й навички колективного ведення справ.

Як тимчасовий захід, як один з тактичних заходів Ленін запропонував навесні 1918 р. об'єднати окремі роздільні кооперативи в єдиний всенародний кооператив і використовувати його для заготівель і розподілу продуктів під контролем Радянської влади. Це вже був свого роду компроміс із буржуазними кооперативами.

Основний зміст цього компромісу в тому, що Радянська влада змушена йти на поступки, тобто зберегти буржуазні кооперативи поряд із робітничими, взяти їх під свій повний контроль, здійснювати нагляд за споживанням. «Укладаючи таку угоду з буржуазними кооперативами, — пише В. І. Ленін, — Радянська влада конкретно визначила свої тактичні завдання і своєрідні методи дій для даної смуги розвитку, а саме: керуючи буржуазними елементами, використовуючи їх, роблячи певні часткові поступки їм, ми створюємо умови для такого руху вперед, який буде повільніший, ніж ми спочатку вважали, але разом з тим міцніший, із соліднішим забезпеченням бази і комунікаційної лінії, з кращим укріпленням завойовуваних позицій».

Ці підходи Леніна, за його власною думкою, зумовлені тим, що якщо раніше в центрі уваги партії була політична боротьба, революція, завоювання влади, то тепер увага переноситься на мирну організаційну культурну роботу. Коли було вирішено головне питання про владу, постало питання соціалістичного будівництва. «У нас, справді, коли державна влада в руках робітничого класу, коли цій державній владі належать всі засоби виробництва, у нас, справді, завданням залишилося тільки кооперування населення».

Володимир Ілліч мріяв про те, щоб у кооперативний рух поступово втягувалися всі громадяни нашої країни, і, таким чином, завершилося б створення загальнонаціонального, або загальнодержавного кооперативу. Робітничий клас повинен був стати на чолі руху по створенню і об'єднанню кооперативів у загальнонародний кооператив; пізніше Ленін охарактеризує соціалізм як «лад цивілізованих кооператорів». Він вважав, що шлях до повного завершення кооперування і утвердження колективістських принципів у суспільстві займатиме цілу історичну епоху. Основна суть переходу до великого соціалістичного землеробства, до суцільної кооперації полягала, на думку Леніна, в добровільності, поступовості, неприпустимості будь-яких заходів примусу, врахуванні інтересів селян у поєднанні з інтересами всього суспільства. Саме на цих основах формувалася аграрна програма і політика більшовицької партії.

Особливо слід відзначити статтю М. І. Бухаріна про кооперацію і кооперативний рух у країні. Він виходив з того, що при пролетарській державній владі і націоналі-

зації землі селянство «може поступово вростати в систему соціалістичних відносин через кооперацію». Але він також вважав, що цей процес буде суперечливим.

Селянина, на його думку, необхідно поступово втягувати в соціалістичну організацію шляхом господарської зацікавленості. «Кооперація повинна приваблювати селянина тим, що вона дає йому безпосередні вигоди» (дешевий кредит, невисокі ціни на товари, вигідний збиток продукції). А життя саме приведе до того, що «слідом за кооперуванням в галузі обігу необхідно буде йти різними шляхами і кооперування у виробництві».

У брошурі «Новий курс економічної політики», яка була написана після введення непу, М. І. Бухарін писав, що «дрібний виробник буде втягнутий в усупільнене господарство не шляхом позаекономічного примусу», а, головним чином, господарськими вигодами від механізації сільського господарства. Ведучи полеміку з троцькістами, політика яких вела до підриву союзу робітничого класу з трудовим селянством, він також писав про необхідність «повільної переробки індивідуальних господарств, які будуть виварюватися в кооперативному котлі».

Про це яскраво свідчать підходи В. І. Леніна до кооперації в період непу і його роздуми щодо подальшого її розвитку. У цей період він міцно пов'язує розвиток кооперації з розвитком усіх ланок народного господарства і, насамперед, з аграрним сектором економіки. При цьому передбачалося надати широкого розвитку кооперативному руху, який включав би в себе дозвіл оренди земель і навіть застосування в певних розмірах найманої праці, вільної торгівлі і державне регулювання господарської діяльності з допомогою цін, податків, кредиту, широкого розвитку демократії, госпрозрахунку тощо.

Ленін наполегливо вимагав тісної взаємодії державних і кооперативних підприємств, їхньої спільної участі в розв'язанні виробничих і соціальних проблем, у перетворенні всього укладу життя країни. Вказуючи на багатство форм кооперативної діяльності, він закликав якомога повніше і на суворо добровільних засадах залучати до кооперації трудове населення країни.

Розглядаючи сьогодні праці В. І. Леніна, пов'язані з обґрунтуванням суті соціалістичної кооперації, через призму набутого історичного досвіду, ми ще раз переконуємося в тому, як багато ми втратили, а що залишилося, то здебільшого збіднювалося, деформувалося, фальсифікувалося. Найбільших переколючень ленінська теорія кооперації зазнала в роки культу особи. Надзвичайно посилюлись адміністративні заходи щодо обмеження діяльності кооперативів, впроваджені величезні податки, в галузях промисловості і народного господарства монопольне становище одержали державні підприємства, а в сільському господарстві — виключно колгоспи. А над колгоспниками і робітниками швидкими темпами розгорталася система бюрократичного апарату. Згодом були скасовані такі демократичні інститути, як колгосп-центр, колгосп-спілка. В боротьбі з «класовим ворогом» виявлялося жорстоке насильство щодо величезної маси селян-середняків і навіть бідняків. Усе це трагічно позначилося на долі селянства і економіці країни в цілому.

Гласність — дзеркало соціалістичного будівництва. Маркс писав в одній із своїх ранніх праць, що держава, в якій все робиться таємно, не є публічною організацією. Цим самим він визначив суспільну необхідність гласності. Крім того, він довів, що гласність стикається з демократичними уявленнями про політичну владу і державний лад, соціальним управлінням і народовладдям. Саме з таких марксистських положень виходив В. І. Ленін. Він чітко усвідомлював марксистське поло-

ження про те, що взаємодія влади для народу і влади, здійснюваної самим народом, обов'язково передбачає відкритість кожного з елементів соціалістичної демократії для інших. Усе це передбачає, насамперед, відкритість управлінської діяльності і участі в ній широких верств населення. Якщо порушуються ці передумови, якщо гласність в демократичних інститутах зневажається, тоді з'являється певна таємниця в їх функціонуванні, яка стає початковим елементом бюрократизму. Внаслідок цього порушуються єдність інтересів, а значна їхня частина, яка належить широким народним масам, або зовсім відкидається, або не повною мірою задовольняється.

Іншими словами, можна стверджувати, що засновники теорії соціалізму розуміли гласність, відкритість як спосіб функціонування відносин соціалістичної демократії. А закономірності її розвитку, на їхню думку, діють на основі свідомої, цілеспрямованої діяльності суб'єктивного фактора. Ще на перших порах створення партії нового типу В. І. Ленін розглядав гласність як невід'ємну складову частину партійної демократії, чистоти її рядів. Зокрема, в праці «Що робити?» він відзначав, що «природний добір» цілковитої гласності, виборності і загального контролю забезпечує те, що кожний діяч опиняється в решті решт кінцем «на своїй полиці», береться за найбільш підходящу його силам і здібностям справу, відчуває на собі самому всі наслідки своїх помилок і доводить перед очима всіх свою здатність усвідомлювати помилки і уникати їх».

У листі до редакції газети «Іскра» 25 листопада 1903 р. Ленін писав: «Пора... в партії, що спирається на маси, — висунути рішучий лозунг: більше світла, нехай партія знає все...». Більше того, зазначив він, щоб не тільки на словах стати партією мас, ми повинні залучати до участі в партійних справах широкі верстви населення. А без внесення гласності в справи цього досягти неможливо. Іншими словами можна сказати, що дійсну, міцну взаємодію партії з трудящими масами можна досягти лише відносинами повного довір'я і взаєморозуміння. Тільки в такому разі можна створити сильну державу, в якій, за словами Леніна, маси все знають, про все можуть судити і йти на все свідомо.

Ось такі основні положення про роль гласності розвинув Володимир Ілліч ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Особливу увагу звернемо на визначення суті гласності, яке дається в «Планах статті «Чергові завдання Радянської влади», у «Варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» і, власне, в самій статті. В. І. Ленін підкреслює, що гласність при соціалізмі немає нічого спільного з «інтелігентськи-буржуазними» органами думок, поглядів і сварки. Навпаки, вона повинна бути спрямована на практично-ділову, організаторську сторону соціалістичного будівництва. У «Варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» він зосереджує увагу на необхідності спрямувати гласність у русло практичних завдань соціалістичної перебудови, а саме — економічного перевиховання мас. З цього приводу він пише, що нашим першим головним засобом повинна бути гласність, яка «... викриває недоліки господарського життя, ... нещадно таврує ці недоліки, відкрито викриває всі болячки нашого господарського життя і, таким чином, апелює до громадської думки трудящих для виликування цих болячок».

В останньому варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» він підкреслює той факт, що гласність в буржуазному суспільстві займається виключно одураченням маси пікантними політичними дрібничками, приховує ті явища, які відбуваються під покривом «комерційної таємниці», охороняє «святу власність».

Навпаки, гласність у соціалістичному суспільстві повинна виносити питання повсякденної економіки на суд маси, допомагати серйозно вивчати їх.

Особливу увагу Ленін звертав на роль преси та інших засобів масової інформації в розвитку гласності. Саме вона повинна висвітлювати ті процеси і явища суспільного життя, які представляють для нього найбільший інтерес і які служать справі соціалізму. «Преса повинна, — відзначає він, — служити знаряддям соціалістичного будівництва, ознайомлюючи в усіх деталях з успіхами зразкових комун, вивчаючи причини їх успіху, прийоми їх господарювання, ставлячи... «на чорну дошку» ті комуні, які уперто бережуть «традиції капіталізму», тобто анархії, ледарювання, безладдя, спекуляції».

Такий підхід В. І. Леніна сприяв широкому залученню трудящих до управління виробництвом, розвитку безпосередньої демократії. Він розумів, що високий рівень інформованості працівників про проблеми трудового колективу посилюватиме в них почуття господаря виробництва, стимулюватиме їхню активність, спрямовану на поліпшення організації виробництва, раціональне використання його резервів.

Важливого значення у відкритому веденні справ набувала статистика. На думку Леніна, в капіталістичному суспільстві вона була предметом відання вузьких спеціалістів. Навпаки, при соціалізмі статистику необхідно нести в маси і популяризувати її з тим, щоб «трудящі поступово вчилися самі розуміти і бачити, як і скільки треба працювати, як і скільки можна відпочивати, — щоб порівняння ділових підсумків господарювання окремих комун стало предметом загального інтересу і вивчення...».

У своїх настановах В. І. Ленін пропонував пресі, усім керівникам виробляти вміння систематизувати статистичні дані так, щоб можна було порівнювати їх, виявляти причини відставання, недоліків. Статистичні дані треба науково обробляти, щоб можна було зробити правильні висновки з метою поліпшення управління народним господарством, підтягування відстаючих працівників до рівня передових. Необхідно, підкреслював він, «запровадити звітність і гласність у процес виробництва хліба, одягу та ін., перетворити сухі, мертві, бюрократичні звіти в живі приклади — як відштовхуючі, так і приваблюючі». Як бачимо, Ленін чітко визначає виховну функцію гласності. Саме вона сприяє формуванню наукового світогляду, ідейної переконаності, пробудженню і розвитку трудової і громадської активності.

Пізніше, в 20-і роки, він писав, що «якщо ми не будемо боятись говорити навіть гірку і тяжку правду прямо, ми навчимося, неодмінно і безумовно навчимося перемагати всі і всякі труднощі».

На жаль, ленінські ідеї про те, що соціалістичному суспільству притаманна відкритість, що для радянської держави край необхідно, «щоб уряд завжди був під контролем громадської думки своєї країни», після його смерті були повністю забуті. Відсутність гласності в роботі партійного і державного апарату, в діяльності громадських організацій призвели до грубих порушень основ соціалістичної демократії, що мало надзвичайно тяжкі наслідки як для партії, так і всього радянського народу.

В. І. Ленін, відповідаючи тим, хто побоювався, що активне висвітлення недоліків у суспільному житті може викликати негативні явища серед трудових мас, писав: «Нам треба вивчати особливості надзвичайно важкого і нового шляху до соціалізму, не прикриваючи наших помилок і слабостей, а стараючись вчасно

доброблювати недороблене... Відкрито пояснити, як і чому ми зробили крок назад, потім обговорити гласно, які є засоби надолужити прогапане, — це значить виховувати маси і на досвіді вчитися, разом з ними вчитися будівництва соціалізму».

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

В. ЛЕНИН

УЧЕНИЕ МАРКСИЗМА О ГОСУДАРСТВЕ И ЗАДАЧИ ПРОЛЕТАРИАТА В РЕВОЛЮЦИИ (1918)

Глава I КЛАССОВОЕ ОБЩЕСТВО И ГОСУДАРСТВО

I. Государство — продукт непримиримости классовых противоречий

..Государство есть продукт и проявление непримиримости классовых противоречий. Государство возникает там, тогда и постольку, где, когда и поскольку классовые противоречия объективно *не могут быть* примирены. И наоборот: существование государства доказывает что классовые противоречия непримиримы... По Марксу, государство есть орган *классового господства*, орган *угнетения* одного класса другим, есть создание «порядка», который узаконяет и упорочивает это угнетение, умеряя столкновение классов...

Смена буржуазного государства пролетарским невозможна без насильственной революции. Уничтожение пролетарского государства, т. е. уничтожение всякого государства, невозможно иначе, как путем «отмирания».

Глава II ГОСУДАРСТВО И РЕВОЛЮЦИЯ. ОПЫТ 1848—1851 ГОДОВ

I. КАМУН РЕВОЛЮЦИИ

... Пролетариату нужно государство — это повторяют все оппортунисты, социал-шовинисты и каутскианцы, уверяя, что таково учение Маркса не *«забывая»* добавить, что, во-первых, по Марксу, пролетариату нужно лишь *отмирающее* государство, т. е. устроенное так, чтобы оно немедленно начало отмирать и не могло не отмирать. А, во-вторых, трудящимся нужно «государство», «то есть организованный в господствующий класс пролетариат».

Государство есть особая организация силы, есть организация насилия для подавления какого-либо класса. Какой же класс надо подавлять пролетариату? Конечно, только эксплуататорский класс, т. е. буржуазию. Трудящимся нужно государство лишь для подавления сопротивления эксплуататоров, а руководить этим подавлением, провести его в жизнь в состоянии только пролетариат, как единственный до конца революционный класс, единственный класс, способный объединить всех трудящихся и эксплуатируемых в борьбе против буржуазии, в полном смещении ее.

... Учение о классовой борьбе, примененное Марксом к вопросу о государстве и о социалистической революции, ведет необходимо к признанию *политического господства* пролетариата, его диктатуры, т. е. власти, не разделяемой ни с кем и опирающейся непосредственно на вооруженную силу масс. Свержение буржуазии осуществимо лишь превращением пролетариата в *господствующий класс*, способный подавить неизбежное, отчаянное сопротивление буржуазии и организовать для нового уклада хозяйства *все* трудящиеся и эксплуатируемые массы...

«Государство, то есть организованный в господствующий класс пролетариат», — эта теория Маркса неразрывно связана со всем его учением о революционной роли пролетариата в

истории. Завершение этой роли есть пролетарская диктатура, политическое господство пролетариата...

2. Итоги революции

... Все прежние революции усовершенствовали государственную машину, а ее надо разбить, сломать.

Этот вывод есть главное, основное в учении марксизма о государстве.

... Централизованная государственная власть, свойственная буржуазному обществу, возникла в эпоху падения абсолютизма.

Два учреждения наиболее характерны для этой государственной машины: чиновничество и постоянная армия...

Чиновничество и постоянная армия, это — «паразит» на теле буржуазного общества, паразит, порожденный внутренними противоречиями, которые это общество раздирают, но именно эти зиты, «затыкающий» жизненные поры...

Глава III

ГОСУДАРСТВО И РЕВОЛЮЦИЯ.

ОПЫТ ПАРИЖСКОЙ КОММУНЫ 1871 ГОДА — АНАЛИЗ МАРКСА

2. ЧЕМ ЗАМЕНИТЬ РАЗБИТУЮ ГОСУДАРСТВЕННУЮ МАШИНУ?

... Итак, разбитую государственную машину Коммуна заменила как будто бы «только» более полной демократией: уничтожение постоянной армии, полная выборность и сменяемость всех должностных лиц. Но на самом деле это «только» означает гигантскую замену одних учреждений учреждениями принципиально иного рода. Здесь наблюдается как раз один из случаев «превращения количества в качество»: демократия, проведенная с такой наибольшей полнотой и последовательностью, с какой это вообще мыслимо, превращается из буржуазной демократии в пролетарскую, из государства (особая сила для подавления определенного класса) в нечто такое, что уже не есть собственно государство...

Полная выборность, сменяемость в *любое время* всех без изъятия должностных лиц, сведение их жалования к обычной «заработной плате рабочего», эти простые и «само собою понятные» демократические мероприятия, объединяя вполне интересы рабочих и большинства крестьян, служат в то же время мостиком, ведущим от капитализма к социализму. Эти мероприятия касаются государственного, чисто политического переустройства общества, но они получают, разумеется, весь свой смысл и значение лишь в связи с осуществляемой или подготовляемой «экспроприацией экспроприаторов», т. е. переходом капиталистической частной собственности на средства производства в общественную собственность...

3. УНИЧТОЖЕНИЕ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА

«Коммуна, — писал Маркс, — должна была быть не парламентарной, а работающей корпорацией, в одно и то же время и законодательствующей, и исполняющей законы...»

Эта замечательная критика парламентаризма, данная в 1871 году, тоже принадлежит теперь, благодаря господству социал-шовинизма и оппортунизма, к числу «забытых слов» марксизма... Выход из парламентаризма, конечно, не в уничтожении представительных учреждений и выборности, а в превращении представительных учреждений из «работающих» учреждений...

5. УНИЧТОЖЕНИЕ ПАЗАРИТА — ГОСУДАРСТВА

... «Уничтожение государственной власти», которая была «паразитическим наростом», «отсечение» ее, «разрушение» ее; «государственная власть делается теперь излишней» — вот в каких выражениях говорил Маркс о государстве, оценивая и анализируя опыт Коммуны...

Коммуна — первая попытка пролетарской революции *разбить* буржуазную государственную машину и «открытая наконец» политическая форма, которое можно и должно *заместить* разбитое.

Глава IV

ПРОДОЛЖЕНИЕ. ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ПОЯСНЕНИЯ ЭНГЕЛЬСА

2. ПОЛЕМИКА С АНАРХИСТАМИ

... Маркс нарочно подчеркивает — чтобы не исказили истинный смысл его борьбы с анархизмом — «революционную и *проходящую* форму» государства, необходимого для пролетариата. Пролетариату только на время нужно государство. Мы вовсе не расходимся с анархистами по вопросу об отмене государства, как *цели*. Мы утверждаем, что для достижения этой цели необходимо временное использование орудий, средств, приемов государственной власти *против* эксплуататоров, как для уничтожения классов необходима временная диктатура угнетенного класса...

5. ПРЕДИСЛОВИЕ 1891 ГОДА К «ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЕ» МАРКСА

.. В обычных рассуждениях о государстве постоянно делается та ошибка, от которой здесь предостерегает Энгельс... Именно: постоянно забывают, что уничтожение государства есть уничтожение также и демократии, что отмирание государства есть отмирание демократии.

На первый взгляд такое утверждение представляется странным и непонятным; пожалуй, даже возникнет у кого-либо опасение, не ожидаем ли мы пришествия такого общественного устройства, когда не будет соблюдаться принцип подчинения меньшинства большинству, ибо ведь демократия это и есть признание такого принципа?

Нет. Демократия не тождественна с подчинением меньшинства большинству. Демократия есть признающее подчинение меньшинства большинству *государство*, т. е. организация для систематического *насилия* одного класса над другим, одной части населения над другою.

Мы ставим своей конечной целью уничтожение государства, т. е. всякого организованного и систематического насилия, всякого насилия над людьми вообще. Мы не ждем пришествия такого общественного порядка, когда бы не соблюдался принцип подчинения меньшинства большинству. Но, стремясь к социализму, мы убеждены, что он будет перерастать в коммунизм, а в связи с этим будет исчезать всякая надобность в насилии над людьми вообще, в *подчинении* одного человека другому, одной части населения другой его части, ибо люди *привыкнут* к соблюдению элементарных условий общности *без насилия и без подчинения*...

Глава V

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОТМИРАНИЯ ГОСУДАРСТВА

... 3. ПЕРВАЯ ФАЗА КОММУНИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

... Коммунистическое общество, которое только что вышло на свет божий из недр капитализма, которое носит во всех отношениях отпечаток старого общества. Маркс и называет «первой», или низшей, фазой коммунистического общества...

Справедливости и равенства... первая фаза коммунизма дать еще не может: различия в богатстве останутся и различия несправедливые...

Маркс не только точнее образом учитывает неизбежное неравенство людей, он учитывает также то, что один еще переход средств производства в общую собственность всего общества («социализма» в обычном словоупотреблении) *не устраняет* недостатков распределения и неравенства «буржуазного права», которое *продолжает господствовать*, поскольку продукты делятся «по работе»...

Таким образом, в первой фазе коммунистического общества и (которую обычно зовут социализмом) «буржуазное право» отменяется *не* вполне, а лишь отчасти, лишь в меру уже достигнутого экономического переворота, т. е. лишь по отношению к средствам производства. «Буржуазное право» признает их частной собственностью отдельных лиц. Социализм делает их *общей* собственностью. *Постольку* — и лишь постольку — «буржуазное право» отпадает...

Но государство еще не отмерло совсем, ибо остается охрана «буржуазного права», освящающего фактическое неравенство. Для полного отмирания государства нужен полный коммунизм.

4. ВЫСШАЯ ФАЗА КОММУНИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

... До тех пор, пока наступит «высшая» фаза коммунизма, социалисты требуют *строжайшего* контроля со стороны общества и *со стороны государства* над мерой труда и мерой по-

требления, но только контроль этот должен *начаться* с экспроприации капиталистов, с контроля рабочих за капиталистами и проводиться не государством чиновников, а государством *вооруженных рабочих*...

В первой своей фазе, на первой своей ступени коммунизм *не* может еще быть экономически вполне зрелым, вполне свободным от традиций или следов капитализма. Отсюда такое интересное явление, как сохранение «узкого горизонта *буржуазного* права» — при коммунизме в его первой фазе. Буржуазное право по отношению к распределению продуктов *потребления* предполагает, конечно, неизбежно и *буржуазное государство*, ибо право есть ничто без аппарата, способного *принуждать* к соблюдению норм права.

Выходит, что не только при коммунизме остается в течение известного времени буржуазное право, но даже и буржуазное государство — без буржуазии! ...

Демократия имеет громадное значение в борьбе рабочего класса против капиталистов за свое освобождение. Но демократия вовсе не есть предел, его же не преиждешь, а лишь один из этапов по дороге от феодализма к капитализму и от капитализма к коммунизму.

Демократия означает равенство. Понятно, какое великое значение имеет борьба пролетариата за равенство и лозунг равенства, если правильно понимать его в смысле уничтожения *классов*. Но демократия означает только *формальное* равенство. И тотчас вслед за осуществлением равенства всех членов общества *по отношению* к владению средствами производства, т. е., равенства труда, равенства заработной платы, пред человечеством неминуемо встанет вопрос о том, чтобы идти дальше, от формального равенства к фактическому, т. е. к осуществлению правила: «каждый по способностям, каждому по потребностям». Какими этапами, путем каких практических мероприятий пойдут человечество к этой высшей цели, мы не знаем и знать не можем...

СЕДЬМОЙ ЭКСТРЕННЫЙ СЪЕЗД РКП(б) 6—8 МАРТА 1918 г.

... В Советской власти мы имеем новый тип государства; постараемся обрисовать его задачи, конструкцию, постараемся объяснить, почему этот новый тип демократии, в котором так много хаотического, несурзадного, что составляет в нем живую душу — переход власти к трудящимся, устранение эксплуатации, аппарата для подавления. Государство есть аппарат для подавления. Надо подавлять эксплуататоров, но их подавлять нельзя полицией, их может подавлять только сама масса, аппарат должен быть связан с массами, должен ее представлять, как Советы. Они гораздо ближе к массам, они дают возможность стоять ближе к ней, они дают больше возможности воспитывать эту массу... Советская власть есть аппарат — аппарат для того, чтобы масса начала немедленно учиться управлению государством и организации производства в общенациональном масштабе. Это гигантски трудная задача. Но исторически важно то, что беремся за ее решение, и решение не только с точки зрения лишь нашей одной страны, но и призывая на помощь европейских рабочих... Вот почему мы считаем, что это есть продолжение пути Парижской Коммуны. Вот почему мы уверены, что, вставши на этот путь, европейские рабочие сумеют нам помочь.

ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И РЕНЕГАТ КАУТСКИЙ

... Подобно слепому щенку, который случайно тычет носом то в одну, то в другую сторону, Каутский нечаянно наткнулся... на одну верную мысль (именно, что диктатура есть власть, не связанная никакими законами), но определения диктатуры *все же не дал*... Он мог бы, не полагаясь на свои умственные способности, прибегнуть к своей памяти и выложить из «ящичков» все случаи, когда Маркс говорит о диктатуре. Он получил бы, наверное, либо следующее, либо по существу совпадающее с ним, определение:

Диктатура есть власть, опирающаяся непосредственно на насилие, не связанная никакими законами.

Революционная диктатура пролетариата есть власть, завоеванная и поддерживаемая насилем пролетариата над буржуазией, власть, не связанная никакими законами...

Итог: Каутский извратил самым неслыханным образом понятие диктатуры пролетариата, превратив Маркса в дюжинного либерала, т. е. докатился сам до уровня либерала, который болтает пошлые фразы о «чистой демократии», прикрашивая и затушевывая классовое содержание *буржуазной* демократии, чураясь всего более *революционного насилия* со стороны угнетенного класса.

БУРЖУАЗНАЯ И ПРОЛЕТАРСКАЯ ДЕМОКРАТИЯ

Вопрос, безбожно запутанный Каутским, представляется на самом деле в таком виде.

Если не издеваться над здравым смыслом и над историей, то ясно, что нельзя говорить о «чистой демократии», пока существуют различные *классы*, а можно говорить только о *классовой* демократии. (В скобках сказать, «чистая демократия» есть не только *невежественная* фраза, обнаруживающая непонимание как борьбы классов, так и сущности государства, но и трижды пустая фраза, ибо в коммунистическом обществе демократия будет, перерождаясь и превращаясь в привычку, *отмирать*, но никогда не будет «чистой демократией»...)

Буржуазная демократия, будучи великим историческим прогрессом по сравнению с средневековым, всегда остается — и при капитализме не может не оставаться — узкой, урезанной, фальшивой, лицемерной, раем для богатых, ловушкой и обманом для эксплуатируемых, для бедных...

Возьмите основные законы современных государств, возьмите управление ими, возьмите свободу собраний или печати, возьмите «равенство граждан перед законом», — и вы увидите на каждом шагу хорошо знакомое всякому честному и сознательному рабочему лицемерие буржуазной демократии. Нет ни одного, хотя бы самого демократического государства, где бы не было лазеек или оговорок в конституциях, обеспечивающих буржуазии возможность двинуть войска против рабочих, ввести военное положение и т. п. «в случае нарушения порядка», — на деле, в случае «нарушения» эксплуатируемым классом своего рабского положения и попыток вести себя не по-рабски...

Пролетарская демократия, одним из форм которой является Советская власть, дала невиданное в мире развитие и расширение демократии именно для гигантского большинства населения, для эксплуатируемых и трудящихся... Советская власть *первая* в мире (строго говоря, вторая, ибо то же самое начала делать Парижская Коммуна) *привлекает* массы, именно *эксплуатируемые* массы, к управлению. Участие в буржуазном парламенте (который *никогда не решает* серьезных вопросов в буржуазной демократии: их решает биржа, банки) *загорожено* от трудящихся масс тысячами загородок, и рабочие великолепно знают и чувствуют, видят и осязают, что буржуазный парламент *чужое* учреждение, *орудие угнетения* пролетариата буржуазией, учреждение враждебного класса, эксплуататорского меньшинства... Пролетарская демократия в *миллион раз* демократичнее всякой буржуазной демократии; Советская власть в миллион раз демократичнее самой демократической буржуазной республики...

ВЫБОРЫ В УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ И ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТА

... Мы изучили, на основании данных о выборах в Учредительное собрание, три условия победы большевизма: 1) подавляющее большинство среди пролетариата; 2) почти половина в армии; 3) подавляющий перевес сил в решающий момент в решающих пунктах, именно: в столицах и на фронтах армии, близких к центру...

Каким образом государственная власть в руках пролетариата может стать орудием его классовой борьбы за влияние на непролетарские массы? за привлечение их на сторону пролетариата? за оторванье, отвоевание их от буржуазии?

Во-первых, пролетариат достигает этого тем, что пускает в ход не старый аппарат государственной власти, а *ломает* его вдребезги, не оставляет в нем камня на камне... и создает *новый* государственный аппарат. Этот новый государственный аппарат приспособлен к диктатуре пролетариата и к его борьбе против буржуазии за непролетарские трудящиеся массы. Этот новый аппарат не выдуман кем-либо, а *вырастает* из классовой борьбы пролетариата, из ее распространения вширь и вглубь. Этот новый аппарат государственной власти, новый *тип* государственной власти есть *Советская власть*...

Таким путем, сразу, одним ударом, немедленно *после* завоевания государственной власти пролетариатом, пролетариат *отвоевывает* у буржуазии *громадную* массу ее сторонников из мелкобуржуазных и «социалистических» партий, ибо эта масса — трудящиеся и эксплуатируемые, которых буржуазия... обманывала и которые, *получив Советскую власть*, получают *открытые* орудие массовой борьбы за свои интересы против буржуазии.

Во-вторых, пролетариат может и должен сразу или во всяком случае очень быстро отвоевать у буржуазии и у мелкобуржуазной демократии «них» *массы*, т. е. массы, шедшие за ни-

ми,— отвоювати *посредством революционного удовлетворения их наиболее насущных экономических нужд ценой экспроприации помещиков и буржуазии...*

Вот этой диалектики никогда не могли понять предатели, тупицы и педанты II Интернационала: пролетариат не может победить, не завоевывая на свою сторону большинства населения. Но ограничивать или обуславливать это завоевание приобретением большинства голов на выборах *при господстве буржуазии* есть непроходимое скудоумие или простое надувательство рабочих...

Данные о выборах в Учредительное собрание... показывают также роль и значение национального вопроса. Возьмите Украину... Данные о выборах в Учредительное собрание показывают, что еще в ноябре 1917 года на Украине получили большинство *украинские* эсеры и социалисты...

При таком положении дела игнорировать значение национального вопроса на Украине,— чем очень часто грешат великороссы (и, пожалуй, немногим менее часто, чем великороссы, грешат этим евреи),— значит совершать глубокую и опасную ошибку... И, как интернационалисты, мы обязаны, во-первых, особенно энергично бороться против остатков (иногда бессознательных) великорусского империализма и шовинизма у «русских» коммунистов; во-вторых, мы обязаны именно в национальном вопросе, как сравнительно маловажном..., идти на уступки. Важны другие вопросы, ... гораздо менее важен вопрос, будет ли Украина отдельным государством или нет. Нам несколько не может удивить — и не должна пугать — даже такая перспектива, что украинские рабочие и крестьяне перепробуют различные системы и в течение, скажем, нескольких лет испытают на практике и слияние с РСФСР, и отделение от нее особую самостоятельную УССР, и разные формы их тесного союза, и т. д., и т. п...

РЕЧЬ О ХОЗЯЙСТВЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ

... После захвата власти рабочий класс держит, сохраняет власть и укрепляет ее, как всякий класс, изменением отношения к собственности и новой конституцией. Это — первое мое основное положение, которое бесспорно! Второе положение, что всякий новый класс учится у предыдущего класса и берет представителей управления у старого класса — тоже абсолютная истина. Наконец, мое третье положение, что рабочий класс должен увеличивать число администраторов из своей среды, создавать школы, готовить в государственном масштабе кадры работников. Эти три положения неоспоримы...

ЕЩЕ РАЗ О ПРОФСОЮЗАХ, О ТЕКУЩЕМ МОМЕНТЕ И ОБ ОШИБКАХ гг. ТРОЦКОГО И БУХАРИНА

... Государство — это область принуждения. Сумасшествием было бы отречься от принуждения, особенно в эпоху диктатуры пролетариата. «Администрирование» и администраторский под ход к делу здесь обязательны. Партия — это непосредственно правящий авангард пролетариата, это руководитель. Исключение из партии, а не принуждение — вот специфическое средство воздействия, средство очищения и закала авангарда. Профсоюзы — резервуар государственной власти, школа коммунизма, школа хозяйничанья. В этой области специфическое и главное есть *не* управление, а *связь* «между центральным» (и местным, конечно, тоже) «государственным управлением, народным хозяйством и широкими массами трудящихся»...

О ЗАДАЧАХ НАРКОМОСТА В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Письмо Д. И. Курскому

... 20/11. 1922.

... Усиление репрессии против политических врагов Соввласти и агентов буржуазии (в особенности меньшевиков и эсеров); проведение этой репрессии ревтрибуналами и нарсудами в наиболее быстром и революционно-целесообразном, порядке; обязательная поставка ряда образцовых (по скорости и силе репрессии; по разъяснению народным массам, через суд и через печать, значения их) процессов в Москве, Питере, Харькове и не-

скольких других важнейших центрах; воздействие на нарсудей и членов ревтрибуналов через партию в смысле улучшения деятельности судов и усиления репрессии; — все это должно вестись систематично, упорно, настойчиво, с обязательной отчетностью...

Воспитательное значение судов громадно. Где у нас забота об этом? Где учет реальных результатов? Этого нет, а это азбука всей юридической работы.

Такая же азбука — тройная кара коммунистам против кары беспартийным. И такая же беззаботность НКЮста.

При царе прокуроров гоняли и повышали по проценту выигранных ими дел. Мы переняли от царской России самое плохое, бюрократизм и обломовщину, от чего мы буквально задыхаемся, а *умного* перенять не сумели. Каждого члена коллегии НКЮста, каждого деятеля этого ведомства надо бы оценивать по послужному списку, после справки: сколько коммунистов ты закатал в тюрьму втрое строже, чем беспартийных за те проступки? сколько бюрократов ты закатал в тюрьму за бюрократизм и волокиту? сколько купцов за злоупотребление *ипсо* ты подвел под расстрел или под другое, не игрушечное... наказание? Не можешь ответить на этот вопрос? — значит ты шалопаи, которого надо гнать из партии за «комболтовню» и за «комчанство»...

Р. С. Ни малейшего упоминания в печати о моем письме быть не должно...

ПИСЬМО В ПОЛИТБЮРО ЦК РКП(б) О ГРАЖДАНСКОМ КОДЕКСЕ РСФСР

Товарищу Молотову для членов Политбюро

Обращаю внимание на то, что вчера в Совнаркоме совершенно изгадили ... гражданский кодекс. Именно те предостережения, которые я делал в письме Курскому, оказывается не принятыми во внимание. Предписать Президиуму ВЦИК рассмотреть это дело в духе моих указаний в письме Курскому. Ни в каком случае не утверждать без вторичного внесения в Политбюро с моим предварительным заключением...

2. ТЕОРІЯ ПЕРМАНЕНТНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ЛЬВА ТРОЦЬКОГО

Одним із поширених варіантів псевдомарксизму у першій половині ХХ ст. став троцькізм, який пов'язаний з ім'ям Л. Троцького. У радянських джерелах таких як «Енциклопедичний словник», «Філософська енциклопедія» та інших троцькізм визначається як «опортуністична, дрібнобуржуазна ідейно-політична течія, яка ворожа марксизму-ленінізму, робітничому та комуністичному руху... Теоретичними витоками троцькізму є механістичний матеріалізм у філософії, суб'єктивізм, волонтаризм, схематизм і однобічність в соціології, який найшов вираз у «лівому» політичному авантюризмі. Ядром троцькізму є так звана теорія «перманентної революції», яка фальсифікувала ідеї Маркса про неперервну революцію і яка була висунута Троцьким слідом за А. Парвусом у 1906 році на протипагу ленінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну».

Довідка

Троцький Лев (псевдонім Лева Давидовича Бронштейна) народився в 1879 р. в сім'ї заможного землевласника Херсонської губернії. Революційну діяльність розпочав у 1897 р. в Миколаєві. У 1898 р. був заарештований і висланий до Сибіру. Потім утік до Лондона, де співпрацював з редакцією газети «Іскра», а пізніше перебрався в Женеву. Учасник II з'їзду РСДРП у 1903 р., на якому примкнув до меншовиків. Але в 1904 р. відійшов від них. На початку 1905 року повернувся в Росію і брав активну

участь у революційних подіях. В цьому ж році він постав як найпомітніший лідер Санкт-Петербурзької ради. Його було заарештовано і вислано до Сибіру, звідки він згодом утік, проживши десятиліття напередодні 1917 року в Європі. Повернувшись після Лютневої революції в Росію, Троцький приєднався до табору Леніна та більшовиків і разом із ними став лідером Жовтневого повстання та творцем наступної революції. Як народний комісар закордонних справ він провів переговори про мир із Німеччиною у Бресті-Литовському, а як військовий комісар — створив і очолює Червону Армію, гартуючи її перемогу в громадянській війні. Та після смерті Леніна в 1924 році його ізолювали й відмежували від партії, а відтак його падіння було таким само миттєвим, як і попередній злет до вершини влади. У 1929 р. Троцького було вислано з Радянського Союзу і, поблукавши від одного тимчасового сховку до іншого, 1937 р. він врешті-решт оселився в Мексиці. Саме там — за прямим наказом Сталіна, його й було вбито в 1940 р. Вбивця Маркадер — мексиканський революціонер-ленінець, пізніше був нагороджений орденом Леніна.

Особливого аналізу потребують погляди Троцького на революцію. В цілому вони концентруються навколо сформульованої ним концепції «перманентної революції», викладеної в його працях «Підсумки і перспективи» (1906 р.) та «Перманентна революція» (1930 р.).

В основі цієї концепції — заперечення існуючих ленінських положень про закономірність етапів революційної боротьби, намагання «перестрибнути» через буржуазно-демократичний етап революції в Росії. У ній «фальсифіковано» ленінські думки про місце, роль і співвідношення класів у революції. Зокрема, він зазначав, що «перемога революції можлива у нас як революційна перемога пролетаріату або неможлива взагалі». Він доводив, що такі суспільства як Росія, залишаючись переважно відсталим і перозвинутим, потрапляють під вплив Заходу і переймають деякі з найбільш передових методів економічного розвитку та відносин, і на основі цих осередків, чи острівців розвитку, в свою чергу, постають величезні урбаністичні центри, потужний пролетаріат, європеїзована інтелектуальна еліта і радикальні форми політичної боротьби та діяльності. Натомість буржуазія залишається слабкою, а лібералізм — неефективним, оскільки індустріалізація запроваджується державою зверху. Подальші суперечності такого суспільства — дійшли до старе й віджило паралельно і на противагу розвитку нових тенденцій — створює зростаючу напругу й нестабільність, що невдовзі змушує нові радикальні сили вступити в пряму боротьбу зі старим режимом, яка завершується фактично миттєвим стрибком у посткапіталістичну, соціалістичну еру. Однак Троцький дуже добре усвідомлював, що величезні маси сільського населення, зацікавленого найбільше лише в отриманні землі, не підуть услід за робітниками радикальним шляхом. Він провіщав, що в Європі спалахне пожежа світової революції, і дійшов висновку про те, що якщо це станеться, то робітничий уряд Росії матиме змогу отримати підтримку ззовні для здійснення подальших зрушень в економіці і подолання реакційних настроїв селянства. Він вірив, що на цьому шляху кульмінацією «нерівномірного розвитку» стане «комплексний розвиток», тобто сполучення двох історичних стадій соціально-економічного розвитку.

Він також заперечував обґрунтоване Леніном положення про гегемонію робітничого класу і його союз із селянством, яке він характеризує не інакше, як реакційну масу. Це положення ленінської теорії соціалістичної революції ґрунтувалося на тих специфічних історичних особливостях Росії, які склалися в першій чверті ХХ ст. Троцький якраз не розумів і відкидав ленінський висновок про необхідність

революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства як нового типу державної влади на етапі буржуазно-демократичної революції.

В основі троцькістської теорії «перманентної революції» — «антинауковий» підхід до аналізу характерних рис і особливостей імперіалізму, суб'єктивна оцінка його ролі і тенденції розвитку. Нерозуміння глибоко суперечливого, діалектичного характеру соціально-економічних процесів і явищ в епоху імперіалізму в їх взаємодії і взаємозалежності послужило вихідним моментом твердження про неможливість національної революції в Росії, оскільки епоха імперіалізму, на думку Троцького, протиставила не буржуазну націю старому режиму, а пролетаріат — буржуазній нації. Звідси він робить висновок про те, що в епоху імперіалізму може йти мова тільки про революційний робітничий уряд, про те, що російський пролетаріат повинен завоювати владу самостійно як безпосередня альтернатива царському самодержавству. В концентрованому вигляді ця думка міститься в заклику «без царя, а уряд робітничий», що по суті означало проведення революції без селянства.

В. І. Ленін зазначав, що загальні методологічні корені та ідейно-політична спрямованість поглядів Троцького зводилися до того, що він з антимарксистських позицій підходив до характеристики природи імперіалізму, відривав політику від економіки, неправильно трактував, або навіть обходив мовчанкою, корінні економічні суперечності монополістичного капіталізму, перекручував суть класової боротьби.

Теорію перманентної революції Л. Троцький доповнює ідеями, які виникли у нього після перемоги Жовтневої революції.

У новому Радянському уряді Троцький займав посаду комісара закордонних справ. Фактично керівником зовнішньополітичної діяльності молодого Радянського держави був В. І. Ленін. Зважаючи на це, Троцький і ставився до своїх високих обов'язків як тимчасових. Більше того, надіючись на світову пролетарську революцію, він взагалі вважав, що функції держави по здійсненню зовнішньої політики відпадуть, і намагався якомога більше сприяти розвитку і здійсненню світової соціалістичної революції. Він був переконаний у тому, що якщо вона не здійсниться найближчим часом, то влада Рад знає поразки.

Таке сприйняття Троцьким ситуації впливало з його розуміння суті і перспектив, які відкривалися внаслідок перемоги Великого Жовтня.

По-перше, у Троцького виявилось явне нерозуміння і спотворене уявлення про співвідношення соціалістичних і буржуазно-демократичних завдань, які були вирішені пролетарською революцією. Цілком відкидаючи основні оцінки, які були дані II з'їздом Рад, партією і В. І. Леніном, Троцький заявляв у 1929 р., що в Росії відбулася не соціалістична, а буржуазна революція, яка дійсно знищила лише самодержавно-кріпосницький устрій.

По-друге, особливу небезпеку для дальшого розгортання революційного процесу, розпочатого «Великим Жовтнем», мало твердження Троцького й інших лівих комуністів про те, що нібито історичний рух і революційна практика народних мас цілком залежать від суб'єктивних бажань і уявлень окремих політиків і партій. «Негаймо робити світову революцію», — таку вимогу ставив Троцький.

Водночас необхідно відзначити, що теоретичну концепцію Жовтневої революції як початку світової пролетарської революції поділяла у 20—30-ті роки більшість керівників партії. Зокрема, В. І. Ленін 5 липня 1921 р. у доповіді на III конгресі Комінтерну цю думку визначав так: «Ще до революції, а також і після неї, ми думали:

або зараз же, або, принаймні, дуже швидко настане революція в інших країнах, капіталістично більш розвинутих, або, в противному разі, ми повинні загинути».

По-третє, ставлення до питання захисту Вітчизни, підвищення обороноздатності країни було одним із корінних питань, по якому в післяжовтневий період пройшло розмежування лєнінської більшості в партії з Троцьким і лівими комуністами.

У науковій і науково-популярній літературі було достатньо розкрито лінію поведінки Троцького в період боротьби за вихід Радянської країни із війни з Німеччиною. Варто тільки відзначити, що зрив з вини Троцького переговорів у Бресті-Литовському був використаний Німеччиною як привід для наступу. І оскільки Троцький заявив у цей час про розпуск російської армії, то німецьким військам вдалося захопити величезні території і вийти на підступи до Петрограда.

VII з'їзд РКП(б) різко засудив таку позицію Троцького і його прихильників. На знак протесту він демонстративно заявив про своє увільнення від усіх посад, які займав. В. І. Ленін, засуджуючи «революційні фрази» Троцького, підкреслював, що їх суб'єктивна психологія є проявом психології дрібного буржуа. Але, беручи до уваги організаторські здібності Троцького, В. І. Ленін наполіг на тому, щоб його було залишено в керівництві країною і партією. Йому довіряють нову посаду керівника Народного комісаріату у військово-морських справах, а потім — голови Революційної військової ради республіки, яка була створена в роки громадянської війни.

Відомо, що В. І. Ленін виявляв надзвичайну принциповість, високу вимогливість у поєднанні з товариським довір'ям при доборі й розстановці кадрів. Він ніколи не припускався політиканства, не керувався при цьому особистими уподобаннями чи антипатіями. Все це проявилось і в його стосунках з Троцьким. В. І. Ленін враховував його міжнародну популярність. З іншого боку, його підтримували на той час такі відомі і впливові діячі партії, як Бухарін, Каменєв, П'ятаков та ін. Нарешті, В. І. Ленін намагався повернути Троцького до марксизму, поставити його неабиякі здібності на службу партії та країні. Він належно оцінив вчинок Троцького, коли той зумів порвати з меншовиками, його діяльність по налагодженню дисципліни в Червоній Армії.

У «Листі до з'їзду» В. І. Ленін виділив Троцького як одного з найбільш здібних членів ЦК. Водночас він нагадав про те, що його дожовтневий «небільшовизм» не був випадковістю, що він виділявся серед усіх надзвичайною самовпевненістю, умінням вести боротьбу проти Центрального Комітету і непомірним захопленням адміністративною роботою.

Займаючи високі керівні посади в уряді молодой Радянської держави, Троцький виявляв поряд з недостатнім знанням марксизму, прихованим ігноруванням лєнінських настанов схильність до адміністративно-командних методів керівництва дорученими ділянками соціалістичного будівництва. Здебільшого вони переростали у вождізм, диктаторські замашки, які гнівно засуджував В. І. Ленін. Багато разів йому вдалося припинити авантюристичні дії Троцького, які могли б ускладнити копійку роботу по налагодженню і впровадженню соціалістичних принципів. Так, було попереджено розстріл ряду відомих політпрацівників Східного фронту, направлення кінного корпусу для здійснення революцій у ряді країн Азії тощо.

Троцький займав особливу позицію щодо організації праці. Він висунув план мілітаризації праці, розрахований на весь період будівництва соціалізму. Виступаючи на IX з'їзді РКП(б), запропонував перебудувати господарське життя на армійський зразок, впровадити серед робітників та селян жорстку військову дисципліну,

перетворити профспілки на засіб мілітаризації праці. З цього приводу на засіданнях Політбюро, коли точилися гострі суперечки навколо методів соціалістичного будівництва, Троцький твердо проводив думку про те, що робітничий клас може наблизитися до соціалізму лише через величезні труднощі і жертви, напружуючи всі свої зусилля, віддаючи свою кров і нерви.

Троцький вважав, що примусова праця непродуктивна лише в експлуаторському суспільстві. За умов соціалізму без перебудови господарства на основі примусової праці «ми приречені на економічний занепад, як би ми не викручувалися, що б ми не робили». А для цього необхідно провести примусову мобілізацію селян, робітників з тим, щоб цю масу можна було «легко перекидати з одного місця на інше, щоб командування нею велося на зразок армії». Він невтомно повторював, що без «робітничих армій», без «мілітаризації праці», без «повного самообмеження» революція ніколи не вирветься з «царства свободи у царство необхідності». Питанню «мілітаризації праці» присвячений весь п'ятнадцятий том його творів.

Він закликав перетворювати виробничі, промислові райони у мільйонні дивізії, військові округи злиті з виробничими одиницями, на особливо важливі об'єкти посилати «ударні батальйони, щоб вони особистим прикладом значно підвищили продуктивність праці». «Перехід до планомірно організованої суспільної праці, — писав Троцький, — немислимий без заходів примусу як по відношенню до паразитичних елементів, так і щодо відсталіх елементів селянства і самого робітничого класу». Але, на його думку, елемент примусу повинен застосовуватися все менше й менше, в міру розвитку соціалістичного будівництва, утворення сприятливих умов праці, підвищення рівня виховання підростаючого покоління. У брошурі «Роль і завдання профспілок» запропонував «перетрусити» профспілки, зробити їх «провідниками революційних репресій», засобами примусу робітничого класу і селянства до трудової діяльності. Він категорично заперечував проти курсу партії на демократизацію профспілкового життя, вимагав «закрутити гайки воєнного комунізму», намагався «одержавити» профспілки, а їх керівні органи включити до державного апарату.

Троцький відстоював необхідність «зрощування» держави з профспілками. На його думку, таке «зрощення і злиття» має здійснюватися у процесі управління виробництвом. Зокрема, він пропонував, щоб до складу ВЦРПС і президії ВРНГ входили від однієї третини до половини спільних обом установам членів, а до колегії — від половини до двох третин і т. д. То був, по суті, адміністративний підхід до профспілок, який цілком виправдовував лінію «перетрушування» кадрів, маніпулювання ними.

Змістом лозунгу одержавлення профспілок була вимога не тільки «зрощування» їх з держапаратом, а й надання профспілкам права «висувати зі свого складу весь адміністративно-господарський апарат». Він стверджував, що профспілки можуть активізувати діяльність за умови, коли вони будуть «захоплювати виробництво знизу доверху», а це є не що інше, як захоплення влади профспілками.

Тому В. І. Ленін, категорично виступаючи проти командно-адміністративних принципів будівництва профспілок, роз'яснював, що вони, як масова громадська організація, за умов соціалізму є школою об'єднання, школою солідарності, школою захисту своїх інтересів, школою господарювання, школою управління.

Ще одну помилку допускав Троцький щодо ролі профспілок у соціалістичному суспільстві: заперечення захисту ними інтересів робітничого класу. Навіщо захищати, від кого захищати робітничий клас, коли буржуазії немає, коли держава робітничая, — ось основна теза Троцького.

Критикуючи таку постановку питання, В. І. Ленін зазначав, що в нас держава на ділі не робітнича, а робітничо-селянська, така, що поголів організований пролетаріат повинен себе захищати, а ми повинні ці робітничі організації використати для захисту робітників від своєї держави і для захисту робітниками нової держави. Отже, профспілки необхідні до тих пір, аж доки буде існувати соціалістична держава. Обійтися без профспілок для захисту інтересів пролетаріату — це питання майбутнього, це сфера «абстракції або ідеалу, якого ми через 15—20 років досягнемо, але я і в ньому не впевнений, що досягнемо саме в такий строк». Помилявся Троцький і в трактуванні поняття «виробничої демократії», яку він відкинув від демократії як загального принципу, що визначає суть соціалізму. «Всяка демократія, як взагалі всяка політична надбудова (неминуча, поки не завершено знищення класів, поки не утворилося безкласове суспільство), слугує, кінець кінцем, виробництву і визначається, кінець кінцем, виробничими відносинами даного суспільства. Тому виділення «виробничої демократії» з усякої іншої демократії нічого не говорить». «Виробнича демократія» повинна бути спрямована не тільки на проведення виборів, висування кандидатів у керівники, систему перевірки їх політичних, господарських і організаторських здібностей, не тільки на піклування про матеріальні і духовні інтереси трудящих мас, як про це твердили Троцький і Бухарін. Усе це, безумовно, правильно, але В. І. Ленін підкреслює, що цього ще замало. Підтримуючи й схвалюючи принцип плановості ведення народного господарства на початку 20-х років, Троцький різко змінює свою точку зору. Зміна, до речі, відбувається в міру зміцнення влади Сталіна, іншими словами, як опозиція йому, незгода з тим курсом, який нестримно нав'язував вождь.

Троцький вважав, що намагання апріорно побудувати безпомилковий і завершений господарський план, починаючи з гектара пшениці і кінчаючи гудзиками на жилеті, — все це приречено на провал. Ще більшою мірою це стосується намагань з єдиного центру керувати всіма народногосподарськими процесами, за висловом Троцького, «керувати господарством 170 млн душ». Тому він вважав, що планове управління можна правильно здійснювати лише через ринок.

Особливо різко виступив Троцький проти сталінської тези, суть якої зводилася до того, що за наявності плану інфляція так само неможлива, як і за «наявності компаса на судні — пробоїна». Тому він рекомендував працівникам Держплану «в усіх приміщеннях, де суперечливі постанови Політбюро переводяться на цифрові показники, вивісити плакати «Інфляція є сифіліс планового господарства». Отже, як бачимо, Троцький заздалегідь помітив загрозу інфляції для соціалістичної країни.

Не прийняв Троцький і сталінської колективізації, з цього приводу він писав, що колективізація може бути миттєва лише тією мірою, в якій вона залишає в силі особисту зацікавленість колгоспників і забезпечує взаємовідносини між колгоспом і зовнішнім світом лише на основі комерційних розрахунків.

Отже, в багатьох питаннях соціалістичного будівництва Троцький дотримувався ленінських настанов. Слід погодитися з думкою Д. Волкогонова про те, що Троцький у період його активної діяльності з 1917 по 1924 рік не був ворогом революції й соціалізму. В. І. Ленін цінував його організаторські здібності й пропагандистський талант. І хтозна яким став би пізніше Троцький, коли б живим був Ленін. Але зрозуміло одне, що за життя Леніна Троцький і Сталін стали ворогами. Саме ця ворожнеча значною мірою позначилася на подальшому розвитку країни.

Загальноєвропейської революції, звісно, не сталося, і тому Троцький дедалі палкіше почав звинувачувати в цій поразці сталінську доктрину «соціалізму в окремо взятій країні», оскільки вона мала на меті відмову і від оголення міжнародного соціалістичного руху, натомість віддавши перевагу виключно внутрішнім цілям Радянського Союзу. У численних творах, написаних у 1930-ті роки, Троцький аналізує сталінізм з альтернативних, а іноді й з протилежних позицій, визначаючи його як «бонапартизм», «Термідор», бюрократичний колективізм або й просто «зраду» чи навіть марення божевільного розуму. Та все це було не надто переконливим, оскільки, аналізуючи різні свідчення, іноді й протилежні, він змішував категорії; і він навряд чи знав, як бути з тим фактом, що Сталін тим часом здійснив тотальну перебудову радянського суспільства, — хоч його внесок у справу виявлення і викриття безпрецедентних масштабів сталінського терору, чи «злочинів», як він це називав був більшим за всіх.

Складність позиції Троцького — і теоретичної, і політичної — полягала в тому, що попри злочини Сталіна він продовжував обстоювати досягнення Жовтневої революції і, що найбільш показово, відмовлявся визнавати будь-який можливий зв'язок між режимом, що усталився під орудою Сталіна, та ленінсько-більшовицькою концепцією партії та політики, заявивши насамкінець, що це дві речі несумісні. За іронією долі, саме Троцький першим (наприкінці 1903 р.) піддав більшовизм осуду як формулу «диктатури над пролетаріатом» та особисто Леніна як конспіратора-змовника на кшталт Робесп'єра, що планує знищити демократичний соціалістичний рух у Росії. Насправді, в тих його ранніх творах, котрі й спричинилися до повного розриву з Леніним у період 1903 — 1917 р., було подано найгрунтовніший і на сьогоднішній день аналіз зв'язків між відсталістю та більшовизмом, що нині можна описати як структурне явище, за якого брак соціальних інституцій дає поштовх зростанню масштабів автономного панування політики і держави над суспільством. Після примирення з Леніним у 1917 р. Троцький ніколи вже більше не порушував тих питань, які він щиро обстоював й аналізував задовго до того. З огляду на політичний тиск на нього впродовж 1920—1930-х років він не спромігся збагнути міру незалежності своєї теорії перманентної революції від більшовизму.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ЛЕВ ТРОЦЬКИЙ ЧТО ЖЕ ТАКОЕ ПЕРМАНЕНТНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ?

(Основные положения)

Читатель, надеюсь, не будет возражать, если я, в заключение этой книжки, попытаюсь, не боясь повторений, кратко формулировать главные свои выводы.

1. Теория перманентной революции требует сейчас со стороны всякого марксиста самого внимательного к себе отношения, так как ходом классовой и идейной борьбы вопрос полностью и окончательно выведен из области воспоминаний о старых разногласиях внутри русских марксистов и превращен в вопрос о характере, внутренних связях и методах международной революции вообще.

2. В отношении стран с запоздалым буржуазным развитием, в частности, колониальных и полуколониальных, теория перманентной революции означает, что полное и действительное разрешение их демократических и национально-освободительных задач мыслимо лишь через диктатуру пролетариата как вождя угнетенной нации, прежде всего ее крестьянских масс.

3. Не только аграрный вопрос, но и национальный отводят крестьянству, подавляющему большинству населения остальных стран, исключительное место в демократической революции. Без союза пролетариата с крестьянством задачи демократической революции не могут быть не только разрешены, но даже серьезно поставлены. Союз этих двух классов осуществим, однако, не иначе, как в непримиримой борьбе против влияния национально-либеральной буржуазии.

4. Каковы бы ни были первые эпизодические этапы революции в отдельных странах, осуществление революционного союза пролетариата и крестьянства мыслимо только под политическим руководством пролетарского авангарда, организованного в коммунистическую партию. Это значит, в свою очередь, что победа демократической революции мыслима лишь через диктатуру пролетариата, опирающегося на союз с крестьянством и разрешающего в первую голову задачи демократической революции.

5. Взятый в исторической оценке старый лозунг большевизма: «демократическая диктатура пролетариата и крестьянства» выражал именно охарактеризованное выше соотношение пролетариата, крестьянства и либеральной буржуазии. Это доказано опытом Октября. Но старая формула Ленина не предвещала заранее, каковы окажутся политические взаимоотношения пролетариата и крестьянства внутри революционного блока. Иными словами, формула сознательно допускала известную алгебраичность, которая должна была уступить место более точным арифметическим величинам в процессе исторического опыта. Этот последний показал, однако, — притом в условиях, исключающих какие бы то ни было жетолкования, — что как бы велика ни была революционная роль крестьянства, она не может быть самостоятельной, ни, тем более, руководящей. Крестьянин идет либо за рабочим, либо за буржуа. Это значит, что «демократическая диктатура пролетариата и крестьянства» мыслима только, как *диктатура пролетариата, ведущего за собою крестьянские массы*.

6. Демократическая диктатура пролетариата и крестьянства, в качестве режима, отличного по своему классовому содержанию от диктатуры пролетариата, была бы осуществима лишь в том случае, если бы осуществима была самостоятельная революционная партия, выражающая интересы крестьянской и вообще мелкобуржуазной демократии, — партия, способная, при том или другом содействии пролетариата, овладеть властью и определять ее революционную программу. Как свидетельствует опыт всей новой истории, и особенно опыт России за последнюю четверть века, непреодолимым препятствием на пути создания крестьянской партии является экономическая и политическая несамостоятельность мелкой буржуазии и ее глубокая внутренняя дифференциация, в силу которой верхние слои мелкой буржуазии (крестьянства), во всех решительных случаях, особенно в войне и революции, идут с крупной буржуазией, а низы — с пролетариатом, вынуждая тем самым промежуточный слой делать выбор между крайними полюсами. Между крендиной и большевистской властью, между Гоминданом и диктатурой пролетариата — нет и не может быть ничего промежуточного, т. е. никакой демократической диктатуры рабочих и крестьян.

7. Стремление Коминтерна навязать ныне восточным странам лозунг демократической диктатуры пролетариата и крестьянства, давно и окончательно исчерпанный историей, может иметь только реакционное значение. Поскольку этот лозунг противопоставляется лозунгу диктатуры пролетариата, он политически содействует растворению пролетариата в мелкобуржуазных массах и создает таким путем наиболее благоприятные условия для гегемонии национальной буржуазии, следовательно, для краха демократической революции. Включение этого лозунга в программу Коминтерна представляет собою прямую измену марксизму и октябрьской традиции большевизма.

8. Диктатура пролетариата, поднявшегося к власти, в качестве вождя демократической революции, неизбежно, и притом очень скоро, ставит перед ним задачи, связанные с глубокими вторжениями в права буржуазной собственности. Демократическая революция непосредственно перерастает в социалистическую, становясь тем самым перманентной революцией.

9. Завоевание власти пролетариатом не завершает революцию, а только открывает ее. Социалистическое строительство мыслимо лишь на основе классовой борьбы в национальном и международном масштабе. Эта борьба, в условиях решающего преобладания капиталистических отношений на мировой арене, будет неизбежно приводить ко взрывам внутренней, т. е. гражданской, и внешней, революционной войны. В этом состоит перманентный характер социалистической революции, как таковой, независимо от того, идет ли дело об отсталой стране, только вчера завершившей свой демократический переворот, или о старой капиталистической стране, прошедшей через долгую эпоху демократии и парламентаризма.

10. Завершение социалистической революции в национальных рамках немисливо. Одна из основных причин кризиса буржуазного общества состоит в том, что созданные им производительные силы не могут более мириться с рамками национального государства. Отсюда вытекают империалистские войны, с одной стороны, утопии буржуазных Соединенных Штатов Европы, с другой. Социалистическая революция начинается на национальной арене, развивается на интернациональной, и завершается на мировой. Таким образом, социалистическая революция становится перманентной в новом, более широком смысле слова: она не получает своего завершения до окончательного торжества нового общества на всей нашей планете.

11. Указанная выше схема развития мировой революции снимает вопрос о странах, «созревших» и «несозревших» для социализма, в духе той педантски безжизненной классификации, которую дает нынешняя программа Коминтерна. Поскольку капитализм создал мировой рынок, мировое разделение труда и мировые производительные силы, постольку он подготовил мировое хозяйство в целом для социалистического переустройства.

Разные страны будут совершать этот процесс разным темпом. Отсталые страны могут, при известных условиях — раньше передовых прийти — к диктатуре пролетариата, но позже их — к социализму.

Отсталая колониальная или полуколониальная страна, пролетариат которой оказывается еще недостаточно подготовленным для объединения вокруг себя крестьянства и завоевания власти, тем самым оказывается в состоянии невозможности довести до конца свой демократический переворот. Наоборот, в стране, пролетариат которой пришел к власти в результате демократической революции, дальнейшая судьба диктатуры и социализма зависит, в последнем счете, не только и не столько от национальных производительных сил, сколько от развития международной социалистической революции.

12. Теория социализма в отдельной стране, подымающаяся на дрожжах реакции против Октября, есть единственная теория, последовательно и до конца противостоящая теории перманентной революции.

Попытка эпигонов, под ударами критики, ограничить применимость теории социализма в отдельной стране одной только Россией, ввиду ее особых свойств (пространства и естественные богатства), не улучшает, но ухудшает дело. Разрыв с интернациональной позицией всегда и неизбежно ведет к национальному мессианизму, т. е. к признанию за собственной страной особых преимуществ и качеств, позволяющих ей будто бы выполнить ту роль, до которой не могут подняться другие страны.

Мировое разделение труда, зависимость советской индустрии от иностранной техники, зависимость производительных сил передовых стран Европы от азиатского сырья и проч. и проч., делают построение самостоятельного социалистического общества невозможным ни в одной из стран мира.

13. Теория Сталина-Бухарина не только механически противопоставляет, наперекор всему опыту русских революций, демократическую революцию социалистической, но и отрывает национальную революцию от интернациональной.

Революциям в отсталых странах она ставит задачей установление неосуществимого режима демократической диктатуры, который она противопоставляет диктатуре пролетариата. Этим она вводит в политику иллюзии и фикции, парализует борьбу пролетариата на Востоке за власть и тормозит победу колониальных революций.

Уже завоеванная пролетариатом власть означает, с точки зрения эпигонской теории, завершение революции («на девять десятых», по формуле Сталина) и открытие эпохи национальных реформ. Теория вращания кулака в социализм и теория «нейтрализации» мировой буржуазии неотделимы, поэтому, от теории социализма в отдельной стране. Они вместе стоят и вместе падают.

Коммунистический Интернационал низводится теорией национал-социализма на степень подсобного орудия, полезного для борьбы против военной интервенции. Нынешняя политика Коминтерна, его режим и подбор в нем руководящего персонала вполне отвечают этому низведению Коммунистического Интернационала на роль вспомогательного отряда, не предназначенного для разрешения самостоятельных задач.

14. Программа Коминтерна, созданная Бухариним, эклектична насковзь. Она делает безнадёжную попытку примирить теорию социализма в отдельной стране с марксистским интернационализмом, который, однако, неотделим от перманентного характера международной революции. Борьба левой коммунистической оппозиции за правильную политику и здоровый

режим Коминтерна неразрывно связана с борьбой за марксистскую программу. Вопрос о программе неотделим, в свою очередь, от вопроса о двух противостоящих друг другу теориях: перманентной революции и социализма в отдельной стране. Проблема перманентной революции давно переросла эпизодические и полностью исчерпанные историей разногласия Ленина и Троцкого. Борьба идет между основными идеями Маркса и Ленина, с одной стороны, эклектикой центристов — с другой.

3. ПРАГМАТИЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ МИКОЛИ БУХАРІНА

6 лютого 1988 р. центральні газети опублікували повідомлення про те, що Комісія Політбюро ЦК КПРС за додатковим вивченням матеріалів, пов'язаних з репресіями, які мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років, заслухала інформацію голови Верховного суду СРСР у справі М. І. Бухаріна та інших, засуджених у 1938 р. Верховний суд постановив, що «слідство з цієї справи проводилося з грубим порушенням соціалістичної законності, фальсифікувалося, від звинувачених незаконними методами здобувалися зізнання невинних людей». 4 лютого 1988 р. Верховний суд скасував вирок по відношенню до М. І. Бухаріна та інших і призначив справу за відсутності в їхніх діях складу злочину. 21 липня 1988 р. Комітет партійного контролю, враховуючи необґрунтованість політичних звинувачень і повну реабілітацію Бухаріна, поновив його в лавах КПРС, а на початку жовтня 1988 р. в багатьох газетах можна було прочитати слова, які були набрані крупним шрифтом, «Возвращение к правде», «Гибель и воскресение» та ін. Їх супроводжували великі статті, присвячені М. І. Бухаріну, століття якого відзначалося 9 жовтня.

Так завершилася непізнана історія цієї неординарної особи соціалістичного типу.

Довідка

У Великій Радянській Енциклопедії, у 8-му томі, який вийшов у кінці 1927 р., була опублікована коротка біографія М. І. Бухаріна у статті Д. Марецького «Бухарін» зазначається, що М. І. Бухарін «є одним із теоретиків комунізму». Він народився 27 вересня 1888 р. в сім'ї вчителя міської початкової школи Івана Гавриловича Бухаріна. Восени 1907 р. вступив на економічне відділення юридичного факультету Московського університету. В університеті, зазначається в статті, не систематично освоїв «курс наук», оскільки «працює в партії» і «навчається на дому».

У 1905 р. стає членом «учнівської революційної організації», яка незабаром стає соціал-демократичною. У другій половині 1906 р. вступає до лав більшовиків. У 1909—1910 рр. за революційну діяльність заарештовувався, а в 1911 р. був у засланні, звідки втік і емігрував до Німеччини.

Стосовно теоретичних поглядів, у вказаній статті зазначалася особливість бухарінського критичного аналізу. «Він із жорстокістю накидається на буржуазних економістів, зриває з них покривало так званої «об'єктивності», не тільки логічно спростовує їх, але вселяє до них ненависть, розвінчує їх як класових ворогів». Поряд із цим зазначається, що М. І. Бухарін «уточнив і відшліфував цілий ряд старих марксистських формулювань, вніс окремі нові, висунув немало нових проблем, дав поштовх розробці марксистської методології політичної економії».

М. І. Бухарін — один із активних учасників і керівників жовтневого перевороту (Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.). Упродовж одинадцяти років співпрацював безпосередньо з Володимиром Іллічем Леніном, зазнавав незаперечної критики від останнього, вів полеміку та критикував противників і «фальсифікаторів» марксистсько-ленінського вчення. Гострі теоретичні та практичні розходження з Йосипом Сталіним були основною причиною відсторонення його від безпосере-

днього керівництва «соціалістичним будівництвом». Але була, як стверджує один із біографів С. Коен, «монополія» Бухаріна на політико-виховну роботу, яка здійснювалася ним через керівництво газетою «Правда» з допомогою учнів «школи Бухаріна».

Починаючи з грудня 1936 р. до лютого 1937 р., тривав безпосередній партійний розгляд справи Бухаріна та інших «антипартійних представників», яких звинувачували в антидержавній і антипартійній діяльності. Спеціально призначена комісія ЦК ВКП(б), яка реалізувала цю справу, прийняла пропозицію Сталіна: «Виключити із складу ЦК ВКП(б) і членів ВКП(б), «суду не віддавати, а направити справу Бухаріна в НКВС». 27 лютого 1937 р. М. І. Бухарін був заарештований. Розстріляний у 1938 р.

У статтях, публічних виступах М. І. Бухаріна чітко проявляється висока культура мислення, що є однією з домінуючих рис його творчої особистості. На відміну від багатьох сучасних йому прихильників марксизму, він був яскраво вираженим «культурним марксистом». Це знаходило свій вираз не тільки в широкому цитуванні М. Вебера, В. Зомбарта, Е. Бем-Бевека та інших великих наукових авторитетів свого часу. Такий стиль цитування своїх спільників по духу і опонентів був не тільки даниною моді серед науковців. За цим стояло дещо більш значуще — світоглядна орієнтація на марксизм як на відкриту інтелектуальну систему, яка здатна взаємодіяти та конкурувати з іншими концепціями суспільного розвитку. Бухарінський теоретичний пошук ґрунтувався на глибокому освоєнні не тільки самої марксистської доктрини, а й ідей немарксистських західних соціальних вчень. При всьому своєму критичному ставленні до немарксистських концепцій, яке проявляється в полемічно гострій, а інколи і в упередженій формі викладу позицій опонентів, М. І. Бухарін повною мірою володів якістю «ловити» та «утримувати» те цінне, загальнозначиме, загальнонаукове, що містилося в засвоєних ним теоріях зарубіжного суспільствознавства.

Одночасно М. І. Бухарін є сучасником і свідком формування такого типу культурної орієнтації, при якому марксизм був перетворений на замкнутий на самого себе світогляд, а всі зусилля спрямовувалися на канонічне тлумачення вчення. Спостерігаючи такий «розвиток» вчення, коли воно позбавлялося своїх джерел розвитку, він намагався активно протистояти започаткованому процесу догматизації марксизму. Його зусилля були спрямовані на подальший розвиток, застосування та популяризацію марксизму.

Сутність марксистських поглядів Бухаріна. Бухарін завжди захищає тезу, що «державна є продукт класового розчленування суспільства. Будучи продуктом розвитку суспільства в цілому, вона в той же час є наскрізь класова організація». Своєю буттям держава, за Бухаріном, виражає непримиренність класів, що складають суспільство. Нічого, крім чіткої класовості, в державі немає і бути не може, якого б її аспекту не торкатись. Державна у вигляді особливого апарату публічної влади, у вигляді інтегральної політичної організації, що охоплює собою і вбирає в себе все суспільство цілком, у вигляді певним чином функціонуючого механізму — усе це для Бухаріна густо пофарбоване винятково одним лише тільки кольором — кольором класовості. Будь-які спроби розглянути, відшукати в державі ще якісь інші тони, навіть нейтральні, здаються Бухаріну хибними, такими, що затушовують істинне знання про державу ідеалістичним і, гірше того, містичним туманом.

У подібній манері зображує Бухарін і право, яке ототожнюється з законодавством, створеним державою. «Машина гноблення... виступає під псевдонімом сукупності правових норм, ідеального комплексу, що функціонує через свою внутрі-

шню логіку та переконливість, — пише він. — Такий фетишизм державної влади і відповідний йому специфічний «юридичний кретинізм», що розглядає право як самодостатню суспільну субстанцію, яка рухається винятково логікою своїх внутрішніх іманентних законів, застигає в систему «чистого права». Бухарін, природно, не визнає такого «чистого права», викриває його (у полеміці з Г. Кельзенем). Але при цьому він обходить мовчанням питання про відносну самостійність права (як системи, що має свою логіку побудови й руху) і бажає довести, що право лише виконує «роботу з обслуговування процесу експлуатації». Бухарін так і говорить: «Правила державної організації, тобто загальнообов'язкові норми поведінки, за якими стоїть весь апарат примусу, охороняють і полегшують відтворення процесу експлуатації того конкретно-історичного типу, що відповідає даному способу виробництва і, отже, даному типові держави».

Тези про «непримиренну» класовість держави та права, про те, що місія цих соціальних інститутів, по суті справи, цілком вичерпується виконанням ними службово-експлуаторської функції, функції гноблення, спираються на марксистський постулат, відповідно до якого політична, державна влада є організоване насильство одного класу для придушення іншого. Розуміння держави (і одночасно права) як феномену насильства утворює наріжний камінь і бухарінських суджень про державу, домінує в них. Бухарін звеличує значення насильства навіть більше, ніж Маркс та інші соціалістичні теоретики. Якщо в Маркса, наприклад, насильство в дійсній історії відіграє «велику роль», то в Бухаріна зазначено, що «протягом усього історичного процесу роль насильства і примусу була надзвичайно великою». І коли в Маркса «насильство є повивальною бабкою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим», то в Бухаріна взагалі вся «конкретна історія є історія насильства і грабунку».

В цілому державна влада в бухарінських працях кваліфікується як концентроване та організоване суспільне насильство (визначення Маркса), що набуває вигляду «єдинодержавства», іншими словами — диктатури пануючого класу. Держава та диктатура — речі внутрішньо, органічно пов'язані. За Бухаріним, держава, що не є диктатурою, ані теоретично, ані практично неможлива.

Погляд Бухаріна на будь-яку державу (тим більше на державу капіталістичну) як на диктатуру полегшував йому критику буржуазної демократії. По-перше, вона являє собою, за Бухаріним, цілу систему демократичних примар, оманно-маскувальних інститутів формально юридичної рівності всіх; але дана рівність є фікція, оскільки економічна нерівність при капіталізмі робить формально-юридичну рівність нездійсненою.

Бухарін пише також, що основна посилка демократичного ладу — наявність сукупності фікцій: такою сукупністю виступає в нього й поняття загальнонародної волі, загальної волі нації. Весь комплекс демократичних інститутів ґрунтується на ілюзорній «загальнонародності».

Правда, вважає Бухарін, демократія колись була потрібна пролетаріату. Для робітничого класу демократія «була цінною остільки, оскільки вона допомагала пролетаріату піднятися вище на сходінку в його свідомості». А коли пролетаріат на таку сходінку піднявся і коли назрів прямиий штурм капіталістичної міцності і придушення визискувачів, тоді настав час «вибухів старих парламентів» із «загальнонаціональними» конституціями; почався розпад «усіх тих форм, установ інститутів, що носять видимість загальнонаціонального», знищення формальної (тобто юриди-

чної) рівності класів. Люди, стурбовані катастрофою підвалин демократії, характеризувалися Бухаріним як «субогі міщани».

На демократичному ладі, що припускає виявлення загальнонародної волі, наявність загальнонаціональної конституції, існування парламенту, рівність усіх громадян перед законом (незалежно від класової приналежності) тощо, ставить хрест диктатура пролетаріату. Ідея неминучості диктатури пролетаріату утворює, згідно з Бухаріним, серцевину марксизму. Навчання про диктатуру пролетаріату, про її ролі, форми, значення він вважає також «найгеніальнішою теоретичною побудовою Володимира Ілліча... Навчання про диктатуру пролетаріату та Радянської влади — євангеліє сучасного пролетарського руху...».

За Бухаріним, диктатура пролетаріату — криве дітище соціалістичної революції. Він трактує останню як акт розриву робітничим класом громадянського миру в суспільстві, як громадянську війну, що робітничий клас на чолі з комуністами веде проти усіх своїх ворогів.

Відповідно, пише Бухарін, «цілком природно, що політична форма панування робітничого класу повинна мати своєрідно мілітарний характер». Іншими словами, закономірно, що класичний тип пролетарської диктатури — радянська система держави — має набувати, за Бухаріним, «характеру військово-пролетарської диктатури».

Режим пролетарської диктатури, що монополізує «усі засоби фізичного примусу та духовної переробки людей», покликаний вирішити два завдання. Одне — знищення, викорчовування приватновласницьких відносин, злам, руйнування буржуазної державності, придушення класових ворогів пролетаріату. Друге завдання — здійснення пролетарської владою примусу трудящих. У перехідний період цей примус переноситься диктатурою пролетаріату (зрозуміло, підкреслює Бухарін, з іншою метою та в інших формах) усередину, «на самих трудящих і на сам панівний клас». Принципова установка тут така: державний примус при пролетарській диктатурі є метод будівництва комуністичного суспільства.

Цій установці Бухарін намагався залишатися вірним завжди. Він вважає, що «пролетарський примус в усіх своїх формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як би парадоксально це не звучало, методом вироблення комуністичного людства з людського матеріалу капіталістичної епохи».

Ще один важливий аспект бухарінських поглядів на державу полягає в тому, що, відповідно до його концепції, по всіх своїх основних показниках Республіка Рад є антиподом правової держави. Вона, зокрема, відмітає геть принцип поділу влади, замінюючи його принципом з'єднання влади законодавчої з виконавчою. Замість традиційного порядку формування представницьких установ вводиться новий. Вибори в Ради «виробляються не по чисто штучних територіальних округах, а по... виробничих одиницях». Третіруються як застарілий забобон «права меншості» тощо. Державний апарат, який розуміється Бухаріним як організація, що повинна охопити собою поголів усіх трудящих, виступає провідником політики більшовиків, що монополюють владою. «Зрештою державний апарат — це той самий важіль, та сама машина, через яку наша партія, переможна керівниця пролетаріату, направляє усю свою політику».

У міркуваннях про диктатуру пролетаріату Бухарін не обходить мовчанням проблему демократії. «Диктатура пролетаріату... є в той же час внутрішньокласовою пролетарською демократією... диктатура пролетаріату, будучи його єдинодержавієм, реально забезпечує демократію для пролетаріату».

Яким же практично способом забезпечує диктатура демократію «для своїх»? Робить вона це тим, що прокламує «експропріацію експропріаторів», підвищення життєвого та культурного рівня трудящих, розгортання всіх їхніх внутрішніх сил і потенцій.

Варто відмітити, що про цілісну систему конкретних політико-юридичних інститутів, процедур, норм, що є конкретною формою «демократії для пролетаріату», мова в Бухаріна майже не ведеться.

Далі, за Бухаріним, пролетарська революція здійснює соціалізацію (усуспільнення) засобів виробництва: вони передаються в руки суспільства.

Але в перехідний від капіталізму до комунізму період, указує Бухарін, господарюючим суб'єктом виступає не все суспільство, а організований робітничий клас, точніше — пролетарська держава. Вона і є суб'єкт, що господарює. З цієї причини економічні командні висоти, економічні організації перетворюються в складові частини пролетарського державного апарату. Таким чином, пролетарська диктатура стає до всього й керівною господарською силою: «При пролетарській диктатурі держава усе більше зливається з господарством».

Таке злиття в умовах Радянської влади доповнюється практикою «перепрофілювання» усіх робочих організацій у різні частини все того ж апарату влади. «Немає жодної масової організації, що не була б у той же час органом влади», підкреслює Бухарін.

Особливості політичного мислення М. І. Бухаріна. Особливою стороною теоретико-політичної спадщини М. І. Бухаріна було те, що, як правило, характеризується терміном «наукова раціональність» і породжує особливе світобачення, особливе осмислення соціально-політичних проблем і способів їх вирішення. А звідси — погляд на суспільство як на систему, в якій існуючі взаємозалежності між різноманітними її підсистемами носять обмежений характер: «... суспільство перехідного періоду є одночасно певною єдністю, хоча і суперечливою». Із цього світогляду випливає домінуюча в теоретичних конструкціях автора думка про гомеостатичний характер соціальних процесів, тобто про те, що функціонування суспільства відбувається в постійному його відтворенні, провідним фактором якого виступає необхідність адаптації соціальної системи до змін і порушень рівноваги, що проходять в ній. Тому М. І. Бухарін вважав за необхідне вироблення такої науково обґрунтованої політики, яка змогла б «накреслити умови правильного поєднання різноманітних сфер виробництва та споживання між собою, або, іншими словами, умови рухомої економічної рівноваги», оскільки «порушення необхідних економічних співвідношень має своєю другою стороною порушення політичної рівноваги в країні».

Цій точці зору, про суспільство як систему, що має гомеостатичний характер, відповідали й інші важливі політичні рішення, які висував учений. Зокрема, на цій основі виникли і були широко відомі у 20-х роках його ідеї реформаторської спрямованості, а саме, про розвиток післявоєнного суспільства шляхом «вростання» його в соціалізм. Термін «вростання» М. І. Бухарін вважав умовним і тому писав його «в лапках». Але його зміст містив у собі сутнісні риси бухарінської стратегії суспільного розвитку в перехідний період, про що він яскраво описує в праці «Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз» (1925 р.). Саме в цій праці і в наступних статтях та виступах він виклав своє філософське й політичне розуміння НЕПу, яке ґрунтувалося на переосмисленні досвіду фази «військово-комуністичного» розвитку країни.

При цьому слід підкреслити, що М. І. Бухарін під час революції належав до крайнього лівого крила більшовицької партії. А праця «Економіка перехідного періоду» (1920 р.), за оцінками його сучасників, була свого роду аналогією політики «військового комунізму».

Зокрема, в «Економіці...» проявилися такі аспекти бухарінського бачення доктрини «воєнного комунізму» як обґрунтування необхідності використання методів позаекономічного примусу в перехідний період. Бухарін виходить тут, як і багато інших соціалістичних теоретиків, зі знаменитих слів Карла Маркса: «Насильство є повивальною бабкою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим». Виходячи з цього, вважав Бухарін, примус повинен використовуватися насамперед проти тих шарів, класів і груп, що ведуть боротьбу з революцією та пролетаріатом. Стосовно них він — примус — є абсолютно необхідним, адже йдеться про класову боротьбу. Але Бухарін припускав також, що в міру перевиховання цих верств, їхньої класової деформації «елементи примусу стають усе меншими». Примусові заходи Бухарін поширює й на панівний клас — пролетаріат, що є «неоднаковим за своєю класовою зрілістю».

Зазначимо, що в «Економіці...» не просто проголошується неминучість використання позаекономічного (адміністративного) примусу та насильства. По-перше, примус прямо пов'язується з функціями державного керування, при якому держава виступає як важіль економічного перевороту. По-друге, Бухарін диференційовано та історично підходить до можливості застосування примусу та насильства до різних класів, верств і груп перехідного суспільства. У цілому ж можна сказати, що концепція використання позаекономічного примусу виникла як невід'ємний елемент загальних уявлень більшовиків про хід революції. Так, необхідність утримання влади в селянській країні за допомогою диктатури пролетаріату, залежність подальшої долі революції на великий відсоток від рівня культурності величезних мас народу робили в той момент твердий державний та партійний контроль за ідеологічними процесами в країні цілком логічним і необхідним. Справляла свій вплив на ідеологію, зокрема, на погляди Бухаріна, й модель «пролетарської» переробки суспільства на соціалістичних засадах.

Необхідно акцентувати, що Бухарін не абсолютизує примус і насильство. Його концепція передбачає використання державної влади, державного примусу під час здійснення економічного перевороту проти експлуататорських класів і верств, що активно змагаються проти пролетаріату. Однак незалежно від цього історичний досвід Радянського Союзу та інших подібних країн показав: подібні ідеї, застосовані під час реальних демократичних гарантій, легко можуть стати основою для зміцнення диктатури державного апарату, режиму особистої влади і проведення масових репресій. Подібним страшним соціально-політичним явищем у роки культу особи Сталіна якраз у певній мірі й сприяло позаісторичне розуміння тези про примус в працях Леніна, Бухаріна та деяких інших теоретиків соціалізму, а також тверда впевненість багатьох з них у ефективності методів «воєнного комунізму» щодо прямого «введення» соціалізму.

Але незабаром він досить чітко і ясно визнає свої «лівацькі» помилки. Перехворівши «лівизною» як «дитячою хворобою», М. І. Бухарін особливо чітко розпізнавав всілякі її різновиди. Знання цієї хвороби «із середини» підготувало його до нелегкої боротьби з адептами позаекономічного примусу та мобілізаційно-командних методів управління. Саме в працях 1925—1929 рр. він розвинув нові підходи до питання про

роль і межі фактора насильства в соціальному будівництві, про наслідки штучного, волевого втручання в хід природно історичного розвитку суспільства і т. д. А все це разом потребувало від партійно-радянського керівництва вироблення навичок і вмінь «культурно управляти в складних умовах реконструктивного періоду».

У руслі сказаного слід наголосити, що процес «вростання» уже термінологічно передбачає певний час і різноманітність форм руху до соціалізму мозаїкової російської економічної, соціальної та культурної багатокладності. Він передбачає застосування дещо інших, відмінних від народжених революцією і громадянською війною, форм і методів боротьби, в тому числі наповнених засобами компромісів.

У цілому такі стратегічні уявлення про тенденції розвитку в напрямі до соціалістичного ідеалу отримали назву «бухарінської альтернативи». Вона включала в себе такі елементи:

- *економічні* — змішана економіка, яка передбачала поєднання усуспільненого сектора з приватним, гнучкого плану з ринком;
- *соціальні* — політика, яка була б спрямована не на розкол і конфронтацію всередині суспільства, а на розумне узгодження багатоманітних соціальних інтересів;
- *культурно-ідеологічні* — при збереженні «командних висот» в духовному житті, припущення відомої автономії в культурі, боротьба з бюрократизмом, поглиблення суспільних засад і т. д.

Бухарінська теорія та практика соціалістичного будівництва. Таке світобачення не могло не увійти в протиріччя із сталінським, з його теорією загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму, з його курсом на форсування, прискорення створення суспільної «одноукладності».

У світлі вищесказаного може виникнути припущення про те, що у М. І. Бухаріна, з його такими реформаторськими ухилами, переважали думки про примирення класів-антагоністів, про «затухання» класової боротьби в перехідний період, і, таким чином, певні протиріччя із марксизмом-ленінізмом. Навпаки, його ніколи не покидали думки про «засадничі» основи нового світогляду. «Ми не раз говорили, — писав він, — що загальна еволюція, загальний хід розвитку... є період відмирання класів, і, відповідно, період відмирання державної влади. Між іншим, ми бачимо такий історичний... період, коли класова боротьба у своєрідних формах проходить досить гостро і на теперішньому переході має тенденцію до її загострення».

Таким чином, у М. І. Бухаріна логічно чітко розмежувалися такі поняття, як закономірність розвитку (тобто трансформація і в кінцевому рахунку відмирання класів і держави) і фаза цього розвитку, коли через певні умови виникає рецидив загострення класової боротьби в гострих формах, що мало місце в 20-х роках. *Гострота конфлікту між ним і Й. В. Сталіним* полягала зовсім не в тому, що один не бачив реальностей політичного життя, а інший їх бачив, а в трактуванні причин загострення соціальних відносин і шляхів виходу із цієї ситуації. Отже, якщо М. І. Бухарін звертав увагу насамперед на проблеми регуляції соціальних відносин, переведення немирних форм класових протиріччя у мирні, а саме це і є мистецтво політичного керівництва суспільством, то Й. В. Сталін, навпаки, із факту наявності класів і протиріччя між ними робив висновок, що конфронтація і конфлікти набудуть у подальшому ще більше жорстокого характеру, а, відповідно, необхідно усунути і навіть знищити представників непролетарських груп і партій.

Тому принципово важливим були нариси концепції М. І. Бухаріна про вирішення подальшої долі куркулів. Основні спрямування і форми боротьби проти куркульства

пов'язувалися в ній з економічним витісненням, насамперед за допомогою всебічного розвитку кооперації. «Проти лавок сільських торгівців, — писав він, — ми повинні виставити не органи прямого примусу і насильства, а наші хороші кооперативні лавки. Проти сільського лихваря... ми повинні висунути в першу чергу батарею наших кредитних товариств...». Це була боротьба за знищення експлуататорських відносин, а не знищення господарств і тим більше людей — носіїв цих відносин. Більше того, ставилося завдання і забезпечувалася можливість залучення куркульських господарств в кооперативну операцію, щоб залучити їхні матеріальні ресурси і поступово соціалістично «переробити» їх самих — «вростити в соціалізм».

Не відповідають дійсності сталінські звинувачення М. І. Бухаріна в тому, що він нібито був противником колективізації і самої ідеї колективного землеробства. Навпаки, в бухарінському плані соціалістичних перетворень сільськогосподарського виробництва масова колективізація селянських господарств повинна відбутися не як передумова, а як наслідок, завершальний етап руху села до соціалізму. В 1923 р. ще далеко до масової колективізації, він з цього приводу підкреслював: «Ми не можемо розпочати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми розпочнемо з іншого. Стопова дорога піде по кооперативній лінії... Колективні господарства — це не головна магістраль, це один із додаткових, але дуже суттєвих і важливих шляхів. Коли справа кооперування селянства отримає могутню підтримку з боку техніки, яка всебічно розвивається, електрифікації, коли ми матимемо більше тракторів, тоді непомірно посиляться і темп переходу до колективного землеволодіння. Одна сторона руху буде запліднювати іншу, одна маленька річечка зіллється з іншою в могутній потік, який поведе нас до соціалізму».

Нерозуміння і проста фальсифікація НЕПу (нової економічної політики), яка була розроблена як один із етапів ленінського переосмисленого плану побудови соціалізму і викладена в останніх працях В. І. Леніна, викликали гостру потребу повернутися до цієї проблеми в середині 20-х років, особливо в 1925—1927 рр., аграрна політика яких ще називалася «ерою Бухаріна». М. І. Бухарін наполегливо і досить гостро, критично аналізує стан справ у державі, порівнює з ленінським трактуванням НЕПу, особливо її характером та механізмами втілення на селі. Наслідком цієї роботи виявився висновок про «два стратегічних плани», пов'язаних з НЕПом. Суть їх зводилася до такого: «... перший стратегічний план (при цьому називалася брошура «Про продподаток». — *Авт.*) достатньо зрозумілий. Нам потрібно досягнути соціалізму, тобто планового господарства, — це наша кінцева мета. Потрібно зробити ряд поступок селянському господарству. Але дрібнобуржуазна стихія — наш головний ворог, ми повинні її подолати в союзі з великим капіталістичним союзником — концесійним капіталом, державним капіталізмом проти дрібнобуржуазної стихії». Кооперація — це найважливіша ланка державного *капіталізму*; кооперація — це така ланка, яка насамперед допомагає капіталістичним елементам, куркульським елементам села. Але цю ланку ми припаюємо до системи нашого державного капіталізму, і таким чином у блоці з цими капіталістичними елементами ми будемо спроможні подолати розкидану дрібнобуржуазну стихію, яка тисне на нас.

В останній статті Володимира Ілліча «Про кооперацію» ми бачимо іншу постановку питання. В цій статті не йдеться про те, що кооперація — це ланка державного соціалізму, а говориться, що кооперативний лад в наших умовах є *соціалізм*. Ми заключаємо блок із селянством. Селянство, зорганізоване в кооперацію, плюс наша

держиндустрія (соціалістична) виступають проти великого капіталу і проти приватного капіталу взагалі».

Підкреслювалося, що справа зовсім не в тому, що «Володимир Ілліч думав спочатку так, а потім по-іншому». За час, які відділяють ленінські роботи «Про податок» і «Про кооперацію», стверджував М. І. Бухарін, «відбулися великі зрушення» — «залізниці стали працювати, промисловість також запрацювала, ми розпочали організувати банки, взялися за оздоровлення державної фінансової системи». Стало зрозумілим, що селянство, дрібна буржуазія в цілому, і в умовах ринкового господарства можуть бути поставлені «в такі рамки, що разом з нами братимуть участь у соціалістичному будівництві». Саме таке бухарінське трактування стратегічної концепції рішуче відкидалося прибічниками Й. В. Сталіна. А Н. К. Крупська навіть написала зауваження, що не були опубліковані, в яких вона стала на бік найзапекліших критиків НЕПу Г. Є. Зінов'єва і Л. Б. Каменєва.

«Метод НЕПу» М. І. Бухарін рішуче відстоював на міжнародній арені, особливо в Комінтерні. Особливо це проявлялося при обґрунтуванні проблем меж ринку та товарно-грошових відносин. Серцевину методології НЕПу він являв як правильне поєднання на основі ринкових форм зв'язку міста та села, великої соціалістичної промисловості і дрібного господарства простих товаровиробників, які кооперувалися на дійсно добровільних засадах. Відстоюючи «серцевину» НЕПу, в партійній теорії М. І. Бухарін виражав і наукове кредо представників передової економічної думки свого часу.

На особливу увагу заслуговує позиція М. І. Бухаріна в питанні про інтелігенцію, ідейно-теоретичні дискусії навколо якої розгорнулися в післяреволюційному суспільстві. Соціальна політика держави вимагала враховувати не тільки позитивні фактори, які створює ця соціальна група, а й неоднорідність самих цих груп та успадковане від минулого протиріччя між представниками розумової та фізичної праці. Поширеність у суспільстві антиінтелігентських («специфічних») настроїв і поведінки, а також наявність і протилежних їм настроїв у середовищі інтелігенції («специфічність») створювали певне соціальне напруження, що потребувало вироблення зваженої соціальної політики, великої гнучкості в її реалізації.

Ця проблема мала найпряміше відношення до бухарінського бачення перспектив Росії. Зокрема, вивчення і визначення загальносоціологічних закономірностей і тенденцій, які притаманні цій соціальній групі — становище в соціальній структурі, характер функцій, що виконуються нею в суспільстві і т. д. М. І. Бухарін одним із перших відчув небезпеку в тлумаченні концепції «розпасованої інтелігенції» (кожний клас має свою інтелігенцію). Такому спрощеному підходу притаманні і спрощені політичні рішення. Це певною мірою суперечило марксистській традиції, яка протиставляла йому уявлення про інтелігенцію як про спільноту, хоча й суперечливу (а не суму культурних «відростків» різних класів), яка, не дивлячись на внутрішню диференціацію, є історично утвореною групою, незамінною в найважливіших сферах суспільного життя. Але в умовах ломки минулих соціальних зв'язків і вироблення нових до інтелігенції, як і до інших класів і груп, припустимі засоби примусу з тим, щоб її «втиснути в нові трудові рамки». Досить скоро він усвідомив, що проблема залучення спеціалістів не вичерпується простим їх «втискуванням» на радянську службу, що стимули праці і життєдіяльності інтелігенції в основному і глибинному за природою та орієнтацією тотожні тим, які мають інші групи трудящих. Проблема, на його думку, полягала в тому, щоб створити сприятливі умови

для активізації цих стимулів (патріотизм, демократичні орієнтації, професійна етика і т. д.), використовувати потенціал саморозвитку в середовищі інтелігенції в напрямі соціалістичного ідеалу. Цілеспрямованість процесу повинна була надати політики впливу на світоглядні орієнтації спеціалістів.

При цьому необхідно звернути особливу увагу, що це було унікальне явище і час для післяреволюційної Росії, коли йшов відкритий діалог між владою та інтелігенцією, причому діалог досить тяжкий для влади. Партійні діячі того часу ще не були наглухо закриті від оцінок зі сторони суспільства. Достатньо пригадати не одиничні публікації в пресі шаржів і карикатур на політичних діячів країни, в тому числі й на М. І. Бухаріна. Тому звинувачення М. І. Бухаріна в насаджуванні ним антиінтелігентських настроїв, який тоді разом з А. В. Луначарським відповідав у керівництві країни за культурні політику, в гальмуванні ... «зверху» і «знизу» були безпідставними.

У руслі викладеного, важливим є бухарінський підхід до аналізу проблем культурного розвитку. На відміну від інституціонального бачення завдань культурних перетворень (ліквідація неграмотності, розвиток мережі загальноосвітніх установ, наукових, культурно-просвітницьких і т. п.), М. І. Бухарін виступав як прихильник атрибутивного підходу до культури, акцентуючи свою увагу на якісній стороні будь-якого виду людської діяльності (культура праці, побуту, спілкування і т. п.). Так, окреслюючи спектр завдань культурних перетворень і говорячи про необхідність різкого підвищення культури промислового і сільськогосподарського виробництва, він підкреслював: «Я не виключаю звідси і нас самих, керівну частину партії та інших організацій. Ми самі повинні займатися своїм вихованням для того, щоб виконати завдання, які ускладнюються, ми повинні випрацювати іншу, культурну, соціалістичну орієнтацію». В розвитку культури політичного керівництва («навчитися культурно управляти») М. І. Бухарін справедливо вбачав один із вирішальних засобів у справі подолання бюрократичних «наростів» на управлінських структурах в суспільстві. В цьому трансформується провідна думка бухарінської публіцистики 1925 р. про необхідність «переварити», перетворити в соціалістичному дусі психологію та ідеологію трудящих мас та інтелігенції. Вона в 1927—1928 рр. отримує таку форму: успіх культурної «переробки» суспільства повинен включати в якості необхідної умови культурну «переробку» самого керівного ядра. Ця ідея певною мірою перегукується з відомими ленінськими думками про те, що «інженер прийде до визнання комунізму не так, як прийшов підпільник-пропагандист, літератор, а через дані своєї науки».

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Н. БУХАРИН
ПУТЬ К СОЦИАЛИЗМУ
И РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКИЙ СОЮЗ (1925)

СТРОИТЕЛЬСТВО СОЦИАЛИЗМА И ФОРМЫ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ

В нашей стране в настоящее время имеются три класса, из которых два класса — рабочие и крестьяне — являются основными классами нашего общества и нашего строя, а третий класс — буржуазия (кулаки, нэпманы и т. д.) — существует лишь постольку, поскольку он «допущен» до известной степени и на определенных условиях «к сотрудничеству» с рабочим

классом и крестьянством. Мы видели выше, что из того положения, которое занимает теперь рабочий класс, как класс господствующий, вытекает целый ряд основных выводов для политики рабочего государства. Основной и главный вывод, как мы об этом уже говорили заключается в следующем: в то время как при капиталистическом строе задачей рабочего класса являлось разрушение общества, в условиях пролетарской диктатуры, задачей рабочего класса является не разрушение строя пролетарской диктатуры и нового создаваемого общества, наоборот, его всемерная поддержка, укрепление его, руководство им. Из этого, в свою очередь, неизбежно следуют и другие выводы, а именно выводы, касающиеся самой формы классовой борьбы в нашем обществе. Классовая борьба, как мы отлично знаем, не прекращается и не отмирает сразу, а будет продолжаться очень и очень долгое время, пока не исчезнет навсегда деление на классы вообще. Но уже теперь мы видим, как неизбежно меняется вопрос о главном пути классовой борьбы и вопрос о формах этой борьбы. В капиталистическом обществе, где дело пролетариата заключается в том, чтобы разрушить это общество, постоянной задачей является всемерное обострение и разжигание классовой борьбы до тех пор, пока эта классовая борьба не примет самой ожесточенной своей формы, а именно формы гражданской войны и вооруженной борьбы со стороны трудящихся масс против господствующего капиталистического режима. В этой борьбе старое общество ломается сверху донизу, и положенные классы становятся наверху, эксплуататоры становятся классом, сопротивление которого подавляется и которому приходится, после своего разгрома, подчиниться новой власти, власти пришедших с низов классов. Итак, в капиталистическом строе задача рабочего класса — вести линию на обострение классовой борьбы, на превращение ее в гражданскую войну. Партия рабочего класса в пределах капиталистического строя является партией гражданской войны.

Положение совершенно переворачивается, когда рабочий класс берет власть в свои руки, опираясь при этом на широкие слои крестьянства. Поскольку диктатура буржуазии разбита и поскольку на ее место уже стала диктатура пролетариата, постольку задачей рабочего класса является укрепление этой диктатуры и защиты ее от всяких на нее посягательств. Партия рабочего класса в таких условиях становится партией гражданского мира, т. е. требует подчинения рабочему классу со стороны прежде господствующих классов, слоев и групп; она требует от них гражданского мира, и рабочий класс карает и преследует теперь всех нарушителей этого гражданского мира, всех заговорщиков, саботажников — словом, всех, кто мешает делу мирного строительства нового общества.

В своем собственном государстве рабочий класс, после того как он отбил все нападения врагов и обеспечил мирную строительную работу, уже не проповедует внутри страны гражданской войны, а проповедует внутреннее замирение на основах признания полностью новой власти, ее законов, ее учреждений и на основании подчинения этим законам и этим учреждениям со стороны всех слоев, в том числе и бывших противников этой власти. В соответствии с этим появляется и изменение в самих формах классовой борьбы...

Со стороны рабочего класса она продолжает вестись: наше законодательство, гарантирующее рабочее дело, обеспечивающее определенные права за профессиональными союзами, заставляющее платить частного предпринимателя страховые взносы, лишаящее эти предпринимательские круги избирательных прав в политические органы власти и т. д., — это есть новая форма классовой борьбы. Система налогового обложения, при которой соответствующим образом облагаются доходы и прибыли капиталистических предприятий, это налоговое обложение буржуазии такое, какого нет ни в одной стране, — это точно так же новая форма классовой борьбы. Конкуренция со стороны государственной промышленности (государственной торговли) кооперации — это есть опять-таки новая форма классовой борьбы. Когда наше государство дает особые льготы и преимущества кооперативным предприятиям, когда это государство особо финансирует, т. е. поддерживает денежными средствами, кооперативные организации, когда оно в законодательном порядке обеспечивает за ними большие права, — все это есть новая форма классовой борьбы. Если в процессе конкурен-

ции на рынке государственная промышленность, торговля, кооперация вытесняют постепенно частного предпринимателя — это есть победа в классовой борьбе, но победа не в механическом столкновении сил (не при помощи вооруженной схватки), а совершенно в новой оболочке, которой не было раньше, которая при капиталистическом режиме была совершенно не мыслимой для рабочего класса и крестьянства.

Точно так же меняется форма классовой борьбы и в деревне. Правда, то тут, то там классовая борьба в деревне вспыхивает в прежних своих проявлениях, причем это обострение вызывается обычно кулацкими элементами...

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТА И ЕЕ РАЗНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПО ОТНОШЕНИЮ К РАЗНЫМ КЛАССАМ

Развитие нашего теперешнего общества по направлению к социалистическому обеспечивается тем, что у власти стоит рабочий класс и что у нас имеется налицо его революционная диктатура, т. е. его единовластие. Общее значение диктатуры пролетариата состоит, во-первых, в том, что она есть орудие подавления эксплуататоров, орудие подавления с их стороны всяческих попыток возвратиться к власти; с другой стороны, общее значение пролетарской диктатуры состоит в том, что она есть основной рычаг экономического преобразования общества. Рабочий класс использует машину государственной власти, находящейся в его руках, для того, чтобы все время преобразовывать экономические отношения общества на социалистический лад...

Диктатура пролетариата, т. е. рабочего класса, организованного как государственная власть, не может не относиться по-разному к различным слоям общества, к различным классам группировкам...

ФОРМЫ ПРОЛЕТАРСКОЙ ДИКТАТУРЫ

Общая форма пролетарской диктатуры — это есть Советская власть, Советское государство, в его отличие от так называемой буржуазной демократии. Специальной особенностью этой формы государственной власти являются следующие ее отличительные черты. Прежде всего, она не допускает к выборам в государственные органы представителей буржуазии. Она ограничивает избирательные права с совершенно обратного конца, чем это делается в буржуазном государстве, где в той или иной форме прямо или косвенно, прикрито или открыто лишаются избирательных прав представители трудящегося народа.

Во-вторых, Советская власть ограничивает целый ряд «свобод» или вовсе уничтожает эти свободы для представителей буржуазии. Она запрещает, например, политические организации буржуазии. Она запрещает этой буржуазии иметь свои политические боевые органы, в том числе и органы печати и т. д.

В-третьих, зато она в небывало широкой степени осуществляет на деле свободу рабочих организаций, их печати, их собраний и пр., вызывая тем самым небывалый расцвет всевозможных объединений рабочего класса и трудящихся масс вообще, проводя, таким образом, на деле широкую демократию трудящихся в отличие и в противоположность демократии для богатых, демократии для буржуазии, как это практикуется в капиталистических странах...

В-четвертых, Советская власть не оторвана от организаций рабочих и крестьян; наоборот, ее существеннейшей особенностью является то, что она непосредственно связана и непосредственно опирается на огромную сеть разнообразнейших организаций трудящегося народа: профессиональные рабочие союзы, крестьянскую кооперацию, кустовые, комнезамы, рабковские и сельковские организации, всевозможные добровольные общества и объединения и т. д. и т. п...

В-пятых, Советская власть построена таким образом, что участие в политической жизни, например участие в избирательных кампаниях в Советы и работа в этих Советах, в корне отличается от избирательных кампаний и участия в так называемой парламентской работе. В буржуазных республиках граждане выбирают раз в 4 или 3 года, или в какой-нибудь другой срок депутатов в парламент, и тем почти ограничивается их политическая жизнь. С другой стороны, депутат парламента, не могущий быть отозванным своими избирателями, представляется исключительного парламентским говоруном. В наших условиях избирательные кампании в Советы и работа в этих Советах означает вовлечение и избирателей, и, в очень большей степени, депутатов в действительную, настоящую работу по управлению государством, ибо из-

биратели участвуют в этой строительной работе даже в самых низовых избирательных ячейках, например, на фабриках или на заводах, тогда как их представители в советских органах точно так же обязательно выполняют какую-нибудь руководящую работу по управлению государством или той или иной частью государственного хозяйства и т. д. и т. п. ...

В эпоху так называемого военного коммунизма, когда вся страна была превращена в осажденную крепость, когда главнейшей задачей власти была организация вооруженного отпора противнику, когда нужно было в первую очередь быстро и решительно отбиваться от него, не столько обсуждать, сколько руководить в виде приказов и команды, по-военному, тогда совершенно естественно форма пролетарской диктатуры была формой военно-пролетарской диктатуры. ...

В связи с этим строем военно-пролетарской диктатуры тор дашнего периода стояло и отсутствие точно определенных и под лежащему строгому выполнению законов, которые по большей части заменялись приказами и распоряжениями, менявшимися в зависимости от боевой обстановки.

С переходом к мирному времени, и в особенности с переходом нашей страны к хозяйственному подъему по всей линии, совершенно естественно должна вновь измениться форма Советской власти в смысле изживания и уничтожения остатков военно-коммунистического периода.

Революционная законность должна заменить собою все остатки административного произвола, хотя бы даже и революционного. ...

Эта новая обстановка, в корне отличающаяся от военной обстановки времен гражданской войны, властно требует правильной постановки всего дела управления; она требует такого рода управления, которое упиралось бы на заранее известные законодательные постановления, могущие быть учтенными, принятыми во внимание заранее. Переход к революционной законности, к строгому выполнению декретов Советской власти, переход к уничтожению, решительному и безоговорочному, остатков административного произвола есть поэтому одна из основных черт, характерных для нового периода в развитии нашей революции.

СУДЬБЫ РУССКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (1925)

... А когда дело дошло до разгона Учредительного собрания, то все люди не нашего лагеря кричали нам: «Убийцы, палачи!». Все они милые люди, прекраснородушные интеллигенты, за народ готовы отдать все, только не понимающие, что такое народ, говорят и думают, возвращаясь к старым российским понятиям, становясь на точку зрения добродетельной милой учительницы. А мы говорим, что мы руководства из своих рук не можем выпускать, на чт имеем историческое право, и то, что нам вменяется в вину, это есть с точки зрения коммунистической величайшая добродетель. Если бы мы вам вручили судьбы России, что бы вышло? Вы бы так одной мертвой лошади испугались, что в панике бросились бы бежать. Когда надо было шагать через трупы, то, извините, для этого надо было иметь не только закаленные нервы, но для этого надо было иметь основанное на марксистском сознании знание тех путей, которые нам история отвела, а вы хотите нас повернуть назад... Мы никогда не можем стать на такую позицию, что пускай все совершается само собой,— кто в бога верует, пусть верует. Это не есть руководство страной. У нас еще нет коммунистического общества, а если нет коммунистического общества, то на нас лежит обязанность заботиться о судьбах страны. Мы не желаем спуститься на сменеховских тормозах. Надо всем усвоить, что те идеологи, которые думают, что коммунизм уступит, ошибаются. Никогда мы на это не пойдём! Мы от своих коммунистических целей не откажемся! Нам необходимо, чтобы кадры интеллигенции были натренированы идеологически на определенный манер. Да, мы будем шагмповать интеллигентов, будем вырабатывать их, как на фабрике. Я говорю, что если мы поставили себе задачу идти к коммунизму, мы должны этой задачей пропитать все решительно.

ЛЕНИНИЗМ И СТРОИТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД ПРОЛЕТАРСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ (1927)

... Можно ли из лозунга «гражданского мира» делать заключение против классовой борьбы?

Кто так рещал бы вопрос, тот безусловно скатился бы на другой бок оппортунизма; ибо преумьнение классовых противоречий в каждый данный момент ослабляло бы силу сопротивления буржуазным тенденциям развития, которые снова и снова возрождаются на базе то-

варного хозяйства и отстают лишь по мере все более мощного наступления пролетариата с его командных высот, пролетариата, увлекающего за собой массу хозяйств простых товаро-производителей — крестьян. Для революционного марксиста, для ленинца необходимо правильно оценить не только всю историческую полосу развития, но и отдельные конкретные этапы в развитии этой полосы и даже отдельные конкретные конъюнктуры внутри этих этапов. Противоречия переходного периода не исчезают сразу, они преодолеваются в классовой борьбе. Классовая борьба пролетариата в капиталистическом обществе обостряет противоречие и в конце концов взрывает все общество. Классовая борьба пролетариата (а не что-либо иное) в обществе, переходном к социализму, в конечном счете преодолевает противоречия. Но это делает именно она, классовая борьба пролетариата. Сама диктатура пролетариата в действии есть особая форма классовой борьбы, вытеснения городской и сельской буржуазии, руководства крестьянством и переделки этого последнего. Она может временами обостряться (и нужно вовремя видеть, когда противник требует особого отпора и особого преследования с нашей стороны). Но все более возрастающая мощь государственного хозяйства и все более возрастающее его влияние на крестьянство в конце концов делают очевидной даже для слепых победу нового уклада хозяйства. Такова наша перспектива, которая будет осуществлена миллионами рабочих рук и голов...

РЕЧЬ НА XXIV ЛЕНИНГРАДСКОЙ ГУБПАРТКОНФЕРЕНЦИИ 26 января 1927 г.

... Великорусской части наших работников на Украине, разумеется, трудно обучиться языку и т. д. Но они обязаны это сделать, если хотят проводить нашу общую партийную линию. Если мы в теперешний исторический момент не преодолеем внутренней косности, если русские товарищи на Украине не люймут, что нельзя руководствоваться полуобывательскими разговорами вроде: «ах, мне трудно, украинизация — чепуха, не важна, на Украине нет украинских рабочих» и т. п., то мы можем погубить очень многое. Это будет близорукая, глупая политика. Она только наряжается в одежды пролетарские, это, мол, голос русского пролетариата против украинского мужика, подобно тому, как оппозиция тоже старалась наряжаться в пролетарские одежды. Существо политики и там и здесь на самом деле антипролетарское. Вести иротивоукраинизаторскую политику значит разжигать и взращивать национальный шовинизм, значит косвенно лить воду на мельницу такой опытной фашистской лисы, какой является Пилсудский. Малейшая ошибка в нашей национальной политике чревата вредными последствиями для всей страны. Надо считаться с общим положением страны, надо считаться с положением наших отдельных республик, надо прежде всего великорусский шовинизм держать за ухом...

4. НЕОМАРКСИСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Слово «неомарксизм» як спеціальний термін починає вживатися лише на початку ХХ століття: так, у книзі G. D. Cole «The World of Labour» (London: 1913) як «неомарксистські» кваліфікуються погляди французького мислителя Жоржа Сореля. В процесі еволюції неомарксизму виділилося декілька інтелектуальних формацій:

- 1) асимілятивний неомарксизм кінця ХІХ — початку ХХ ст.;
- 2) західний неомарксизм 20—80 років ХХ ст.;
- 3) постмарксизм 80—90 років ХХ ст.

Теорія політики Антоніо Грамші

Керівник італійських комуністів Пальміро Тол'ятті свого часу писав, що Грамші був теоретиком поліполітики, але, насамперед, він був політиком-практиком, борцем. Його сприйняття політики далеке як від інструменталізму, так і від відвер-

неного моралізму й абстрактного теоретизування. Робити політику — значить діяти для перетворення світу. У політиці міститься, таким чином, уся реальна філософія кожної людини, політика отожднює в собі суть історії, і для індивіда, що прийшов до критичного споглядання історії та її задач, що стоять перед ним у боротьбі за її перетворення, вона містить також суть його морального життя.

Довідка

Антоніо Грамші народився в 1891 р. на о. Сардинія в провінції Калвері в бідній сім'ї державного службовця невисокого рангу. У зв'язку з фізичними вадами (він був зорбанем) і родинними негараздами (його батька було ув'язнено за корупцію) дитинство Грамші було досить нещасливим, але гірка доля захопила його до наукової праці і в 1911 р. він отримав стипендію для навчання в Туринському університеті, де спеціалізувався в галузі лінгвістики. У 1913 році він вступив до лав Соціалістичної партії Італії (СПІ) і відразу ж став дописувачем партійних газет включно з «Аванті». Хоч і був революціонером, молодий Грамші виявляв зневагу до «наукового» детермінізму ортодоксальних марксистів. Натомість він надміру захоплювався романтичним активізмом Сореля та негегельянським «спіритуалізмом» Кроче. Надихаючись російською революцією, тріумфом сили волі над економічними чинниками, Грамші почав брати активну участь у політичній організації і став визначною фігурою у виникаючому русі за створення фабричних рад, теоретичні засади якого було вироблено в партійному щотижневику «Ordine nuovo» під час бієн піо rosso червоного двохліття 1919—1920 років.

У січні 1921 р. він допомагає створити Комуністичну партію Італії й у 1924 р. стає її Генеральним секретарем (а також і членом парламенту). Два роки по тому його було заарештовано, він залишався в'язнем за часів режиму Муссоліні й аж до самої смерті, а помер він природною смертю в 1937 р. В ув'язненні він створив свій найкращий теоретичний доробок — велику низку листів і нарисів (в основному незавершених), які були опубліковані посмертно в збірці «Тюремні зошити» (1925—1935). Завдяки цій праці Грамші як один із провідних теоретиків марксизму гегельянського штибу (інтерпретації теорії Маркса, в якій особливого значення надавалося мислячому людському суб'єкту) посів місце поряд із Лукачем.

Грамші розробляв цілий ряд філософських, політологічних і соціологічних проблем, серед яких: теорія гегемонії, специфіка держави і громадянського суспільства, роль інтелектуалів в суспільстві, стратегія революційної дії в сучасних умовах і т. д. Він творчо розвивує політико-філософську теорію марксизму, поглиблюючи або долаючи рамки класичного першоджерела. Теоретик висунув ідею, що історія — це не розвиток продуктивних сил, а конкуренція гегемонії або антагоністичних культурних моделей. За Грамші, марксизм є практика, але не статична доктрина, оскільки реальність постійно розвінчує багато положень Маркса.

Методологія філософії політики Грамші. У «Тюремних зошитах» Грамші, продовжуючи Марксову спадщину, намагався переосмислити окремі її положення, особливо в питаннях методології політичної науки. На погляд Грамші, Маркс не хотів поставити Матерію на місце гегелівської ідеї, але віддав пальму першості ефективній організації суспільства, яка, звичайно ж, включає свідому людську діяльність. На противагу ортодоксальним марксистам Грамші відмовляється розглядати людину як усього лише матеріальний об'єктивний суб'єкт у відношенні до діалектичних законів, які управляють зовнішнім світом людини. Визнання пріоритетності «суб'єктивного чинника» довело Грамші до заперечення стандартного марксистського твердження стосовно того, що пізнання — це просто пасивне засвоєння вже готового світу. Наділлення розуму, який пізнає світ, активною, творчою силою було помилкою, як стверджував Грамші, вважаючи марксизм науковим

описом «об'єктивної реальності» — реальності, незалежної від людських намірів та осмислень. Значення марксизму, як і будь-якої іншої доктрини, буде визначено «практикою», виконуваними цією теорією суспільними функціями. Та внаслідок того, що «істинність» залежить від вдалого опосередкування (а не відображення) реальності, теорія має постійно розвиватися з тим, щоб охоплювати історично плінний життєвий досвід. Грамші глузував із тих, хто перетворює марксизм на закрити систему, котра не сприймає емпіричних фактів.

Наголошуючи на тезі «людина-творець», Грамші чинив рішучий супротив теологічній і фаталістичній концепціям марксизму, у яких за відправну точку приймалися незмінні закони, підкреслюючи ідею суспільного розвитку. Більш упевнено він відкидав ту ідею, що свобода людини є неминучим наслідком внутрішнього розвитку капіталізму. Він дійшов того висновку, що такий детермінізм є не тільки неістинним, але він є формою злочинного самообману, за допомогою якого марксистки прагнуть уникнути історичної відповідальності. Економічний детермінізм спотворив і марксистське тлумачення того, чому попри свої суперечності капіталізм продовжує існувати.

Філософія практики остаточно пориває з теорією і залишками трансценденції. Неможливо, впевнений Грамші, трактувати базис як свого роду «утаємненого бога», тобто занадто спекулятивним чином. Базис (як структура) історичний, це відносини реальних працюючих людей. Для розуміння історії не потрібні ідеалістичні спекулятивні схеми. Не просто шкідливі, а й небезпечні, і вульгарно-матеріалістичні спрощення в позитивістському дусі. Соціологія взагалі, заявляє Грамші, яка спирається на вульгарно-еволюціоністське розуміння подій, є філософія не-філософів. Типово позитивістські методи при аналізі історичних подій не спрацьовують. Історію неможливо розмістити в клітці філософських і наукових систем. Революційно організована воля розносить в пух і прах теоретичну необхідність і регулярність. *Розуміння історичної необхідності в діалектичному методі*, стверджує Грамші. Істинна діалектика дає можливість зрозуміти суть реальності, змушує аналізувати усвідомлення соціальних суперечностей реальними людьми, шукати рішення в конкретній ситуації і особливих традиціях, носії яких — люди.

Жовтнева революція, за переконанням Грамші, в дійсності була революцією проти «Капіталу». Це означає, що вона має розходження з прогнозом, який зробив Маркс у «Капіталі». Адже там було чітко сказано, що революція має відбутися у високорозвинутій індустріальній державі з високоорганізованим пролетаріатом. Але факти, говорить Грамші, вище ідеології. Росія перевернула всі канали історичного матеріалізму. Саме це доводить, що марксизм — не спекулятивна доктрина, а практика і революційна свідомість. Він зазначає, що такий урок російської революції і Леніна: бути марксистами, а не доктринерами-склеротиками. Марксизм не зависав над історією, подібно пророку чи судді. Він — завжди внутрішній збуджувальний фактор історії. З цієї точки зору більшовицьку революцію італійський філософ не без підстав називає чисто марксистською революцією.

Теорія гегемонії Грамші. Переважна більшість прихильників Маркса в оцінці проблем держави і влади виходили певною мірою із того, що ідеї правлячого класу в кожній історичній період є пануючими ідеями і що клас, який керує матеріальними силами суспільства, в той же час є правлячою інтелектуальною силою. В своїй інтерпретації концепції гегемонії Грамші відійшов від Маркса і Енгельса у двох відношеннях. З одного боку, Грамші підкреслював значення ідеологічної надбудови у відношеннях економічної структури, тобто автономію держави. З іншого

боку, його погляди на гегемонію передбачали акцент на згоду в середині громадянського суспільства, яке протидіє використанню чистого насильства з боку держави.

Грамші вважав, що правління певного класу має два окремих аспекти: насильство (панування) і суспільно-моральне лідерство. Класове панування ґрунтується не тільки на примусі, а й на культурних та ідеологічних аспектах мовчазної згоди підлеглих класів. Політичне, таким чином, не може бути зрозуміло чи як насильством, чи як згодою. Тому клас може стати гегемоном тільки тоді, якщо він може добитися активної згоди підлеглому класу. Згода, при цьому, не є постійною. Вона набуває форми класової боротьби між конкуруючими ідеологіями, що постійно змінюються, щоб відповідати змінним історичним умовам, вимогам та відображуючи вчинкам людей.

Концепція гегемонії має важливе значення в теорії Грамші, оскільки за її допомогою він прагнув дати нове визначення природі влади в сучасному суспільстві. Крім цього, з її допомогою можна було показати зростаюче значення боротьби, що відбувається на ідеологічному, політичному та культурному рівні. Все ж, хоча Грамші й хотів підкреслити автономію надбудови, він визнавав, що вона тісно пов'язана з виробничими відносинами.

Грамші — не ідеаліст, він підкреслює, що «гегемонія, будучи етико-політичною, не може також не бути економікою». Згідно з Грамші, економіка — кістяк суспільства, а ідеологія — його «шкіра». Він пише: «Звичайно, не можна сказати, що в людському тілі шкіра це лише ілюзії, а кістяк — єдина реальність, хоча довгий час говорилося про щось схоже... Не через кістяк (у вузькому значенні) докуються в жінку, хоча, зрозуміло, наскільки кістяк сприяє граційності рухів і т. п.». Таким чином, держава, який би клас не був панівним, стоїть на двох китах — силі та згоді. Положення, при якому досягнутий достатній рівень згоди і розуміння, Грамші називає гегемонією. Гегемонія — не сталий, одного разу досягнутий стан, а тонкий і динамічний, безперервний процес. При цьому «держава є гегемонією, поміщеною в броню примусу». Іншими словами, примус — лише броня, набагато більше значущого змісту. Більше того, гегемонія передбачає не лише згоду, а й активну згоду, при якій громадяни прагнуть того, чого потребує пануючий клас. Грамші дає також таке визначення: «Держава — це вся сукупність практичної і теоретичної діяльності, за допомогою якої панівний клас виправдовує та утримує своє панування, добиваючись при цьому активної згоди керованих».

Якщо головна сила держави та основа влади панівного класу — гегемонія, то питання стабільності політичного порядку, і навпаки, умови його зламу (революції) зводяться до питання, як досягається чи підривається гегемонія?

За Грамші, і становлення, і підрив гегемонії — «молекулярний» процес. Він відбувається не як зіткнення класових сил (Грамші заперечував такі механістичні аналогії), а як невидима, малими порціями, зміна думок та настроїв в свідомості кожної людини. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, яке включає в себе сукупність уявлень про світ та про людину, про добро та зло, про прекрасне та огидне, велику кількість символів та образів, традицій та забобон, знання та досвід багатьох століть. Поки це ядро стабільне, в суспільстві є «стійка колективна воля», яка направлена на збереження існуючого порядку. Підрив цього «культурного ядра» та порушення цієї колективної волі — умова революції. Створення цієї умови — «молекулярна» агресія в культурне ядро. Це — висловлювання певної істини, яка б зробила переворот у свідомості, якесь осмислення. Це — «величезна кількість

книг, брошур, журнальних та газетних статей, розмов та суперечок, які безперервно повторюються і в своїй величезній сукупності створюють не тривале зусилля, з якого народжується колективна воля певного ступеня однорідності, того ступеня, який необхідний, щоб вийшла дія, координована одночасно і в географічному просторі і в часі».

Коли «криза гегемонії» дозріла і виникає ситуація «війни», вже потрібні, звичайно, не лише «молекулярні» впливи на свідомість, а й швидкі цілеспрямовані операції, особливо такі, що завдають сильного удару свідомості, викликають шок, змушують великі маси людей перейти від пасивної до активної позиції. Грамші вважає це ланцюговою реакцією і називає катарсисом — подібно до дії трагедії в театрі, яка очікується. Переходячи з філософської мови на мову війни, Грамші вважає: «Під співвідношенням воєнних сил слід розуміти не лише факт наявності зброї та воєнних загонів, а й можливість для партії паралізувати основні нервові вузли державного апарату».

На що в культурному ядрі слід насамперед впливати для встановлення (або підриву) гегемонії? Зовсім не на теорії противника, каже Грамші. Треба впливати на буденну свідомість, пересічні, «маленькі» думки середньої людини. І найефективніший спосіб впливу — постійне повторення одних і тих самих тверджень. Щоб до них звикли, і почали сприймати не розмови, а приймати їх на віру. «Маси як такі, — пише Грамші, не можуть засвоїти філософію, інакше, ніж віру». І він звертав увагу на церкву, яка підтримує релігійні переконання шляхом постійного повторення молитов та обрядів.

Сам Грамші чудово розумів, що за пересічну свідомість повинні боротися як сили, що захищають свою гегемонію, так і революційні сили. І ті, й інші мають шанси на успіх, бо культурне ядро та пересічна свідомість не лише консервативні, а й мінливі. Та частина пересічної свідомості, яку Грамші назвав «здоровий глузд», відкрита для сприйняття комуністичних ідей. Тут — джерело «визвольної гегемонії». Якщо ж мова йде про буржуазію, яка прагне зберегти чи встановити свою гегемонію, то для неї важливо цей здоровий глузд нейтралізувати чи пригнічувати, вносячи до свідомості фантастичні міфи.

Таким чином, одна з провідних тем політичної філософії Грамші — це теорія гегемонії, яка використовувалася ним для дослідження причин успіхів і провалів соціалістичного проекту в різних країнах. Гегемонія як характеристика будь-якого класового суспільства складається з двох рівнів: горизонтального (союз соціальних груп і сил під керівництвом домінуючого над іншими класами) і вертикального (досягнення панування в суспільстві й державі). Гегемонія послідовно здійснюється: 1) в економіці, де сприяє поширенню певного типу мислення на весь клас; 2) у відношенні ідеологічної єдності класу; 3) в досягненні домінуючих інтересів і ідеології панівного становища в суспільстві — повна гегемонія. Це означає, що гегемонія передбачає не тільки економічну і політичну перевагу, а й інтелектуальне і моральне верховенство. Слабкість гегемонії в одному з цих напрямів веде до її неповноти, спосіб компенсації якої — диктатура. Гегемонія — складне явище, яке формується як допоміжне насильства (політичного або іншого поневолення) і злагоди (на основі співпадаючих загальнокласових інтересів та ідейних установок). Фінал створення гегемонії — захоплення влади. Гегемонія не є чимось раз і назавжди даним: якщо домінуючий клас (історичний суб'єкт) втрачає «командний статус», моральне і інтелектуальне верховенство, то настає неминуча криза гегемонії,

що становить сутність революції. Внаслідок цього він змінюється іншим класом, здатним до своєї гегемонії.

Політичне суспільство і громадянське суспільство. Відмінність, яку Грамші показує між пануванням і гегемонією, приводить нас до з'ясування різниці між суспільством політичним і громадянським суспільством. Перше дано у формі держави, це — влада як сила, яка конститується у вигляді юридичного апарату примусу. Громадянське суспільство, навпаки, постає як взаємозв'язок відносин, які кристалізуються в багатьох інституціях: профспілки, партії, церкви, ЗМІ, школа і т. д. Саме через ці інститути клас, який претендує на гегемонію, реалізує свої цінності, ідеали, створюючи якусь моральну й інтелектуальну єдність різних соціальних груп.

Цей процес, на думку Грамші, в реальності здійснюється так. Одержавши у свої руки державну владу, клас, що домігся тією чи іншою мірою гегемонії, тобто заснованого на згоді керівництва своїми союзниками, тепер дістає у своє розпорядження і державні органи примусу, які він використовує для придушення класового супротивника. Причому спочатку придушується старий, скинутий супротивник (скажімо, феодалі, а в більш пізній період — новий супротивник, що підіймається (скажімо, пролетаріат). Як же організується влада класу, що прийшла до панування? Чи є держава тільки органом примусу? Через які органи здійснюється підтримка згоди? Як поєднуються ці дві протилежності — насильство і згода?

Аналіз системи організованого класового панування Грамші здійснює в два етапи. На першому етапі дослідження ця система представляється так. Насильство чи згода розподіляються між двома сферами суспільства (чи, точніше, надбудови), що Грамші називає «поліцейським суспільством» або «цивільним суспільством». Перше — це держава у власному значенні слова зі своїм апаратом державного примусу (армія, поліція, суд і т. д.), друге — сукупність громадських організацій (партії, профспілки, церква, преса і т. д.), що мають недержавний характер і функціонують на основі добровільності, тобто згоди. У цілому ж, як відзначає відомий італійський марксист Ніколо Бадалоні, виходить три таких суспільних підрозділи: «економічне суспільство», «цивільне суспільство» і «поліцейське суспільство».

Співвідношення цих трьох підрозділів у різних країнах може складатися по-різному, і це, як ми побачимо, теж істотно для вивчення історії, для «розробки тієї чи іншої політичної лінії, для вибору тієї чи іншої революційної стратегії», тому що треба враховувати різні варіанти такого співвідношення. По ідеї, між ними існує єдність, заснована на тому, що скрізь панує один і той самий клас. Однак для Грамші важливо, що така єдність не завжди існує. Вона встановлюється саме в результаті завоювання гегемонії, а потім і державної влади визначеним класом у ході одночасного руху «ушир» (установлення класових союзів) і «угору» (перехід від економічного рівня до політичного, від базису до надбудови). Встановлювану в такий спосіб єдність базису і надбудови Грамші називає «історичним блоком».

Поняття «історичний блок» заслуговує на особливу увагу, насамперед, з погляду його співвідношення з поняттям «суспільно-економічна формація». Можна сказати, що «історичний блок» — це щось більш конкретне, ніж формація. На відміну від поняття «суспільно-економічна формація», що звичайно в марксистській літературі означає «чистий» феодалізм або «чистий» капіталізм, у «історичному блоці» фіксуються результати класового союзу чи класового компромісу, скажімо, буржуазії з селянством чи з поміщиками — класами, що залишилися від феодалізму. По цьому

в «історичному блоці» складний, суперечливий, неоднорідний комплекс надбудов, що є відображенням усіх виробничих відносин, які є в даному суспільстві, а не тільки, скажімо, капіталістичних. Це відображення всіх виробничих відносин означає так. Держава як орган одного, панівного, класу в той же час як би вбирає в себе якоюсь мірою й інтереси інших класів. «... Державне життя, — пише Грамші, — розуміється як безупинне утворення і подолання хитких рівноваг (у рамках закону) між інтересами основної групи і підлеглих груп, рівноваг, у яких інтереси пануючої групи переважають, але до визначених меж, не перетворюючи в грубий економіко-корпоративний інтерес».

Особливу увагу Грамші приділяє формуванню в об'єднаному суспільстві «державного духу». Зокрема, він підкреслює, що поняття «державний дух» передбачає «безперервність» як по відношенню до минулого (через збереження традицій), так і по відношенню до майбутнього, тобто передбачає, що будь-які дії становлять відповідний момент у ланцюгу складного процесу, який почався в минулому і якому належить розвиватися у майбутньому. Нести відповідальність за цей процес за участь в ньому, за солідарність із силами, матеріально «невидимими», але відчутними, як діяльні, активні, ніби вони є «матеріальними» і фізично відчутними, — ось що якраз називають у певних випадках «державним духом».

Таким чином, Грамші формує інтегративне поняття сучасної західної держави — це поєднання політичного і громадянського суспільств, тобто створення свого роду «етико-політичного» керівництва, заснованого на згоді, добровільності з державним примусом. При цьому створюється нова основа влади класу — гегемона, яку теоретик розглядає не в економічному вимірі, а в категоріях унікальної культури. Грамші підкреслює моральні та інтелектуальні аспекти гегемонії. Клас-гегемон повинен дати суспільству таку модель культури, яка дасть йому можливість захопити і утримати владу, створити умови для розвитку нації відповідно до своїх бачень майбутнього та інтересів домінуючого класу.

«Органічно-традиційний» інтелектуалізм. Партія як новий «державець». Отже, ми розглянули проблематику політичної боротьби і революції з погляду співвідношення класових сил, державних і недержавних організацій. Залишається ще один важливий аспект: співвідношення керівників і керіваних усередині кожного класу і, насамперед, усередині пролетаріату. Це питання про те, хто і як організує клас у соціально-політичній діяльності, питання про співвідношення стихійності і свідомості, мас і вождів, класу і його партійного авангарду. Для Грамші це проблема інтелігенції, що переходить у проблему партії.

Дослідження інтелігенції, її ролі в суспільному розвитку, у класовій боротьбі, в революції — особлива заслуга Грамші. Він виходить з того, що інтелігенція не є окремий клас: «... не існує незалежного класу інтелігентів — жодна соціальна група має власний проверсток інтелігентів чи прагне створити її». Інше вихідне положення — це те, що інтелігенція виділяється не тому, що вона займається інтелектуальною діяльністю, а тому, що в системі суспільних відношень вона виконує певні соціальні функції. «Можна було б стверджувати, — пише Грамші, — що всі люди є інтелігентами, але не всі люди виконують у суспільстві функції інтелігентів». Так для чого ж існує інтелігенція? Чому такий проверсток виділяється в різних класах? Справа в тому, пояснює Грамші, що клас не може відокремитися, стати незалежним без організації, а організація не існує без організаторів. Такими організаторами, керівниками в практичному і теоретичному відношенні є інтелігенти.

Верхівка інтелігенції — це теоретики, ідеологи. Вони виробляють ідеї, що дають можливість класу усвідомити себе, а потім і вийти за «економічно корпоративні» рамки й осмислити свої інтереси як співпадаючі деякою мірою з інтересами деяких інших класів і, нарешті, усього суспільства. Інші верстви інтелігенції поширюють ці ідеї і практично організують даний клас і його зв'язки з іншими класами. Знову таки використовуючи військову термінологію, Грамші порівнює інтелігенцію з офіцерами й унтер-офіцерами в армії.

Тут знову ми натрапляємо на розширене поняття: «Я дуже розширюю поняття «інтелігенція», не обмежуючи загальноприйнятими поняттями, що має на увазі тільки видатних представників інтелігенції», — пише Грамші в одному з листів до Тетяни Шухт. У це розширене поняття включаються не тільки письменники, художники, філософи й інші діячі культури, а й священнослужителі, медичний персонал, інженери і техніки, адміністративно-керівний персонал і т. д. «Інтелігенти, — каже Грамші, — служать «приказчиками» пануючої групи, використовуваними для здійснення функцій, підлеглих завданням соціальної гегемонії і політичного керування...». Діючи в рамках цивільного і політичного суспільства, інтелігенти є «функціонерами» надбудови.

Однак далеко не всі інтелігенти безпосередньо пов'язані з існуючими класами. З огляду цього зв'язку Грамші поділяє їх на дві основні групи — «органічну» і «традиційну» інтелігенцію. «Органічна» інтелігенція створюється тим чи іншим класом, і вона безпосередньо з ним пов'язана. До неї належать, наприклад, техніки, економісти, організатори нової культури і нового права, що створюються буржуазією. «Традиційна» інтелігенція — це інтелігенція, що залишилася від попереднього суспільного ладу (де вона була «органічною» інтелігенцією якогось класу). Типовий приклад такої інтелігенції, за Грамші, — це служителі церкви (при феодализмі вони були зв'язані з земельною аристократією).

Продовжуючи визначену культурну традицію, представники «традиційної інтелігенції» звичайно уявляють себе незалежними від соціально-політичних сил сучасності. Однак традиція розвивається, наповнюється новим змістом як об'єкт боротьби між класами. Для класу, що йде до панування, важливо залучити на свою сторону «традиційну» інтелігенцію. Він починає зусилля для її «ідеологічного» завоювання й асиміляції, і ці зусилля тим більше успішні, чим швидше цей клас формує одночасно свою власну «органічну» інтелігенцію. Справа в тому, що «інтелігенції, яка належить до класу, що історично (і реально) прогресивний, властива в таких умовах така сила тяжіння, що в кінцевому рахунку вона підкоряє собі інтелігенцію інших соціальних груп...».

Нагадаємо, що в роботі «Деякі аспекти південного питання» Грамші вже починав досліджувати роль інтелігенції у формуванні класових союзів, показавши, що вона складає «кістяк» аграрно-індустріального блоку в Італії. У «Тюремних зошитах» він здійснює широке порівняльно-історичне дослідження розвитку інтелігенції в різних країнах, насамперед з погляду її відносин до різних класів і до широких народних мас. У центрі його уваги, як і раніше, проблема гегемонії, що без інтелігенції просто не може здійснитися.

В Італії специфічною особливістю інтелігенції був, як підкреслює Грамші, її космополітичний характер, її відрив від народу.

Тим часом єдність інтелігенції і народу — це важлива умова формування «історичного блоку». «Коли відношення між інтелігенцією і народом — нацією, між керуючи-

ми і керованими характеризується органічним змиканням, так що почуття-пристрасть стає розумінням і, отже, знанням (не механічно, а живим способом), лише тоді, — пише Грамші, — коли це є відношення представництва і виникає обмін індивідами між керованими і керуючими, між керівниками і керованими, тобто реалізується життя цілого, що тільки і являє собою соціальну силу, створюється «історичний блок».

Проблематика інтелігенції в Грамші переходить, з одного боку, у проблематику культури, ідеології, філософії, а з іншого, — в проблематику політичної партії. Партія виконує керівну й організаторську функцію. Дійсно, пояснює Грамші, представники різних соціальних і професійних груп вступають у партію не для того, щоб займатися своєю професійною діяльністю. Навпаки, вони при цьому переборюють рамки своїх професійних занять і піднімаються на рівень загальнонаціональних і міжнародних проблем. Партія націлена на завоювання держави чи навіть на створення нового типу держави, і в цьому значенні її можна порівняти з «государем», про що писав Макіавеллі. Партія — це «сучасний государ».

Партія, акумулюючи інтереси своїх членів, повинна стати «органічно інтелектуальною». Він підкреслює, що «комуністична партія представляє всезагальні інтереси і сподівання робітничого класу», вона втілює в собі «колективно революційну якобінську волю». Цей комуністичний Державець — не реальна особа, як у Макіавеллі, і не конкретний індивід. Як організм він (державець) — елемент складного суспільства з конкретизованою колективною волею, яка частково проявляється в дії. Цей організм даний самим історичним розвитком. Політична партія — перша клітинка, в якій укорінюються зерна колективної волі, доля яких — стати універсальними. Партія є «осередок віри» і хранитель доктрини.

Цей Державець, за Грамші, мужніючи, перевертає всю попередню систему моральних і інтелектуальних відносин. Державець у свідомості стає божеством або категоричним імперативом. Тому, на його думку, соціалізм — «релігія, яка повинна знищити християнство». Істина — в Партії, необхідне повне підкорення її волі. Вона централізована, ідеологічний моноліт, скріплений залізною дисципліною. З усіма «так званими науковими ухилами» необхідно зразу рішуче покінутися. «Партія — як церква, в революції — як на війні, де перемагає сильніший», — писав Грамші в статті «Новий порядок». Пізніше його стратегія революційної дії змінилася. Любовна атака (як на досвіді російської революції) більше не ефективна. Грамші обґрунтовує необхідність позиційної війни «на знищення».

Крім того Грамші підкреслює, що «якщо на Сході держава всепроникнута (всюди-суца), а громадянське суспільство примітивне і перозвинуте, то на Заході держава і громадянське суспільство були завжди в рівній пропорції, а в момент кризи держава лише посилювала міцну структуру громадянського суспільства. Західна держава подібна рову на передній позиції, за яким починаються кріпосні стіни і каземати». Революція може досягти успіху тільки в умовах стратегії «позиційної війни», мета якої — виснажити противника і «викурити» його з «укріплень і казематів» громадського суспільства. Таке завдання комуністів західних країн.

Таким чином, Грамші підкреслює, що вирішення комплексу завдань по революційній перебудові суспільства належить інтелектуалам, які не просто творять культуру: вони керують масами (інтелектуал — це організатор і функціонер у будь-якій сфері людської діяльності) через культуру об'єднують націю, формують свідомість історичної місії домінуючого класу і колективну волю. Все це ставить інтелектуалів центральною силою в історії. Грамші виділяє два типи інтелектуалів — «органічний» (відпові-

дає духу нової епохи і наявної гегемонії, не протиставляє себе народу, просвітлене його) і «традиційний» (який залишився в спадщину з минулого). Відповідно партія комуністів повинна стати «органічно інтелектуальною». В існуючому західному суспільстві боротьба за домінуючі позиції в громадянському суспільстві передбачає його «інтелектуально — моральну реформу», тобто цілеспрямовані виховні заходи для перебудови політико-культурних засад.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ГРАМШИ АНТОНІО ТЮРЕМНІЕ ТЕТРАДИ

Нужно подчеркнуть, что чаще всего предаются забвению как раз основные элементы, самые простые понятия, присущие политике; с другой стороны, повторяясь бесконечное число раз, они становятся опорой политики того, кто является необходимым для коллективного действия.

Первый элемент состоит в том, что действительно существуют правители и управляемые, руководители и руководимые. Все искусство и вся наука политики построены на этом первичном факте, от которого никуда не уйдешь (при известных общих условиях). Вопрос о его происхождении составляет самостоятельную проблему, требующую отдельного изучения (по крайней мере можно и нужно будет изучить эту проблему с целью выяснения, каким образом можно свести до минимума масштабы этого явления и даже полностью изжить его, изменяя некоторые идентичные условия, обнаруживающие свое воздействие в этом направлении). Но факт остается фактом: существуют руководители и руководимые, правители и управляемые. Исходя из существования этого факта следует рассмотреть, каким образом можно осуществить наиболее эффективное руководство (при определенных целях), и в связи с этим — как можно наилучшим образом подготовить руководителей (в этом, точнее говоря, и состоит первая задача политики как науки и как искусства). С другой стороны, следует рассмотреть, как находить пути наименьшего сопротивления, т. е. наиболее рациональные пути, обеспечивающие повиновение руководимых, или управляемых.

Основная предпосылка при подготовке руководителей заключается в следующем: желают ли, чтобы всегда существовали правители и управляемые, или же стремятся создать такие условия, при которых исчезнет необходимость в существовании этого разделения? Иными словами, исходят ли из предпосылки, что человечество вечно будет разделено, или же считают, что это деление является только преходящим историческим явлением, связанным с определенными условиями? Необходимо тем не менее отдавать себе ясный отчет в том, что деление на правителей и управляемых, если даже в конечном счете оно восходит к разделению на социальные группы, постоянно существует (если брать вещи такими, какими они являются на деле) даже в рамках одной и той же группы, хотя бы она и была однородной в социальном отношении; в известном смысле можно сказать, что это деление является результатом разделения труда, техническим явлением. На совпадении этих моментов спекулируют те, кто видит во всем только «техническую» сторону, все сводит к «технической» необходимости и т. д., чтобы не рассматривать главную проблему.

Вследствие того что даже в одной и той же группе существует деление на правителей и управляемых, возникает необходимость установить ряд непреложных принципов, а между тем именно на той почве совершаются наиболее грубые «ошибки», которые проявляются в самой преступной неспособности и наиболее трудны, для исправления. Считается, что если изложены принципы самой группы, то это должно автоматически обеспечить ей полную поддержку, и поэтому нет нужды отстаивать «необходимость» и разумность этих принципов. Более того, считается бесспорным (кое-кто убежден в нем и, что еще хуже, действует в соответствии с этим «убеждением»), что поддержка «придет», даже если не попросить о ней, даже если не наметен путь, по которому предстоит двигаться. Так, например, трудно вытравить присущий руководителям «кадоризм», т. е. убеждение в том, что дело будет осуществлено только потому, что руководитель считает справедливым и разумным, чтобы оно было осуществлено; если этого не происходит, возлагается «ответственность» на того, кто «должен был бы...» и т. д. Так же трудно вытравить преступные замашки, состоящие в том, что пренебрегают необхо-

димостью избегать бесполезных жертв. В самом деле, всем известно, что провал коллективных (политических) действий происходит большей частью потому, что не пытаются избежать бесплодных жертв или не учитывают жертв других и играют чужими жизнями. Каждый знает из рассказов офицеров-фронтовиков, как солдаты действительно рисковали жизнью, когда это было очень необходимо, и, напротив, как солдаты бунтовали, когда видели, что их жизнями пренебрегают. Например, одна рота оказалась в состоянии голода много дней, так как видела, что продовольствие нельзя доставить в сложившейся обстановке, но она начинала бунтовать, если пища не выдавалась хотя бы один раз из-за невнимательности, бюрократизма и т. д.

Этот принцип распространяется на все действия, которые сопряжены с жертвами. В соответствии с этим принципом после любой неудачи необходимо прежде всего найти руководителей, несущих ответственность за поражение, имея в виду непосредственную ответственность. Например, фронт состоит из отдельных частей, и в каждой части имеются свои руководители: возможно, что руководители в одной части фронта несут за поражение большую ответственность, чем руководители другой. Однако это никогда не исключает ответственности каждого руководителя — речь идет только о большей или меньшей степени ответственности.

Если исходить из принципа, что существуют руководители и руководимые, правители и управляемые, то, несомненно, что «партии» до сих пор представляют собой самый удобный способ для выработки руководителей и навыков руководства («партии» могут выступать под самыми различными названиями, даже под вывеской антипартии и «отрицания партий»; но даже так называемые независимые («индивидуалисты») в действительности являются партийными людьми, только они хотели бы быть «вождями» милостью божией или по глупости тех, кто следует за ними).

Развитие общего понятия, содержащегося в выражении «государственный дух». Это выражение имеет вполне точное, исторически определенное значение. Но возникает вопрос: существует ли что-либо подобное тому, что называется «государственным духом», в любом серьезном движении, т. е. в таком, которое не является лишь произвольным выражением индивидуализма (более или менее обоснованного) отдельных лиц, а более или менее [исторически] оправданно? В то же время понятие «государственный дух» предполагает «непрерывность» как по отношению к прошлому (через сохранение традиции), так и по отношению к будущему, т. е. предполагает, что всякое действие составляет определенный момент в цепи сложного процесса, который начался в прошлом и которому предстоит развиваться в будущем. Нести ответственность за этот процесс, за участие в этом процессе, за солидарность с силами, материально «невидимыми», но ощущаемыми как деятельные, активные и принимаемые в расчет, как если бы они были «материальными» и физически осязаемыми, — вот что именно называют в определенных случаях «государственным духом».

Очевидно, что такое понимание «длительности» движения должно носить конкретный, а не абстрактный характер, т. е. в известном смысле не должно переходить определенные границы. Предположим, что наиболее узкими границами служат предшествующее и будущее поколения, а это уже немало, ибо поколения исчисляются не тридцатью годами до или тридцатью годами после сегодняшнего дня, их надо понимать органически, исторически. Что представляет собой поколение с исторической точки зрения, с точки зрения его органического черта, легко понять по крайней мере на примере отношения к старому поколению: мы солидарны с людьми, ставшими уже глубокими стариками и олицетворяющими в себе «прошлое», которое еще живо среди нас, которое нужно знать, с которым нужно свести счеты, которое является одним из элементов настоящего и одной из предпосылок будущего. Соответствующим образом мы относимся также к детям, к возникающим, растущим поколениям, за которые мы несем ответственность. (К этому не имеет отношения культ «традиций», который носит тенденциозный характер, включает в себя отбор и определенную цель, т. е. является базой идеологии.) Но если можно говорить, что «государственный дух» в таком его понимании присущ всем, то необходимо время от времени бороться против его извращений и уклонений от него.

Существует «жест ради жеста», «борьба ради борьбы» и т. п., в особенности, убогий и мелочный индивидуализм, который является прихотливой формой удовлетворения минутных порывов и т. п. (В действительности все это лишь разновидности итальянской «аполитичности», принимающей различные живописные и причудливые формы.) Индивидуализм есть лишь выражение звериной аполитичности; в сектанстве также выражается «аполитичность»,

и действительно, при более внимательном рассмотрении оно оказывается формой личного «покровительства», поскольку при этом отсутствует партийный дух, являющийся основным элементом «государственного духа». Показать, что партийный дух является основным элементом государственного духа — в этом состоит одна из актуальных и особенно важных задач, подлежащих разрешению. Напротив, «индивидуализм» — это нечеловеческая, звериная черта, «восхищающая иностранцев», подобно тому как вызывают восхищение повадки обитателей зоологического сада.

[...] Выше уже отмечалось, что если бы в современную эпоху был написан новый «Государь», то его главным действующим лицом была бы не героическая личность, а определенная политическая партия, которая — в различные времена и при различных внутренних отношениях различных наций — стремится к основанию нового типа государства (будучи сознательно и с исторической необходимостью основана для этой цели).

Следует обратить внимание на то, что там, где устанавливаются тоталитарные режимы, традиционная функция института верховной власти присваивается на деле определенной партией, которая является тоталитарной именно потому, что выполняет эту функцию. Хотя всякая партия является выразителем интересов социальной группы и только одной определенной социальной группы, тем не менее определенные партии при известных условиях представляют интересы такой группы, поскольку они осуществляют равновесие и выполняют роль арбитра между интересами собственной группы и других социальных групп, а также заботятся о том, чтобы развитие представляемой ими группы шло при согласии и с помощью союзных ей социальных групп, если они не являются прямо, решительно враждебными ей группами. Конституционная формула, определяющая положение короля (или президента республики) — «царствует, но не управляет», представляет собой юридически оформленное выражение этой арбитражной функции, выражение заботы конституционных партий о том, чтобы не «разблагачать» корону или президента. Содержащееся в конституции положение о том, что глава государства не несет ответственности за действия правительства, и положение о министерской ответственности представляет собой казуистическое выражение общего принципа, состоящего в защите концепции государственного единства, концепции согласия управляемых с государственной деятельностью независимое от того, кто входит в состав правительства и какая партия находится у власти.

При господстве тоталитарной партии эти конституционные положения теряют свое значение, и деятельность функционировавших в соответствии с ними институтов ослабевает. Однако выполнение этой функции арбитра берет на себя тоталитарная партия, превозносящая абстрактную концепцию «государства» и старающаяся различными способами создать впечатление того, будто функции «беспристрастной силы» осуществляются действительно и эффективно.

Является ли необходимым политическое действие (в узком смысле), чтобы можно было говорить о «политической партии»? Можно отметить, что во многих странах современного мира органические, основные партии вследствие необходимости вести политическую борьбу или по другим соображениям разбиты на фракции, каждая из которых именует себя «партией» и даже независимой партией. Поэтому часто случается, что духовный генеральный штаб органической партии не принадлежит ни к одной из таких фракций, а действует так, как если бы он был самостоятельной существующей руководящей силой, стоящей над партиями; и подчас люди этому даже верят. Эту функцию можно очень точно изучить, если исходить из того, что газета (или ряд газет), журнал (или ряд журналов) являются также «партиями» или «партийными фракциями» или выполняют «функцию определенной партии». В этой связи следовало бы подумать о той функции, которую «Тайме» выполняет в Англии, которая принадлежала «Коррьере делла сара» в Италии, а также о той функции, которую выполняет так называемая информационная и аполитичная и даже спортивная и техническая печать. Впрочем, это явление обнаруживает очень интересные черты в таких странах, где безраздельно господствует тоталитарная партия, ибо такая партия не выполняет больше чисто политических функций — она выполняет теперь технические, пропагандистские и полицейские функции, а также функции нравственного и культурного воздействия. Политическая функция выполняется в таком случае косвенным путем, потому что если отсутствуют другие легальные партии, то всегда существуют некоторые фактические партии и тенденции, которые нельзя подавить легальным путем; полемика и борьба против них напоминают игру в жмурки. Во всяком случае, несомненно одно, что в тоталитарных партиях преобладают культурные функции, порождающие

политический жаргон, т. е. политические вопросы облекаются в культурные формы и как таковые становятся неразрешимыми.

Но одна традиционная партия имеет по существу «косвенный» характер, т. е. она прямо, открыто выступает как партия, выполняющая чисто «воспитательную» («discus» и др.), морализирующую, культурную (sic) роль. Речь идет о либертариистском движении, причем даже так называемое прямое действие (террор) рассматривается как «пропаганда» примером. Это в большей степени может укрепить мнение о том, что либертариистское движение не является самостоятельным, а существует на периферии других партий с целью их «воспитания». Можно говорить о том, что либертариизм присущ любой органической партии. (Что представляют собой интеллектуальные или мыслящие либертарины, как не один из аспектов такой «периферийной деятельности» по отношению к крупным партиям господствующих социальных групп?) Сама секта приверженцев «экономизма» была историческим аспектом этого явления.

Таким образом, выявляются две формы «партии», сводящей непосредственное политическое действие к голой абстракции. Во-первых, она может представлять собой elite деятелей культуры, функции которых заключаются в том, чтобы с точки зрения культуры, с точки зрения общих идеологических принципов осуществлять руководство огромным движением родственных между собой партий (которые являются в действительности функциями одной и той же органической партии). Во-вторых, в более близкий период такая партия представляет собой не elite, а массовую партию, причем политическая роль массы заключается только в том, что она должна (подобно армии) во всем следовать и доверять открытому или скрытому политическому центру (открытый политический центр часто является механизмом управления в руках тех сил, которые стремятся остаться в тени и действуют косвенно, через посредников и через «посредническую идеологию»). Масса служит здесь попросту «маневренной силой», и ее «занимают» моральными наставлениями, сентиментальными внушениями, мессианскими мифами о наступлении легендарной эпохи, во время которой сами собой будут разрешены все бедствия, устранены все противоречия современности.

Чтобы написать историю политической партии, в действительности приходится решать целый ряд проблем, значительно более сложных, чем думает, например, Роберт Михельс⁴, хотя он и считается специалистом в этой области. Что должна представлять собой история партии? Должна ли она быть простым повествованием о внутренней жизни политической организации, о ее возникновении, о первых группах, на основе которых она образовалась, об идеологической борьбе, в которой формируется ее программа и ее мировоззрение? Будь это так, получилась бы история органических групп интеллигенции, а чего доброго, и политическая биография отдельной личности. Поэтому рамки картины должны быть более широкими и вместительными.

История партии должна быть историей определенной массы людей, которые следуют за инициаторами, поддерживая их своим доверием, своей преданностью, своей дисциплиной, или «реалистически» критикуют их, оставаясь пассивными (к начинаниям инициаторов) или вовсе рассеиваясь. Но следует ли рассматривать эту массу как состоящую только из членов партии? Достаточно ли будет проследить историю съездов, результаты голосования и т. д., т. е. всю совокупность деятельности во всех ее формах, в которых партийная масса проявляет свою волю? Совершенно очевидно, что следует также принимать в расчет ту социальную группу, выразителем интересов и передовой частью которой является партия, иными словами, история партии не может не быть историей определенной социальной группы. Но эта группа не существует изолированно — у нее есть друзья, родственные ей группы, противники и враги. Только сложная картина всего комплекса социальных, государственных (а часто также и международных) отношений дает правильное представление об истории определенной партии. Поэтому можно сказать, что написать историю партии — значит написать с определенной монографической точки зрения историю страны в целом, выделяя ее наиболее характерную сторону. Партия имеет большее или меньшее значение и влияние именно в зависимости от того, в какой степени ее собственная деятельность отражает и предопределяет весь ход исторического развития страны. Таким образом, самый метод написания истории партии показывает, каков взгляд ее автора на вопрос о том, что представляет собой партия и чем она должна быть. У сектанта вызывают воодушевление незначительные факты внутрипартийной жизни, которые имеют для него тайный смысл и наполняют его мистическим энтузиазмом. Историк, определяя значение каждого фактора и события в рамках общей картины, уделяет, однако, главное внимание реальной боеспособности партии, направляющей силе ее воздей-

вия, позитивного и негативного, благодаря которой она внесла свой вклад в осуществление одних и предотвращение других событий.

Вопрос о том, когда можно считать партию сформировавшейся, т. е. имеющей ясную и постоянную цель, вызывает оживленную полемику и часто, к сожалению, порождает даже партийную спесь, не менее смешную и опасную, чем «национальная спесь», о которой писал Вико. Действительно, можно сказать, что партия никогда не будет окончательно оформлена в том смысле, что историческое развитие выдвигает новые задачи и обязанности, а также в том смысле, что по отношению к некоторым партиям применим тот парадокс, что окончательное оформление и завершение развития этих партий произойдет тогда, когда они прекратят свое существование, т. е. когда они станут исторически бесполезными. Так, поскольку каждая партия является принадлежностью класса, очевидно, что партия, стремящаяся уничтожить деление на классы, достигнет самой высшей и совершенной формы своего развития тогда, когда перестанет существовать, потому что перестанут существовать классы, а следовательно, и выразители их интересов. Но здесь необходимо указать на особый момент в этом процессе развития, наступающий вслед за тем моментом, когда партия может существовать, а может и не существовать в том смысле, что необходимость ее существования не стала еще «безусловной» и зависит в «огромной степени» от существования личностей с исключительной силой воли и с исключительной целеустремленностью.

Когда партия становится исторически «необходимой»? Тогда, когда условия ее «триумфа», ее неизбежного превращения в правительственную партию находятся по крайней мере в стадии формирования и позволяют с уверенностью предвидеть их последующее развитие. Но можно ли при этих условиях утверждать, что партию не смогут уничтожить обычными средствами? Для ответа на этот вопрос нужно развить следующий тезис: для того чтобы существовала партия, необходимо добиться слияния воедино трех основных элементов (т. е. групп элементов).

1. Наиболее распространенный элемент — обычные, средние люди. Их вклад состоит не в привнесении творческого духа или духа высокой организации, а в их дисциплинированности и преданности. Несомненно, что без них партия не могла бы существовать, но также несомненно, что партия не могла бы существовать, если бы состояла «только» из них. Они представляют собой силу постольку, поскольку есть кому обеспечить их централизацию, организацию и дисциплинированность: если бы не было этой связующей силы, они раздробились бы на бесчисленные частицы, обессилили друг друга и бесследно исчезли. Нельзя отрицать, что каждый из этих людей может стать одной из таких связующих сил; но в качестве таковых о них говорят именно тогда, когда они не являются такой силой и не в состоянии быть ею; или же если они и являются такой силой, то только в узких границах, что не имеет политического значения и остается без последствий.

2. Главный связующий элемент, осуществляющий централизацию в национальном масштабе и делающий эффективной и мощной совокупность тех сил, которые, будучи представлены самим себе, оказались бы равными нулю или немногим больше того. Этот момент обладает мощной связующей силой — централизующей, дисциплинирующей и даже (вероятно, в силу этих качеств) изобретательной (если рассматривать «изобретательность» в определенном направлении, в соответствии с определенной расстановкой сил, с определенными перспективами, а также с определенными предпосылками).

Конечно, партия также не могла бы сформироваться только из одного этого элемента; тем не менее это формирование обеспечивалось бы им в большей мере, чем первым из рассматриваемых элементов.

Принято говорить о генералах без армии, но в действительности значительно легче создать армию, чем вырастить генералов. Также бесспорно, что уже существующая армия разрушается, если она оказывается без генералов. Между тем если существует группа военачальников, умеющих сотрудничать между собой, хорошо понимающих друг друга и стремящихся к общим целям, то дело не станет и за созданием армии даже там, где ее вовсе не существует.

3. Средний элемент, который соединил бы первый элемент со вторым, который установил бы контакт между ними не только в «физическом», но также в нравственном и духовном отношениях. В действительности для каждой партии существуют «определенные пропорции» между этими тремя элементами, и максимальный эффект достигается тогда, когда такие «определенные пропорции» превращаются в жизнь. Исходя из этих соображений, можно сказать, что партию нельзя уничтожить обычными средствами в том случае, когда существует в каче-

стве необходимого условия второй элемент, чье возникновение связано с существованием объективных материальных условий, пусть еще непрочных и неустойчивых (если второй элемент отсутствует, всякое рассуждение бессмысленно), и когда вследствие этого не могут не сформироваться два других элемента, т. е. первый, который, в свою очередь, неизбежно создает третий как свое продолжение и как средство собственного выражения.

Для того чтобы все это осуществилось, должно сложиться твердое убеждение, что определенное разрешение назревших проблем является необходимостью. Без этого убеждения не сможет образоваться второй элемент, который легче всего разбить из-за его немногочисленности; но необходимо, чтобы этот элемент, даже в случае, если он будет разбит, оставил после себя фермент, который позволил бы ему снова возродиться. Но где этот фермент сможет лучше прижиться и лучше сформироваться, как не в первом и третьем элементах, которые, очевидно, наиболее однородны со вторым? Поэтому основная деятельность второго элемента должна быть направлена на создание такого фермента. Критерием в оценке второго элемента должна быть служба, во-первых, его реальная деятельность вообще, а во-вторых, его подготовка, связанная с возможностью его разрушения. Трудно сказать, какой из этих моментов является более важным. Поскольку в борьбе всегда нужно предвидеть возможное поражение, подготовка собственных преемников имеет столь же важное значение, как и то, что делается непосредственно для победы.

По поводу партийной «спеси» можно сказать, что она еще опаснее, чем «национальная спесь», о которой писал Вико. Почему? Потому что нация не может не существовать, и в самом факте ее существования всегда можно обнаружить (даже проявляя добрые намерения и приводя убедительные доказательства) веление судьбы и особый глубокий смысл. Партия же может прекратить свое существование по собственной воле. Никогда не нужно забывать, что в борьбе между нациями каждая из наций заинтересована в том, чтобы другая была ослаблена внутренней борьбой, и что партии являются как раз участниками этой борьбы. Следовательно, всегда может возникнуть вопрос, существуют ли партии благодаря своим собственным силам, в силу собственной необходимости или, наоборот, только потому, что в этом заинтересованы другие (и действительно, в полемике этот момент никогда не упускается из виду; напротив, он даже настойчиво подчеркивается, особенно тогда, когда дается такой ответ, который не оставляет сомнений; а это и означает, что вопрос этот возмущал и оставлял сомнения). Но тот, кто стал бы мучиться этим сомнением, был бы, конечно, дураком. В политическом отношении этот вопрос имеет лишь кратковременное значение. В истории так называемого национально-го вопроса бесчисленное число раз имело место иностранное вмешательство в пользу тех национальных партий, которые боролись против внутренних устоев враждующих государств, так что, когда говорят, например, о «восточной» политике Кавура, следует подумать о том, шла ли речь о «политике», т. е. о постоянной линии поведения, или о ловком ходе, сделанном в определенный момент и рассчитанном на ослабление Австрии и предвидении войны 1859 и 1866 гг. Точно так же в мадзинистских движениях в начале 1870 г. (например, в деле Барсанти) усматривают вмешательство Бисмарка, который, предвидя войну с Францией и опасность итало-французского союза, надеялся с помощью внутренних конфликтов ослабить Италию. В событиях, происшедших в июне 1914 г., некоторые также видят вмешательство австрийского генерального штаба в связи с предстоящей войной.

Как видим, казуистические приемы весьма многочисленны, поэтому по данному вопросу нужно иметь ясную точку зрения. Если признать, что все, что кто-то делает, всегда идет кому-то на пользу, то в таком случае важно всеми способами стремиться действовать на пользу самому себе, т. е. добиваться полной победы. Во всяком случае, нужно с презрением отвергать партийную «спесь» и вместо нее опираться на конкретные факты. Кто исходит не из конкретных фактов, а из партийной «спеси» и руководствуется ею в политике, тот, бесспорно, заставляет усомниться в себе, как в серьезном политике. Излишне добавлять, что партии должны избегать такого положения, когда их действия, пусть даже «оправданные», выглядели бы как игра на руку кому-то другому (особенно, если этот «кто-то» — иностранное государство), но если кто-либо попытается спекулировать на этом, то тут уже ничего не поделаешь.

Трудно допустить, чтобы какая-либо политическая партия (представляющая господствующую группу, а также и подчиненные социальные группы) не выполняла также и полицейскую функцию, т. е. функцию защиты определенного законного политического порядка.

Показав это со всей отчетливостью, вопрос следует поставить по-другому, а именно как вопрос о тех путях и о тех способах, с помощью которых осуществляется эта функция. Что

лежит в ее основе — репрессии или убеждение, носит ли она реакционный или прогрессивный характер? Выполняет ли данная партия свою полицейскую функцию с целью сохранения порядка, который является внешним, чуждым живым силам истории и сковывает их развитие, или эти ее действия продиктованы стремлением поднять народ на новую ступень цивилизации, политическое и правовое устройство которой составляет ее программную цель? В самом деле, закон находит тех, кто его нарушает, во-первых, среди реакционных социальных элементов, которых он лишил власти; во-вторых, среди прогрессивных элементов, которых закон подавляет; в-третьих, среди тех элементов, которые не достигли того уровня цивилизации, который закон может представлять. Поэтому выполняемая партией полицейская функция может быть прогрессивной и регрессивной: она прогрессивна, когда направлена на то, чтобы удержать в рамках законности реакционные силы, отрешенные от власти, и поднять на уровень новой законности отсталые массы; она регрессивна, когда стремится подавить живые силы истории и сохранить уже превзойденную, антиисторическую законность, ставшую чужой массам. А в остальном отличительным критерием какой-либо партии служит характер ее деятельности: если партия является прогрессивной, она выполняет эту функцию «демократически» (в смысле демократического централизма); если партия является регрессивной, она выполняет эту функцию «бюрократически» (в смысле бюрократического централизма). Во втором случае партия представляет собой простого нерассуждающего исполнителя, она является (в техническом отношении) полицейской организацией и ее название — «политическая партия» — представляет собой простую метафору, носящую мифологический характер.

Друкується за: Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мысль, 1977. — С. 311—325.

«Залізний закон олігархії» Роберта Міхельса

Ім'я Роберта Міхельса належить до представників класичного періоду європейської політичної науки і засновників її нового напрямку — партології, тобто науки яка займається теоретико-практичним аналізом партій і партійних систем.

Довідка

Роберт Міхельс народився в 1876 р. в м. Кельн. Його перу належать такі праці: «Соціологія політичної партії в умовах демократії» (1911); «Перші лекції з політичної соціології» (1949); «Принципове в проблемі демократії». Помер у 1936 р. у м. Рим.

Первинні концептуальні засади партології. Їх основний зміст викладений Р. Міхельсом у праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії», яка була написана за матеріалами Соціал-демократичної партії Німеччини, у діяльності якої він, проживаючи в м. Марбурзі, брав активну участь, не будучи при цьому формально членом СДПН.

Міхельс розглядає проблеми взаємин вождів і мас, невідповідності революційних ідеалів реформістській практиці вождів, які маніпулюють масами заради практичних цілей, а часом — і компромісу з правлячою верхівкою, і робить висновок, що в основі цих явищ лежить «залізний закон олігархії», який приходиться у невідповідність з демократичними ідеалами й перешкоджає їх здійсненню.

Аналіз комплексу тенденцій, котрі стоять на заваді здійсненню демократії, дозволяє виявити три групи тенденцій, пов'язані з:

- 1) людською природою;
- 2) сутністю політичної боротьби;
- 3) природою організації як таких.

Усі ці тенденції сприяють неминучому перетворенню демократії на олігархію. У XIX ст. поряд з індивідом і державою конститується новий елемент соціального життя в особі політичної партії. Якщо історія практично всіх європейських партій добре відома, то аналіз природи партії досліджений на разі достатньо слабо. Звертаючись до цього питання, автор вказує на те, що демократія як політичне явище і як теоретичний напрям переживає кризу, пов'язану не стільки з зовнішніми перешкодами, скільки з її власною природою.

Насамперед, Міхельс аналізує поняття аристократії і демократії в сучасній їй дійсності і методи діяльності політичних партій, незалежно від їхньої політичної спрямованості.

Якщо теоретичні принципи монархічного правління, з одного боку, демократичного — з іншого, різко протилежного один одному, то на практиці ці принципи отримують таку еластичність, яка детермінує зближення форм панування, яке в обох випадках має місце досить часто. Аристократичний принцип, який у його радикальному прояві знищений під натиском демократичних сил, на разі різним чином модифікується як у тенденціях державного устрою, так і в партійному житті, інколи набуваючи рис демократії і навіть революційності, задля того, щоб таким чином здобути підтримку в народних масах.

У цьому зв'язку Міхельс ставить питання про те, що варто розуміти під революцією і контрреволюцією. Якщо історично з революцією, зазвичай, пов'язується вільна боротьба суспільних верств, то логічно, що в основі цього поняття лежить насильницьке фундаментальне перетворення структури суспільства, незалежно від того, який клас і якими методами це перетворення здійснює. Звідси, революційним можна вважати будь-який клас, спрямовуючий свою діяльність у напрямі докорінної зміни існуючих умов, незалежно від того, чи здійснюється це збройними методами, чи шляхом ухвалення нових законів або оригінальних економічних методів. Під цим кутом зору поняття «революційного» та «реакційного» (на відміну від «консервативного»), революції й контрреволюції втрачають свою антагоністичність.

Міхельс зазначає, що в ході політичної боротьби консервативні партії почали шукати підтримку широких народних мас, інколи навіть — серед революційного пролетаріату, обіцяючи захистити його від експлуатації капіталістів, пов'язаних з демократичними партіями, і розширити привілеї профспілок. Так, в Англії у процесі виборчих кампаній 1910 і 1924 років і консервативна, і ліберальна партії, власне кажучи, апелювали до пролетаріату: перша — проголошуючи демократичні, ідеї і закликаючи до здійснення соціальних реформ, інша акцентуючи увагу на жалюгідному існуванні робітників у капіталістичному суспільстві. Обидві ці партії обіцяли більше, ніж могли виконати, але разом з тим своєю агітацією визнавали, що вважають робітників вирішальною силою в політичній боротьбі. Іншими словами, висновком в даному випадку може бути те, що демократичні гасла й демагогічні методи є необхідним засобом одержати більшість депутатських місць у парламенті.

Що стосується ліберальних партій, то вони, як підкреслює Міхельс, використовуючи у своїх цілях народні маси, аж ніяк не схильні спиратися виключно на їхню підтримку. Ще творці американської конституції побоювалися надмірного впливу народних мас і закликали до обмеження їхнього впливу на органи законодавчої та виконавчої влади. Певні риси аристократичного світогляду, котрі знаходять своє відображення в побоюванні значного реального народного представництва, безу-

мовно, притаманні й буржуазним ліберальним партіям. Логічно звідси випливає переконання, що в сучасній дійсності аристократичні партії прагнуть перейняти демократичні форми, тоді як зміст політики демократичних партій за своєю суттю є аристократичним. В одному випадку аристократія переймає демократичну форму, в іншому ж — демократія керується аристократичною свідомістю.

Очевидною, крім часу виборчих кампаній, є тенденція до еволюції в напрямі олігархії консервативних партій. У ліберальних же партіях зовнішня демократична форма легко може ввести в оману невідготовленого спостерігача. Тому і в даному випадку надзвичайно важливо виявити наявність тенденції до олігархії, властиву будь-якій організації, в тому числі і соціал-демократичним революційним робочим партіям.

Саме необхідність здійснити неупереджений аналіз питання, чому в самих партіях, які борються проти олігархії, виникають такі ж олігархічні риси виокремлюється Міхельсом як одне з головних завдань його теоретичних досліджень.

Неодмінним атрибутом політичної боротьби, зазначає він, стали етичні мотиви. Усі партії, незалежно від своїх реальних цілей, виступають від імені всього народу, репрезентують себе як виразники його волі, закликають до створення справедливого суспільства. Прикладом цьому можуть слугувати гасла молоді французької буржуазії в її боротьбі проти аристократії і церкви. Однак результатом такої діяльності стало створення нормально функціонуючої республіки, але аж ніяк не демократії. Історії відомі революції, стверджує Міхельс, але невідомі демократії. Якщо вожді соціалістичних партій і говорять про класовий характер своєї партії, то неодмінно додають, що її інтереси збігаються з інтересами всього народу. У своєму аналізі партії як організації, котрій з огляду на її власну природу притаманні риси олігархії, Міхельс ґрунтується на тому, що організація як така, безумовно, є необхідною умовою існування демократії. Кожен клас, що висуває до суспільства свої вимоги, реально потребує своєї організації, яка може виступати чи не єдиною зброєю слабких у їхній боротьбі із сильними. Лише вона створює солідарність пролетарів, завдяки їй вони втілюють свою здатність до політичного опору. Тим самим принцип організованості можна вважати неодмінною умовою боротьби мас.

Однак ця політично необхідна умова приховує в собі і небезпеку, котра проглядається у неминучій її еволюції в олігархію. Справа полягає в тому, що сама структура організації докорінно змінює відношення вождя до мас і створює всередині партії (або профспілки) розподіл на керуючу меншість і підпорядковану більшість. І якщо спочатку права та привілеї поширюються на все більше коло людей, то надалі в розвитку демократії спостерігається зворотний рух, що дозволяє прийти до наступного висновку: поряд зі зростанням організації зростає і влада вождів.

Поряд з цим Міхельс зупиняється на питанні про неможливість безпосереднього панування мас, тобто безпосереднього вираження і здійснення волі народу. Розглядаючи низку спроб передати право прийняття рішень народу, Міхельс наголошує, що юрба, керуючись законам масової психології, більше діє під впливом професійних ораторів, які скоряють її своїй волі, внаслідок чого відбувається втрата почуття відповідальності і має місце легкого сприйняття необдуманих рішень. Проте навіть не ця обставина є вирішальним аргументом на користь заперечення неможливості народного суверенітету; таким є технічна неприйнятність даної процедури. Без представництва, без обговорення серйозних питань вузьким колом осіб технічно неможливе ані функціонування державної машини, ані функціонування партії.

З початку ХХ ст. неодмінною вимогою для заняття посади функціонера, а потім і вождя партії стає певний рівень освіти й політичної підготовки. Виникає перевірка професійних політиків, функціонерів, які пройшли відповідну підготовку і володіють необхідними навичками для політичної діяльності. Очевидно, що цей шлях веде до створення еліти всередині робітничого класу. Усі права мас делегуються тепер вождю, який тим самим фактично звільнюється з-під їхнього контролю. Мандати й інструкції виявилися недоцільними, оскільки вони пов'язували волю делегата і заважали йому приймати рішення в мінливій ситуації.

Сучасна партія це, в політичному розумінні, — бойова організація, тому швидкість і ефективність її дій залежать від безумовного слідування законам тактики, тобто здатності швидко реагувати на вимоги моменту й забезпечувати точне виконання поставленого завдання. Це, в свою чергу, неминуче призводить до олігархічної централізованої структури.

Значна частина роботи Міхельса присвячена проблемі влади партійного керівництва, виявленню технічних, психологічних та інтелектуальних причин її виникнення. Якщо адміністративно-технічні умови безпосередньо пов'язані зі зростанням організації, то психологічні моменти виникають зі сформованої традиції, із упевненості вождя у своїй незамінності, що дозволяє йому при найменшому зниженні довіри до нього загрозувати відставкою. З іншого боку, значну роль відіграє байдужість більшості членів партії (а також профспілки) до повсякденних питань, право вирішення яких вони охоче делегують правлінню, а також потреба коритися домінуючій волі вождя. Це властивість, на загал властива усім народам, коливається залежно від національних особливостей.

Зворотним боком віри у вождя є пасивність і нездатність продовжувати почату акцію — страйк чи демонстрацію — як тільки уряду вдається усунути вождя. Відсутність ініціативи мас змушує носіїв влади в демократичній партії безперервно проводити цілеспрямовану агітацію й одночасно виконувати цілу низку різних функцій. У відповідь на це переважна більшість рядових членів партії відчують подяку і повагу до тієї людини, якій вони делегували владу.

Харизма вождя, підкреслює Міхельс, складається з різних властивостей, які системно не обов'язково присутні в кожному конкретному випадку. Це, насамперед, — сила волі, освіченість, переконаність у своїй правоті, яка доходить до фанатизму і т. д. Доступ до передових посад з легкістю надається знаменитим чи просто відомим людям, які користуються загальним визнанням. Однак між новими знаменитостями, які фактично прийшли зі сторони й старими вождями партії дуже швидко виникають тертя, котрі потім набувають форми боротьби за гегемонію в партії. У цій боротьбі розрізняються дві фази, де на першій перевага знаходиться на боці нових вождів, у другій вони поступаються місцем більш досвідченим старим вождям і або виходять з лав партії, або відіграють по тому мінімальну роль. У кожній розвинутій організації, незважаючи на те, чи є вона демократичною державою, політичною партією або профспілкою робітників, неминуче виникає диференціація. Чим розгалуженішим стає апарат, тим більше відсувається на другий план влада народу, місце якого переходить тепер до комітетів, що розглядають усі важливі питання. Міцна організація відчуває потребу в сильному вожді, у професійному політику. Всякий розгалужений партійний апарат повинен мати у своєму розпорядженні певну кількість людей, що здійснюють його політику на основі наданих ним повноважень. У міру того, як їхні завдання ускладнюються, встановлений партійною про-

грамою контроль рядових членів партії над вчинками вождів перетворюється на фікцію. Складна структура партійного апарату зумовлює поділ компетенції, створення безлічі бюрократичних інстанцій і є, при цьому, умовою правильного функціонування партійної машини.

Цілком очевидно, що бюрократичний характер партійної організації — це наслідок практичної необхідності й неминучий продукт самого принципу організації. «Зі зростанням бюрократизації партії з необхідністю втрачають своє значення два важливі принципи соціалістичної програми: належне розуміння ідеальних цілей у майбутньому, цілей соціалістичної культури, і розуміння її національного різноманіття. Головним стає механізм», — стверджував Міхельс.

Перетворення людей на професійних політиків збільшує диференціацію в інтелектуальному рівні між провідними діячами партії та її рядовими членами. Історичний досвід свідчить про те, що для панування меншості над більшістю, крім економічної переваги та впливу традицій, необхідна й інтелектуальна зверхність.

У робітничому русі цією перевагою володіють або буржуазні інтелектуали, які пристали на позиції робітничого класу (що характерно, наприклад, для Італії), або робітники, які одержали освіту за допомогою партії. Займаючи в партії провідні посади, вони отримують усе більше необхідних у сфері партійної політики знань, віддаляючись тим самим від свого класу і наближаючись — за рівнем свого життя — до дрібнобуржуазних чиновників. Своє завершення цей процес отримує в парламентській діяльності, котра є метою більшості партій.

Володіючи професійними навичками й спеціальними знаннями у сфері парламентського життя, політики, фінансових та адміністративних проблем, вожді партії стають незамінними. Всередині партії вони легко переборюють будь-яку опозицію, проводять потрібні їм резолюції, встановлюють порядок засідань і т. д. Виступаючи референтами і доповідачами, вони легко домагаються необхідних результатів за допомогою термінологічних хитрощів і складних обхідних шляхів, їхній вплив на депутатів гарантується їхніми ж успіхами в парламенті і визнанням їхніх заслуг громадською думкою. Відкликання депутата означало б у цій ситуації дискредитацію партії, а також нанесення реального збитку внаслідок неможливості швидко замінити досвідченого політика, особистому впливу якого партія зобов'язана низкою успіхів у сфері соціального законодавства і політичних рішень.

«У житті робочих партій постійно виникають ситуації, в яких дії вождя суперечать основним принципам розвитку, а рядові члени партії не наважуються зробити з цього необхідні висновки. Окремий депутат парламенту або профспілковий лідер за своїми теоретичними поглядами і в своїй практичній діяльності перебуває в повному протиріччі з масами, які він веде за собою, але він спокійно продовжує теоретизувати й діяти від їхнього імені. Маса здивовано дивляться на нього, але, як правило, не сміють відмовити «великій людині» в покорі, оскільки вони вже не можуть обійтися без свого досвідченого вождя. Так, робітники власною волею створюють собі ж панів, головною умовою влади яких є знання чи освіченість.

Тим самим демократія перетворюється на панування кращих, найбільш обізнаних. Вожді — найкращі, найбільш зрілі за своїми знаннями і за своїм моральним виглядом, тому вони не лише можуть, а й повинні займати провідні позиції і займають їх не тільки як представники партії, але й з огляду на свої власні чесноти».

Таким чином суть «залізного закону олігархії» полягає в тому, що партії, масові рухи, великі політичні і соціальні загалом підкоряються тенденціям олігархізації,

бюрократизації і авторитарності які виражаються: в концепції влади в руках їх лідерів (які стають професійними і легальними політиками і як наслідок проникають до складу правлячої еліти) і професійного апарату (партійної бюрократії); в зменшенні впливу рядових членів на політику партії і в ослабленні їх контролю над апаратом і лідерами; у відході від започаткованих цілей і їх зміни інтересами партійного керівництва і управлінців.

Специфіка влади пануючої меншості в партійному функціонуванні. Р. Міхельс підкреслює, що одним з важливих моментів в історії демократичних партій є стабільність влади вождів. Яскравим прикладом може слугувати робітничий рух Німеччини, де висуненні соціал-демократичної партії Лібкнехт і Бебель зберігали свій вплив понад 30 років. Така ж стабільність спостерігається і серед функціонерів інших робітничих партій.

Відомо, що тривале перебування на одній посаді може призвести до переродження демократії. Здавалося б, часті перевибори повинні залучати нові сили. Однак традиції й інстинктивне прагнення до стабільності насправді виявляються сильнішими і на чолі партії, особливо якщо йдеться про Соціал-демократичну партію Німеччини, стоять тривалий час одні й ті ж самі люди.

Хоча теоретично кожен член партії може викреслити будь-яке ім'я у запропонованому йому списку — тим паче, що вибори переважно відбуваються на основі таємного голосування — на практиці такого роду дії є надзвичайно рідкісним явищем, котре зустрічає сильний опір. Таким чином, вищі посади у партійних інстанціях займаються практично довчно, або ж, у кращому випадку, — на достатньо довгий термін. «Можна з повним правом стверджувати: у Німеччині вожді соціал-демократії живуть у партії, сивіють на службі партії і вмирають, як жили». При цьому Міхельс наголошує на тому, що й занадто часта зміна керівництва порушила б спокійну плідну діяльність політичних партій. Робітничий клас Німеччини, говорить дослідник, — упродовж довгого часу (аж до першої світової війни) не мав підстав, на відміну від французьких і англійських робітників, розчаровуватися у своїх вождях, які зберігали тісний зв'язок з масами та насправді відображали в правлінні партії і в парламенті думку більшості.

Таким чином, довіра політично організованих робітників Німеччини до свого керівництва значною мірою викликана його політичною і моральною благонадійністю. Почасті правильним є твердження, що в країні, де немає парламентського уряду, немає і спокуси корупції, проте спроби уряду підкупити діячів Соціал-демократичної партії відомі, і відомо також, що вони, як правило, були безуспішними.

Міхельс висловлює також свою думку з приводу того, чи повинні оплачуватися виборні посади, тобто діяльність партійних працівників і депутатів парламенту. Вказуючи на суто фінансові труднощі, пов'язані з виконанням даних функцій, він доходить висновку, що при неоплачуваності партійної і парламентської діяльності представництво від найбільш бідних прошарків населення одержують ті, хто може легко дозволити собі значні витрати. Якщо в Голландії, Франції чи Італії ситуація складається саме так, то в Німеччині головну роль відіграє фінансовий стан не індивіда, а місцевих партійних органів.

Вторгнення партократів відчувається і в засобах масової інформації, зокрема у французьких, де члени партії, які фінансують партійну пресу, впливають на її спрямованість. Причини, що лежать в основі такого меценатства, можуть бути різними — від

честолюбних намірів до широго ідеалізму. В цілому, очевидно, що партія може перебувати під впливом тих її членів, які володіють значними фінансовими можливостями, а там, де витрати оплачуються з партійної каси, виникає панування меншості, яка контролює фінанси партії. Така ситуація складається в демократичних партіях зі складним фінансовим управлінням, зокрема — в Соціал-демократичній партії Німеччини. Партійна бюрократія керує адресою, видавництвом, агітаторською діяльністю, що дозволяє їй усувати конкурентів і невдоволених елементів. Немає жодного сумніву в тому, що збільшення матеріального забезпечення членів партії призвело б до значного розширення її складу. Однак чи означало б це зростання внутрішньої сили, єдності і тактичної послідовності, залишається незрозумілим.

Поява професійних політичних вождів означала, на думку Міхельса, початок кінця демократії. Акт виборів, делегування влади — це відмова від народного суверенітету.

Вищий перевірок партійного керівництва складається зазвичай із членів парламенту. Прикладом можуть слугувати Бебель, Жорес, Гед, Адлер, Вандервальде, Феррі, Тураті й інші, що дає підстави говорити про парламентський характер демократичних партій. Особливо яскраво це стосується Соціал-демократичної партії Німеччини, де виступи її депутатів у парламенті, як правило, не обговорюються і, тим більше, не зустрічають осуду, навіть якщо вони суперечать принципам партійної програми. Історія діяльності парламентських фракцій складається з довгого переліку порушень рішень партії. Більше того, парламентська фракція стає все більш автономною, незалежною від волі виборців, прикладом чого може бути висловлювання одного з сучасників Міхельса, партійного функціонера Ф. Тураті, який заявив: «Парламентська фракція готова служити пролетаріату, але за умови, що він не буде вимагати від неї безглузвих вчинків». В цілому парламентська фракція виступає відносно інших членів партії як замкнута корпорація, причому це однаковою мірою характерно і для буржуазних, і для соціалістичних фракцій. Всередині фракції також утворюється ієрархія. В усіх партіях Німеччини панування вождів фракцій виражене особливо яскраво, оскільки саме вони пов'язані з вищими державними інстанціями та з депутатами від інших партій.

Не менш чітко виражені олігархічні тенденції у профспілках, де керівництво претендує на право самостійно вирішувати питання про доцільність страйків і переговорів з підприємцями. Забезпечує їм це право володіння профспілковою касою, оскільки питання про страйк значною мірою зводиться до фінансової підтримки страйкуючих. Керівництво профспілок посиляється зазвичай на недостатню компетенцію мас у питаннях ринкової кон'юнктури і відмовляється на цій підставі від референдуму по суттєвих питаннях.

«Якщо маси наразі прозріють, якщо ми їм відкриємо очі на всі ті порушення ідеалів демократії, що здійснюються провідними партійними діячами, то їх здивуванню не буде меж. Однак якщо вони вирішують виступити проти партійного керівництва, то способом своєї діяльності і характером своєї критики вони лише доводять, як мало вони обізнані з проблемою, що стоїть перед ними. Не розуміючи, що джерело олігархії варто шукати в централізації влади всередині партії, вони вбачають найкращий засіб для усунення олігархії в її ще більшому посиленні». Повнота влади в руках небагатьох часто призводить до зловживань, «представник» народу перестає бути його слугою і стає його паном. «Перевищення своєї влади партією не викликає обурення мас, котрі не потерпіли б цього з боку уряду». Теоретична змі-

нюваність представників мас не втілюється в практичні форми її реалізації. Керівництво організації перетворюється в касту, цей процес завершується тенденцією до кооптації. «Керівництво партії вказує на складність партійної організації і прагне на цій основі замінити прями вибори багатоступеневими».

Вожді протистоять масам як єдиний організм, незважаючи на внутрішнє суперництво між ними. Масам пропонуються готові рішення, прийняті за домовленістю у вузькому колі; тим самим рядові члени партії майже не беруть участі у функціонуванні партійного апарату. «У серйозній боротьбі мас, що здійснюється всупереч волі вождів, останні переважно домовляються через їхні голови із супротивником, порушуючи основні принципи демократії і забуваючи про свій правовий, логічний та економічний зв'язок з масами».

На кшталт тому, як держава створює у якості своєї опори бюрократичний апарат, поглинаючи незадоволені елементи середніх перевірок, партія розширює основу своєї організації, прагнучи матеріально зацікавити найбільшу кількість людей. Це обставина в поєднанні з ускладненням завдань, що стоять перед сучасною організацією, сприяє виникненню сильної партійної бюрократії. Паралельно посиленню національних партійних організацій зменшується інтерес до високих цілей соціалізму і розуміння його специфіки в різних країнах. Потреби повсякденного профспілкового і партійного життя витиснули принципи інтернаціонального співробітництва й інтерес до глибоких філософських та історичних проблем.

Говорячи про необмежену владу вождів демократичних партій, варто пам'ятати, пише Міхельс, що теоретично вона зумовлена волею мас. Як було продемонстровано вище, партія не може обійтися без вождів, але може змінювати одних іншими. Тому реальну небезпеку для старих партійних діячів можуть становити нові, які лише прагнуть до влади. Для запобігання союзу між ними та масами старим вождям доводиться загравати з масами, робити вигляд виконання їхньої волі.

Боротьба між вождями може виникнути як з об'єктивних, так і із суб'єктивних мотивів. Перші криються в різному світогляді або ж у різних тактичних прийомах і розумінні завдань. Звідси, різні напрями в робочому русі — ревізіоністський і марксистський, синдикалістський, комуністичний, соціал-демократичний та інші. Суб'єктивні мотиви зводяться до особистої антипатії, заздрощів, інтриганства і т. п.

Боротьба між вождями призводить до обмеження свободи слова. Керівництво, яке знаходиться при владі, фактично піддає прихованій цензурі виступи своїх супротивників у друкованих засобах. Саме цим пояснюється заборона соціал-демократичної партії своїм членам друкуватися поза офіційною партійною пресою. Як правило, маси підтримують у цій боротьбі ветеранів партії.

Боротьба між старими і новими вождями своїм наслідком має зазвичай не циркуляцію еліт, а їхнє гамальгування. Лише за умови різкої, чесно визнаної несумісності поглядів може відбутися розрив і, як його наслідок, — розподіл партії. Але при цьому вожді меншості, які в соціалістичних партіях виступають на захист свободи і демократії, приходячи до влади, практично нічим не відрізняються від своїх попередників.

Міхельс зазначає, що демократичний вождь володіє в очах народу делегованою йому народом владою, тому він може апелювати до народної волі і вважати себе її легітимним виразником.

Глава партії вважається тим авторитетом, якого партія сама затвердила і в якому втілюється воля партії. Визнати цей авторитет — перша і безумовна вимога де-

мократичної дисципліни. Вожді партій і профспілок вимагають абсолютної слухняності і виконання їхніх розпоряджень, оскільки глибоко впевнені в тому, що стоять над партією. Будь-яка опозиція розглядається як демагогія і порушення дисципліни. На загал, це переважно носить характер того, що в історії державного ладу одержало назву бонапартизму, тобто системи, в якій делегована на основі плебісциту влада трансформується в незаперечну силу. І там і тут однаковим є ставлення до опозиції, має місце та ж сама аргументація, таке ж змішування інтересів загальних і особистих, індивідуальних і колективних.

В соціальному аналізі влади вождів Міхельс ґрунтується на ідеї, за якою необхідна умова класової боротьби — класова свідомість — формується повільно і пробуджується зазвичай під впливом представників класів, котрі належать до економічної системи, яка тяжіє не стільки до майбутнього, скільки до минулого. Пояснюється це тим, що класи, котрі є втіленням сьогоденної і майбутньої економіки, ще не усвідомили ані своєї сили і свого призначення, ані здійснюваної по відношенню до них соціальної несправедливості. Не наявність обтяжуючих умов самих по собі, а їхнє усвідомлення експлуатованими класами є рушійною силою класової боротьби. Цю тезу загального характеру Міхельс відносить і до пролетаріату. Про пробудження його класової свідомості подбала буржуазія, тобто саме той клас, проти якого повинна бути спрямована боротьба пролетаріату. Однак буржуазія виявляється пов'язаною з пролетаріатом й іншим способом, зокрема тим, що частина її представників переходить на бік пролетаріату, керуючись або моральними мотивами, або глибоким теоретичним прозрінням суспільного розвитку. Саме ці буржуазні філософи, економісти, соціологи й історики розробляють соціалістичне вчення та в певних соціально-економічних умовах (поза якими цей процес немислимий) перетворюють спонтанний пролетарський рух на рух соціалістичний, інстинктивний заколот — на цілеспрямовану боротьбу.

У типології вождів робочого руху Міхельс виокремлює три категорії: вождів дрібнобуржуазного походження, пролетарів та вихідців з буржуазії. Переважними є перші два типи. Докладно характеризуючи мотиви вступу представників буржуазії в партію пролетаріату, Міхельс підкреслює властивий цьому акту ідеалізм, оскільки з ним пов'язана готовність бути названим дезертиром, добровільно відмовитися від свого соціального статусу. Однак в «ідеалізмі» буржуазних прихильників соціалізму спостерігаються різні відтінки — такі, як прагнення до спільного блага, підпорядкування науковим висновкам, які свідчать про безсумнівність зміни суспільного устрою, віра в соціалізм при відчуженості від мас, мотиви особистого характеру, отождолення соціалізму з патріотизмом і т. д. Зв'язок пролетаріату із соціалістичною партією органічний і звичайно відповідає традиціям родини і соціального оточення.

Пролетарські елементи, вступаючи в партію, відчувають на собі вплив процесу, котрий Міхельс визначає як «обуржуазнення робітничих партій».

Цей процес включає три феномени:

- 1) приплив до пролетарських партій дрібнобуржуазних елементів;
- 2) властивість, характерна для організації робітників, — створювати дрібну буржуазію;
- 3) формування дрібної буржуазії в соціалістичних партіях у результаті солідарності членів партії з робітниками, які виступають у певний момент в якості самостійних дрібних «підприємців».

Приплив у партію дрібнобуржуазних елементів здійснюється при розширенні партії і перетворенні її на партію народного гатунку, яка виражає інтереси всіх «трудящих». Однак якщо в ряді соціал-демократичних партій дрібнобуржуазний елемент складає достатньо значний відсоток, то соціал-демократичні партії в цілому рекрутуються переважно з пролетаріату; їхня соціальна єдність і зумовлює їхній вплив, якого багато інших партій Німеччини, в тому числі лівих, позбавлені. Соціал-демократична партія Німеччини поповнює свої кадри з того класу, який лише й може створити соціально-економічні передумови для здійснення цього завдання. Тому твердження анархістів і буржуазних радикалів про «обуржуазнення» робітничих партій внаслідок великого припливу дрібнобуржуазних елементів не відповідають дійсності. Причини цього явища, яке насправді має місце, на думку Міхельса, зовсім інші.

В цілому, варто визнати, що організовані робітники єдині у своєму протистоянні класу, який володіє власністю на засоби виробництва, і державі, що легалізує панування цього класу. Це — важлива вихідна позиція, підкреслює Міхельс. Однак не слід забувати про диференціацію робітників у сучасному виробництві й уявляти собі їх як єдину сіру масу. В самому робітничому русі проглядається поділ на різні соціальні прошарки, які часто суттєво відрізняються один від одного за критеріями пропонованих ними методів і тактичних прийомів. Розбіжності між високооплачуваними і низькооплачуваними, організованими і неорганізованими робітниками часом набувають достатньо гострого характеру при вирішенні таких питань, як святкування Першого травня, проведення страйків і т. д. Члени профспілок закриваються у своєму середовищі, відокремлюючись від неорганізованих робітників навіть тоді, коли ті хочуть пристати до них у їхній боротьбі проти підприємців. В англосаксонських профспілках корпоративізм настільки сильний, що дозволяє говорити про наявність робочої аристократії, яка ускладнює всіма способами доступ до профспілки небажаних для неї нових членів.

Поряд із цим, зазначає Міхельс, виникає побоювання, що може скластися ситуація, за якої робітники певного прошарку перестануть прагнути до перебудови суспільства й стануть складовими існуючої системи.

Тим часом, пише далі Міхельс, саме в партійному діячі з робітничого середовища особливо сильно спостерігаються сваволя і властолюбство, а також утрата революційного ентузіазму і менша здатність протистояти «люб'язностям» з боку уряду та буржуазних кіл.

На основі всього сказаного Міхельс доходить висновку, що пролетарське походження не дає жодних гарантій від метаморфоз, котрі мають місце під впливом олігархічних тенденцій. Історія робітничого руху в низці європейських країн слугує тому підтвердженням. Більше того, чим одноріднішим є пролетарський склад робітничої партії, тим більше вона піддана впливу середовища. Тому нарікання на те, що проникнення в пролетарську партію буржуазних елементів породжує опортунізм, свідчить лише про недостатнє знання реального положення справ.

Дія олігархічних тенденцій, властивих природі організації, на вождів робітничих партій різних країн відрізняється залежно від національного характеру, історичних традицій і т. д. Так, найбільш яскраво приведена вище схильність до примирливої політики і до зближення з буржуазією виявляється в США, де «необмежена влада капіталу й корупція міцно утвердилися у всіх інститутах суспільства». Саме тому в США у величезних масштабах росте прагнення профспілкових вождів панувати

над рядовими членами профспілки, використовувати своє положення для подальшого просування.

Порівнюючи два типи вождів робочого руху — вихідців із пролетарського середовища і представників буржуазних кіл, які перейшли на бік пролетаріату, Міхельс робить ряд висновків. Очевидно, наприклад, що політична партія пролетаріату, яка бореється проти існуючого суспільного й політичного устрою, повинна рекрутувати вождів зі своїх рядів. Однак це аж ніяк не виправдовує недовіру до тих, хто, відмовившись від усіх переваг свого класу, перейшов на бік пролетаріату. Звичайно, університетська освіта в такій же мірі була б доступна робітнику, якби він мав у своєму розпорядженні необхідні для цього ресурси, як і будь-якому іншому середньому студенту. Однак у сучасному суспільстві робітникам доступ у вищі навчальні заклади фактично закритий, їхня освіта не досягає рівня, необхідного для розробки теоретичних проблем і розуміння складних практичних зв'язків. Тому виключення з рядів соціал-демократичних партій вихідців із буржуазії, які мають міцні знання, збіднило б робочі партії.

Буржуазні елементи мають не лише право на існування в робочому русі, але і є його необхідною частиною.

Окремо Міхельс розглядає спроби запобігти дії олігархічних тенденцій в організації. До них відносяться: референдум, пролетаризація буржуазних елементів, «ходіння в народ» (насамперед у Росії), синдикалістське, анархістське вирішення даної проблеми.

Першими звернули увагу на олігархічні тенденції в партійній організації анархісти. Виступаючи проти будь-якої форми влади і примусу, вони відмовилися від створення партії як стійкої організації і від парламентської діяльності. Тим самим вожді анархістів повинні були б мати, здавалося, менше честолюбних егоїстичних прагнень, аніж вожді соціал-демократичних партій. Однак більш високий моральний рівень анархістів (який часто виявляється) і тут не усуває дії властивих всім організаціям тенденцій. Розходження полягає в тому, що застосовувані анархістськими вождями методи характерні для тієї стадії розвитку, яка для сучасних політичних партій вже практично відійшла в минуле.

Надаючи ще більшого, ніж синдикалісти, значення «прямій дії» пролетаріату, анархісти також не могли повністю відмовитися від адміністративних функцій організації та від необхідної дисципліни. Федеральний парламент, запропонований Бакуніним як виконавчий орган, може функціонувати лише в тому випадку, якщо він має в своєму розпорядженні владу і підтримку держави.

Таким чином, і анархізм, який проголошує повну свободу індивіда, підпорядковується на практиці (у випадку впровадження його в політичній діяльності) тому ж закону олігархії, що й соціал-демократія.

Першими звернули увагу на олігархічні тенденції в партійній організації анархісти. Виступаючи проти будь-якої форми влади і примусу, вони відмовилися від створення партії як стійкої організації і від парламентської діяльності. Тим самим вожді анархістів повинні були б мати, здавалося менше честолюбних егоїстичних прагнень, аніж вожді соціал-демократичних партій. Однак більш високий моральний рівень анархістів (який часто виявляється) і тут не усуває дії властивих всім організаціям тенденцій. Розходження полягає в тому, що застосовувані анархістськими вождями методи характерні для тієї стадії розвитку, яка для сучасних політичних партій вже практично відійшла в минуле.

Надаючи ще більшого, ніж синдикалісти, значення «прямій дії» пролетаріату, анархісти також не могли повністю відмовитися від адміністративних функцій ор-

ганізації та від необхідної дисципліни. Федеральний парламент, запропонований Бакуніним як виконавчий орган, може функціонувати лише в тому випадку, якщо він має в своєму розпорядженні владу і підтримку держави.

Таким чином, і анархізм, який проголошує повну свободу індивіда, підпорядковується на практиці (у випадку впровадження його в політичній діяльності) тому ж закону олігархії, що й соціал-демократія.

Після Маркса метою Соціал-демократичної партії Німеччини стає не знищення існуючого державного ладу, а проникнення членів партії до державних органів. Революційна партія не протистоїть буржуазним партіям, а протистоїть їм у своєму прагненні до влади.

За таких умов, коли інтереси партії як організації стають самоціллю, партія відривається від класу, котрий вона представляє.

Між вченням про класову боротьбу і теорією, за якою класова боротьба на кожному її вирішальному етапі завершується створенням олігархії, немає протиріччя, стверджує Міхельс. Історія свідчить, що будь-який народний рух в результаті зводиться до того, що найбільш видатні представники поступово відриваються від мас і поглинаються новим політичним класом. Маси лише змінюють вождів.

Вожді — необхідний атрибут громадського життя. Залишаючи остеронь якісну оцінку цього явища, варто вказати на те, що воно не тотожне основним принципам демократії. Олігархічна структура організації все більш відривається від її демократичної основи.

Основне питання політики як науки зводиться до пошуку відповіді на запитання про те, який ступінь демократії можливий і здійснений на даний момент? Абсолютно позбавленим підстав є припущення, що після приходу соціалістів до влади, начебто можна буде за допомогою незначного контролю легко досягти ототожнення інтересів вождя і мас. Непідготовленість маси до вирішення соціальних і політичних завдань не може бути легко усунута, можливості зростання її компетентності протистоїть все більше ускладнення громадського життя.

Проте варто пам'ятати, наголошує Міхельс, що реально демократичний і революційно-пролетарський рух може сприяти ослабленню олігархічних тенденцій, оскільки в демократії прихований, зокрема, і принцип пробудження критичної здатності.

З поліпшенням матеріальних умов і зростанням рівня освіти ця здатність буде лише збільшуватися в робітничому середовищі. Отже, боротьба з олігархічними тенденціями в робочому русі повинна йти у сфері соціальної педагогіки.) Історична неминучість олігархії не усуває необхідності боротьби пролетаріату з нею і віри в перевагу демократії над будь-яким іншим державним устроєм.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

МІХЕЛЬС Р. К СОЦИОЛОГИИ ПАРТИЙНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ

Большинство социалистических школ считают в будущем возможным достижение демократии, а большинство людей аристократических взглядов признают ее хотя и общественно вредной, но осуществимой. Вместе с тем есть и консервативное течение в ученом мире, которое эту возможность исключает полностью и на все времена. Это течение [...] проповедует не-

необходимость в условиях любого человеческого сообщества «классовой политики», т. е. политики господствующего класса — класса меньшинства. Не верующие в Бога демократии не перестают называть ее детской сказкой, утверждая, что все слова языка, включающие в себя господство массы — «государство», «народное представительство», «нация» и т. д. — выражают только принцип, но не действительное состояние. Им принадлежит и теория о том, что вечная борьба между аристократией и демократией на деле, как свидетельствует история, является лишь борьбой между прежним меньшинством, защищающим свое господство, и новым честолюбивым меньшинством, стремящимся к завоеванию власти, желающим слиться с прежним или низвергнуть его. Результат любой классовой борьбы, по их мнению, состоит лишь в замене — одно меньшинство сменяет другое в своем господстве над массами. [...]

Вильфредо Парето [...] предложил рассматривать социализм как особенно удобное средство для производства новой элиты из среды рабочего класса, усмотрев симптом внутренней силы — этот первый реквизит молодого «политического класса» — в способности его вождей противостоять преследованиям и надругательствам и выходить из них победителями. Впрочем [...] фактически совершается не замена, а скорее переплетение новых элементов элиты со старыми.

Этот феномен был, пожалуй, уже известен. Такая циркуляция элит совершалась, правда, только в пределах одного и того же большого социального класса и на почве политики. [...] Все силы оппозиционной партии направлены на вытеснение правящей партии, чтобы занять ее место, другими словами, заменить одну группировку господствующего класса другой. Но рано или поздно конкурентная борьба между отдельными группировками господствующих классов заканчивается примирением, неосознанный мотив которого — сохранение таким образом господства над массами или же его разделение. [...]

Школа Сен-Симона не представляла себе будущее совсем без классов, хотя и ставила перед собой задачу освободить понятие «класс» от всякого экономического содержания. Она предполагала создать новую иерархию, хотя и без всяких привилегий от рождения, но с огромными приобретенными привилегиями — «из людей наиболее дружелюбных, умных, сильных создать живое олицетворение ускоренного прогресса общества», способных к управлению в широком смысле слова. [...]

Позднейшие социальные революционеры отвергали правление большинства не только в теории, но и на практике. Бакунин выступал против всякого участия рабочих во всеобщих выборах, ибо был убежден в том, что и само свободное избирательное право в обществе, где народ, массы наемных рабочих в экономическом отношении зависят от имущего меньшинства, станет по необходимости иллюзорным.

Из всех буржуазных порядков демократия представляет собой самый наихудший. Республика, в которой мы видим все же наивысшую форму буржуазной демократии, отличается, по Прудону, самым мелочным, фанатичным духом правления. Это правление исходит из того, что может все совершать безнаказанно по единственной причине — [...] деспотизм всегда оправдать необходимостью действовать во имя республики и общего интереса. Даже политическая революция означает не более чем смену авторитета.

Единственной научной теорией, которая может претендовать на серьезный спор со всеми теориями, старыми или новыми, выдвигающими тезис о неизбежной необходимости длительного существования «политического» класса, является марксистская. Она отождествляет государство с господствующим классом. [...]

Марксистское учение о сущности государства, связанное с верой в революционную силу рабочих масс и демократическое воздействие обобществления средств производства, логически ведет к социалистическому строю. С точки зрения марксистов, капиталистический способ производства приводит к превращению подавляющего большинства населения в пролетариев и порождает, таким образом, сам по себе собственных могильщиков. После того как пролетариат мукает и становится зрелым, он овладевает политической властью и объявляет частную собственность государственной. Этим актом он устраняет самого себя, поскольку вместе с ней исчезают все классовые различия, а тем самым — и все классовые антагонизмы, другими словами, он упраздняет государство в качестве такового. Капиталистическое общество, разделенное на классы, нуждалось в государстве для организации господствующих классов с целью сохранения их способа производства и эксплуатации пролетариата. Прекращение существования государства равнозначно, таким образом, прекращению существования господствующего класса.

Но новое, бесклассовое, коллективистское общество будущего, которое установится на развалинах старого государства, нуждается в элите, если даже речь идет о всех предупредительных мерах, сформулированных в Общественном договоре Руссо, а затем включенных в Декларацию прав человека и гражданина Великой французской революции (особенно о сменяемости на всех должностях).

Удовлетворительно управлять общественным богатством можно, только создав широкий слой чиновничества. Но в этом вопросе возникают сомнения, последовательное осмысление которых ведет к полному отрицанию возможности бесклассового государства. Управление гигантским капиталом, особенно если речь идет о средствах, принадлежащих коллективному собственнику, предоставляет управляющим по меньшей мере столько власти, что и обладание собственным капиталом, частное владение. Не заключена ли в этом возможность того, спрашивали ранние критики марксистского общественного строя, что тот же самый инстинкт, побуждающий частных владельцев передавать накопленные ими богатства в качестве наследства своим детям, побудит распорядителей общественных средств и благ в социалистическом государстве использовать свою огромную власть для передачи должностей по наследству своим сыновьям?!

А кроме того, формирование нового господствующего меньшинства в результате того особого типа социализации, который вытекает из марксистской концепции революции, будет опираться на мощный фундамент. По Марксу, между капиталистическим и коммунистическим обществом находится период революционного превращения первого во второе, экономический период, которому соответствует переходный период, государство которого может быть не чем иным, как революционной диктатурой пролетариата. А если отказаться от употребления эвфемизмов, это революционная диктатура тех вождей социалистов, у которых от имени социализма хватит сил и умения взять из рук умирающей буржуазии скипетр господства. [...]

Диктатура одного лица существенно не отличается по своим последствиям от диктатуры группы олигархов. Но понятие «диктатура» противоположно понятию «демократия». Использовать первое во имя второго было бы равнозначно использованию войны в качестве самого надежного оружия мира, а алкоголя — как лекарства от алкоголизма; можно предположить, что группа, однажды овладевшая коллективными средствами власти, будет стремиться эту власть удержать. [...] Есть поэтому угроза, что социальную революцию, ощутимую и зримую, сегодняшний господствующий класс [...] поменяет на тайную, выступающую под покровом равенства демагогическую олигархию. [...]

Проблема социализма — это не только экономическая проблема, состоящая в том, насколько осуществимо справедливое и экономически более эффективное распределение богатства, но и проблема управления, проблема демократии, причем как в смысле техническом, так и психологическом. [...]

Социологические явления, отмеченные нами в общих чертах в предыдущих главах, представляют, таким образом, научным противникам демократии предостаточно число аргументов. Они, кажется, ясно указывают на невозможность существования цивилизованного человечества без «господствующего», или политического, класса, обнаруживая признаки, свидетельствующие, что [...] господствующий класс, если даже по своему составу и подвержен частым частичным переменам, представляет собой единственный фактор, имеющий непреходящее значение во всемирной истории. Правительство, или в ином случае государство, может быть, таким образом, всегда лишь организацией меньшинства, стремящегося навязать остальной части общества «правовой порядок», порожденный отношениями господства и эксплуатации [...] и никогда не может быть порождением большинства, не говоря уж о том, чтобы быть его представителем. Большинство человечества никогда, видимо, не будет способно к самоуправлению. Даже в том случае, если когда-либо недовольным массам удастся лишнить господствующий класс его власти, то [...] в среде самих масс с необходимостью появится новое организованное меньшинство, которое возьмет на себя функции господствующего класса. Большинство человечества, обреченное жестоким фатализмом истории на вечное «несовершенство», будет вынуждено признать господство вышедшего из собственной среды ничтожного меньшинства и смириться с ролью пьедестала для величия олигархии.

Формула о необходимости смены одного господствующего слоя другим и вытекающий отсюда закон олигархии как предустановленной формы человеческого общества в больших союзах ни в коей мере не опровергают материалистическое понимание истории, не подменя-

ют его, а только дополняют. Не существует противоречия между учением, согласно которому история состоит из непрерывного ряда классовых битв, и тем учением, по которому классовая борьба приводит к созданию новой олигархии, переплетающейся со старой. Марксистское понимание политического класса неуязвимо. Последний всегда является результатом соотношения сил, борющихся в обществе за свое самовыражение. [...]

Могут победить социалисты, но не социализм, гибнущий в момент победы своих приверженцев. Возникает соблазн назвать это трагикомедией. Массы удовлетворяются тем, что, не щадя своих сил, меняют своих господ. Рабочим лишь выпадает честь быть участниками формирования правительства. Весьма скромный результат, если иметь в виду психологический феномен, когда самый что ни на есть благонамеренный идеалист за короткий период пребывания на посту вождя вырабатывает в себе качества, характерные для вождей. В среде французских рабочих возникла поговорка: «Если выбрали, значит, пропал». [...]

Партия не является ни социальным, ни экономическим образованием. Основой ее деятельности является программа. Теоретически выразить интересы определенного класса она, конечно, может. Но практически вступление в партию никому не заказано, независимо от того, совпадают ли его личные интересы с положениями программы или нет. Так, например, социал-демократия является идейной представительницей пролетариата, но из-за этого вовсе не классовым организмом, а, напротив, в социальном отношении — скорее классовой смесью. Ибо состоит она из элементов, выполняющих в экономическом процессе вовсе не одинаковые функции. Классовое происхождение программы обуславливает между тем мнимое классовое единство. При этом все исходит из допущения (правда, не произносимого вслух), будто элементы в партии, не принадлежащие классу, приносят в жертву свои собственные интересы, противоречащие интересам тех, кто к классу принадлежит. Будто они подчиняются «идее» чуждого им класса по принципиальным мотивам. Будто все социалисты теоретически без всяких различий, не взирая на их экономическое положение в частной жизни, признают абсолютное превосходство позиции определенного большого класса. Будто пролетарские и не чисто пролетарские элементы, находящиеся в нем, «учитывают историческую точку зрения рабочего класса, признают его в качестве ведущего класса». Так обстоит дело в теории.

На практике же большое несовпадение в интересах между трудом и капиталом не может быть устранено принятием какой-либо программы. Некоторые из немногочисленных представителей высших слоев общества, перешедших на сторону политической организации рабочего класса, будут ему преданы, но они «деклассируются». Большинство из них экономически по-прежнему будет иметь противоположные интересы, независимо от внешней идейной общности с пролетариатом. Иными словами, налицо противостояние интересов. Но в балансе интересов решающим является отношение, в котором представители непролетарских слоев находятся к наиболее насущным потребностям жизни. В итоге между буржуазными и пролетарскими членами партии вполне может сложиться экономическая противоположность, перерастающая в политическую. Через идеологическую надстройку экономический антагонизм становится явным. В этом случае программа является мертвой буквой, а под «социалистическим» флагом то там, то здесь в партийном доме вспыхивает настоящая классовая борьба. [...]

Там, где вожди (все равно, вышли ли они из буржуазии или рабочего класса) сами включены в партийный организм в качестве чиновников, экономический интерес, как правило, совпадает с интересом партии как таковой. Но тем самым устраняется только одна из опасностей. Другая, более серьезная [...] заключается в появлении вместе с развитием партии противоположности между членами партии и ее вождями. Партия как внешнее образование, механизм, машина вовсе не тождественна с партийными массами и уж тем более с классом. Партия — это только средство достижения цели. Если же партия становится самоцелью, с собственными, особыми целями и интересами, то она целенаправленно отделяется от класса, который представляет. [...]

Неизменный социальный закон состоит в том, что в любом органе сообщества, возникшем под влиянием разделения труда, возникает по мере его консолидации собственный интерес, интерес сам по себе и для себя. Но существование собственного интереса в общем союзе включает в себя существование трений и противоположность интересов по отношению к общему интересу. Более того, в результате выполняемых ими общественных функций различные социальные слои объединяются и образуют органы, представляющие их интересы. Так надолго они превращаются в явные классы.

[...] Высший слой вождей в политически организованном международном рабочем движении в большинстве состоит из парламентариев. [...]

То, что современными социал-демократическими партиями руководят парламентарии, — свидетельство их преимущественно парламентского характера. Партии делегируют самых авторитетных своих представителей на самую авторитетную должность, на которой, по их разумению, можно принести самую большую пользу. Авторитет парламентария возрастает по еще двум причинам. С одной стороны, в результате того, что, чем дольше он находится на посту, которого его никто не может лишить в период полномочий, тем более независим он от партийной массы и в конечном счете — от партийного руководства. [...] В момент избрания его зависимость от партии лишь опосредована. Непосредственно же он зависит от избирателей и поэтому обязан в конечном счете своим положением неорганизованной массе. [...]

Сегодня партийные массы настолько привыкли считать парламент главным местом сражения за их интересы, что прилагают все усилия, чтобы облегчить дело своих стратегов, находящихся там. Это убеждение определяет отношение масс к своим парламентариям. Положение фракции в рейхстаге становится решающим моментом, высшим законом во многих вопросах. Массы старательно избегают любой резкой критики, способной каким-то образом ослабить позиции парламентской фракции, даже если эта критика носит принципиальный характер. Если же ее не удастся избежать, то она из-за тех же опасений опровергается и решительно осуждается вождями. [...]

Опираясь на более высокую компетенцию по отдельным вопросам, депутаты фракции социалистов считают, что они стоят выше съездов, судов своей партии и могут претендовать на право принятия решения. Так, многие члены социал-демократической фракции в Германии хотели решить так называемый вопрос о вице-президенте или кайзерстве в самой фракции, т. е. в обход партийному съезду. [...]

Вожди парламента — как социалистические, так и буржуазные — присваивают права и приобретают черты закрытой корпорации и в отношении оставшейся части партии. Германская социал-демократическая фракция в рейхстаге неоднократно дезавуировала по своей воле отдельные важные составные части политики своей партии. [...]

Еще более резко, чем в политической партии, господствующий характер вождей и их стремление управлять демократическими организациями по олигархическому принципу проявляются в профсоюзном движении.

Зарождение любого профсоюзного движения показывает, к какому широкому отрыву от демократии приводит первоначально демократическое рабочее движение централизованная бюрократия. В профсоюзах чиновникам еще легче осуществлять и продолжать практику, которая не устраивает большинство представляемых ими членов...

Уже в течение многих лет центральные правления профсоюзных объединений отняли у своих членов и оставили только себе право определять подъемы и спады движений за повышение заработной платы, а также решать вопросы о том, является ли та или иная забастовка «оправданной» или нет. Поскольку руководители союзов обладают значительными суммами, то и дело спор идет вокруг того, чтобы выяснить, кому принимать решение об «оправданной поддержке» забастовки. Здесь перед нами встает вопрос, затрагивающий жизненный нерв демократического самоуправления и самоопределения профсоюзных коллективов. Если на решение этого ключевого вопроса претендуют вожди и, более того, уже захватили его в свои руки, то это означает только одно: они исключают принцип элементарнейшей демократии и сами открыто провозглашают себя олигархами, в то время как массы, оплачивая расходы на содержание олигархов, должны с этим мириться. Конечно, это стремление вождей можно оправдать, исходя из соображений тактики и компетенции. Но здесь речь о другом. Для нас важно лишь обратить внимание, сколь незначительны различия между тенденциями развития государственных олигархий (правительство, двор и т. д.) и олигархий пролетарских.

Характерно, что социал-демократические вожди в Германии признают существование явно выраженной олигархии в профсоюзном движении, а профсоюзные вожди — существование олигархии в социалистической партии. Но о себе каждая заявляет, что она-то обладает иммунитетом против всех бацилл олигархии...

Вожди, как правило, невысоко ставят массы (хотя среди них находится и такие, кто восторгается массами и платит им за оказанное себе уважение сторичей). Но все-таки в большинстве случаев эта любовь не взаимна, и прежде всего потому, что в течение срока своего правления у вождя была возможность в непосредственной близости познакомиться с нищетой масс...

Фактически различия в уровне образования и компетенции, существующие среди членов партии, проявляются и при распределении обязанностей. Вожди делают ставку на безмолвие масс, когда устраняют их от дел. У них складывается мнение: партия не может быть заинтере-

сована в том, чтобы меньшинство ее членов, наблюдающих и размышляющих за развитием ее жизни, зависело от большинства тех, у которых еще нет собственного мнения по определенным вопросам. Поэтому вожди выступают противниками референдума или не применяют его в партийной жизни. Чтобы выбрать подходящий момент для действий, надо иметь кругозор, которым обладают всего лишь немногие представители массы, в то время как большинство подчиняется сиюминутным впечатлениям и эмоциям. Ограниченный корпус чиновников и доверенных лиц, совещающихся на закрытом заседании (где они не испытывают влияния пристрастных газетных отчетов и где каждый может говорить без опасения внести сумятицу в лагерь противника), являясь коллегиальным, может рассчитывать на объективное суждение о себе. Для замены прямых выборов в партии косвенными, кроме политических причин, ссылаются и на сложное строение партийной организации. В отношении же гораздо более сложного государственного устройства в качестве программного пункта выдвигается требование прямого законодательства народа на основе права внесения предложений и наложения вето.

Противоречие, заключенное в столь различном понимании сходных сторон партийной и государственной политики, пронизывает всю партийную жизнь.

Фактическое превосходство рабочих вождов над руководимыми ими массами и твердая воля не идти у них на поводу, а даже наоборот, иногда отказывать им в послушании, признаются порой самими вождями с откровенностью, граничащей с цинизмом. [...]

Итак, представители социалистов в парламенте служат пролетариату, но при неперменном условии, что он не требует от них совершать глупости. В случае допущения последних вожди отказываются выполнять волю руководимых ими масс и выступают против них. Это понятие «не совершать глупости» каждый раз, разумеется, истолковывают сами представители, чем обеспечивается их единоличное право решения по всем вопросам.

Концентрация власти в руках относительно немногих, как это имеет место в рабочем движении, с естественной необходимостью приводит к частому злоупотреблению ею. «Представитель», ощущающий полную свою независимость, превращается из слуги народа в господина над ним. Вожди, являясь первоначально творением масс, постепенно становятся их властелинами — это истина, которую познал еще Гете, вложивший в уста Мефистофеля слова о том, что человек всегда позволяет властвовать над собой своему творению. Крайности конституированной партийной власти воспринимаются партией, выступающей против государственной власти, как естественная необходимость. По отношению к своим вождям масса проявляет гораздо больше послушания, чем к правительствам. Она терпит от них даже многие несправедливости, которые не потерпела бы от правительства...

Одновременно с образованием вождизма, обусловленного длительными сроками занятия постов, начинается его оформление в касту. Где ему не препятствуют явно выраженный индивидуализм и фанатичный политический догматизм, как во Франции, там старые вожди противостоят массам компактными группами, по крайней мере до тех пор, пока массы не доходят до серьезного протеста и не угрожают их господству. Процедура делегирования регулируется вождями порой путем особых соглашений, в результате которых массы фактически отстраняются от всяких форм соучастия в принятии решений...

Нет никаких признаков того, что эта обнаруживаемая на практике власть олигархии в партийной жизни в ближайшей перспективе будет подорвана. Независимость вождов усиливается по мере их незаменимости. Влияние, которое они оказывают, и экономическая безопасность их положения все более привлекательно действуют на массы и возбуждают честолюбие самых одаренных для вступления в привилегированную бюрократию рабочего движения. А она из-за этого становится все более неспособной к тому, чтобы направить возможную скрытую оппозицию против старых вождов, опираясь на новые силы. [...]

Массы время от времени могут выступить и с сознательным протестом, но их энергия всегда укрощается вождями. Только политика господствующих классов, хватающих во внезапном ослеплении через край, способна выдвинуть партийные массы на сцену истории в качестве активных действующих лиц, свергающих власть партийной олигархии, поскольку прямое вмешательство масс всегда происходит вопреки воле вождов. Если не считать этих эпизодических нарушений, то естественное и нормальное развитие организации по-прежнему накладывает и на революционно-социалистические партии печать устойчивости и покоя.

[...] Демократия очень хорошо уживается с определенной степенью тирании и по другим психологическим и историческим причинам: масса легче переносит господство, когда каждый ее индивид имеет возможность приблизиться к нему или даже включиться в него. [...]

Избранный вождь в силу демократичности своего избрания склонен в большей степени считать себя представителем общей воли и требовать в качестве такового послушания и подчинения себе, чем прирожденный вождь аристократии. [...]

Сами вожди, когда их упрекают в недемократическом поведении, ссылаются на волю масс, которая терпит их, т. е. на качества своих избирателей и себя как избранных. До тех пор, пока массы выбирают и переизбирают нас вождями, утверждают они, мы останемся законными представителями массовой воли и образуем с ней единое целое. При старых аристократических порядках несогласие с требованиями правителя означало прегрешение против Бога. В условиях современной демократии действует правило: никто не может уклоняться от требований олигархов, ибо в этом случае он грешит против самого себя, своей собственной воли, добровольно переданной представителю. [...]

В условиях демократии вожди основывают свое право командования на фикции демократического всевластия масс. Каждый партийный чиновник получает свое место от массы и зависит от ее благоволения во всем, что касается его существования и действия. Ведь в условиях демократии каждый, по меньшей мере косвенно, отдает себе приказ выполнять поступающие ему сверху указания в высшей степени самостоятельно.

С точки зрения теории защита вождями принципа «требовать подчинения масс» абсолютно очевидна и безупречна. Но на практике если и не выборы, то перевыборы вождов массами совершаются всегда при такой сильной обработке сознания и различных способах навязывания идей, что свобода принятия решения оказывается при этом в значительной степени подорванной. Нет никакого сомнения в том, что в процессе развития партии демократическая система сжимается в конечном счете до прав масс самим выбирать себе в данный период времени господ, которым они после их избрания обязаны оказывать послушание. [...]

Бюрократ также легко верит в то, что он знает потребности масс лучше, чем они сами. [...]

Друкується за: *Михельс Р. С.* Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. 1990. № 5, 9; 1991. № 4.

Неомарксизм Нікоса Пуланзаса

Представником саме західного неомарксизму був і Нікос Пуланзас.

Довідка

Нікос Пуланзас народився в 1936 р. в Афінах у сім'ї, яка належала до вищих кіл грецького істеблішменту. Батько був професором права місцевого університету. У 1957 р. закінчив престижну школу права афінського університету.

Зі студентських років захоплювався філософськими проблемами соціалізму, а також марксизмом. Брав участь у молодіжному соціалістичному русі, зазнав репресій. У 1960 р. виїхав до Мюнхена, потім — Парижа, де в 1964 р. захистив докторську дисертацію «Природа речей і закон», яка представляла собою цікаву спробу синтезу екзистенціалізму, феноменології і марксизму. Викладав філософію права і соціологію в університетах Пантеон-Сорбонна і Париж-8, у Вищій школі суспільних наук. У 1968 р. опублікував книгу «Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави», яка принесла йому широку популярність і була перекладена багатьма мовами світу. Отримав визнання як теоретик, котрий критикував як тоталітарну державу Сходу, так і «авторитарний етатизм» західних країн. Розробляючи проблематику класів і класової боротьби, поступово відходив від ортодоксального марксизму й рухався в напрямі лівого єврокомунізму. Був близький з видатними мислителями післявоєнної Франції Ж. — П. Сартром і С. де Бовуаром. Активно сприяв розвитку структурного підходу до політичного аналізу, прагнув створити власну оригінальну версію марксизму. Був членом антисталінського крила Комуністичної партії Греції, брав участь у боротьбі проти грецької військової хунти (1967—1974). Усе життя і творчість Пуланзаса були присвячені відновленню теоретичних основ лівого руху, пошуку демократичного шляху до «інакшого» соціалізму. Політичним заповітом філософа стали слова: «Або соціалізм буде демократичним, або його не буде зовсім». У 1979 р. він трагічно загинув.

До питання сутності поняття «політичного». Нікос Пуланзас як політолог дав багато зусиль для з'ясування поняття «політичного». Справді, складно досліджувати певну галузь знань, не визначившись спершу з понятійною базою. Оскільки Пуланзас був марксистом, то й у визначенні тих чи інших понять опирався на праці своїх попередників: Енгельса, Маркса, Леніна. «Політика» у Пуланзаса тісно пов'язана з поняттями держави, державного устрою та класової боротьби. Водночас вчений наголошує на необхідності відрізнити державну політико-правову надбудову (це є сфера політичного) і класову боротьбу (саме вона і є політикою в розумінні Пуланзаса).

Проблема політичного і політики в Маркса, Енгельса і Леніна пов'язана з проблемою історії. Марксистська позиція щодо цього питання визначається двома фундаментальними положеннями Маркса і Енгельса з «Комуністичного маніфесту»: а) «Будь-яка класова боротьба є боротьбою політичною» і б) «Класова боротьба є рушійною силою історії». Іншими словами, політика є рушійною силою історії. Цікава думка, адже політика пронизує усі інші сфери суспільного життя, а в соціумі найбільш потужно діють ті сили, які політичними засобами досягають своїх інтересів, тобто змінюють об'єктивну реальність і творять історію.

Пуланзас вважає, що сам марксизм може виступати в ролі науки про політику, більше того — науки про революцію, яка здатна принести людству куди більше якісних змін (і швидше), ніж це робить поступова еволюція. Позитивним моментом він також визнає політизацію структур різноманітних рівнів та соціальної практики в цілому. У цьому випадку «політичне» виступало б центром, своєрідним спільним знаменником для єдності та поступального розвитку усіх сфер суспільного життя. З точки зору сучасності, це твердження Нікоса Пуланзаса є хибним. Ліберальна демократія західного зразка, яка претендує на роль еталона і найвищого досягнення людства за всю його історію, відкидає політизованість сфер людського життя, натомість пропонує теорію громадянського суспільства та правової держави, для яких характерна відсутність єдиного центру, особлива роль органів місцевого самоврядування, мінімальне втручання держави в економіку та особисте життя людини.

Пуланзас широко цитує праці Грамші, Кроче, Лабріолі, Парсонса. Вчений задумується над питанням: «А що ж таке політика як наука? Яке її місце серед інших наук? Яка практична роль політики? Як політика співвідноситься із філософією та світоглядними поняттями?». Пуланзас як один із представників неомарксизму намагається розвінчати ряд фальшивих, надуманих і невірних поставлених на його думку проблем. Зокрема, він не погоджується з Г. Маркузе, який твердив, що «соціальній революції має передувати революція людини, індивідуальний бунт кожного, хто справді розуміє марксизм і розгадав підступний механізм буржуазного суспільства, прикритий демократичними правилами». Політичним заповітом Нікоса Пуланзаса стали слова: «Або соціалізм буде демократичним, або його не буде зовсім». З огляду на те, що ліберальна демократія дійсно має ряд недоліків, ідеї Пуланзаса щодо нового ладу, «соціалізму по-демократичному», можуть бути з використані у майбутньому для створення більш справедливого суспільства, ніж на початку ХХІ ст. вдалося створити на Заході.

Французькому політологу вдалося помітити одну дуже цікаву деталь. «Кожного разу, — пише він, — коли Маркс, Енгельс, Ленін або Грамші говорять про політичну боротьбу, вони відрізняють її від усіх інших видів боротьби, виокремлюють як головну, підкреслюють специфічну мету такої боротьби». Всі ці політологи схо-

дяться на думці, що центральним моментом політичної боротьби є державна влада. Пуланзас задає цілком резонне питання: «Чому основоположна концепція переходу до соціалізму Маркса, Енгельса, Леніна і Грамші вимагає радикальних перетворень державного устрою, руйнування старого державного апарату і запровадження диктатури пролетаріату? Чому, говорячи точними словами Леніна, «головним питанням всілякої революції є питання державної влади?»

«Неомарксистське» розуміння держави. На задане вище питання вчений дає таку відповідь: «Державна влада є центральним елементом тому, що виконує особливу функцію. Ця функція полягає в об'єднанні усіх рівнів суспільної формації та створення рівноваги між ними». Однак варто розуміти, що подібна рівновага сама по собі не виникає, задля її існування потрібні відповідні умови, насамперед — економічні. Ідея соціалізму дуже хороша, однак поки що вона ніде не спрацювала і зараз не працює також ані на Кубі, ані в КНДР. Таким чином, Нікос Пуланзас намагається відвернути увагу від абстрактного поняття «державної влади» і зосередитися на боротьбі за інші, більш близькі для звичайної людини цілі (хоча б економічні).

Крім того, що держава виступає інтегруючим фактором суспільної формації, вона також є структурою, в межах якої зосереджуються протиріччя різних рівнів цієї формації. Марксистки підкреслюють наявність особливого зв'язку між державою і класовою кон'юнктурою. Завдяки цьому, відштовхуючись від держави як фактора інтеграції формації в єдине ціле і держави як пункту зосередження протиріч різних формацій, і вирішується проблема політики й історії. Тобто класова боротьба виступає «рушійною силою історії», маючи за свій об'єкт державу. Неомарксист Пуланзас пише, що «політична практика повинна мати своїм об'єктом не державу, а громадянське суспільство і його виробничі відносини». До речі, саме така схема ефективно діє у демократичних країнах Заходу, де держава старається поменше втручатися в життя громадянського суспільства, а в економічних відносинах виступає лише їх регулятором.

Нікос Пуланзас дає оригінальне пояснення, як визначити поняття «держави». Він пише, що в різних держав, залежно від способу виробництва, функція інтеграції суспільної формації в єдине ціле реалізована по-різному. І саме від способу реалізації цієї функції і залежить відповідь на питання «що таке держава і які інститути входять до її складу?» у конкретному випадку. Особливо важливою функцією інтеграції Пуланзас вважає для капіталістичної формації, де домінуючий спосіб виробництва нав'язує іншим способам виробництва свою структуру і відносну самостійність своїх складових компонентів. Грецький політолог критикує встановлені марксистами зв'язки між державою, класовою боротьбою та політичним класовим пануванням. Терміни, якими користувався у своїх дослідженнях Енгельс він називає парадоксальними. Справді, важко не погодитись. Така, наприклад, оригінальна цитата: «Держава є продукт суспільства на відомому етапі його розвитку; держава є визнанням, що це суспільство заплуталося в нерозв'язних протиріччях із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи із суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільство в марній боротьбі, для цього стала необхідна сила (...), яка б зменшувала зіткнення, тримала їх в межах «порядку». І цією силою, яка походить від суспільства, але ставить себе над ним, водночас все більше і більше від нього віддаляючись, є держава». Цією цитатою з Енгельса Пуланзас обмежився (за його словами — «аби не множити кількість цитат»), тобто насправді вчений міг

би надати куди більшу кількість висловлювань класиків марксизму, які він вважає не до кінця продуманими. Розглянемо вище зазначену цитату детальніше.

З одного боку, Енгельс говорить про зв'язок держави та політичного класового панування, політичної боротьби класів. Але з іншого, він виявляє, що цей зв'язок держави і класового політичного панування відображає сукупність соціальних протиріч. Держава справді пов'язана з протиріччями, які притаманні різним рівням формацій. Однак зв'язок цей, на думку Пуланзаса, полягає в тому, що держава являє собою центр об'єднання усіх цих рівнів і водночас пункт зосередження їх протиріч: держава є визнанням «протиріччя суспільства із самим собою». Окремий інтерес у Нікоса Пуланзаса також викликають самі терміни «суспільство» та «сукупність (протиріч)».

Хоча варто визнати, що багато в чому грецький неомарксист зі своїми попередниками все ж погоджується. Зокрема, із поглядами Енгельса на державу як *офіційний підсумок* суспільства. Пуланзас зазначає, що подібна концепція була сформульована ще Марксом в гегельянському стилі у листі до Руге (вересень 1843 р.). Цей лист пізніше повністю був процитований Леніним у його праці: «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів». Пуланзас підкреслює необхідність звернути увагу на те, наскільки важливою для Леніна була концепція держави як результату зосередження протиріч. Маркс пише (цитата за Леніним): «... государство представляет оглавление практических битв человечества. Таким образом, политическое государство выражает в пределах своей формы *sub specie rei publicae* (под политическим углом зрения) все социальные битвы, потребности, интересы». В іншій роботі Ленін напише фразу про те, що політичне — це є «концентроване вираження економіки».

З цієї точки зору, вважає Пуланзас, для Леніна держава є пунктом виявлення органічної єдності структур, центром, який надає смислу усій цілісності. До речі, по це говорив і Енгельс у своїй фразі про державу як «офіційного представника» суспільства. Нікос Пуланзас звертає особливу увагу на такий елемент революційної ситуації як двовладдя державних структур. Держава, у свою чергу, до певної міри перешкоджає загостренню політичних класових конфліктів, «пожиранню» класами суспільства одне одного. Втім, Пуланзас переконаний, що повністю така концепція держави марксистами так і не була розроблена. Хоча певні кроки в цьому напрямі все ж були здійснені. Так, Енгельс уточнює державну функцію порядку як «організацію, яку створює собі буржуазне суспільство для охорони спільних *зовнішніх умов* капіталістичного способу виробництва». Пуланзас не радить зосереджуватися на слові «зовнішніх», яке, на його думку, означає механістичне розуміння «базису» та «надбудови». Натомість він наголошує на вадливості визначення держави як організації для підтримки умов виробництва. Формулювання іншого марксистського теоретика, Бухаріна, Пуланзас називає вражаючим. У його «Теорії історичного матеріалізму» дано розуміння суспільної формації як *системи нестійкої рівноваги*, в межах якої держава відіграє роль своєрідного регулятора. Насамкінець, ця концепція, говорить Пуланзас, слугує основою поняття організації, котрим Грамші позначає функцію держави.

Політолог зазначає, що сама функція організації, або, як він ще її називає. — порядку має декілька *модальностей*. Вони проявляються на трьох рівнях, де ця функція є найбільш відчутною: функція техніко-економічна — економічний рівень; власне політична функція — рівень політичної класової боротьби; ідеологічна функція

— ідеологічний рівень. При цьому техніко-економічна й ідеологічна функції держави є *наддетермінованими* політичною функцією. Так відбувається через те, що політична функція безпосередньо зачіпає питання класової боротьби, в той час як техніко-економічна та ідеологічна виступають різновидами прояву глобальної ролі держави як фактора об'єднання формації в єдине ціле. Цю глобальну роль держави Пуланзас називає *політичною роллю*. Він говорить, що держава перебуває у зв'язку із суспільством, поділенням на класи, у тій мірі, у якій вона виступає інтегруючим центром сукупності класових структур. Пуланзас іде ще далі: він пише, що, за великим рахунком, не існує ані техніко-економічної функції, ані ідеологічної, ані «політичної», є лише одна глобальна функція згуртування. Відповідно, є модальності цієї функції, наддетерміновані суто «політичним». Стосовно цієї тези, Пуланзас посилається на Енгельса та його фразу: «Нам важно только установитъ здесь, что в основе политического господства повсюду лежало отправление какой-либо общественной должностной функции и что политическое господство оказывалось длительным лишь в том случае, когда оно эту свою общественную должностную функцию выполняло».

Вище описане положення дуже зацікавило Пуланзаса. Воно розвивалося і задовго до нього в працях класиків марксизму. Пуланзас вбачає певні недоліки в судженнях своїх попередників. Зокрема, він пише, що «... часто, однак, траплялося, що, обговорюючи особливу функцію, яка прямо до політичної класової боротьби не стосується, деякі теоретики інтерпретували її як відношення держави і «суспільства», нібито незалежне від класової боротьби. Мова йде про дуже поважну і дорогу серцю соціал-демократів тезу, яка була присутня ще у К. Реннера, у якій «соціальні функції» держави *протиставляються* її політичній функції». Водночас, політична функція нібито єдина є пов'язана з класовою боротьбою і класовим гнобленням; ця теза виявляється й у більшості сучасних досліджень соціал-демократичного спрямування, які присвячені welfare state держава суспільного добробуту. Пуланзас зауважує, що ця теза також філігранно виписана в ряді робіт про деспотичну державу, яка функціонує в контексті азійського способу виробництва. Існування таких держав зводилося до різних техніко-економічних функцій (будівництво гідропоруджень тощо). У такій ситуації соціальні класи в марксистському розумінні слова нібито є відсутніми.

Докладно зупинився Нікос Пуланзас і на аналізі різноманіття державних функцій. Особливістю проведеного ним аналізу є визначення зв'язку усіх державних функцій із політичною. Звісно ж, у даному питанні Пуланзас не перший, хто звертається до цієї проблематики. Проте, за його словами, класики марксизму більше уваги приділяли аналізу з точки зору *історичного розвитку*. У них зв'язки держави з різними рівнями представлені як фактори зародження й утворення як самої держави, так і соціальних класів.

При цьому Пуланзас наголошує на необхідності усвідомити, що важлива проблема виникнення держави — це окрема проблема. Ми ж маємо у своєму розпорядженні лише поверхові дослідження вирішення цієї проблеми Марксом та Енгельсом, їх начерки можна використовувати тією мірою, якою у них виділені функції держави, нерозривно пов'язані з її місцем у складній єдності розділеної на класи формації. На друге місце за важливістю (після політичної) Пуланзас ставить економічну функцію та сам процес виробництва, його рівень продуктивності. Тут Нікос знову посилається на Маркса та Енгельса. Зокрема, він згадує дослідження Маркса, які торкаються деспотичної азійської держави та способу виробництва у ній (необ-

хідність існування централізованої влади для виконання меліоративних робіт). Щодо зв'язку між панівним класом та суспільним поділом праці, то тут Пуланзас наводить цитату з Енгельса: «Ясно одно: пока человеческий труд был еще так мало-производителен, что давал только ничтожный избыток над необходимыми жизненными средствами, до тех пор рост производительных сил, расширение обмена, развитие государства и права, создание искусства и науки — все это было возможно лишь при помощи усиленного разделения труда, имевшего своей основой крупное разделение труда между массой, занятой простым физическим трудом, и немногими привилегированными, которые руководят работами, занимаются торговлей, государственными делами, а позднее также искусством и наукой». Пуланзас відмічає наявність особливого зв'язку між державою та загальним управлінням процесом виробництва. Зв'язок цей забезпечується за допомогою пануючого класу і спрямований насамперед на підвищення продуктивності виробництва. Пуланзас зауважує, що така сама проблема розподілу праці існує і в капіталістичному суспільстві, де держава, як і капіталіст, виконує подвійну функцію: експлуататора і організатора-наглядача.

Щодо такої техніко-економічної функції держави, як облік, то тут Пуланзас посилається на Леніна та його праці періоду 1917—1920 років. Ця функція держави як організатора процесу виробництва — лише один невеликий аспект її діяльності у сфері економіки. Варто також згадати функцію «юридичної системи», тобто сукупності правил організації капіталістичного обміну. Функція держави по відношенню до ідеології полягає в тому, щоб відігравати відповідну роль у вихованні, освіті і т. д. На власне політичному рівні — рівні політичної класової боротьби — ця функція держави полягає у підтриманні політичного порядку в політично класовому конфлікті.

Велику увагу приділив Нікос Пуланзас і дослідженню доктрини політичного у фашизмі. Він навіть написав книгу «Фашизм і диктатура», у якій з немарксистської точки зору піддав гострій критиці аналіз фашизму Комінтерном. Пуланзас справедливо критикує широко представлену в Комінтерні тезу про те, що фашизм є відповіддю буржуазії на революційний наступ пролетаріату. Пуланзас зауважує, що підйом італійського фашизму і націонал-соціалізму почався тільки тоді, коли робітничий рух в обох країнах було вже розгромлено, про актуальність революційної ситуації у той час не могло бути й мови. Пуланзас рішуче відкидає також тезу про підйом фашизму внаслідок рівноваги сил між «буржуазним» та «пролетарським» табором, яку висували Грамші і Тальгеймер.

«Пролетарський» табір у момент підйому правого екстремізму значно поступався «буржуазному» як в Італії, так і в Німеччині. Хоча варто визнати, що в деяких моментах критика Пуланзаса не є достатньо обґрунтованою. Наприклад, коли він говорить, що Комінтерн ніколи не розумів специфічного характеру фашизму. Тут він просто плутає погляди деяких лівих комуністів, наприклад, Амадео Бордігі, а також сталіністів, з поглядами Комінтерну в цілому в період з 1921 по 1928 р. Такі автори-комуністи, як Радек, Аквіла, Грамші, Тольятті та інші, неоднократно вказували на своєрідний характер фашизму. Пуланзас не бачить також, наскільки сильно відрізняється реакція Комінтерну на перемогу італійського фашизму та націонал-соціалізму. Масштаб поразки, яку довелося пережити робітничим партіям Італії, був доволі швидко усвідомлений і визнаний багатьма ідеологами Комінтерну. Після поразки в Німеччині сталініському Комінтерну знадобилося майже два роки для

подібного усвідомлення. Втім ці критичні зауваження не повинні принижувати значення книги Пуланзаса. Їй хоча й притаманна деяка ідеологічна односторонність, однак у той же час вона порушує багато цікавих питань, у тому числі й про глибинні причини «лівого» і «правого» повороту Комінтерну, а також про специфічну природу сталінізму.

Насамкінець Пуланзас робить наступні висновки:

Глобальна роль держави як фактора згуртування суспільної формації може поділятися на особливі різновиди, які мають відношення до різних рівнів формації, тобто на економічну, ідеологічну, політичну функції. Функції держави, навіть ті, які прямо не стосуються політичного рівня, — політичного класового конфлікту, можуть бути теоретично осмислені лише у їх зв'язку з глобальною політичною роллю держави. Ця роль справді набуває характеру *політичної* в тому розумінні, що вона підтримує єдність формації, всередині котрої протиріччя різних рівнів конденсуються в політичне класове панування. Неможливо точно встановити політичний характер техніко-економічної функції держави чи її законодавчої функції, прямо відносячи її до політичної функції, а саме — до особливої функції держави в політичному класовому конфлікті. Ці функції є політичними тією мірою, якою вони спрямовані на насамперед на підтримання єдності суспільної формації, яка в кінцевому підсумку ґрунтується на політичному класовому пануванні.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ПУЛАНЗАС НИКОС ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ КЛАССЫ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА

[...] Мы располагаем достаточным числом данных для того, чтобы попытаться воссоздать понятие «политическое» у Маркса, Энгельса и Ленина и ее связь с проблематикой государства. Необходимо, однако, сделать два предварительных замечания.

1. В этой главе мы попытаемся поставить проблемы общей марксистской теории государства и политической борьбы классов. Эта глава, касающаяся главным образом общей проблемы государства, структурно предшествует главе об общественных классах и классовой борьбе. И не случайно: дело, конечно, не в том, что повинуюсь логике, можно приниматься за изучение государства, абстрагируясь от вопросов классовой борьбы, или что подобный порядок изложения согласуется с теми взглядами, согласно которым государство возникло еще до деления общества на классы; дело в том, что общественные классы представляют собой — позже увидим, в каком именно смысле, — результат функционирования некоторых структурных уровней, в число которых входит и государство.

2. Будет проведено различие между государственной политико-правовой надстройкой, что можно обозначить как сферу политического, и политической практикой классов — политической классовой борьбой, что можно определить как политику. Нужно иметь в виду, что это различие будет прояснено в следующей главе, посвященной общественным классам, в которой мы сможем обосновать различие и связь между структурами, с одной стороны, и классовой практикой, даже ареной классовой борьбы — с другой.

Проблема политического и политики у Маркса, Энгельса и Ленина связана с проблемой истории. Марксистская позиция по этому вопросу определяется двумя фундаментальными положениями Маркса и Энгельса из «Коммунистического манифеста»: а) «Всякая классовая борьба есть борьба политическая» и б) «Классовая борьба есть движущая сила истории». Совершенно очевидно, что при первом прочтении можно исторически истолковать связь между этими двумя полномочиями. Такое прочтение предполагает в конечном счете гегелевский тип «всеобщности» и «истории»: *во-первых*, речь идет о простом и круговом типе всеобщности, состоящей из равнозначных элементов и радикальным образом отличающейся от слож-

ной структуры с доминантой, характерной для марксистского типа всеобщности. Во-вторых, речь идет о линейном типе историцизма, эволюция которого отныне и впредь составляет основу самого этого понятия, а исторический процесс отождествляется с результатом саморазвития *Идеи*. В этой «всеобщности» специфика интересующих нас различных элементов сведена к тому принципу простого единства, коим является *Понятие*, объективацию которого они и составляют; история сводится к простому становлению, принципом развития которого является «диалектический» переход от сущности к существованию понятия.

Можно и в самом деле историцистски интерпретировать процитированные марксистские положения. Но каков будет результат? Будут ли тогда включены в сферу политического не особый структурный уровень и специфическая практика, но в целом «динамически-диахронический» аспект любого элемента, принадлежащего к любому уровню структур или практики общественной формации? Поскольку марксизм является для историцизма наукой, сформировавшей проблему становления в целом, а политика — движущей силой истории, то марксизм в конечном счете может быть представлен как наука о политике, более того, «наука о революции», отождествляемая с ним простым однолинейным становлением. Из этого следует: а) отождествление политики и истории; б) то, что можно обозначить как сверхполитизацию различных уровней структур и социальной практики, специфика, относительная самостоятельность и эффективность которых были бы сведены к их динамически-исторически-политическому аспекту. В этом случае политическое предстало бы центром или простым общим знаменателем и для их единства все общности, и для их развития; особо впечатляющим примером такого результата является пресловутая сверхполитизированность теоретического уровня, приведшая к схеме «буржуазная наука — пролетарская наука»; в) отказ от всякой специфики политического, его дробление на неразличимые элементы, что нарушило бы равновесное соотношение сил в формации. Эти следствия оборачиваются тем, что становится излишним теоретическое изучение структур политического и политической практики, а это приводит к идеологическому инварианту волонтаризма-экономизма, различным формам ревизионизма, реформизма, стихийности и т. д.

Короче, историческая трактовка марксизма отводит политическому точно такую же роль, какую Гегель отводит *Понятию*. Я не буду здесь рассматривать те конкретные формы, которые приобретает данная проблематика. Приведу лишь две цитаты, дабы обозначить проблему.

Одна из цитат принадлежит Грамши, чей всегда ценный политический анализ часто затмевает историцизм Кроче и Лабриолы. Эта цитата иллюстрирует отмеченные выше моменты: «Вопрос, который прежде всего нужно поставить и разрешить в исследовании о Макиавелли, — это вопрос о политике как самостоятельной науке, т. е. о месте, которое политическая наука занимает или должна занимать в систематизированном (цельном и последовательном) мировоззрении, в философии практики».

В этом смысле действительный успех, достигнутый Кроче в работах о Макиавелли и о политической науке, заключается главным образом... в развенчании ряда фальшивых, надуманных или неверно поставленных проблем. Кроче исходит из своего принципа различия отдельных стадий в развитии духа и из признания стадии практики, стадии практического духа, который является самостоятельным и независимым, несмотря на то, что он связан циклически с действительностью во всей ее совокупности через диалектику различий. В философии практики принцип различия будет применен, конечно, не к ступеням Абсолютного духа, а к ступеням надстройки, и поэтому речь будет идти об установлении диалектической позиции для политической деятельности (и соответствующей ей науки) как определенной ступени надстройки: можно будет сказать в порядке предварительного замечания на подступах к разрешению вопроса, что именно политическая деятельность является первой ступенью [...] той ступенью, на которой надстройка находится еще в непосредственной фазе чистого, свободно-го утверждения — первоначального и неотчетливого.

В каком смысле можно отождествлять политику и историю и, следовательно, бытие и политику? Каким образом в силу этого всю систему надстроек можно рассматривать как систему различий политики и, следовательно, как можно оправдать введение концепции различия в философию практики? Можно ли говорить о диалектике различий и как может быть понята концепция круга между ступенями надстройки? С этим вопросом надо связать концепцию «исторического блока», т. е. концепцию единства между природой и духом (экономический базис и надстройка), единства противоречий и различий (...).

Мы видим, как в этих словах Грамши уже проглядывают упомянутые влияния историцизма, ведущие, как и в случае с теоретическим левачеством 20-х годов, предвзвешенным Лу-

качем, Коршем и др., к волонтаристской сверхполитизации: последняя составляет пару экономизму в рамках одной и той же проблематики.

Вторую цитату я занимаю у Т. Парсонса, мэтра «функционалистского» направления в современной социологии — направления, о котором мы еще поговорим подробно, ибо, отмеченное историцизмом М. Вебера, оно доминирует в анализе, осуществляемом современной политической наукой: поразительный факт — именно в силу общности своих теоретических принципов с марксистским историцизмом что направление приводит к аналогичным результатам в том, что касается политического и политики: «(...) невозможно приступать к изучению политики, опираясь на зарезервированную за ней теоретическую концепцию, по той простой причине, что политика является центром интеграции всех подлежащих анализу элементов социальной системы и не может рассматриваться в качестве одной из ее составляющих».

Далее мы увидим, что в эпистемологическом плане функционализм действительно является прямым продолжением общей историцистской концепции: четко прослеживается следующая за этим редукция политического, которое становится простым принципом социальной общности, принципом ее развития в синхронически-диахронической перспективе, характерной для функционализма.

Антиисторицистская трактовка исконно марксистской проблематики предполагает рассмотрение политического в структуре общественной формации в качестве, с одной стороны, ее *специфического* уровня, с другой — уровня узлового, где отражаются и сосредоточиваются противоречия формации; это необходимо для того, чтобы точнее понять антиисторицистский характер положения о том, что именно политическая классовая борьба является движущей силой истории.

Начнем с последнего тезиса, очевидность которого выявлена Альтюссером. Альтюссер, как известно, показал, что для марксизма принцип изучения процесса общественной трансформации является не применение универсального онтологического типа исторического развития к разным предметам исследования, а использование теоретически выстроенного понятия способа производства, данного как сложное целое с определенной доминантой развития. Отталкиваясь от концепции, известной нам как исторический материализм, можно прийти к такому пониманию истории, которое не имеет ничего общего с простым линейным развитием. В той мере, в какой уровни структур и практики представляют внутри единого способа производства и исторически определенной общественной формации некую специфику, относительную самостоятельность и особую эффективность, они выступают как темпоральности с дифференцированными ритмами и тактами. Различные уровни общественной формации отмечены — и это главная характеристика соотношения этих дифференцированных временных значений в структуре — неравномерностью, сдвигами в развитии, что закладывает основу для понимания формации и ее развития. В этой связи формационные трансформации и переходы отражены в понятии «история с дифференцированными временными значениями». [...]

Попытаемся определить в этом контексте место, отводимое для политического, в особенности для *политической практики*. Понятие «практика» приобретает здесь значение деятельности по преобразованию какого-нибудь предмета (сырья), в результате чего производится что-то новое (продукт), часто представляющее или могущее представлять разрыв с имевшимся ранее элементами предмета. Какова в этом отношении специфика политической практики? Эта практика имеет в качестве *специфического предмета* то, что Ленин называл «текущим моментом», т. е. *узловой пункт, в котором сосредоточиваются противоречия* разных уровней формации, соединенных сложными связями и сверхдетерминированных собственными расхождениями и неравномерным развитием. Текущий момент есть, таким образом, *конъюнктура*, стратегический пункт, в котором соединяются различные противоречия как отражение взаимосвязей, выражающих специфику определенной структуры с доминантой развития. Предмет политической практики, каким он предстает в ленинской трактовке марксизма, находится в том месте, где в конечном счете соединяются связи различных противоречий, связи, специфически выражающие единство структуры; в этом месте в конкретной ситуации можно обнаружить целостность структуры и воздействовать на нее с целью преобразования. Все это значит, что предмет, на который нацелена политическая практика, принадлежит к различным социальным уровням, — политическая практика одновременно относится к *экономической, идеологической, теоретической и политической* в строгом смысле слова сферам в их взаимосвязи, которая и составляет конъюнктуру.

Отсюда вытекает второе следствие, касающееся политики в ее связи с историей. Политическая практика является «движущей силой истории» в той мере, в какой ее конечным продуктом является преобразование целостности общественной формации на различных стадиях и фазах ее существования. Но не в духе истористического политическая практика есть такая практика, которая преобразует целостность в той мере, в какой ее предмет является узловым пунктом сосредоточения противоречий различных уровней, имеющих собственную историчность и неравномерно развитых.

Данный анализ важен для того, чтобы найти место понятию «политическое», а особенно политической практике в оригинальной проблематике марксизма, но следует внести еще одно дополнение. Анализ, касающийся предмета и результата политической практики, не может в полной мере выявить специфику политического: он должен быть дополнен адекватным осмыслением политической надстройки. Ибо ограничиваясь определением политического, просто как практики с определенными предметом и продуктом, мы все время рискуем утратить его специфику и в итоге назвать политическим все то, что «преобразует» данную целостность. Пренебрегая теоретическим изучением политических структур, мы также рискуем упустить текущий момент конъюнктуры и пасть именно в тот «момент», о котором говорил, четко ставивший проблему, Грамши. Короче, если мы хотим окончательно покончить с историзмом в сфере политического, нельзя ограничиваться теоретическим анализом предмета политической практики, нужно также определить в недрах общественной формации специфическое место и функцию уровня политических структур, которые являются целью анализа, только при этих условиях сверх детерминированность политическим сможет предстать в своих связях с историей различных уровней формации.

Вникнем в суть проблемы: политические структуры — то, что называется политической надстройкой какого-либо способа производства и общественной формации, — представлены *институционализированной государственной властью*. Каждый раз, когда Маркс, Энгельс, Ленин или Грамши говорят о политической борьбе (практике), отличая ее от экономической борьбы, они выделяют ее *специфику* подчеркиванием особой цели борьбы, в качестве которой выступает государство как специфический уровень структур общественной формации. В этом смысле мы действительно находим у классиков марксизма *общее определение политики*. Конкретно речь идет об упомянутой концепции политической практики: последняя имеет предметом современный момент, она осуществляет преобразования — как, впрочем, и поддержание — цели формирования в той единственно точной мере, в какой она имеет в качестве точки попадания, в качестве стратегической и специфической «цели» политические структуры государства.

[...] Эта тема ставит столько же проблем, сколько и решает; в самом деле, почему практика, имеющая предметом «текущий момент» и осуществляющая преобразования целостности, настолько специфична, что ее результат может быть получен только тогда, когда ее объектом является государственная власть? Этот вопрос далеко не очевиден, о чем свидетельствует, с одной стороны, тенденция экономизма — тред-юнионизма (тогда объектом выступает экономика), а с другой — утопически-идеалистическая тенденция (тогда объектом выступает идеология). Другими словами, почему основополагающая концепция Маркса, Энгельса, Ленина и Грамши, касающаяся перехода к социализму, отличается от реформистской концепции своим требованием радикальных преобразований государства и разрушения старого государственного аппарата, т. е. теорией диктатуры пролетариата? Короче, почему, говоря точными словами Ленина, главным вопросом всякой революции является вопрос о государственной власти!

Для ответа на этот вопрос нужно вернуться к научной марксистской концепции государственной надстройки и показать, что внутри структуры с многочисленными расходящимися и неодинаково развитыми уровнями *государство выполняет особую функцию, состоящую в том, чтобы быть фактором единства всех уровней общественной формации*. Именно об этом говорит марксизм, когда он рассматривает государство в качестве фактора «порядка», «принципа организации» формации не в общепринятом смысле политического порядка, а в смысле сплочения совокупности уровней сложного целого и *в качестве фактора регуляции ее глобального равновесия как системы*. Можно, таким образом, понять, почему политическая практика, нацеленная на государственную власть, осуществляет преобразования целого и является «движущей силой истории», именно посредством анализа этой роли государства можно выявить антиистористический смысл данного положения. В самом деле, *либо* политическая практика имеет результатом поддержку целостности формации, одной из ее стадий, или фаз, т. е. ее не преобразование, ибо в неустойчивом равновесии

соответствия/несоответствия расходящихся уровней, имеющих собственные темпы развития, это равновесие никогда не устанавливается само по себе, только посредством экономического, но поддерживается государством (в этом случае объектом политической практики выступает государство в качестве фактора сохранения единства целого); *либо* политическая практика производит преобразования, имея объектом, государство в качестве узловой структуры нарушения целостности в той мере, в какой оно является фактором ее поддержания: в этом контексте государство могло бы рассматриваться и как фактор создания новой целостности, новых производственных отношений.

Признак этой функции государства можно обнаружить уже в том факте, что, будучи фактором сплочения формации в единое целое, государство является также структурой, в которой сосредоточиваются противоречия различных формационных уровней. Оно, таким образом, представляет собой сферу, в которой отражается признак господства и сверхдетерминированности, характеризующий формацию, одну из ее стадий, или фаз. Государство предстает, таким образом, как центр, где можно обнаружить целостность и сочлененность формационных структур. Это выяснится, когда мы проанализируем связь структур с полем классовой практики и выявим особую связь государства и конъюнктуры, являющейся в свою очередь центром обнаружения связи структур с полем практики. Отталкиваясь от связи между государством как фактором сплочения формации в единое целое и государством как пунктом сосредоточения противоречий различных структур, можно решать проблему соотношения политики и истории. Эта связь выявляет структуру политического, которое предстает и как специфический уровень формации, и как центр ее преобразований, причем классовая борьба выступает «движущей силой истории», имея в качестве объекта государство — пункт сосредоточения противоречий расходящихся структур с собственными темпами развития.

Уточним некоторые моменты. Постановка вопроса о государстве позволяет разрешить капитальную для марксистской теории политики проблему. По устоявшейся марксистской традиции подобное теоретическое обоснование связи между политической борьбой и государством означало бы впадение в «макиавеллиевскую» трактовку политического. Не сам ли Маркс в своих ранних произведениях осудил концепцию «исключительно политического», сводящую политику к связи с государством? Не должна ли политическая практика иметь объектом не государство, а «гражданское общество», его, скажем, производственные отношения? Ошибочным ответом на этот неверно сформулированный вопрос является экономизм, определяющий в качестве специфической цели политической борьбы — экономические общественные отношения. Именно в эту схему очень точно умещается реформистская концепция. Обращаясь, однако, к проблематике государства в трактовке зрелого Маркса, мы обнаруживаем связь политической борьбы и государства, с одной стороны, связь между ними и совокупностью уровней социальной формации — с другой.

Пойдем дальше. Это определение политического как отношения между политической практикой и государством является пока слишком общим. И если в целом оно подходит для разделенных на классы общественных формаций, то совершенно очевидно, что уточнение этого отношения возможно только в рамках конкретного способа производства и исторически определенной общественной формации. В том особенно, что касается функции государства как фактора сплочения формации в единое целое, ясно, что она принимает разные формы в зависимости от конкретных способа производства и общественной формации. Место государства в этой целостности, поскольку она предписывает своей региональной структуре пределы, выделяющие ее путем конституирования, прямо зависит от способов осуществления этой государственной функции: уточнение природы этих пределов (что такое государство?), вопрос их расширения или сужения (какие структуры и институты входят в состав государства?) тесно связаны с разнообразными формами осуществления этой функции в зависимости от конкретных способа производства и общественной формации. Эта функция государства становится специфической функцией, которая и делает государство государством в формациях, где доминирует капиталистический способ производства, отличающийся *специфической самостоятельностью* своих составляющих и тем особым местом, которое в нем отводится сфере государственного. Эта особая самостоятельность и составляет специфику политического, определяя особую функцию государства как фактора сплочения автономизированных уровней.

Функция государства как фактора сплочения формации в единое целое, превращающая его в средоточие разноуровневых противоречий, становится еще более явной, когда мы обращаем внимание на то, что исторически определенная общественная формация характеризует-

ся сочетанием различных способов производства. При этом нужно помнить, что даже если одному из способов производства и удастся установить свое господство, отмечая тем самым начало фазы расширенного воспроизводства формации и конец собственно переходной фазы, то этим не устраняются *острое соперничество* между всеми наличествующими способами производства, постоянные расстыковки компонентов формации. Роль государства как фактора сплочения этого сложного нагромождения различных способов производства становится тогда решающей. Верно, что эта роль особенно очевидна в условиях переходного периода, характеризующегося наибольшим несоответствием между собственностью и реальным присвоением средств производства. Как правильно сказал по этому поводу Беттельгейм такое «расхождение имеет серьезные последствия для сочленения различных уровней социальной структуры. Это несоответствие действительно предопределяет особую эффективность политического уровня». Тем временем эта особая эффективность государства, если речь идет о его главной функции сплочения формации в единое целое, постоянно присутствует в любой формации, где друг на друга накладываются различные способы производства. Она *исключительно важна* в капиталистической формации, где господствующий способ производства навязывает другим способам производства свою структуру и, в частности, относительную самостоятельность составляющих его компонентов. [...]

По всем затронутым нами вопросам, имеются многочисленные указания классиков марксизма. Известно, что марксистская теория установила наличие связи между государством и классовой борьбой, далее политическим классовым господством. Прежде чем устанавливать связь поля классовой борьбы, и особенно политической классовой борьбы, с формационными структурами, следует отметить, что для марксистской теории эта связь государства и классовой политической борьбы оборачивается связью государства со всей совокупностью уровней структур, точнее говоря, связью государства с сочленением компонентов, которое характеризует формацию.

Это вытекает из исследований Энгельса, который установил, используя иногда достаточно парадоксальные термины, связь государства и «общественной совокупности». Энгельс говорит нам: «Государство есть продукт общества на известной ступени развития; государство есть признание, что это общество запуталось в неразрешимое противоречие с самим собой, раскололось на непримиримые противоположности, избавиться от которых оно бессильно. А чтобы эти противоположности, классы с противоречивыми экономическими интересами, не пожрали друг друга и общество в бесплодной борьбе, для этого стала необходимой сила (...), которая бы умеряла столкновение, держала его в границах «порядка». И эта сила, *происшедшая из общества*, но ставящая себя над ним, все более и более отчуждающая себя от него, есть государство».

Ограничимся этим текстом, дабы не множить количество цитат. С одной стороны, Энгельс «говорит» о связи государства и политического классового господства, политической борьбы классов. С другой стороны, он выявляет то, что связь государства и классового политического господства отражает, даже концентрирует — в том смысле, который мы придали этому термину, — совокупность общественных противоречий. Что означает здесь термин «общество»? Ибо если мы не поместим эти термины в контекст оригинальной проблематики марксизма, то рискуем впасть в гуманистическую перспективу, соединяющую институциональное государство с «совокупностью жизненных потребностей» общества. Термин «совокупность» *здесь*, похоже, относится — так как в другом месте он может обретать другой смысл — к совершенно определенному понятию общественной формации как сложной целостности составляющих ее компонентов. Государство связано с противоречиями, присущими различным уровням формации; но связь эта в том, что государство представляет центр сочленения этих уровней, равно как и пункт сосредоточения их противоречий: оно есть признание «противоречия общества с самим собой».

Энгельс также указывал, что государство является официальным итогом общества. Эта концепция государства — итога противоречий в смысле их сосредоточения или слияния — была сформулирована Марксом, конечно, в гегельянском духе в письме к Руф⁴ с⁴ (сентябрь 1843 г.). Я ссылаюсь здесь на это письмо, потому что Ленин полностью цитирует его в работе «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?». Нужно помнить о том внимании, какое Ленин уделяет этой концепции государства как средоточия противоречий. Маркс пишет (цитирую по Ленину): «... государство представляет оглавление (курсив Н. П.) практических битв человечества. Таким образом, политическое государство выражает в

пределах своей формы *sub specie rei publicae* (под политическим углом зрения) все социальные битвы, потребности, интересы». В другой работе Ленин произнесет лапидарную фразу о том, что политическое, включающее здесь государство и политическую классовую борьбу, — это «концентрированное выражение экономики».

В этом смысле для Ленина государство также предстает как пункт обнаружения целостности структур, как центр, дающий понимание этой целостности: «Область, из которой только и можно почерпнуть это знание, есть область отношений *всех* классов и слоев к государству и правительству, область взаимоотношений между *всеми* классами». Это, впрочем, было отмечено и Энгельсом в его фразе о государстве как «официальном представителе» общества (представителе в том смысле, что речь идет о центре обнаружения цельности формации). И наконец, все в том же смысле государство предстает также сферой, где разыгрывается *ситуация разрыва* этой цельности: речь идет о *двоевластии* государственных структур, составляющих, как это доказывал Ленин, один из важнейших элементов *революционной ситуации*.

Таким образом, связь государства с сочленением структур, фиксирующая специфику формации, определяется главным образом по факту осуществления им функции порядка — политического, конечно, порядка — в политических классовых конфликтах, но также и порядка глобального, т. е. организации в широком смысле слова, когда государство выступает фактором создания целого. Государство препятствует, скажем так, обострению политического классового конфликта в той мере, в какой этот конфликт *влиязет...* на целостность формации. Государство препятствует тому, чтобы классы общества пожрали друг друга... Если верно то, что классики марксизма теоретически не разработали эту концепцию государства, не менее верно и другое: в их работах содержатся многочисленные указания по данному вопросу. Так, Энгельс уточняет государственную функцию порядка как «организацию, которую создает себе буржуазное общество для охраны общих *внешних условий* капиталистического способа производства...». Не стоит долго задерживаться на слове «внешних», которое, похоже, подразумевает механистическое понимание связи «базиса» и «надстройки»; следует, скорее, подчеркнуть важность определения государства как организации для поддержания условий производства, т. е. важности условий существования и функционирования целостности способа производства и формации. Поразительную формулировку мы находим и у такого удивительного марксистского теоретика, каким был Бухарин. В его «Теории исторического материализма» дано понимание общественной формации как *системы неустойчивого равновесия*, в недрах которой государство играет роль «регулятора». И, наконец, эта концепция служит основой понятия организации, которым Грамши обозначает функцию государства.

Государственная функция порядка, или организации, имеет несколько *модальностей*. Они проявляются на тех уровнях, где эта функция наиболее ощутима: функция технико-экономическая — экономический уровень; собственно политическая функция — уровень политической классовой борьбы; идеологическая функция — идеологический уровень. При этом технико-экономическая и идеологическая функции государства *сверхдетерминированы* его собственно политической функцией — той, которая затрагивает политическую классовую борьбу, — в том смысле, что первые две функции выступают разновидностями проявления глобальной роли государства как фактора сплочения формации в целом: эта глобальная роль государства есть политическая роль. Государство состоит в связи с — обществом, разделенным на классы» и с классовым политическим господством именно в той мере, в какой оно выполняет свою функцию и играет свою роль в совокупности структур, результатом объединения которых являются разделенные формации на классы и классовое политическое господство. Собственно говоря, не существует технико-экономической, идеологической и «политической» функций государства, есть одна глобальная функция сплочения, определенная государству его местом, и есть модальности этой функции, сверхдетерминированные сугубо политическим. Имея это в виду, Энгельс писал: «Нам важно только установить здесь, что в основе политического господства повсюду лежало отправление какой-либо общественной должностной функции и что политическое господство оказывалось длительным лишь в том случае, когда оно эту свою общественную должностную функцию выполняло».

Это положение развивалось во многих работах классиков марксизма. Часто, однако, случалась, что, обсуждая особую, прямо к политической классовой борьбе не относящуюся функцию, некоторые теоретики интерпретировали ее как отношение государства и «общества», якобы независимое от классовой борьбы. Речь идет о весьма почтенном и дорогом сердцу

социал-демократов тезисе, присутствовавшем еще у Г. Кунова⁵ и К. Реннера⁶, в котором «социальные функции» государства *противостоятся* его политической функции, якобы единственной связанной с классовой борьбой и классовым угнетением; этот тезис обнаруживается и в большинстве современных исследований социал-демократического толка, посвященных welfare state'. Он филигранно выписан в ряде работ о деспотическом государстве, функционирующем в контексте азиатского способа производства, — государстве, существование которого сводилось к различным технико-экономическим — строительству гидросооружений и проч. — функциям в способе производства, где социальные классы в марксистском понимании слова якобы отсутствовали.

Рассмотрим подробнее проблему разнообразия государственных функций: я пока не стану подвергать их систематическому анализу и, дабы прояснить занимающий нас вопрос, ограничусь простым указанием на их связь с политической функцией.

Верно, что описание форм, в которых осуществляется эта глобальная роль государства, дается нам в некоторых работах классиков марксизма; изложенные с точки зрения исторического развития, связи государства с различными уровнями представлены в качестве факторов зарождения и образования, как государства, так и социальных классов. При этом нужно уяснить, что важная проблема возникновения государства — это отдельная проблема. Мы располагаем набросками ее решения Марксом и Энгельсом. [...] Эти наброски можно использовать в той степени, в какой в них выделены функции государства, неразрывно связанные с его местом в сложном единстве данной разделенной на классы формации. Функция государства затрагивает прежде всего экономический уровень, и в особенности процесс труда, производительность труда. По этому поводу можно сослаться на исследования Маркса, касающиеся деспотического государства азиатского способа производства, на необходимость централизованной власти для выполнения мелноративных работ, влияющих на повышение производительности труда. Вот что говорит нам Энгельс по поводу связи господствующего класса с общественным разделением труда: «Ясно одно: пока человеческий труд был еще так малопроизводителен, что давал только ничтожный избыток над необходимыми жизненными средствами, до тех пор рост производительных сил, расширение обмена, развитие государства и права, создание искусства и науки — все это было возможно лишь при помощи усиленного разделения труда, имевшего своей основой крупное разделение труда между массой, занятой простым физическим трудом, и немногими привилегированными, которые руководят работами, занимаются торговлей, государственными делами, а позднее также искусством и наукой». Отметим здесь связь государства, осуществляемую усилиями господствующего класса, с общим руководством процессом труда, с тем, в особенности, что имеет отношение к повышению его производительности. Проблема разделения труда существует и в капиталистической формации, где государство выполняет такую же двойственную функцию, как и капиталист, выступающий в процессе труда и как эксплуататор, и как организатор-надсмотрщик. Известно также, какое значение придавал Ленин в своих работах 1917 — 1920 гг. технико-экономической функции государства, включающей и функцию учета.

Эта функция государства как организатора процесса труда — лишь один из аспектов его функции в сфере экономики. Упомянем еще только функцию создания юридической системы, т. е. совокупности правил организации капиталистического обмена, рамок действительного единства обменных потоков. Функция государства по отношению к идеологии состоит, упомянем об этом кратко, в том, чтобы играть надлежащую роль в воспитании, образовании и т. д. На собственно политическом уровне — уровне политической классовой борьбы — эта функция государства состоит в поддержании политического порядка в политическом классовом конфликте.

Сделанные замечания позволяют сделать два вывода.

1. Глобальная роль государства как фактора сплочения общественной формации может подразделяться на особые разновидности, имеющие отношение к разным уровням формации, т. е. на функции экономическую, идеологическую, политическую в строгом смысле слова — роль в политическом классовом конфликте.

2. Эти особые функции государства, даже те, которые прямо не касаются политического уровня в прямом смысле слова — политического классового конфликта, могут быть теоретически осмыслены только в связи с их включенностью в глобальную политическую роль государства. Эта роль действительно приобретает характер *политической в том смысле*, что она поддерживает единство формации, внутри которой противоречия различных уровней конден-

сируются в политическое классовое господство. Невозможно точно установить политический характер технико-экономической функции государства или его законодательной функции, прямо относя их к политической функции в строгом смысле слова, а именно к особой функции государства в политическом классовом конфликте. Эти функции являются политическими в той мере, в какой они нацелены, прежде всего, на поддержание единства общественной формации, базирующейся, в конечном счете, на политическом классовом господстве.

Именно в этом точном контексте можно установить *сверхдетерминированность* экономических и идеологических функций политической в *строгом смысле слова* функцией государства в политическом классовом конфликте: например, экономическая или идеологическая функции государства соответствуют политическим интересам господствующего класса и становятся политической функцией не только в тех простых случаях, когда связь между организацией труда, образованием и политическим классовым господством является прямой и очевидной, но и тогда, когда они служат поддержанию целостности формации, в рамках которой этот класс является политически доминирующим. Более того: в той мере, в какой данные функции имеют первоочередной целью поддержание этой целостности, они соответствуют политическим интересам господствующего класса — таков смысл процитированных строк из Энгельса, для которого социальная функция всегда является основой политической функции. Понятие сверхдетерминированности, примененное здесь к функциям государства, означает две вещи: различные функции государства являются политическими функциями, что вытекает из глобальной роли государства как фактора сплочения разделенной на классы формации; эти функции отвечают политическим интересам господствующего класса.

Перемищение признака господства в структурах формации, для которой государство является местом сосредоточения и обнаружения противоречий, отражается, *как правило*, в конкретном сочленении *различных функций* государства в недрах его глобальной политической роли. [...]

Умение правильно определить взаимосвязи формации во взаимосвязях функций государства предполагает предварительное определение принципа анализа, а он состоит в том, что государство играет роль фактора сплочения формации в целом. В этом смысле господство экономической функции в глобальной роли государства указывает, как правило, на то, что доминирующая роль во взаимосвязи компонентов формации остается за политическим, и не просто в узком смысле прямой государственной функции в собственно политической борьбе классов, но и в смысле, обозначенном выше. В этом случае господство экономической функции государства над другими функциями сопряжено с *господствующей ролью* государства, потому что функция сплочения требует его специфического вмешательства на том уровне, где выполняется определенная для формации роль — на уровне экономики. Это четко прослеживается как на примере деспотического государства азиатского способа производства — там господство политического отражено в доминировании экономической функции государства, так и на примере капиталистической формации государственно-монополистического капитализма и «интервенционистской» формы капиталистического государства. В противоположном случае, когда мы имеем дело с той формой капиталистического государства, какой является «либеральное государство» частнопредпринимательского капитализма, отражается в государстве собственно политической функции государства — «государства-жандарма» — и в специфическом невмешательстве государства в экономику. Это ни в коей мере не означает, что государство не имеет экономической функции, — что и отмечал сам Маркс в «Капитале» по поводу фабричного законодательства — просто экономическая функция в данном случае не играет доминирующей роли. Позже мы увидим ошибочность иногда высказываемого мнения о том, что либеральная форма государства не обладает важными экономическими функциями. Что действительно позволяет рассматривать эти функции либерального государства как специфическое невмешательство в экономику, так это, с одной стороны, не господство экономической функции либерального государства над другими его функциями и по отношению к другим формам государства, в особенности к этой, что соответствует государственно-монополистическому капитализму; с другой стороны, не господство государства как фактора сплочения в совокупности компонентов общественной формации частнопредпринимательского капитализма.

Друкується за: Антологія мирової політичної думки. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мисль, 1997. — С. 807—826.

Основні поняття і категорії

- більшовизм;
- ленінізм;
- марксизм;
- марксизм-ленінізм;
- перманентна революція;
- сталінізм.

Більшовизм (від рос. «большинство» — більшість) — теорія та практика револ. боротьби рос. пролетаріату з метою насильницького повалення царського самодержавства, буржуазії і встановлення диктатури пролетаріат та будівництва комуніст, сусп-ва. Основоположником і визнаним політ. лідером Б. був В. І. Ленін (Ульянов). Власне поняття «більшовизм» виникло у зв'язку з виборами на II з'їзді РСДРП (1903) керівних органів партії: прибічники Леніна одержали більшість голосів (звідси — більшовики), їхні супротивники — меншість (меншовики). Теор. основа Б. — модифіковане вчення К. Маркса та Ф. Енгельса про засоби завоювання пролетаріатом політ. влади, форми та мету перетворення капіталіст, сусп-ва в комуністичне. Соціальна основа Б. — пролетарські, насамперед фабрично-заводські, маси та найбільше селянство. Історія Б. — це фактично історія КПРС. Представників Б. характеризують такі риси: ідейна заангажованість, інтернаціоналізм, вождизм, етатизм, схильність до використання методів політ. терору, пріоритет ідеї класової боротьби, месіанство та щ. Див. також Ленін В., Ленінізм, Марксизм. (Друкується за: Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге видання доповнене і перероблене. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.)

Ленінізм — одна з найвпливовіших політичних течій у новітній історії людства. Першоджерела Л. — марксизм і народництво. Перший був накладений Леніном на політ. реалії деспотичного режиму станової рос. поліцейської імперії з пережитками кріпацтва, нац. гнобленням, жорстокими утисками прав і свобод людини, консервативними традиціями тощо. Від народників Ленін успадкував риси суто нац. політ. культури, ідеї рос. колективізму, створення орг-ції профес. революціонерів, розкріпачення особистості для активної соціальної діяльності, важливості боротьби «критично мислячих індивідів» проти існуючого ладу, методи підпільної діяльності і творення централізованих, заснованих на суворій дисципліні орг-цій і партій тощо. Л. відрізняється від класичного марксизму середини і кінця 19 ст. тим, що: наріжним каменем револ. боротьби він вважав значно доповнену доктрину диктатури пролетаріату і жорстко централізовану, дисципліновану політ. партію авангардист, типу, яка ставить за гол. мету встановлення такої диктатури; відніс найбільш важливі верстви селянства до спролетаризованого класу і теоретично обґрунтував ідею союзу робітників і селян під керівництвом міських пролетарів; чіткіше визначив шляхи і засоби боротьби за владу, віддаючи безперечний пріоритет збройному повстанню; створив теорії револ. ситуації, переростання буржуазно-дем. революції у революцію соціалістичну; зробив висновок про нерівномірність екон. і політ. розвитку капіталізму в умовах імперіалізму й можливість перемоги соціалізму в одній окремо взятій країні; обґрунтував завдання і програмну діяльність тимчасового револ. уряду у формі рад як органів революційно-дем. диктатури пролетаріату і селянства; висунув нові політ. гасла, особливо тактичного плану, які треба застосовувати напередодні революції, після її початку, у вогнищі збройного повстання, серед селян і які потрібно постійно змінювати залежно від обставин, застосовуючи методи діалектики; відкинув концепції національно-культурної автономії, багато нац. автономних союзів, доводячи, з одного боку, необхідність надання націям права на самовизначення від створення

федерацій до повного відокремлення у вигляді нац. д-в, а з іншого — необхідність боротьби, за усунення над. перегородок і побудови життя на принципах пролетар, інтернаціоналізму; сформулював лозунг перетворення імперіаліст, міждерж. війни у війну громадянську, у війну соціал-демократів воюючих країн проти власної буржуазії; теоретично узагальнив практику підпільної підпільної револ. боротьби; лишив поза увагою філософію істор. детермінізму, вважаючи, що не треба чекати на соціаліст, революцію як наслідок повного визрівання капіталізму, а треба здійснити Якомога раніше; окреслив безпосередні завдання побудови соціаліст, сусп-ва, захисту країни від зовн. агресії і внутр. контрревол. заколотів; розробив тактику політ. компромісів, тимчасових відступів від стратегічних рубежів; відзначив можливість творення соціаліст, д-ви на будь-яких засадах: унітаризму, авіоносії, федералізму і навіть конфедералізму; відмовився від висновку К. Маркса про придатність апарату деяких, бурж. д-в для соціаліст, перетворень і висунув як закон революції обов'язковість зламу будь-якої держ. машини; висловив припущення, що перехід від капіталізму до соціалізму дасть величезну кількість різноманітних політ. форм; зробив внесок у концептуальну скарбницю світового конституціоналізму у вигляді його нових теор. засад, реалізованих у чотирьох введених у дію конституціях — РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР, Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, Декларації прав народів Росії та ін.; акцептував не на проголошенні формальних прав і свобод людини і громадянина, а на матер. гарантіях їх реального забезпечення. Що стосується України, то Ленін весною і влітку 1917 р. підтримував Центральну Раду, на поч. грудня 1917 р. визнав УНР як самостійну д-ву, але згодом оголосив її війну; визнав незалежність УСРР у 1919 р.; в останні роки життя виступав проти сталій, політики автономізації.

З часом політ. практика довела помилковість низки теор. засад Л.: штучного підхльостування істор. процесу, гіперболізації класової боротьби; відмови від доктрини парлам. республіки, концепції розподілу влад, теорій природних прав людини і сусп. договору, тлумачення пролетарської демократії як такої, що не може обмежуватися старим правом; надмірного перевищення гасел револ. доцільності і револ. правосвідомості; повного підпорядкування особистого — колективному, особи — дві, національному — соціальному; безпідставного розрахунку на світову соціаліст, революцію тощо. Нищівного удару по Л., починаючи з другої пол. 20-х рр., завдали Й. Сталін і наступні провідники КПРС, канонізувавши це вчення, перетворивши його на реліг. культ. Під гаслами Л., але у зовсім інших істор. обставинах запроваджувався жорстокий політ. терор, у ході якого загинула абсолютна більшість соратників Леніна. В сучас. умовах доктрина Л. вивчається в її первинному вигляді: не як політ. ідеологія більшовизму а як частина спадщини рос. і світової політ. думки. (Друкується за: О. М. Мироненко. Політологічний енциклопедичний словник.)

Марксизм — одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки в новітній історії людства. М., джерелом якого є класична нім. філософія, англ. політ. економія та франц. утопічний соціалізм, ґрунтується на таких стрижневих політ. ідеях: істинне народодовладдя можливе лише за умов подолання приватної власності на осн. засоби виробництва та їх усупільнення; досягнення у сусп-ві повної соціальної справедливості, побудова його на соціаліст, засадах знайде практичну реалізацію або мирними засобами, або шляхом збройного повстання народу; визначальними у політ. розвитку людства є матер. виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин, взаємодія базису і надбудови, соціального буття, класова боротьба тощо; гол. умовою перемоги революції й переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоча б у наймогутніших д-вах, є диктатура пролетаріату; авангардом робітничого класу має бути комуніст, партія, яка ставить за мету організацію його класової боротьби, керівництво нею, завоювання політ. влади; робітничий клас

і його партія у своїй діяльності повинні керуватися не девізом «Усі люди брати», а гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», тобто принципом пролетар, інтернаціоналізму; не може бути вільним народ, який пригнічує інші народи; держ. і правові відносини можуть бути зрозумілими не із самих себе, а з матер. відносин, не закон — фундамент для сусп-ва, а сусп-во — фундамент для закону; громадян. сусп-во — це сама людина у її сусп. відносинах, воно складається не з окремих індивідів, а відображає суму зв'язків і відносин, у яких індивіди перебувають один щодо одного; анатомія громадян. сусп-ва — у політ. економії; д-ва — механізм економічно наймогутнішого класу, який за його допомогою стає і політично панівним, але вона не є силою, зовні нав'язаною сусп-ву, вона є продуктом сусп-ва на певному ступені розвитку і прагне весь час стати над цим сусп-вом; право — зведена у закон воля правлячого класу, зміст якої визначається матер. умовами життя такого класу; політ. влада — організоване насильства одного класу задля придушення інших; бурж. конституціоналізм, бурж. парламентаризм, бурж. загальне виборче право — формальні, урізані, а часом і фіктивні, а тому непридатні для побудови нового сусп-ва; одне з гол. завдань нар. революції — зламати бурж. держ. машину й організувати її за типом Паризької комуни (держава-комуна), поєднавши в одному органі функції законод. і викон. влади: пролетаріат не задовольняється рівністю перед законом, бо потребує рівності у суспільно-екон. сфері, але не дрібнобуржуазна «зрівнялівка»; центр, питання будь-якої революції — питання влади; революція є локомотивом історії, вищою формою класової боротьби і повинна бути перманентною, повстання — це револ. мистецтво; скидаючи будь-яку стару владу, революціонери не можуть спиратись на старі закони; творцем історії є народ, а не герої, видатні особистості; комуніст, сусп. — екон. формація складається з двох фаз — соціалізму і комунізму; у комуніст, сусп-ві не буде приватної власності, експлуатації людини людиною, д-ва і право поступово відімруть, поступившись громад. самоуправлінню не людьми, а речами і виробничими процесами в умовах централізованої економіки; класи будуть знищені, згодом зникнуть нац. відмінності, протилежність між розумовою і фізичною працею, містом і селом, праця стане першою потребою життя, запанує повна соціальна рівність і принцип «кожний — за здібностями, кожному — за потребами!»; людство здійснить стрибок з царства необхідності у царство справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

Основоположники марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс значну увагу приділяли Україні: високо оцінювали роль Запорозької Січі, селянський рух напередодні реформи 1861 р., чітко відокремлювали укр. націю від інших народів, вважали її поневоленою нацією, але при цьому доводили, що українство не здатне до власного державотворення, приречене на зникнення, й віддавали перевагу серед слов'ян росіянам і полякам. Ідеї марксизму в Україні популяризували М. Зібер, С. Подолинський, М. Павлик, І. Франко, Леся Українка, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, М. Туган-Барановський, Ю. Бачинський, Л. Юркевич та ін. У 20 ст. М. був значно трансформований В. Ленінін, який надав йому «російського забарвлення», а згодом спотворений І. Сталінін і перетворений разом з ленінізмом і науки в ідеологію, своєрідну реліг. догму. На сході і заході, півночі і півдні М. тлумачився по-різному, на його фундаменті виникло безліч партій і орг-цій, рухів і течій. Почасти під його прикриттям пропагуються погляди, які не мають нічого спільного з класичним М, Вульгаризовані псевдомарксист. уявлення про соціалізм, д-ву, власність призвели до кризи і трагедії м. Однак, хоча в сучас. умовах по-іншому оцінюються питання про власність, владу, революції і реформи як основоположні для досягнення соціального ідеалу, европ. філос. й сусп. — політ. думка високо цінує К. Маркса, називаючи його ім'я поряд з іменами М. Вебера і Е. Дюркгейма. Що ж до М., то він як філос. система органічно увійшов у духовну тканину сучас. цивілізації, а неомарксистами

вважали і вважають себе багато прогресивних мислителів Заходу. (Друкується за: О. М. Мироненко. Політологічний енциклопедичний словник.)

Марксизм-ленінізм — революційне вчення Маркса, Енгельса, Леніна; цілісна системи філософських, економічних та соціально-політичних поглядів, які формують світогляд пролетаріату. Офіційна ідеологія Радянського Союзу і країн Східної Європи, що потрапили у сферу радянського впливу. Марксизм виник у 40-ві роки XIX ст., коли на історичну арену виходить робітничий клас. Теоретичні основи марксизму заклали Маркс та Енгельс. Теоретичну розробку теорії марксизму XX ст. взяв на себе Ленін. Однак між марксизмом XIX і марксизмом XX ст. існують суттєві відмінності, що й дало підстави деяким дослідникам проводити різницю між «істинним» марксизмом і ленінізмом. Маркс та Енгельс передбачали соціократичну революцію в найрозвиненіших капіталістичних країнах, де пролетаріат був найчисленнішим і найорганізованішим, яка повинна була відбутися за допомогою масових акцій, організованих профспілками та демократичними організаціями. Ленін пристосував цю теорію до потреб змовницької революційної організації, Прийняття представницької демократії означали б для більшовиків втрату влади (оскільки їх підтримувала лише невелика група робітників). Для узаконення своєї монополії на владу, строгої ієрархії всередині партії були розроблені доктрини диктатури пролетаріату та демократичного централізму. Ленін звів Марксове поняття диктатури пролетаріату до організованої гвардії пригноблених з метою знищення гнобителів і сформував принципи революційної партії «нового типу». Справжньої демократії, на його думку, можна було досягнути лише шляхом ліквідації експлуататорської меншості всередині партії домінуючи позиції партійного керівництва мотивувалась його більшим знанням «наукової» доктрини й існуванням контрреволюційних елементів, що проникали в партію, ще це закладали ідейні основи масових репресій і т. зв. «чисток партії», які набрали особливо широких масштабів і жорстокості в період правління Сталіна. Очевидний успіх радянського режиму в побудові сильної індустріалізованої держави (з відсталою селянською Росією), яка спромоглася перемогти фашистську Німеччину, став поштовхом (у багатьох випадках за допомогою Радянської Армії) до відтворення радянського режиму в багатьох східноєвропейських країнах, Китаї, на Далекому Сході, в Азії, на Кубі.

Сталінізм — одна з форм тоталітаризму, що сформувалася в СРСР у роки існування культу особи Й. Сталіна. С. бере свій початок з кінця 1920-х рр., з т. зв. «великого перелому». На практиці означав створення командної економіки, відмову від непиських ринкових елементів управління нар. госп-вом, прискорену індустріалізацію, примусову колективізацію сільського госп-ва. «Соціалістичні перетворення» здійснювалися методами терору. Використовувались найрізноманітніші методи тиску обкладання високими податками, заковування (тавро саботажника, негідника троцькіста, правохильника, космополіта тощо), терор голодом, масові репресії, депортації. С. не був окремішньою ідеол. системою, а становив крайню, радикальну форму реалізації комуністичного, марксистсько-ленінського вчення.

Передбачав звеличення ролі однієї особи, приписування їй за життя визначального впливу на хід істор. розвитку, коли ця особа підмінює все керівництво партії, ліквідує демократію, встановлює диктаторський режим. Під С. розуміють не доктрину Сталін не був теоретиком, а створеним монопартійну диктатуру, практику поліцейського терору з показовими судами і самозвинуваченнями, з концентраційними таборами, нещадною ліквідацією будь-якої опозиції, безконтрольною диктатурою вождя партії, якому підпорядковані «за конод... викон. і судова влада в централізованій рад. д-ві. З часом ідеологія і практика С. трансформувалася. Фактично існували в СРСР до кінця 1980-х рр. (Друкується за: О. А. Удод. Політологічний енциклопедичний словник.)

Питання до дискусії

1. Чи є закономірним поява і розвиток ленінізму як нової ортодоксальної ідеології і політичної течії?
2. У чому суть антиномій марксизму-ленінізму?
3. Спільне і особливе в різноманітних гілках ленінізму.
4. Більшовизм: це випадковість чи закономірність?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних і магістерських робіт

1. Адаптація марксизму до національного контексту в Росії: плеханівська концепція.
2. Сутність і особливості марксизму «ревізіоністського» типу.
3. Ортодоксальний комунізм як офіційна ідеологія і практика.
4. Класичний неомарксизм: сутність та перспективи розвитку.
5. Теорія і практика італійського «марксизму».
6. Роберт Міхельс як засновник сучасної партології.
7. Немарксистське тлумачення Пуланзасом політичної влади і держави.
8. Лев Троцький як політичний теоретик і практик (аналіз суперечностей концептуальних засад).
9. Бухарінська концепція соціалізму в контексті класичного марксизму.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть порівняльну характеристику політичних поглядів таких ідеологів і практиків ортодоксального комунізму як В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький та М. Бухарін (письмово).
2. Розробіть структурно-логічну таблицю обґрунтування політичного ідеалу такими дослідниками класичного марксизму, як А. Грамші, Н. Пуланзас та Р. Міхельс.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика розвитку політичної науки в ХХ ст. у контексті марксизму.
2. Теорія і практика ленінізму.
3. Теорія перманентної революції Л. Троцького.
4. Бухарінська концепція «соціалістичного будівництва».
5. Сутність і характерні риси неомарксизму в ХХ ст.

Питання до іспиту

1. Сутність і основні напрями розвитку постмарксистських концепцій політичної науки.
2. Спільне і особливе в розвитку ортодоксального комунізму.
3. Ленінська теорія та практика соціалістичного і комуністичного будівництва.
4. Л. Троцький про революцію і соціалізм.
5. Обґрунтування М. Бухарінін концептуальних засад соціалістичної теорії і практики.
6. Характерні риси неомарксистських концепцій політичного розвитку суспільства (А. Грамші, р. Міхельс та Н. Пуланзас).

Література

1. В. І. Ленін. Держава і революція // Повне зібрання творів.
2. В. І. Ленін. Чергові завдання Радянської влади // Повн. збір. тв. — Т. 36.
3. В. І. Ленін. Що робити? // Повн. збір. творів. — Т. 6.

4. Л. Троцький. Моя жизнь. — Берлин, 193 с.
5. Л. Троцький. История российской революции. — Ч. 1; 2. — Берлин, 1930.
6. Н. Бухарин. Путь к социализму: Избр. произведения. — Новосибирск: Наука, 1990.
7. Н. Бухарин. Проблемы теории и практики социализма. — Новосибирск: Наука, 1990.
8. Gramsci, A.: Selection from Political Writings, 1910 — 1920, trans. J. Mathews, ed. Q. Hoare. London: Lawrence & Wishart; New York: International Publishers, — 1977.
9. Gramsci, A.: Selection from the Prison Notebook, trans. Q. Hoare and G. Nowell Smith. London: Lawrence & Wishart; New York: International Publishers, — 1971.
10. Poulantzas N. On Social Classes/Structured Social Inequality: A Reader in Comparative social Stratification/Ed. by C. S. Heller. New York; London, — 1969.
11. Trotsky, L.: *Terrorism and Communism* (1920), trans. M. Shachtman. Ann Arbor: University of Michigan Press, — 1961.
12. Trotsky, L.: *The History of Russian Revolution* (1932-3), trans. M. Eastman. London: Gollanz, — 1965.
13. Trotsky, L.: *The Permanent Revolution and Results and Prospects*, trans. J. G. Wright; rev. V. Pearce. London: New Park, — 1962.
14. Антонио Грамши. Избранные произведения. — Т. 1—3, — 1957—59.
15. Грамши Антонио. Тюремные тетради. Антология мировой политической мысли. — Т. 2.
16. Грецький М. Н. Антонио Грамши — политик и философ. — М.: Наука, 1991.
17. Емельянов Ю. В. Заметки о Бухарине: революция, история, личность. — М.: Молодая гвардия, 1989.
18. Кирилюк Ф. М. Про працю В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади». — К.: Політвидав України, 1990.
19. Кирилюк Ф. М. Троцький і соціалізм. — К., 1991.
20. Лопухов Б. р. Антонио Грамши. — М., 1963.
21. Міхельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия // Социологические исследования. 2000. — № 1.
22. Міхельс Р. Принципиальное в проблеме демократии // Социологический журнал. 1994. — № 3.
23. Міхельс Р. Социология политической партии в условиях демократии // Диалог. 1990. — № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18; — 1991. — № 3.
24. Мушинский О. В. Антонио Грамши — учение о гегемонии. — М.: Международные отношения, 1990.
25. Пуланзас Н. Политическая власть и социальные классы. Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. — Т. 2.
26. Хабермас Юрген. Будущее человеческой природы: Пер. с нем. — М.: Весь мир, 2002.
27. Хабермас Юрген. Демократия. Разум. Нравственность: Москов. лекции и интервью. — М.: Академия, 1995.

«РЕАЛІСТИЧНІ» ТЕНДЕНЦІ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ. ТЕОРІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

1. Категорія «політичного» у концепції Карла Шмітта.
2. Теорія інституціоналізму Моріса Оріу.
3. Теорія «елітарної демократії» Йозефа Шумпетера.
4. Проблеми ідеології та утопії в політичній концепції Карла Мангейма.

На останнє десятиліття XIX — початок XX ст. припадає бурхливий економічний та політичний розвиток західно-європейських країн і США, які вступили в епоху імперіалізму. Ці процеси досить відчутно позначилися на розвитку тогочасної суспільної думки. Особливо у США реформаторський «прогресистський» рух, до якого були причетні академічні політологи, у працях яких були відображені філософсько-гносеологічні наслідки методологічної кризи історизму і підйом філософії прагматизму, помітно вплинули на професійний і методологічний рівень політології.

Для того щоб розробити наукові принципи пізнання таких важливих сфер суспільного життя, як державний апарат, уряд, політичне лідерство, виборча система тощо, існуюча на той час методологічна база була занадто абстрактною, формальною і описовою. Нові проблеми та інтереси практичної політики потребували переорієнтації діяльності політологів на аналіз сучасних їм, реально діючих державно-політичних устроїв і неформальних процесів, які проходили в них: громадська думка, групи тиску, групи інтересів і т. п. На початку століття досить помітними були «реалістичні» тенденції в політичній науці (Р. Міхельс, А. Бентлі, М. Оріу, В. Вільсон, Л. Лоуелл, А. Харт та ін.). Їх самовизначенню сприяла певною мірою «американізація», що виразилося в створенні в 1903 р. Американської асоціації політичних наук і проголошення нею «реалістичної» перспективи розвитку цієї дисципліни. Поряд із цим історичний і правовий підходи продовжували утримувати міцні позиції в політичних дослідженнях, домінуючим предметом яких залишалося описування держави і конституційне право, недержавних формувань і т. п., тобто певних інституційних утворень.

Категорія «інститут» розглядається в ряді дисциплін — політології, соціології, юриспруденції тощо.

Термін «Інститут» (лат. Institutum — установлення, заснування) означає сукупність фундаментальних форм або структур суспільної організації, встановлених законом або звичаями конкретного людського співтовариства.

Питання про необхідність з'ясування сутності суспільних об'єднань ставилося давно. Люди, що жили разом на даній території і в силу самої людської природи були схильні до суперечок, підмітили що для безконфліктного, безкровного вирішення суперечностей між ними потрібні якісь усіма визнані установи, ті чи інші форми суспільного розпорядку.

Б. Ротстайн у книзі «Політична наука: нові напрямки» писав: «Члени общини переконуються в тому, що для захисту спільних інтересів їм необхідні чотири основних політичних інститути. Потреба в створенні першого з них визначається необхідністю прийняти рішення про те, яким чином необхідно регулювати спільні інтереси (інститути законодавчої влади). Другий означає необхідність реалізації прийнятих рішень (інститути виконавчої влади). Третій — потрібний для врегулювання спірних проблем, що виникають, та інтерпретації застосування загальних правил, розроблених органом законодав-

чої влади, до кожного конкретного випадку (інститути судової влади). Четвертий тип необхідний для того, щоб карати порушників загальноприйнятих правил незалежно від того, чи належать вони до членів цієї групи чи ні (інститут примусу)». Так виникли політичні інститути. В науковій літературі дається таке їх визначення.

Політичний інститут — це, по-перше, стан організованої спільноти, організаційна форма об'єднання людей в особливе співтовариство, яке засноване на колективній волі, цілях і способі життєдіяльності; по-друге, ідеальна модель асоціації людей, яка формується з приводу влади і впливу, яка підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і яка спирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми (установлення); по-третє, — реалізація і відтворення моделей (систем принципів і норм, правил і цілей) спілкування в структурі сукупної практики політичної активності індивідів і груп, людського соціуму в цілому.

У мислителів сивої давнини проблеми політичних інститутів займали одне з центральних місць. Їх цікавило, насамперед, питання про співвідношення того сутнісного (субстанційного) змісту політики, яке пов'язане, з одного боку, із спілкуванням людей та їхніх груп з приводу влади, а з іншого, — із інституційними формами політики, за якими стоять інститути і структури.

Серед основних проблем класичної політичної теорії було визначення того, які політичні інститути сприяють удосконаленню суспільства і людини. І тому центральними об'єктами осмислення була держава, конституція, уряд.

До кінця XIX — початку XX ст. в науці панувало уявлення про державу як першооснову політичного життя, а під інститутами розумілися лише адміністративні установи і юридичні норми.

У класичній і сучасній політичній науці представлено багато підходів і тлумачень політичних інститутів. Але вивчення їх сутності, взаємозв'язку і розвитку було закладено в кінці XIX — на початку XX ст. такими вченими, як К. Шмітт, М. Оріу, Й. Шумпетер, К. Мангейм та ін.

1. ТЕОРІЯ «ПОЛІТИЧНОГО» КАРЛА ШМІТТА

Карл Шмітт підкреслював, що «політичне може набирати свою силу з різноманітних сфер людського життя, з реальних, економічних, моральних та інших протилежностей». Але «політичне не являє собою власне предметну сферу...».

Довідка

Шмітт Карл народився в 1888 р. в Плетттенберзі, Вестфалія (ФРН). Закінчив юридичний факультет берлінського університету. В 1921—45 університетах у Мюнхені, Бонні, Кельні, Берліні. Був одним із лідерів «нового консервативного руху» поряд із О. Шпенглером і Е. Юнгером. Власне, саме цей рух інтелектуально підготував перемогу націонал-соціалізму, але, як завжди в таких випадках, ідеологія «духівників» була до невідомості перевернута послідовниками. Більшість «консервативних революціонерів» згодом відреклися від націонал-соціалізму в гітлерівському варіанті і прямо встали в опозицію до нього. Карл Шмітт вступив у НСДАП і активно співпрацював з режимом, терплячи всілякі неприємності від ідіотизму влади, поки не був заарештований амери-

канцями і відсидів два роки в таборі для «важливих осіб». Довгий час він не мав паспорта і не міг викладати, і тільки в 70-х роках світова популярність повертається до нього, досліднику об'єктивних факторів історичного процесу. Унікальність Шмітта полягає в тому, що він поєднує у своїй філософії безсторонній об'єктивний аналіз історії з відстоюванням, на перший погляд, дуже упереджених суб'єктивних початків. Шмітт пише мовою німецької класичної філософії, філософії системної. Він ніколи не апелює до суб'єктивних факторів і жорстко заперечує романтизм — власне, перший етап реакції на Просвіту, але в результаті свого аналізу він приходять до «донаукового», до «просвітницького» пояснення картини світу. Світ Шмітта — це світ середньовічного герметика, світ стихій і пристрастей, що киплять і вирують через усю історію, але підлеглих математичній логіці.

Його перу належать такі праці: «Диктатура» (1921), «Поняття політичного» (1928, 1932); «Легальність і легітимність» (1932); «Політична теологія» (1-е вид. 1922, 2-е — 1970).

Поняття політичного. Ця проблема досліджується в праці Шмітта «Поняття політичного». Тут він визначає сутність політичного через специфічні політичні поняття, які відрізняються від критеріїв інших сфер людського життя (моралі, економіки, і т. д.). Такі поняття ґрунтуються на «останніх відмінностях» відповідних сфер (наприклад, у моралі — це розмежування благого і злого, в економіці — прибуткового і збиткового), які однозначно вказують на їх предметну самостійність. Специфічно політичним, за Шміттом, є розрізнення «друга і ворога» як «вищого ступеня інтенсивності поєднання або роз'єднання асоціації або дисоціації». І хоча політичне не означає ніякої предметної сфери, а тільки вказує на ступінь інтенсивності поєднання або роз'єднання людей, воно наповнює світ політики своїм особливим змістом і вимагає керуватися іншими підходами при аналізі політики. Уже тому «ворога» і «друга» необхідно «брати в їх конкретному екзистенційному смислі». «Ворог» у такому трактуванні розуміється не як дехто або дещо інше, «не наше», чуже, яке «відстоює свій власний буденний рід життя»; це «не конкурент і не противник», тим паче не результат особистої пристрасті або антипатії, це «сукупності людей у стані боротьби, яка протистоїть такій самій сукупності в публічній сфері».

Протилежності, які виникають за різними причинами і які набувають різних форм (конкуренція, дискусія) існують у будь-якій сфері людського життя, і будь-яка конкурентна протилежність у принципі може стати політичною, якщо розпочне ефективно розділяти людей на «друзів» і «ворогів». Шмітт зроби акцент на конкретні ситуації, при яких виникають протилежності, бо інакше всі політичні поняття, уявлення і т. п. стають «порожніми фікціями», втрачають космічний сенс. Звідси робиться висновок про всепроникливий характер політики, принципову неможливість її ізоляції від суспільства, і навпаки.

Розподіл на «друзів і ворогів», на думку Шмітта, знаходить вираз в боротьбі, що розуміється як «буденний витік». Немає сенсу говорити про політику, якщо «немає в наявності реальної можливості боротьби», яка пов'язана, в свою чергу, з можливістю виникнення «вирішального випадку» фізичного знищення. Звичайно, зазначає він, політика не тотожна кровопролиттю, війні (між державами чи громадянській), революції — вони втілюють постійно присутню можливість граничного виразу політики.

Концепт «політичного», що сприймався тоді і зараз як відверто антиліберальний, був лише органічним елементом масштабної критики Шміттом лібералізму як

політичної теорії. Точніше, він вважав, що лібералізм як ідеологія взагалі не в змозі створити й обґрунтувати «специфічно політичну ідею». Головною перешкодою для цього мислився послідовний чистий індивідуалізм, який утворює ціннісне і значеннєве ядро лібералізму. Політичне ж припускає колективну дію, протилежну вській частці. В працях «Політична теологія 1» і «Політична теологія 2» вчений дає розгорнуту критику лібералізму і сформульованої в його концепції «правової держави». Лібералізм, на його думку, відкриває дорогу формування тоталітарної держави, «тотальної війни» і поширенню концепцій «тотального ворога».

Поняття про «державу» як виток поняття «політичного». Шмітт звернув увагу на зв'язок політичного і держави, зауваживши при цьому, що поняття «держави» передбачає поняття «політичного». Ототожнювати їх — неправильно, стверджує він. «Держава особливого роду стан народу, який у вирішальному випадку стає найважливішим». Саме держава має право визначати «ворога» (внутрішнього чи зовнішнього) і розпочинати з ним боротьбу (війну), тобто право приймати «рішення відносно найважливішого випадку».

Мислитель зазначає, що прирівнювання державного до політичного стає неправильним і вводить нас в оману: чим більше держава і суспільство починають пролизувати один одного, усі питання, що колись були державними, стають суспільними, і навпаки: усі справи, які колись були «лише» суспільними, стають державними, що відбувається при демократично організованому суспільному устрою (Gemeinwesen). Тоді області, колись «нейтральні» — релігія, культура, утворення, господарство, перестають бути «нейтральними» (у змісті недержавними і неполітичними). Полемічним контр-поняттям проти нейтралізації і деполітизації таких важливих предметних сфер виступає тотальна держава; ототожнення держави і суспільства.

Шмітт пише, що політична протилежність — це протилежність найінтенсивніша, найбільш крайня, і будь-яка конкретна протилежність стає політичною тим більше, чим більше вона наближається до поділу на групи «друг — ворог». Усередині держави як організованої політичної єдності, де приймається для себе рішення про друга і ворога, поряд з первинними політичними рішеннями і під захистом прийнятого рішення виникають численні вторинні поняття про «політичне». Це відбувається за допомогою ототожнення політичного з державним. Результатом такого ототожнення виявляється, наприклад, протиставлення «державно-політичної» позиції партійно-політичній, або ж можливість говорити про політику в сфері релігії, про шкільну політику, комунальну політику, соціальну політику і т. д. самої держави».

Особливого значення Шмітт надає правильному розумінню «друг — ворог» між народами. З цього приводу він зазначає: «друг — ворог» як критерій розрізнення аж ніяк не означає, що певний народ вічно повинен бути другом чи ворогом іншого народу, що нейтральність неможлива чи не могла б мати політичного змісту. Тільки поняття нейтральності, як і будь-яке політичне поняття, теж у кінцевому рахунку припускає реальну можливість поділу на групи «друг — ворог». Якби на землі залишався тільки нейтралітет, то тим самим кінець прийшов би не тільки війні, а й нейтралітету як такому, так само як і всякій політиці, в тому числі й політиці щодо запобігання війні, що кінчається, як тільки реальна можливість боротьби відпадає.

Світ, у якому була б цілком усунута і зникла б можливість такої боротьби, став би світом без розрізнення друга і ворога і внаслідок цього — світом без політики. У

ньому, можливо, малися б безліч дуже цікавих протилежностей і контрастів, усякого роду конкуренція й інтриги, але не мала б змісту ніяка протилежність, на підставі якої від людей вимагалася б самопожертва і їм надавалися б повноваження проливати кров і убивати інших людей. І тут для визначення поняття «політичне» теж не важливо, чи бажаний такого роду мир без політики, як ідеальний стан. Феномен «політичне» можна зрозуміти лише через віднесення до реальної можливості поділу на групи друзів і ворогів.

З категоріальної ознаки політичного, підкреслює Шмітт, впливає плюралізм світу держав. Політична єдність за своєю сутністю не може бути універсальною, яка охоплює людство й увесь світ єдністю. Якщо різні народи, релігії, класи й інші групи людей, що живуть на Землі, виявляться в цілому об'єднані таким чином, що боротьба між ними стане немислимою і неможливою, то й громадянська війна усередині імперії, що охоплює всю Землю, навіть як щось можливе ніколи вже не буде фактично прийматися в розрахунок, тобто розрізнення друга і ворога припиниться, тоді будуть лише вільні від політики світогляд, культура, цивілізація, господарство, мораль, право, мистецтво, бесіди і т. д., але не буде ні політики, ні держави.

З погляду Шмітта, людство як таке не може вести ніякої війни, тому що в нього немає ніякого ворога, щонайменше на цій планеті. Поняття «людство» виключає поняття «ворог», тому що й ворог не перестає бути людством, і тут немає ніякого специфічного розрізнення. Те, що війни ведуться в ім'я людства, не є спростуванням цієї простої істини, але має лише особливо яскраво виражений політичний зміст. Якщо держава в ім'я людства бореться зі своїм політичним ворогом, то це не війна людства, але війна, для якої визначена держава намагається на противагу своєму військовому супротивнику окупувати універсальне, поняття, щоб ідентифікувати себе з ним (за рахунок супротивника), подібно тому як можна зловжити поняттями «мир», «справедливість», «прогрес», «цивілізація», щоб зажадати їх для себе і відмовити в них ворогу. «Людство» — особливо придатний ідеологічний інструмент імперіалістичних експансій і у своїй етично-гуманітарній формі це специфічний засіб економічного поневолення.

Поняття «Суверен» створює і гарантує ситуацію як ціле в його тотальності. Він має монополію цього останнього рішення. У цьому складається сутність державного суверенітету, що юридично повинна правильно визначатися як монополія рішення («decision» франц., звідси — *децизіонізм*, термін Шмітта). «Усі точні поняття сучасного вчення про державу являють собою секуляризовані теологічні поняття». «Надзвичайний стан має для юриспруденції значення, аналогічне значенню чуда для теології». «Ідея сучасної держави реалізується сукупно з деїзмом за допомогою такої теології і метафізики, що виганяє чудо зі світу». Подібні міркування поставили Шмітта для ліберальної правової думки поза законом. Називаючи себе правознавцем і юристом, Шмітт чи свідомо, чи ні, приводить до заперечення юридичного, до ніцшеанського презирства до права взагалі.

Порядок вище за все. Цей максималізм значною мірою визначав характер творчості Шмітта і самого його життя. Часто це пов'язують з нездоланим почуттям страху, що переслідувало його все життя. Цей страх, мабуть, не мав конкретних основ, але, охороняючи особистість від руйнування, сублімувався в роботі.

Перевага норми як такого її змісту знайшла відображення в теорії децизіонізму (теорії рішення). Ця теорія, як і всі положення Шмітта, мала гостро полемічний характер і була спрямована проти юридичного позитивізму. У рамках останнього но-

рмтворчість мислилася як послідовний процес сходження від загальних і абстрактних норм до більш конкретного. Норма завжди визначається іншою нормою. Якщо цього в тій чи іншій ситуації зробити було не можна, вона була не правовою і, відповідно, не підлягала розгляду юридичною наукою. Шмітт вважав, що такі ситуації (він називав їх «винятковим станом» — це може бути війна чи надзвичайний стан, але головне — це ненормальність, відсутність норми) підлягають правовому регулюванню. А саме, шляхом прийняття особистого, нізвідки не виведеного рішення про створення нової норми. «Суверенний той, хто приймає рішення про надзвичайний стан» — це означає, що вищою владою в даний момент володіє саме той, хто може прийняти таке рішення і ствердити його загальнозначимість. Власне, право, вважав К. Шмітт, завжди створюється політичним рішенням, а не виводиться з деякої абстрактної загальної норми. А тому, що будь-який політичний порядок потребує формалізації, то кожен порядок є правовий порядок і кожна держава є правова держава. Подібне розуміння останнього, мабуть, сильно відрізняється від загальноприйнятого, коли зміст норм повинен відповідати цілком визначеним і конкретним положенням.

Таким чином у своїй роботі «Поняття політичного» Шмітт запропонував радикальну антитезу «друг—ворог» як критерій політичного. Не формулюючи поняття політики і політичного, взагалі не вважаючи, що останнє має яку-небудь власну предметну сферу, він зрозумів його як онтологічну сутність людського буття, зумовлену самою природою людини, а саме — його здатністю до розрізнення. В історичній реальності політичне є показник асоціації-дисоціації людей і досягнення соціальними конфліктами визначеного ступеня інтенсивності. Будь-який соціальний конфлікт (економічний, етичний тощо) лише тоді стає політичним, коли протиборчі групи людей здатні визначити один в одному ворога, що відрізняється від просто економічного конкурента, — «морального виродка», естетично потворного тим, що з ним (ворогом) необхідно битися до останнього.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ШМІТТ КАРЛ ПОНЯТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО

Понятие государства предполагает понятие политического. Согласно сегодняшнему словупотреблению, государство есть политический статус народа, организованного в территориальной замкнутости. Таково предварительное описание, а не определение понятия государства. Но здесь, где речь идет о сущности политического, это определение и не требуется. [...] Государство по смыслу самого слова и по своей исторической явленности, есть особого рода состояние народа, именно такое состояние, которое в решающем случае оказывается наиважнейшим, а потому, в противоположность многим мыслимым индивидуальным и коллективным статусам, это просто статус, статус как таковой. Большого первоначально не скажешь. Оба признака, входящие в это представление: статус и народ, — получают смысл лишь благодаря более широкому признаку, т. е. политическому, и, если неправильно понимается сущность политического, они становятся непонятными.

Редко можно встретить ясное определение политического. По большей части слово это употребляется лишь негативным образом, в противоположность другим понятиям в таких антитезах, как «политика и хозяйство», «политика и мораль», «политика и право», а в праве это опять-таки антитеза «политика и гражданское право» и т. д. [...] Государство тогда оказывается чем-то политическим, а политическое чем-то государственным, и этот круг в определениях явно неудовлетворителен.

В специальной юридической литературе имеется много такого рода описаний политического, которые, однако, коль скоро они не имеют политически-полемического смысла, могут быть поняты, лишь исходя из практически-технического интереса в юридическом или административном разрешении единичных случаев. [...]

Такого рода определения, отвечающие потребностям правовой практики, ищут в сущности лишь практическое средство для ограничения различных фактических обстоятельств, выступающих внутри государства в его правовой практике, но целью этих определений не является общая дефиниция политического как такового. Поэтому они обходятся отсылками к государству или государственному, пока государство и государственные учреждения, могут приниматься за нечто само собой разумеющееся и прочное. Понятны, а постольку и научно оправданны также и те общие определения понятия политического, которые не содержат в себе ничего, кроме отсылки к «государству», пока государство действительно есть четкая, однозначно определенная величина и противопоставит негосударственным и именно потому «неполитическим» группам и «неполитическим» вопросам, т. е. пока государство обладает монополией на политическое. [...]

Напротив, приравнивание «государственного к политическому» становится неправильным и начинает вводить в заблуждение, чем больше государство и общество начинают проникать друг друга; все вопросы, прежде бывшие государственными, становятся общественными, и наоборот: все дела, прежде бывшие «лишь» общественными, становятся государственными, как это необходимым образом происходит при демократически организованном общественном устройстве (Gemeinwesen). Тогда области, прежде «нейтральные» — религия, культура, образование, хозяйство, — перестают быть «нейтральными» (в смысле негосударственными и неполитическими). В качестве полемического контрпонятия против таких нейтрализаций и деполитизаций важных предметных областей выступает тотальное государство тождественности государства и общества, не безучастное ни к какой предметной области, потенциально всякую предметную область захватывающее. Вследствие этого в нем все, по меньшей мере, возможным образом, политично, и отсылка к государству более не в состоянии обосновать специфический различительный признак «политического». [...]

Определить понятие политического можно, лишь обнаружив и установив специфически политические категории. Ведь политическое имеет свои собственные критерии, начинающие своеобразно действовать в противоположность различным, относительно самостоятельным предметным областям человеческого мышления и действия, в особенности в противоположность моральному, эстетическому, экономическому. Поэтому политическое должно заключаться в собственных последних различениях, к которым может быть сведено все в специфическом смысле политическое действие. Согласимся, что в области морального, последнее различения суть «доброе» и «злое»; в эстетическом — «прекрасное» и «безобразное»; в экономическом — «полезное» и «вредное» или, например, «рентабельное» и «нерентабельное». Вопрос тогда состоит в том, имеется ли также особое, иным различениям, правда, не однородное и не аналогичное, но от них все-таки независимое, самостоятельное и как таковое уже очевидное различение как простой критерий политического и в чем это различение состоит.

Специфически политическое различение, к которому можно свести политические действия и мотивы, — это различение друга и врага. Оно даст определение понятия через критерий, а не через исчерпывающую дефиницию или сообщение его содержания. Поскольку это различение не выводимо из иных критериев, такое различение применительно к политическому аналогично относительно самостоятельным критериям других противоположностей: доброму и злему в моральном, прекрасному и безобразному в эстетическом и т. д. Во всяком случае, оно самостоятельно не в том смысле, что здесь есть подлинно новая предметная область, но в том, что его нельзя ни обосновать посредством какой-либо одной из иных указанных противоположностей или же ряда их, ни свести к ним. Если противоположность доброго и злого просто, без дальнейших оговорок, не тождественна противоположности прекрасного и безобразного или полезного и вредного и ее непозволительно непосредственно редуцировать к таковому, то тем более непозволительно спутывать или смешивать с одной из этих противоположностей противоположность друга и врага. Смысл различения друга и врага состоит в том, чтобы обозначить высшую степень интенсивности соединения или разделения, ассоциации или диссоциации; это различение может существовать теоретически и практически независимо от того, используются ли одновременно все эти моральные, эстетические, экономические или иные различения. Не нужно, чтобы политический враг был морально зол, не нужно, что-

бы он был эстетически безобразен, не должен он непременно оказаться хозяйственным конкурентом, а может быть, даже окажется и выгодно вести с ним дела. Он есть именно иной, чужой, и для существа его довольно и того, что он в особенно интенсивном смысле есть нечто иное и чужое, так что в экстремальном случае возможны конфликты с ним, которые не могут быть разрешены ни предпринятым заранее установлением всеобщих норм, ни приговором «непричастного» и потому «беспристрастного» третьего.

Возможность правильного познания и понимания, а тем самым и полномочное участие в обсуждении и произнесении суждения даются здесь именно и только экзистенциальным участием и причастностью. Экстремальный конфликтный случай могут уладить между собой лишь сами участники; лишь самостоятельно может каждый из них решить, означает ли в данном конкретном случае инобытие чужого отрицание его собственного рода существования, и потому оно [инобытие чужого] отражается или побеждается, дабы сохранен был свой собственный, бытийственный род жизни. В психологической реальности легко напрашивается трактовка врага как злого и безобразного, ибо всякое различие и разделение на группы, а более всего, конечно, политическое как самое сильное и самое интенсивное из них привлекает для поддержки все пригодные для этого различения. Это ничего не меняет в самостоятельности таких противоположностей. А отсюда следует и обратное: морально злое, эстетически безобразное или экономически вредное от этого еще не оказываются врагом; морально доброе, эстетически прекрасное и экономически полезное еще не становятся другом в специфическом, т. е. политическом, смысле слова. Бытийственная предметность и самостоятельность политического проявляются уже в этой возможности отделить такого рода специфическую противоположность, как «друг — враг», от других разлучений и понимать ее как нечто самостоятельное. [...]

Понятия «друг» и «враг» следует брать в их конкретном, экзистенциальном смысле, а не как метафоры или символы; к ним не должны подмешиваться, их не должны ослаблять экономические, моральные и иные представления, и менее всего следует понимать их психологически, в частно-индивидуалистическом смысле, как выражение частных чувств и тенденций. «Друг» и «враг» — противоположности не нормативные и не «чисто духовные». Либерализм, для которого типична дилемма «дух — экономика» (более подробно рассмотренная ниже в разделе восьмом), попытается растворить врага со стороны торгово-деловой в конкуренте, а со стороны духовной в дискутирующем оппоненте. Конечно, в сфере экономического врагов нет, а есть лишь конкуренты; в мире, полностью морализованном и этицированном, быть может, уже остались только дискутирующие оппоненты. Все равно, считают ли это предосудительным или нет, усматривают ли атавистический остаток варварских времен в том, что народы реально подразделяются на группы друзей и врагов, или есть надежда, что однажды это различие исчезнет с лица земли; а также независимо от того, хорошо ли и правильно ли (по соображениям воспитательным) выдумывать, будто врагов вообще больше нет, — все это здесь во внимание не принимается. Здесь речь идет не о фикциях и нормативной значимости, но о бытийственной действительности и реальной возможности этого различения. Можно разделять или не разделять эти надежды и воспитательные устремления; то, что народы группируются по противоположности «друг — враг»; что эта противоположность и сегодня действительна и дана как реальная возможность каждому политически существующему народу, — это разумным образом отрицать невозможно.

Итак, враг не конкурент и не противник в общем смысле. Враг также и не частный противник, ненавидимый в силу чувства антипатии. Враг, по меньшей мере эвентуально, т. е. по реальной возможности, — это только борющаяся совокупность людей, противостоящая точно такой же совокупности. Враг есть только публичный враг, ибо все, что соотносено с такой совокупностью людей, в особенности с целым народом, становится поэтому публичным. [...] Врага в политическом смысле не требуется лично ненавидеть, и лишь в сфере частного имеет смысл любить «врага своего», т. е. своего противника. [...]

Политическая противоположность — это противоположность самая интенсивная, самая крайняя, и всякая конкретная противоположность есть противоположность политическая тем более, чем больше она приближается к крайней точке, разделение на группы «друг — враг». Внутри государства, как организованного политического единства, которое как целое принимает для себя решение о друге и враге, наряду с первичными политическими решениями и под защитой принятого решения возникают многочисленные вторичные понятия о «политическом». Сначала это происходит при помощи рассмотренного в разделе первом отождествле-

ния политического с государственным. Результатом такого отождествления оказывается, например, противопоставление «государственно-политической» позиции партийно-политической или же возможность говорить о политике в сфере религии, о школьной политике, коммунальной политике, социальной политике и т. д. самого государства. Но и здесь для понятия политического конститутивны противоположность и антагонизм внутри государства (разумеется, релятивированные существованием государства как охватывающего все противоположности политического единства). Наконец, развиваются еще более ослабленные, извращенные до паразитарности и карикатурности виды «политики», в которых от изначального разделения на группы «друг — враг» остается уже лишь какой-то антагонистический момент, находящийся свое выражение во всякого рода тактике и практике, конкуренции и интригах и характеризующий как «политику» самые диковинные гешефты и манипуляции. Но вот то, что отсылка к конкретной противоположности содержит в себе существо политических отношений, выражено в обиходном словоупотреблении даже там, где уже полностью потеряно сознание «серьезного оборота дел».⁴

Повседневным образом это позволяют видеть два легко фиксируемых феномена. Во-первых, все политические понятия, представления и слова имеют полемический смысл; они предполагают конкретную противоположность, привязаны к конкретной ситуации, последнее следствие которой есть (находящее выражение в войне или революции) разделение на группы «друг — враг», и они становятся пустой и призрачной абстракцией, если эта ситуация исчезает. Такие слова, как «государство», «республика», «общество», «класс» и, далее, «суверенитет», «правовое государство», «абсолютизм», «диктатура», «план», «нейтральное государство» или «тотальное государство» и т. д., непонятны, если неизвестно кто *in concreto* должен быть поражен, побежден, подвергнут отрицанию и опровергнут посредством именно такого слова. Преимущественно полемический характер имеет и употребление в речи самого слова «политический», все равно, выставляют ли противники в качестве «неполитического» (т. е. того, кто оторван от жизни, упускает конкретное) или же, напротив, стремятся дисквалифицировать его, донести до него как на «политического», чтобы возвыситься над ним в своей «неполитичности» («неполитическое» здесь имеет смысл чисто делового, чисто научного, чисто морального чисто юридического, чисто эстетического, чисто экономического или сходных оснований полемической чистоты). Во-вторых, способ выражения, бытующий в актуальной внутри государственной полемике, часто отождествляет ныне «политическое» с «партийно-политическим»; неизбежная «необъективность» всех политических решений, являющаяся лишь отражением имманентного всякому политическому поведению различия «друг — враг», находит затем выражение в том, как убоги формы, как узки горизонты партийной политики, когда речь идет о замещении должностей, о прибыльных местечках; вырастающее отсюда требование «деполитизации» означает лишь преодоление партийно-политического и т. д. Приравнение политического к партийно-политическому возможно, если теряет силу идея охватывающего, релятивирующего все внутриполитические партии и их противоположности политического единства («государства»), и вследствие этого внутрисоциальные противоположности обретают большую интенсивность, чем общая внешнеполитическая противоположность другому государству. Если партийно-политические противоположности внутри государства без остатка исчерпывают собой противоположности политические, то тем самым достигается высший предел «внутриполитического» ряда, т. е. внутрисоциальное, а не внесоциальное разделение на группы «друг — враг» имеет решающее значение для вооруженного противостояния. Реальная возможность борьбы, которая должна всегда наличествовать, дабы речь могла вестись о политике, при такого рода «примате внутренней политики» относится, следовательно, уже не к войне между организованными единствами народов (государствами или империями), но к войне гражданской.

Ибо понятие «враг» предполагает лежащую в области реального эвентуальность борьбы. Тут надо отрешиться от всех случайных, подверженных историческому развитию изменений в технике ведения войны и изготовления оружия. Война есть вооруженная борьба между организованными политическими единствами, гражданская война — вооруженная борьба внутри некоторого (становящегося, однако, в силу этого проблематическим) организованного единства. Существенно в понятии оружия то, что речь идет о средстве физического убийства людей. Так же, как и слово «враг», слово «борьба» следует здесь понимать в смысле бытийственной изначальности. Оно означает не конкуренцию, не чисто духовную борьбу-дискуссию, не символическое борение, некоторым образом всегда совершаемое каждым человеком, ибо ведь и вся человеческая жизнь есть борьба и всякий человек — борец. Понятия «друг», «враг» и «борьба» свой реальный смысл получают благодаря тому, что они в особенности соотношены

и сохраняют особую связь с реальной возможностью физического убийства. Война следует из вражды, ибо эта последняя есть бытийственное отрицание чуждого бытия. Война есть только крайняя реализация вражды. Ей не нужно быть чем-то повседневно, чем-то нормальным, но ее и не надо воспринимать как нечто идеальное или желательное, а скорее, она должна оставаться в наличии как реальная возможность, откуда смысл имеет понятие врага.

Итак, дело отнюдь не обстоит таким образом, словно бы политическое бытие (*Dasein*) — это не что иное, как кровавая война, а всякое политическое действие — это действие военное и боевое, словно бы всякий народ непрерывно и постоянно был, относительно всякого иного народа, поставлен перед альтернативой «друг или враг», а политически правильным не могло бы быть именно избежание войны. Даваемая здесь дефиниция политического не является ни белицкой или милитаристской, ни империалистической, ни пацифистской. Она не является также попыткой выставив в качестве социального идеала победоносную войну и, удачную революцию, ибо ни война, ни революция не суть ничто социальное, ни нечто идеальное. [...]

Поэтому «друг — враг» как критерий различия тоже отнюдь не означает, что определенный народ вечно должен быть другом или врагом определенного другого народа и, что нейтральность невозможна или не могла бы иметь политического смысла. Только понятие нейтральности, как и всякое политическое понятие, тоже в конечном счете предполагает реальную возможность разделения на грунт «друг — враг», а если бы на земле оставался только нейтралитет, то тем самым конец пришел бы не только войне, но и нейтралитету как таковому, равно как и всякой политике, в том числе и политике по избежанию войны, которая кончается, как только реальная возможность борьбы опадает. Главное значение здесь имеет лишь возможность этого решающего случая, действительной борьбы, и решение о том имеет ли место этот случай или нет.

Исключительность этого случая не отрицает его определяющего характера, но лишь она обосновывает его. Если войны сегодня не столь многочисленны и повседневны, как прежде, то они все-таки настолько же или, быть может, еще больше прибавили в одолевающей мощи, насколько убавили в частоте и обыденности. Случай войны и сегодня — «серьезный оборот дел». Можно сказать, что здесь, как и в других случаях, исключение имеет особое значение, играет решающую роль и обнажает самую суть вещей. Ибо лишь в действительной борьбе сказываются крайние последствия политического разделения на группы друзей и врагов. От этой чрезвычайной возможности жизнь людей получает свое специфическое политическое напряжение.

Мир, в котором была бы полностью устранена и исчезла бы возможность такой борьбы, окончательно умиротворенный земной шар, стал бы миром без различия друга и врага и вследствие этого — миром без политики. В нем, быть может, имелось бы множество весьма интересных противоположностей и контрастов, всякого рода конкуренты и интриги, но не имела бы смысла никакая противоположность, на основании которой от людей могло бы требоваться самопожертвование и им давались бы полномочия проливать кровь и убивать других людей. И тут для определения понятия «политическое» тоже не важно, желателен ли такого рода мир без политики как идеальное состояние. Феномен «политическое» можно понять лишь через отнесение к реальной возможности разделения на группы друзей и врагов, все равно, что отсюда следует для религиозной, моральной, эстетической, экономической оценки политического.

Война как самое крайнее политическое средство вскрывает лежащую в основе всякого политического представления возможность этого различия друга и врага и потому имеет смысл лишь до тех пор, пока это представление реально наличествует или, по меньшей мере, реально возможно в человечестве. Напротив, война, которую ведут, по «чисто» религиозным, «чисто» моральным, «чисто» юридическим или «чисто» экономическим мотивам, была бы противна смыслу. Из специфических противоположностей этих областей человеческой жизни невозможно вывести разделение по группам друзей и врагов, а потому и какую-либо войну тоже. Войне не нужно быть ни чем-то благоспасительным, ни чем-то морально добрым, ни чем-то рентабельным; ныне она, вероятно, ничем из этого не является. Этот простой вывод по большей части затуманивается тем, что религиозные, моральные и другие противоположности усиливаются до степени политических и могут вызывать образование боевых групп друзей или врагов, которое имеет определяющее значение. Но если дело доходит до разделения на такие боевые группы, то главная противоположность больше уже не является чисто религиозной, моральной или экономической, она является противоположностью политической. Вопрос

затем состоит всегда только в том, наличествует ли такое разделение на группы друзей и врагов как реальная возможность или как действительность или же его нет независимо от того, какие человеческие мотивы оказались столь сильны, чтобы его вызвать.

Ничто не может избежать неумолимых следствий политического. Если бы враждебность пацифистов войне стала столь сильна, что смогла бы вовлечь их в войну против непацифистов, в некую войну против войны, то тем самым было бы доказано, что она имеет действительно политическую силу, ибо крепка настолько, чтобы группировать людей как друзей и врагов. Если воля воспрепятствовать войне столь сильна, что ей не страшна больше сама война, то, значит, она стала именно политическим мотивом, т. е. она утверждает, пусть даже лишь как вероятную возможность, войну и даже смысл войны. В настоящее время это кажется самым перспективным способом оправдания войны. Война тогда разыгрывается в форме «последней окончательной войны человечества». Такие войны — это войны по необходимости, особенно интенсивные и бесчеловечные, ибо они, выходя за пределы политического, должны одновременно умалить врага в категориях моральных и иных и делать его бесчеловечным чудовищем, которое должно быть не только отогнано, но и окончательно уничтожено, т. е. не является более только подлежащим водворению обратно в свои пределы врагом. Но в возможности таких войн особенно явственно сказывается то, что сегодня война как возможность еще вполне реальна, а только об этом и идет речь при различении друга и врага и познании политического. [...]

Всякая противоположность — религиозная, моральная, экономическая или этническая — превращается в противоположность политическую, если она достаточно сильна для того, чтобы эффективно разделять людей на группы друзей и врагов. Политическое заключено не в самой борьбе, которая опять-таки имеет свои собственные технические, психологические и военные законы, но, как сказано, в определяемом этой реальной возможностью поведении, в ясном познании определяемой ею собственной ситуации и в задаче правильно различать друга и врага. Религиозное сообщество, которое как таковое ведет войны, будь-то против членов другого религиозного сообщества, будь-то иные, есть — помимо того, что оно является сообществом религиозным — некое политическое единство. Оно является политической величиной даже тогда, когда лишь в негативном смысле имеет возможность влиять на этот чрезвычайно важный процесс, когда в состоянии препятствовать войнам путем запрета для своих членов, т. е. решающим образом отрицать качества врага за противником. То же самое относится к базирующемуся на экономическом фундаменте объединению людей, например промышленному концерну или профсоюзу. Так же и «класс» в марксистском смысле слова перестает быть чем-то чисто экономическим и становится величиной политической, если достигает этой критической точки, т. е. принимает всерьез классовую «борьбу», рассматривает классового противника как действительного врага и борется против него, будь-то как государство против государства, будь-то внутри государства, в гражданской войне. Тогда действительная борьба необходимым образом разыгрывается уже не по экономическим законам, но наряду с методами борьбы в узком, техническом смысле имеет свою политическую необходимость и ориентацию, коалиции, компромиссы и т. д. Если внутри некоего государства пролетариат добивается для себя политической власти, то возникает именно пролетарское государство, которое является политическим образованием в не меньшей мере, чем национальное государство, государство священников, торговцев или солдат, государство чиновников или какая-либо иная категория политического единства. Если по противоположности пролетариев и буржуа удается разделить на группы друзей и врагов, все человечество в государствах пролетариев и государствах капиталистов, а все иные разделения на группы друзей и врагов тут исчезнут, то явит себя вся та реальность политического, какую обретают все эти первоначально якобы чисто экономические понятия. Если политической мощи класса или иной группы внутри некоторого народа хватает лишь на то, чтобы воспрепятствовать всякой войне, какую следовало бы вести вовне, но нет способности или воли самим взять государственную власть, самостоятельно различать друга и врага и в случае необходимости вести войну, тогда политическое единство разрушено.

Политическое может извлекать свою силу из различных сфер человеческой жизни, из религиозных, экономических, моральных и иных противоположностей; политическое, не означает никакой собственной предметной области, но только степень интенсивности ассоциации или диссоциации людей, мотивы которых могут быть религиозными, национальными (в этническом или в культурном смысле), хозяйственными или же мотивами иного рода, и в разные

периоды они влекут за собой разные соединения и разъединения. Реальное разделение на группы друзей и врагов бытийственно столь сильно и имеет столь определяющее значение, что неполитическая противоположность в тот самый момент, когда она вызывает такое группирование, отодвигает на задний план свои предшествующие критерии и мотивы: «чисто» религиозные, «чисто» хозяйственные, «чисто» культурные — и оказывается в подчинении у совершенно новых, своеобразных и с точки зрения этого исходного пункта, т. е. «чисто» религиозного, «чисто» хозяйственного или иного, часто весьма непоследовательных и «иррациональных» условий и выводов отныне уже политической ситуации. Во всяком случае, группирование, ориентирующееся на серьезный оборот дел, является политическим всегда. И потому, оно всегда есть наиважнейшее разделение людей на группы, а потому и политическое единство, если оно вообще наличествует, есть наиважнейшее «суверенное» единство в том смысле, что по самому понятию именно ему всегда необходимым образом должно принадлежать решение относительно самого важного случая, даже если он исключительный.

Здесь весьма уместно слово «суверенитет», равно как и слово «единство». Оба они отнюдь не означают, что каждая частность существования всякого человека, принадлежащего к некоему политическому единству, должна была бы определяться, исходя из политического, и находиться под его командованием или же, что некая нейтральносткая система должна была бы уничтожить всякую иную организацию или корпорацию. Может быть так, что хозяйственные соображения окажутся сильнее всего, что желает правительство якобы экономически нейтрального государства; в религиозных убеждениях власть якобы конфессионально нейтрального государства равным образом легко обнаруживает свои пределы. Речь же всегда идет о случае конфликта. Если противодействующие хозяйственные, культурные или религиозные силы столь могущественны, что принимают решение о серьезном обороте дел исходя из своих специфических критериев, то именно тут они и стали новой субстанцией политического единства. Если они недостаточно могущественны, чтобы предотвратить войну, решение о которой принято вопреки их интересам и принципам, то обнаруживается, что критической точки политического они не достигли. Если они достаточно могущественны, чтобы предотвратить войну, желательную их государственному руководству, но противоречащую их интересам или принципам, однако недостаточно могущественны, чтобы самостоятельно, по своим критериям и по своему решению назначать [bestimmen] войну, то в этом случае никакой единой политической величины в наличии больше нет. Как бы то ни было, вследствие ориентации на возможность серьезного оборота дел, т. е. действительной борьбы против действительного врага, политическое единство необходимо, либо является главенствующим для разделения на группы друзей или врагов единством и в этом (а не в каком-либо абсолютистском) смысле оказывается суверенным, либо же его вообще нет. [...]

Государству, как сущности политическому единству, принадлежит *jus belli*, т. е. реальная возможность в некоем данном случае в силу собственного решения определить врага и бороться с врагом. Какими техническими средствами ведется борьба, какая существует организация войска, сколь велики виды на победу в войне, здесь безразлично, покуда политически единый народ готов бороться за свое существование и свою независимость, причем он в силу собственного решения определяет, в чем состоит его независимость и свобода. Развитие военной техники ведет, кажется, к тому, что остаются еще, может быть, лишь немногие государства, промышленная мощь которых позволяет им вести войну, в то время как малые и более слабые государства добровольно или вынужденно отказываются от *jus belli*, если им не удается посредством правильной политики заключения союзов сохранить свою самостоятельность. Это развитие отнюдь не доказывает, что война, государство и политика вообще закончились. Каждое из многочисленных изменений и переворотов в человеческой истории и развитии порождало новые формы и новые измерения политического разделения на группы, уничтожало существовавшие ранее политические образования, вызвало войны внешние и войны гражданские и то умножало, то уменьшало число организованных политических единств.

Государство, как наиважнейшее политическое единство, сконцентрировало у себя невероятные полномочия: возможность вести войну и тем самым открыто распоряжаться жизнью людей. Ибо *jus belli* содержит в себе такое полномочие. Оно означает двойную возможность: возможность требовать от тех, кто принадлежит к собственному народу, готовности к смерти и готовности к убийству и возможность убивать людей, стоящих на стороне врага. Но эффект, производимый нормальным государством, состоит, прежде всего, в том, чтобы вести полное умиротворение внутри государства и принадлежавшей ему территории, установить «спокойствие, безопасность и порядок» и тем самым создать нормальную ситуацию, являющуюся предпосылкой того, что правовые нормы

вообще могут быть значимы, ибо всякая норма предполагает нормальную ситуацию и никакая норма не может быть значима в совершенно ненормальной применительно к ней ситуации.

В критических ситуациях эта необходимость внутрисоциального умиротворения ведет к тому, что государство как политическое единство совершенно самовластно, откуда оно существует, определяет и «внутреннего врага». [...] Это в зависимости от поведения того, кто объявлен врагом, является знаком гражданской войны, т. е. разрушения государства как некоего в себе умиротворенного, территориально в себе замкнутого и непроницаемого для чужих, организованного политического единства. Через гражданскую войну решается затем дальнейшая судьба этого единства. К конституционному, гражданскому, правовому государству это относится в не меньшей степени, чем к любому другому государству, а пожалуй, даже считается тут еще более несомненным, несмотря на все ограничения, налагаемые конституционным законом на государство. [...]

В экономически функционирующем обществе достаточно средств, чтобы выставить за пределы своего кругооборота и ненасильственным, «мирным» образом, обезвредить побежденного, неудачника в экономической конкуренции, или даже «нарушителя спокойствия», говоря конкретно, уморить его голодом, если он не подчиняется добровольно; в чисто культурной, или цивилизационной, общественной системе не будет недостатка в «социальных показателях», чтобы избавить себя от нежелательных угроз или нежелательного прироста. Но никакая программа, никакой идеал, никакая норма и никакая целесообразность не присвоит права распоряжения физической жизнью других людей. Всерьез требовать от людей, чтобы они убивали людей и были готовы умирать, дабы процветали торговля и промышленность выживших, или росла потребительская способность их внуков, — жестоко и безумно. Проклинать войну как человекоубийство, а затем требовать от людей, чтобы они вели войну и на войне убивали, и давали себя убивать, чтобы «никогда снова не было войны», — это явный обман. Война, готовность борющихся людей к смерти, физическое убийство других людей, стоящих на стороне врага, — у всего этого нет никакого нормативного смысла, но только смысл экзистенциальный, и именно в реальности ситуации действительной борьбы против действительного врага, а не в каких-то идеалах, программах или совокупностях норм. Нет никакой рациональной цели, никакой сколь бы то ни было правильной нормы, никакой сколь бы то ни было образцовой программы, никакого сколь бы то ни было прекрасного социального идеала, никакой легитимности или легальности, которые бы могли оправдать, что люди за это взаимно убивают один другого. [...]

Конструкции, содержащие требование справедливой войны, обычно служат опять-таки какой-либо политической цели. Требовать от образовавшего политическое единство народа, чтобы он вел войны лишь на справедливом основании, есть именно либо нечто само собой разумеющееся, если это значит, что война должна вестись только против действительного врага, либо же за этим скрывается политическое устремление подsunуть распоряжение *jus belli* в другие руки и найти такие нормы справедливости, о содержании и применении которых в отдельном случае будет решать не само государство, но некий иной, третий, который, таким образом, будет определять, кто есть враг. Покуда народ существует в сфере политического, он должен — хотя бы и только в крайнем случае (но о том, имеет ли место крайний случай, решает он сам, самостоятельно) — определять различие друга и врага. В этом состоит существование его политической экзистенции. Если у него больше нет способности или воли к этому различению, он прекращает политически существовать. Если он позволяет, чтобы кто-то чужой предписывал ему, кто есть его враг и против кого ему можно бороться, а против кого нет, он больше уже не является политически свободным народом и подчинен иной политической системе или же включен в нее. Смысл войны состоит не в том, что она ведется за идеалы или правовые нормы, но в том, что ведется она против действительного врага. Все замутнения этой категории «друг — враг» объясняются смешением с какими-либо абстракциями или нормами. [...]

Если часть народа объявляет, что у нее врагов больше нет, то тем самым, в силу положения дел, она ставит себя на сторону врагов и помогает им, но различие друга и врага тем самым отнюдь не устранено. Если граждане некоего государства заявляют, что лично у них врагов нет, то это не имеет отношения к вопросу, ибо у частного человека нет политических врагов; такими заявлениями он в лучшем случае хочет сказать, что он желал бы выйти из той политической совокупности, к которой он принадлежит по своему тут-бытию, и отныне жить лишь как частное лицо. Далее, было бы заблуждением верить, что один отдельный народ мог

бы, объявив дружбу всему миру, или же посредством того, что он добровольно разоружится, устранить различие друга и врага. Таким образом, мир не деполитизируется и не переводится в состояние чистой моральности, чистого права или чистой хозяйственности. Если некий народ страшится трудов и опасностей политической экзистенции, то найдется именно некий иной народ, который примет на себя эти труды, взяв на себя его «защиту против внешних врагов» и тем самым политическое господство; покровитель (Schutzherr) определяет затем врага, в силу извечной взаимосвязи защиты (Schutz) и повинения. [...]

Из категорического признака политического следует плюрализм мира государств. Политическое единство предполагает реальную возможность врага, а тем самым и другое, сосуществующее политическое единство. Поэтому на Земле, пока вообще существует государство, есть много государств и не может быть обнимающего всю Землю и все человечество мирового «государства». Политический мир — это не универсум, а плюриверсум. [...] Политическое единство по своему существу не может быть универсальным, охватывающим все человечество и весь мир единством. Если различные народы, религии, классы и другие группы, обитающих на Земле людей, окажутся, в целом, объединены таким образом, что борьба между ними станет невыносимой и невозможной, то и гражданская война внутри, охватывающей всю Землю империи, даже как нечто возможное, никогда уже не будет, фактически, приниматься в расчет, т. е. различие друга и врага прекратится даже в смысле чистой эвентуальности, тогда будут лишь свободные от политики мировоззрение, культура, цивилизация, хозяйство, мораль, право, искусство, беседы и т. д., но не будет ни политики, ни государства. Наступит ли, и если да, то когда, такое состояние на Земле и у человечества, я не знаю. Но пока его нет. Предполагать его существующим было бы бесчестной фикцией. И весьма недолговечным заблуждением было бы мнение, что ныне (поскольку война между великими державами легко перерастает в мировую войну) окончание войны должно представлять собой мир во всем мире и тем самым, идиллическое состояние полной и окончательной деполитизации.

Человечество как таковое не может вести никакой войны, ибо у него нет никакого врага, по меньшей мере на этой планете. Понятие «человечество» исключает понятие «враг», ибо и враг не перестает быть человечеством, и тут нет никакого специфического различия. То, что войны ведутся во имя человечества, не есть опровержение этой простой истины, но имеет лишь особенно ярко выраженный политический смысл. Если государство во имя человечества борется со своим политическим врагом, то это не война человечества, но война, для которой определенное государство пытается в противоположность своему военному противнику оккупировать универсальное понятие, чтобы идентифицировать себя с ним (за счет противника), подобно тому как можно злоупотребить понятиями «мир», «справедливость», «прогресс», «цивилизация», чтобы истребовать их для себя и отказать в них врагу. «Человечество» — особенно пригодный идеологический инструмент империалистических экспансий и в своей этически-гуманитарной форме это специфическое средство экономического империализма. [...]

Напрашивается, однако, вопрос, каким людям достанется та чудовищная власть, которая сопряжена со всемирной хозяйственной и технической централизацией. [...] Ответить на него можно оптимистическими или пессимистическими предположениями, которые в конечном счете сводятся к некоторому антропологическому исповеданию веры. [...]

Все теории государства и политические идеи можно испытать в отношении их антропологии и затем подразделить в зависимости от того, предполагается ли в них, сознательно или бессознательно, «по природе злой» или «по природе добрый» человек. Различение имеет совершенно обобщенный характер, его не надо брать в специальном моральном или этическом смысле. Решающим здесь является проблематическое или непоблематическое понимание человека как предпосылки всех дальнейших политических расчетов, ответ на вопрос, является ли человек существом «опасным» или безопасным, рискованным или безрисканным, перископанным. [...]

Что к этим формулам можно свести в особенности противоположность так называемых авторитарных и анархистских теорий это я показывал неоднократно. Часть теорий и конструкций, которые таким образом предполагают, что человек «хорош», либеральны и полемическим образом направлены против вмешательства государства, не будучи в собственном смысле слова анархическими. Корда речь идет об открытом анархизме, то уже совершенно ясно, насколько тесно связана вера в «естественную доброту» с радикальным отрицанием государства, одно следует из другого и взаимно подкрепляется. Напротив, для либерала доброта человека не более чем аргумент, с помощью которого государство ставится на службу «общест-

ву»; таким образом, это означает только, что «общество» имеет свой порядок в себе самом, а государство есть лишь его недоверчиво контролируемый, скованный жестко определенными границами, подданный. [...] Враждебный государству радикализм возрастает в той же мере, в какой растет вера в радикальное добро человеческой природы. Буржуазный либерализм никогда не был радикален в политическом смысле. Но само собой разумеется, что его отрицание государства и политического, его нейтрализации, деполитизации и декларации свободы равным образом имеют политический смысл и в определенной ситуации полемически направляются против определенного государства и его политической власти. Только это, собственно, не теория государства и не политическая идея. Правда, либерализм не подверг государство радикальному отрицанию, но, с другой стороны, и не обнаружил никакой позитивной теории государства и никакой собственной государственной реформы, но только попытался связать политическое исходя из этического и подчинить его экономическому; он создал учение о разделении и взаимном уравновешении «властей», т. е. систему помех и контроля государства, которую нельзя охарактеризовать как теорию государства или как политический конструктивный принцип.

Соответственно сохраняет свою силу то примечательное и весьма беспокоящее многих утверждение, что во всех политических теориях предполагается, что человек — «злое» существо, т. е. он никоим образом не рассматривается как непроблематический, но считается «опасным» и динамичным. [...]

Поскольку же сфера политического в конечном счете определяется возможностью врага, то и политические представления не могут с успехом брать за исходный пункт антропологический «оптимизм». Иначе вместе с возможностью врага они бы отрицали и всякие специфически политические следствия. [...]

Либерализмом последнего столетия все политические представления были своеобразно и систематически изменены и денатурированы. В качестве исторической реальности либерализм столь же мало избег политического, как и любое значительное историческое движение, и даже его нейтрализация и деполитизация, касающаяся образования, хозяйства и т. д. имеют политический смысл. Либералы всех стран вели политику, как и другие люди, и вступали в коалиции также и с нелиберальными элементами и идеями, оказываясь национал-либералами, социал-либералами, свободно-консервативными, либеральными католиками и т. д. В особенности же они связали себя с совершенно нелиберальными, по существу своему политическими и даже ведущими к тотальному государству силами демократии. Вопрос, состоит в том, можно ли из чистого и последовательного понятия индивидуалистического либерализма получить специфически политическую идею. На это следует ответить: нет. Ибо отрицание политического, которое содержит в себе всяком последовательном индивидуализме, может быть, и приводит к политической практике недоверия всем мыслимым политическим силам и формам государства, но никогда не дает подлинно позитивной теории государства и политики. И вследствие этого имеется либеральная политика как полемическая противоположность государственному, церковному или иным ограничениям индивидуальной свободы, торговая политика, церковная и школьная политика, культурная политика, но нет просто либеральной политики, а всегда лишь либеральная критика политики. [...]

Что хозяйственные противоположности стали политическими и что могло возникнуть понятие «хозяйственная властная позиция», только показывает, что точка политического может быть достигнута исходя из хозяйства, как и всякой предметной области. [...] Экономически фундированный империализм, конечно, попытается ввести на Земле такое состояние, в котором он сможет беспрепятственно применять свои хозяйственные средства власти: эмбарго на кредиты, эмбарго на сырье, разрушение чужой валюты и т. д. — и сможет обходиться этими средствами. Он будет считать «внеэкономическим насилием», если народ или иная группа людей попытается избежать действия этих «мирных» методов. [...] Наконец, в его распоряжении еще имеются технические средства для насильственного физического убийства — технически совершенное современное оружие, которое с применением капитала и интеллекта делается столь неслышанно пригодным, чтобы в случае необходимости его действительно можно было использовать. Для приложения таких средств образуется, конечно, новый, по существу своему пацифистский словарь, которому больше неизвестна война, но ведомы лишь экзекуции, санкции, карательные экспедиции, умиротворение, защита договоров, международная полиция, мероприятия по обеспечению мира. Противник больше не зовется врагом, но вместо этого он оказывается нарушителем мира и как таковой объявляется hors-la-loi и hors

l'humanité⁹ война, ведущаяся для сохранения или расширения экономических властных позиций, должна быть усилями пропаганды сделана «крестовым походом» и «последней войной человечества». Этого требует полярность этики и экономики. В ней, конечно, обнаруживается удивительная систематичность и последовательность, но и эта система, мнимо неполитическая и якобы даже антиполитическая, либо служит существующему разделению на группы друзей и врагов, либо же ведет к новому и потому неспособна избежать политического как своего неминуемого следствия.

Друкується за: Антологія мирової політичної думки. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мисль, 1997. — С. 290—311.

2. ТЕОРІЯ ІНСТИТУЦІАЛІЗМУ MORIS OPIU

Довідка

Moris Opiu (1856—1929), засновник теорії інституціоналізму, професор, декан факультету права Тулузького університету.

Вчення про інститути. Моріс Оріу розглядав суспільство як сукупність великої кількості інститутів. Він підкреслював, що в праві, як і в історії, інститути втілюють тривале існування, безперервність і реальність, а процес їх утворення становить юридичний фундамент суспільства і держави. Соціальні механізми, писав Оріу, «являють собою організації, або інститути, які включають в себе людей, а також ідею, ідеал, принцип, які слугують свого роду горнилом, яке черпає енергію цих індивідів». Якщо спочатку об'єднання тих чи інших людей для спільних дій створює організацію, то з моменту, коли індивіди проникаються усвідомленням своєї єдності, воно уже стає інститутом. Характерною рисою інституту Оріу вважав саме спрямовуючу ідею.

За визначенням Оріу, інститут — це ідея справи або підприємництва, яка здійснюється правовими засобами. За його допомогою Оріу намагався пов'язати праву і політичну теорію. Згідно з його поглядами, суспільство представляє собою не стільки взаємодію індивідів, скільки взаємодію багатоманітних інститутів (таких як партії, корпорації, профспілки, держава, церква, комерційні підприємства тощо). Незалежно від місця і ролі в суспільстві всі ці інститути виявляються юридичними організаціями і мають багато спільних рис: організуючу і спрямовуючу ідею; нормативно упорядковане внутрішнє життя; автономність; авторитарну структуру і тривалість існування.

Оріу виділяв два типи інститутів: *корпоративні* (держава, профспілки, церква, торговельні товариства і т. п.) і *речові* (правові норми). Ці два типи характеризуються ним як своєрідні ідеальні моделі соціальних відносин. Різниця між ними проглядається в тому, що перші інкорпоровані в соціальні колективи, тоді як другі не мають власної організації і можуть застосовуватися в рамках будь-яких об'єднань.

Необхідність такого роду противаг Оріу пояснював тим, що приватні підприємці прагнуть до накопичення капіталів і концентрації в своїх руках економічної влади. Свобода підприємницької діяльності, вважав він, приводить до порушення рівноваги в суспільстві. Тому він доводив необхідність «визнавати державне втручання», яке по суті є політичним втручанням з метою підтримання порядку і не буде претендувати

на те, щоб перетворити державу на економічну спільність (мається на увазі комуністичні проекти одержавлення економіки). У свою чергу, здійснення цієї політики потребує додаткових противаг по відношенню до урядової влади.

Оріу розглядав корпоративні інститути як інструменти зміцнення капіталістичного ладу. Теорія інститутів відводила соціальним групам роль механізмів, які підтримують ринкову економіку в стані стійкої рівноваги. Для ліберального режиму було важливим, писав він, щоб «підприємництво індивідів в економічному виробництві залишалося на першому місці, а підприємництво соціальних груп, у тому числі держави, було відсунуте на задній план... В динамічній концепції соціального життя це означає, що зусилля індивідів є дією, тоді як зусилля груп — протидією, яка покликана урівноважити дію індивідів».

Основну увагу в теорії Оріу приділяє корпоративним інститутам, серед яких держава посідає провідне місце. Питання про співвідношення держави та інших корпоративних інститутів він вирішував за формулою «перший серед рівних». Настав час, писав він, «розглянути державу не як суверенітет, а як інститут інститутів». Отже, будучи за своєю природою аналогічними державі, існуючі в суспільстві інститути виконують роль противаг, що обмежують намагання держави і захищають права громадян. А держава виконує роль спрямовуючої цієї взаємодії сили і нейтральної по відношенню до них. «Держава, — писав Оріу, — це юридична персоніфікація нації, яка приведена до впорядкованого і врівноваженого режиму. Якими б не були різними і навіть протилежними устремління соціальних інститутів, суспільство залишається, на його думку, інтегрованим у єдину систему економічної і політичної рівноваги».

Інститут, згідно з теорією Оріу, можна представити іншими словами, як функціонуючу систему впорядкованих відносин, у якій діє не тільки об'єктивний (фактичний), а й суб'єктивний (вольовий) фактор.

При цьому Оріу підкреслював, що в кожній спільності або їх групі створюються нормативні приписи, які визначають характер взаємовідносин між його членами. Існування такого роду правових норм (права дисципліни) пояснюється необхідністю примусового регулювання відносин у рамках соціальних колективів. Примусова сила такого тимчасового (первинного) стану права забезпечується авторитетом політичної влади.

Інститути, влада, право. Оріу писав, що «влада — це вольова енергія, яка проявляється в осіб, які здійснюють керівництво групою людей і яка дозволяє їм нав'язувати свою волю завдяки авторитету сили і компетентності. У тих випадках, коли вона здійснюється тільки завдяки силі, вона має характер фактичної влади і стає владою за правом із згоди підлеглих».

Він визнає існування як економічної, так і політичної влади. На думку Оріу, політична влада виконує роль арбітра по відношенню до суспільних сил. Існування різних економічних груп тиску, які домагаються від держави тих чи інших рішень, на думку політолога, засвідчує, що політична влада в умовах ліберальної демократії не є виразом економічної влади домінуючої в суспільстві групи.

Оріу вважає, що політична влада є прямою владою. Стосовно індивіда вона проявляється наявністю санкції за їх порушення. Крім цього, в суспільстві існує і дотична влада, коли її вплив відчувається на засобах існування індивіда; якщо він не підкоряється їй, то для нього виникає загроза позбутися цих засобів до існування. А злиття економічної і політичної влади призвело б до рабства.

Попри своє власне тлумачення видів влади, Оріу вважав, що саме з вольових актів правлячих осіб чи груп, виходить первинний нормативний вираз спрямовуючої ідеї інституту. Однак, являючи собою лише суб'єктивістський вираз спрямовуючої ідеї, «право дисципліни» не володіє істинною юридичною природою. Тому перехід до стану дійсного, статутного права здійснюється з отриманням правовими уявленнями згоди з боку інших членів суспільства. Тому Оріу розглядав будь-яку соціальну норму, яка отримала визначення членів співтовариства і реалізовану в конкретних умовах як норму права.

Оріу вказує на два способи утворення правових норм: вертикальний (інституціоналізація владних імперативів) і горизонтальний, коли «норма встановлення поступово шляхом тривалого і спокійного існування, тобто по суті стає звичаєм» (інституціоналізація фактичних відносин). У будь-якому випадку вона повинна об'єктивуватися в якості інституту, а значить, елемента правопорядку.

Зосередивши свою увагу на тому, що саме інститути створюють норми права, на ефективності правової норми і на розгляді права з точки зору його функціонального аспекту, Оріу дійшов висновку, що право є діючий порядок відносин, згідно з його вченням, право є встановлений, здійснений порядок речей, корпоративний порядок: «Правовий порядок у державі складається не тільки із загальних правових норм, але з приватних правових станів». Джерелом приватних правових станів «служує не що інше, як правовідношення, яке впливає із психологічного приєднання і згоди громадян, а також із пристосуванням речей під впливом сили інерції». В праві, вказував Оріу, необхідно відрізнити форму і матерію. Якщо форму утворюють юридичні норми і акти, то матерією є зміст норм, «який зводиться по суті до свободи людини, зумовленої соціальним порядком і справедливістю».

Таким чином, Оріу стверджував, що «управління групами людей, яке здійснюється шляхом створення права і порядку, вимагає, щоб ті, хто управляє, самі могли творити право». Поняття влади, управління, права в його доктрині поширювалися на всі корпоративні інститути. Соціальні формування тим самим були урівняні одне з одним, змальовувалися явищами одного порядку.

Запроваджений Оріу інституційний підхід до дослідження суспільства і держави став у майбутньому основою, на якій склалися концепції плюралістичної демократії. Теорія інститутів сприяла утвердженню в політичній науці уявлень про політику як складний процес із багатоманітністю учасників. У подальшому, до середини ХХ ст., теорія інституціоналізму зайняла одне із основних місць у політології.

3. ТЕОРІЯ ЕЛІТАРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЙОЗЕФА ШУМПЕТЕРА

У політичній науці Шумпетера вважають одним із родоначальників демократії для вибраних — елітарної концепції. Прихильники елітарної моделі демократії поділяють суспільство на правлячу меншість — еліту і не владарюючу більшість — масу. «Маса» не цікавиться політикою, не володіє необхідними знаннями і повною інформацією, не вміє приймати правильні рішення, а тому вона добровільно передає еліті право керувати політичним процесом. Політична участь маси обмежена виборами внаслідок того, що більшість громадян ірраціональна, не компетентна і має нестійкі (переконання) переваги. До того ж зростання громадянської участі ве-

де до підриву стабільності і ефективності, досягнення яких є одним з головних завдань демократії.

Довідка

Шумпетер Йозеф Алоїз народився 8 лютого 1883 р. в м. Трешт (Моравія). Закінчив Віденський університет. У 1906 р. отримав звання доктора права. В 1908 р. написав першу наукову працю «Сутність і головний зміст теорії еліт», в якій були проаналізовані теоретичні наслідки політекономії після Маркса. В 1911 — 1918 займався викладацькою роботою в університетах Відня, Граца (Австрія), Колумбійському (США). В 1918 р. на запрошення уряду Німеччини брав участь у роботі комісії по соціалізації (націоналізації), головою якої був К. Каутський. В 1919 р. посів посаду міністра фінансів Австрії. З 1925 по 1932 професор економічного факультету Бонського університету. В 1932 році після переїзду до США — професор Гарвардського університету. В 1937—1941 — Президент Міжнародного економічного товариства.

Помер Шумпетер 8 січня 1950 р. в м. Таконіт, штат Коннектикут (США). Його перу належать такі праці: «Теорія економічного розвитку» (1911-1934); «Імперіалізм і соціальні класи» (1927); «Ділові цикли: теоретичний історичний і статистичний аналіз капіталістичного процесу» (1939); «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942); «Історія економічного аналізу» (1954) та ін.

Сутність теорії демократії Шумпетера. Одним із найважливіших нововведень Шумпетера як соціолога стало розрізнення політичного і методологічного індивідуалізму. Зокрема, поняття методологічного індивідуалізму видається визначальним для аналізу соціальних явищ поза сферою дії ринкового механізму. Як метод аналізу методологічний індивідуалізм радить починати з індивіда, для того щоб зрозуміти, наприклад, перебіг політичного процесу і поведінку груп. У цьому сенсі соціальна думка Шумпетера протистоїть положенням Маркса, сформульованим на основі класової боротьби. Прямим застосуванням методологічного індивідуалізму є сучасна теорія раціонального вибору, яка звертається до тенденції максималізації особистого добробуту політиків і бюрократів для опису їх публічної поведінки як складової державного устрою. З цими розробками тісно пов'язана економічна теорія демократії, провісником якої став Шумпетер.

Шумпетер в своїх працях послідовно проводить думки про важливість прийняття рішень, які здійснює досвідчена і компетентна еліта при обмеженому контролі з боку громадян. Він писав, що «потрібно пам'ятати, що основною проблемою класичної теорії було твердження, що в «народу» є визначення і раціональна думка з кожного окремого питання, і що думка реалізується в умовах демократії шляхом вибору «представників», які слідкують за тим, щоб ця думка послідовно впроваджувалася в життя. Таким чином, вибір представників другорядний по відношенню до первинної мети демократичного устрою, а саме: надавати виборцям право приймати політичне рішення». І далі продовжує: «Уявімо собі, що ми змінюємо ролі цих двох елементів і зробимо вирішення проблеми виборцями вторинним по відношенню до тих, хто буде приймати рішення. Іншими словами, будемо вважати, що роль народу полягає в створенні уряду або посередницького органу який, у свою чергу, формуватиме національний виконавчий орган або уряд. Визначимо: демократичний метод — це такий інституціоналізований устрій для прийняття політичних рішень, у якому індивіди набувають право (влади) приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців».

Отже, демократія для Шумпетера — не мета, а всього лише один із політичних методів (на ряду з авторитаризмом і тоталітаризмом, який передбачає певну інституціональну організацію). Функція громадян полягає у виборі уряду або у обранні посередників для цієї мети. У відповідності з демократичним методом до влади приходить партія, яка отримує найбільшу підтримку виборців, і яка відповідає їхнім запитанням, або інтересам. Вибори — лише засіб, який змушує еліту відчувати свою відповідальність за політичні рішення. Демократію, за Шумпетером, можна визначити як «інституціональний устрій» для прийняття рішень.

Шумпетер вважає, що демократія цінна лише тією мірою, в якій дає можливість людям досягти бажаних результатів, і не повинна розглядатися в епосі самоцілі (пріоритет функціонального, а не ціннісного аспектів демократії). Він сприймає демократію як процес відбору еліт. В цьому розумінні демократія аналогічна конкурентній боротьбі на ринках товарів чи послуг: політики — «торгівці голосами» в режимі вільної конкуренції (важливий показник демократії); виборці — «покупці», які пропонують вимоги. Цілеспрямоване намагання досягти кращого спільного блага, за Шумпетером, неминуче веде до найрізноманітніших дискусій, конфліктів і загрожує соціально-економічному прогресу, який є «раптовим плодом» капіталізму вільної конкуренції. Навпаки, переслідування приватних політичних інтересів дає гарантію збереження темпів цього прогресу, залишаючи функції прийняття політичних рішень автономним елітам. Запропонована Шумпетером модель «елітарної демократії» або теорія конкурентного лідерства не суперечила раціонально-бюрократичним політичним і економічним інститутам, які на той час еволюціонували.

За Шумпетером, існують обґрунтовані припущення, що значно поліпшують цю теорію демократичного процесу.

По-перше, теорія, укладена в цій дефініції, дає можливість віддати належне життєво важливому феномену лідерства. Класична теорія цього не робить. Вона приписує виборцям зовсім нереальний ступінь ініціативи, практично ігноруючи лідерство. Але майже в усіх випадках колективна дія припускає лідерство — це домінуючий механізм майже будь-якої колективної дії, більш значного, ніж простий рефлекс. Твердження про функціонування і результати демократичного методу набагато реалістичніші від тих, котрі цього не роблять. Вони не обмежуються виконанням загальної волі, але просуваються до з'ясування того, звідки вона виникає і яким чином підмінюється, підробляється.

По-друге, оскільки взагалі існує воля групи, наприклад, бажання безробітних одержати дотацію, то ця теорія її не заперечує. Навпаки, тепер можна розглядати саме ту роль, яку ці волевиявлення відіграють насправді. Вони, як правило, не пред'являються безпосередньо. Навіть якщо групові устремління сильні і певні, вони залишаються схованими часто протягом десятиліть, доти, поки їх не викликає до життя який-небудь політичний лідер, перетворюючи на політичні фактори. Він організовує волевиявлення, підсилюючи їх і зрештою включаючи у відповідні пункти своїх пропозицій. Отже, тут волю групи виконує саме політичний лідер, тобто еліта.

По-третє, ця теорія пояснює існуюче відношення між демократією й індивідуальною волею. Якщо під останньою розуміється існування сфери індивідуального самоврядування, межі якого історично змінюються, і жодне суспільство не терпить абсолютної волі, навіть абсолютної волі чи свідомості слова, і жодне суспільство не обмежує її до нуля, то в такому випадку йдеться про ступінь волі. Ми бачили, що

демократичний метод не обов'язково гарантує більший обсяг індивідуальної волі, ніж будь-який інший дозволив би в аналогічних обставинах. Це цілком може бути і навпаки, але ці два явища співвідносяться один з одним. Якщо, принаймні, в принципі кожен вільний боротися за політичне лідерство, виставляючи свою кандидатуру перед виборцями, це в більшості випадків, хоч і не завжди, означає значну частку волі дискусій для всіх. Зокрема, це, як правило, має на увазі значну волю преси. Це співвідношення між демократією і волею не є абсолютно суворим, ним можна маніпулювати. Однак з погляду інтелектуала воно проте дуже важливе.

По-четверте, варто враховувати, що, вважаючи формування уряду первинною функцією виборців, потрібно включити також і функцію його розпуску.

По-п'яте, ця теорія проливає світло на старе протиріччя. Адже вважається, що демократичний метод повинен гарантувати, що проблеми звужуються відповідно до волі народу, але навіть якщо ця воля виражена цілком виразно, прийняття рішень простою більшістю в багатьох випадках спотворить її, а не втілить у життя. Цілком очевидно, що воля більшості є воля більшості, а не воля «народу». Прирівняти у визначенні одне до іншого не означає вирішити проблему. Однак спроби прийти до дійсного рішення були зроблені авторами різних планів «пропорційного представництва».

Плани ці зазнали різкої критики з практичних міркувань. Справді, мабуть, що пропорційне представництво не тільки зробить можливими твердження різних типів ідіосинкразії, але в умовах демократії може перешкодити формуванню ефективного уряду і, таким чином, виявляється небезпечним у періоди напруженості. Але перш ніж робити висновок про те, що демократія стає недієздатною, якщо цей принцип дотримується послідовно, добре було б поставити собі запитання, чи дійсно цей принцип припускає пропорційне представництво. Насправді, це не так. Якщо визнання лідерства є функцією голосування виборців, обґрунтування на користь пропорційного представництва втрачають сенс, оскільки його передумови більше не діють. Принцип демократії в такому випадку означає просто, що центри правління повинні бути передані тим, хто має підтримку більшу, ніж інші конкуруючі індивіди чи групи. Це гарантує статус системи більшості в рамках логіки демократичного методу, хоча ми можемо її критикувати з погляду, що виходить за межі цієї логіки.

Конструктивізм критики капіталізму Шумпетером. Праця Шумпетера «Економічні цикли» вийшла в світ у 1939 р., а в 1942 р. він опублікував твір «Капіталізм, соціалізм і демократія», в якому провістив поступовий занепад капіталізму. Цей прогноз ґрунтувався на тій ідеї, що саме економічні успіхи, а не економічні невдачі капіталізму, спричиняться до його переростання в соціалізм. За Шумпетером, відповідальними за структурні зміни в організації суспільства є не економічні, а соціальні чинники.

В осередді капіталістичної економіки, на думку Шумпетера, лежить процес творчого руйнування. Його прояви можна спостерігати в створенні нових ринків, нових методів виробництва, нової продукції та нових типів організації, що беззастанно змінюють економічну структуру зсередини. Конкурентний характер капіталізму більшою мірою визначається процесом творчого руйнування, ніж тим описаним у всіх підручниках типом конкуренції, за якого виняткову роль відіграють ціни.

Шумпетер був найвищої думки про динамічний характер і виробничу спроможність капіталізму. Протиставляючи статичний оптимальний розподіл ресурсів в умовах чистої конкуренції динамічній ефективності монополістичних структур (особливо з огляду на їх інноваційну діяльність), він віддавав безсумнівну перевагу

монополії та олігополії і зневажливо висловлювався про вільну конкуренцію. Він не був прибічником тієї концепції, що зникнення інвестиційних можливостей та уповільнення технічного прогресу мають призвести до загинання капіталізму, а насамкінець і до краху. Нинішнє пожвавлення економіки, розширення процесу впровадження нових технологій і виробництва нової продукції (як і загальний дух оптимізму) наводять на думку про те, що тут Шумпетер дійсно мав рацію.

Чому ж успіхи капіталізму ведуть до його занепаду? За Шумпетером, капіталізм підриває соціальну структуру, яка його захищає. Ця структура містить залишки феодалної системи і безліч існуючих дрібних фірм та фермерських господарств, їх зникнення послаблює політичні позиції буржуазії. Усунення соціально-економічної функції підприємця ще більше підриває буржуазію, особливо у великих корпораціях, де процес технологічних змін є рутинною справою, а управління бюрократизоване і зазнає зростаючого впливу з боку державного сектора. Понад те, капіталізм породжує армію критично налаштованих і занепалих духом інтелектуалів, які своїм негативним ставленням сприяють подальшому занепаду капіталізму і допомагають створити атмосферу, за якої приватна власність і буржуазні цінності стають предметом повсякденних нападок журналістів і політологів.

Через усю працю проходить ключова ідея про трансформацію капіталізму в соціалізм у розвинутих капіталістичних країнах. Основну рушійну силу історичного розвитку Шумпетер вбачає не в політичній і соціальній боротьбі класів і не в злиднях і бідності інших, а в надзвичайно складних процесах економіки, які включають взаємовідносини між людиною, технікою, товарами, працею і т. д. Шумпетер будував свою концепцію як свідому альтернативу Марксовій теорії неминучого занепаду капіталізму. Він вважав, що капіталізм неминуче поступиться соціалізму, але завдяки внутрішній логіці капіталістичної еволюції, тривалому розвитку раціональних тенденцій, закладених у ринковій підприємності і створенню матеріальних і духовних передумов. По суті Шумпетер розробляв модель раціонального ринкового соціалізму, раціональної ринкової економіки, яка в принципі переважає тиме ринкову капіталістичну економіку.

Шумпетер обґрунтував тривалий, еволюційний і демократичний перехід до соціалізму, але сам соціалізм у нього виглядає дуже романтично.

4. ПРОБЛЕМИ ІДЕОЛОГІЇ ТА УТОПІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ КАРЛА МАНГЕЙМА

Одне із концептуальних відкриттів Мангейма полягає в тому, що він протиставив ідеологію та утопію, тим самим висунув тезу, яка до цих пір використовується в політичній, філософській і соціологічній думці.

Довідка

Карл Мангейм народився в 1893 р. в Угорщині, до 1933 р. жив у Німеччині, а потім в Англії. Двічі він був змушений переїжджати: спершу в 1919 р. через контрреволюцію в рідному Будапешті, а потім, у 1933 р., ще раз — через виступи націонал-соціалістів проти «ворожих» професорів. Протягом 10 років він працював як незалежний вчений і Privatdozent, або позаштатний викладач Гейдельберзького універ-

ситету, аж поки завдяки своїм сприйнятиям із захопленням публікаціям про політичну складову системи пізнання та її соціальне підґрунтя не отримав у 1930 р. посади професора соціології у Франкфурті. Подавшись в еміграцію в 1933 р., він став викладачем соціології в Лондонській школі економіки, а пізніше, за рік до смерті, — професором педагогічного інституту Лондонського університету. Живучи в Англії, Мангейм став відомий як захисник ідеї всеосяжного планування та державної освіти як відповіді на загальну кризу. Ініціатор і редактор «Міжнародної бібліотеки з соціології і соціальної реконструкції». Помер у Лондоні в 1947 р.

Його перу належать такі праці: «Історицизм» (1924), «Проблема соціології знання» (1925), «Ідеологія і утопія (1-е видання — 1929), «Консервативна думка» (1940), «Ідеологія і утопія. Вступ до дослідження сучасної соціальної структури» (розширене видання — 1952), «Діагноз нашого часу: нариси військового часу, які написані соціологом» (1943), посмертне видання «Свобода, влада і демократичне планування» (1950), «Ессе про соціологію і культуру» (1956).

Погляди К. Мангейма формувалися під впливом різних інтелектуальних течій: неокантіанства, неогегельянства.

Проблеми теорії пізнання соціально-політичних процесів. Основу політичної концепції Мангейма складають два положення: про пізнання соціальних процесів і про те, що продукти і форми мислення породжуються процесами історичного розвитку, тобто зумовлені історичними, соціальними, класовими і культурними факторами. І як наслідок цього, виникають різні «стилі мислення» з відмінними цінностями і нормами, а також неоднаковими пізнавальними можливостями.

Саме поняття «стиль мислення» створене автором «Консервативної думки» на основі синтезу двох тенденцій сучасної йому соціології. З одного боку, ще в праці «Ідеологія й утопія» 1929 р. Мангейм визначив себе як прямого продовжувача соціоцентризму XIX ст., в межах якого світосприйняття окремої людини розглядалося як похідна від детермінуючого її поведінку соціального середовища. З іншого боку, концепція «стилю» Мангейма ґрунтується на працях його попередників — Шпенглера і Хейзинга, в яких цим терміном окреслювався певний сценарій або ж навіть детермінантна мислення. Так, у праці Хейзинга «*Homo ludens*» (1938) будь-яка культура представлена як стандартний набір універсальних ігрових ситуацій, а Шпенглер увійшов в історію культурології як автор тези про існування в рамках кожної культури особливих «духовних епох», котрі визначають культуру даного суспільства і форми мислення його членів. Тому мангеймівський «стиль мислення» — це спроба об'єднати соціоцентризм із неусвідомленим сценарієм.

Як відомо, головною роботою К. Мангейма вважається «Консервативна думка» (1940), яка стала своєрідним підсумком його теоретико-методологічної та пізнавальної еволюції. В останній виокремлюють такі праці німецького вченого, як «Ідеологія і утопія» (1929 р.) та «Людина і суспільство в епоху перетворення» (1934—1940 рр.).

У першій з них автор наголошував: «Формальним чином, стверджувати, що індивід мислить, є взагалі невірним. Правильніше було б вважати, що він лише бере участь у певному процесі мислення, яке виникло задовго до нього. Таким чином, той факт, що кожен індивід живе в суспільстві, є для нього подвійною детермінантою: по-перше, він безпосередньо перебуває в конкретно сформованому середовищі; по-друге, виокремлює в ньому для себе вже сформовані моделі мислення і поведінки».

Отже, предмет теорії пізнання соціально-політичного життя Мангейм вбачав у вивченні функціонування мислення. Він був переконаний у тому, що суспільне

буття не зводиться тільки до «економічних відносин виробництва», а є історично життєвим процесом, який породжує в різні епохи різні «центри систематизації» — реальні життєві домінанти, які визначають стиль епохи і які мають не тільки економічний, а й релігійний або інший характер. В рамках однієї епохи можуть існувати різні історично складені розшарування соціально класових позицій і сил, які зумовлюють існування різних стилів мислення. Таким чином, усі ідеї різною мірою локалізовані всередині соціальної структури або історичного процесу.

Проблему соціальної зумовленості ідей у свій час підняли Бекон, Паскаль, Вольтер, Монтеск'є, Кондорсе, Ніцше та інші, але кожний із них вирішував її по своєму. «На площі думають по-іншому, ніж у палацах», — казав Макиавеллі. Не свідомість визначає їх набуття, а навпаки, соціальне буття визначає свідомість, — підкреслював Маркс. Позиція Мангейма полягала в тому, що соціальний вплив на мислення має характер не детермінації окремо, а замовлення. Тому завданням теорії пізнання Мангейма є співвідношення духовних утворень з позиціями їхніх носіїв, яке виявить, наскільки різноманітним чином може уявлятися одна й та сама ситуація спостерігачами, які знаходяться в різних позиціях. Різноманітність станів пізнавальних суб'єктів у соціально-історичному просторі і часі зумовлює «релятивність їхнього пізнання — односторонність пізнавальних перспектив і відносну хибність точок зору». З цього приводу, головне твердження Мангейма полягає в тому, що відрізняються не тільки основні орієнтації, оцінки і зміст ідей, а й спосіб постановки проблеми, тип підходу, категорії, в яких досвід підсумований і зібраний залежно від соціального спостерігача. Якщо правлячий клас проголошує свої ідеї єдиною істинними і намагається обґрунтувати їхню істинність теоретично, то подібне «духовне утворення» має назву «ідеології».

Отже, ідеологія, за Мангеймом, — це «духовне утворення», яке утворюється у правлячого класу як теоретичне обґрунтування певної соціально-політичної ситуації, яка відповідає інтересам цієї групи. Будь-яка ідеологія є апологія, вона зорієнтована на збереження існуючого статус-кво і по суті виокремлює в реальному світі лише те, що відповідає установкам власителів і виконує консервативну функцію.

Утопію він розглядає як продукт діяльності груп, які зайняті переважно «трансформацією соціальних умов» парадоксальним чином, тобто за допомогою тих елементів, які підлягають знищенню. Іншими словами, утопія — негативний варіант ідеології, який фіксує лише те, що «певні пригнічені групи» зацікавлені зруйнувати або перебудувати. Звідси — загальна спрямованість утопії на майбутнє і підстава її перетворення в ідеологію, на випадок приходу до влади її носіїв.

Але, як зазначає Мангейм, неспроможність поставити точний діагноз існуючому суспільству і об'єктивну оцінку ситуацію, таке мислення можна назвати утопічними. Ідеологія намагається зберегти існуючий порядок, утопія, навпаки, намагається більш-менш визначити ефективні способи її руйнування. Як «незріла істина» і реалізує мій проект, утопія, як вважає мислитель, може бути представлена такими чотирма формами: 1) оргастичним хіліазмом анабаптистів; 2) ліберально-гуманістичним ідеалом французької революції; 3) консервативним ідеалом; 4) соціалістичною і комуністичною утопією.

Крім цих ідеально життєвих форм утопічної свідомості, Мангейм виділяє дві ідеології: партікулярну і тотальну. Партікулярна ідеологія — це сукупність уявлень індивідів або окремих людських спільностей про їхнє реальне або яке відповідає їх устремлінням у суспільному становищі. Тотальні ідеології формуються і під-

тримуються під впливом складних соціально-історичних і культурних умов (наприклад, державна ідеологія).

Таким чином, головна відмінність між ідеологією і утопією полягає у виконанні ними суспільних функцій. *Ідеологія* — це сукупність ідей, які обґрунтовують існуючий статус-кво в суспільстві, тоді як утопія — ідеї з критичною соціальною функцією, тобто такі, що спрямовані на повалення даного суспільного ладу.

Про консерватизм як політичну ідеологію. Аналіз праць «Консервативна думка», «Діагноз нашого часу» та інших дає підставу виокремити характерну для всієї творчості Мангейма тезу про необхідність розглядати консерватизм як «об'єктивну мисленнєву структуру». Розмірковуючи про це поняття, Мангейм чітко вказує, що така категорія споконвічно об'єктивна, «оскільки ми завжди знаходимо її «до» індивіда в кожній епосі і оскільки порівняно з кожним простим колом переживань вона зберігає свою визначену форму-структуру». Інакше кажучи, на думку дослідника, консерватизм, як і будь-яка інша ідеологія, — це певна розумова структура, що не залежить від конкретної людини, але існуюча «до» індивіда, тобто детермінуюча його стиль мислення.

Введення поняття «стиль мислення» дало можливість засвідчити, що консерватор, так само, як і ліберал та соціал-демократ, «мислить у категоріях системи», оскільки він як представник реальної ідеології засновує її на аналізі чотирьох структурних проблем сучасної держави:

- 1) проблема національної єдності;
- 2) проблема участі народу в державному управлінні;
- 3) місце своєї країни у світовій економіці;
- 4) соціальна проблема.

За великим рахунком, саме Мангейма можна вважати першим автором, який заперечив погляд на консервативну ідеологію як на безсистемну реакцію на революції і ліберальні реформи та застосував до неї поняття «концепція».

Терміном «концепція» (від лат. *conceptio* — розуміння, система) традиційно позначають певний спосіб розуміння, трактування якогось предмета, явища, процесу, основну точку зору на предмет для їхнього систематичного висвітлення. На перший погляд, проблемність визначення консерватизму ґрунтується на тому, що в різні історичні періоди різні політичні інститути виступали як консервативні, тому важко дати універсальне визначення даної ідеології як єдиної «політичної концепції». Крім того, вважається, що поняття «концепція» ґрунтується на ліберальному раціоналістичному світогляді, в той час як для консерватора соціальний процес є результатом спроб і помилок, накопичений і переданий від покоління до покоління досвід, котрий втілюється в інститутах і цінностях, які людина не сконструювала свідомо, а тому неспроможна ними управляти. Задля вирішення такої суперечності Мангейм спробував чітко розмежувати поняття «традиціоналізм» і «консерватизм».

За переконанням Мангейма, традиціоналізм неможливо розглядати як концепцію, оскільки «традиціоналістська поведінка являє собою фактично звичайну серію реакцій на подразники». На відміну від цього, консервативна свідомість є осмисленою, вона намагається зрозуміти характерні риси і тенденції своєї епохи, тому «сучасний консерватизм відрізняється від традиціоналізму, насамперед тим, що є функцією однієї специфічної історичної та соціологічної ситуації». Таким чином, говорячи про те, що «консерватор мислить у категоріях системи», Мангейм описує консерватизм як справжню політичну концепцію, і в пошуках її основи звертається

до слів Жозефа де Местра, котрий заявляв, що «ми виступаємо не за контрреволюцію, а за альтернативу революції». Тим самим Мангейм ще раз підкреслює ту обставину, що консерватизм — це певна політична теорія, а не довільний набір негативного відношення до перетворень.

Подібний погляд на консерватизм як на своєрідний «стиль мислення» дозволив німецькому досліднику репрезентувати консервативну ідеологію як об'єктивно-політичне відображення ірраціональної філософії, котра пройшла у своєму розвитку такі етапи, як філософська система Аристотеля, «філософія природи» епохи Відродження, романтизм XVIII ст. і, нарешті, безпосередньо «романтичний» та «феодалний» консерватизм.

Взаємовідношення традиціоналізму і консерватизму можна репрезентувати у вигляді двоверхової конструкції, де «традиціоналізм» виступає як фундамент, а консервативна ідеологія — як раціоналізована надбудова. Мангеймівське трактування традиціоналізму передусім зводить його до тенденції збереження старих способів життя і старих способів мислення, для яких майже завжди характерний ірраціоналізм. Німецький соціолог вбачає в такому типі мислення збереження середньовічної і ренесансної картини світу як єдиної та нероздільної субстанції, котра містить у собі значні магичні елементи. Однак на певному історичному етапі традиціоналізм оформився в соціально-політичну концепцію, яка на основі рефлексії продукує свідому програму, яка відображає запити конкретної соціально-політичної ситуації.

Якщо погоджуватися з К. Мангеймом, то варто визнати, що в певній соціально-політичній ситуації (в даному випадку йдеться про вплив на німецьке суспільство Великої Французької революції) традиціоналізм як форма мислення трансформується в консервативну ідеологію. У той же час подібний підхід породжує ряд природних заперечень, здатних похитнути струнку схему.

По-перше, не до кінця зрозуміло чому саме вплив Великої Французької революції на Пруссію Мангейм вважає переломним моментом у процесі трансформації традиціоналістського мислення в консервативну ідеологію. Досить пригадати, що у Великобританії вже з кінця XVII ст. існувала могутня партія торі, яка виступала за збереження традиційних звичаїв, суспільних інститутів і, найголовніше, сформованого балансу суспільних груп та інтересів. Понад те, ще в 1640 р. «роялістська» партія в Англії висунула досить чітку політичну програму: збереження прерогативи короля, одноосібне призначення людей на вищі державні посади, підтвердження «лицарського утримання» (номінальної верховної влади монарха над усім земельним фондом країни) і, головне — недопущення претензій на статус корони як глави церкви. При цьому Мангейм не вважає, наприклад, XVII ст. періодом відокремлення консервативної ідеології від традиціоналістського мислення. Дослідник починає свій аналіз із твердження, що «будь-яка характеристика зміни стилів мислення, характерних для першої половини XIX ст., повинна розпочинатися з твердження, що Французька революція відіграла каталізуючу роль на різні види політичної діяльності і на різні стилі мислення». Разом з тим, з формальної точки зору, перенесення процесу відокремлення консерватизму з традиціоналізму на більш ранні епохи не суперечить самій концепції, а лише засвідчує її надмірну універсальність. Тому виокремлення рубежу XVIII—XIX ст. як саме тієї соціально-історичної ситуації, коли відбулося структурне формування консерватизму, без попереднього аналізу інших історичних епох, можна пояснити тільки пануючими стереотипами в історії та со-

ціології середини ХХ ст. Однією з таких є теза, що всі сучасні ідеології ґрунтуються на Великій Французькій революції.

Крім того, якщо погодитися з мангеймівським трактуванням виникнення консерватизму, то варто визнати, що внутрішня єдність консервативної ідеології забезпечує саме «традиціоналістське мислення», а не раціональні постулати політичної ідеології. При цьому сам автор прагне уникнути такого формулювання. Він, навпаки, постійно наголошує на тому, що внутрішня єдність консерватизму зумовлена його політичною теорією, в основі якої лежать перенесені на політику романтизм та ірраціоналізм. Однак і романтизм, і ірраціоналізм є всього лише невід'ємними рисами традиціоналістської картини світу, тоді як сам консерватизм породжений певною соціально-історичною ситуацією. Таким чином, можна дійти висновку, що із усуненням подібної ситуації (наприклад, впливу Великої Французької революції на суспільно-політичну ситуацію в Німеччині на початку ХІХ ст.) збережеться лише традиціоналістське мислення, тоді як сама консервативна ідеологія загине. Очевидно, саме цим можна пояснити, що свій аналіз консерватизму Мангейм завершує періодом закінчення наполеонівських воєн.

Доречно припустити, що сам німецький соціолог розумів складність піднятих ним проблем і неоднозначність своєї дослідницької методології. У роботі «Консервативна думка» він здійснює спробу вирішити підняті ним же проблеми за допомогою введення поняття «теоретичне ядро консервативного мислення». Разом з тим, це «ядро» є складним і суперечливим у своїй основі. Аналіз чотирьох структурних проблем сучасної держави, основних для будь-якого стилю мислення змінюється набором із шести стійких стереотипів мислення, які, будучи несвідомими основами більшості консервативних робіт, радше відносяться до сфери традиціоналістського мислення. Принаймні, сам Мангейм не розмежовує чітко «традиціоналістські» та «консервативні» стереотипи.

Натомість, дослідник прагне створити чітке й зрозуміле формулювання загального ідеалу консерватизму. «Консерватори, — вказує він, — заперечували зміст концепцій, заснованих на доктрині природного права, ставили під сумнів ідею природного стану, суспільного договору і принципи суверенності народу та прав людини». Однак у рамках подібного визначення консервативна ідеологія знову з'являється як негативний у своїй основі напрям (консерватизм — це те, що протистоїть цінностям природного права, природному стану, суспільному договору, принципам суверенності народу і прав людини). Інакше кажучи, консерватизм Мангейма перетворюється в похідну від лібералізму, на його своєрідну опозицію, позбавляючи, таким чином, самостійної основи.

При цьому слід підкреслити, що Мангейм починав поступово усвідомлювати обмеженість виключної прихильності ідеології до певного соціального типу мислення. В одній із своїх праць 40-х років. «Людина і суспільство в епоху перетворення» він починає розробку якісно нової категорії аналізу — «елітарна група», і навіть намагається пов'язати ідеологічні зміни зі зміною внутрішнього складу еліт. Однак спроба пояснити зародження й еволюцію консервативної ідеології через внутрішньо- та міжелітні процеси залишилося мало дослідженою у творчості Мангейма. Наголос на зв'язку певного типу консерватизму з національною елітою змушує зробити висновок про залежність різних напрямів даної ідеології від національних особливостей, тоді як німецький учений споконвічно заперечує подібний підхід. «Не варто говорити про «німецьку думку», що вона

консервативна як така, або що «французька думка» на противагу їй є опозиційною та ліберальною», — вказує Мангейм, перекреслюючи, таким чином, щойно усталений «елітологічний» підхід до консерватизму.

Отже, можна стверджувати, що роботи німецького дослідника консерватизму Карла Мангейма, однією з головних цілей яких став пошук загальної соціальної теорії консервативної ідеології, були причиною методологічної кризи, котра особливо стала помітною у працях дослідників консерватизму в останній чверті ХХ ст. Виведена автором надмірна залежність даної політичної теорії від конкретного соціального прошарку великої земельної аристократії, не дозволила йому вивчити процес трансформації консерватизму після розпаду «опорного» класу, хоча на останніх сторінках «Консервативної думки» така проблема піднімається. Ця криза призвела до появи «ультраскептичних» точок зору на консервативну ідеологію, в тому числі й концепції її загибелі після 1848 р. Очевидно, однією з причин невдачі мангеймівського аналізу соціальної складової консервативної ідеології стала значна прив'язка «стилів мислення» до конкретних класів, що призводить до висновку про відсутність якісної еволюції всередині консерватизму. Таким чином, зберігаючи всі позитивні тенденції мангеймівського аналізу консерватизму, для сучасних фахівців залишається широке поле дослідження консерватизму і його сутності.

Нова парадигма політичного розвитку. Відповідь на запитання, яке поставлене в заголовку, можна дати, проаналізувавши праці Мангейма, які були опубліковані в період другого, так званого англійського періоду творчості і, зокрема, праця «Діагноз нашого часу», в якій дається соціально-політичний аналіз новітньої історії, пов'язаної з Другою світовою війною, та розробляються технології для захисту демократичних і загальнолюдських цінностей. Цю епоху він називає ліберальною і пов'язує з епохою лібералізму.

Її суть Мангейм розглядає як таку, коли повністю культивується приватно-підприємницька діяльність індивіда і утвердження стихійності в суспільному розвитку. Ця епоха, на його думку, зробила великий стрибок по шляху соціального прогресу: розвинула виробничі сили, розкрила потенціал демократії. Однак вона також породила й руйнівні тенденції: воля окремих підприємців не підкорена загальної схемі; в суспільстві посилюється хаос і безладдя, з'явилася велика небезпека виникнення тоталітарних режимів. З огляду на це він дає оцінку такому історичному феномену, як нацизм. Досліджуючи європейську цивілізацію, він доходить висновку, що маємо появу кризи ліберальної ідеології і демократії, рух від *laissez-faire* до планового суспільства, яке може стати тоталітарним. Однак якщо політичній еліті вдається спрямувати об'єктивні соціально-історичні тенденції в позитивне русло, суспільство може зберегти демократичні свободи.

Свою позицію Мангейм визначає як «третьої шлях» між диктатурою і обмеженою *laissez-faire*. «Планувати, — парирує він аргументацію опонентів, — аж ніяк не означає повністю організувати і заздалегідь визначити усі внутрішні сфери планового. Планування абсолютно не означає, що у певних сферах діятиме принцип конкуренції, суперництва та боротьби». Щоб розсіяти підозри тих, хто вважав його погляди ледве не соціалістичними, Мангейм запевняє: «Наш ідеал — планування заради свободи».

Новий контур суспільного розвитку, за Мангеймом, бачиться з введенням планових начал у суспільному житті. Демократичне планування ні в якому разі не означає тільки економічне планування, воно повинно вести до всезагальної соціально-

льної реконструкції. Він розглядає державно-монополістичний капіталізм як новий етап в розвитку західних суспільств і вивчає можливості побудови суспільних відносин на базі ґрунтовного вивчення соціальних тенденцій і врахування їх спрямованості. Він пропонує змінювати суспільство мирними ненасильницькими методами за допомогою соціальних технологій — систем наукового обґрунтування соціально-політичних акцій, які покликані раціонально регулювати конкретні соціальні процеси. Об'єктом впливу «соціальних технологій» повинні стати головним чином соціальні групи — групова свідомість, групові відносини, цінності і норми. Суспільство може взяти одну з двох можливих форм: диктатуру з правлінням меншості або нову форму демократичного управління.

Мангейм вважає, що практично всі країни будуть рухатися в одному й тому напрямі — до класового суспільства. Питання лише полягає в якості планування і його базі — диктатурі чи демократії.

Мангейм застерігає сучасне суспільство від крайнощів повної дезінтеграції та анархії цінностей, коли кожен живе у відносинах з власними життєвими установками і тоталітарної регламентації суспільного життя, коли інтеграція цінностей суспільства досягається за рахунок поневолення індивідуального начала. Соціальна технологія прагне до такого соціального контролю, який би зробив можливою «демократичну саморегуляцію суспільства на новому» більш високому рівні усвідомлення і цілеспрямованої організації.

Оскільки концентрація влади в сучасному суспільстві досягає небачених раніше масштабів, то, підкреслює Мангейм, підвищуються вимоги до інтелектуалів і політичної еліти: вони повинні бути політично освіченими, щоб навчати мистецтву управління. Таким чином, одним з основних завдань сучасної політичної науки стає розробка системи цінностей, необхідних для виживання цивілізації.

Мангейм підкреслює, що оскільки демократичний порядок засновується на демократичній згоді, принцип соціальної справедливості являє собою одну з умов функціонування демократичної системи. Однак вимога більшої справедливості не знайшла механічного розуміння рівності.

Для забезпечення всезагальної згоди в суспільстві Мангейм розробляє теорію груп, розглядаючи при цьому колективні і первинні як основу досягнення надійного компромісу. Критикуючи дослідження психології натовпу, він стверджує, що людина і в натовпі зможе зберегти свою індивідуальність і не піддається стадним інстинктам. Колективам не зовсім притаманні руйнівні потенціали. Мангейм надає поняттю «група» позитивної риси. На його думку, прогресивні групи тим охотніше виступають і будуть виступати за реформи, чим наявніше вони відчують загрозу тоталітаризму.

Пропонуючи вивчати принципи, які лежать в основі суспільного розвитку, Мангейм схильний бачити велике суспільство, яке розділене на малі групи, в середині яких виробляються умови консенсусу. Саме групи-ланки, які зв'язують ізольовану людину із суспільним контекстом, допомагають привести панівні норми до стану зі змінними історичними і соціальними зрушеннями. Цей висновок Мангейм розцінює як загальносоціальний закон. За його думкою існує особлива соціальна група, яка потенційно здатна звільнитися від «прив'язаності буття» неминучої для людського мислення. Це — інтелігенція, яка проникає в усі прошарки суспільства, коли концентрується навколо вищих елементів влади, справляючи при цьому вплив на політичну еліту. Саме з інтелігенцією або «соціально виокремленими інтелекту-

лами» в епоху масових суспільств, у яких виробництво і споживання набувають стандартизованого характеру, політика визначається стихійними реакціями населення, а культура втрачає унікальність і піддається небезпеці тоталітаризму.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

К. МАНГЕЙМ ИДЕОЛОГИЯ И УТОПИЯ

Слово «идеология» не имело вначале онтологического оттенка, ибо первоначально означало лишь учение об идеях. Идеологами называли, как известно, сторонников одной философской школы во Франции, которые вслед за Кондильяком отвергли метафизику и пытались обосновать науку о духе с астрологических и психологических позиций.

Понятие идеологии в современном его значении зародилось в тот момент, когда Наполеон пренебрежительно назвал этих философов (выступавших против его цезаристских притязаний) «идеологами».

Слово «идеология» утвердилось в этом понимании в течение XIX в. А это означает, что мироощущение политического деятеля и его представление о действительности все более вытесняют схоластически-созерцательное восприятие и мышление; и с этого момента звучащий в слове «идеология» вопрос — что же действительно есть действительное? — более не исчезает.

Если первоначально исследователи ложного сознания обращались в своих поисках истинного и действительного к Богу или к идеям, постигаемым посредством чистого созерцания, то теперь одним из критериев действительного все более становятся законы (бытия, постигнутые впервые в политической практике. Эту специфическую черту понятие идеологии сохранило, несмотря на все изменения содержания, которое оно претерпело на протяжении всей «своей истории от Наполеона до марксизма. [...]

Еще одно обстоятельство, которое и нам поможет продвинуться в изучении данной проблемы, может быть показано на этом примере. В своей борьбе «сверху вниз» Наполеон, имея своих противников «идеологами», пытался дезавуировать и уничтожить их. На более поздних стадиях развития мы обнаруживаем обратное: слово идеология используется в качестве орудия дезавуирования оппозиционными слоями общества, прежде всего пролетариатом.

Одно время казалось, что выявление идеологического аспекта в мышлении противника является исключительно привилегией борющегося пролетариата. Общество быстро забыло о намеченных нами в исторических корнях этого слова, и не без основания, ибо только в марксистском учении этот тип мышления получил последовательно цельно методическую разработку.

[[Поэтому нет ничего удивительного в том, что понятие идеологии связывали прежде всего с марксистско-пролетарской системой мышления, более того, даже отождествляли с ней. Однако в ходе развития истории идей и социальной истории эта стадия была преодолена. Оценка «буржуазного мышления» с точки зрения его идеологичности не является более исключительной привилегией социалистических мыслителей; теперь этим методом пользуются повсеместно, и тем самым мы оказываемся на новой стадии развития

[...] Мы ставим перед собой цель показать на конкретном примере, как структура политического и исторического мышления меняется в зависимости от того или иного политического течения. Чтобы не искать слишком далеких примеров, остановимся на упомянутой нами проблеме отношения между теорией и практикой. Мы покажем, что уже эта самая общая фундаментальная проблема политической науки решается представителями различных политических и исторических направлений по-разному.

Для того чтобы это стало очевидным, достаточно вспомнить о различных социальных и политических течениях XIX и XX вв. В качестве важнейших идеально-типических представителей этих течений мы назовем следующие:

- Бюрократический консерватизм.
- Консервативный историзм.
- Либерально-демократическое буржуазное мышление.

- Социалистическо-коммунистическая концепция.
- Фашизм.

Начнем с бюрократическо-консервативного мышления. Основной тенденцией любого бюрократического мышления является стремление преобразовать проблемы политики в проблемы теории управления. Поэтому большинство немецких работ по истории государства, в заглавии которых стоит слово «политика», de facto относятся к теории управления. Если принять во внимание ту роль, которую здесь повсюду (особенно в Прусском государстве) играла бюрократия⁵, и в какой мере здесь интеллигенция была по существу бюрократической, это своеобразная односторонность немецкой науки по истории государства станет вполне понятной.

Стремление заслонить область политики феноменом управления объясняется тем, что сфера деятельности государственных чиновников определяется на основании принятых законов. Возникновение же законов не относится ни к компетенции чиновников, ни к сфере их деятельности. Вследствие этой социальной обусловленности своих взглядов чиновник не видит, что за каждым принятым законом стоят социальные силы, связанные с определенным мировоззрением, волеизъявлением и определенными интересами. Чиновник отождествляет позитивный порядок, предписанный конкретным законом, с порядком как таковым и не понимает того, что любой рационализированный порядок есть не что иное, как особый вид порядка, компромисс между метарациональными борющимися в данном социальном пространстве силами.

Административно-юридическое мышление исходит из некоей специфической рациональности, и, если оно неожиданно наталкивается на какие-либо не направляемые государственным институтом силы, например, на взрыв массовой энергии в период революции, оно способно воспринять их только как случайную помеху. Поэтому нет ничего удивительного в том, что в ходе всех революций бюрократия всячески стремилась избежать столкновения с политическими проблемами в политической сфере и искала выхода в соответствующих постановлениях. Революция рассматривается бюрократией как непредвиденное нарушение установленного порядка, а не как самовыражение тех общественных сил, которые стоят за любым установленным порядком и создают, сохраняют или преобразуют его. Административно-юридическое мышление конструирует лишь замкнутые статические системы и постоянно видит перед собой парадоксальную задачу — включить в свою систему новые законы, возникающие из взаимодействия находящихся вне рамок системы сил, т. е. сделать вид, будто продолжает развиваться одна основополагающая система. [...]

Таким образом, бюрократии всегда свойственно стремление гипостазировать собственную сферу деятельности в соответствии со своими социально обусловленными воззрениями и не замечать того, что область администрации и упорядочения определенных функций является лишь частью всей политической действительности. Бюрократическое мышление, не отрицая того, что политика может быть наукой, отождествляет ее с наукой управления. При этом вне сферы внимания остается иррациональная среда, а когда она встает в воспоминание о себе, ее пытаются ввести в колею «повседневной государственной жизни». [...]

Наряду с бюрократическим консерватизмом, в значительной мере господствовавшим в административном аппарате Германии, особенно Пруссии, существовал и развивался параллельно ему другой вид консерватизма, который может быть назван историческим. Его социальной основой было дворянство и все те слои буржуазной интеллигенции, которые по своему духовному и реальному значению занимали в стране господствующее положение, но при этом постоянно сохраняли известную напряженность в своих взаимоотношениях с консервативными бюрократического толка. В формировании этого типа мышления сыграли большую роль немецкие университеты, прежде всего круги университетских историков, где этот образ мыслей еще поныне сохраняет свое значение.

Характерным для исторического консерватизма является то, что он понимает значение иррациональной среды в жизни государства и не стремится устранить ее административными мерами. Исторический консерватизм отчетливо видит ту не организованную, не подчиняющуюся точным расчетам сферу, где вступает в действие политика. Можно даже сказать, что он направляет все свое внимание на подчиненные волевым импульсам иррациональные сферы жизни, внутри которых, собственно говоря, и происходит эволюция государства и общества.

Если для бюрократа сфера политики была полностью заслонена управлением, то аристократ с самого начала живет именно в сфере политики. Его внимание постоянно направлено на ту область, где сталкиваются внутренние и внешние сферы государственной власти, где ниче-

го не измышляется и не дедуцируется, где, следовательно, решает не индивидуальный разум, а каждое решение, каждый вывод является компромиссом в игре реальных сил.

Следовательно, политический деятель должен не только знать, что в данной ситуации правильно и ориентироваться в определенных законах и нормах, но и обладать врожденным, обостренным длительным опытом, инстинктом, который поможет ему найти правильное решение.

Буржуазия вступила на историческую арену как представительница крайнего интеллектуализма. Под интеллектуализмом мы здесь понимаем такой тип мышления, который либо вообще игнорирует элементы воли, интереса, эмоциональности и мировоззрения, либо подходит к ним так, будто они тождественны интеллекту и могут быть просто подчинены законам разума.

Представители этого буржуазного интеллектуализма настойчиво стремились к созданию научной политики. Буржуазия не только высказала подобное желание, но и приступила к обоснованию этой науки. Точно так же как буржуазия создала первые подлинно институты политической борьбы в виде парламента, избирательной системы, а позднее Лиги Наций, она систематически разработала и новую дисциплину — политку.

Предполагалось, что политическое поведение может быть научно определено без каких-либо особых затруднений. Связанная же с ним наука распадается, согласно этой точке зрения, на три части: 1) учение о цели, т. е. учение об идеальном государстве; 2) учение о позитивном государстве; 3) политика, т. е. описание способов, посредством которых существующее государство будет превращено в совершенное государство.

Существует, следовательно, наука о целях и наука о средствах достижения этой цели. Здесь прежде всего бросается в глаза полное отделение теории от практики, интеллектуальной сферы от сферы эмоциональной. Для современного интеллектуализма характерно неприятие эмоционально окрашенного, оценивающего мышления. Если же оно все-таки обнаруживается (а политическое мышление всегда в значительной степени коренится в сфере иррационального), то делается попытка конструировать этот феномен таким образом, чтобы создавалось впечатление о возможности устранить, изолировать этот «оценивающий» элемент и тем самым сохранить хотя бы остаток чистой теории. При этом совершенно не принимается во внимание тот факт, что связь эмоционального с рациональным может при известных обстоятельствах быть чрезвычайно прочной (проникать даже в категориальную структуру) и что в ряде областей требование подобного разделения de facto неосуществимо. Однако эти трудности не смущают представителей буржуазного интеллектуализма. Они с непоколебимым оптимизмом стремятся к тому, чтобы обрести совершенно свободную от иррациональных элементов сферу.

Что же касается целей, то, согласно этому учению, есть некая правильная постановка цели, которая, если она еще не обнаружена, может быть достигнута посредством дискуссии. Так, первоначально концепция парламентаризма (как ясно показал К. Шмитт) была концепцией дисконтирующего общества, где поиски истины шли теоретическим путем. В настоящее время достаточно хорошо известна природа этого самообмана, объяснение которого должно носить социологический характер, известно и то, что парламенты отнюдь не являются сообществами для проведения теоретических дискуссий. Ибо за каждой «теорией» стоят коллективные силы, воля, власть и интересы которых социально обусловлены, вследствие чего парламентская дискуссия отнюдь не носит теоретический характер, а является вполне реальной дискуссией. Выявление специфических черт этого феномена и стало в дальнейшем задачей выступившего позже врага буржуазии — социализма.

Занимаясь здесь социалистической теорией, мы не будем проповедовать различие между социалистическим и коммунистическим учением. В данном случае нас интересует не столько все многообразие исторических феноменов, сколько выявление полярных тенденций, существенных для понимания современного мышления.

В борьбе со своим противником, с буржуазией, марксизм вновь открывает, что в истории и политике нет чистой теории. Для марксистского учения очевидно, что за каждой теорией стоят аспекты видения, присущего определенным коллективам. Этот феномен — мышление, обусловленное социальными, жизненными интересами, — Маркс называет идеологией.

Здесь, как это часто случается в ходе политической борьбы, сделано весьма важное открытие, которое, будучи постигнуто, должно быть доведено до своего логического конца, тем более что в нем заключена самая суть всей проблематики политического мышления вообще.

Для нашей цели мы считаем необходимым ввести хотя бы две поправки.

Прежде всего легко убедиться в том, что мыслитель социалистическо-коммунистического направления усматривает элементы идеологии лишь в политическом мышлении противника; его же собственное мышление представляется ему совершенно свободным от каких бы то ни было проявлений идеологии. С социалистической точки зрения нет оснований не распространять на марксизм сделанное им самим открытие и от случая к случаю выявлять идеологический характер его мышления.

Далее должно быть совершенно ясным, что понятие «идеология» используется не в смысле негативной оценки и не предполагает наличие сознательной политической лжи; его назначение — указать на аспект, неминуемо возникающий в определенной исторической и социальной ситуации, и на связанные с ним мировоззрение и способ мышления. Подобное понимание идеологии, которое, в первую очередь, существенно для истории мышления, следует строго отделять от всякого другого. Тем самым не исключается, конечно, что в определенных условиях может быть выявлена и сознательная политическая ложь.

При таком понимании понятие идеологии сохраняет все свои абсолютно положительные черты, которые должны быть использованы в научном исследовании. В этом понятии зарождается постижение того, что любое политическое и историческое мышление необходимым образом обусловлено социально; и этот тезис надо освободить от политической односторонности и последовательно разработать. То, как воспринимается история, как из существующих фактов конструируется общая ситуация, зависит от того, какое место исследователь занимает в социальном потоке. В каждой исторической или политической работе можно установить, с какой позиции рассматривается изучаемый объект. При этом социальная обусловленность мышления совсем не обязательно должна быть источником заблуждения; напротив, в ряде случаев именно она и придает пронизательность пониманию политических событий. Наиболее важным в понятии идеологии является, по нашему мнению, открытие социальной обусловленности политического мышления. В этом и заключается главный смысл столь часто цитируемого изречения: «Не сознание людей определяет их бытие, а, наоборот, их общественное бытие определяет их сознание».

С этим связан и второй существенный момент марксистского мышления, а именно — новое определение отношения между теорией и практикой. В отличие от буржуазных мыслителей, уделявших особое внимание определению цели и всегда отправлявшихся от некоего нормативного представления о правильном общественном устройстве. Маркс — и это является одним из важнейших моментов его деятельности — всегда боролся с проявлениями подобного утопизма в социализме. Тем самым он с самого начала отказывается от точного определения цели; нормы, которую можно отделить от процесса и представить в виде цели, не существует. «Коммунизм для нас не состояние, которое должно быть установлено, не идеал, с которым должна соотноситься действительность. Мы называем коммунизмом действительное движение, которое уничтожает теперешнее состояние. Условия этого движения порождены имеющейся теперь надписью предпосылкой».

Если сегодня спросить воспитанного в ленинском духе коммуниста, как будет в действительности выглядеть общество будущего, то он ответит, что вопрос поставлен не диалектически, ибо будущее складывается в реальном диалектическом становлении.

В чем же состоит эта реальная диалектика?

Согласно этой диалектике, нельзя представить себе а priori, каким должно быть и каким будет то или иное явление. Мы в силах повлиять лишь на то, в каком направлении пойдет процесс становления. Нашей конкретной проблемой является всегда только следующий шаг. В задачу политического мышления не входит конструирование абсолютно правильной картины, в рамки которой затем без всякого исторического основания насильственно вводится действительность. Теория, в том числе и теория коммунистическая, есть функция становления. Диалектическое отношение теории к практике заключается в том, что сначала теория, вырастающая из социального волевого импульса, уясняет ситуацию. По мере того как в эту уясненную ситуацию вторгаются действия, действительность меняется; тем самым мы оказываемся уже перед новым положением вещей, из которого возникает новая теория. Следовательно, движение состоит из следующих стадий: 1) теория — функция реальности; 2) эта теория ведет к определенным действиям; 3) действия видоизменяют реальность или, если это оказывается невозможным, заставляют пересмотреть сложившуюся теорию. Измененная действительность реальная ситуация способствует возникновению новой теории.

Такое понимание отношения теории к практике носит отпечаток поздней стадии в развитии этой проблематики. Очевидно, что этой стадии предшествовал период крайнего интеллектуализма и полнейшего иррационализма со свойственной им односторонностью и что данному пониманию приходится обходить все подводные камни, выявленные рефлексией² и опытом буржуазной и консервативной мысли. Преимущество этого решения заключается именно в том, что ему надлежит воспринять и переработать все предшествующие решения, и в осознании того, что в области политики обычная рациональность не может привести ни к каким результатам. С другой стороны, этот жизненный импульс настолько движим нолей к познанию, что не может, подобно консерватизму, впасть в полный иррационализм. В результате всех этих факторов создается чрезвычайно гибкая концепция теории.

Таким образом, социалистическо-коммунистическая теория является синтезом интуитивизма и стремления к крайней рациональности.

Интуитивизм находит свое выражение в том, что здесь полностью, даже в тенденции отвергается проведение точного предварительного расчета; рационализм — в том, что в каждую данную минуту подвергается рационализации то, что увидено по-новому. Ни одного мгновения нельзя действовать без теории, однако возникшая в данной ситуации теория не находится уже на том уровне, на котором находилась теория, предшествовавшая ей.

Высшее знание дает прежде всего революция: «История вообще, история революций в частности, всегда богаче содержанием, разнообразнее, разностороннее, живее, «хитрее», чем воображают самые лучшие партии, самые сознательные авангарды наиболее передовых классов. Это и понятно, ибо самые лучшие авангарды выражают сознание, волю, страсть, фантазию десятков тысяч, а революцию осуществляют в моменты особого подъема и напряжения всех человеческих способностей сознание, воля, страсть, фантазия десятков миллионов, подхлестываемых самой острой борьбой классов».

Интересно, что в этом аспекте революция не выступает как взрыв присущей людям страсти, как чистая иррациональность, но вся ценность этой страсти состоит в возможности аккумулировать рациональность, накопленную в результате миллионов экспериментирующих мыслительных актов.

Это и есть синтез, совершаемый человеком, который сам находится в иррациональной среде, знает об этой иррациональности и тем не менее не отказывается от надежды на возможную рационализацию.

Марксистское мышление родственно консервативному тем, что оно не отрицает иррациональную сферу, не пытается скрыть ее, как это делает бюрократическое мышление, и не рассматривает ее, подобно либерально-демократическому мышлению, чисто интеллектуально, будто она является рациональной. Марксистское мышление отличается от консервативного тем, что в этой относительной иррациональности оно видит моменты, которые могут быть постигнуты посредством рационализации нового типа.

Поэтому марксистское мышление направлено в первую очередь на выявление и рационализацию всех тех тенденций, которые в каждый данный момент влияют на характер названной среды. Марксистская теория выявила эти структурные тенденции в трех направлениях.

Она прежде всего указывает на то, что сама политическая сфера создается и всегда может быть охарактеризована данным состоянием стоящих за ней производственных отношений. Производственные отношения рассматриваются не в статике, как некий постоянно и неизменно повторяющийся круговорот экономики, а в динамике, как некая структурная связь, которая сама с течением времени постоянно видоизменяется.

Во-вторых, утверждается, что с изменениями этого экономического фактора теснейшим образом связано преобразование классовых отношений, что одновременно ведет к преобразованию характера власти и к постоянным сдвигам в распределении компетенции власти.

В-третьих, признается, что системы идей, господствующих над людьми, могут быть поняты и познаны в своем внутреннем построении, что характер их изменения позволяет нам теоретически определить структуру этого изменения.

И, что значительно более важно, эти три вида структурных связей не рассматриваются независимо друг от друга. Именно их взаимосвязь становится единым кругом проблем. Идеологическая структура не изменяется независимо от структуры классовой, классовая структура — независимо от экономической. И именно в этой взаимосвязи и в этом взаимопереплетении тройственной проблематики — экономической, социальной и идеологической — состоит особая интенсивность марксистской мысли. Только эта сила синтеза позволяет марксизму все

время заново ставить как для прошлого, так и для находящегося еще в стадии становления будущего проблему структурной целостности. Парадоксальным является здесь то, что марксизм признает наличие относительной иррациональности и уделяет ей серьезное внимание. Однако он не ограничивается, подобно исторической школе, признанием этого факта, а всячески стремится по мере возможности устранить его посредством рационализации нового типа.

Таким образом, марксистское мышление предстает перед нами как рациональное мышление иррационального действия. О правильности этого анализа свидетельствует тот факт, что марксистские пролетарские слои, достигнув успеха, сразу же устраняют из теории диалектический элемент и начинают мыслить с помощью генерализующего, устанавливающего общие законы метода либерализма и демократии; те же из них, кто по самому своему положению вынуждены ждать революции, сохраняют верность диалектике (ленинизм).

Диалектическое мышление есть такое рационалистическое мышление, которое ведет к иррациональности и постоянно стремится ответить на два вопроса: 1) где мы находимся? 2) о чем свидетельствует иррационально пережитый момент? При этом в основе совершаемых действий лежит не простой импульс, а социологическое понимание истории. Вместе с тем, однако, не делается никаких попыток растворить без остатка всю ситуацию и специфику данного момента в рациональном расчете. Вопросом к ситуации служит всегда действие, а ответом — всегда его успех или неудача. Теория не отрывается от ее существенной связи с действием, а действие есть та вносящая ясность стихия, в которой формируется теория. [...]

Пятой интересующей нас разновидностью является фашизм, сложившийся как политическое течение в нашу эпоху. Фашизм разрабатывает особую точку зрения на отношение теории к практике. По своей сущности он активен и иррационален. Фашизм охотно заимствует положение иррациональных философий и наиболее современных по своему типу политических теорий. В фашистское мировоззрение вошли в первую очередь (разумеется, соответствующим образом переработанные) идеи Бергсона, Сореля и Парето.

В центре фашистского учения находится апофеоз непосредственного действия, вера в решающий акт, в значение инициативы руководящей элиты. Сущность политики в том, чтобы действовать, понять веление момента. Не программы важны, важно безусловное подчинение вождю. Историю творят не массы, не идеи, не действующие в тиши силы, а утверждающие свою мощь элиты. Это — полнейший иррационализм, но отнюдь не иррационализм консерваторов и не то иррациональное начало, которое одновременно и надрационально, не народный дух, не действующие в тиши силы, не мистическая вера в творческую силу длительного периода времени, а иррационализм действия, отрицающий историю во всех ее значениях, выступающий с совершенно новых позиций.

Как ни различна была складывающаяся из этого обращения к истории картина у консерваторов, либералов и социалистов, все они держались мнения, что в истории существуют доступные пониманию связи. Сначала в ней искали план божественного провидения, затем высокую целесообразность духа в динамическом и пантеистическом понимании. Однако это были лишь метафизические подступы к чрезвычайно плодотворной исследовательской гипотезе, которая видит в историческом процессе не последовательность разнородных событий, а связанные совместные действия важнейших факторов. Попытка понять внутреннюю структуру исторического процесса предпринималась для того, чтобы тем самым обрести масштаб для собственных действий.

Если либералы и социалисты твердо держались мнения, что эта связь, эта структура может быть полностью рационализирована, и различие заключалось главным образом в том, что первые ориентировались по преимуществу на прямолинейный прогресс, а вторые — на диалектическое движение, то консерваторы стремились к тому, чтобы познать становящуюся структуру исторической целостности созерцательно и морфологически. Сколько ни различны эти точки зрения по своим методам и своему содержанию, все они исходили из того, что политическое действие происходит в рамках истории и что в наше время для совершения политического действия необходимо умение ориентироваться в той находящейся в становлении общей совокупности связей, внутри которой находится субъект этой деятельности. Иррациональность же фашистского действия устраняет эту в той или иной степени познаваемую историчность.

С фашистской точки зрения и марксистское понимание, рассматривающее историю как основанную на экономических и социальных факторах структурную взаимосвязь, есть в конечном счете только миф, и совершенно так же, как с течением времени исчезает

уверенность в структурированности исторического процесса, складывается и отрицательное отношение к учению о классах. Нет пролетариата, есть только пролетариата.

Для подобного типа мышления и переживания характерно также представление, что история распадается на мгновенно сменяющиеся ситуации, причем решающими здесь являются два обстоятельства: во-первых, вдохновенный порыв выдающегося вождя передовых групп (элит); во-вторых, обладание единственно возможным знанием — знанием массовой психологии и техникой манипулирования ею.

Следовательно, политика как наука возможна только в определенном смысле: ее функция — продолжить путь к действию. Она совершает это двумя способами; во-первых, посредством уничтожения всех тех идолов, которые способствуют пониманию истории как определенного процесса; во-вторых, посредством внимательного изучения массовой психики, особенно присущего ей инстинкта пласти и его функционирования. Эта душа массы в самом деле в значительной степени послушна вневременным законам, поскольку она больше, чем что-либо иное, находится вне истории, тогда как историчность социальной психики может быть обнаружена только там, где речь идет о человеке в определенных социально-исторических условиях.

Буржуазия в своей теории также часто уделяла место этому учению о политической технике и помещала его, как правильно указывал Шталь, вне всякой связи рядом с идеями естественного права, служившими ей нормативами. По мере того как в ходе своего утверждения буржуазные идеалы и связанные с ними исторические представления частично реализовались, частично же, превращаясь в иллюзию, теряли свое значение, эти трезвые, вневременные представления все более выступали как единственное политическое знание.

На современном этапе развития эта специфическая технология чист политической деятельности все более связывается с активизмом и интуитивизмом, отрицающим всякую конкретную познаваемость истории, и превращается в идеологию тех групп, которые непосредственно взрывающее вторжение в историю предпочитают постепенной подготовке ее преобразования. Подобная направленность в различных вариантах свойственна как анархизму Прудона и Бакунина, так и синдикализму Сореля, откуда она перешла в фашизм Муссолини.

Часто утверждалось, что и в ленинизме есть налет фашизма. Но было бы неправильно не видеть за общим в этих учениях их различий.

Общность состоит только в требовании активности борющегося меньшинства. Только потому, что ленинизм был изначально теорией, абсолютно направленной на революционную борьбу за захват власти меньшинством, на первый план вышло учение о значении ведущих групп и их решающем порыве.

Однако это учение никогда не доходило до полного иррационализма.

В той мере, в какой большевистская группа была лишь активным меньшинством внутри становящегося все более рациональным классового движения пролетариата, ее активистская интуитивистская теория всегда опиралась на учение о рациональной познаваемости исторического процесса.

Своим отрицанием историчности фашизм отчасти обязан (помимо уже упомянутого интуитивизма) мироощущению поднявшейся буржуазии. [...]

(Друкується за: Манхейм К. Идеология и утопия // Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С. 7—164.)

Основні поняття і категорії

- Ідеологія політична;
- політичний інститут;
- політичні інститути;
- утопія політична.

Ідеологія політична (ідея — поняття і λόγος — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політ. життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, сусп-ва, політ. партій, громад, рухів та інших суб'єктів політики. І.

п. може розглядатися як форма сусп. свідомості й як явище культури. Як елемент культури, І. п. є продуктом соціально-політ. діяльності людей, їх духовного виробництва. Але її специфіка і відмінність від багатьох інших елементів культури полягає в тому, що вона створюється діяльністю певних верств — ідеологів, політиків, учених. Народні маси, соціальної спільноти безпосередньо не створюють ідеології, проте їхні інтереси, уявлення про суспільно-політ. життя є поживним ґрунтом для її формування. Структурно І. п. складається з політ. теорій та ідей, суспільно-політ. ідеалів, цінностей, концепцій політ. розвитку і політ. програм, політ. символів тощо. На відміну від науки, І. п. містить у собі не лише знання політ. життя, а й ставлення, оцінку політ. процесів з позицій інтересів соціальної спільноти, політ. партії — носія цієї ідеології, через що І. п. більш упереджена, ніж політ. наука. І. п. може містити в собі, поряд зі справжніми знаннями, і неправильні, хибні уявлення про політ. процеси, відносини і стан політ. життя, що проявляється в політ. міфах, утопіях. Політ. міфологія спотворено відбиває стан політ. життя, дає помилкові орієнтири політ. поведінці мас, їх громадсько-політ. об'єднань. Поширення міфів у сусп. свідомості може спричинити тимчасовий успіх, але рано чи пізно за принципом бумеранга повертається проти самих творців таких міфів. Серед цінностей І. п. виділяються політ. символи — умовна знакова система, що виражає ті чи інші політ. ідеї та ідеали, приналежність власника певного символу до певного товариства, руху, орг-ції. На думку П. Сорокіна, «червоний колір переслідується не тому, що він червоний, а тому, що він символ думок, бажань і почуттів, які ворожі існуючому ладу». Політ. історія підтверджує також думку франц. Політичного діяча М. Рокара, що конфронтація поміж окремими прошарками сусп-ва нерідко йде навколо символів.

І. п. виконує важливі соціальні функції: пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулюючу, контрольну, політ. соціалізаційну тощо. І. п. глибоко взаємопов'язана з політикою. Вона наділяє її системою ідеалів і цінностей, сприяє вибору мети, спрямовує політику. Одночасно політика по суті справи ідеологічна, на ґрунті певної І. п. формуються політ. мета і підбираються засоби її реалізації, мобілізується соціальна маса для підтримки цієї мети та участі в її здійсненні. Разом з тим існує, проблема межі взаємопроникнення ідеології й політики. Гіперідеологізація політики спотворює її, позбавляє можливості адекватно реагувати на нагальні потреби сусп-ва, на зміни, що в ньому відбуваються, ефективно вирішувати життєво важливі проблеми. Одночасно обмеження простору, в якому І. п. має взаємодіяти з політикою, створює вакуум у системі суспільно-політ. орієнтації і регуляції, послаблює чи руйнує соціальні і духовні ресурси політики. Необхідність І. п. для сучас. України визначається потребами вироблення певної системи політ. поглядів, надання цій ідеол. системі основоположного значення у виробленні політ. курсу д-ви та поширення знань про неї задля сприйняття її більшістю населення. Це уможливить вироблення цілісної політики в економіці та соціальній сфері, усунення суперечностей у процесі державотворення. (Друкується за А. П. Чередниченко.)

Політичні інститути — органи та організації, які формують і впливають на політичні процеси і явища, пов'язані з напоюванням, утриманням і використанням влади в суспільстві та державі. У зв'язку з цим політичні інститути виступають як повноправні суб'єкти політики. До найважливіших політичних інститутів належать органи державного управління, система установ законодавчої, виконавчої та судової влади, політичні партії та громадські організації. (Друкується за Шведо Ю.)

Утопія політична (від грец. *οὐ* — немає і *ὕβλος* — місце, разом — місце, якого не існує; згідно з іншою версією, від грец. *εὐ* — добре і *ὕβλος* — місце і означає благословенну країну) — у політ. літературі цим поняттям визначають ідеї, уявлення про Ідеальні сусп-ва, які є продуктом абстрактного мислення і не ґрунтуються на знанні реальних процесів сусп. життя. Зазначений термін вживається також для характеристики принципів нездійснених планів і проєктів (політ. проєктерства).

Історія політ. утопій сягає античних часів. Соціальні утопії про держ. устрій як ідеал, який би виступав протилежністю античному рабовласн. сусп-ву, пропонували Гіпподам Мілетський, Платон, Евгемер, Зенон, Але термін «утопія» набув у політ. теорії «прав громадянства» завдяки твору англ. гуманіста Томаса Мора «Уторія» (1516), в якому він, перебудовуючи під певним впливом «Держави» Платона і проблем своєю часу, зобразив стан ідеального держ. устрою.

Утопічний стиль мислення притаманний переважно представникам політ. опозиції, виразникам інтересів пригноблених, залежних. Він характерний, зокрема, для середньовічних «ересей», ідеології багатьох нар. рухів, теор. схем «утопічного соціалізму». Разом з тим представники зазначеного стилю мислення на різних етапах істор. розвитку піддають різкій критиці політ. системи існуючого сусп-ва, політ. влади, яка це забезпечує соціальної захищеності особи. Сучас. дослідники У. п., напр., К. Маннгейм, розглядають її як «духовне утворення» свідомості класу, сусп. верстви, які прагнуть соціального реваншу. На думку П. Тілліха, властивість створювати утопії укоріненена в самій природі людини. Чимало сучас. дослідників феномена У. п. розглядають її як важливий елемент мислення, «вступ» до теорії, обов'язкову > мову творчого дискурсу. Але в цілому утопія розуміється як альтернатива наук, аналізу пізнання поліп. процесів, довільне, не пов'язане з реальністю конструювання «бажаного» майбутнього сусп. ладу, позбавленого недоліків політ. сьогодення.

Розрізняють два осн. типи утопій абстрактні проєкти (як прогресивні, так і реакційні) покращення сусп. устрою і конструктивні соціальні моделі, які, в цілому неадекватно відбиваючи соціальну дійсність, містять у собі раціональні положення. Утопія може мати загальний характер, пропонуючи погляд на сусп-во в цілому, або торкатися його окремих сфер. Сильна сторона У. п. — соціальна критика вад існуючого ладу. Ця особливість зумовлює типовий алгоритм утопічного мислення — пропонувати «від протилежного»: вимоги повної соціальної рівності, спільної власності, загальної справедливості тощо. Характерна ознака новітнього соціально-політ. утопізму — намагання поєднати ідеальні уявлення про досконале сусп-во з реальними рисами сучас. сусп-ва. Так, Л. Мамфорд, автор твору «Історія утопії», критично оцінюючи технократ, устрій, що дегуманізує людину, пропонує неогуманіст. схему, яка б поєднувала технол. цивілізацію з ідеальними етико-естетичними вимогами.

У. п. містить у собі чимало елементів міфологічного ряду, виконує певним чином футурологічну функцію. У цьому плані вона є складовим елементом політ. культури і незмінно користується увагою фахівців пол. культури. (Друкується за Пазенок В. С. Політологічний енциклопедичний словник).

Питання до дискусії

1. Що слід розуміти під терміном і поняттям «реалістичні тенденції в політичній науці»?
2. Які об'єктивні і суб'єктивні чинники зумовили появу теорії інституціоналізму?
3. Як розуміти процес «американізації політичних наук»?
4. Чи дійсно категорія «політичний інститут» є наріжним каменем політичних теорій К. Шмітта, М. Оріу, Й. Шумпетера, К. Маннгейма?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних і магістерських робіт

1. Об'єктивні і суб'єктивні чинники виникнення теорії інституціоналізму та її сутність.
2. «Політичний інститут» як категорія політичної науки.
3. Сутність поняття і категорії «політичне» в політичній концепції К. Шмітта.

4. Особливості розуміння М. Оріу політичних процесів у суспільному житті.
5. Елітарна теорія демократії Й. Шумпетера: методологічний аналіз.
6. Сутність теорії пізнання соціально-політичних процесів К. Мангейма.
7. Проблема раціонального і утопічного в теорії інституціоналізму.
8. Спільне і відмінне тлумачення категорії «політичний інститут» в теоріях інституціоналізму.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть порівняльну таблицю обґрунтування політичного ідеалу у працях К. Шмітта, М. Оріу, Й. Шумпетера та К. Мангейма.
2. Прочитавши першоджерела до цієї теми, розкрити сутність таких понять: «політичний інститут», «політичне», «політичне життя».

Питання до заліку

1. Загальна характеристика теорії інституціоналізму.
2. Політична теорія К. Шмітта.
3. Теорія інституціоналізму М. Оріу.
4. Теорія елітарної демократії Й. Шумпетера.
5. Політична ідеологія і утопія в теорії К. Мангейма.

Питання до іспиту

1. Сутність категорії «політичний інститут» у працях К. Шмітта, М. Оріу, Й. Шумпетера та К. Мангейма.
2. Сутність теорії інституціоналізму.
3. К. Шмітт про сутність поняття і категорії «політичне».
4. М. Оріу як засновник теорії інституціоналізму.
5. Й. Шумпетер як теоретик політичної методології.
6. Теорія пізнання соціально-політичних процесів К. Мангейма.

Рекомендована література

1. *Канцелярук Б.* Елітна «демократія» на «пропорційній основі» // Дослідження світової політики: 36. Наук. праці. — 2001. — Вип. 16.
2. *Schumpeter, J.: Economic Doctrine and Method.* London: Allen & Unwin. — 1954.
3. *Schumpeter, J.: The Theory of Economic Development.* New York: Oxford University Press, — 1962.
4. *Бондарчук В. І.* Феномен авторитарно-демократичних політичних режимів: між авторитаризмом та демократією // Держава і право: 36. наук, праць. — 2001. — № 5.
5. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994.
6. *Фадеева Т. М.* У истоков идеологии европейского консерватизма // Новая и новейшая история. — 1992. — № 6.
7. *Шумпетер И.* Капитализм, социализм и демократия.

ТЕМА 4

БІХЕВІОРАЛІСТИЧНІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИКИ

1. Чарльз Мерріам як один із фундаторів американської політичної науки.
2. Біхевіористська концепція предмета політичної науки Гарольда Лассуелла.
3. Теорія «зацікавлених груп» Артура Бентлі.

Термін біхевіоризм (behaviorism від behavior — поведінка) з'явився ще наприкінці XIX — початку XX ст. Він означав провідний напрям в американській психології, в основі якого лежало розуміння поведінки людини і тварин як сукупності рухових і пов'язаних з ними вербальних і емоційних реакцій на вплив зовнішнього середовища. А похідний термін — біхевіоралізм — означає політичні теорії, які вивчають політику через поведінку акторів (дійових осіб). Отже, поведінка — ключовий елемент біхевіоралізму.

Саме поведінка є основним елементом аналізу в політичній теорії. Вона розглядається біхевіоралістами як більш фундаментальна категорія у порівнянні з правилами і нормами, оскільки має пряме відношення до живої політики. Для того щоб зрозуміти політичну систему недостатньо сконцентрувати свою увагу на нормативних рисах політичної діяльності, необхідно ще звернутися до самої поведінки.

Політичний процес розглядається біхевіоралістами як реалізація певного первісного вольового зусилля, який надає політичний сенс будь-якому поведінковому акту. Домінуючою рисою людської психіки проголошувалося устремління до влади. Влада — вихідний пункт і кінцева мета будь-якої політичної дії. Практично вся політична теорія перетворюється на вчення про владу. Хоча англійський термін «power» багатозначний (влада, сила, могутність тощо), біхевіоралісти зводять його в основному до «прагнення до влади». Вони вважають, зокрема Лассуелл, що це прагнення притаманне усім людям в усі часи, в будь-якому суспільстві і соціальному проверстку.

Отже, політика — сфера взаємодії. А тому індивід, який волею долі прагне до влади обов'язково вступає з іншими індивідами в комунікацію стосовно влади. Виникає силове поле, в якому свідомо чи підсвідомо знаходиться безліч індивідів. Індивідуальні волі, що прагнуть до влади, стикаються між собою, і, в решті решт, формують стійкі способи взаємодії, вступають в певні узгодження, результати яких фіксуються в правилах і нормах. Будь-яка така угода одночасно і обмеження волі до влади і умова її реалізації.

Вперше біхевіоралістичні методи в політиці намагалися застосувати в 20—30 роках XX ст. група вчених Чиказького університету на чолі з Чарльзом Мерріамом.

Його естафету продовжив Гарольд Лассуелл, який зробив великий внесок у розроблення цього підходу до політичної теорії. Певний внесок зробив і А. Бентлі, особливо своєю теорією «зацікавлених груп».

У 50-ті — на початку 60-х років цей підхід зайняв домінуючі позиції в політичній науці.

1. ЧАРЛЬЗ МЕРРІАМ ЯК ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Довідка

Чарльз Мерріам народився в 1874 році. До самостійних досліджень політичного життя він приступив у той час, коли в США політична наука інституціоналізувалася як самостійна академічна дисципліна. Глибоке усвідомлення необхідності відмовитися від голого теоретизування, звернутися до осмислення нагальних соціально-політичних проблем і надати політичній науці дієвого характеру прийшло до Ч. Мерріама після його прибуття до Чикаго. З цим містом пов'язане практично все наступне життя вченого, його практично-політична, педагогічна і наукова діяльність. Мерріам мав до Чикаго особливі почуття, відчуваючи нерозривний зв'язок з його жителями і своєю відповідальністю перед ними. Він відкидав пропозиції переїхати до інших міст США, відмовився і від дуже престижних посад у Вашингтоні, які пропонували йому американські президенти У. Тафт і В. Вільсон.

Прагнучи оволодіти таємницями політики, Мерріам безпосередньо брав участь у політичній діяльності. Він активно співробітничав у місцевих і федеральних органах влади, був членом різного роду комісій у Чиказькому муніципалітеті, балотувався на посаду мера. Його доповіді про управління в Чикаго, монографія «Чикаго: більш глибокий погляд на міську політику» (1929) сприяли подальшому розвитку системи муніципального управління і *public administration*.

У 1923 р. Ч. Мерріам очолює відділення політичної науки в Чиказькому університеті. Він об'єднав талановиту молодь, розробив нову методологію політичного дослідження, заклав основи нової науки про політику. Численні праці вченого і його колеги привели до формування Чиказької школи політичної науки. Вона стала однією з перших шкіл у галузі політичної теорії і займала домінуюче становище в період між світовими війнами. В Чиказькому університеті він працював до своєї смерті, яка сталася в 1953 р.

Заслуга чиказької школи політичної науки (1920—1940 рр.) — у обґрунтуванні її представниками на прикладах конкретних емпіричних досліджень тих обставин, що справжній розвиток політичного знання може бути досягнутий за допомогою стратегії міждисциплінарних досліджень із застосуванням кількісних методологій і за рахунок організованої підтримки наукових розробок. Інші автори стали вживати ту мову, якою Чарльз Мерріам викладав свої погляди в книгах «Сучасний стан політичної науки», «Нові аспекти політики» та ін. Школа, де працювало багато його учнів, зробила великий крок уперед у підвищенні вимогливості до якості емпіричних досліджень, переконливості їхніх висновків і у введенні інституціонального виміру у вивчення політичних проблем.

Дієвість Чиказької школи була зумовлена декількома обставинами:

- наявністю інтелектуального лідера (Ч. Мерріам) і групи послідовників (Г. Лассвелл, Г. Госнелл, Л. Уайт, К. Райт, Г. Саймон, Ф. Шуман та ін.);
- прагненням учених розвивати політичну науку, нову методологію дослідження політичних феноменів;
- їхньою приналежністю до відділення політичної науки університету;
- налагодженням тісних міждисциплінарних зв'язків;
- можливістю фінансування діяльності вчених;
- особливостями місця і часу її виникнення.

У Чикаго, за свідченням учених, соціальні проблеми були особливо очевидні. Так, М. Вебер писав, що Чикаго схожий на людину, з якої здерли шкіру, і видно, як

функціонують її органи. Тому не випадково, що в перші десятиліття ХХ ст. складається Чиказька школа, в якій воедино злилися політичні спрямування в психології, соціології, філософії, антропології, економічній науці.

Ч. Мерріам підкреслював необхідність координувати зусилля суспільствознавців у вирішенні соціально-політичних проблем. Дуже цікава в цьому зв'язку історія, яку повідав Д. Істон. Ця історія пов'язана зі зведенням університетського будинку суспільних наук, кошти на який відшукував Ч. Мерріам. Коли будівництво наближалось до завершення, вченого в Чикаго не було. Повернувшись до міста і глянувши на побудований будинок, Мерріам розлютуватися і зажадав негайно внести необхідні корективи. Причина його обурення очевидна й сьогодні. Нагорі будинку є напис «*Social Science*» (суспільна наука) і сліди стертої букви «S». Отже, спочатку були написані слова «*Social Sciences*» (суспільні науки). Мерріам стверджував, що право на існування має лише єдина, цільна система суспільного знання. А словосполучення «*social sciences*» (суспільні науки) варто, на його думку, піддати анафемі.

Основні параметри політичної науки за Ч. Мерріамом. На межі ХІХ—ХХ ст. було опубліковано чимало робіт з політичної тематики, однак створення справжньої наукової політичної теорії просувалося повільно. І одна з причин цього полягала, очевидно, в недостатній розробленості методології політичних досліджень. Поступово набирала силу сциєнтизм, прихильники якого вважали, що у вивченні людських проявів треба ефективно використовувати методи природничих наук, підтримувати тісний зв'язок між теорією і даними і виявляти особливу старанність у їхньому зборі й аналізі. До цього часу сциєнтистські орієнтовані американські вчені розчарувалися в пізнавальних можливостях політичних доктрин, які розроблялися в руслі західноєвропейських державно-правових і соціально-філософських традицій ХІХ ст., де переважав порівняльно-історичний метод описовості, процвітали моралізування і формалізм.

Ч. Мерріам, якого завжди відзначало дивне чуття на нові віяння і тенденції, у своєму есе «Сучасний стан дослідження політики» (1921) обґрунтовував необхідність переробки методів політичного дослідження і створення нової науки про політику, орієнтованої на вивчення реальної дійсності. Ці ідеї сприяли активізації наукових пошуків, а також створенню Комітету з політичних досліджень у рамках Американської Асоціації політичних наук.

У книзі «Нові аспекти політики» (1925), яка на довгі роки стала однією з найпопулярніших у галузі політології, Ч. Мерріам стверджував, що неможливе співіснування «політики джунглів і лабораторної науки». Завдання політики, писав він, полягає в тому, щоб забезпечити політичну розсудливість, «пом'якшити жахи війни, уникнути руйнівних революцій, звести до мінімуму втрати від руйнівних міжгрупових конфліктів, реалізувати потенційні можливості співробітництва і людського творення».

Настанова Ч. Мерріама на емпіричне вивчення політичної поведінки людей свідчить про те, що вчений стояв біля джерел біхевіорального (поведінкового) підходу в дослідженні політичних явищ. «Ми починаємо дивитися на політичну поведінку як на один з основних об'єктів дослідження». І далі: «Ясно одне: суспільні і природничі науки повинні йти поряд одні з одними у вирішенні великого завдання, яке стоїть перед людством: наукове вивчення і контроль за поведінкою людей». За словами А. Соміта і Дж. Таненхауса, «якщо Берджес, Лассуелл і Бентлі були хрещеними батьками, то Мерріама можна по праву вважати батьком біхевіоралізму».

Ч. Мерріам вважав, що оскільки політичні процеси залежать від життєвих характеристик індивіда і протікають за деякими незмінними закономірностями, їх можна встановити в ході емпіричного дослідження, у цьому, безумовно, проглядаються ідеї майбутньої біополітики.

Ч. Мерріам наполягав на неупередженості наукового дослідження, на дотриманні ціннісного нейтралітету, застосуванні суворих наукових методів вивчення політичних феноменів. Біхевіоральний підхід мав емпіричний і прагматичний характер, тому що передбачав спирання на достовірні факти і досвід. Особлива увага стала приділятися кількісним методам, що дозволяють здійснити прямий чи непрямий вимір. Використання кількісних методів забезпечувало, наприклад, перевірку гіпотез, які стосуються політичної поведінки. Яскравим прикладом їхнього застосування можуть бути праці Ч. Мерріама і Г. Госнелла «Неголосування: причини і методи контролю» (1924), С. А. Райса «Кількісні методи в політиці» (1928) та ін.

Обґрунтування необхідності нової методології привело Ч. Мерріама до переосмислення ролі і значення застосовуваних раніше методів політичного дослідження. «Підготовлений у душі порівняльно-історичного методу, — писав він, — я не можу заперечувати важливість історичного вивчення людського досвіду. Одержавши підготовку в галузі цивільного права, я не заперечую цінність юридичного підходу до проблем політичної теорії і практики. Я буду першим серед тих, хто відстоює тезу про великий внесок економічної науки і соціології в розвиток політики і теорії управління. І пропонуючи політикові сісти за один стіл з такими дисциплінами, як психологія, статистика, біологія і географія, я зовсім не маю на увазі, що треба забути про старих друзів... Цінності історії і юриспруденції не можуть і не повинні бути втрачені. Навпаки, їх треба плекати і використовувати: ці цінності повинні стати складовою частиною нового синтетичного знання, що створюється зараз не тільки в політиці, а й в усіх галузях суспільствознавства...»

У 1926 р. Ч. Мерріам опублікував книгу «Чотири американських партійних лідери». Ця невелика за обсягом праця була воістину новаторською, тому що являла собою не просто порівняльний аналіз політичних біографій А. Лінкольна, Т. Рузвельта, В. Вільсона і В. Дж. Брайана. У ній розкрито психологічні основи лідерства, проаналізовано потреби і мотиви лідерів, які впливають на їхню політичну поведінку, показано стиль прийняття політичних рішень і міжособистісних відносин. Таким чином, були закладені основи нової галузі знання — політичної психології.

Властива біхевіоралізму відмова від ціннісного підходу, прагнення виключити нормативний компонент при вивченні політичних феноменів приводять до того, що вчений, з одного боку, повинен забезпечувати об'єктивність і вірогідність політичних знань, тобто вивчати, критично оцінювати дійсність, осмислювати досягнуті успіхи і не може не відчувати впливу панівних у суспільстві норм і цінностей. Деякою мірою це проявилось й у дослідженнях Ч. Мерріама. Він всіляко уповав на всебічне, об'єктивне осмислення і пояснення політичної реальності, виявлення властивих їй проблем і їхнє розв'язання на основі отриманих наукових знань і в той же час беззастережно вірив в американську демократію, вважаючи її такою формою політичного правління, що найбільше відповідає природі людини. Треба відзначити, що в американській політичній науці ще з часів її інституціоналізації чітко впроваджувалася ідея відповідальності вчених-політологів за передачу американській молоді політичних знань і виховання патріотичних почуттів, необхідних для нормального функціонування демократичної системи США. Наприклад, у Зверненні

ні Університету Айови (1885) сказано: «Наш університет зобов'язаний своїм існуванням уряду. Треба повернути цей борг, навчаючи принципам і історії уряду, знайомлячи з його цілями, обов'язками, привілеями і владними повноваженнями».

Постійно пам'ятаючи про те, що він американський вчений і громадянин, Ч. Мерріам надавав велику увагу вивченню проблем виховання громадянськості. Його роботи «Виховання громадян: порівняльне дослідження методів цивільного виховання» (1931), «Виховання громадянськості в Сполучених Штатах» (1934) мали важливе значення для наступного дослідження проблем політичної культури, розробки системи виховання «культури громадянськості».

Праці Ч. Мерріама пронизані гуманістичним пафосом, глибокою вірою в можливість удосконалення навколишнього світу. За своїми суспільно-політичними і філософськими поглядами Ч. Мерріам був типовим представником «прогресистського» напрямку в американському суспільствознавстві першої третини ХХ ст. із властивою йому позитивною установкою на вирішення нагальних соціально-політичних проблем.

Ч. Мерріам про владу і політику. У пошуках наукової істини Ч. Мерріаму довелося стикнутися з чималими труднощами. Однак ніщо не могло зупинити вченого в його прагненні розширити обрії наукового дослідження політики. Ч. Мерріам висував у своїх численних працях велику програму політичних досліджень, реалізація якої протягом наступних десятиліть покладалася на нові покоління як американських політологів, так і вчених інших країн.

У своїй книзі «Нові аспекти політики» Ч. Мерріам опонує тим, хто відповіддю на виклик нового вважав твердження, що настала ера «зникнення політики», тим, хто закликав «деполітизувати» суспільне життя, повернутися спиною до держави й уряду, бойкотувати політику і спробувати створити нові інститути, які відрізнялись б від тих, яких зазвичай називають політичними.

Разом з тим такий протест — аж ніяк не нове в історії явище. Вчений піддає його нещадній критиці. З моменту виникнення організованого політичного співтовариства завжди існували різні типи анархістів і антиетатистів. Не тільки тому, що, як кажуть, «у кого мотузка на шиї, від того доброго слова про закон не чекай», але й тому, що люди, які мають різні — індивідуальні і групові — інтереси, відчуваючи стосовно себе з боку держави несправедливість, реалізують своє невдоволення в аргументах, адресованих не тільки конкретному уряду, що їх гнітить, але і державі як такій. Але чи можна належним чином змінити сутність самого процесу політичного контролю? Труднощі Ч. Мерріам вбачає в тому, що перейменування того, що завжди називали «політикою», не змінить самих дій і процедур, які дотепер позначалися цим терміном. Ті ж самі процеси будуть відбуватися просто під якоюсь іншою назвою.

Реальну відповідь на виклик політиці вчений бачить у тому, щоб розробити і прийняти більш продумані наукові методи вивчення правління і його практичного здійснення, дати відповідь на виникаючі питання: яким чином можна розробити в новому світі більш ефективну політику? Як і з теоретичної, і з практичної точки зору може політична наука щонайкраще засвоїти і використовувати все те, що внесли в сучасні мислення і практику інші науки?

Цілі політики з якоїсь точки зору коротко можна узагальнити в такому вигляді:

1. Зведення до мінімуму негативних наслідків політичних дій.
2. Вивільнення політичних можливостей у людській природі.

I. До втрат, яких політика могла б уникнути чи звести до мінімуму, відносяться:

- війни;
- революції (громадянські війни);
- чвари між індивідами і класами.

Типовими явищами (ситуаціями), що викликають величезні втрати, є:

- ♦ хабарництво;
- ♦ розподіл посад за принципом взаємних послуг;
- ♦ експлуатація;
- ♦ бездіяльність як результат нездатності перебороти інерцію і застій;
- ♦ нестабільність, викликана дисбалансом груп;
- ♦ зіткнення науки і влади, що ведуть до нехтування результатами сучасної науки і нездатності до їхнього швидкого освоєння.

Усе це приводить до зниження продуктивності і самопочуття людей, а в підсумку обидва ці фактори перешкоджають зростання добробуту суспільства в цілому.

II. Другим найбільшим завданням політики Чарльз Мерріам вважає вивільнення творчих можливостей політичної природи людини. Історично уряд служив корисним цілям, однак він використовував засоби, які дедалі більше стають анахронізмом: це сила, страх, рутинна, фетиш, престиж, егоїстичні групові інтереси. Існує, однак, чимало й інших можливостей організації розумової діяльності людей, збагнення потреб соціальної і політичної організації, наукового регулювання відносин між індивідами і групами за допомогою освіти, еugenіки, психології, біології. Розроблені сучасні методи управління повинні визволити творчі можливості людської природи і забезпечити вражаючі досягнення в цій галузі. У цілому в сфері освіти й організації люди давно вже перестали покладатися на силу, страх, магію чи муштру і в міру можливості замінюють ці фактори науковим аналізом і реорганізацією, досягнувши певного прогресу. Політика до першої половини ХХ ст. рухалася на-впосади в темряві, але вона повинна була оволодівати у своїх цілях досягненнями сучасної цивілізації.

Ч. Мерріам не тішиться ілюзіями про те, що в найближчому майбутньому яка-небудь зі шкіл політичної науки зможе запобігати війнам, революціям і різним чварам, однак потрясіння від цих конфліктів можуть поступово знижуватися. У всьому цьому він бачив завдання наукової політики.

З історичної точки зору нововведення політики, хоча вони й можуть здаватися самі по собі зрозумілими, не можна недооцінювати. Серед них — держава, суди, система парламентського представництва, public administration з їхніми недосконалими правилами правосуддя і жорсткими законами, що визначають обов'язки і підтримують суспільний порядок. Але в цілому ці нововведення означали крок уперед від стану тваринної боротьби за виживання. Може видатися, що усна полеміка створює труднощі для судового процесу, що обговорення і компроміси парламентських органів свідчать про ненадійність, повільність і відірваність від життя, що норми можуть бути застарілими і не відповідати сучасним вимогам. Але в цілому ці винаходи є найважливішими віхами еволюції людства, фундаментальних досягнень цивілізації з її промисловими і культурними встановленнями.

У політичному процесі є дві складові: з одного боку, прихильність традиції, з іншого — безнастанна винахідливість і пристосування до змін, у політиці, як і в житті, незвичні нововведення спочатку піддаються полеміці, потім поступово завоюються, доводяться до автоматизму; потім те ж саме відбувається і з іншими

нововведеннями. Так само й нове правило дорожнього руху спочатку важко засвоюється, відкидається, однак рано чи пізно починає виконуватись автоматично і, в свою чергу, є основою протистояння якому-небудь новому правилу, що вводиться в силу нових обставин.

Це передбачає процес пристосування, поступової реадптації до умов, що змінюються. В одних країнах він протікає в муках революції, в інших здійснюється більш спокійними, але і не настільки швидкими способами. Одне з основних завдань політики завжди полягає в тому, щоб зробити наслідки змін як можна менш руйнівними. Закон, суд, поліція, бюрократія, парламентарії, угоди, союзи і т. д. відіграють важливу роль у вивільненні соціальної енергії, яка в іншому випадку привела б до жорстоких сутичок між людьми і цілими народами. Те, що механізми і засоби політики часто деформувалися так, що робили суспільству скоріше погані, ніж гарні послуги, зовсім не дивно. Військові, покликані захищати суспільство, самі можуть пров'язати агресивну війну, суд може стати інструментом беззаконня, парламент — маскувати темні задуми інтриганів, органи управління можуть виродитися в малоефективну бюрократію. Але все це не менше стосується не тільки держави, а й церкви, й інших соціальних та економічних інститутів, що можуть стати самоціллю замість того, щоб бути засобом. В усіх цих організаціях є свої паразити, свої відступники і зрадники, свої нетямі, що використовують вивіску церкви, торговельної палати, професійної спілки чи університету для зовсім невідповідних цілей. І це стосується всіх людських інституцій.

У книзі «Нові аспекти політики» Ч. Мерріам ставить питання про більш розумне регулювання і застосування наукових категорій до все важливіших сил соціального і політичного контролю. Люди небагато чого зможуть домогтися, якщо наука завоює весь світ, за винятком світового управління.

Таку перебудову, невиконання якої може привести до руйнування сучасної цивілізації, вчений вважав одним з нагальних завдань свого часу. Якось один відомий фізик сказав йому: «Добре було б припинити на час усі фізичні дослідження для того, щоб соціальні науки могли наздогнати їх». У цьому немає необхідності, але важливо, навіть необхідно, постійно ретельно переглядати методи соціальної і політичної науки, аби приводити їх у відповідність з новим часом і дивним світом фізичних уявлень, у який ми стрімко занурюємось. У процесі розвитку науки цілком часто відбувається так, що точні знання про людські відносини отримуються в останню чергу, слідом за розвитком відносин, які видаються менш складними. Але навіть якщо такий висновок і правильний, це не дає права політичній науці плентатись у хвості.

Ясно, що така перебудова не під силу одній людині чи навіть окремому колективу, оскільки нові методи розробляються, виходячи з реального досвіду й у ході експериментування протягом низки років. Пишучи найбільш відомою своєю книгу «Нові аспекти політики», Ч. Мерріам не ставив перед собою завдання розробити новий метод, а пропонував можливі підходи до методу в надії на те, що інші зможуть виконати це завдання й у ході теоретичної та експериментальної роботи рано чи пізно привнесуть більше інтелекту і наукових напрацювань у вивчення і практику управління, у ставлення широким верствам населення до управлінського процесу.

Велику увагу вчений приділяв суміжним соціальним наукам. Підготовлений у дусі порівняльно-історичного методу у Колумбійському, а потім у Берлінському університеті, Ч. Мерріам не міг заперечувати важливості історичного вивчення людського досвіду. Одержавши підготовку в галузі цивільного права, він не запе-

речував цінності юридичного підходу до проблем політичної теорії і практики. Він був у перших лавах тих, хто відстоював тезу про великий внесок економічної науки і соціології в розвиток політики і теорії управління. Політика повинна слідувати за своєю проблемою, куди б та не вела. Цінності історії і юриспруденції не можуть і не повинні бути втрачені. Навпаки, їх треба використовувати; ці цінності повинні стати складовою частиною нового синтетичного знання, що створюється не тільки в політиці, а й в усіх галузях суспільствознавства і людського знання. Грунтуючись на власному практичному досвіді, Ч. Мерріам застерігав деяких своїх колег від побоювання надто стрімких змін у методах політичної науки чи практики. Справжню небезпеку він вбачав у тому, що рух уперед у цій сфері не буде встигати за розвитком сучасної думки.

В історії відомі безліч теорій про державу, але в більшості випадків вони являли собою виправдання чи обґрунтування діяльності груп, що знаходяться при владі чи прагнуть до неї, особливих вимог націй, релігій, класів із врахуванням їхніх особливих ситуацій. Без сумніву, людство ще не раз зіштовхнеться з подібними виправданнями з боку народів і класів, пролетарів, аграріїв, капіталістів, з боку жителів Заходу і Сходу, вірних тій чи іншій релігії. Багато з них будуть корисні, але в основному не набудуть наукових рис доти, доки під тиском сучасного інтелекту не зміняться самі методи. Можливі зміни в механізмі управління. Уже дуже довго тривають дискусії про «найкращу» форму організації, про демократію, про форми представництва, про правовий устрій та інші фактори управлінської структури. Тут знову варто підкреслити, що цілі цієї дискусії не в тому, щоб запропонувати особливу форму організації, а скоріше в тому, щоб осмислити фундаментальні методи вивчення політичного процесу, які приводять до розумних змін, тобто для того, щоб еволюція форм носила більш усвідомлений і спланований характер. Удосконалення політичної освіти, забезпечення політичної інформації, розвиток політичних досліджень, вивчення наукових відносин у політичному процесі — усе це є основним для всіляких теорій і змін форм політичних інститутів.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

МЕРРИАМ ЧАРЛЗ ЕДВАРД НОВЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКИ

[...] Можно суммировать достижения в области политических исследований, полученные за время популярности теории естественного права, т. е. примерно за сто лет, следующим образом:

1. Стремление к сравнению разных типов политических идей, институтов, процессов, к изучению их сходства и различия.
2. Стремление к более глубокому анализу экономических сил и их отношения к политическим процессам, порой вплоть до экономической интерпретации всех политических явлений. При этом сравнительная легкость количественного измерения определенных экономических фактов в значительной степени облегчает процесс, в действительности означая расширение «экономического» за пределы общепринятого употребления этого термина.
3. Стремление к рассмотрению социальных сил в их связи с политическими процессами. Временами это принимает форму социальной интерпретации всех политических фактов.
4. Стремление к исследованию географической среды и ее влияния на политические феномены и процессы.
5. Стремление к более глубокому изучению массы фактов этнического и биологического характера и их отношения к политическим силам.

6. Взятые вместе, эти устремления устанавливают другое отношение между политическими феноменами и всем их окружением, как социальным, так и физическим. Аналогичные исследования были предприняты в свое время Боденом и Монтеस्कье, однако они носили более упрощенный характер по сравнению с предыдущими, более детальными и тщательными работками.

7. Стремление к изучению происхождения политических идей и институтов. Это совместный продукт истории и биологии с присущим обоим признанием важности исторического роста и развития в эволюционной теории жизни. С середины девятнадцатого века она господствует над всей политической мыслью.

8. Общее стремление соединить исследование с позиций окружающей среды (экономической, социальной, физической), взятой в целом, с генетическим или эволюционным подходом, может реализоваться в глубоком и, по сути, революционном изменении политического мышления. И это, бесспорно, справедливо по сравнению со статичной доктриной схоластики или с абсолютистскими тенденциями *Naturchi*, школы мышления.

9. Стремление к более широкому использованию количественного измерения политических явлений. В некотором отношении измерение приняло форму статистики или математического анализа политических процессов. Важнейшее мероприятие, посредством которого это измерение осуществлялось, — перепись, давшая исследователю и аналитику огромную массу материала. Можно назвать две дисциплины, в которых количественные методы применялись с особым успехом. Это антропология и психология, где в данном отношении достигнуты заметные результаты.

10. Политическая психология была предзнаменованием, но не получила за все это время соответствующего развития.

Все эти тенденции, взятые вместе, составляют, можно сказать, наиболее важные изменения в природе политического мышления вплоть до сегодняшнего дня. Основные трудности в продвижении по пути научного изучения управления состоят в следующем:

- 1) Недостаток исчерпывающего набора данных о политических явлениях с соответствующей их классификацией и анализом.
- 2) Склонность к расовому, классовому, националистическому уклону в интерпретации доступных данных.
- 3) Нехватка достаточно четких стандартов измерения и точного знания о последовательности процессов.

1. Парадокс политики заключается в том, что для сохранения объединения в борьбе с внутренними и внешними врагами надо поддерживать в нем дисциплину; однако эта жесткая дисциплина разрушает те жизненные силы инициативы, критичности и реорганизации, без которых власть объединения может быть утрачена. Должно быть полное соответствие с общим сводом правил и норм, установленных государством, в противном случае не удастся избежать анархии. Но внутри объединения необходимо и разумное пространство для свободы критики, возражений, для предложений и изобретательности. Очевидно, что положение науки в этой ситуации довольно сложно из-за сознательного столкновения между интересом группы и наукой или из-за бессознательного отклонения от научного исследования.

2. Из-за разобщенности политических явлений трудности в установлении четких каузальных связей между ними. Зная о происходящих событиях, мы обнаруживаем так много чередующихся причин, что не всегда можем указать на непосредственно их вызвавшую. По той же причине трудно прийти к обоснованному согласию относительно разумной или научной политики и сложно предсказать будущие события.

3. Трудности в отделении личности наблюдателя от социальной ситуации, частью которой он является, и достижения объективного отношения исследователя к рассматриваемым явлениям. В этом, возможно, заключается основной камень преткновения в оценке политической процесса. Классы, расы и все прочие виды сообществ выдвигают в качестве обязывающих так называемые принципы, которые являются порождением их собственных интересов и, возможно, неосознанно исходят из этих интересов в ходе общего использования. Так, политическое теоретизирование в значительной степени является, как выясняется при ближайшем рассмотрении, завуалированной в большей или меньшей степени пропагандой определенных интересов. В теории возможны элементы истины или науки, однако истина так расцвечена интересами тех, кто выдвигает данную теорию, что не отличается подлинной и неизменной ценностью. Мнения большинства выдающихся философов, представителей определенной расы и нации относительно их достоинств нуждаются,

почти без исключения, в серьезном уточнении. То же самое можно сказать о защитниках как экономических классов других видов общностей. За последние сто лет был достигнут определенный прогресс в отделении изучающего политику от окружающей его обстановки, но отвлекающая пропаганда периода войны и отношение друг к другу националистически настроенных ученых свидетельствуют о том, что пока достигнут небольшой прогресс. Политологи часто не только становились пропагандистами, но и подчиняли своей цели — защите и достижению националистических целей — деятельность всех других ученых.

4. Трудности в освоении механизма четкого измерения политических феноменов. Вплоть до самого последнего времени оно было упрощенным и неразборчивым. Только с развитием современной статистики появились определенная четкость и точность в политическом фактологическом материале. И по сей день существует немало непреодолимых, по-видимому, препятствий. Поэтому разработка адекватного механизма обзора политических сил еще впереди. [...]

5. Четвертая трудность заключается в отсутствии того, что в естествознании называется контролируемым экспериментом. Физик-исследователь выдвигает временную гипотезу, стараясь, по возможности, ее проверить с помощью эксперимента, проводимого под его руководством и контролем. Эти эксперименты он может повторять до тех пор, пока не удостоверится в истинности или ложности своей гипотезы. Однако такие эксперименты недоступны, видимо, тем, кто изучает политологию или другую общественную науку. Вместе с тем реальные политические процессы постепенно воспроизводятся в различных точках мира и на разных стадиях. В случае повторения этих процессов можно возобновить наблюдения и тем самым проверить сделанные заключения. Для этого, однако, необходимо отработать более точный механизм. Он, возможно, будет получен в результате развития современной психологии или социальной психологии, которые, видимо, обладают нужными средствами изучения типов общения и поведения. Или же этот механизм появится в ходе статистического измерения тех процессов, которые постоянно повторяются почти в неизменном виде и, как выясняется при достаточной четкости анализа и упорстве, практически в той же последовательности.

[...] Думается, мы стоим на пороге весьма важных изменений в масштабах и методах исследования политики, а возможно, общественных наук в целом. [...]

В чем бы ни заключались другие достижения, два, как выясняется, неизбежны. Одно касается интенсификации исследований, другое — усиления интеграции научных изысканий в сфере политических отношений.

Большинство изучающих систему правления, так широко рассредоточились по исследовательскому полю, что взирают на происходящее с высоты птичьего полета, не отличаясь склонностью к скрупулезному, детальному анализу проблем, без которого невозможно их глубокое понимание. Возможно, это неизбежно в переходный период, когда круг исследователей невелик и опасные ситуации скорее требуют действий, чем изучения вопроса. Однако постепенно наступает время большей концентрации усилий. В действительности оно уже пришло.

Таким же образом, видимо, происходит и глубокая интеграция самих общественных наук, которые в ходе необходимого процесса дифференциации нередко были слишком изолированы друг от друга. Имея дело с такими серьезными проблемами, как наказание и предотвращение преступлений, алкоголизм, вызывающий споры вопрос о миграции людей, отношение к неграм, широкий круг вопросов развития промышленности и сельского хозяйства, становится ясно, что ни факты, ни разработки экономической науки, ни политология, ни история не могут поодиночке дать им адекватный анализ и интерпретацию.

В действительности политика и экономика никогда не были отделены друг от друга. Практически нет такого политического движения, в котором не отражались бы экономические интересы, или такой экономической системы, в сохранении которой политический порядок не выступал бы важнейшим фактором. [...]

Одна из основных проблем социальной организации — это отношение между экономическими и политическими частями организации и властью. Оно оказывает влияние на характер организаций городского, государственного, национального и международного уровня.

Существует множество методов воздействия на социальные отклонения через право, религию, посредством экономических и социальных санкций. Но как они соединятся в случае человеческого общения? Является ли это проблемой для какой-либо одной из этих дисциплин? Не будет ли ужасной ошибкой разделить их, не соединив вновь?

В конечном счете, не так уж важно, как называется это интегрированное знание — социологией или *Staatswissenschaft*, антропологией, экономической наукой или *политологией*. Важнее всего то, что достигнуто и сохраняется определенная точка зрения и контакты между раз-

личными отраслями социального познания; что нет преданных забвению зон исследования; что частичная обработка данных не означает свертывания и ограничения действий социальных наблюдателей и аналитиков. [...]

Для исследователя политики еще важнее интеграция социальной науки с достижениями того, что называется естественной наукой, — воссоединение естественных и «неестественных» наук. Все больше и больше становится ясно, что последнее слово в поведении человека принадлежит науке, что социальные и политические последствия применения естествознания чрезвычайно важны. Временами кажется, что это лучше усвоили ученые-естественники, нежели обществоведы, которые порой считают маловероятным научный социальный контроль за поведением людей.

Биология, психология, антропология, психопатология, медицина, наука о Земле движутся по пути использования результатов своих исследований в социальных ситуациях. Их представители повсюду — в Конгрессе, в центрах, в суде, в составе персонала. Как отнесутся к этим новым направлениям со всеми их претензиями политология и другие социальные науки? Будем ли мы держать их на расстоянии, непочтительных ученых-естественников, или подвергнем остракизму, пока они не подчинятся нашим законам; забаллотуруем их или же просто проигнорируем и пойдем своим путем? Нет, нам нельзя оставить их, хотя у ученых-естественников может быть немало социальных предассудков. [...] Если они хотят править миром, то должны узнать и, несомненно, еще узнают гораздо больше о политике и социальных отношениях. Они, возможно, больше нас найдутся под впечатлением важности социальных последствий использования естествознания.

Нельзя уйти и от вопроса о том, существует ли какая-то связь между психологическими и биологическими различными системами правления. Природа и распределение равенства людей исследуются в настоящее время психологами, политологами не может уйти от изучения возможностей в развитии психологии, а прометчивость части поборников активного применения I. Q. не может увести от осознания серьезности всех связанных с этим проблем.

Влияют ли современные научные доктрины наследственности и еврики на основы нашего политического и экологического порядка? Чайлд в своих разработках физиологических основ поведения и Херрик в исследованиях неврологических основ поведения животных подняли немало интересных проблем, граничащих с политическим поведением. Какое отношение они имеют к нашим поискам политических истин?

Какое влияние оказывают науки о Земле, такие, как геология и география, на проблемы политики? Какова роль окружающей среды в совокупном продукте правления? В чем сойдутся генетик, специалист по вопросам окружающей среды, исследователь проблем социального и политического контроля, как они объединят результаты своих изысканий и начнут поиски новых?

Что делать с разветвленными представлениями, открывающимися на заднем плане нашего социального мышления? Мы знакомы с экономической интерпретацией политики, но разве нет и других, не менее значимых, но неисследованных сфер? Доктор Мэйо, мне кажется, сказал бы, что если человек — ярый радикал или реакционер, то с ним лучше не спорить, а отправить в клинику. Навязчивую идею или истерию можно отвести за счет спазма прямой кишки или нарушенного солевого баланса, кровяного давления или отсутствия «необходимого синтеза» или какой-то другой дико-психологической причины столь красочно описанного здесь типа. Как влияют утомление, диста, чувства на политическое мышление и действия? Рано или поздно мы обнаружим, что необходимо обращаться к самым разным сферам политического мышления, определяя их отношение к политическому поведению и контролю. Этот процесс можно отложить, но ненадолго.

Каково влияние обнаруженных антропологами примитивных пережитков человека на его политическую и социальную природу? Я не настаиваю на определенной связи между собранием по выдвинутой кандидатуре на выбранные должности и индейским танцем войны, однако можно найти примеры и получше.

Можно ли с помощью этих новых элементов и разрабатываемых материалов создать науку о политическом или, в более широком смысле, о социальном. Возможно, и нет, учитывая их неразработанность, но заглянув немного вперед, мы обнаружим немало интересных возможностей.

В любом случае совершенно ясно, что надо пересмотреть основные проблемы политической организации и поведения в свете новых открытий и тенденций; вновь проанализировать природу народного правления, характер и сферу общего интереса в управлении и методы его использования; надо призвать науку, которая может вызвать войну, покончить с ней. Механизм и процессы политики должны стать объектами более тщательного, чем раньше, анализа, с широким охватом проблем и под разными углами зрения.

Все логическое обоснование и методы правления определяются в наши дни, с одной стороны, людьми типа Ленина, Муссолини, Ганди, с другой — типа Эйнштейна, Эдисона. Из какого материала будет соткана политическая ткань следующей эпохи, как не из более интеллектуального научного понимания и оценки процессов социального и политического контроля? Если не смогут помочь ученые, то найдется немало волонтеров, которые предложат свои услуги, некоторые из них могут быть и упрямыми, и жесткими.

Особое моделирование проблемы, специальные логические разработки статистического, антропологического, психологического или иного плана — все это не столь важно. Не имеет значения и название результата. Важно то, что политология и другие общественные науки ориентируются друг на друга, что общественное и естествознание идут рука об руку, объединяя свои усилия и решая величайшую задачу, когда-либо стоявшую перед человечеством, — рациональное познание и контроль над поведением людей.

Некоторые попытаются доказать, что значительная интенсификация и расширение сфер исследования нереальны, т. е., короче говоря, новая интеграция маловероятна. Возможно, это и так. Под силу ли одному человеку одновременно обладать необходимыми познаниями в области права, политики, медицины, психологии, экономики, социологии, статистики и т. д.? Действительно, реально ли это? Однако можно ли быть сведущим в вопросах политики и одновременно невеждой в основных проблемах человеческого поведения? Дилемма политики — одна из характерных черт нашего времени, а возможно, само время попросту невероятно. Одна из основных трагедий наших дней — высокая специализация знаний и отсутствие сплоченности в вопросах высшей мудрости. На все наше мышление и поведение ложится тень. Но данная проблема присуща не только политике, она касается всей современной жизни. Не зная ответа на этот вопрос, отмечу, что есть два пути: продолжать жить в неведении, либо стремиться к знаниям. Второй путь труден, но неизбежен.

В конце концов, люди, подготовленные в рамках какой-то одной специальной технологии, но на основе широких контактов с другими отраслями знания, легко найдут путь в современном лабиринте. Мы приходим к выводу, что надо начинать раньше и продолжить социальную подготовку. [...]

Я не оптимист, ожидающий изображенную Платоном, а затем в более широком контексте социальных отношений Кантом обетованную землю политики. Со стороны этих философов проявлением, своего рода, самодовольства было создание, неподдающихся проверке воображаемых воздушных миров. Однако, следуя навязчивой идее, можно только радоваться, что неудержимое стремление к постижению тайн биологической и физической природы обеспечит громадные возможности для более глубокого понимания политического поведения людей, причем такими средствами и в таких формах, которые не в состоянии представить себе даже самые проницательные предсказатели.

Свободный дух, взгляд в будущее, освобождение от ставших тесными границ, огромные творческие возможности технологии, повышение результативности исследований, решение жизненно важных проблем, взвешенные утверждения, более интенсивный характер исследования насущных вопросов, тесные контакты с другими общественными и естественными науками — все это позволит сделать чисто политическое — важнейшим средством интеллектуального влияния на прогресс человечества, обеспечит сознательный контроль над его эволюцией.

В любом случае это задача не одного дня.

Друкується за: Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: «Мысль», 1997, — с. 175 — 185.

2. БІХЕВІОРИСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ ГАРОЛЬДА ЛАССУЕЛЛА

Г. Лассуелл заслужено вважається одним з батьків-засновників біхевіорального підходу підходу в політичній науці. Часом появи біхевіоралізму як дослідницького підходу можна вважати 20-ті роки минулого століття, хоча його розквіт припав на 50—60-ті роки. На фоні пануючих на початку ХХ ст. історико-порівняльного та

юридичного підходів у вивченні політичних феноменів це була спроба утвердження максимально чіткого теоретико-методологічного підходу в дослідженнях, які своїм предметом мали царину політичного.

ДОВІДКА

Гарольд Лассуелл народився в 1902 р. в м. Іллінойс (США). Був учнем і послідовником Ч. Мерріама. Його вважають найвідомішим фахівцем у галузі політичної науки США. Навчально-педагогічна і наукова кар'єра Г. Лассуелла почалася в Чиказькому університеті, де він працював з 1922 по 1938 р., потім була продовжена в інших американських і закордонних вузах, закінчена в університетах Індії і Чилі.

Що стосується суспільно-політичної кар'єри, то вона містила в собі активну роботу на різних посадах в Американській асоціації політичної науки, а також діяльність на посаді співголови Нью-Йоркського центру політично орієнтованих наук (1926 р.) і на посаді директора дослідження військових комунікацій бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні (1939—1945 р.).

Дуже переконливо виглядає теоретична спадщина Г. Лассуелла, важливе місце в якій займають такі праці, як «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927 р.), «Психопатологія і політика» (1930 р.), «Світова політика й особиста ненадійність» (1935 р.), «Політика: хто отримує, що, коли і як» (1936 р.), «Демократія за допомогою суспільної думки» (1941 р.), «Політика перед обличчям економіки» (1946 р.), «Аналіз політичної поведінки» (1947 р.), «Влада й особистість» (1948 р.), «Мова політики: дослідження в галузі кількісної семантики» (1949 р., у співавторстві), «Влада і суспільство: контури політичного аналізу» (1950 р., у співавторстві), «Світова революція нашого часу» (1951 р.), «На захист суспільного порядку» (1961 р., у співавторстві), «Майбутнє політичної науки» (1963 р.), «Влада, корупція і чесність» (1963 р., у співавторстві), «Політично орієнтовані науки і населення» (1975 р., у співавторстві). Помер в 1978 р. в Нью-Йорку.

Лассуелл досліджував широкий спектр політичних феноменів, розглядаючи як неформальне підґрунтя владних відносин, так і формальні політичні інститути і структуру процесу прийняття управлінських рішень у соціальному контексті. Дослідження прихованих мотивів поведінки індивіда в сфері політики, психологічних аспектів політичного процесу і впровадження в методологію політичної науки психоаналітичних засобів стали причиною значної популярності Лассуелла як засновника політичного психоаналізу. Одне з головних завдань, яке він ставив перед собою, полягало в збагненні деструктивної природи прагнення людини до влади і виокремлення способів її подолання в демократичному суспільстві. Створення оригінальної ціннісно-інституціональної моделі соціального процесу, яка б відбивала контекст середовища, у якому відбуваються політичні явища та розробка моделі політичного процесу як прийняття управлінських рішень є ще одним аспектом загальної проблематики Лассуелла. Прагнення відобразити складність і неоднозначність владних відносин визначило характер наукової творчості цього дослідника, що є багато в чому ключовим для розуміння сучасних тенденцій у політичній науці.

Біхевіористські концептуальні засади теорії політики. У центрі інтересів Лассуелла були проблеми політичної поведінки, пропаганди і формування політичного курсу, роль масових комунікацій у відтворенні символіки політичної влади, еліт у суспільстві, політичний розвиток, загальнотеоретичні проблеми і категоріальний апарат політичної науки. Усі ці проблеми розглядаються через призму нової парадигми «біхевіоризм», термін який був введений до політичної науки групою вчених Чиказького університету під керівництвом Ч. Мерріама. Вони прагнули, на відміну

від жорстких методів аналізу політичних методів, виробити більш гнучкий, але найбільш адекватний реаліям метод, який не був би жорстко структурованою догмою а став би сукупністю відносних цінностей і цілей. Вони виробили загальні принципи і положення, якими керувалися у своїх дослідженнях.

Прихильники біхевіоризму вважали, що політична наука призначена для конкретних політичних подій. Головна мета політичної науки зводиться до пошуку закономірностей поведінки людей у сфері політики і пов'язаних з нею змінних. Дослідникам варто уникати описовості, керуючись строгим аналітичним інструментарієм, який дозволить систематично вдосконалювати наукове знання. Політична наука має справу тільки з явищами, які спостерігаються, тобто з діями чи висловлюваннями окремих індивідів або груп. Дослідження не обмежується сферою офіційної політики, а поширюється і на її неформальну сферу.

Цей принцип для отримання більшої об'єктивності вони доповнили іншим основним принципом застосування точних кількісних методів і досягнень інших наукових дисциплін — психології, політекономії, біології, медицини й ін. Дані, отримані в ході політичного дослідження, варто обробляти кількісними методами, і висновки повинні ґрунтуватися на кількісних даних. Лише точні кількісні методи могли вважатися джерелом гарантованих висновків про політика і виявити закономірності політичної реальності.

Саме Лассуелл став одним з основоположників якісного і кількісного контент-аналізу при дослідженні політики. Він запропонував методи вивчення того, що раніше вважалось непридатним для дослідження. Найбільш відома праця в цій сфері — «Мова політики: вивчення кількісної семантики».

Особлива роль при біхевіоральному підході приділяється теорії. В оптимальному варіанті аналіз політичних феноменів повинен ґрунтуватися на ретельно розроблені теоретичні формулювання, на ґрунті яких будуються гіпотези, котрі перевіряються емпіричним шляхом. Таким чином, головна мета політичної теорії — це створення «наскрізних» узагальнень, за допомогою яких будуть виведені емпіричні закони функціонування та еволюції політичної структури суспільства. Однак, наука повинна по можливості уникати нагромадження надлишкової незатребуваної інформації. Практичне призначення політичної науки полягає у виробленні методів і засобів вирішення нагальних соціальних проблем.

Лассуелл гостро відчував потребу в теоретичній основі і працював над виокремленням зв'язків між класичною політичною думкою й емпіричною політичною наукою. Він розробив концептуальну структуру політичного аналізу, що включала в себе як загальні положення класичної теорії, так і досягнення емпіричних методів дослідження. Результатом цієї роботи стала книга «Влада і суспільство: структура політичного аналізу».

Надзвичайно впливовими теоретичними напрямками в рамках біхевіорального підходу стали системний і структурно-функціональний підходи. З позиції системного аналізу суспільство та його соціальні складові можна розглядати як більш-менш постійні утворення, які існують відносно ширшого стосовно їх навколишнього середовища. Вони аналізуються як цілісні системи, до складу яких входить комплекс взаємозалежних елементів. Ці елементи можна вичленувати із системи й аналізувати. Системи мають чітко окреслені межі, виділяючи їх з навколишнього середовища, причому існує тенденція до певної рівноваги між ними. Політична система, за Д. Істоном, — це сукупність взаємодій, за допомогою яких у суспільстві

розподіляються цінності. Основним завданням системного аналізу стало вивчення умов, необхідних для виживання політичної системи. Однак через надмірний акцент на механізмах саморегуляції не можна було ані врахувати зміни в суспільстві, ані виокремити напруженість соціального життя й конфлікти всередині самої системи.

З точки зору структурного функціоналізму суспільство розумілося як нескінченна безліч і переплетення комунікацій між людьми. Проте в цьому соціальному середовищі можна знайти стійкі елементи, які й утворюють структуру. Одиниці структури безпосередньо не пов'язані з конкретними індивідами, але вони є позиціями індивідів у системі. Функції — це те, що здійснюється структурними елементами. Структурно-функціональний аналіз у політиці — це виявлення структури політичної сфери суспільства і наступне вивчення функцій, виконуваних її елементами. Така позиція дозволяла розглядати політику як цілісність. Однак при такому підході надмірна увага приділялася функціям підтримки й адаптації політичної системи, умовам її стабільності, послідовності розвитку і виживання на шкоду вивченню соціальних зіткнень і антагонізмів. Нездатність структурного функціоналізму описати і проаналізувати конфлікт призвела до того, що він виявився неспроможний прогнозувати соціальні потрясіння і пропонувати способи й шляхи їхнього врегулювання. Лассуелл широко використовував структурно-функціональний та системний підходи при аналізі ймовірних шляхів еволюції світових еліт та суспільних порядків. Він розробив свою власну оригінальну версію структурно-функціонального аналізу в книзі «Світова політика й особиста небезпека».

Ще один основний принцип біхевіоралізму вимагав залишити поза рамками наукового дослідження встановлення істинності або хибності таких цінностей, як свобода, рівність, демократія і т. д. Ця вимога була спрямована на звільнення політичної науки від тиску моральних і етичних оцінок. Лассуелл багато працював над проблемою трактування цінностей у політичній науці. Одне з питань, яке він ставив перед собою, — чи може бути наука вільною від аксіологічної функції, оперуючи лише поведінковими зразками? Іншими словами, якщо допустити, що поведінку індивідів і груп визначають довгострокові цілі, то як саме їх визначати? Позиція Лассуелла полягала в тому, що «ключові» цінності, спільні для всіх людей, існують і можуть бути встановлені хоча б на найвищому рівні узагальнення. Він вважав за можливе дослідження особливостей загальних цінностей окремих учасників політичного процесу. І в ході дослідження, на думку вченого, можна було побачити, наскільки онтологічне близькими є частини цілого в даному соціумі.

Лассуелл досить жорстко дотримувався принципів біхевіорального підходу. Тому конституційовані ним методи дослідження політики є мультидисциплінарними, зорієнтованими на емпіричне застосування і спрямовані на пояснення, розуміння і прогнозування політичної поведінки індивідів і функціонування політичних інститутів. Результати досліджень Лассуелл використовував для вироблення рекомендацій щодо вирішення конкретних соціальних проблем.

Для аналізу політичної реальності Лассуелл розробив оригінальну версію структурно-функціонального аналізу, призначеного для правильної орієнтації дослідника в просторово-тимчасовому континуумі. Розуміючи важливість співвідношення теорії і матеріалів, доступних для спостереження, Лассуелл аналізував політичні абстракції (держава, суверенітет) на основі конкретних міжособистісних відносин впливу і влади. «Коли ми говоримо про політичну науку, ми маємо на увазі науку

про владу», писав він, розуміючи під дослідженням політики виявлення й аналіз процесів боротьби за владу, а також її розподілу та здійснення.

Лассуелл визначав предмет політичної науки на основі подій, а не позачасових абстракцій. Він писав: «Ми маємо справу з владою як із процесом у часі, встановленому за допомогою експериментально локалізованих дій, що можуть безпосередньо спостерігатися. І структури, і функції тлумачаться як абстракції з того, що емпірично розуміється як процес». Однак «процес володарювання — не відособлена частина соціального процесу, а політичний аспект взаємодії цілого. Він є, по суті справи, лише політичним аспектом соціального процесу в усій його повноті». Таким чином, дослідження влади охоплює різноманіття соціально-політичного життя людини і суспільства.

Для вивчення настільки широкого і різнопланового матеріалу Лассуелл використовував складний синтез психологічних та економічних методів дослідження, які в сукупності і склали його політичний аналіз. Принципи політичного аналізу вперше були викладені Лассуеллом у праці «Світова політика й особиста небезпека» потім доопрацьовані і чітко сформульовані в книзі «Влада і суспільство». Однак психологічні методи вивчення політики Лассуелл почав розробляти ще в своїй першій концептуальній праці «Психопатологія і політика».

Психоаналітичні аспекти концепції політики. Лассуелл зробив суттєвий внесок у розвиток політичної психології, визначивши її сучасний «порядок денний» і запропонував використовувати її методи соціальної психології, психоаналізу і психіатрії в дослідженнях людського виміру політики. Він звернувся до фрейдистського вчення і сформував на його основі теорії політичного психоаналізу.

«Може видатися дивною думка про застосування психоаналізу до дослідження політики, — писав він. — Психоаналіз виник як галузь психіатрії і був спочатку орієнтований на терапію душевнохворих. Фахівці політичної науки тільки зрідка цікавилися психопатологією політичних лідерів. Вони завжди розділяли байдужість істориків до наявності або відсутності психічних хвороб чи дефектів у владі імущих». Однак у міру зростання популярності психоаналізу «нові категорії були досить швидко застосовані до симптомів історичних персонажів».

Відповідно до теорії політичного психоаналізу, найважливішим фактором, що зумовлює відношення індивіда до політики, є психологічний механізм його особистості. На думку Лассуелла, політична наука одержує доступ до абсолютно незвіданого масиву матеріалу, який міститься в біографіях конкретних людей.

Безпосереднім джерелом подібного матеріалу він вважав дані, якими володіють психіатричні лікарні, а також отримані від здорових людей. З його міркувань очевидно, що упродовж усієї історії науки про людину і суспільство жоден учений, крім Фрейда, не ризикнув описати все, на що здатен неприборканий людський розум, і критично оцінити це зі сподіванням виокремити закони психічного життя. Отже, соціальній науці, щоб розширити свої обрії і, нарешті, правильно оцінити роль окремої людини, необхідно розглядати функціональну теорію держави як таку, що ґрунтується безпосередньо на інтенсивному дослідженні реальних історій життя, що дозволяє зрозуміти значення політичних форм, коли вони розглядаються кризь призму особистого досвіду.

По-друге, своєрідно трактуючи вчення Фрейда, Лассуелл виділяє кілька важливих моментів у становленні психоаналізу, котрі мають безпосереднє відношення до вивчення формування політичної особистості. Він відзначав, що для Фрейда пове-

дінка людини визначалася імпульсами, які вислизали від її власної свідомості. Передбачався пошук джерел таких передумов поведінки у конкретних подіях життя індивіда. Ситуація, яка має місце в конкретний час, могла бути прояснена за допомогою свідомої пам'яті, коли виокремлювався той чи інший ключовий епізод. Процес згадування суттєво полегшувався, якщо особлива увага приділялася «ірраціональним» або нерегульованим аспектам поведінки людини. «Ірраціональні» аспекти перетворюються в раціональні після виявлення прихованих мотивів. І, якщо людина прагнучиме того, рано чи пізно неусвідомлені мотиви усвідомлюються. Але цей процес можна прискорити, використовуючи, певний стиль мислення, що принципово відрізняється від логічного.

Таким чином, Лассуелл трактує метод вільних асоціацій, по-перше, як інструмент психотерапевта для лікування хворого, по-друге, як спосіб, яким може скористатися здорова людина, щоб пояснити самій собі істинну природу своїх вчинків. І Лассуелл пропонує навчити людей, які займаються судовою та управлінською діяльністю, користуватися, поряд з логічним мисленням, методом вільних асоціацій. Це один з найважливіших аспектів застосування психоаналізу в політичній науці, оскільки, на переконання Лассуелла, «необхідна зовсім інша методика мислення, щоб позбавити розум від перекручених результатів невидимих примусів». «Світ навколо нас значно багатший у своїх значеннях, ніж ми усвідомлюємо. Ці значення безупинно й наскрізно пронизують очевидні для нас критерії суджень і неминуче спотворюють розумову діяльність, за допомогою якої ми щиро прагнемо до об'єктивності уявлень про дійсність. Щоб розширити межі власних можливостей, благих намірів недостатньо. Потрібна спеціальна методика для виявлення прихованих значень, дія яких полягає в обмеженні і перекручуванні процесів логічного мислення». Люди, використовуючи цей метод, «будуть здатні переглянути мову закону, політики й культури та звільняться від безлічі знайдених там логічно помилкових приватних значень».

Однак Лассуелл не зупиняється на ідеї простого навчання новому методу мислення особи, що приймає рішення. Він рухається далі і пропонує новий спосіб здійснення політики, заснований на психоаналізі. Цей новий напрям він назвав превентивною політикою: «Ідеал превентивної політики полягає в усуненні конфлікту шляхом певного скорочення рівня напруженості в суспільстві ефективними методами... Досягнення ідеалу превентивної політики менше залежить від змін у соціальній організації, ніж від удосконалювання методів та підготовки соціальних адміністраторів і вчених-суспільствознавців».

На думку Лассуелла, методи політичних дій, які використовувалися раніше, залишали поза увагою несвідому природу політичного життя. Наприклад, відношення людини до верховної влади може бути оцінене як подавлене почуття ненависті до батька, перенесене на верховну владу в цілому. Вибори, із психоаналітичної точки зору, можуть розглядатися як сублімація царевбивства або батьковбивства. Іншим прикладом, який доречно згадати, є політичні кризи: війни і революції, що завжди супроводжуються актами жорстокості й насильства. Повалення верховної влади вивільнює примітивні психологічні структури з-під контролю комплексних реакцій особистості як цілого. Так, згідно Лассуеллу, «політика — це процес, за допомогою якого виходить назовні ірраціональна основа суспільства», і політичну діяльність варто розглядати як перенесення приватних афектів на публічні цілі.

Процес перенесення відбувається за допомогою політичних символів. Такими символами можуть бути слова, які позначають партії, класи, нації, інститути, полі-

тику, форми політичної участі. Однак Лассуелл відзначає, що надзвичайно важко встановити ясні зв'язки між символами і процесами, що ними передбачається позначати. Це відбувається з огляду на те, що той самий символ може використовуватися для перенесення на нього абсолютно різних мотивів різних людей. Тим самим він перетворюється у «фокус нагромадження недоречностей». І оскільки політика повинна проводитися в інтересах всього суспільства, приватні мотиви порівняно легко раціоналізувати за допомогою суспільної вигоди.

Лассуелл виокремлює низку особливостей, які необхідно враховувати при вивченні політичної символізації. По-перше, роль емоційного фактора людських відносин у політиці: «Оскільки всі наші мотиви мають значення всередині особистості, наше лібідо в більшій чи меншій мірі концентрується на тих, з ким ми маємо справу». Однак політика починається тоді, коли люди досягають символічного визначення самих себе у відношенні вимог до світу. Просте невдоволення працівника начальником не має політичного значення, якщо воно не виправдане в політичних символах. По-друге, йдеться про роль прихованих мотивів, які визначають політичну поведінку. Якщо допустити, що мотиви більш-менш універсальні, то це не означає, що вони завжди діють однаково інтенсивно. Вони можуть блокувати один одного, поки зовнішні події не порушать рівноваги. Дослідження несвідомої мотивації пояснює диспропорціональність між відгуком і прямим стимулом. «Ключ» до значення цієї грезівної диспропорціональності знайдений у глибинних (ранніх) психологічних структурах індивіда. Шляхом інтенсивного аналізу типових представників можна одержати ключ до розуміння природи цих «невидимих сил і продумати шляхи і засоби роботи з ними для виконання соціальних завдань».

На основі вивчення факторів, які не враховуються традиційними методами реалізації політики, Лассуелл доходить однієї зі своїх центральних ідей — до нового розуміння політики як засобу вирішення соціальних проблем. Якщо психоаналітичне дослідження засвідчить невідповідність між тим, що індивід вимагає, і тим, що йому насправді необхідно (тобто тим, що обов'язково виведе його зі стану напруженості), можна серйозно засумніватися в ефективності діалогу як методу вирішення соціальних проблем. Передумова демократії полягає в тому, що кожна людина — найкращий суддя своїм власним інтересам, і всі ці інтереси піддаються емоційному впливу і враховуються при визначенні політики. Таким чином, спосіб існування демократичного суспільства полягає в з'ясуванні шляху висування різних вимог зацікавленими партіями, залишаючи можливість для угод і компромісів, для творчих винаходів та інтеграції.

Лассуелл дійшов висновку, що людина — поганий суддя своїм власним інтересам. Індивід, який обрав політику як символ своїх бажань, зазвичай намагається вирішити свої проблеми невідповідними для цього напівзаходами. Дослідження загального стану особистості засвідчило, що уявлення про власні інтереси дуже далеке від того, що може забезпечити щасливе і спокійне життя. У певному розумінні політика — це створення вигаданих цінностей. Слова, в яких індивід формулює власні інтереси, змінюються залежно від безлічі факторів, але яким би не був вплив умов, кінцеве уявлення про інтерес буде паралелізоване з нарцисизмом. Політичний символ занадто швидко перстає бути інструментом і стає кінцевою цінністю. Підводячи підсумок, Лассуелл саркастично зазначає, що «людина відрізняється від тварини своєю необмеженою здатністю робити мету зі своїх засобів». Лассуелл особливим чином трактує політичні процеси: «Політичні рухи життєздатні, якщо

переносять приватні афекти на суспільні цілі. Політичні кризи ускладнюються активізацією особливих примітивних мотивів, які утворилися в ранньому досвіді індивідів. Політичні символи слугують мішенями для перенесення емоції в силу їхнього неоднозначного розуміння в особистому досвіді і через їхній загальний круговорот». Отже, політичні дії залежать від символізації невдоволення індивіда, який захищає систему своїх вимог до соціальної дії.

Лассуелл пропонує змінити думку про політику як про засіб організації діалогу між зацікавленими сторонами, що беруть участь у конфлікті. Проблема політики меншою мірою полягає у вирішенні конфлікту, ніж у його запобіганні. Політика не повинна бути рятівним клапаном для соціального протесту, її завдання — спрямовувати суспільну енергію на ліквідацію постійних джерел напруження в суспільстві, скорочуючи його рівень та неадаптованість. Для цього необхідні особливі засоби — психоаналітичні методи та ознайомлення з особливостями їхнього застосування.

Подальший розвиток ідей і методів психоаналізу Лассуелл здійснив у праці «Світова політика й особиста небезпека», одна з головних проблем, розглянутих у ній, — пошук ефективних засобів зниження напруженості в суспільстві. Виявлення несвідомих компонентів політичної дії відкрило нову перспективу контролю над поведінкою мас шляхом маніпулювання значимими символами. Як уникнути воєн і революцій? Як скоротити рівень насильства у світовій політиці? У яке русло спрямувати невдоволення мас? Відповідь, на думку Лассуелла, однозначна: потрібні альтернативні засоби нейтралізації напруги в суспільстві. Вивчаючи механізми виникнення загрози безпеки і найбільш впливові символи, варто розробити методи впровадження у свідомість безпечних шляхів зниження напруженості.

За допомогою психоаналітичної теорії особистості Лассуелл докладно аналізує процес виникнення напруженостей і перенесення їх на зовнішні символи, використовуючи прийнятий в психоаналізі потрібний розподіл структури особистості; за біологічними потребами, за соціально отриманими самообмеженнями та примусам, за перевіркою реальності.

Дуже мала кількість примітивних біологічних імпульсів дитини можуть бути задоволені прямо. На них обов'язково накладаються обмеження культури тієї країни, в якій дитина народилася. Коли обмеження перестають відігравати роль перешкод, що виходять від зовнішнього світу, і стають частиною поведінки, індивід досягає особистісної структури, названої супер-Его (понад-Я). Сприйняття зовнішніх відносин і зміна імпульсів під впливом доступних символів реальності є спеціальними функціями частини особистості, що має назву Его (Я). За імпульси та неприйнятні їхні для «Его» модифікації відповідає «ід» (воно). Терміни «ід», «Его» і «супер-Его», на думку Лассуелла, приблизно відповідають імпульсу, свідомості й розуму, хоча він не заперечує можливі неточності в такому використанні.

У політичній сфері напруженість формується так. Усталений код поведінки, прийнятий у даній культурі і закріплений вихованням, при зіткненні з імпульсами, які суперечать йому, створює внутрішньо-особистісний конфлікт, котрий проявляється в агресивних діях, маніфестаціях, терористичних актах, індивідуальній політичній активності тощо і потім виправдовується політичними символами. Таким чином, внутрішньо-особистісні напруженості виявляються джерелом і рушійною силою суспільно-політичних явищ. І головне призначення психоаналітичного методу в політиці полягає «у створенні прийомів управління масами засобами значимих символів, котрі стимулюють нешкідливу розрядку колективних напруженостей

або знімають постійно виникаючі джерела напруженості в зразках інституції опального життя».

Таким чином, Лассуелл довів: політичні мотиви в основному народжуються в суті міжособових зв'язків, які традиційно вважалися винятково приватними, не політичними; що відношення індивіда до політики зумовлене переважно психологічними механізмами його особи; що для забезпечення політичної стабільності надзвичайно важливо збереження психологічної рівноваги індивіда. Вчений запропонував в основному точний психологічний портрет прихильника демократії, серед якостей якого виділяються: відкритість особистості, критичність мислення, здатність орієнтуватися на багатьох цінностях одночасно; довіряти оточуючим тощо.

Методологія дослідження політичних процесів. Серцевиною біхевіористської концепції політичної науки Лассуелла є його методологія дослідження політичних процесів. Він виходив з того, що політичне життя занадто складне, ніж те, яким його змальовували попередники. Складність його визначається поведінкою кожної конкретної людини, яка живе в певному середовищі, в певних територіально-тимчасових рамках. Тому для Лассуелла «держава» — це не лише набір існуючих формальних інститутів, а й конкретні дії конкретних індивідів, котрі в даному часовому проміжку управляють населенням на даній території. Правителі перебувають під впливом суб'єктивних установок, а їхня поведінка сприймається іншими індивідами крізь призму особистих суперечливих почуттів.

У зв'язку з тим, що політичне дослідження повинне вивчати конкретні факти політичної поведінки, Лассуелл запропонував теорію «функціональної еквівалентності», котра диференціює розуміння інститутів як традиційно визнаних соціальних структур і їхнє реальне функціонування. У соціальній науці використовуються два підходи до визначення поняття «політичне». Лассуелл назвав їх «інституціональним» та «функціональним» методами визначення. Економічні інститути суспільства займаються виробництвом і розподілом матеріальних товарів і послуг. Врегулювання спорів, а також захист колективних інтересів виявляються в компетенції політичних чи урядових інститутів суспільства. В такий же спосіб можуть бути виявлені релігійні й інші інститути.

Однак, інституціонально обумовлені категорії, на думку Лассуелла, не дають абсолютно чіткого розуміння проблематики. Окремі соціальні процеси відбуваються в рамках кожного інституту опального процесу. І жоден інститут повністю не монополізував функцію, яку саме він у найбільшій мірі здійснює. Але це не обов'язково є причиною плутанини. Якщо врегулювання спорів — це функція лише однієї групи в суспільстві, то це, без сумніву, група «правлячих», а зразки, відповідно до яких вона обрана і працює, «політичні, як правило, урядові» інститути співтовариства.

На думку Лассуелла, існують приклади, які доводять, що жодний «інституціональний» процес не монополізує цілком функції, яку саме він переважно здійснює; тобто для того, щоб з'ясувати, чи є хтось «політиком», варто довідатися, чи займає він яку-небудь офіційну посаду в інституціонально обумовленій структурі, чи ж цей «хтось» впливає на процес прийняття рішень, не займаючи офіційних посад, і визначається як «політик» функціонально. Тому бажано описувати соціальні процеси за допомогою двох блоків, один з яких відноситься до «інститутів», а інший — до «функцій», котрі виявлені в різних інституціональних рамках. Виходячи з цього, поняття «політичне» може розглядатися в «інституціональному» або «функ-

ціональному» значенні в певному контексті, і таким чином будь-який внесок у розуміння «інституціонального» процесу є внеском у розуміння ширшого «функціонального» процесу, і навпаки. В цьому, вважає Лассуелл, і полягає специфіка соціальних наук.

Будь-який факт людської поведінки має значення для наукового дослідження лише в тому випадку, якщо він розглядається у відповідній просторово-тимчасовій структурі. Вирваний із соціального контексту, цей факт просто втрачає зміст. Працюючи зі складними зразками поведінки, Лассуелл прагнув класифікувати їх так, щоб їх можна було вивчати в уніфікованому контексті. І при встановленні належної конфігурації (структури) будь-якого соціального контексту виникала потреба в категоріях, які дозволяли б робити обґрунтовані порівняння з іншими структурами, створеними в інших термінах і застосовуваними до інших просторово-тимчасових рамок. Ці категорії, як вважають сучасні дослідники, були розроблені на основі лассуеллівської концепції «функціональної еквівалентності». За допомогою ідеї «еквівалентності» у «Світовій політиці й особистій безпеці» Лассуелл створив свою версію структурно-функціонального аналізу.

Для того щоб охарактеризувати її суть, варто звернутися безпосередньо до тексту роботи: «Політичний аналіз — це вивчення змін ціннісних зразків суспільства. Репрезентативні цінності — безпека, прибуток і повага (до соціального стану). Оскільки не всі члени суспільства на разі у повні володіють зазначеними цінностями, діаграма зразків цінностей схожа на піраміду. Окремі індивіди, що найбільшою мірою володіють тією чи іншою цінністю, є елітою, інші — рядовими громадянами. Еліта зберігає домінуюче положення шляхом маніпулювання символами, контролю над ресурсами і насильства. Висловлюючись достатньо спрощено, політика — це вивчення того, «хто одержує що, коли і як» уніфікований соціальний контекст, у якому отримують значення оцінку поведінкові акти індивідів, можна предствити в наступний спосіб. Цінність — це те, до чого прагнуть люди. Бажання індивідів підсилити свої ціннісні позиції визначає динаміку соціального процесу. Розподіл цінностей у суспільстві, відповідна йому соціальна структура і процеси, обумовлені прагненням індивідів домогтися більшого складають необхідну конфігурацію для проведення дослідження.

Лассуелл активно використовує психоаналітичні обґрунтування поведінки індивідів, запропоновані Фрейдом і його колегами. Об'єктом інтересу вченого в праці «Світова політика й особиста безпека» є вже не окремо взята людина й особливості її психіки, котрі, можливо, зможуть привести її в політику, а внутрішньопсихічні процеси великої кількості людей.

Отже, в основі політичного аналізу лежить виявлення еліт, цінностей, а також методів і засобів, що еліти використовують для досягнення цінностей чи підтримки існуючого їхнього розподілу. «Аналіз світової політики, — пише Лассуелл, — таким чином, полягає в розгляді форми і складу ціннісних зразків людства в цілому. Це спричиняє порівняння світових еліт з точки зору соціального походження, особливих умінь, особистісних характеристик, суб'єктивних поглядів і підтвердження таких активів (дозволяючи зберегти або підвищити свої ціннісні позиції), як символи, блага і насильство». І завдання науки полягає у визначенні принципів рекрутування еліт, а також у виявленні засобів маніпулювання масами. «Глибокий політичний аналіз — це не що інше, як правильна орієнтація в континуумі, що охоплює минуле, сучасне і майбутнє. До того часу, поки характерні риси всеосяжного цілого не визначені, деталі будуть не-

правильно розумітися». Тобто, поки не будуть визначені рамки соціального контексту, у яких відбуваються події які цікавлять дослідника, ці події будуть позбавлені змісту і, отже, не зможуть прийматися в якості достовірних даних.

«Конфігуративний метод політичного аналізу полягає у використанні концепцій розвитку і рівноваги, а також у прийнятті спостережливої (споглядальної) і маніпулятивної установок відносно політичних змін». Тут слід зазначити безсумнівний вплив Ч. Мерріама, що виокремив дві складові політичних процесів: з одного боку, прихильність до традицій, з іншого — безупинна винахідливість і пристосування до змін. Саме це й лягло в основу двох типів аналізу, запропонованих Лассуеллом, — аналізу розвитку й аналізу рівноваги.

Аналіз розвитку, за Лассуеллом, є вивченням динаміки досягнення ціннісних позицій. У вузькому змісті — це динаміка боротьби за владу. Цей тип аналізу призначений для виявлення того, що допоможе спрогнозувати можливий варіант подій і за несприятливого прогнозу втрутитися до них, щоб запобігти кризовій ситуації. Лассуелл допускав аналіз з такої позиції будь-якого значимого епізоду історії людства. В конкретній ситуації це допоможе виявити структури еліт, можливі в найближчому майбутньому, і визначити символи, якими ці потенційні еліти можуть скористатися для сходження на вершину соціальної піраміди. Аналіз рівноваги необхідний для виявлення механізмів збереження елітою ціннісних позицій. Цей тип аналізу «розглядає деталі як показник якісних змін у перемінних, на основі яких сформульовані політичні зміни».

Лассуелл виокремлює три види символів, котрі повинні враховуватися в політичному дослідженні: символи ідентифікації — нація, держава, раса і церква; символи вимог — безпека, рівність і перевага; символи очікувань — успіх і невдача. Швидкість, з якою засвоюються ці символи, залежить, зокрема, від рівня нестабільності в суспільстві.

Оскільки в будь-якому співтоваристві і в будь-якій країні увага громадськості розосереджена на безлічі взаємно конкуруючих символів, котрі в населення можуть асоціюватися як з ненавистю, так і з лояльністю, окремі групи іноді маніпулюють громадською думкою у своїх цілях, залучаючи її до певних подій, тим самим використовуючи напруженість у своїх цілях.

Наступним етапом розробки методів конфігуративного аналізу з урахуванням новітніх досягнень у сфері політичної науки того періоду є робота «Влада і суспільство». Існують різні оцінки цієї книги: одні дослідники вважають її сухим, формалізованим викладом абстрактних теорій, інші стверджують, що вона — один із найвагоміших внесків у дослідження політичної дійсності.

У вступі Лассуелл чітко викладає свою позицію: «Якщо наша головна мета — це розвиток політичної теорії, а не методи політичних дій, з цього не впливає, однак, що ми не будемо зустрічатися з практикою в кожному конкретному випадку. Теорію політики не слід змішувати з метафізичними міркуваннями в абстрактних термінах, безнадійно далекими від емпіричних спостережень і контролю... Однак цей підхід не зміщується з «грубим емпіризмом» — збиранням «фактів» без відповідного розвитку гіпотез... Але самі по собі «факти» — це просто зібрані деталі, вони набувають конкретного значення лише тоді, коли використовуються як основа для гіпотез». Пояснюючи це висловлення, Б. Лемент відзначає, що Лассуелл «пояснює тут у певному розумінні конструктивну роль політичної теорії: він розуміє, що дослідження, яке спрямовується не теорією, є просто згаяним часом».

На думку Лассуелла, «науковий інтерес у політичному дослідженні не заперечує політичної зацікавленості в його результатах і їхньому застосуванні. Дослідження не лише бере участь у формуванні політики як орієнтир у потоці подій мінливого світу, а й слугує інструментом у її здійсненні. Отже, і активне втручання, і споглядальне спостереження можуть мати місце».

Стандартна досліджувана ситуація — боротьба за владу між індивідами чи групами. Проблема дослідження — з'ясувати, як саме цілі можуть бути досягнуті. Елементи ситуації аналізуються й оцінюються за ступенем їхнього впливу на формування політики. Результатом такого дослідження буде аналіз способів дії учасника в даній ситуації для одержання бажаного ефекту.

Соціальні науки, вважає Лассуелл, варто розглядати як стратегічні в тому сенсі, що їхня головна функція забезпечення інформації, необхідної для інтеграції цінностей, втілених у міжособистісних відносинах. Політична наука є однією з цих стратегічних наук, оскільки вивчає владу і вплив як інструменти подібної інтеграції. І головна проблема соціальної політики в цьому випадку, вважає вчений, — створити такі умови, за яких влада може і буде діяти з метою інтеграції основних цінностей суспільства.

Лассуелл наполягав на існуванні двох складових політичної теорії — емпіричних тверджень і ціннісних суджень. Тобто він диференціює ціннісні судження й емпіричні факти, стверджуючи, що тільки останні особливо значимі для створення методологічних основ дослідження політики.

Комплексне застосування маніпулятивного й споглядального підходів, на думку Лассуелла, і є принципом конфігуративного аналізу. У роботі «Світова політика й особиста безпека» Лассуелл значну увагу приділяв застосуванню цих двох дослідницьких позицій. «Розумне застосування цих позицій, — пише Лассуелл, — важливе як для теорії, так і для практики. Функції вчених перетинаються і контактують з функціями політиків». Однак продовження цієї думки виглядає як виправдання можливих особистих пристрастей вченого-політолога: «Як громадянин, як моральна особистість, вчений має власні переваги, цілі та цінності, де всі його вчинки, включаючи і саме політичне дослідження, жорстко підпорядковані моральним ідеалам. І ці ідеали, з іншого боку, стимулюють і приносять плоди в науці».

Вивчення динаміки політичного процесу Лассуелл пропонує проводити в такий спосіб: «Еволюційна точка зору має справу не з рівноважними системами, а із безупинним рядом подій. Дослідження фактичного матеріалу подій спрямоване на виявлення тимчасових фаз — «від чого» і «до чого» — еволюційного узгодження. Тому ключова концепція повинна бути менш узагальнюючою. Менше узагальнення в еволюційному підході супроводжується більшою конкретизацією значення дії. Ухвалення рішення виглядає, насамперед, як формулювання альтернатив, котрі екстраполюються в майбутнє. Помітно, що Лассуелл усвідомлював недолік системного підходу, котрий полягає в надмірному акценті на механізмах саморегуляції і рівноваги систем, прагнучи перебороти його, приділяючи значну увагу аналізу розвитку подій. Однак Лассуеллу не вдалося, вважає Х. Еулау, конституювати остаточний логічний взаємозв'язок між двома типами аналізу, що дійсно змогли б охопити всю складність процесів розвитку суспільства в цілому.

Слід виокремити певне зміщення акцентів у дослідженнях Лассуелла. Якщо в «Світовій політиці й особистій безпеці» у центрі його уваги — зміна ціннісних зразків суспільства, то в роботі «Політика: хто одержує що, коли і як» він пише, що «під ви-

вченням політики мається на увазі вивчення як самого впливу, так і тих, хто впливає». А в роботі «Влада і суспільство» акцент робиться вже безпосередньо на процесі прийняття владних рішень, його безперервності і циклічності. Однак, як бачимо, методологічні принципи розвивалися в заданому ще в довоєнних роботах напрямі.

Перше, що пропонує Лассуелл як методологію дослідження, — поступовість. Зміст цього поняття, яке він почав розвивати в роботі «Світова політика й особиста безпека», полягає в тому, що між політичними категоріями і фактичними характеристиками існує безупинний зв'язок. Це має на увазі наявність не одного ідеального визначення, а цілої низки показників, що розташовуються на політичному континуумі і дозволяють описати шукану теорію. Політична наука має справу не зі стійкими атрибутами, між якими існують одного разу встановленні відмінності, а з категоріями, котрі виводяться на основі подій постійно еволюціонуючого політичного світу.

Продовжуючи розмову про множинність перемінних, задіяних у політичному процесі, Лассуелл підкреслює його взаємозв'язок з іншими процесами, які відбуваються в суспільстві: «Процес володарювання є не відокремленою частиною соціального процесу, а лише політичним аспектом взаємодії цілого». І для його вивчення застосовані інструменти інших суспільних наук — психології, економіки, соціології. Отже, «ми зіштовхуємося з усіма можливими перемінними, які можуть бути застосовані в категоріальному сенсі в попередніх наукових класифікаціях».

Однак Лассуелл наполягає на автономності політичної науки: якщо в будь-якій даній політичній події задіяна безліч різноманітних факторів, то цілком логічно, що вони є взаємозалежними. Це може бути позначено як принцип взаємозалежності або як принцип багаторазової причинності. Але в цій ситуації значення має щось більше, ніж просто багаторазові взаємодоповнювані причини і наслідки, тут важливішими є зразки взаємодій, у яких неможливо виокремити причину і наслідок. Тому Лассуелл пропонує розглядати блок перемінних, кожен з яких взаємовизначається іншими, де застосування психологічних і економічних методів означає лише взаємозалежність і рівноправність суспільних наук.

Подальший розвиток одержав і принцип символізації. Роль символів у політичному процесі розглядається як вираження очікувань, вимог та ідентифікацій, а також з'ясування розходжень між символом і тим, що він символізує. Прикладом може слугувати розходження між формальною владою та ефективним контролем, який вона припускає.

Для того щоб дослідження отримало емпіричне значення, необхідно, щоб твердження соціальної науки, крім доведених універсальних констант, установлювали взаємозв'язок між перемінними, котрі мають різне значення в різних соціальних контекстах. Це, власне, і було одним з головних завдань Лассуелла при створенні конфігуративного аналізу.

В одній зі своїх пізніх праць — «Стратегічна орієнтація політичної науки» Лассуелл підбиває підсумок розробленої ним методології і виокремлює три обов'язкових умови, котрі, на його думку, слід враховувати під час здійснення аналізу у сфері політики. По-перше, це «контекстуальність». Науковий підхід контекстуальний, оскільки абсолютно точно визначає місце політики в соціальному процесі і дає чітке розуміння взаємин між політичною сферою і суспільством у цілому. Відповідно, політичне дослідження, яке не враховує особливостей соціального контексту, позбавлене будь-якого змісту.

По-друге, «проблемна спрямованість» науки. На думку вченого, йдеться про те, що політична наука повинна бути спрямована на вивчення діяльності, пов'язаної з прийняттям рішень. Він виокремлює такі завдання: з'ясування ціннісних цілей, на досягнення яких спрямований соціальний процес; опис тенденцій коливання рівня досяжності цих цілей; аналіз факторів, котрі зумовлюють напрям і величину тенденцій; проектування майбутніх подій; створення, оцінка і вибір стратегічних альтернатив.

По-третє, для вирішення поставлених завдань необхідне широке використання методів, створених іншими науками. Серед таких важливих запозичень, котрі істотно збагатили методологічний арсенал політичної науки, він називає моделі «споживання — виробництва», використовувані в економічному аналізі; теоретичні моделі психоаналізу — методики короткого огляду інтерв'ю і включене спостереження на всіх рівнях процесу прийняття рішень в уряді, а також статистичні методи обробки даних передвиборної боротьби і результатів голосування.

Підводячи підсумки аналізу методів дослідження політики, розроблених Лассуеллом, можна зробити такі висновки. По-перше, методологія Лассуелла була спрямована на вивчення поведінки індивідів та груп у політичній сфері. При цьому він вважав обов'язковою умовою політичного дослідження врахування специфіки соціального контексту, котрий відображає розподіл цінностей у даному суспільстві.

При цьому особливого значення набуває концепція влади, яка забезпечує розподіл цінностей. Влада, за Лассуеллом, це участь у прийнятті рішень і розподілі цінностей, а також здатність досягнути необхідного впливу на людські дії. Він запропонував п'ять «ключових питань», або рівнів аналізу будь-якої політичної ситуації:

- 1) які виношуються цінності — цілі (це сфера політичної філософії);
- 2) які тенденції виникають при реалізації цінностей — цілей (це сфера соціально-політичної історії);
- 3) якими факторами визначаються дані тенденції (це суто наукове питання, яке потребує побудови теорії і використання емпіричних методів збору і оброблення даних);
- 4) які можливі траєкторії розвитку (прогнози відносно можливого розвитку подій);
- 5) чи існують альтернативні політичні курси, які здатні забезпечити як можна більш повну реалізацію цінностей — цілей (в ідеалі дослідник політики повинен запропонувати декілька варіантів політичних курсів або форм правління).

Лассуелл упродовж багатьох років працював над створенням інтегративної політичної науки. На його думку, всі науки є політичними, допомагають зрозуміти політичну реальність і приймати необхідні політичні рішення.

По-друге, глибоко вивчаючи політичні реалії, Лассуелл висунув модель комунікації, яка дає можливість відповісти на питання: хто, що говорить який канал (засіб зв'язку) при цьому використовується, на кого цей канал спрямований і з якою ефективністю. «Хто говорить» відноситься до контролера інформації, «що говорить» — до сутності повідомлення, яка досліджується шляхом контент-аналізу; «засіб зв'язку» вказує на специфіку каналу, який переносить повідомлення; «на кого спрямований канал» характеризує аудиторію, для якої призначене повідомлення. Засоби зв'язку, або інформації виконують такі завдання: спостереження за середовищем; координація відповіді різноманітних частин суспільства на умови середовища; перенесення «спадщини соціуму» від одного покоління до наступного.

По-третє, Лассуелл дав одне з перших наукових визначень пропаганди (в т. ч. і політичної). «В широкому смислі це є технологія впливу на дії людини шляхом ма-

ніпулювання уявами і образами, яка виражається в усній, письмовій, образотворчій і музикальній формах. «Контроль над громадською думкою за допомогою значимих символів», до числа яких відносяться закони, правила, політичні теорії, гасла, промови і інші форми соціальних комунікацій. Вчений визначав такі пропаганди за військових умов, які одночасно придатні і для «мирної політики»: «мобілізація знєваги до противника, збереження дружби союзників, збереження дружби і забезпечення співробітництва з нейтральними силами, деморалізація противника».

І, нарешті, останнє, досліджуючи роль еліти в сучасному «діловому» суспільстві, Лассуелл звертає увагу на небезпеку перетворення її на «державу-гарнізон», або військову диктатуру», через розвиток військових технологій, а також через те, що найбільшим впливом починають користуватися військові та інші «спеціалісти по насильству», які мають у своєму розпорядженні сучасні технічні засоби здійснення і сучасні прийоми управління. Суспільство, яке ставить вищою метою постійну готовність до війни, само по собі милітаризується: зникає частина між військовими і громадянськими інститутами, а військова еліта стає одним із важливих елементів еліти суспільства. В свою чергу, «державу-гарнізон», як і суспільство в цілому, повністю втрачає здатність до розвитку: прогрес спостерігається лише в сфері військових технологій.

3. ТЕОРІЯ «ЗАЦІКАВЛЕНИХ ГРУП» АРТУРА БЕНТЛІ

Найбільш наглядно реалістичні тенденції в підході до аналізу політичного життя, спроба наукової методології і теорії емпіричних досліджень політики проявилися в працях Артура Фішера Бентлі. Це була певного роду революція в розвитку теорії політичного процесу, в яких детально було розроблено концепцію груп інтересів, або «зацікавлених груп». Саме йому одному з перших належить трактування динаміки політичного процесу як боротьби і взаємного тиску соціальних груп в суперництві за державну владу.

ДОВІДКА

Артур Бентлі народився в 1870 р. в м. Фріпорт (США). Американський політолог, соціолог і філософ. Викладав осціологію в Чиказькому університеті в 1896 р. В 1897 — 1910 рр. був журналістом. З 1911 р. — приватний вчений, проживав на фермі в штаті Індіана, де продовжував наукові дослідження, епізодично виступав як політичний і соціальний активіст. Помер у 1957 р.

Його перу належать такі праці: «Процес управління: до вивчення соціальних тисків» (1908), яка оновлена, опрацьована і перевидана в 1949 р.; «Лінгвістичний аналіз математики»; «Поведінка, знання і факт» (1935); «Пізнання і пізнане» (1949, співаєт. Дж. Дьюї); «Дослідження досліджень. Ессе по теорії соціальних наук» (1954) та ін.

Починаючи з Бентлі, категорія політичного процесу розглядається в декількох основних аспектах: в неформальному, реальному і груповому, або група інтересів — «первинний суб'єкт, а також у похідному, офіційно-інституційному вигляді, який являє собою проекцію групових інтересів, внаслідок чого державні інститути виступають лише як один із багатьох типів груп інтересів. Він розумів уряд як специфічну офіційну групу — арбітра, яка регулює конфлікти. Він увів у науковий

обіг поняття артикуляції та ідентифікації групових інтересів як вихідних для аналізу будь-якого політичного процесу.

Засадничі поняття і категорії теорії. Бентлі один з перших політологів зайнявся вивченням *групової поведінки*, діяльності *груп тиску* і *груп інтересів*. Він вважав, що *діяльність* (заінтересованість) *людей у групах* — одне з доступних джерел відомостей про політику і поведінку людини, оскільки «все соціальне життя на всіх його фазах може і повинно бути представлене в таких активних групах людей. Він ставив своєю метою створення інструментарію для дослідження цього процесу в суто емпіричних, описових категоріях. Більше того вчений підкреслював, що повний опис (на кшталт природничих наук) і є дійсна, «досконала», наука, оскільки адекватність розуміння політичної поведінки можлива, якщо будуть вивчені саме прояви активності, яка постерігається.

Акцент на вивчення поведінки груп індивідів та їх взаємодії означав свого роду переворот в американській політичній науці початку ХХ ст., основним предметом розгляду якої тривалий час були переважно статичні державні інститути. Для Бентлі були особливо значимі кількісні виміри («статистика соціальних фактів») у політичній науці, як і в самій політиці. Він стверджував, що «кількість присутня в кожній прояві політичного життя. Будь-який політичний процес є урівноваження одних кількостей іншими». Ці та інші твердження дають підставу стверджувати, що Бентлі був прихильником сцієнтизму, тобто течії в соціальних науках, яка ставила собі за мету розв'язання завдань схожих природничих наукам як за методом, так і за функціями в суспільстві.

Таким чином, його дослідницький проект полягав у створення методології опису і розуміння політичного життя в категоріях відкритої, спостережної людської поведінки, що дало б можливість створити соціальну науку в сцієнтичному розумінні. Бентлі стверджував, що почуття, мотивації, ідеї і т. п. не є головними причинами політичної поведінки, хоч вони можуть допомогти досліднику в пошуках фактів: «реальність ідей у тому, що вони являють собою відображення груп». На аналітичному рівні попередньо вибудовані концептуальні схеми заважають «правильному» спостереженню і описанню, обмежувати їх. Тим самим він піддав критиці нормативні утворення в політичній науці, закликаючи відмовитися від абстракцій, які відносяться до «людської природи».

В основі теорії Бентлі і його підходів до вивчення процесів соціального управління лежить *поняття діяльності людей*, яка визначається їх інтересами і яка спрямована на задоволення цих інтересів. Це поняття виступає у нього інтегральною категорією, «сировиною» для вивчення соціального управління. Під останнім він розуміє взаємодію інститутів та елементів усієї політико-керуваної системи сучасного йому американського суспільства.

Бентлі підкреслює, що діяльність людей, які борються за досягнення своїх цілей, здійснюються не індивідуально, а через групи, в які вони об'єднані на основі спільності інтересів і які відрізняються за своєю суттю і характером їх діяльності. Тому групи розглядаються ним як масова людська діяльність. Індивідуальні переконання та ідеї, ідеологія в цілому, особа та її поведінка мають значення лише в контексті діяльності групи і враховуються тією мірою, в якій вони допомагають визначенню «зразків» групової поведінки. Отримуючи орієнтацію своєї соціальної діяльності, яку задають йому ідеї та емоції, сам індивід злитий в одне ціле з групою, а відносини між індивідуальними і груповими процесами максимально інтегральні.

Оскільки для Бентлі не існує груп без їх інтересів, то *інтерес, діяльність*, група є рівнозначними поняттями. Інтерес групи, необхідний для її ідентифікації, визначається, на його думку, не усною риторикою, програмами і заявами групи про її цілі, а фактично реальною діяльністю і поведінкою членів групи. З одного боку, Бентлі вважав, що точні, вичерпні визначення взагалі не мають вирішального значення для аналізу соціальних і політичних явищ, а з іншого — це пов'язане з особливим розумінням групи як групової діяльності якоїсь кількості людей, а не «фізичної маси, ізольованої від подібних мас, оскільки люди можуть брати участь у багатьох «діяльностях». Також у будь-якої групи (діяльності) є нерозривно пов'язаний («особливий груповий», який проявляється емпірично) інтерес, який стає еквівалентом «групи» і «діяльності»; інтерес — свого роду оцінка діяльності групи.

Групи в політиці являють собою високо спеціалізовані утворення, які «представляють або відображають інші, в т. ч. фундаментальні», соціальні групи. При дослідженні діяльності груп, особливо їх взаємодії (сутність діяльності групи визначається саме цим: «групи роблять одна одну») до ухвали необхідно брати такі взаємопов'язані фактори: як чисельність, ступінь «сконцентрованості інтересу», техніка діяльності (наприклад, хабарництво, переконання і т. п.) і організація. Для Бентлі система відкрито проявлюваних або спостережних «діяльностей» безлічі груп (за умови правильного їх описання) і є реальний процес державного управління в його законодавчому, виконавчому і судовому ракурсах. При цьому необхідно мати на увазі і ті групи, активність яких «потенційна», тобто поки що не проявляється.

В цілому діяльність груп, за Бентлі, — це динамічний процес тиску окремих із них на уряд та їх взаємне суперництво, яке здатне змінити навіть політичні інститути. Групова активність в розвинутих державах знаходиться під сильним впливом визначених «правил гри», таких як конституційні норми, які обмежують устремління груп до влади і панування.

Зокрема, діяльність зацікавлених груп у їх відносинах однієї з іншою розглядається Бентлі як постійно змінний процес, у ході якого здійснюється тиск певних суспільних сил на уряд з метою змусити його підкоритися їх волі. В цьому процесі сильні групи домінують, підкоряючи і змушуючи підкорятися слабші, а саме державне управління включає в себе адаптацію врегулювання конфліктів і досягнення рівноваги між групами, які суперничають. «Усі явища державного управління, — писав Бентлі, — є виявлення груп, які тиснуть одна на іншу, породжують одна одну і виділяють нові групи і групових представників (органи або агентства уряду) для посередництва в суспільних угодах».

Звідси аналіз державного управління повинен ґрунтуватися, згідно з цією теорією, на емпіричному спостереженні результатів взаємодії груп і оцінюватися у відповідному соціальному контексті. І лише тоді, зазначав Бентлі, коли ми виразимо весь процес у суспільно-групових відносинах, тільки тоді ми наблизимося до задовільного розуміння державного управління.

Бентлі вважав, оскільки урядові інститути виступають якби частиною діяльності груп, то немає сенсу кваліфікувати ці інститути як ізольовані утворення, оскільки вони повинні описуватися лише в термінах «глибинних інтересів, які виражають цілі відповідних груп. Таким чином, конституція, конгрес, президент, суди і право, які представляють собою лише «офіційні» зацікавлені групи, виступають виразниками групових інтересів і діяльності, виражають зразки групової поведінки, які прослідковуються у відносно стабільних формах в часі.

Бентлі закликав приділяти першочергову увагу до емпіричного вивчення тих інститутів і ланок державного управління, які мають справу з формальним прийняттям рішень і примусу — законодавчих, виконавчих і судово-адміністративних органів, оскільки вони найбільш доступні для спостереження. Це ж відноситься до політичних партій та інших організованих груп тиску. Але оскільки державне управління, як вважав він, — це не тільки набір інституційних структур, а складніший процес, то необхідно емпірично досліджувати менш формальні і політичні групи і супутні обставини, які впливають на цей процес. Бентлі вважав, що більшість групових конфліктів вирішуються не на рівні видимого офіційного правління, а в скритому процесі суперництва, адаптації і регулювання між численними групами і підгрупами.

У постійно змінному процесі американського державного управління, яким бавив його Бентлі, ці численні групи і підгрупи вільно комбінуються, розпадаються і знову комбінуються залежно від їхнього внутрішнього зчеплення, сили впливу і відповідності їх інтересам, а кожен індивід у тій чи іншій групі постійно пристосовує свою поведінку до змінних умов. В одних випадках конфлікти і протиріччя між групами вирішуються мирно і досягнення рівноваги і компромісу фіксується офіційними інститутами («офіційними групами»), які виступають як арбітри. «В інших випадках, якщо ці «офіційні групи», до яких відноситься не тільки законодавчі, виконавчі, адміністративні, судово-правові інститути, але також армія і поліція, є досить сильними, вони можуть нав'язувати врегулювання окремим конфліктуючим групам і цим підтримувати більш-менш стабільну рівновагу, яка також нерідко набуває правової форми. Бентлі підкреслює, що стабільність державного управління в цілому залежить насамперед від їх спроможності знаходити прийнятні компромісні способи вирішення міжгрупового конфлікту і виступати в якості арбітра. Процес державного управління, який включає, за Бентлі, весь цикл міжгрупової боротьби від конфлікту до досягнення рівноваги, супроводжується розвитком таких формальних принципів демократії, як «управління більшістю», згода підлеглих підкоритися такому правлінню, всезагальне виборче право, суд присяжних і т. п., а також звичаїв, традицій, принципів етики і моралі, які Бентлі називає формами «звичайного» групового тиску.

Більш реалістично, ніж інституційно-описові і суто психологічні підходи до держави і політики, відрізняються у Бентлі окремі елементи методології. Зокрема, його акцент на соціально-економічні фактори як джерело державного і політичного, його погляд на ідеологію з позицій групових потреб і цілей, а також сам аналітичний метод соціально-групового тлумачення суспільно-політичного і державного життя мають багато спільного з матеріалістичним підходом до аналізу держави і політики. Тому теорія Бентлі являє певний інтерес не тільки з точки зору дослідження реалістичних течій історії соціально-політичної думки в США. Його концепція «групового підходу» до політики стала важливою методологічною орієнтацією в політичній науці всього ХХ ст.

Основні поняття і категорії

- біхевіоризм політичний;
- інтереси;
- методологія політичної науки;

- політичні інтереси;
- постбіхевіоризм;
- раціоналізм;
- утилітаризм.

Біхевіоризм політичний (від англ. behavior — поведінка) один з напрямів зх. політ. психології, спрямований на звільнення політології від абстрактного підходу до фактів; метод, який звернений лише до індивідуальної поведінки, що піддається спостереженню і який ігнорує вплив макро- та мікросоціальних факторів. Основні принципи біхевіоризму як системи наукового знання сформувалися в амер. психології 20 ст. А першоджерелами його можна вважати ідеї р. Декарта і Дж. Локка про те, що свідомість людини пізнається шляхом внутр. споглядання чи внутр. досвіду, об'єктом якого виступають психічні образи, думки, переживання. Потім нім. психолог В. Вундт і його школа з'єднали інтроспекцію з експериментальним методом. Розвиток цього напрямку привів до появи структурної психології (Е. Б. Тітченер), справив вплив на програму Вюрц. бюрзької школи, стимулював на ґрунті критики виникнення деяких ідей гештальтпсихології (значення свідчень свідомості в доведенні цілісності психічного образу), а також власне біхевіоризму і психоаналізу. Біхевіоризм критично ставиться до інтроспективної психології. Але, як це часто-густо буває в науці, взаємна критика призвела до того, що її наслідком стало сприйняття самосвідомості як одного з чинників поведінкового механізму. Критика раннім біхевіоризмом основних ідей інтроспективної психології сприяла становленню власною предмета біхевіоризму — поведінки людини як цілісного явища, що здійснюється за певним образом. Психол. біхевіоризм набув нового існування в Б. п.: у політології сформувався потужний напрям досліджень — політична, поведінка людини як чинний фактор функціонування політичних систем, відгомін якого можна зустріти навіть в екон. доктрині Дж. Кейнса.

«Повний курс» Ф. Рузвельта став новим з для політології, оскільки спирався на розвиток емпіричних соціальних досліджень. Політологія перетворювалася в «поведінкову» науку, бо мала вивчати неформальні аспекти держ. управління, буття влади в цілому. Її завдання за нових умов — вивчення і пояснення мотивів та чинників, що впливають на політ. поведінку людей, а також умов, необхідних для «раціонального» соціального планування й контролю. Цей напрям досліджень започаткували Ч. Мерріам, І. Госнелл, І. Лассвелл. Виникла нова методологія політ. аналізу на руїні міждисциплінарних зв'язків. Було використано Ідею Терстоуна щодо зв'язку поведінки людини з її установками, що встановлюються у процесі аналізу результатів опитувань громадської й особистої думки. Адаптація цього «психометричного методу» в політології й привела до конституювання в ній біхевіористського напрямку. Це дозволило політології здійснити перехід від вивчення державно-політ. інститутів як основи політ. науки до аналізу політ. влади і політ. поведінки, дослідження балансу і протиріччя, виборів і громадської думки. Отже, Б. п. сприяв формуванню самого предмета політології як класичної науки. Причому спочатку головна увага зверталась на вивчення мотивів суб'єктивного ставлення до політики. Вважалося, що мотиви певним чином залежать і від псих. стану індивіда. Пізніше перше місце посіла проблема верифікації (перевірка достовірності) політ. знання.

Особливого посилення В. п. набув після Другої світової війни. Це пов'язано з поглибленням інституціоналізації влади, з технократизацією держ. управління. Але це призвело до того, що класичний біхевіоризм ідейно й інструментально вже не міг впоратися з усім масивом проблем політ. життя на «старій» концептуальній базі. Постає необхідність переходу від емпірії до широких узагальнень. Це привело до появи нової течії, що отримала назву «постбіхевіористська революція». Характери-

зуючи Б. п., франц. політолог Ж. Бодуен дає їй суперечливу оцінку. На його думку, з одного боку, вплив Б. п. на розвиток політ. науки був досить значним, зокрема він довів необхідність таких понять у політології, як чіткість та точність, що дозволило відмежувати її від політ. філософії; він першим став застосовувати тех. засоби (анкетування, опитування, збір даних тощо), які сьогодні є обов'язковим інструментарієм дослідника; Б. п. перестає бути лише теоретичною, вона має займатися конкретно-дослідницькою роботою. З іншого боку, Б. п. має й негативні аспекти, це, зокрема, надмірне захоплення кількісними даними («цифроманія»); завищена увага до фрагментарного аналізу фактів, що заважає виваженому підходу до вирішення глобальних політ. проблем; неспроможність дати критичну оцінку сусп. порядку; відсутність постановки теоретичних питань, висунення наук, гіпотез. Все це спонукає до відходу від «чистого» біхевіоризму і сприяє оптимальному поєднанню в політ. дослідженнях емпіричних традицій і елементів «чистої» теорії. (Друкується за А. В. Мисуню. Політологічний енциклопедичний словник.)

Інтереси (interest, individual) — інтереси індивіда пов'язують його політику та дії або політику та дії інших індивідів чи урядів із задоволенням потреб і, можливо, виконанням обов'язків. Інтереси виражають інструментальні відносини між такими політиками тощо і вподобаннями індивіда. В політичному аналізі інтереси важливі тому, що пояснюють поведінку: адже коли щось належить до моїх інтересів, можна сподіватися, що я спробую реалізувати це щось. Коли зв'язок між певною політикою та її впливом на конкретного індивіда складний або коли існує нерівний доступ до інформації, або коли індивід перебуває чи був під впливом владних відносин, такий індивід — не завжди найкращий суддя своїх інтересів. Загалом ліберальна політична теорія надає індивідові пріоритет в оцінюванні власних інтересів, і то з двох причин: по-перше, люди знають свої потреби, про які можуть не знати інші; по-друге, на судження індивідів можуть впливати думки інших людей про те, що становить добро. Радикальна політична теорія припускає, що справжні інтереси індивідів — не ті, що спираються на сукупність усіх їхніх теперішніх потреб, а ті, що спираються на потреби, які вони матимуть, звільнившись тим або іншим способом від гетерономії, накинutoї суспільством, у якому вони живуть. Ліберали визнають, що індивіди можуть помилятися щодо впливу певної політики чи дій на задоволення своїх потреб і тому можуть хибно визначати свої інтереси. Радикали припускають, що індивіди можуть послідовно помилятися щодо своїх потреб, тож, навіть правильно визначивши свої інтереси на основі усвідомлених потреб, вони не задовольнятимуть своїх справжніх інтересів. (Друкується за: Короткий оксфордський політичний словник: Пер. з англ. / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Основи, 2005.)

Методологія політичної науки (грец. — μέθοδος — шлях і λόγος- слово, поняття, вчення) — система принципів і засобів побудови політ. теорій, різних рівнів систематизації політ. знання, а також емпіричних досліджень на рівні конкретного (політологічного) аналізу. Як наука, що має інтегральний, комплексний характер, політологія використовує практично всі методи соціальних наук — філософський, загальнонауковий, спеціальний.

Сучас. політологія застосовує різні філос. методи, які забезпечують єдність гносеол., соціально-філос. і політол. аналізу політичних явищ і процесів. Такий підхід забезпечує подолання як логічного емпіризму, так і вульгарного соціологізму, сприяє розумінню політології не тільки як науково-політ. знання, а й як політикокультури самоцінності, як політ. творчості і активності.

Соціально-філософський підхід включає в себе аналіз процесу виникнення та розв'язання суперечностей, які продовжують і спрямовують його розвиток та функціонування. У вивченні політ. процесів застосовують такі методологічні принципи: об'єктивність, історизм і соціальний підхід. Серед загальнонаукових методів у полі-

тології застосовують системний, структурно-функціональний, порівняльно-ретроспективний, діяльнісний, індуктивно-дедуктивний методи, аналогії та моделювання. Вони забезпечують пізнання політики як складної цілісності, що включає різні компоненти, розуміння специфіки їх змісту та функціонального призначення, характеру інтегральних міжсистемних зв'язків, координації, субординації, взаємодії між елементами системи.

Розуміння динамічності політ. життя, бачення не тільки механізму функціонування, а й механізму розвитку, не лише нинішнього стану елементів і структури, а й попереднього, та тенденцій майбутнього досягається за допомогою системно-історичного і порівняльно-ретроспективного підходів.

У політології використовуються також методи інших наук. Біхевіористський метод дослідження політичних явищ, що ґрунтується на аналізі поведінки індивідів та груп, дозволяє врахувати особистісний характер політ. діяльності, її мотиви й орієнтації. Діяльнісний підхід орієнтує дослідника не тільки на вивчення змісту політ. процесів, а й на особистісні, соціально-психол., моральні компоненти політ. буття. Цей підхід є методол. базою теорії політ. рішень, розуміння політики як специф. форми управління сусп.-вом. До спеціальних методів дослідження в політології належить група методів, що ґрунтуються на різних варіантах вивчення структури, функцій політ. процесів та інститутів. Широко використовуються методи емпіричних соціол. досліджень, соціальної психології, статистики, матем. методи, аналіз статистичних даних, змісту й впливу політ. рішень; усні методи, письмові опитування (анкетування); безпосереднє спостереження за досліджуванним об'єктом, соціально-політ. експеримент. Політологія, з одного боку, концептуально забезпечує розробку і застосування спец. методів дослідження, теоретично зорієнтовує їх, а з іншого — сама збагачується, розвивається завдяки здобутій інформації.

У сучасній західній політології активно застосовують метод соціологічного плюралізму, який є своєрідною інтелектуальною реакцією проти емпіризму і апіоризму. Його прихильники заперечують будь-який ідеол. вплив або пристрасті й намагаються не допускати проявів власних схильностей, всіляких забобонів. Гол. призначення політології вони вбачають у виявленні постійних очевидних зв'язків між сусп. фактами з метою встановлення довготривалих стабільних законів та розширення можливості вивчення сусп. явищ.

Особливе місце в сучасній зах. політології посідає концепція «типового ідеалу» як методу пізнання соціальних явищ (М. Вебер). Наука повинна звільнитися від чистої інтуїції та безпосереднього споглядання і розробити поняття для пояснення соціальних явищ. Наука при цьому має бути «номотемічною», тобто виявляти закономірності та розробляти загальні закони. Типовий ідеал є «утопічним відтворенням» реальності, яке не стільки намагається відтворити реальність, скільки виявити розбіжності між «моделлю», яка створена, і реальністю, яка вивчається. Вибір конкретних методів та їхнє пріоритетне використання залежить як від якостей досліджуваного об'єкта, так і від тих конкретних завдань, які ставить перед собою дослідник. (Друкується за: В. Д. Бабкін. Політологічний енциклопедичний словник.)

Політичні інтереси (від лат. *interesse* — бути всередині, мати важливе значення) — чинники сусп. діяльності людей, їхніх спільнот і об'єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл держ. влади. У ширшому плані до П. і. підносять інтереси, спрямовані на згуртування зусиль усіх або принаймні більшості членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їх соціально-класових позицій у сусп.-ві. Зміст і спосіб реалізації П. і. відповідного суб'єкта (класу, нації, соціальної групи і т. ін.) визначається його становищем у загальній системі сусп. відносин, зокрема в існуючій політ. системі.

У процесі практичної реалізації П. і. будь-який суб'єкт зустрічається з необхідністю зіставлення їх з усією різноманітністю інтересів, наявних у сусп.-ві. Оскільки

П. і. існують у загальнозначимій, загальнообов'язковій формі, то їм належить провідна роль в інтеграції і спрямуванні всіх інших інтересів відповідної соціальної спільноти, що знаходить свій вияв у розробці і здійсненні екон., правової, культурної та інших напрямів політики. Водночас самі вони спираються на екон., соціальні та інші практ. інтереси, співвідносять з вимогами останніх власні диспозиції та вимоги. У повсякденному практичному житті на особливу увагу заслуговують відносини між інтересами різних соціальних і політ. суб'єктів. Некоректним є тлумачення цих відносин виключно як протидії, боротьби. Справа в тому, що ідейно і політично зріла партія несе відповідальність не лише за реалізацію і захист інтересів того класу, соціальних прошарків, на які вона безпосередньо спирається, а й за долю всього трудового народу, благополуччя та безпеку країни. Цим визначається необхідність взаємодії, пошуку союзу з іншими партіями, які так само відповідально ставляться до провідних інтересів усього сусп. розвитку, і одночасно відмежування від тих партій, які заради вузькопарт. міркувань нехтують інтересами всього трудового народу. Інтереси прогресивного сусп. розвитку є вирішальним критерієм і при оцінці політики й П. і., яких дотримується держава. Добробут народу, забезпечення розвитку високоєфективної економіки, гуманіст. культури, підтримання внутр. стабільності в сусп.-ві, безпеки визначають зміст цих інтересів. На основі цих інтересів д-ва визначає свої взаємовідносини з усіма політ. силами і політ. партіями в країні. Принцип політ. плюралізму, який визначає дем. характер цих взаємовідносин, не означає, однак, механічного урівноваження всіх інтересів, що функціонують у відповідному політ. просторі. Ведучи активний діалог з усіма партіями і громад. організаціями трудящих, д-ва покликана створювати умови для реалізації здорових, перспективних інтересів. (Друкується за: В. О. Трипольський. Політологічний енциклопедичний словник.)

Постбіхевіоризм (від лат. *post* — після і англ. *behavior* — поведінка) — один з напрямів у зах. позитивістській політ. психології, зорієнтований на перегляд і подальший розвиток основних положень біхевіоризму в його підході до політ. досліджень. Осн. принципи П. у політиці висловив у 1969 р. на 65-му з'їзді Американської асоціації політичних наук її президент, професор Каліфорнійського ун-ту Девід Істан («Нова революція в політичній науці»). До найважливіших положень П. належать такі ЙОГО тези: зміст досліджуваних політ. явищ має передувати методиці («краще перебувати у стані Неврівноваженості, ніж взагалі не пережити тих чи інших коливань»); на від-міну від біхевіоризму, П. не прихов. жорстких реалій політики, виступає проти абстракції під час дослідження, виходячи з того, що аналіз політ. явищ повинен допомогти політ. науці досягти 34-довільнення реальних запитів сусп.-ва, людства, особливо під час кризи; щоб пізнати межу знань, необхідно знати цінності передумов, до яких ці знання базуються, а також альтернативи, в ім'я яких ці знання можуть бути використані. Вихідним основоположним принципом П. є теза про те, що представники цього напрямку мають залучатися до процесу оновлення сусп.-ва й нести відповідальність за всіх інтелектуалів, за дієвість своїх знань; істор. роль представників П. як репрезентантів інтелектуального потенціалу полягає в тому, щоб захистити гуманістичні цінності людської цивілізації. (Друкується за: Г. С. Ігошкін. Політологічний енциклопедичний словник.)

Раціоналізм (*rationalism*): 1) всезагальна віра в здатність знання (як загального, так і індуктивного чи епіричного) описати, пояснити світ а також вирішувати проблеми. Таке розуміння було характерне, для епохи просвітництва; 2) епістемологічна позиція, що підкреслює апіорну основу пізнання і дедуктивних теорій; 3) доктрина філософії XVII і XVIII ст. — Декарта, Спінози і Ляйбніца, згідно з якими, використовуючи дедуктивний метод, об'єднане знання може бути досягнуте лише розумом. (Друкується за: Большой толковый социологический словарь (COLLINS). Т. 2. — М: Вече, АСТ, 1999.)

Утилітаризм (від лат. *utilitas* — користь, вигода) — принцип оцінювання всіх явищ тільки з позиції вигоди, користі; вузький практицизм. Назва однієї з течій теорії моралі, що прямо чи опосередковано оцінює все розмаїття діяльності, політики, рішень і вибору на основі їх спрямованості на здобуття щастя для тих, кім стосується та чи інша дія. Ця теорія ототожнюється з іменами Бентама і Ліля, пізніше з постанами Сиджвіка та Мура, а віднедавна — Смартта та Гейра. Бентам стверджував, що дії є корисними, якщо вони спрямовані на здобуття щастя, і шкідливими, якщо спрямовані на шкоду комусь, і що щастя слід розуміти як задоволення, а нещастя — як страждання або відсутність задоволення. Формула «якнайповніше щастя для якнайбільшого числа людей» якраз і виражає суть утилітаризму, тож ті соціальні, політичні й правові реформатори, які згуртувалися навколо Бентама і поширювали цю формулу, отримали назву утилітаристів. У другій половині ХХ ст. пропагандистом ідей утилітаризму став лауреат Нобелівської премії Фрідман, який розробив концепцію «утилітарного лазерферизму». (Друкується за: *Шведа Ю.* Політичні партії: енциклопедичний словник. — Львів: Астролябія, 2005. — 488 с.)

Питання до дискусії

1. Які основні чинники лежать в основі появи біхевіоризму та біхевіоралізму?
2. Біхевіоризм — це теорія, метод, принцип, напрям?
3. Чи існують сутнісні зв'язки між інституціоналізмом і біхевіоризмом?
4. Як співвідносяться між собою класичні і посткласичні політичні теорії в світлі біхевіоралізму?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт

1. Поведінка як основний елемент політичної теорії.
2. Біхевіоралісти про політичний процес як процес реалізації людської волі.
3. Спільне і особливе в інституційних та біхевіоралістичних методах політичних досліджень.
4. Чиказька школа як перший науковий центр політологічних досліджень.
5. Основні параметри нової політичної науки за Ч. Мерріамом.
6. Біхевіористські засади теорії політики Г. Лассуелла.
7. Наукова методологія і теорія емпіричних досліджень А. Бентлі.

Завдання для самостійної роботи

1. Прочитайте рекомендовані першоджерела з теоретичної спадщини Ч. Мерріама, Г. Лассуелла та А. Бентлі та випишіть із них найхарактерніші ознаки основних категорій політичної науки.
2. Розробіть порівняльну характеристику поняття «політична поведінка» в працях названих наукових дослідників.
3. Доведіть твердження про те, що Чиказька школа є першим науковим центром політологічних досліджень.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика біхевіоралістичних теорій політики.
2. Ч. Мерріам як засновник нової науки про політику.
3. Нова концепція визначення предмету політичної науки в Г. Лассуелла.
4. Теорія «зацікавлених груп» А. Бентлі.

Питання до іспиту

1. Біхевіоризм як нова парадигма політичної науки.
2. Основні засади політичної науки за Ч. Мерріамом.
3. Сутність концептуальних засад біхевіористської теорії Г. Лассуелла.
4. Біхевіоралістична спрямованість теорії «зацікавлених груп» А. Бентлі.

Література

1. Американская политическая наука и ее создатели. — М., 1992.
2. *Бодуен Ж.* Вступ до політології. — К.: Основи, 2002.
3. *Гаджиев К. С.* Политическая наука. — М.: Междунар. Отношения, 1995.
4. *Дегтярьов А. А.* Основы политической теории. — К.: Вища шк., 1998.
5. Категории политической науки /Под ред. А. Ю. Мельвиля. — М.: РОССПЭН, 2002.
6. *Короткова Н. В.* Разработка Г. Д. Лассуэллом методов политического психоанализа // Социально-политический журнал. — 1998. — № 49.
7. *Короткова Н. В.* Трактовка Г. Лассуэллом поняття политической власти как центральной категории политической науки // Вестник МГУ. — 1999. Политология. — Вып. 5.
8. *Самсонова Т. Н.* Ч. Мерриам: у истоков новой науки о политике. // Социально-политический журнал. — 1996. — № 5.
9. *Bentley A.* The Process of Government: A Study of social pressures. Cambridge (mass.). — 1967.
10. *Lasswell H. D.* Psychopatology and politics. — Chicago, 1977.
11. *Lasswell H. D., McDougal M. S., Miller J. C.* The Interpretation of international agreements and world public order: Principles of content and procedure. — Dordrecht; Boston: M. Nijhoff publishers, 1994.

ТЕМА 5

НОРМАТИВНІ ПОЛІТИЧНІ ТЕОРІЇ

1. Поліархічна теорія демократії Роберта Даля.
2. Теорія демократії Джованні Сарторі.
3. Основи політичної науки Моріса Дюверже.
4. Консоціальна демократія Арента Лейпхарта.

До нормативних політичних теорій прийнято відносити такі політичні теорії, які несуть у собі настановчі і рекомендаційні принципи. Тобто нормативна політична теорія говорить про те, як повинно бути організоване політичне життя суспільства. Вона здебільшого знаходить свій вираз в абстрактних моральних розмірковуваннях, які стосуються характеристики політичних інститутів і конкретної політики. З філософської точки зору, нормативна політична теорія формулює моральні етичні приписи, а в прикладному розумінні вона підкреслює можливість застосування організаційних і моральних рецептів до практики політичного життя.

Нормативні політичні теорії мають давню традицію, починаючи з античної думки на Заході та індійської філософії на Сході. Такі теорії привертають увагу вчених до проблеми організації і устрою суспільного життя. Ці теорії — свого роду спосіб роздумів про політичні інститути особливо тих, які пов'язані з владою, а також відношення індивідів до цих інститутів. Вони займаються узаконенням наявного політичного устрою або його альтернативи.

Важливого значення в нормативних політичних теоріях надається з'ясуванню і обґрунтуванню їх фундаментальних засад, концептуального визначення її суті, в цілому формуванню теоретико-методологічних засад. Усі вони надзвичайно різноманітні, несуть у собі певні положення успадкованої давнини, мають окремі риси національного характеру, регіональну спрямованість та культурну опосередкованість. Слід також підкреслити, що переважна більшість нормативних теорій мають чітко виражене ідеологічне забарвлення.

Отже, вивчаючи політологічну спадщину приходиться докласти певних зусиль, щоб виділити основні засадничі поняття і категорії політології як науки, за допомогою її інструментарію визначити її предмет і метод. Саме подальший розвиток і конституювання засадничих понять і категорій в теоретичній спадщині Р. Даля, Дж. Сарторі, Р. Арона, М. Дюверже, А. Лейпхарта та Ф. Хаека дає можливість відповісти на поставлені питання.

1. ПОЛІАРХІЧНА ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ РОБЕРТА ДАЛЯ

Даль Роберт Алан — американський політолог, один із засновників концепції плюралістичної демократії, широко відомий своїми працями в галузі політичної те-

орії, насамперед, сучасної демократії, розподілу влади і плюралізму, які здійснили величезний вплив на сучасні політичні дослідження.

ДОВІДКА

Даль Роберт Алан народився в 1915 р. в м. Інеуд, штат Айова (США). Його перу належать: «Економіка, політика і благополуччя» (1953, співавтор — Ч. Ліндблом), «Вступ до теорії демократії» (1956), «Хто керує? Демократія чи влада в американському місті?» (1961), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Після революції. Влада в гарному суспільстві» (1970), «Поліархія: участь і опозиція» (1971), «Дилеми плюралістичної демократії» (1982), «Сучасний політичний аналіз» (5-те видання, 1990), «Вступ до економічної демократії» (1985), «Демократія та її критики» (1989), «Про демократію» (1998) та ін.

Наукові погляди Даля склалися під впливом ліберально-позитивістської та біхевіористської парадигм. Спільно з Ліндбломом та Гелбрейтом створюють неоплюралістичний напрям у політології, який визначає діапазон проблем, які він розробляє. Серед них: передумови сучасної демократії, емпіричні умови для часткової або повної реалізації демократичних проектів; співвідношення демократії, свободи і рівності, а також елітарних і плюралістичних елементів у сучасних демократичних політиях; розподіл влади в суспільстві і наслідки зростаючого впливу великого бізнесу; моделі сучасної демократії, нормативні теорії, їх оцінки та обґрунтування, використання даних моделей при аналізі реальних політичних режимів та інститутів.

Концептуальні засади теорії поліархії. Сучасні дослідники, характеризуючи проблематику поліархії та її авторство, передусім виокремлюють той внесок, котрий належить видатному представникові сучасної політичної думки Роберту Далю.

Сам Даль підкреслював у праці «Демократія та її критики», що «Поліархія — система ХХ століття. Хоча деякі з інститутів поліархії з'явилися в окремих англійських та європейських країнах у ХІХ столітті, але ніде демос не став інклюзивним (тобто практично співпав з дорослим населенням) до нашого століття. Поліархія має три періоди росту: 1776—1930, 1950—1959 і 1980-ті роки. Перший почався з Американською та Французькою революцією і завершився через декілька років після Першої світової війни. Тоді властиві поліархії інститути з'явилися в Північній Америці та Європі, однак у більшості країн ці інститути часто лишалися недостатньо розвинутими аж до останньої третини ХІХ століття. У багатьох із цих країн тільки в кінці століття, або навіть пізніше, контроль над урядовими рішеннями, визначаючими політичний курс, був конституційно закріплений за обраними представниками». При цьому він підкреслював, «що демократам, які живуть за авторитарних режимів, властива палка надія, що їх країна одного чудового дня перейде поріг поліархії. Демократам, які живуть у країнах, які управляються за системою поліархії, притаманна переконаність, що поліархія недостатньо демократична і її слід ще більше демократизувати».

Р. Даль зазначав, що оскільки термін «поліархія» не має свого усталеного розуміння, необхідно розглянути еволюцію його походження і становлення. Сам же дослідник говорить, що цей термін вперше був уведений у сучасну політичну науку Ліндбломом та ним самим у праці «Політика, економіка і добробут» (1953 р.), де він розглядався крізь призму передовсім «процесуальних» особливостей.

Розгляд поліархії як процесу був даниною теоретичної орієнтації вказаної книги, підзаголовок якої звучав так: «Планування і політико-економічні системи в базисних соціальних процесах». У четвертій частині описувалися «чотири основних со-

ціально-політичних процеси»: призова система або контроль за лідерами та з боку лідерів; ієрархія або контроль з боку лідерів; поліархія або контроль за лідерами і контроль серед лідерів, у тому числі — і контроль лідерами один одного.

Понятійно-категоріальне розуміння терміна «поліархія» ґрунтується на відповідному тлумаченні, яке пропонувалося авторами англійського оксфордського словника, в якому поліархія є «управління державою або містом багатьма, на противагу монархії».

Характеризуючи сутність поліархії в сучасному (для нього) розумінні, Роберт Даль виокремлює різного роду критерії та інтерпретації, на основі яких виявляє «операціональну значимість» категорії «високий ступінь контролю».

Загалом вони зводяться до п'яти інтерпретацій (критеріїв). Так, на кшталт демократії, поліархія може бути розглянута з декількох точок зору, які часто принципово відмінні одна від одної. По-перше, поліархію можна аналізувати: як тип режиму з характеристиками, які чітко відрізняють його від усіх інших режимів, які існували до XIX ст., а також від більшості сучасних режимів, котрі існують у націях-державах. Ця відмінність виникає в результаті поєднання двох характеристик: відносно високої терпимості до опозиції (тобто до тих, хто протистоїть діям уряду) і відносно широких можливостей брати участь у впливі на поведінку уряду і навіть відносно усунення мирним шляхом різних офіційних осіб. Більш виразно поліархії можна відрізнити від інших режимів завдяки наявності і реальному функціонуванню семи інститутів. До цих інститутів Даль відносив:

- виборче право, яке набуло домінуючого поширення в сучасному суспільстві, часто набуваючи рис універсального;
- право брати участь у суспільних справах;
- справедливо організовані вибори, в яких виключене будь-яке насильство або примус;
- надійний захист свободи виражати свою думку, включаючи критику уряду, режиму, суспільства, панівної ідеології тощо;
- існування альтернативних і часто конкуруючих між собою джерел інформації та переконань, виведених з-під урядового контролю;
- високий ступінь свободи у створенні відносно автономних та найрізноманітніших організацій, включаючи, що особливо важливо, опозиційні політичні партії;
- відносно висока залежність уряду від виборців та результатів виборів.

Даль за допомогою двох критеріїв — конкурентності в боротьбі за владу і ступеня залучення громадян до управління — виділяє чотири ідеальних типи політичних режимів: закриту гегемонію; відкриту гегемонію; змагальну олігархію і поліархію. Гегемонії відрізняються більш жорсткими обмеженнями, заборонами опозиції будь-якого роду, незалежністю від прихильності (лояльності) підлеглих. Змагальні олігархії дозволяють конкуренцію, але тільки в рамках еліти. Поліархії ближче за все до демократичного ідеалу. Існує велика кількість змішаних режимів, які наближаються до одного з названих ідеальних типів.

По-друге, поліархія може розглядатися як продукт демократизації націй-держав. Поліархія також може бути осмислена в контексті історичного розвитку, як низка певних інститутів, що пережили значну еволюцію, в тому числі — демократизували й лібералізували політичні інститути націй-держав. З цієї точки зору поліархія є унікальним, історично обумовленим комплексом перерахо-

ваних інститутів, які виникли, в першу чергу, в результаті здійснених у XVIII ст. спроб адаптувати демократичні ідеї і наявний досвід до великих масштабів сучасних націй держав. Цей історично сформований комплекс політичних інститутів традиційно називають «демократичним». Елементи цього комплексу прийшли на зміну тим своєрідним політичним інститутам, які існували в демократичних чи республіканських містах-державах, природа яких достатньо суттєво відрізняється між собою. У демократичних Афінах, наприклад, верховна влада належала зборам громадян, оскільки тут були невідомі організовані політичні партії і багато інших автономних зацікавлених організацій, загальноприйнятих у поліархіях.

По-третє, — як необхідність демократичного процесу. Поліархія може бути зрозуміла як спрямованість політичних інститутів, яка необхідна для того, щоб задовільно забезпечити відповідність демократичному процесу, коли ціль реалізується у великому територіальному просторі, у масштабі нації держави. При цьому твердження про те, що поліархічні інститути необхідні для здійснення демократичного процесу у великому просторі, абсолютно не тотожне твердженню про їх самодостатність.

По-четверте, — як система перевірки компетенції. Поліархія може бути зрозуміла як система політичного контролю, в якій, відповідно до розглянутої спрямованості інститутів, вищі офіційні особи в управлінні державою зіштовхуються з перспективою бути зміщеними в результаті народних виборів. Тому вони змушені варіювати свою поведінку, якщо прагнуть отримати перемогу в конкурентній боротьбі з іншими кандидатами, партіями та групами. З такої точки зору найбільш яскрава характеристика поліархії зводиться до відкритого змагання між політичними елітами за посаду. Хоча така конкуренція допомагає сформувати радше стан взаємовпливу еліти і мас, ніж стан одностороннього панування еліт, який, на переконання Міхельса, виникає в результаті чинності універсального закону олігархії.

По-п'яте, як система права, в якій звичайні права гарантовані і захищені інституціонально. Кожен із семи розглянутих інститутів забезпечує дотримання певних прав, що виправдує його існування та функціонування. Саме так, для прикладу, відбувається гарантування загального виборчого права та свободи волевиявлення. Для інституціалізації свободи слова громадяни повинні володіти закріпленням у законодавчому порядку правом вільно висловлюватися по політичних питаннях, а до обов'язків офіційних осіб держави повинна входити підтримка цієї вимоги аж до покарання порушників, якщо така потреба виникатиме. Очевидно також, що для того аби інститут функціонував, право не може бути лише абстрактним чи теоретичним, подібно більшості прав у конституції Радянського Союзу. Право повинне бути закріплене не тільки законодавчо, а й у судовому порядку. Незважаючи на всі складності, повинен бути створений і орган закріплення прав, за відсутності якого той чи інший інститут не може бути визнаний реально існуючим.

При цьому політичні права можуть бути гідно розцінені вже тому, що вони необхідні для функціонування інститутів поліархії. Але право, взаємозалежне з поліархією, варто оцінювати і як явище, ідею, необхідну для забезпечення свободи та рівності демократичного процесу. Наприклад, якщо право на організацію опозиційної уряду політичної партії може бути розцінене як необхідне для функціонування поліархії, то право на свободу волевиявлення варто оцінювати і як цінне саме по

собі та як таке, що має аксіологічне значення, необхідне для володіння особою свободою.

Подібно поліархії, термін «плюралізм», використовуваний у наші дні, є неологізмом у політичній науці. Цікаво взяти до уваги визначення, дане цьому терміну англійським оксфордським словником. Стаття про плюралізм, яка міститься у його сьомому томі, була вперше опублікована в 1907 р. Плюралізм означає «Спосіб плюрального існування; умова або факт плюрального існування».

Плюралізм і поліархія. Моністичний погляд начебто того, що було характерним для Руссо в його «Суспільному договорі», є цілком доречним у відношенні демократії в невеликому масштабі міста-держави з переважно торговою або сільськогосподарською економікою. Наявність всередині невеликої за масштабом демократичної асоціації інших асоціацій, що суперничають між собою в лояльності і підтримці співтовариства, а виходить, послабляють його соціальні зв'язки і консенсус, стимулюють конфлікт, що може бути не дуже бажано, і його варто уникати, наскільки це можливо. Однак може статися і так, що будь-де будуть розпочаті зусилля по реалізації демократичної ідеї в масштабі нації-держави і виявляться задіяними інститути поліархії. Тоді отримують свій розвиток і відносно незалежні асоціації й організації більшої чисельності і розмаїтості. Відповідно до Токвіля, Даль розглядав їх і як політичні, і як цивільні, маючи на увазі те, що їхні розбіжності далекі від протиставлення, тому що цивільна асоціація, як ми знаємо, може відігравати політичну роль.

Звичайно, не існує історичного прикладу, коли б поліархія й організаційний плюралізм не співіснували один з одним. Однак у той час як організаційний плюралізм може і не бути достатньою умовою для поліархії, інститути поліархії є самодостатніми. Дійсно, існування відносно автономних політичних організацій необхідне для практики великомасштабної демократії.

Модель «поліархічної демократії» Роберта Даля. Модель поліархії наслідує загальну спрямованість ліберальної демократичної теорії, але в ній більш докладно аналізується набір умов, які визначають дійсну, а не формальну демократію.

Для більш чіткої концептуалізації Даль обирає два основних виміри політичних систем: ступінь опозиційності або конкурентності політичних еліт у системі і рівень політичної участі населення у виборі політичних еліт. Публічна конкуренція політичних еліт і включеність населення у політичний процес роблять поняття поліархії близьким до поняття демократії. Але поліархія за Далем не тотожна демократії.

По-перше, якщо демократія є ідеальним типом політичних систем, то поліархія характеризує реальний тип, тобто являє собою відображення деякого рівня реалізації ідеального типу.

По-друге, поліархія є подібною до демократії якісною ознакою політичних систем і разом з тим (на відміну від демократії) їхнім виміром, тобто можна говорити про ступінь поліархічності системи: повна поліархія або гегемонія.

По-третьє, оскільки поліархія не збігається з демократією (тобто ідеалом), то її характеристика як демократичного режиму обмежується лише найбільш загальними інституціональними вимогами демократії (або гарантіями, за Далем).

По-четверте, поліархія як термін застосовується для характеристики всієї національної системи, а не окремих її рівнів.

Поліархічна політична система повинна характеризуватися високим ступенем управлінської чутливості відповідно до політичних переваг громадян, що є рівно-

правними. Для того щоб система характеризувалася високим і досить стійким рівнем чутливості, у ній повинні бути забезпечені такі невід'ємні права громадян:

- 1) формулювати свої переваги;
- 2) передавати свої переваги співгромадянам та уряду за допомогою індивідуальних або колективних дій;
- 3) впливати своїми перевагами на розробку управлінських рішень. Гарантіями дієвості процедури формулювання, передачі і впливу переваг виступають: свобода формування організацій і поєднуватись в них; свобода вираження переваг; право голосу; відносно необмежене право на роботу у державних органах; право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси виборців; альтернативні джерела інформації; вільні і справедливі вибори; інститути розробки державної політики, які залежать від виборців і інших форм вираження переваг.

Перші п'ять гарантій забезпечують функцію формулювання переваг, сім — відносяться до передачі переваг і комунікації, а всі вісім забезпечують вагомість переваг для створення державних рішень.

У книзі «Вступ до теорії демократії» Даль докладно аналізує умови прийняття політичних рішень, необхідних для забезпечення демократичного вираження переваг. При цьому він веде пошук механізму демократії, що забезпечує гарантії того, що висловлені на виборах переваги дійсно є реальними і дотримується демократична рівність виборців. Саме цей механізм і є поліархічною процедурою вираження переваг.

Варто помітити, що йдеться не про нормативну теорію демократії, а про теорію, побудовану на основі аналізу національних держав і соціальних організацій, які відносяться політологами до демократичних. На підставі характеристик, що наявні вже у популістській моделі демократії (народний суверенітет і політична рівність), Даль формулює правило, за яким з існуючих варіантів політичних курсів вибирають той, якому віддана перевага більшості членів суспільства. Поліархічна процедура ухвалення рішення, заснована на даному правилі, регламентується такими умовами:

- кожен член організації робить дію, що розцінюється як вираження переваги відповідно до наявних альтернатив, тобто голосує;
- при підведенні підсумків волевиявлення (підрахунку голосів) зроблений кожним вибір має однаково вагу;
- перемігшим є той варіант, який отримав найбільше число голосів;
- кожен учасник голосування, який має перед собою деякий набір варіантів, з яких, принаймні, один він вважає кращим порівняно з будь-яким іншим з наявних на даний момент, може включати вибраний ним варіант (варіанти) у число тих, що виносяться на голосування;
- кожен учасник голосування має ідеїтичну інформацію про наявні варіанти;
- варіанти (лідери або політичні курси), які отримали більшу кількість голосів, замінюють будь-які варіанти (лідерів або політичних курсів), що отримали меншу кількість голосів;
- розпорядження виборних офіційних осіб виконуються;
- або всі прийняті в період між виборами рішення виходили б з рішень, прийнятих на стадії виборів (тобто виборам надається визначена контролююча функція);
- або нові рішення, прийняті в період між виборами, визначалися б попередніми сьомою умовами, що діяли б у значному ступені в іншому інституціональному середовищі;

- або дотримувалося б і те, і інше.

Ці умови визначають вибір рішення перед виборами, у процесі виборів і в період між виборами. До того ж, логіка умов будується таким чином, щоб наступні умови виконували функцію корекції недостатності обмежуючих ознак попередніх умов. У додатку до даного розділу роботи Даль дає роз'яснення щодо виміру запропонованих умов і можливу класифікацію поліархій.

Таким чином, Даль дає досить розгорнуту характеристику сутності поліархії. Зокрема, він пише: «Поліархія — політичний порядок, який відзначається у найзагальнішому вигляді двома масштабними характеристиками: громадянські права надані порівняно високій частині дорослих, а самі ці права дають можливість проявляти незгоду і шляхом голосування усувати вищих посадових осіб від управління... Якщо конкретніше, ... то поліархія є політичний порядок, який спирається на сім основних інститутів, і всі вони повинні діяти, щоб система могла бути визнана саме поліархією.

Виборні посадові особи. Контроль за рішенням уряду з приводу політичного курсу конституційно закріплений за виборними посадовими особами.

Свободні і чесні вибори. Виборні посадові особи обираються на частих та чесно проведених виборах, у ході яких примус трапляється досить рідко.

Всезагальне голосування. Практично всі дорослі мають право голосувати на виборах посадових осіб.

Право претендувати на виборну посаду. Майже всі дорослі мають право претендувати на виборні посади в уряді, хоча вікові обмеження можуть бути вищі, ніж для голосування.

Свобода слова. Громадяни мають право висловлювати свою думку без загрози суворого покарання з найширшого кола політичних питань, включаючи критику посадових осіб, уряду, режиму, соціально-економічного порядку і панівної ідеології.

Альтернативна інформація. Громадяни мають право звертатися до альтернативних джерел інформації. Більше того, альтернативні джерела інформації існують і захищені законом.

Незалежність самоорганізації. Для забезпечення своїх різноманітних прав, включаючи вище перераховані, громадяни також володіють правом створювати відносно незалежні асоціації чи організації, в тому числі незалежні партії і групи інтересів.

Важливо зрозуміти, що ці положення характеризують реальні, а не номінальні права, інститути і процеси».

Якісні показники внутрішнього стану поліархічної системи. Крім зовнішніх характеристик, Роберт Даль звертає увагу і проводить детальний аналіз якісних показників поліархії, які, в свою чергу, дають змогу з'ясувати характер внутрішнього стану даної політичної системи. Аналіз якісних характеристик поліархії знаходимо в праці Р. Дала «Демократія та її критики» (1989). Саме в цій праці перераховуються і подаються в еволюційній перспективі чинники, які сприяють становленню і розвитку поліархії. Набір цих чинників Даль визначає як вагомі і необхідні умови існування поліархічної системи. Дослідник робить наголос на п'яти основних показниках, наявність яких хоч і не може стовідсотково гарантувати повноцінну реалізацію демократичних принципів та поліархічних інститутів, проте в більшості випадків наближає практично ту чи іншу державу до системи поліархічної демократії.

Умови становлення і розвитку поліархії:

1. Засоби насильницького примусу мають бути розсіяні або нейтралізовані у державі, тобто постає необхідність громадянського контролю над силовим примусом з боку держави. З одного боку, військові і поліцейські організації мають перебувати під громадянським контролем внаслідок залучення широких верств громадян до цих організацій, а з іншого — громадяни, що контролюють армію чи поліцію, мають бути включені до демократичного процесу.

2. У країні має бути сформоване СДП-суспільство. СДП — ні що інше як сучасність, динамічність та плюралістичність, як основні характеристики придатного для становлення поліархії суспільства. Ідея сучасності демонструє історично високий середній рівень благоустрою, прибутків, споживання та освіти тощо. Динаміка природи суспільства показує економічне зростання, підвищення рівня життя. Плюралістичність робить наголос на таких показниках, як наявність великої кількості порівняно автономних груп та організацій, насамперед в економіці. СДП-суспільство розсіює владу, вплив, авторитет та контроль, що раніше зосереджувалися в єдиному центрі, між різними індивідами, групами, асоціаціями, організаціями. СДП-суспільство сприяє появі установок і переконань, що готують ґрунт для розвитку демократичних ідей.

3. За наявності в країні різного роду субкультур лідери держави повинні створити консолідаційні механізми врегулювання субкультурних конфліктів (приклади консолідаційних демократій — Швейцарія, Бельгія, Австрія, Нідерланди тощо). Головними елементами консолідаційності виявляються:

- правління великої коаліції, що складається з політичних лідерів усіх значущих сегментів багатоскладного суспільства (національний, релігійний аспекти тощо);
- взаємне вето, рішення, що стосуються життєво важливих інтересів субкультур, не можуть бути прийняті без згоди лідерів даних субкультур. Взаємне вето передбачає одночасно вето меншості і відмову від правління більшості;
- основні субкультури представлені в уряді та інших органах, що приймають рішення, пропорційно до власної чисельності;
- кожна субкультура володіє високим ступенем самостійності у справах, що стосуються виключно її.

4. Політична культура та переконання громадян, особливо політичних активістів, мають підкріплювати інститути поліархії. Якщо громадськість є демократично налаштованою, це сприяє подоланню різноманітних кризових ситуацій.

5. Країна не повинна піддаватись інтервенції з боку ворожої до поліархії іноземної держави. Зазвичай, іноземний вплив та контроль може здійснюватися більш могутньою та розвинутою державою, яка сама може бути поліархією, але створюватиме перепони щодо розвою поліархії в тій чи іншій країні, не бажаючи позбавитися впливу на певні внутрішньополітичні події (втратити власні сфери впливу на політику, економіку, культуру тощо).

Варто відмітити, що запропоновані Далем якісні характеристики поліархічної системи є необхідними, але не є самодостатніми, вони перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Якщо в державі наявний такий набір показників, то вірогідність становлення та збереження в країні інститутів поліархії надзвичайно висока. Наслідуючи ту саму логіку, Даль робить висновок: у державі, де відсутні перераховані та описані умови або склалися абсолютно протилежні, практично стовідсотково буде встановлено недемократичний режим.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Р. ДАЛЬ
ПОЛИАРХИЯ, ПЛЮРАЛИЗМ И ПРОСТРАНСТВОПоследствия исторических сдвигов,
связанных с изменением пространства

Сдвиг в местоположении демократии от небольших городов-государств к крупным и даже гигантским нациям-государствам привел к важным последствиям как практического, так и теоретического характера, хотя это отнюдь не означает, что теория находилась в ладах с практикой. К концу восемнадцатого столетия изучение города-государства, который более двух тысячелетий рассматривался как естественное, даже исключительно благоприятное устройство для демократической порядка — взгляд, все еще отстаивавшийся Руссо в «Общественном договоре» (1762), — оказалось почти повсеместно вытесненным изучением наций-государств, а демократические усилия, идя и идеология должны были сместить свой центр тяжести в сторону проблемы демократизации управления нацией-государством. Последствия этого сдвига, однако, не были учтены в полной мере. Я бы хотел обозначить семь таких важных последствий.

1. *Представительство.* В силу практической неосуществимости сбора всех граждан или хотя бы их значительной части представительство, которое Руссо предал анафеме в «Общественном договоре», сделалось неизбежным следствием расширения пространства политической системы.

2. *Расширение пространства.* Как только решение о представительстве было принято, барьеры относительно демократического союза, установленные собранием города-государства, были уничтожены и представительная демократия могла расширять пространство своего функционирования без каких-либо пределов.

3. *Пределы участия.* Как прямое следствие выросшего размера, некоторые формы политического участия с необходимостью оказались более ограниченными. Так же как существенная часть граждан в нациях-государствах не могла обсуждать политические дела прямо друг с другом, так и в дискуссии со своими представителями мог быть вовлечен лишь сравнительно небольшой процент граждан. Даже если пространственные барьеры, являющиеся помехой в коммуникации, в принципе могли быть устранены электронными средствами, пределы, установленные временем, оказались достаточно четкими. Вы можете легко убедиться в наличии этих пределов, произведя простой арифметический подсчет. Сосчитайте, сколько времени займет реализация тех политических мер, которые можно считать наиболее эффективными для осуществления процесса участия.

4. *Разнообразие.* Хотя взаимосвязи пространства и разнообразия тавтологичны, несомненно, что, по мере того как политический союз увеличивается в размерах, его обитатели будут демонстрировать все большее разнообразие в том, что касается политической жизни: местное и региональное, этническое, расовое, религиозное, идеологическое, профессиональное и т. д. Относительно однородное гражданское объединение общностью города, языка, расы, истории, мифа и религии, которое было столь типичной частью классического, полисного взгляда на демократию, сейчас сделалось невозможным по всем практическим параметрам.

5. *Конфликт.* Следовательно, политические расхождения становятся неизбежными, а политический конфликт превращается в неотъемлемый аспект политической жизни. И политическая мысль, и практика склоняются к восприятию конфликта как нормальной, а не отклоняющейся характеристики политики. По сравнению с классическим взглядом, согласно которому относительно однородный орган в основном разделяет одни и те же установки и действует в соответствии с ними, значительно труднее достигнуть общих установок в том случае, если требуется объединить гетерогенные ценности, возникшие в сообществе различных граждан разнообразными расхождениями и конфликтами. [...]

Шестым и седьмым последствиями сдвигов, связанных с изменениями в пространстве и местоположении демократии от города-государства к нации-государству, от демократии малого пространства к крупномасштабной демократии, были полиархия и организационный плюрализм, к рассмотрению которых я теперь обращаюсь.

[...] *Истоки термина.* Поскольку термин «полиархия» не имел изначально определенного значения и я сам имею некоторые сомнения, введя его в оборот, позвольте мне сказать несколько слов о его происхождении. Насколько мне известно, этот термин был впервые введен в современную по-

литическую Линдбломом и мною в книге «Политика, экономика и благосостояние» в 1953 г., где мы рассмотрели его как процесс.

Рассмотрение полиархии как процесса было данью теоретической ориентации книги, подзаголовком которой звучал так: «Планирование и политико-экономические системы в базисных социальных процессах». В четвертой части мы описали «четыре основополагающих социально-политических процесса»: призывная система, или контроль за лидерами и со стороны лидеров; иерархия, или контроль со стороны лидеров; полиархия, — или контроль за лидерами, и сделка, или контроль среди лидеров, т. е. лидерами друг друга. Мы считали, что в некоторых обществах демократические цели все еще размыты и очень приблизительны в том смысле, что нелидеры осуществляют относительно сильный контроль за лидерами. Систему социальных процессов, которые делают это возможным, мы назвали полиархией.

Нас интересовало различие между двумя иногда смешивающимися употреблениями термина «демократия»: один — для описания цели или идеала, возможно даже недостижимого в реальности, другой — для описания отличительных характеристик действующих политических систем, называемых в современном мире демократическими или демократиями. Согласно авторитетному английскому оксфордскому словарю, в котором раздел по букве «П» был написан в 1909 г., *полиархия* есть «управление государством или городом многими в противоположность *монархии*». Слово вышло из употребления, но нам оно показалось вполне отвечающим нашим потребностям.

Мы также установили шесть критериев, которые пригодны для выявления «операциональной значимости» выражения «высокая степень контроля». Первый, например, звучал следующим образом: подавляющее большинство взрослых имеют возможность отдать свои голоса на выборах вне зависимости от их достоинств и недостатков, способных повлиять либо на акт голосования, либо на выбор среди различных кандидатов. Хотя шесть критериев в том виде, как мы их здесь сформулировали, в чем-то изменились в дальнейших статьях (например, их стало семь), все же в целом они сохранили свое значение. Позднее, однако, я пришел к убеждению, что рассматривать полиархию как процесс менее плодотворно, чем направленность институтов.

[...] Подобно демократии, полиархия может быть рассмотрена с нескольких различающихся точек зрения.

Как тип режима. Прежде всего полиархия может быть рассмотрена как специфический вид режима для управления современным государством — режима с характеристиками, которые определенно отличают его от всех других режимов, существовавших до XIX в., а также от большинства современных режимов, установившихся в нациях-государствах.

Это отличие возникает в результате совмещения двух характеристик: относительно высокой терпимости к оппозиции — к тем, кто противостоит действиям правительства, и относительно широких возможностей участвовать во влиянии на поведение правительства и даже в смещении мирным путем различных официальных лиц.

Более определенно полиархии можно отличать от других режимов благодаря наличию и реальному функционированию семи институтов. К этим институтам я отношу следующие: широко распространенное сегодня близкое к универсальному избирательное право; право участвовать в общественных делах; справедливо организованные выборы, в которых исключено всякое насилие или принуждение; надежная защита свободы выражать свое мнение, включая критику правительства, режима, общества, господствующей идеологии и т. д.; существование альтернативных и часто конкурирующих между собой источников информации и убеждений, выведенных из-под правительственного контроля; высокая степень свободы в создании относительно автономных и самых разнообразных организаций, включая, что особенно важно, оппозиционные политические партии; и относительно высокая зависимость правительства от избирателей и результатов выборов.

Как продукт демократизации наций-государств. Полиархия также может быть осмыслена исторически, или в развитии, как ряд определенных институтов, претерпевших значительную эволюцию, в том числе под влиянием усилий *демократизировать* и *либерализировать политические институты наций-государств*. С этой точки зрения полиархия есть уникальный исторически обусловленный комплекс только что перечисленных мною институтов, возникших, в первую очередь, в результате предпринимавшихся в XVIII в. попыток адаптировать демократические идеи и имевший опыт к большим масштабам современных наций-государств. Этот исторически сложившийся комплекс политических институтов по традиции именуют демократическим. Элементы этого комплекса пришли на смену тем свободным политическим институтам, которые существовали в различающихся между собой демократических или республиканских городах-государствах. В демократических Афинах, например, верховная власть принадлежала собранию граждан, так как здесь

были неизвестны организованные политические партии и многие другие автономные заинтересованные организации, общеприняты в полиархиях. Подозреваю поэтому, что афинский демократ был бы шокирован политическими институтами полиархии и скорее всего отверг бы всякую возможность называть их демократическими.

Как необходимость демократического процесса. Полиархия может быть понята как направленность политических институтов, необходимая для того, чтобы удовлетворительно обеспечить соответствие демократическому процессу, когда цель реализуется в большом территориальном пространстве, в масштабе нации-государства. Рассмотренные с этой точки зрения, наши демократические предшественники были не столь уж глупы — они знали, что делали, стремясь к реализации всеобщего избирательного права, прав на участие в делах общественности, свободных и справедливых выборах, прав на создание политических партий, ответственности исполнителей перед парламентом или электоратом и т. д.

Однако сказать, что полиархические институты необходимы для осуществления демократического процесса в большом пространстве, еще не означает сказать, что они *достаточны*, и я полагаю, что мало кто из нас действительно так считает.

Как система проверки компетенции. Далее, полиархия может быть понята как система *политического контроля*, в которой в соответствии с обозначенной нами направленностью институтов высшие официальные лица в управлении государством сталкиваются с перспективой быть смещенными в результате народных выборов. Поэтому они вынуждены варьировать свое поведение, если хотят одержать победу в *конкурентной борьбе* с другими кандидатами, партиями и группами. С этой точки зрения наиболее явная характеристика полиархии — открытое соревнование между политическими элитами за должность. Такая конкуренция помогает сформировать скорее состояние взаимовлияния элит и масс, чем состояние одностороннего господства элит, которое, как уже вывел Михельс, возникает в результате действия железного закона олигархии.

Как система прав. Наконец, полиархия может быть интерпретирована как система прав, в которой обычные права гарантированы и защищены институционально. Каждый из семи институтов обеспечивает соблюдение определенных прав, что оправдывает его существование и функционирование. Так, например, обстоит дело с всеобщим избирательным правом или свободой высказывания. Для институционализации свободы слова граждане должны владеть закрепленным в законодательном порядке правом свободно высказываться по политическим вопросам, а в обязательства официальных лиц государства должна входить поддержка этого требования вплоть до наказания нарушителей, если таковое потребует. Очевидно также, что, для того чтобы институт существовал, право не может быть лишь абстрактным или теоретическим, подобно большинству прав в советской Конституции. Право должно быть закреплено не только законодательно, но и в судебном порядке.

Несмотря на все сложности, должен быть создан и орган закрепления прав, в отсутствие этого действительного закрепления прав институт не может быть признан реально существующим.

Для тех, кто убежден в желательности полиархии, политические права могут быть оценены по достоинству уже потому, что они необходимы для функционирования институтов полиархии. Но право, взаимосвязанное с полиархией, следует оценивать как явление, идею, необходимую для осуществления свободы и равенства демократического процесса. Например, если право на организацию оппозиционной правительству политической партии может быть оценено как необходимое для функционирования полиархии, то право на свободу высказывания следует оценивать и как само по себе ценное или необходимое для осуществления личной свободы.

Нет сомнений, полиархия может быть интерпретирована еще и многими другими способами. Марксист, например, может объяснить ее просто как «буржуазную демократию». Но мысль, которую я хотел бы здесь подчеркнуть, состоит в том, что описанные пять способов интерпретации не исключают один другого. Напротив, они взаимно дополняют друг друга. Они лишь подчеркивают различные аспекты или последствия функционирования тех институтов, которые отличают полиархические режимы от неполитархических.

[...] *Истоки.* Подобно полиархии, термин «плюрализм», используемый в наши дни, является неологизмом в политической науке. Интересно принять во внимание определение, данное этому термину английским оксфордским словарем. Статья о плюрализме, содержащаяся в седьмом томе, была впервые опубликована в 1907 г. Плюрализм, извлекаем мы из авторитетного источника, означает «способ плюрального существования; условие или факт плюрального существования».

1. а. Церковн. Система, или практика, более чем одного прихода, осуществляемая в одно и то же время одним человеком.

в. Совмещение двух или более должностей любого вида в одно и то же время. [...]

2. Философ. Теория, или система мышления, которая признает более чем один конечный принцип: противостоит *монизму*.

В таком случае плюралист:

1. Церковн. Тот, кто посещает два или более приходов в одно и то же время. [...] В более широком смысле тот, кто соединяет, совмещает две или более должности, профессии или условия. [...]

2. (Философ.) Тот, кто придерживается теории плюрализма. [...]

[...] Плюралистические интерпретации государства и общества были достаточно влиятельны в начале 20-х гг., причем не только в Великобритании, но и в Соединенных Штатах, где некоторые известные американские политологи детально исследовали их на страницах профессиональных журналов. Десятилетие внимания к плюрализму сменилось, однако, угасанием к нему интереса по обеим сторонам Атлантики. Тем не менее сам термин и связанные с ним основные идеи сохранили свою значимость. Он был уже весьма распространенным в то время, когда мы с Линдбломом работали над книгой «Политика, экономика и благосостояние» (с 1950 по 1952 г.). Нам были близки как британские и европейские идеи о плюрализме, так и сам этот термин, и мы использовали его для объяснения того, что подразумевается под полиархией. Полиархия означает значительную степень социального плюрализма, или разнообразия социальных организаций, сочетающихся со значительной степенью их автономии в отношении друг друга.

Позднее, однако, концепция получила самостоятельную жизнь. «Плюралистическая теория» сделалась вместилищем потока странных идей. При внимательном рассмотрении «теории» становилось ясно, что она содержит в себе также и враждебно-критические интерпретации и в целом ряде случаев представляет собой причудливую смесь весьма сомнительных и вполне разумных суждений. Результатом часто оказывалась «теория», которую могли найти убедительной лишь некомпетентные политические теоретики.

И все же концепция, развитая в русле работы «Политика, экономика и благосостояние», сохраняет немалое значение. Какие бы термины мы ни предпочитали, возникновение подобной концепции необходимо для описания стран, управляемых полиархическими режимами, а следовательно, и для уяснения одного из важных изменений в пространстве, происшедших при эволюции города-государства в нацию-государство.

Изменения в перспективе. Подобно тому как развитие полиархии означало новый способ осмысления демократических институтов, так и постепенное восприятие плюрализма как ограниченного, необходимого и даже желательного аспекта демократии означало радикальный разрыв с классическими о ней представлениями. Наряду с господствовавшей около двух тысячелетий назад установкой, согласно которой наилучшее для демократии пространство — маленький и компактный союз типа города-государства, превалировало убеждение, что гражданский орган в своей основе должен быть гомогенным — в расовом, этническом, религиозном, языковом отношении, в статусе, уровне благосостояния и познаний. Естественно, что без определенной функциональной специализации обойтись было бы трудно. Однако предположение, что граждане могут поклоняться различным богам или говорить на разных языках, сохранять различную этническую принадлежность или же заметно отличаться в каком-нибудь другом отношении, — предположение, означавшее конституирование разнообразия конфликтующих между собой интересов, было бы воспринято как грех. В дальнейшем, отстаивая идеалы общего блага и стремясь таким образом избежать каких-либо разногласий, могущих побудить граждан к преобразованию общих интересов, в практике и убеждениях республиканских городов-государств и демократий продолжала существовать скорее неприязнь, чем симпатия к любой возможности группы граждан достичь своих специфических интересов в организованной ими политической ассоциации. Конечно, как признавал еще Аристотель и как столетия спустя было обосновано в концепции *VIVERE CIVILE*, выдвинутой итальянскими гуманистами, граждане должны быть членами различных ассоциаций со своими специфическими целями, как, например, семейных или экономических, вроде гильдий. Но частные цели этих ассоциаций способны вступать в конфликт с целями других или же общим благом, в то же время как желательным в данном случае было бы взаимосогласование частного и общего интересов. С этой точки зрения единственной субполюлитической ассоциацией, воплощавшей в себе интересы общего блага, выступал в античности сам город. Конечно, реальная жизнь не всегда соответствует идеалу. На практике фракции нередко вели себя буйно и деструктивно, особенно в итальянских городах-государствах. И все же идея, согласно которой граждане могут должным образом организовываться, используя конкурирующие между собой ассоциации (которые мы называем политическими партиями), была в то время совершенно неуместной.

Легитимизация организационного плюрализма. В результате сдвига в масштабе, сопровождающего эволюцию от города-государства к нации-государству, организационный плюрализм не только сделался неизбежным, но и получил легитимность как в социально экономической, так и в политической жизни. Этот сдвиг прослеживается в глубоких различиях между взглядами Руссо и Токвиля. Руссо, следуя здесь более древней традиции, находит ассоциации более или менее неизбежными, но в то же время угрожающими и даже опасными. В замечательном пассаже в «Политической экономии» он писал: «Все политические сообщества состоят из меньших сообществ различных типов, каждое из которых обладает своими интересами и максимами. Но эти сообщества, которые реально осязаемы, так как выступают для индивидов в качестве внешних, авторизованных, не являются единственными реально существующими в государстве. У объединенных в группы индивидов могут быть и их собственные постоянные или временные интересы. Влияние этих специфических интересов не менее реально для бытия, а их взаимоотношения являются столь же существенными для познания. Это ассоциации, которые разнообразными путями модифицируют наличие общественной воли влиянием своей собственной. Воля этих особых сообществ всегда двойка: для членов ассоциации — это общая воля; для большего сообщества — это частная воля, которая очень часто рассматривается как правильная в первом случае и ошибочная в последнем. [...] Такой взгляд может быть выгодным для малого сообщества и пагубным для большого».

Токвиль, который был хорошо знаком со взглядами Руссо, занял прямо противоположную позицию. Хотя он вовсе не пренебрегал опасностями, исходящими от частной ассоциации, в осмыслении демократии в масштабе Соединенных Штатов Токвиль рассуждал иначе. Широка Соединенных Штатов уже тогда пугала Женеву, находившуюся под значительным влиянием мысли Руссо и опасавшуюся возникновения тирании большинства, которая, как он убеждал, была вполне возможна в ситуации равенства на американский манер. Однако Токвиль заключил, что «в настоящее время свобода ассоциаций сделалась необходимой гарантией против тирании большинства. [...] Не существует других стран, в которых ассоциации были бы более необходимы для предотвращения деспотизма отдельной или судебной власти правителя, кроме тех, что организованы демократически».

Несколько лет спустя во втором томе «Демократии в Соединенных Штатах» Токвиль вернулся к теме ассоциаций, дополнив на этот раз свой анализ рассмотрением гражданской ассоциации, взятой в качестве политической: «Если люди должны остаться цивилизованными или стать таковыми, то искусство жить вместе должно возрасти и усовершенствоваться в тех же масштабах, в которых растет равенство их условий».

Плюрализм и полиархия. Монистический взгляд вроде того, что был характерен для Руссо в его «Общественном договоре», вполне лестен в отношении демократии в небольшом масштабе города-государства с преимущественно торговой или сельскохозяйственной экономикой. Наличие внутри небольшой по масштабу демократической ассоциации других ассоциаций, которые соперничают между собой в лояльности и поддержке сообщества, а значит, ослабляют его социальные связи и консенсус, стимулирует конфликт, что может быть не очень желательно, и его следует избегать, насколько это возможно. Однако может случиться и так, что где-нибудь будут предприняты усилия по реализации демократической идеи в масштабе нации-государства и окажутся задействованными институты полиархии. Тогда получают свое развитие и относительно независимые ассоциации и организации большей численности и разнообразия. Следуя Токвилю, мы будем рассматривать их и как политические, и как гражданские, имея в виду, что их различие далеко от противопоставления, так как гражданская ассоциация, как мы знаем, может играть и политическую роль.

Конечно, не существует исторического примера, когда бы полиархия и организационный плюрализм не сосуществовали друг с другом. Однако, в то время как организационный плюрализм может и не быть достаточным условием для полиархии, институты полиархии являются самодостаточными для обеспечения того, чтобы организации и ассоциации значительной независимости, разнообразия и численности играли важную роль в политической жизни страны. Преимущества организованной кооперации делают организации желательными. Действительно, существование относительно автономных политических организаций необходимо для практики крупномасштабной демократии. Наконец, права, необходимые для существования полиархии, делают независимые организации возможными с точки зрения закона. То, что они желательны и возможны, делает их существование неизбежным. Это вынуждает к укреплению даже первых слабых еще ростков свободы, возникающих для независимых организаций с ослаблением контроля авторитарного режима; свидетельства тому — Италия, Австрия, Германия и Япония в конце Второй мировой войны, Чехословакия в 1968 г., Польша во время подъема «Солидарности», Аргентина после фолклендов. Независимые организации могут быть подавлены только с подавлением самих институтов полиархии.

Как не случайно, что плюрализм и полиархия следуют рука об руку, так не случайно и то, что среди первых действий, предпринятых с целью увеличения авторитарными лидерами объема своей власти, выступает подавление ими автономных политических организаций. Свидетельства тому — Чили и Уругвай в 1973 г.

Однако, несмотря на эту связь, отношения между полиархией и плюрализмом не являются простыми по крайней мере по двум причинам. Во-первых, было бы глубоким заблуждением полагать, что организационная жизнь сходна во всех демократических странах. Организационный плюрализм — важная характеристика политической жизни как в Норвегии, так и, например, в Соединенных Штатах, но специфическая модель устройства организаций в Норвегии существенно отличается от Соединенных Штатов, и последствия этого для политической жизни имеют различный характер. Стоит взглянуть на политические системы и профсоюзы в двух странах, чтобы увидеть, насколько они различны и к каким различным последствиям ведут эти отличия. Очевидно, что даже политические системы европейских стран весьма разнообразны.

Эти различия в морфологии организационной жизни связаны со вторым фактором, усложняющим отношения между плюрализмом и полиархией. Если плюрализм в системе полиархии необходим, неизбежен и желателен, он может, кроме этого, оказывать и нежелательные воздействия. Если, например, одни интересы могут быть аккумулированы в организации с их ресурсами, а другие нет, то такой образец будет способствовать поддержанию неравенства среди граждан. Некоторые из видов этого неравенства могут быть несправедливы. Или примем во внимание то, что так беспокоило Руссо. Ассоциации могут достигать большего, чем просто защиты или артикуляции интересов своих членов. Они способны также заострять и пресувеличивать важные аспекты новых интересов как противостоящие другим, возможно отмеченным большей привлекательностью и лояльностью интересам и в этом смысле помогать формированию и укреплению деформированного гражданского сознания. Когда организационный плюрализм ведет к подобным последствиям, это может исказить существо имеющихся в обществе проблем и сконцентрироваться на политическом процессе скорее в направлении, обещающем видимые краткосрочные выгоды небольшому меньшинству хорошо организованных граждан, чем в направлении, обеспечивающем значимые долгосрочные выгоды для большого числа неорганизованных граждан.

Все это позволяет относительно автономным организациям или, в более общей формулировке, коалициям организаций концентрироваться на тех функциях, которые в сущности являются публичными. Поэтому, как бы это ни было несприятно для защитников монистической демократии вроде Руссо, следует создавать гарантии против такой концентрации. В противном случае это наделяет возможностями, которые могут вызвать беспокойство даже у тех, кто убежден во внутренней взаимосвязанности организационного плюрализма и крупномасштабной демократии. Одна из таких возможностей связана с тем, что контроль над некоторыми важными общественными делами переносится в организации, которые, реализуя решения выведены практически, из-под контроля демоса и его представителей в парламенте и правительстве. В дальнейшем этот перенос контроля превращается в нечто значительно большее, чем обычно делегирование власти демосом в организацию, делегирование столь же формальное, как и в том случае, когда решения делегируются парламентом в бюрократический орган управления. Если же на практике демос не в состоянии реализовать адекватный контроль, тогда происходящее по существу перестает быть делегированием и превращается в отчуждение авторитета.

Подобное действительно может происходить во многих структурах; учитывая хотя бы многочисленные попытки недавних лет понять эмпирические и нормативные аспекты того, что называли по-разному: корпоративизмом, демократическим корпоративизмом, корпоративным плюрализмом и т. д. Около двадцати лет назад С. Роккан⁷ опубликовал очерк о Норвегии, главная мысль которого может быть суммирована его же собственными словами: «Множественная демократия и корпоративный плюрализм: голоса подсчитываются, но решают ресурсы». Кабинет, писал он, «находится на вершине электоральной иерархии, но лишь один из четырех корпоративных союзов, заключающих между собой соглашение». Тремя другими, которые он имел в виду, были, конечно, труд, бизнес и фермеры. Он продолжал далее: «Кабинет, безусловно, должен взять на себя роль посредника между конфликтующими интересами в национальном сообществе. Наконец, в делах внешней политики он может лишь изредка, если вообще может, навязывать свою волю на основании обладания одной только электоральной⁸ властью, скорее же должен модифицировать свою политику в ходе комплексных консультаций и переговоров с главными заинтересованными организациями».

Системы, комбинирующие множественную демократию с корпоративным плюрализмом, обладают значительными преимуществами, по-моему, не поддающимися определению; эти системы,

кроме того, поднимают крайне сложные проблемы для демократической теории функционирования институтов, которые пока также не разрешены. Это утверждение нетрудно обосновать. Корпоративный плюрализм, хотя бы того типа, который Роккан описал на примере Норвегии, существует на прагматическом, утилитарном основании. Однако в той мере, какой это позволяет контролировать важные и могущие быть отчужденными общественные функции, такой корпоративизм склонен к поправанию демократических принципов. Возможно, что наше понимание демократии должно быть как-то адаптировано к существующей практике, но в настоящий момент, думается, не может быть найдено никакой удовлетворительной теоретической формулировки, которая обеспечила бы корпоративизм демократической легитимностью.

Корпоративизм в скандинавском варианте есть скорее постановка проблемы, чем ее решение. Скажем, Соединенным Штатам скорее не достает тех централизованных, национального масштаба организаций — профсоюзов, бизнеса и фермеров, которые делают возможной структуру демократического корпоративизма в Швеции, Норвегии, Нидерландах и Австрии. Здесь проблема обнаруживает себя в самых различных формах, например в известных «железных треугольниках», включающих в себя комитеты Конгресса, его бюрократию и заинтересованные организации, оказывающие значительное влияние на принятие решений. Национальное соглашение, которое возникает в корпоративных системах, ведет к более драматичным последствиям, но стабильная работа «железных треугольников» способна оказать важное долгосрочное воздействие и вполне примирима с публичной позицией.

[...] Таким образом, сдвиг, расширивший пространство демократии города-государства к наци-государству, одновременно заменил монистическую демократию плюралистической. Трансформация практики институтов, связанная с огромными переменами в масштабе, — событие драматическое и имеющее далеко идущие последствия. Изменилась сама демократическая теория. *Общественный договор*, предначинный для государства и общества в определенном и теперь уже безвозвратно изменившемся пространстве, сделался невозможным. В этом смысле данное событие произвело подлинно революционизирующее воздействие. Спустя семьдесят лет Токвиль выдвинул идею, согласно которой подходящим для демократии местом в современном мире являются именно большие нации-государства, а не малые города-государства. Другое же поколение, последовавшее за Дж. Ст. Миллем, не только взяло эту идею на вооружение, но и сделало ее основополагающей в своих размышлениях.

Следовательно, демократическая теория, первоначально сформулированная как осмысление политической и общественной системы небольшого масштаба, несомненно, нуждается в поправках на реальность крупномасштабной демократии. Монистические положения классически-демократических убеждений сталкиваются с плюралистической действительностью широкомасштабной демократии, и в результате теория часто оказывается неадекватной как с описательной, так и нормативной точек зрения.

Для того чтобы лучше осмыслить связи, имеющиеся между полиархией и плюрализмом, возможно, следует предложить и шестую интерпретацию полиархии вдобавок к пяти уже имеющимся. Полиархию можно рассматривать и как вид режима, приспособленного для управления нациями-государствами, в которых власть и авторитет над общественными делами распределены среди плюралистического множества организаций и ассоциаций, которые достаточно автономны не только в отношении друг к другу, но и во многих случаях в отношении к управленческой деятельности государства. Эти относительно автономные союзы включают в себя не только организации, которые являются легально, иногда конституционно объектами управления государства, но и те организации, которые легально являются, используя термин, который может показаться здесь совершенно неуместным, «частными». Это означает, что легально и в значительной степени реально они не зависят от государства во всем или по крайней мере в главном.

Полиархия отлична от классически-монистической демократии и в другом отношении — выдающейся ролью, властью и легитимностью автономных организаций в политической жизни общества и решении общественных дел. Полиархия также отличается от авторитарных режимов в двух следующих пунктах: 1) институтами полиархии, которыми, по определению, ни один авторитарный режим полностью не обладает и которые обеспечивают значительно больший простор демократическому процессу, чем может обеспечить любой авторитарный режим, отторгающий более или менее важные институты, необходимые (если не достаточные) для широкомасштабной демократии; 2) масштабом организационного плюрализма, который ясно отличает полиархию от монистических авторитарных режимов, т. е. тоталитарных систем, с одной стороны, и, с другой стороны, от авторитарных режимов ограниченного плюрализма, используя выражение Джованни Линца, тех, где не существует, например, плюральности относительно автономных политических партий.

По сравнению с идеалом монистической демократии, доминировавшими со времен классических Афин до Руссо, власть и авторитет организационных субсистем-субправительств, как их иногда называли, значительно менее существенны с демократической точки зрения. Парадоксально, однако, — а может быть, и не столь уж парадоксально, что в нашем мире теория и практика монизма лучше всего представлены в авторитарных режимах. Если наиболее очевидной альтернативой полиархии в современном мире выступает не демократия города-государства, а авторитарный режим, то с точки зрения перспектив демократии несовершенные системы полиархии и плюрализма начинают выглядеть как значительно более привлекательные. Так как если в сравнении с идеальной монистической демократией субсистемы полиархии плюрализма часто и выглядят как слишком громоздкие, неприспособленные, то в сравнении с монизмом или ограниченным плюрализмом авторитарных режимов дело обстоит иначе. Авторитарные режимы оказываются ограниченными в своей власти благодаря наличию и легитимности, во-первых, институтов полиархии, а во-вторых, системы соответствующих этим институтам прав.

Таким образом, то, что власть и авторитет организации ограничены, есть по крайней мере одна из причин, объясняющих, почему достаточно мощным организациям позволено обладать той степенью автономии, какой они обладают. Вторая причина заключается в том, что, как мы убедились, эти организации необходимы для демократии значительных масштабов. Кроме того, сегодня уже общепризнанны убеждения ранних легальных плюралистов от Гьерка до Ласки и Коула: относительная автономность необходима для нормальной жизни и подобающего социально-политического порядка, без нее и не может быть самого их существования. Поэтому их наличие столь же обосновано, морально и практично, сколь же обоснованно и наличие самого государства. Далее, ложная система принятия решений по общественным вопросам, в которой они участвуют, часто рассматривается как более предпочтительная в чисто утилитарном смысле, по крайней мере если сравнивать ее любой другой возникающей альтернативой. Существует, однако, и еще одна, последняя причина — любому правительству в условиях полиархии очень сложно покуситься как на автономию многих важных организаций, так и на их авторитетное участие в принятии решений. Тем не менее я не убежден, что мы уже нашли удовлетворительный путь снятия напряженности между плюрализмом и демократией, который имеется сегодня в теории и на практике. Аномалия демократического плюрализма, на которую пророчески указал Ст. Роккан около двадцати лет назад, до сих пор не устранена: подсчитываются голоса избирателей, но решают часто все же организационные ресурсы.

Друкується за: Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. 1994. № 3. С. 37—48.

2. ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ ДЖОВАННІ САРТОРІ

Джованні Сарторі, італійсько-американський дослідник, є одним із найвідоміших учених, які працюють у царині політичних та соціальних наук.

ДОВІДКА

Один із ідеєвих флорентійської школи політичної науки народився в 1924 р. У 1956—76 рр. займав професорську кафедру Флорентійського університету, 1976 р. працює переважно в США, у 1976—79 рр. — професор Стенфордського, з 1979 р. — Колумбійського університету, доктор honoris causa університетів Генуї (1992), Гвадалахари (1996) і Джорджтаунського університету (1994).

Сарторі — член Американської академії мистецтв і наук, член Академії dei Lincei. У 1950—56 рр. викладав історію сучасної філософії в університеті Флоренції. У 1956 р. завдяки його зусиллям на факультеті політичних наук, де викладався право, історія, економіка, статистика і філософія тощо було введено викладання політичної науки як самостійної дисципліни. У 1963 р. він стає професором політичної науки, першим і єдиним тоді в Італії. З цього року й упродовж декількох років очолює факультет політичних наук і справляє великий вплив на розвиток політології в Італії, засновує Флорентійську школу, через яку багато відомих політологів Італії. Починаючи з 60-х років, має усталену репутацію одного з найвизначніших

фахівців з теоретичних проблем політичної науки, і зокрема — з проблем теорії демократії. Автор ряду порівняльних політологічних досліджень, досліджень політичних систем Італії та інших країн Заходу, політичних інститутів, політичної поведінки в демократичних країнах. Серед них: «Демократія і визначення» (італ. 1957, витримала 10 видань), «Демократична теорія» (1962), «Переглядаючи теорію демократії» (1987), (обидві роботи витримали 15 видань), «Елементи теорії політики» (1987, 1990, 1995), «Партії і системи партій: концептуальна схема аналізу» (1976); «Порівняльний конституціоналізм» (1994). У фокусі наукових інтересів Сарторі — теорія політичного плюралізму і поліархії, теорії еліт. Його праці відзначаються високим теоретичним рівнем, перекладені багатьма мовами світу.

Значну увагу Сарторі приділяє розвитку понятійного апарату політичної науки. Він ґрунтовно досліджує поняття «політична еліта», аналізує функціональний (або за його термінологією альтиметричний) та ціннісний (чи меритократичний) підходи до розуміння еліти, намагаючись їх синтезувати, але явно віддаючи перевагу останньому підходу. Праці Сарторі відзначаються поєднанням теоретичного підходу зі значним емпіричним, фактичним матеріалом, що робить його одним з найвидатніших, авторитетних представників сучасної політичної науки.

Теоретико-методологічні проблеми політології. Методологічні проблеми політичної науки найбільш повно представлені в таких працях Дж. Сарторі, як «Демократія і визначення», «Елементи теорії політики», «Поняття соціології: системний аналіз» та «Партії і системи партій: концептуальна схема аналізу» та ін. В цьому розумінні політичної науки Сарторі певною мірою відійшов від італійської традиції, яка була представлена працею Москі «Елементи політичної науки». Його погляди сформувалися під прямим впливом американської традиції.

Сарторі виходив із того, що основна відмінність політичної науки від політичної філософії в тому, що вона являє собою емпіричну науку. В той же час він неодноразово підкреслював, що емпіричне знання має бути застосоване в політичній практиці. Критикуючи політичні науки в США, він вказує на втрату зв'язку між теорією і практикою та підміну її зв'язком теорія-дослідження. Наслідком такої підміни стала атрофія теорії і її перетворення на чистий засіб дослідження. Внаслідок, крім операціоналізації, квантифікації і статистичного оброблення, мало що залишилося від зростаючого потенціалу науки.

Сарторі вважав, що політологам, як і економістам, насамперед, необхідно знати (і краще, ніж будь-хто інший), як може бути вирішена певна проблема, які реформи скоріше всього будуть працювати, і найголовніше — вони повинні володіти політичним ноу-хау. В політиці, яка торкається долі багатьох людей, лабораторний експеримент неможливий, а ціна методу проб і помилок неприпустима. Тому ядро політичної науки складає порівняльна політологія. Порівняння є основним методом, який дає змогу контролювати теоретичні узагальнення. Саме на цьому методологічному принципі побудовані його праці «Партії і системи партій» і «Порівняльний конституціоналізм».

Стосовно методології політичної науки Сарторі висловив думку про те, що в науці існує три типи дослідників: «несвідомі», «свідомі» і «надсвідомі». «Несвідомі» дослідники ніколи не замислювалися про методологічні проблеми і працюють більш за все інтуїтивно, керуючись різноманітними підходами. «Свідомі» дослідники знаються на різноманітних методологіях та методах аналізу, але мають також уявлення про межі їх використання, переваги і недоліки. «Надсвідомі» дослідники мають тремтливий, досить виважений і всебічно продуманий відношення до методологічних питань, надають їм вирішального значення в ході своєї діяльності. Прикла-

дом останньої може бути компаративістика або порівняльна політологія, прихильником якої він є сам.

Політолог з'ясував причини цього стану в політології, зокрема підкреслив, що вони криються в тій кризі в розвитку дослідницької дисципліни, яка завжди була пов'язана з методологічними проблемами. По-перше, у дослідників упродовж років виробився певний позитив, подібний до того, що на Заході називається філософією політичної науки, тобто надмірною теоретизацією самої науки, загальними питаннями предмета науки, з якими дослідник стикається насамперед. По-друге, методологічні кризи завжди супроводжуються утворенням нових аналітичних підходів, критика і вивчення яких стали «загальним місцем» у політичній науці. По-третє, різноманітність методологічних орієнтацій перетворила політологів на «скептиків» стосовно раз і назавжди вирішених питань. Разом із тим, більшість дослідників все ж таки намагаються так чи інакше відповісти на питання, яку методологію вони використовують при вивченні того чи іншого предмета. Для Сарторі це порівняльний метод.

Демократія як селективна поліархія. Велике місце у творчості Сарторі займає розробка питань розвитку демократії. Ці проблеми вчений з'ясовує в таких працях, як «Демократія і визначення», «Демократична теорія», «Переглядаючи теорію демократії» та ін. У них відчувається вплив видатного політолога Р. Даля та його праці «Передмова до демократичної теорії» (1956).

Широка характеристика теорії поліархії в інтерпретації Даля, якому належить авторство терміна, та введення його до понятійно-категоріального апарату політології, стала теоретичним підґрунтям для теорії демократії Сарторі. Демократія, на думку мислителя, являє собою селективну систему виборчих меншостей. Іншими словами, демократія «повинна являти собою селективну поліархію». Він намагається розкрити сутність цього поняття. Зокрема він пише: «Це поняття вже саме по собі сильне, повне змісту. Проте не можна розраховувати, що його значення наповненість заговорить і сама про все розповість». Характеристика поліархії в інтерпретації Сарторі здійснюється крізь призму феномену соціальної рівності в суспільстві та способів її забезпечення. Яким же чином поняття рівності може бути «вплетене» у категоріальний вимір вертикальної демократії або селективної поліархії?

Сарторі звертається до творчої спадщини Монтеск'є, який, як він стверджує, повторював уроки Платона й Аристотеля, коли писав, що «принцип демократії зникає не лише тоді, коли втрачається дух рівності, а й тоді, коли утверджується дух граничної рівності і кожен хоче бути рівним з тими, кого він обирає собі у правителі». Оскільки людське суспільство є надзвичайно розмаїтим, індивід постійно розцінює іншу людину на власний погляд. При цьому відбувається практично безперервна критична оцінка моральних якостей та поведінки інших людей. Чи можна звідси робити висновок про те, «що людство опинилося в царстві, звідки рівність вигнана?» — задається питання італійсько-американський дослідник. Ні, не обов'язково, — сам же він і відповідає на це запитання. Сутність проблеми радше потрібно виразити так: у якому напрямі варто спрямовувати рух до рівності — у напрямі зростання чи спадання. Очевидно, в даному випадку автор має на увазі необхідність розгляду принципів засад розвитку суспільства, який може відбуватися або в напрямі конституювання наявної взаємодії еліти і мас, чи то в напрямі усунення еліт, яка детермінує та наперед визначає суспільний розвиток сили.

Прихильники антиелітистських концепцій фактично наголошують на другому варіанті соціального розвитку. Не настільки однозначно є позиція прихильників «елітистського» розвитку. Неоднозначність останньої позиції пояснюється різними факторами. Серед яких, зокрема, те, що «так звані елітисти не є групою з усталеними традиціями та теоретико-пізнавальними та практичними цінностями. Свідчень цьому можна знайти досить багато, проте одним із найбільш промовистих Сарторі визнає відсутність однозначного розуміння сутності самого поняття «еліта». Вже зазначалося, що Лассуелл, наприклад, змінив значення, в якому термін фігурував у Парето, перетворивши еліту на суто альтиметричне поняття, зведене до виокремлення тих, хто «володіє найбільшою владою», до «вищого пануючого класу».

При цьому, якщо елітам, більше того — специфічно політичним елітам, визначення дається просто за ознакою володіння владою на основі альтиметричного критерію, то вже саме по собі таке визначення заважає розглянути протиріччя між елітними якостями і стандартами, з одного боку, та владними позиціями — з іншого. В результаті дослідники еліт не можуть виокремити фундаментально важливої істини, яка полягає, на думку Сарторі, не в тому, що існують люди, котрим належить влада, не в тому, чи є плюралістичною пануюча еліта (еліти), а в тому, чи можуть еліти, які представлені в кінцевому рахунку в іпостасі людей, наділених владою, бути реальними, справжніми елітами, чи вони лише видають себе за таких?

Відповідь на це питання дозволяє повніше з'ясувати не лише точку зору Дж. Сарторі на природу поліархії, еліти (еліт), а й зрозуміти його концепції в цілому. Він, повністю підтримуючи Ч. Райта Мілса, говорить про необхідність чітко диференціювати пануючу й інтелектуальну еліту, де перша повинна узгоджувати свої дії (аж до підпорядкування) з другою.

Загалом, нормативне визначення Сарторі «демократія повинна являти собою селективну поліархію», на якому наголошувалося вище, можна доповнити таким твердженням дослідника: «Демократія повинна являти собою поліархію на ґрунті достоїнств. Ми можемо залишитися байдужими до аргументу, що вирівнювання нерівних талантів не є справедливим, а являє собою несправедливу рівність». Однак навряд чи можна заперечувати той аргумент, що рівність на ґрунті достоїнств (зокрема, компетентності) справляє позитивний вплив на суспільство в цілому, тоді як рівність на основі відсутності достоїнств є шкідливою, «колективно пагубною» рівністю.

Сарторі, підтримуючи точку зору Роулза, пише: «Соціальна й економічна нерівності повинні бути приведені до такого порядку:

а) за якого можна очікувати, що обидва види нерівності підуть на користь кожного;

б) за якого обидва вони зачіпатимуть передусім фактори соціального статусу і посади, будучи безумовно відкритими для всіх членів суспільства».

Забезпечення такого становища є, на переконання Сарторі, необхідною передумовою та одночасно — гарантією існування поліархії на підставі достоїнств. Одночасно Сарторі підкреслював, що сьгоднішні демократії повинні стерегтися не аристократії, як раніше, а «посередності», яка може знищити своїх лідерів і замінити їх на контреліту. А тому головна проблема для демократії — збереження вертикальної структури управління і лідерства. Вчений висував аргументи на користь думки про те, що активна участь людей у політичному процесі може привести прямо до тоталітаризму. Дійсно, трансформація Веймарської республіки (1919—1933) в нацись-

кий режим і встановлення післявоєнних тоталітарних систем, заснованих на масовій участі, які дають підставу розглядати політичну участь як таку в якості елементу тоталітаризму, а не демократії.

Громадяни, на думку Сарторі, неспроможні діяти самочинно, вони реагують на ініціативи й політику конкуруючих еліт. Люди можуть цікавитися тільки тими справами, з якими пов'язаний їх індивідуальний досвід, або підтримати ідеї, сформовані ними самими. Політики повинні розуміти цей факт, оскільки будь-які наміри внести зміни можуть стати загрозою самому демократичному методу. До того ж усіляке перетворення може обернутися насильством по відношенню до апатичних і покаранням активної меншості, що зовсім неприпустимо для демократії.

Концептуальний аналіз поліархії. Розглядаючи сутність демократії, Дж. Сарторі значну увагу приділяє проблематиці ролі та місця меншості в суспільстві: «Достатньо багато сказано про «більшість» — у всьому різноманітті вкладених у цей термін змістів, — говорить він, — тепер же час зайнятися «меншістю», і не тільки різноманіттям змістів терміна, а й сутністю реальних її позначень: «політичний клас», «правлячий (пануючий) клас», «еліта (еліти)», «правляча еліта», «керуючі меншості», «керівництво» і ряд інших». Багатство термінології, на переконання Сарторі, зовсім не означає, що термін «меншість» має (порівняно з «більшістю») таку перевагу, що кожному його значенневому розумінню відповідає одне ім'я. Навпаки, багатство найменувань зумовлює додаткову плутанину в пошуках усталеної термінології: «Різні назви використовують для позначення того самого концепту, і різні концепти позначаються тією ж самою назвою», зазначає він.

Сарторі наголошує, що всі згадані категорії відносяться до тієї чи іншої конкретної частини суспільної меншості, а не до «меншості» як артефакту демократичних процедур (такого, наприклад, як та частина голосуючого населення, що прогала на виборах, або менша частина парламенту). Крім того, у випадку пізнавального звернення до дослідження вертикальної демократії предметом інтересу будь-якого дослідника є неможлива абстрактна чи реальна меншість, а лише така, з якої складається певна контролююча група.

При цьому, має місце ще одне суттєве зауваження, яке зводиться до наголосу на диференціації між питаннями: «Що таке контролююча меншість?» і «Хто належить до контролюючої меншості?» Перше питання виводить на концептуальну проблему, друге — на емпіричну. Концептуальне завдання зводиться до продукування визначення «контролюючих груп», де головне місце повинна займати їхня характеристика, та, поряд з цим, — важливо дати групам, які різняться між собою, відповідні різні назви. Емпірична проблема полягає у встановленні того, чи існують у дійсності контролюючі групи, а також — у з'ясуванні «ким» і «що» контролюється. Концептуальний аналіз проблематики, на думку Сарторі, повинен дати усталену принципіву схему і типологію, а емпіричне завдання полягає в тому, щоб виявити, яка контролююча група існує в тому вигляді, як вона визначена, тобто задана притаманними їй характеристиками. Невміння розглянути й чітко диференціювати концептуальні та емпіричні запити, як і невіння аналізувати їх у належному порядку (спочатку концептуальному, а потім — емпіричному) стало причиною «існуючої плутанини в науковій літературі про еліти і владу».

З огляду на численність термінів, якими позначається суспільна меншість, Сарторі наголошує на необхідності виокремити ті чи інші критерії, на основі яких можлива її реальна диференціація. В цьому сенсі зрозуміло, що й самих критеріїв для

виділення «контролюючої меншості» досить багато. Проте головними Сарторі називає два:

Перший критерій — альтиметричний. Контролююча група є такою тому, що розміщується на чолі вертикальної структури суспільства. Звідси прийнятним є висновок, що в будь-якому суспільстві влада знаходиться у вищого пануючого класу. Альтиметричний критерій передбачає, що той, хто перебуває нагорі, той і «панує». В даному випадку природним є заперечення, з яким погоджується і сам Сарторі, сутність якого зводиться до того, що цей критерій працює благополучно, доки «владна піраміда» існує у класичному вигляді. Але ж цілком реальною може бути ситуація, коли ця піраміда влади вершини не має (нестрога й усічена піраміда).

Сарторі говорить, що така суперечливість може бути подолана з огляду на те, що будь-яке суспільство функціонує виключно як певна стратархія, тобто ієрархічно конституційована система страт, кожна з яких матиме власну «вершину». При цьому не можна абсолютизувати положення про те, що «владна піраміда» у випадку стратархії відсутня як така, оскільки стратократія може бути або сконцентрована в одній вершині або розподілена між різними вершинами.

Другий критерій суспільної меншості — «критерій заслуги» або, як він окреслювався у попередньому розділі — *меритократичний* (від «*a merit criterion*») підкреслює інший аспект політичної природи меншості. Альтиметричний критерій, як можна зробити висновок, фактично, виправдовує фактичне положення речей: «Хто знаходиться нагорі владної піраміди», той і «могутній», оскільки він має владу і здійснює реальне панування. Проте прямою залежністю факту перебування на чолі владної піраміди та статусом політичної (владної) еліти проблема ролі та місця в суспільстві політичної еліти не вичерпується. Середньовічні й феодальні суспільства ґрунтувалися на тому принципі, що кожен повинен жити відповідно до свого власного статусу; однак уже в середні віки аналізувалися й тлумачилися принципи *valentior, melior i sanior pars* (наймогутнішої, найкращої та найрозумнішої частини). При цьому старий режим повинен бути усунутий в ім'я того ціннісного критерію, згідно з яким вертикальна структура (*fabric*) суспільства повинна бути довірена найбільш гідним його представникам або ж тим, хто володіє таким статусом. Звідси, та чи інша особа (група осіб) перебуває на чолі владної піраміди не тому, що володіє владними повноваженнями, а навпаки — особа має владу і перебуває «нагорі» тому, що вона заслуговує.

Виокремивши ці два критерії владної еліти, Сарторі робить спробу проаналізувати, зіставити їх з теоретичними концептами інших дослідників. Він зазначає, що в процесі дослідницьких пошуків найбільш популярним терміном стало запропоноване Парето поняття «еліта». У «Трактаті загальної соціології» Парето, як говорить Сарторі, наголошує, що категорія «еліта» підкреслює статус людей вищого рівня «компетентності» («*competence*») у своїй сфері діяльності. Хоча більш повне розуміння означеного терміну трапляється у більш ранніх працях Парето, звідки стає зрозумілим, що елітою («е класи (люди), які займають високе становище відповідно ступеня свого впливу і політичної та соціальної могутності»). При цьому поняття еліта багато в чому паралелізується з поняттям «так званих вищих класів», («аристократії» — в етимологічному значенні слова «*aristos*» — кращий).

Важливий внесок у розвиток теорії еліт, наголошує Сарторі, зробив Лассуелл, вплив якого проявляється, зокрема, в тому, що термін «еліта» в лассуеллівському трактуванні перейшов у розряд загальноприйнятої категорії, застосовуваної під час

обговорення конструкції, яку, знову ж таки після Лассуелла, почали називати «моделлю правлячої еліти».

Лассуелл сприйняв у Парето не стільки поняття «еліта», скільки слово, що його позначає. Якісна ж конотація терміну «еліта» у Лассуелла зникає. Одне з типових для нього тверджень зводиться до того, що «політична еліта є вищим пануючим класом». Зрозуміло, говорить Сарторі, що це — суто альтиметрична конотація. В інших випадках, продовжує дослідник, еліта просто збігається в нього з «володінням владою», як, наприклад, у такому визначенні: «Еліти — це ті, хто володіє найбільшою владою». В даному випадку чітко проглядається трансформація концепції Парето — трансформація, яка характеризується і значними позитивами, і такими ж суттєвими недоліками.

Її позитив — у аналітичній властивості, у можливості відокремити альтиметричну характеристику за ознакою влади («де-факто» від якісного характеризування. Головним же недоліком є семантична властивість, яка зводиться до того, що ми мусимо говорити «еліта», абсолютно не маючи на увазі того, що цей термін підкреслює, тобто виражає в силу своєї семантичної значимості. Крім того, якщо термін «еліта» вже не вказує на якісні риси (здатність, компетентність, талант), то який у такому разі термін потрібно вживати, коли означені характеристики матимуть місце?

Насправді, сутнісне розуміння еліти, про що можна зробити висновок з аналізу праць Дж. Сарторі, впливає з онтологічної дефініції політичної і соціальної природи «демократії як системи управління». Сарторі пише: «Хоча до цієї проблеми рідко звертаються безпосередньо, саме вона проглядається за нашим відношенням до оцінки управління. Чи є еліти і керівні меншості необхідним злом чи вони являють собою насущне і безумовно позитивне надбання? Зрештою, альтернатива в даному випадку така: чи варто занадто високо оцінювати значення управління?».

Сам же Сарторі і відповідає на це питання, говорячи, що «очевидний факт полягає в тому, що ідеали демократії залишилися значною мірою такими самими, якими вони були в IV ст. до н. е., за одним важливим виключенням: стала цінуватись окрема особистість».

На думку Сарторі, демократія — це передусім виборна поліархія, характеристика якої передбачає пошук відповідей на запитання про те, «чим є її деонтологія, яким є нормативне положення речей? Питання, по суті, не тільки в тому, чи здатна в кінцевому рахунку представницька демократія працювати і, виправдовуючи відповідні надії, свою роботу постійно поліпшувати, не маючи в собі жодного ціннісного впливу. Питання ставиться таким чином: наскільки успішно вона може продовжувати працювати, зіштовхуючися з тим ціннісним впливом, який все більше знецінює вертикальний вимір».

Консенсус — серцевина демократії. Для Сарторі розуміння демократичних засад сучасного йому суспільства було б неповним, якби не вирішилося питання про ключову проблему демократії. Для нього такою є проблема консенсусу. Він був обізнаний з науковими наробками своїх попередників, а також розумів саму сутність категорії «консенсус».

Поняття «консенсус» вживалося в науковій літературі переважно у двох розуміннях: по-перше, як спосіб прийняття різних політичних рішень, за якого чітко виражена політична воля більшості з тих, хто бере участь у їх прийнятті, врівноважується відсутністю заперечень у хоча б одного з учасників. В цьому ж сенсі розглядають консенсус у процесі вирішення спорів та конфліктів.

По-друге, під консенсусом розуміється існуюча чи потенційна суспільна громадянська згода в суспільстві. У такому «широкому» розумінні політичний консенсус тісно переплітається зі своїм соціологічним трактуванням як згода домінуючої більшості людей будь-якого співтовариства щодо найбільш важливих аспектів його соціального порядку, виражена в діях.

Існують різноманітні типології класифікації консенсусу, зокрема такі, як: за темпоральною ознакою — довгострокові та короткострокові; за характером перспективних орієнтацій — стратегічні й тактичні; за цільовими настановами — принципові й кон'юнктурні.

Разом з тим, проста класифікація типів консенсусу сама по собі недостатня, оскільки вони мають і власну ієрархію (тобто співвідпорядкованість), що особливо важливо враховувати при формуванні консенсусу в дезінтегрованому, нестабільному суспільстві. Тут виокремлюють, як правило, три об'єкти можливого поділу і можливої згоди громадян: кінцеві цілі, що складають структуру системи уявлень; «правила гри» або процедури; конкретні уряди й урядова політика.

Дж. Сарторі ці об'єкти виокремлює як такі, що можуть бути трансформовані відповідно в три рівні консенсусу:

- консенсус на рівні співтовариства (основний консенсус);
- консенсус на рівні режиму (процедурний консенсус);
- консенсус на рівні політики.

Перший об'єкт або рівень консенсусу є основним (ціннісним). Це показник того, чи розділяє дане суспільство однакові ціннісні уявлення й цілі, чи ні. У першому випадку може йтися про однорідну, у другому — про фрагментовану, різнорідну політичну культуру. Обидва типи культури сумісні з демократією, але за умови, що згодом вона конститує створення основного консенсусу.

Другий об'єкт або рівень консенсусу — процедурний — встановлює «правила гри». Звичайно вони викладені в конституціях, законодавчих актах, договірних документах тощо. Головним серед усіх правил взаємин галузей влади і політичних сил, які стоять за ними, повинно стати правило, на основі якого можливий певний порядок вирішення конфліктів. Якщо політичне співтовариство не зуміє визначити такий порядок і опанувати його, воно буде конфліктувати з будь-яких приводів, створюючи кожен раз небезпеку політичної нестабільності і громадянських зіткнень.

В умовах демократії основним правилом вирішення конфліктів є мажоритарний принцип, тобто воля більшості. Звідси випливає, що процедурний консенсус і особливо консенсус у відношенні правил вирішення конфліктів через принцип більшості є неодмінною умовою демократії. Це має пряме відношення до функціонування політичного режиму. Якщо принцип більшості не визнається, то не визнається, отже, і демократичний режим як політична форма правління. Тому завданням процедурного консенсусу є вироблення згоди у відношенні правил, що регулюють незгоду і розглядають конфліктні ситуації.

Третій об'єкт (рівень) консенсусу — згода у відношенні політики й уряду — переносить акцент на управління «через дискусію», тобто на процес вироблення і прийняття політичних рішень. Незгода з питань політики й опозиція уряду розглядаються тут як неконсенсус (неприйняття) членів уряду, а не форм управління. Якщо під питання ставиться останнє, то проблематичним є і процедурний, і основний консенсуси.

Дослідники перехідних процесів сходяться на тому, що основний консенсус, тобто згода по основних питаннях, є обов'язковою умовою демократії, виконує

стосовно останнього стимулюючи, консолідуючи роль. Але згода в основних цінностях не виникає одразу, споконвічно, її можна досягнути і як цільовий результат. Що ж стосується процедурного консенсусу, насамперед, у відношенні правил вирішення політичних конфліктів, то це — необхідна умова, фактична передумова демократії, її реальний початок. Демократія і народжується з конфлікту, з пошуків демократичних механізмів вирішення таких конфліктів. Саме прийняття таких механізмів також логічно є частиною процесу переходу до демократії. Звідси виникає потреба в аналізі різних аспектів консенсусу не як статичних передумов, а як активних елементів процесу. «Духовний консенсус вільної держави не є чимось таким, що містичним чином передує політиці або стоїть за нею. Це продукт життєдіяльності (цивілізаторської діяльності) самої політики».

Але список проблем постійно поповнюється, і нові конфлікти будуть ставити під загрозу вже досягнуту згоду. Суть демократії — у створенні таких механізмів, у яких принцип мирного, консенсусного вирішення спорів стане апіорним. У міру подолання проблем використання демократичних правил і процедур буде розширюватися і зона консенсусу.

У світовій політології існують різні думки щодо цієї проблеми. Прихильники концепції «соціального представництва» вважають, що політичні партії в легітимній формі «артикулюють» конфлікт між різними соціальними й етнічними групами. Тому навіть у тому випадку, коли партійні ідеологи відкрито заявляють про надкласовий характер своїх партій, соціальна приналежність прихильників партії та об'єктивний зміст програмних документів демонструють, чиї інтереси насправді захищає та чи інша організація. Дж. Сарторі займає іншу позицію, вважаючи, що в даному випадку може йтися тільки про «соціально-психологічне проникнення», яке за своєю природою радикально відрізняється від політичного представництва. Якщо представництво, на думку Сарторі, має на увазі певні дії політичної організації по захисту інтересів населення, яке вони представляють, то соціально-психологічне проникнення припускає лише стійкий зв'язок між соціальним складом електорату партії та її програмних положень. В той же час лінія, фактично проведена партією, може істотно відрізнятися як від декларованої орієнтації на соціальну базу, так і від заявлених партією програмних установок.

Як бачимо, виділяючи різні типи консенсусу, Дж. Сарторі не є оригінальним, говорячи про багатоаспектність цього явища. Саме такий висновок можна зробити з огляду на означені підходи й точки зору щодо визначення сутності консенсусу в сучасній політичній науці. Проте дослідження проблематики врегулювання конфліктів на основі консенсусу є цікавим не лише саме по собі, а й у контексті загальнотеоретичного підґрунтя політичної теорії Сарторі в цілому.

Партійна система. Сарторі у праці «Партії і партійні системи» виділив сім основних типів, керуючись при цьому вектором руху від монополії на владу до політичного плюралізму:

1. Однопартійні системи (СРСР, Куба), за яких фактично існує тотальний контроль однієї партії, яка злилася з державним апаратом.
2. Системи партії-гегемона (НДР, Болгарія) при формальній залежності партій-сателітів, які не впливають на процес прийняття рішень.
3. Системи домінуючої партії (Японія, Індія), в яких упродовж багатьох років, не дивлячись на велику кількість партій, реально управляє одна й та сама (ліберально-демократична партія Японії, Індійський національний конгрес в Індії).

4. Двопартійна система (біпартизм), існує в основному в англосаксонських країнах, у яких дві основні партії чергуються при владі (Демократична і Республіканська партії в США, консерватори й лейбористи у Великобританії).

5. Системи поміркованого плюралізму (від 3 до 5 партій) з досить фрагментованими партіями (Франція, Бельгія).

6. Системи крайнього плюралізму (від 6 до 8 партій), де проходить поляризація партійного спектра і створюються складні коаліції (Нідерланди, Фінляндія).

7. Атомізовані системи (більше ніж 8 партій) з розпорошенням політичного впливу і ролей (Малайзія).

При цьому слід зазначити, що Сарторі вважає двопартійну систему більш прийнятною, оскільки вона сприяє керованості держави і політичному реалізму, позбавляє певною мірою політиків від демагогії, оскільки є плодом сталої громадської думки. А багатопартійність, яка змушує будь-яку партію-переможницю управляти спільно з іншими, дає можливість цим партіям приписувати іншим свої помилки.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ДЖ. САРТОРИ ВЕРТИКАЛЬНА ДЕМОКРАТИЯ

Уже довольно нами сказано о «большинстве» — во всем [...] «[множество вкладываемых в этот термин смыслов. Пора теперь заняться «меньшинством», и не только множеством смыслов термина, но и переизбыточностью [реальных] обозначений: политический класс, правящий (господствующий) класс, элита (элиты), властвующая элита, правящая элита, руководящие меньшинства, руководство и ряд других. Это обилие наименований никоим образом не означает, будто термин «меньшинство» обладает (по сравнению с «большинством») тем преимуществом, что каждому его смысловому значению соответствует одно имя. Наоборот, богатство наименований лишь добавило путаницу к сумятице. [...]

Приступая к наведению порядка, заметим для начала, что все вышеприведенные выражения относятся к той или иной конкретной меньшей части, а не к «меньшинству» как артефакту демократических процедур (такому, например, как проигравшая на выборах часть голосующего населения или меньшая часть парламента). Далее. Когда политический аналитик обращается к исследованию вертикальной демократии, его интересует не всякое возможное реальное меньшинство, а лишь такое, из которого складывается та или иная контролирующая группа. Разумеется, религиозные, этнические, языковые и иные меньшинства играют важную роль в политике, но значимость в функционировании вертикальной демократии они приобретают лишь в том случае, если выступают в качестве политической контролирующей группы. Итак, объект нашего исследования мы можем обрисовать следующим образом: это — мера и характер политической контролирующей власти, коей обладают группы численностью менее половины того социума, в отношении которого такая власть осуществляется. Нет нужды говорить, что ресурсы политической власти могут быть неполитическими (экономическими или иными). Необходимо в связи с этим иметь в виду, что контролирующая власть является политической в том случае, когда ее ресурсной базой служит политическая инстанция (office), и/или во всех случаях, когда она действует через каналы политики и влияет на решения тех, кто делает политику. [...]

Еще одно предварительное замечание касается разницы между вопросами: «что такое контролирующее меньшинство?» и «кто принадлежит к контролирующему меньшинству?» Первый вопрос выводит на концептуальную проблему, второй — на эмпирическую. Концептуальная задача — выработать определение «контролирующих групп», имея в виду их характеристики, и дать различающиеся между собой группам соответственно различные названия. Эмпирическая проблема — установить, существуют ли в действительности контролирующие группы, а также выяснить, кем и что контролируется. От концептуального анализа мы требуем принципиальной схемы и/или ти-

пологии, эмпирическая задача состоит в том, чтобы выявить, какая контролирующая группа существует в том виде, как она определена, т. е. заданна вмененными ей характеристиками.

Критерии для выделения контролирующего меньшинства многочисленны. Два из них — первостепенной важности. Первый критерий — *альтиметрический*: контролирующая группа является таковой потому, что располагается — по вертикальному разрезу строения обществ — «наверху». Соответственно мы можем сказать, что во всяком обществе власть находится у высшего властвующего класса. Согласно альтиметрическому критерию, предполагается: кто наверху, тот и «властвует», — предположение, основывающееся на том мудром доводе, что власть возносит наверх, а обладающий властью потому и обладает ею, что находится наверху. Может последовать возражение, что наш критерий работает благополучно, покада перед нами пирамида власти без вершины (нестрогая и усеченная пирамида). Альтиметрический критерий, однако же, применим и к стратархии при условии, что каждая страта будет иметь собственную вершину» (и что будут приняты в расчет вытекающие из этого сложности). Заметим же, что в свете альтиметрического критерия всякое общество представляет собой стратархию и что складывающаяся в итоге стратократия может быть либо сконцентрирована в одной вершине, либо распределена между различными вершинами.

Альтиметрический критерий сводит дело к оправданию фактического положения вещей: кто наверху, тот наверху, а кто там находится, тот и «могуществен», он обладает властью и властвует. Но может ли этим все исчерпываться? Средневековые и общества феодального типа основывались на том принципе, что каждый должен жить сообразно своему собственному статусу; однако уже в средние века были подвергнуты разбору и толкованию принципы *valentior, melior et sanior pars* (могущественнейшей, лучшей и разумнейшей частей. — *Перев.*) А старый режим был ниспровергнут как раз во имя того ценностного критерия, согласно которому вертикальная структура общества должна быть вверена ведению достойнейших (признанных таковыми). Согласно этой более выигрышной точке зрения, некто не потому оказывается наверху, что обладает властью, а как раз наоборот — лицо обладает властью и находится наверху потому, что того заслуживает. Итак, другой критерий — критерий *заслуги*.

Как эти два критерия переводятся на язык нынешней терминологии и как они ею выражаются? Поскольку возобладали в конечном счете термин Парето *элита* (через посредство Лассуэлла, как увидим [...]), важно понять, почему Парето взял этот термин и как он его себе мыслит. В его «Трактате» («Трактат всеобщей социологии». — *Г. А.*) четко сказано, что аттестация «элиты» относится к людям высшего уровня «компетентности» в своей области деятельности. [...] Но ближе всего к полному определению этого понятия Парето подошел в более ранней своей работе [...]: «Эти классы [«люди, занимающие высокое положение соответственно степени своего влияния и политического и социального могущества» или «так называемые высшие классы»] составляют элиту, «аристократию» з тимологическом значении слова: *aristos* = лучший). Покуда сохраняется устойчивое социальное равновесие, большинство тех, кто в ее входит, как представляется, в незаурядной степени обладают определенными качествами — неважно, хорошими или дурными, — которые обеспечивают власть». [...]

Несомненно, Парето остановил свой выбор на термине «элита» потому, что вместе с этим словом во французский и итальянский — два его родных языка — вносилась латинская коннотация (слово подразумевает отбор, выбор с разборчивостью), а с нею вместе, хотя и опосредованно, изначальный смысл греческого — лучшие по достоинствам (не по рождению). Таким образом, вводимое Парето понятие является в первую очередь качественным, а имплицитно становится, альтиметрическим. Без сомнения, эта импликация дает ключ к паретовскому «круговороту элит». В самом деле, когда заслуги и власть совмещены, мы наблюдаем состояние устойчивого общественного равновесия; когда они оказываются разведены, наступает неравновесие, порождающее круговорот: элиты «де-факто», т. е. альтиметрические, вытесняются элитами «по способностям», т. е. подлинными элитами. Хотя, таким образом, и можно сказать, что концепция Парето была и меритократической, и альтиметрической, тем не менее оба критерия связаны между собой именно в таком порядке, и победителем у Парето в конечном счете всегда в истории оказывается элита по способностям, а не элита у власти.

Лассуэлла, я полагаю, более, чем кому-либо другому, термин «элита» обязан своим утверждением в качестве общепринятой категории, применяемой при обсуждении конструкции, которую мы вслед за ним стали называть «моделью правящей элиты». Лассуэлл, однако, воспринял у Парето слово, но не понятие. Качественная коннотация термина «элита» у Лассуэлла исчезает. Одно из типичных для него определений гласит: «Политическая элита есть высший

властвующий класс» [...] Это чисто алгебраическая коннотация. В других случаях элита просто совпадает у него с «обладанием властью», как, например, в следующем определении: «элита — это обладающая наибольшей «властью» [...] Здесь, как всякий легко убедится, наличие коренная трансформация концепции Парето — трансформация, достоинству которой противостоит не меньший недостаток. Достоинство — аналитического свойства, оно состоит в аналитическом преимуществе — в возможности отделить алгебраическую характеристику (или охарактеризовать по признаку власти «де-факто») от качественного охарактеризования. Недостаток — семантического свойства: надо говорить «элита», совершенно не имея в виду того, что этот термин значит, т. е. выражает в силу своей семантической значимости. Далее, если «элита» уже не указывает на качественные черты (способность, компетентность, талант), то какой же термин мы употребим, когда эти характеристики будут иметь в виду? Таким образом, семантическое искажение, описав круг, возвращается, чтобы породить в свою очередь искажение концептуальное. [...]

Если бы я сейчас взялся конструировать или реконструировать общую схему, в рамках которой формулировки губят ядро концепций, это завело бы меня слишком далеко. Позволю себе просто закрепить в форме резюме развиваемые выше положения. Во-первых, нашим предметом является контролирующая власть *контролирующих групп*. Представляется, что в данной формулировке лучше, чем в какой-либо другой, концентрированно выражена суть проблемы. Во-вторых, если мы хотим дальнейшего усовершенствования концепции Парето с помощью Лассуэлла и, наоборот, мы хотим подправить Лассуэлла с помощью Парето, тогда следует проводить различие как терминологически, так и концептуально между *властной структурой* и *элитной структурой*. Не все контролирующие группы являются по определению либо в силу той или иной необходимости «элитными меньшинствами» (в лассуэловском смысле). Коли так, будем их так и называть, ибо, если не провести разграничения в названиях, неизбежно окажутся перепутаны и оба явления.

[...] Пора приступить к *нормативному определению* демократии как *системы управления*. Хотя к этой проблеме редко обращаются непосредственно, именно она обнаруживается за нашим отношением к оценке руководства. Являются ли элиты и руководящие меньшинства необходимым (или даже не необходимым) злом, или же они представляют собой насущное и благотворное достояние? В конце концов альтернатива такова: придавать ли меньше значения руководству или ставить его значение высоко?

Ряд авторов, высказывающихся в пользу второго варианта, внушительны как по своей протяженности в историческом времени, так и по незаурядности состава. Из древних не кто иной, как Фукидид, напоминает нам, что величие Афин достигло высшей точки при Перикле именно потому, что «его высокое достоинство, одаренность и прославленная честность позволили ему самостоятельно руководить людским множеством» («История Пелопоннесской войны»).

Очевидный факт состоит в том, что *идеалы* демократии остались в большой мере тем же, что они представляли собой в IV в. до н. э., за одним важным исключением: стала «цениться» отдельная личность. [...] Но это исключение не имеет касательства к настоящему рассуждению. А если идеалы демократии — это все еще в основном греческие ее идеалы, то, значит, они адресуются к прямой, а не к представительной демократии. Это означает, что и сегодня деонтология и ценностное воздействие демократии апеллируют только к горизонтальному измерению политики. Конечно, были и у греческого полиса магистраты и он обладал некоторой минимальной вертикальностью. Однако сравнивать вертикальное измерение античной полисной демократии с вертикальным измерением представительной демократии национального масштаба — все равно что сравнивать венецианскую колокольню с Эверестом. Поразительный факт, стало быть, состоит в том, что мы создали представительную демократию — сотворяя тем самым то почти чудо, которое Руссо объявлял невозможным, — без *ценностной опоры*. Мало того, что воздвижение крупномасштабной вертикальной демократии не вдохновлялось соответствующим идеалом; те идеалы, что имеются, как мы это вновь обнаружили в 60-е гг., могут за одну ночь превращаться в «боевой клич» против представительной демократии. Наименьшее, что можно сказать: демократия в вертикальном своем измерении по сей день остается *безыдеальной*; и хуже всего то, что в наших идеалах она легко обнаруживает идеалы, ей враждебные.

Очевидно, что прямая демократия (будь то в прошлом или в настоящем) не нуждается в ценностном воздействии по вертикали, для которого в ней и места нет. Но должно быть столь же очевидно, что мы давно и окончательно переросли греческий трафарет. Сколько бы мы

преуспели в возрождении малых образований прямой демократии, остается фактом, что такие — непосредственные — демократии могут лишь входить в качестве частей в более крупные единицы, являя в конечном счете микросоставляющие одного большого целого, которое всегда есть непрямая демократия, строящаяся на вертикальных процессах. Если дело так и обстоит, то следует ли нам указанные процессы предоставить их стихийному, «грешному естеству»? Может ли соответственно этому наш подход к будущему строиться просто на оживлении идеалов прошлого — идеалов, которым чужды проблемы представительной демократии? Именно так, по всей видимости, считают антиэлитисты и, говоря более общо, новые левые, ибо как суть, так и предлагаемое ими средство воплощения их идей составляют просто, в чистом виде, возврат к *горизонтальной политике* и ее широкое развертывание.

Опасаясь быть неверно понятым и пытаясь, пусть даже тщетно, этого избежать, подчеркну, что если существует (а она существует) слишком лицеприятная литература о демократии, где проводится мысль, что мы показываем себя настолько хорошо, насколько позволяет человеческое несовершенство, то такого взгляда я не разделяю. Если бы я не испытывал неудовлетворенности тем, как работают наши демократии, я довольствовался бы демократией в дескриптивном (описательном) определении ее — как диффузной, открытой системы контролирующих групп, конкурирующих между собой на выборах, и, таким образом, избавил бы себя от труда продвигать разработку нормативной проблемы в том направлении, в каком я сейчас ее продвигаю.

В дескриптивном плане, я скажал, демократия *есть* выборная полиархия. Но чем ей должно быть? Если полиархия *есть фактическое положение вещей*, то какова же соответственно ее деонтология, каково *нормативное положение вещей*? Вопрос, по сути, не только в том, способна ли в конечном счете представительная демократия работать — и, оправдывая соответствующие надежды, работу свою улучшить, — не неся в себе собственного ценностного воздействия; вопрос, причем даже еще более настоятельный, в том, как она может продолжать работать, сталкиваясь с тем ценностным воздействием, которое все более *обесценивает* вертикальное измерение.

Это обесценивание с очевидностью удостоверяется текущим состоянием нашей лексики. Группу слов, характерным образом адресующую к вертикальному измерению, составляют термины: «выборы, избрание», «элита» и «отбор, подбор». Все эти термины изначально понимались в смысле *оценочного просеивания*. «Избрание» означало на протяжении примерно пятнадцати веков качественное избирание, отбирание, как, например, в слове «избранные», т. е., на языке протестантизма, призванные Богом. Слово «элита» производно от того же корня и было пущено в оборот (когда слово «аристократия» утратило первоначальный смысл и стало просто обозначать сословие) именно для обозначения «лучших», отборной части (это и было, как мы знаем, то значение, в котором Парето взял данный термин на вооружение). Термин «отбор, подбор» [...] постепенно подключается к термину «выбирать, избирать» (когда слово «выборы» становится специфическим термином для обозначения акта голосования) в передаче идентичного значения: отбирание, избрание, выбор по признаку совершенства или пригодности. В нынешнем языке политики все эти коннотации либо утрачены, либо подвергаются нападкам. Термин «выборы, избрание» сведен к одному лишь значению — простого акта голосования. «Отбор, подбор» означает уже едва ли что-либо большее, чем простое волевое предпочтение, да и то лишь когда его не толкуют превратно, в предсудительном смысле, как проявление «дискриминации». Следовательно, на нашем языке «избранные» — это просто лица, которые в результате голосования прошли на должности; а слова о том, что избранные должны быть «отобранными», скорее поразят наш слух как избыточная синонимика, чем будут восприняты как ценностно значимая оговорка. Наконец, «элита» сначала преобразуется Лассуэллом в нейтральное слово, а затем у нынешних антиэлитистов становится словом бранным. В обоих случаях термин «элита» — вопреки самому смыслу его существования — ассоциируется с властью имущими и/или с привилегированными.

Начну с «отбора, подбора». Здесь дело отнюдь не безнадежно: это только в политике — что весьма показательно — термин если и не искажался, так превращался в нейтральный [...] Многие, кто пользуется терминами «избрание» и «отбор, подбор» как взаимозаменяемыми, в любых неполитических областях [дискурса] автоматически переключаются на оценочное значение. Научному учреждению, чтобы быть научным, требуется «подбирать» свой штат. Предполагается, что «подбор» кандидата на место в академии означает, что выбранный является лучшим. Когда фирма набирает работников, она осуществляет их «отбор», а иначе, вероятнее

всего, в скором времени выбывает из сферы бизнеса. Неужели же демократическая политика — дело настолько простое или в корне настолько отличное от других происходящих в обществе процессов, что здесь отбор есть нечто излишнее либо даже греховное?! Если же все-таки нет, то пусть мое первое аксиологическое определение прозвучит так: Демократия должна представлять собой *селективную* систему конкурирующих избирательных меньшинств. Пусть оно будет сформулировано также и по-другому, еще короче (и симметрично дескриптивному определению): демократия должна представлять собой *селективную полиархию*.

Если вдуматься, «селективная полиархия» — выражение уже само по себе сильное, полное смысла. Тем не менее нельзя рассчитывать, что его смысловая наполненность легко заговорит и сама обо всем расскажет. Чтобы плыть против приливной волны языкового убожества, требуется постоянное усилие. Поэтому я теперь собираюсь сменить направление атаки и рассмотреть ту же проблему под углом зрения проблемы равенства. Ясно, что наш способ трактовки вертикальной проблемы демократии решающим образом зависит от того, как мы трактуем понятие «равенство». Впрочем, данная связь становится не столь ясна, если привести тот довод, что равенство, представляя собой важнейшую ценность горизонтальной демократии, в силу этого как раз тем более не является и не может являться важнейшей ценностью вертикальной демократии (для которой такая ценность — свобода). Пусть даже так, но я все-таки хочу задать вопросом: может ли понятие равенства — и каким образом — вписаться в вертикальное измерение?

Когда доходит до этого выбора, антиэлитисты фактически, пусть даже непреднамеренно, нажимают на акселератор уравнивания в направлении низшего уровня, ибо ценят *только* горизонтальную концепцию демократии, на чем явственно основывается их позиция. Но вот действительно ли «элитисты» обосновывают каким-либо адекватным образом противоположный выбор — движение к равенству в направлении высшего уровня? Это поистине интригующий вопрос. Поскольку так называемые элитисты не представляют собой фигуры, которая каким-либо образом держалась бы вместе, и так как мы не знаем даже, какой критерий определяет элитиста как такового, у нас остается вместо путеводной нити лишь одно: возможность проследить за тем, кто в каком значении (значениях) употребляет термин «элита». Я уже отмечал в данной связи, что Лассуэлл изменил значение, в котором термин фигурировал у Парето, превратив «элиты» в чисто альтиметрическое понятие, определяемое как «обладающие наибольшей властью», «высший властвующий класс» или «власть имущие данного государства» [...], и что это серьезное, семантическое изменение. По всей вероятности, Лассуэлл свел термин «элита» к значению «обладающие властью» ради *Werfreiheit*, т. е. ради соблюдения принципа свободы от [оценочных суждений; даже если так, все же, придавая «элите» нейтральную коннотацию, он взял на себя излишний труд и при этом сам создал трудность; он взял на себя излишний труд, так как мог воспользоваться каким-либо из уже существующих нейтральных терминов. У Моски термин «политический класс» вполне свободен от оценочности. Властвующая группа, контролирующая меньшинство, власть имущие — все это тоже свободные от оценочности термины. Трудность же он создал, по крайней мере для теории политики, тем, что введенное им переопределение лишило этот терминологический ряд единственного оставшегося в нем ценностно нагруженного термина.

Если элитам, специфически политическим элитам, определение дается просто по признаку обладания властью или по альтиметрическому основанию, то уже само по себе такое определение мешает рассмотреть противоречие между *элитными качествами* (и стандартами), с одной стороны, и *властными позициями* (неравномерно уподобляемыми элитным позициям) — с другой. В результате от исследователей элит ускользает фундаментально важная истинная истина — а она не в том, что существуют власть имущие, и не только в том, плюральна ли властвующая элита (элиты), а в том, в конечном счете, представлены ли в лице власть имущих элиты подлинными или лишь выдаваемые за таковые. (Интересно отметить, что все это, равно ускользая от элитистов и антиэлитистов [...], составляло, однако, предмет серьезного интереса Ч. Райта Миллса, который четко различал властвующую и интеллектуальную элиты и нацеливал поиск на достижение подотчетности первой по отношению ко второй.) Итак, скрытый смысл, который неизбежно таит в себе лассуэллский подход, состоит в конечном счете в том, что этот подход либо бесосновательно вменяет *ценностное достоинство элиты* всякой властной структуре, которая только существует, либо *обесценивает все* то в ней, что может таким достоинством обладать либо, наконец, совмещает в «нечестивом союзе» то и другое. Отсюда мы можем прийти к полнейшей его профанации. В первом случае наилучшее оправдание для своих нападок находят антиэлитисты, во втором — их естественные предшественники. В обо-

их случаях мы грешим смешением факта с *легитимностью*», а, в принципе, также и тем, что выхолостили ценностное содержание ценностной проблемы.

Вернемся к проблеме выбора между направлениями к высшему или же к низшему уровню в движении к равенству. Мы остановились на том, что если антиэлитистская позиция может способствовать (каковы бы ни были намерения) лишь уравниванию по низшему уровню, то интригующий вопрос в том, действительно ли предполагаемых элитистов заботил противоположный выбор — движение к равенству в направлении высшего уровня. Отчасти на вопрос уже отвечено: лассуэллская школа, если судить по ее теории элиты, не проявляет такой заботы. А остающаяся часть ответа такова же, поскольку в последние десятилетия в теории демократии упор всюду делался на горизонтальной демократии, а чем больше демократия мыслится нами единственно в горизонтальном измерении, тем больше мы имеем (перефразируя Маркузе) одномерную демократию, которая соответствует в высшей степени обыденному одномерному равенству.

Конечно, в публикуемых работах авторы продвигаются вперед — от «равенства власти», понимаемого как горизонтальное равенство (равная власть демоса), к «равенству возможности», т. е. к равенству, предполагающему вертикальные процессы. Однако равные возможности указывают на некоторый начальный момент, на исходное, а не конечное состояние. Если нас интересует, какой ценностный смысл несет в себе каждый тип равенства, то, думается, равенство возможности, оправдывая продвижение, выход в люди, не обязательно придав такому выходу в люди ценностное качество. Представляется поэтому что равенством, которое решающим образом качественно определяет вертикальные процессы и технолгием демократии является «равенство по основанию достоинств», т. е. аристотелевское соразмерное равенство. Для того чтобы равенство понималось как возвышающая ценность, соответствующая такому назначению максима такова: равным — равное, иными словами, каждому — по его заслугам, способностям или таланту. [...]

Сформулированное выше нормативное определение гласило: Демократия должна представлять собой селективную полиархию. Его можно теперь дополнить следующим определением: Демократия должна представлять собой полиархию по основанию достоинств. Нас может оставить равнодушным довод, что уравнивание неравных талантов не является собой справедливое, но представляет несправедливое равенство. Однако уж вряд ли можно подвергнуть нападкам тот аргумент, что равенство по основанию достоинств (соразмерно компетентности) благотворно для общества в целом, тогда как равенство по основанию недостатков (неравным — равное положение) есть равенство, выполняющее вредную службу, коллективно пагубное равенство. По формулировке Ролза, «социальное и экономическое неравенство должны быть приведены к такому порядку, (а) при котором можно с разумным основанием ожидать, что оба вида неравенства пойдут на пользу каждому, и (б) при котором оба они затрагивают положения и должности, открытые для всех». Что ж, если бы все было приведено к такому порядку, это была бы достаточно выразительная картина полиархии по основанию достоинств.

Развернутое выше изложение вызовет наряду с прочими и то нарекание, что на слишком уж абстрактном уровне это изложение па рит. Вопрос, который особенно необходимо поставить, чтобы при дать аргументации известную конкретность, таков: равенство [по основаниям, применяемым] в соотношении с кем? А чтобы ответить, я намерен обратиться к понятию «референтная группа», точнее, к элите (в исходном значении термина), понятой как референтная группа. Связь здесь та, что термин «элита», выражая идею «достойный избрания», указывает тем самым на референтную группу, и именно ценностную референтную группу. (Заметим, что, как и в случае с «отбором, подбором», термин «элита» оказался лишен ценностного значения только в сфере политики. Когда мы говорим, например, об элитах интеллектуальных, исходная коннотация остается.) Стало быть, на вопрос: «равенство в соотношении с кем?» — можно ответить: в соотношении с ценностными параметрами элиты. Подразумевается, что конкретные элиты вовсе состоят из власть имущих (из тех, кто фактически составляет политический класс) и не совпадают с ними. Отнюдь: при подходе, основанном на использовании референтных групп, конкретные группы находятся под постоянным пристальным наблюдением; с них снимаются «эталонные данные», формируемые на основе их добродетелей если — и только если — у них есть добродетели. Мы можем резюмировать суть дела так: равенство конкретно вызывает возвышение, ценностное продвижение, будучи увязано с «элитой», если последний термин толковать в смысле референтной группы, включив его в референтную теорию элит.

Поскольку мы проделали в этой главе немалый путь, воспроизведем нить нашего рассуждения. Когда мы начинаем рассматривать демократию как систему управления, мы сталкиваемся с проблемой контролируемых групп и руководства. Один способ отношения к проблеме признание того, что власть распределена неравномерно, что существуют властвующие группы и что они, по всей вероятности, будут существовать и впредь. Это можно назвать реалистической позицией; и мое возражение по данному поводу состоит не в том, что тут что-либо не с фактической стороны, а в том, что такая позиция оставляет все как есть. Противоположный способ отношения к проблеме вижен на примере антиэлитистской позиции; и здесь мое возражение сводится к тому, что отдельным достижениям полемического свойства в активе антиэлитистской позиции противостоит намного более серьезная ущербность ее по части глубины. [...]

Мы, таким образом, возвращаемся к вопросу, с которого начали, а именно: является ли руководство неотъемлемым элементом демократии? Старая, но ныне с новой энергией высказываемая точка зрения состоит в том, что в руководстве есть нужда лишь постольку, поскольку остается второстепенной роль народа. Этому охотно аплодируют. Если, однако, те, кто выступает с изложением такой точки зрения, сами в нее верили, тогда почему бы не заменить руководителей «администраторами», назначаемыми по жребию? Подождем, пока такая альтернатива будет поставлена на испытание, а я тем временем завершу свое резюме.

Осуществляя у себя демократию, определяемую как выборная полиархия, мы не обращаемся тем самым к налаживанию «хорошего» функционирования системы, так как соперничество на выборах не обеспечивает качества результатов, а только демократичность способа их достижения. Остальное же — то, насколько ценен конечный результат, — зависит от качества (не только от отзывчивости) руководства. Однако, хотя сплошь и рядом признается жизненно важная роль руководства, тем не менее оно получает в теории демократии лишь весьма незначительный статус. Мой поиск вертикального нормативного определения представляет собой попытку продвинуться в решении данной проблемы. С этой целью я предложил референтную теорию элит и два кратких определения, которые по замыслу должны представлять собой (а) селективную полиархию и (б) полиархию по основанию достоинств (заслуг).

Друкується за: *Сартори Дж.* Вертикальная демократия // *Полис.* 1993. № 2. — С. 80—89.

3. ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ МОРІСА ДЮВЕРЖЕ

Моріс Дюверже — один з найбільш авторитетних спеціалістів у галузі політичної науки, французький соціолог, професор політичної соціології Сорбонни.

ДОВІДКА

Народився 5-го червня 1917 р. у в м. Ангулем (Франція).

Ще в 1940 р. захистив докторську дисертацію на юридичному факультеті університету м. Бордо. Перша наукова праця після докторської дисертації з проблем права була написана в 1944 р., рукопис якої згинув у період фашистської окупації. В 1948—1955 рр. керував заснованим ним Центром політичних досліджень. З 1955 р. Дюверже — професор політичної соціології Сорбонни. Мав практику у викладанні в університетах Тель-Авіва, Женеві, Нью-Йорка. Крім цього, займався публіцистичною діяльністю, співпрацював політичним оглядачем у газеті «Монд». Був консультантом і радником повоєнних французьких урядів, учасником розробки основних правових документів П'ятої республіки і наступних політреформ у країні. Він є членом Академії наук та мистецтв США, Академії наук Фінляндії, почесним доктором університетів у Сієні, Женеві, Нью-Джерсі, Мілані та Варшаві. Його внесок у розвиток сучасної політичної науки важко переоцінити.

Серед найвідоміших його праць, які перевидувалися багато разів: підручник «Курс конституційного права» (1946) та монографія «Політичні партії», в якому він

розглядав структурно-організаційні основи партій, особливості їх становлення та розвитку. Саме ця праця принесла Дюверже всесвітнє визнання. Серед найважливіших якостей, які характеризують Дюверже як відомого політолога та соціолога, самі французи вважають логічну послідовність, незалежність і вільність суджень та широту поглядів. Моріс Дюверже видав велику кількість своїх праць, як науково-дослідницького, так і навчально-педагогічного спрямування. Серед них: «Політичні партії» (1951), «Методи політичної науки» (1959), «Про диктатуру» (1961), «Соціологія політики: елементи політичної науки» (1966), «Демократія без народу» (1967), «Інша сторона речей» (1977), «Республіка громадян» (1982) та багато інших.

Коло основних питань, над якими працює М. Дюверже, можна поділити на три великі групи.

Перша група включає в себе проблеми теоретично-методологічного характеру:

1. Проблема розмежування різних напрямів та галузей політологічного знання. Дюверже вважав, що політична наука являє собою найширшу галузь політологічного знання, тому що охоплює всю сукупність людських відносин, які ґрунтуються на владі, управлінні та авторитеті.

2. Проблема визначення поняття політичної науки. Дюверже розглядає політичну науку як науку про владу. У той самий час, на його думку, така концепція повністю не розкриває предмета політичної науки, тому що залишає нерозглянутим таке поняття, як «вплив». «Вплив» і «влада» — дуже близькі за змістом поняття, але не тотожні. Будь-яка влада в суспільстві передбачає вплив, але не будь-який вплив, який здійснює один індивід на інших, може бути розглянутим як влада в безпосередньому розумінні цього слова.

Друга група репрезентована проблемами демократії. Досліджуючи ці проблемні питання, Дюверже звертається насамперед до осмислення досвіду демократичного розвитку західних країн. Останні, на його думку, існують в умовах плутодемократії (в умовах такого політичного правління, коли одночасно владу мають народ і багатство). Плутодемократія виступає в двох формах: ліберальної демократії та технократії. Але він наголошує, що в яких би формах вони не існували, все одно це не істинна демократія. Істинна демократія, на думку Дюверже, визначається через «свободу для народу та для кожної частини народу».

Третя група — проблеми політичних партій. Звертаючись до цих питань, Дюверже ставить два головних питання:

1) наскільки є демократичними політичні партії? Тобто, наскільки реально вони виражають та втілюють інтереси широких мас;

2) який режим найбільш демократичний: партійний чи безпартійний?

Відповідаючи на перше питання, Дюверже підкреслює, що організація сучасних політичних партій у багатьох випадках не відповідає демократичним принципам. Їх внутрішня структура в загальних рисах автократична та олігархічна. Що стосується другого питання, він вважає, що попри всі свої недоліки партійний режим усе ж таки кращий, ніж безпартійний.

Теоретико-методологічні засади політології. Цю проблему Дюверже досить ґрунтовно розробляє в таких працях, як «Конституційне право і політичні інститути», «Методи політичної науки», «Соціологія політики: елементи політичної науки». Розробляючи власну теорію політики («Ідея політики. Застосування влади в суспільстві») (1966) та «Янус. Два лика Запада»), Дюверже порівнює політику з «дволиким Янусом»: з одного боку, політика для нього представляється як конф-

лікт, а з іншого — як намагання внести в життя суспільства порядок і справедливість, гарантувати реалізацію всезагального інтересу. «Політична теорія, — підкреслює Дюверже, — існує між двома інтерпретаціями політики, які драматично борються одна проти одної. За першою теорією, політика є конфліктом, боротьбою, в якій ті, що мають владу, забезпечують собі контроль над суспільством та отримання благ. За іншою теорією, політика являє собою спробу здійснити панування справедливості та порядку, що означає забезпечення інтеграції усіх громадян у суспільство».

Дюверже доводив, що необхідно відрізнити політику як науку і політику як мистецтво і практику. Він пише про два сектори політики і зауважує, що сектор наукової політики значно вужчий, ніж сектор практичної політики. Це тому, що останній спирається не на наукову основу, а на «невизначені, незмірні, інтуїтивні, ірраціональні дані». Політика ніколи не стане повністю науковою. Політичні рішення залежать не тільки від дії об'єктивних факторів, але також і від суб'єктивних суджень з приводу людських і суспільних цінностей. За цими цінностями криються партійні, групові і особисті пристрасті. На його думку, всі політичні концепції мають лише відносно значення. «Можна описати, стверджує він, марксистську, ліберальну, консервативну, фашистську і т. д. політику, але не існує універсальної концепції політики так само, як і не може бути універсальною сама політика. Політична наука здатна дати лише критику кожної концепції, виокремити ті об'єктивні елементи, які в ній наявні».

На думку Дюверже, концепція політичної науки як науки про державу містить в собі твердження положення про особливу природу держави, відмінної від природи інших видів спілкування, про особливу якість державної влади, необхідними елементами якої є положення про державний суверенітет і суверенітет державної влади. Він переконаний в тому, що такий підхід більш «операціоналістський», який дозволяє верифікувати основні гіпотези політичної науки.

З визначенням предмета політології, політичної науки Дюверже тісно пов'язував проблему політичного інституту, як її важливої частини, і навіть головної.

За Дюверже концепція інституту дозволяє подолати формалізм традиційного конституційного права. «Віднині, — пише політолог, — вивчають не тільки ті політичні інститути, які регламентуються правом, але головним чином і ті інститути, які повністю або частково ним ігноруються, існують поза ним, наприклад, політичні партії, громадська думка, пропаганда, преса, групи тиску». В передмові до підручника «Політичні інститути і конституційне право» він підкреслює, що політичні інститути пов'язані з економічною структурою, рівнем розвитку, з ідеологією і системою цінностей, з культурними традиціями. Ця сукупність, на його думку, утворює «політичну систему» кожної країни, систему, в якій різні елементи не відокремлені один від одного.

Дюверже досить тривалий час вивчав політичні інститути як частину політичного ансамблю з метою розуміння їх функціонування і значення. Цю проблему він вирішував таким чином: спочатку описує реально існуючі інститути, їх спільне і особливе, що відзначено в конституціях і законах, а потім аналізує їх з точки зору їхнього місця у структурі і віруваннях суспільства, де вони розвиваються, розкриваючи при цьому залежність усіх елементів. Дюверже виділяв два компоненти змісту політичного інституту: по-перше, як ідеальної моделі самої системи політичних відносин; по-друге, як власне організаційної структури, яка регенерується в колек-

тивній політичній практиці. В «Політичній соціології» він дає своє відоме визначення політичних інститутів: вони виступають як моделі людських відносин, з яких копіюються конкретні зв'язки, набуваючи таким чином характер стабільних, стійких і міцних». Він виділяє два елементи в понятті інституту: структурний елемент і вірування, колективні уявлення. Одночасно він вважає за необхідне виділити «структури самих інституційних моделей і конкретні відносини, які впливають із них. І те й інше не розділено практично і становлять саме поняття інституту: структури суть системи відносин, оригінальність останніх полягає в їхніх відношеннях із структурною моделлю».

Мислитель відрізняє два типи інститутів. Одні — просто система відносин, яка скопійована із структури моделі. Інші мають додатково технічну і матеріальну організацію: юридичні тексти, приміщення, меблі, машини, емблеми, бланки, персонал, адміністративну ієрархію і т. д. Такими є парламент, міністерства, профспілки, асоціації. Він рішуче критикує тих, хто розглядає в якості інститутів лише останні.

«В реальності, — стверджує Дюверже, — технічні і матеріальні елементи, які відрізняють «організації» від простих «систем відносин» другорядні по відношенню до структурних моделей». Він погоджується з тим, що технічні і матеріальні елементи посилюють спільність, єдність, стабільність структурних моделей, об'єднуючи їх, даючи їм наявну реальність. Разом із цим структурна модель без матеріальної організації може бути достатньо сильною, стабільною. Організація виступає в нього головним чином як зовнішність інституту, яка не завжди відповідає її «глибинній реальності». Більш операціонально і більш відповідає фактам, — робить висновок Дюверже, — ставити на перший план єдність поняття інституту в широкому розумінні, протиставляючи його простим випадковим відносинам, які не копіюються із структурою моделі, і відсувати на другий план протиставлення «організацій» і структурних систем без відповідної матеріальної організації». Подібне трактування інституту приводить до помітного розширення. Так, Дюверже розглядає в якості інституту статус особи, і, соціальні класи, що до нього було поза рамками теорії інститутів.

Аналізуючи другий елемент інституту, — колективні уявлення, вірування, — Дюверже зазначає, що немає значення, відповідають ці уявлення реальності, чи вони ілюзорні, суттєве те узгодження, яке вони привносять у соціальну групу. Він аргументовано доводить, що всі інститути є одночасно структурна модель і сукупність колективних уявлень, які мають більший або менший зв'язок з цінностями. Таким чином, підкреслює Дюверже, всі інститути більш-менш прямо співвідносяться із системою цінностей.

Виходячи із розробок свого бачення політичних інститутів, Дюверже намагається сформулювати інституційну концепцію держави і влади. Він схиляється до існуючої на той час думки, що держава — це інституціоналізована влада, або такий інститут, у якому втілюється влада.

Влада, за Дюверже, обов'язково містить два елементи. З однієї сторони, це «матеріальний примус», а з іншої — переконання, віра з боку підлеглих, що таке похвально, справедливо, законно. За відсутності другого елемента про владу не може бути мови: це лише панування. Але походження влади Дюверже не пояснює. У свідомості людей влада звична, «вони знаходять владу в суспільстві, де вони живуть, як знаходять дощ, вітер, сонце у фізичному світі». Для нього вивчення феномену влади зводиться, насамперед, до спостереження за її проявами.

Вчений докладає багато зусиль, щоб виявити особливості держави, визначальні характеристики, особливості державної влади.

М. Дюверже виділяє дві відмінні риси держави порівняно з іншими інститутами — наявність у ній організації й інтенсивну солідарність його членів. Виникнення інституту держави зумовлено необхідністю виразити загальні потреби й інтереси, чого не могли зробити колишні інститути: потреби в безпеці, дотриманні прав і воля індивідів, збереженні громадянського світу і правопорядку.

Перевага держави в реалізації загальних цілей і інтересів була зв'язана з тим, що, по-перше, вона відрізняється високою спеціалізацією і поділом праці між правлячими. Законодавці виробляють правові норми, адміністратори застосовують їх до членів суспільства, судді контролюють виконання правових норм із боку громадян і влади. По-друге, держава має великі матеріальні й інші ресурси для перетворення своїх рішень. Наприклад, тільки держава володіє сучасною армією і поліцією, здатними виявитися вирішальним аргументом у випадку відкритого соціального конфлікту. По-третє, в розпорядженні держави мається широка й організована система санкцій, що дозволяють їй домагатися покори від своїх членів. Однак можливості примусу недостатні для організації такої форми спілкування, як держава.

Інтегруючими елементами держави, за М. Дюверже, є пріоритетність національних зв'язків порівняно зі зв'язками іншого роду, солідарність між особами і групами однієї національності, що вступають у спілкування. Причини національної солідарності відносяться до сфери вірувань. Переважно на віруваннях учасників державного спілкування засноване функціонування влади поряд із примусом. Першим елементом державної влади М. Дюверже вважає вірування в необхідність існування влади взагалі. Ідея вождя, авторитету, влади, зауважує він, «представляється, в всякому разі, на перший погляд, абсурдною, оскільки скрізь бачать вождя». Другим елементом влади є вірування в легітимність державної влади. Це не якась, властива владі як такій, а лише зовнішня її оцінка, що вкладається в суспільній свідомості. Ідея легітимності влади, за М. Дюверже, формується володарюючим класом і, принаймні, частково, нав'язується класу, над яким він панує. Важливу роль у формуванні ідеї легітимності має концепція права. Саме юридична процедура, що додає владі інституціонального характеру, робить її легітимною в очах громадян.

Однак легітимність влади ще не означає її ефективності, тобто здатності задовольняти потреби основних груп населення, оперативно реагувати на різні вимоги громадян, забезпечувати соціально-політичну стабільність у суспільстві. Здатність держави бути ефективною значною мірою залежить від принципів організації інститутів законодавчої, виконавчої і судової влади. Способи формування вищої державної влади, принципи організації інститутів та їхні взаємини з громадянами виражаються єдиним поняттям «форма правління».

Теорія політичних партій. Книга Дюверже «Політичні партії» завдяки глобальному характеру теми, широті і різноманітності емпіричної бази і рівню теоретичного дослідження набула світового значення. Вона заслужено принесла авторові репутацію творця сучасної теорії політичних партій.

Перш ніж з'ясувати теорію політичних партій, необхідно з'ясувати декілька положень, які пронизують усю працю, визначають її місце в сучасній політології.

Перше. Ця праця є продовженням і певною мірою завершенням того блискучого ряду досліджень політичної організації суспільства і демократії, які в кінці XIX — початку XX ст. були відкриті працями Е. Дюркгейма, М. Вебера, Р. Міхельса і інших ви-

датних мислителів. Спираючись на цей фундамент, Дюверже по-новому підійшов до самого поняття сучасної політичної партії. Сучасні партії, за Дюверже, — це ті партії, які утворюються в епоху становлення всезагального виборчого права як єдиного способу легітимізації влади і якісного розширення прав парламенту; вони виникли в нерозривному зв'язку з крахом феодальних режимів, станово-ієрархічної структури середньовічного суспільства, авторитарної політичної влади і цензових виборчих режимів.

Необхідно особливо підкреслити, що сучасна партія для Дюверже — це не якийсь один визначений тип (наприклад, масові соціалістичні партії, як йому інколи приписують, хоча ці партії з їхньою сильною організацією, дисципліною, а головне «народним способом» фінансування виборчих кампаній замість звернення за милостиною до грошовитих мішків і здатністю демократичного оновлення політичної еліти він дійсно розглядає як найбільш адекватно відповідні епосі демократії і вважає їх виникнення справжньою революцією). Сучасна партія, згідно з Дюверже, — це партія, яка спроможна реалізувати всезагальне виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом нормального використання інститутів демократичного суспільства. Дюверже, на відміну від близьких і давніх попередників, розглядає сучасну політичну партію не як ідейну спільність, «доктринальну» (ліберальна концепція влади), а насамперед — як спільність структурно-функціональну. Не припинюючи ні ролі ідей, доктрин, ні соціально-класової диференціації, він формує свої ключові положення: сутність сучасних політичних партій повніше і глибше всього розкривається в їх організації; партія є спільність на базі чітко визначеної організаційної структури; характер цих базових структурних одиниць і спосіб їх інтеграції в єдине ціле самим суттєвим чином впливає на її соціально-класовий склад і доктринальну єдність; ефективність діяльності партії найбільш безпосередньо визначається самою стійкою характеристикою партії — її базовою організаційною структурою.

Саме головні історичні типи елементарних базових утворень, що лежать в основі сучасних політичних партій, способи їх інтеграції в єдину цілісну партійну спільність досліджуються в першій частині вказаної роботи Дюверже. При цьому такі структури — комітет, секцію, ячейку, міліцію (військові формування) — він розглядає не просто як історичний континуум таких структур, які виникають і змінюють одна одну, як інколи стверджують. Набір якісних характеристик, що забезпечують можливість реалізації всезагального виборчого права, надзвичайно широкий і варіабельний. Відносна самостійність соціальних явищ і особлива творча активність людини як суб'єкта соціально-політичного життя до того, що кожна реально існуюча партія неодмінно виступає як унікальна точка перетину принципів і закономірностей самих різноманітних історично створених типів структур. У нині існуючих партіях завжди прослідковуються риси і комітетів, і секцій і т. д. Хоча в них завжди можна і потрібно виділити домінуючу, системоутворюючу структуру, яка визначає саму сутність, форму і стиль кожної партії.

У другій частині Дюверже, на базі великого конкретно-історичного матеріалу, який включає в себе історію політичних партій різних країн і континентів — від Америки до Австралії — аналізує партійні структури в ширшому, який до нього не розглядався, аспекті: він досліджує партійні системи (двопартійність, багатопартійність, однопартійність), природно-історичні умови, конкретні шляхи і фактори їх становлення (головним серед них Дюверже вважає виборчу систему); далі, союзи партій — їхні причини, закономірності, характер політичної поведінки і еволюції

партій в рамках цих союзів; і, нарешті, характер взаємодії політичних партій і політичних режимів, різноманітні практичні модифікації реального розподілу влад, що є наслідком конкретного співвідношення сил в залежності від наслідків виборів. Спеціально розглядаються такі форми реалізації влади, як домінування і чергування партій, особлива роль опозиції. Іншими словами, в даному першоджерелі міститься широке коло понять і категорій, які міцно влилися і становлять інструментарій сучасної політології.

Насамперед, слід підкреслити, що ядром прийнятої сьогодні класифікації партій, яка була запропонована Дюверже. За організаційною будовою він їх поділяє на два основних типи: кадрові і масові.

Кадрові партії виникли на початку ХХ ст. на основі електоральних комісій у «низах» та парламентських груп у «верхах». Кадрові партії не мають інституту фіксованого членства і членських внесків, діють переважно під час передвиборних кампаній через професійних і громадських активістів. Кадрові партії — це передусім партії впливових людей, котрі мають авторитет і можуть розраховувати на підтримку. Первинними осередками таких партій є комітети виборчого округу чи району, які намагаються залучити під час виборів якомога більше своїх прихильників. Кадрові партії мало займаються розробкою ідеологічних доктрин, а здебільшого керуються виборчим прагматизмом.

Масові партії об'єднують велику кількість людей, що гуртуються у первинних структурах, мають фіксоване членство. Основне джерело їх фінансування — членські внески. Діяльність цих партій має здебільшого ідеологічний характер і відзначається активною виборчою боротьбою. Керівництво в масових партіях здійснюють професійні політики та постійні управлінські партійні кадри. Ці партії вимагають у своїх членів пристрасності і лояльності, а також активної участі в партійному житті. За структурою серед масових партій розрізняють соціал-демократичні, комуністичні (ленінські) і фашистські. Масові партії, як правило, забюрократизовані, спостерігається сильний розрив між партійними масами і партійною елітою.

Партії комуністичного і фашистського типів — суворо централізовані та ієрархізовані, вимагають залізної дисципліни від своїх членів, сповідують культ вождя. Структурні підрозділи партій фашистського типу здебільшого воєнізовані, що забезпечує їм активні й рішучі дії у боротьбі з противниками.

Ці два типи партій відрізняються характером зв'язку громадянина з партією та своєю внутрішньою структурою. Відносини людини з будь-якою партією можна проілюструвати на схемі.

- А — електорат
- В — симпатки
- С — члени партії
- Д — активісти і функціонери

(((А ((В ((С (Д
(кожне коло має різний колір або розмальовку).

Найменше коло (на схемі Д) утворюють активісти і функціонери партії, для яких вона — смисл їхнього політичного життя або роботи, вони забезпечують організаційну і пропагандистську, а також і ідеологічну діяльність. Коло С — члени партії, які сплачують у її фонд внески і мають реєстраційний документ. Третє коло (В) —

симпатки партії; вони надають їй всебічну підтримку і беруть участь у всебічних об'єднаннях — молодіжних, жіночих, спортивних і т. д. Найбільше коло (А) — виборці партії, чия прив'язка до неї більше всього обмежена голосуванням на її користь.

Дюверже підкреслює, що в кадрових партіях зазвичай немає чіткого, постійного членства і статусу індивідуального учасника, а також централізованої структури. Партійний курс виробляють впливові боси. Схему таких партій можна визначити як $A + B + D$.

«Концентрична» структура масових партій (може бути) доповнена їх постійними членами + С. Вони досить централізовані, засновані на ієрархії від нижнього рівня місцевих організацій до вищих органів партії і фінансуються за рахунок партійних внесків. Важливим показником впливу партій, за Дюверже, виступає індекс членства: співвідношення між числом виборців і членів даної партії (A/C). Пізніше він скорегував свою схему, визнавши факт існування непрямих партій (лейбористи в Англії: людина спочатку вступає до профспілки і автоматично вважається членом партії, якщо прямо від цього не відмовляється).

Вчений також зазначає, що за внутрішньою будовою відрізняються партії із сильною та слабкою структурою. В першому випадку внутрішньопартійна дисципліна, яка фіксується в статутах, приписує всім депутатам підкорятися розпорядженням парламентської групи і керівних органів партії. Слабоструктурована партія означає, що її парламентарі мають майже повну свободу голосування.

Тому коли йдеться не про період, а про сутність і необхідність партій у суспільстві, в державному управлінні політолог Дюверже надає особливої уваги. Він пише: «Але чи буде більш задовільним режим без партій — ось у чому дійсно проблема... Чи буде свобода забезпечена надійніше, якщо уряд виявиться перед обличчям розрізнених індивідів, необ'єднаних у політичні формування?». Для відповіді на це питання нам варто пригадати, що ми щойно розлучилися з наївним уявленням про демократію. Значить, продовжує Дюверже, нам повинно бути зрозуміло, чому справжня демократія неможлива без партій. Головне призначення політичних партій — це створення нових еліт. При будь-якому іншому політичному режимі ми будемо мати справу з спадкоємністю привілейованих еліт. Тому, скажемо, диктатура з єдиною масовою партією куди прогресивніше і ближче до демократії, ніж диктатура без партій особистого або військового типу.

Дюверже стверджував, що режим без партій забезпечує увічнення керівних еліт, сформованих за правом народження і багатства чи посади. Безпартійний режим — неминуче режим консервативний, переконаний Дюверже, він ще далі від демократії, ніж однопартійний.

Щодо необхідності існування партій як явища, треба відзначити, що партії виконують дуже багато корисних для суспільства функцій. Політичні партії є практичними засобами, що відкривають канали зв'язку серед різних соціальних груп, виявляють і репрезентують їхні інтереси, які виражають об'єднаний політичний вибір їхніх членів і прихильників.

Отже, природа політичних партій полягає в тому, що вони об'єднують у своїй структурі громадян певних соціальних верств і груп, а також завдяки цій структурі партії беруть участь у процесах здобуття, утримання та впливу на державну владу. Політичні партії є важливими виразниками інтересів соціальних класів, верств і груп, трансформуючи велику кількість цих різноманітних і специфічних потреб і

вимог у більш системні, зручні для оперування пакети пропозицій. Проте в той час як групи тиску лише виражають певні інтереси, політичні партії відбирають, раціоналізують і впорядковують інтереси, як правило, різних груп, об'єднуючи їх у єдину систему. Фактично партія виступає важливим фактором у визначенні, відборі, систематизації і вираженні суспільних інтересів у політиці.

Також партія виконує роль каналу вираження та формування ідей, цілей, завдань тощо, який спрямований як угору, до вершини владної піраміди у державі, так і вниз — до найнижчих соціальних верств, та є визначальним для політичного управління в суспільстві. М. Дюверже вважав, що партійна система менше є відбитком громадської думки, ніж громадська думка проекцією партійної системи. Політичні партії були головними рушійними силами у революційних перетвореннях сучасної доби. Іншими словами, політичні партії задають напрямок та беруть або прагнуть брати активну участь у здійсненні державної політики. При цьому Дюверже розглядає партію не як спільноту ідейну чи соціально класову, а як систему систем, яка в той же час є частиною системи більш високого рівня — партійної. Наявність великої кількості партій передбачає об'єднання їх в систему, яка визначала б місце цих партій в політичній системі та форми їх взаємодії.

В основу типології партійних систем Дюверже поклав кількісний критерій. Залежно від кількості партій він виділив однопартійні (неконкурентні) системи, які поділяються на деспотичні і демократичні різновиди; багатопартійні (конкурентні — з однією домінують партією), двопартійні (біпартійні) і мультипартійні. У дослідженні ролі політичних партій у виборчому процесі. Дюверже відмітив досить тісний взаємозв'язок між партійною та виборчою системами. На думку М. Дюверже, вони взаємозалежні і можуть впливати на розвиток та форму одна одної.

З його досліджень випливає, що мажоритарна система в один тур призводить до двопартійності. І навпаки мажоритарне голосування в два тура і система пропорційного представництва призводять до багатопартійності. Винятком з цього правила можна означити лише ситуацію в Бельгії в кінці XIX — на початку XX ст. В той період для Бельгії була характерна класична двопартійність, і виникнення в той час соціалізму, викликало процес витіснення ліберальної партії, призупинений введенням пропорційної системи. Тим не менше другий тур там існував. У Бельгії другий тур хоч і передбачався законом, але практично ніколи не проводився, оскільки вже в першому турі змагалися тільки дві партії. Це було зумовлено політичною ситуацією, що історично склалася в Бельгії на той час. Вплив церкви, що створила католицьку партію, її сильна внутрішньопартійна дисципліна та розвинена інфраструктура стримували лібералів від розбіжностей, які могли б призвести до розколу. Цей випадок дуже добре підкреслює взаємозалежність політичних явищ: якщо виборча система впливає на організацію партій, то й остання зворотно впливає на виборчу систему. Саме так у Бельгії двопартійна система виключала проведення другого туру.

Як свідчить історичний досвід, двопартійна система формується, як правило, тільки в країнах з мажоритарною системою голосування в один тур. М. Дюверже відзначає, що цьому сприяють принаймні два фактори. Перший — «технічний». Він полягає в тому, що третя партія завжди буває слабо представлена в парламенті тому, що кількість місць, одержаних у законодавчому органі, буде значно менша від кількості одержаних партією голосів, «ефект недопредставництва»). Другий — «психологічний» — виборець вважає за краще віддати свій голос за того, хто має реальний успіх; навіть якщо йому доведеться здійснювати свій вибір на основі

принципу: з двох бід — меншу. Звідси — відсутність практичного інтересу в масового виборця до нових або слабких партій.

Що стосується впливу виборчої системи на взаємовідносини між партіями, то слід відзначити, що вони завжди носять характер конкуренції, оскільки ці відносини створюються і існують як знаряддя в демократичній боротьбі за оволодіння політичною владою, або за участь у ній. В той же час суперництво партій в політичному житті може складатися в різних формах: відкрите протистояння, тимчасова згода, передвиборний альянс, урядовий союз. Характер партійних відносин великою мірою визначається історичними і соціально-економічними умовами країн, національними особливостями, ідеологічними симпатіями та багатьма іншими факторами і не в останню чергу — виборчими системами.

З цього приводу політолог підкреслює, що конфліктність партійних систем приймає різні форми: від жорсткого протистояння до взаємних поступок і укладання союзів. Нерідко стверджується, що ці форми взаємовідносин визначаються відмінностями в партійних програмах та ідеологічних доктринах: якщо між партіями не досягається парламентської або урядової згоди, причина — в непримиренності ідейно-політичних поглядів.

С підстави стверджувати, що не дивлячись на явне протистояння партій у рамках двопартійної системи, неминучим буде зростання їхньої подібності. Партії в передвиборній боротьбі роблять акцент не на залученні голосів своїх твердих прибічників, які проголосують за них у будь-якому випадку, а на тих, хто вагається, хто знаходиться не на політичних полюсах, а в центрі. В програмних заявах цих партій не буває крайнощів, акценти зміщуються з ідеологічних цінностей на проблеми, які хвилюють пересічного громадянина.

При багатопартійній системі вагання виборців, які не визначилися, відбувається, як правило, також між двома партіями, достатньо близькими за ідеологічною орієнтацією. Виникає декілька (залежно від кількості партій) осередків вагання, між якими розподіляється вся маса тих, хто не визначився. В підсумку, в орбіту діяльності партії потрапляє значно менша кількість виборців, що є її потенційними прихильниками. Щоб утримати своїх постійних виборців, не дати супернику їх переорієнтувати, партія прагне зберегти своє обличчя, показати свою відмінність шляхом пропаганди ідеологічних цінностей, та своїх політичних ідеалів. В результаті суперництво ідей, доктрин, поглядів стає характерним для партійної боротьби в рамках багатопартійності.

Аналізуючи роль виборчого процесу в формуванні партійних систем, взаємодію партійних і виборчих систем, Дюверже зазначив, що необхідно враховувати нові тенденції в еволюції сучасних політичних партій, які особливо рельєфно проявляються в розвинутих країнах Заходу. Аналіз цих тенденцій свідчить, що в названих країнах соціальні і політичні конфлікти концентруються навколо основних полюсів, які в сфері ідеології умовно можна визначити як консерватизм, лібералізм і соціал-демократизм. У той же час існують соціально-політичні сили, які орієнтуються на правий і лівий варіанти радикалізму, які виступають на користь виходу за межі пануючої політичної системи. Слід також підкреслити, що нездоланної перешкоди між ними не існує. В усіх головних партіях індустріально розвинутих країн є певне сполучення демократичних, ліберальних і консервативних елементів.

Отже, в більшості партій спостерігається тенденція орієнтації не просто на традиційно «свої» групи виборців, а й на електорат, на який претендують і інші партії.

В результаті чого більшість великих політичних партій, в тому числі і соціал-демократичні, по суті справи, перестали бути чисто класовими і перетворилися в «загальнонародні» або, як їх ще називають «партії для всіх». Все це примушує партії як лівої так і правої орієнтації формулювати позиції з багатьох питань так, щоб залучити на свій бік нові групи виборців, включати до програм відповідні вимоги, що вносять додатковий елемент невизначеності і нестабільності соціальної бази, а отже, і результатів виборів.

Важливе місце в політичній теорії Дюверже належить з'ясуванню сутності і місця в політичному житті «груп тиску». Він вніс вагомий вклад, підвівши ризику багатьох дискусійних питань. На противагу тим вченим, що вважали термін «групи тиску» неадекватним та пропонували замінити його терміном «групи інтересів» (чи «зацікавлені групи»), Дюверже свідомо ввів його як синонім «політичних груп інтересів». При цьому французький вчений провів чітку мету всередині груп тиску. Він поділив їх на ексклюзивні (*exclusive pressure groups*), тобто такі, для яких взаємодія з інститутами держави є єдиною функцією, та неповні (*partial pressure groups*), тобто ті, в яких взаємодія з інститутами є лише частиною їхньої активності, яких у реальному житті більше. Виділивши ці дві групи тиску в самостійну політичну структуру, Дюверже звернув свою увагу на проблему псевдогруп тиску. Він відніс до них ті організації, які хоча й впливають на владу, але по суті не виражають загального інтересу. Саме за цієї причини, наголошує він, вони не можуть бути віднесені до справжніх груп тиску. Саме Дюверже належить ідея про чітке розмежування політичних партій та груп тиску. При цьому вчений не тільки сформулював критерій цього розподілу (який нині є загальноприйнятим у політичній науці), а й розглянув різноманітні варіанти переходу груп тиску в політичній партії.

Визначаючи поняття «групи тиску», Дюверже, насамперед, протиставляє його поняттю «партії». Якщо партії намагаються завоювати і використати владу; то групи тиску не беруть участі в прямій боротьбі за владу, вони впливають на владу, знаходячись поза нею, здійснюють на неї тиск. Групи тиску домагаються впливу на людей влади, але не протиставляють людей влади.

Вчений відрізняє організації, які діють виключно в політичній сфері (наприклад, «Парламентська асоціація по захисту свободи освіти» у Франції), і організації, для яких політичний тиск становить лише частину їхньої активності (профспілки, молодіжні рухи, церква, письменницькі організації). З точки зору структури Дюверже розділяє групи тиску на масові (профспілки, молодіжні рухи, організації ветеранів війни) і кадрові (організації патронажу, профспілки працівників вищої школи). До третього типу груп тиску він відносить різні науково-дослідні центри, рекламні агентства і т. д.

Розглядаючи форму діяльності груп тиску, він відрізняє пряму дію (урядові демарші) і дію через громадську думку (страйки, маніфестації). Дюверже погоджувався з думкою інших політологів про такі форми дії груп тиску на рівні міністрів вищої адміністрації, підкуп посадових осіб і т. д.

Отже, праці Дюверже «Політичні партії», «Вплив виборчих систем на політичне життя» та інші присвячені походженню та суті політичних партій, законам їх розвитку і функціонування в рамках різних політичних режимів і виборчих систем. Ці праці стали класичними, перекладені багатьма мовами світу і принесли їй автору репутацію творця сучасної теорії політичних партій. Роботи Моріса Дюверже — це справді енциклопедія знань, які необхідні для свідомих дій у складному світі полі-

тичного життя та для впливу на еволюцію такого важливого та специфічного елемента політичного життя суспільства, як політична партія.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

М. ДЮВЕРЖЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ И КОНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ПРАВО

Ни термин «институт», ни термин «политический» совершенно точного значения не имеют: в этом-то и кроется трудность определения понятия политических институтов. Для начала попытаемся выделить конкретное, объективное и научное понятие «политические институты», а потом покажем, какими преимуществами оборачивается употребление этого выражения вместо термина «конституционное право» и наряду с ним.

[...] Поначалу, как указывается в словаре Литре, слово «институты» означало «все, что изобретено и установлено людьми в отличие оттого, что дано от природы»: сексуальный акт, например, есть природный феномен, а брак существует как институт. Для Дюркгейма и его последователей, наоборот, институтами являются идеи, верования, обычаи, социальная практика, которые индивид получает в готовом виде; это — «*вполностью институционализированная* совокупность действий или идей, которые индивиды обнаруживают перед собой и которые в той или иной степени им навязаны»; таким образом, институты вовсе не противопоставлены природе, они — естественные факты социального универсума. И все же определение Дюркгейма чересчур общее. Думается, что термин «институты» можно было бы резервировать для обозначения совокупности идей, верований, обычаев, составляющих упорядоченное и организованное целое (например, брак, семья, выборы, правительство, собственность и т. д.). Удовольствуемся временно этим понятием. [...]

Что касается понятия «политический», то и тут ясности не больше: по сути оно относится к двум разнопорядковым феноменам.

А. Одни, исходя из этимологии слова, называют политическими институтами институты государства (от греческого «полис» — город — государство — более или менее соответствующее тому, что мы сегодня называем государством), т. е. институты некой человеческой общности, наилучшим на сегодняшний момент образом организованной и усовершенствованной. [...]

Б. Другие относят понятие «политический» к тому основополагающему общественному явлению, которое Дюги называл «разделением на управляющих и управляемых». В любой человеческой группировке есть две категории людей: те, кто командуют, и те, кто подчиняются; те, кто отдают приказы, и те, кто им повинуются; начальники и подчиненные, управляющие и управляемые. Это фундаментальное различие существует в семье, в самоуправляющейся единице, в государстве, в ассоциациях, в религиозных братствах, в церквях и т. д. Политическими называют такие институты, которые затрагивают правителей и их власть, руководителей и их полномочия.

[...] а) Консервативное понимание политических институтов в XIX в. В XIX в. люди охотно противопоставляли термин «институты» термину «конституция». Первым они обозначали те социальные и политические структуры, которые были порождены традицией, историей, нравами, привычками; вторым — подчеркивали вторжение воли, нацеленной на придание политической власти рациональной и крепкой организации. Либералы требовали конституции; консерваторы утверждали верховенство институтов, рассматриваемых ими как «естественные», над конструкциями, полагаемыми как «искусственные». В то же время последние противились изменением и реформам, ущемляющим их интересы. Восхваляя рациональную политическую структуру, утвержденную официальным документом, их противники, напротив, хотели одним ударом опрокинуть установленные институты и заменить их другими, имеющими иное содержание. Так, термины «конституция» и «конституционное право» получили новаторское звучание, в то время как термин «политические институты» имел консервативный оттенок: установить конституцию означало в каком-то смысле совершить «Революцию посредством Права».

Сегодня многое изменилось, по крайней мере в политически развитых странах (в других ситуациях такая же, как в Европе XIX в.). Марксистский анализ распространил идею, частично верную, о том, что либеральный, парламентский способ правления, установленный конституционным путем, используется «буржуазией» для поддержания своего господства над «пролетариатом» и для сохранения существующего общественного строя. С другой стороны, этот анализ настаивал на том, что право и конституция являются частью общественной «надстройкой», базис которой образован экономическими институтами. Приверженность конституционным текстам принимает сегодня, таким образом, более или менее консервативный характер. В XIX в. конституций требовали левые партии: ныне о них вспоминают скорее правые партии.

б) *Научное понимание политических институтов в настоящее время.* [...] Параллельно описанной выше эволюции происходила другая. Противопоставление «институтов» и «конституций» более не означает, что акцент делается на традициях вопреки изменениям, на прошлом в противовес реформам: суть в том, что акцент ставится на реальную и конкретную организацию обществ, а не на юридические установления, которые мы пытаемся к ним приложить, не достигая этого полностью. Это в какой-то степени противостояние факта и права.

Данная эволюция отражает современное развитие социальных наук. Сегодня человеческое общество и его институты рассматриваются как объект науки: в течение последних пятидесяти лет шло мощное развитие методов научного наблюдения за общественными явлениями. Конечно, юридические феномены занимают важное место среди общественных явлений, но не только они. К тому же в праве нужно различать то, что является эффективно применимым, и то, что таковым не является. Закон, юридическое установление, Конституция являются не выражением реального, но попыткой упорядочения реального, попыткой, которая никогда не удается полностью.

Мы видим, таким образом, точное значение термина «политические институты». [...] Это значит, что мы не должны более придерживаться юридического анализа политических институтов, а должны включать его в более полный и объемный анализ социологического характера — анализ, присущий *политической науке*. [...] Эта новая ориентация влечет за собой два фундаментальных последствия:

а) первое — она подводит к *расширению поля традиционного исследования*: отныне мы будем изучать не только те политические институты, которые регламентированы правом, но и те, которые полностью или частично правом игнорируются, те, которые существуют вне права: например, политические партии, общественное мнение, пропаганду, прессу, «группу давления» и т. д.;

б) второе — новая ориентация обязывает к *изменению точки зрения внутри традиционного поля исследования*: даже те политические институты, которые регламентированы правом — установлены Конституцией или законами, ее дополняющими, — не должны более изучаться в юридическом аспекте; отныне нужно пытаться определить, в какой мере они функционируют в соответствии с правом, а в какой — ускользают от него; необходимо определить их действительное значение, опираясь на факты, а не ограничиваться анализом теоретической важности, которую им придают юридические тексты.

[...] Совокупность политических институтов, действующих в данной стране в данный момент, составляет «политический режим»; в каком-то смысле политические режимы — это звезды, звездами в которых являются политические институты. [...]

Выражение «общая теория» употребляется нами не в философском, а в научном смысле. Речь идет не об абстрактных рассуждениях о том, какой политический режим является наилучшим по отношению к заранее определенной системе ценностей, а о сравнительном исследовании существующих политических режимов, с тем чтобы выявить общие черты и различия и на этом основании выстроить типологию, настолько далекую от искусственности, насколько это вообще возможно.

Не будем рассматривать влияние, власть с философской или метафизической точек зрения. Не будем задаваться вопросом о том, оправдана ли эта власть теоретически или нет, приедем ли с позиций разума то, что одни люди командуют другими. Существование власти установлено во всех человеческих сообществах, особенно в национальных государствах — нациях: посмотрим же, с помощью каких практических средств эта власть заставляет уважать себя, какими способами она добивается повиновения. Первостепенное значение для этого имеют доктрины, рассматривающие природу власти: они представляют собой один из тех

способов, которыми власть добивается послушания (или, напротив, одно из препятствий эму послушанию). Власть не просто материальный факт, «вещь», как сказал бы Дюркгейм: она глубоко проникнута идеями, верованиями, коллективными представлениями. То, что люди думают о власти, является одной из ее фундаментальных основ.

Среди этих верований и коллективных представлений идея прав современных, особенно этических, обществ играет основополагающую роль. Для современного общества власть в государстве должна осуществляться в правовых формах, в соответствии с правовыми процедурами: власть должна соответствовать некоей концепции права. Подобная связь власти и права постоянно ставит под сомнение в СССР, в коммунистических учениях: однако она остается глубоко укорененной в верованиях западного человека, этому необходимо рассмотреть ее отдельно.

С другой стороны, понятие государства-нации, т. е. социального пространства, на котором власть организована наилучшим образом и осуществляется наиболее полно, подвергается ожесточенным нападениям со стороны федералистских теорий, постоянно укрепляющих свои позиции. Некоторое обесценение государства обязывает нас поставить вопрос о властях предречащих и сравнить тех, кто правит государством, с теми, кто управляет различными социальными группами.

[...] Напомним, что данная проблема рассматривается здесь под углом зрения фактов, а не теорий. Мы не пытаемся выяснить, является ли власть логически, доктринально обоснованной в соответствии с той или иной концепцией мира и человека. Мы лишь пытаемся описывать и анализировать конкретные основания власти. Вопрос не стоит: нужно или не нужно подчиняться власти? Мы хотим узнать, в какой мере люди действительно подчиняются и по каким конкретным причинам это происходит.

Ответить на поставленный таким образом вопрос непросто. Эта фундаментальная проблема политической науки является одной из более сложных: будь она полностью прояснена, политика достигла бы своей главной цели — познания природы власти. До этого еще далеко. Поэтому большая часть рассуждений, которые последуют ниже, будет иметь весьма общий и достаточно поэтический характер.

Для удобства изложения проведем различие между двумя большими категориями оснований власти: к одной категории относятся основания, исходящие от принуждения, к другой — те, что примыкают к верованиям. Однако эта классификация является весьма произвольной: на самом деле верования используются в качестве элементов принуждения, а принуждение редко применяется в чистом виде, вне связи с верованиями. В действительности принуждение и основания как основания власти тесно переплетены друг с другом, будем неустанно повторять, что власть как любой общественный феномен неотделима от идеологии, мифов, коллективных представлений, создаваемых людьми в отношении власти.

[...] Термин «принуждение» используется здесь в достаточно широком и, следовательно, неопределенном смысле: он обозначает всякий внешний по отношению к индивиду фактор, оказывающий на него давление в направлении подчинения правителям. Речь может идти о принуждении чисто материальном и физическом (полиция или армия), о принуждении психологическом или психосоциологическом, являющемся результатом давления обычаев или действия пропаганды.

Суммируя, попытаемся выделить среди этих форм принуждения, ее социальное давление, материальное принуждение со стороны властей, пропаганду властей (или принуждение с помощью убеждения: принуждение с анестезией).

[...] Мы подчиняемся руководителям какой-либо социальной группы в силу того, что группа в целом побуждает к повиновению: авторитет, власть основываются прежде всего на этом коллективном безличном принуждении, которое не всегда осознается как принуждение теми, кто его испытывает; впрочем, по мере привыкания к принуждению оно становится для них естественным. Конформизм представляет собой один из фундаментальных источников подчинения власти.

а) *«Естественный» характер подчинения.* Во Франции много говорят о «фрондерском» характере индивидов, их естественной предрасположенности к непослушанию, везде в «запрещенном направлении», уклонению от уплаты налогов, сопротивлению приказам начальства. Достаточно представить себе сложность поддержания порядка в классе и склонность школьников к шуму и толкотне, чтобы с первого же взгляда усомниться в естественном характере подчинения.

И тем не менее это соответствует истине. Заметим сначала, что дух гражданского неповиновения неодинаково развит в разных странах и что особенно он силен во Франции, главным образом на Юге (как и у всех народов Средиземноморья), а поездка в Великобританию, Нидерланды или Скандинавию продемонстрирует естественный характер повиновения властям. Добавим к этому, что во Франции, как и у других наций подобного типа, сопротивление государственной власти соседствует с подчинением авторитету других социальных групп — к примеру, семейных или религиозных. Это просто может быть признаком слабости уз национальной солидарности. Но в любом случае в обычное время это сопротивление весьма ограничено. Жутьничают в мелочах, но в целом повинуются.

Нужно, впрочем, договориться о смысле, который мы вкладываем в слово «естественный». С социологической точки зрения под «естественным» понимается то, что соответствует общепринятому поведению. «Естественным» является то, что совпадает со среднестатистическими значениями. Очевидно, что в обычное время бунтари и неслухи составляют крошечное меньшинство во всех социальных группах. И речь идет не только об «активных бунтарях», приводящих свои действия в соответствие с намерениями, но и о «пассивных», которые хотели бы послушаться, но не решаются из-за страха перед государственным принуждением. Конечно, множество людей ругают «власть», «правительство», «министров» и т. д., но они имеют претензии к форме или существу их действий, а не к самому факту их существования. Они выражают несогласие по поводу личности и поведения людей, стоящих у власти, но не ставят под сомнение само существование власти, которой следует подчиниться. [...]

б) *Факторы естественного подчинения.* Здесь мы ограничимся несколькими общими предположениями. Похоже, что, рациональные факторы имеют меньшее значение, чем факторы иррациональные.

1. *Рациональные факторы.* Размышляя, люди приходят к признанию необходимости власти и подчинения. Они легко понимают, что ни одна социальная группа не может существовать без власти, которая бы поддерживала в ней минимум порядка. В крайнем случае в полной анархии можно жить вдвоем или втроем: для ста человек это становится совершенно невозможным. Так, отмечая пользу власти, люди приходят к тому, что начинают рассматривать ее как естественную.

Рациональный фактор не является, наверное, самым значимым: на основании опыта он дает оправдание необходимости подчинения власти и позволяет каждому примирить совесть с деяниями. Но факт естественного подчинения, безусловно, предшествует любым рассуждениям. Сначала люди естественным образом подчиняются, а затем оправдывают свое подчинение.

2. *Иррациональные факторы.* Основную роль здесь, похоже, играют традиция и воспитание. Властям подчиняются потому, что таков обычай. Руководителей принимают потому, что они были всегда и их авторитет предстает в качестве такого же необсуждаемого и естественного феномена, как вода, огонь, дождь или град. (N. 13.: «естественное» здесь употребляется не в социологическом, а в обычном смысле.) Мысль о том, что можно жить без руководителя, большинству даже не приходит в голову, ибо ни одна конкретная вещь на эту мысль не наводит (а те, кого она посещает, считают ее нелепицей, абсурдом, несуществующим мечтанием). Социальная действительность — такая, какой она прямо и непосредственно познается людьми, — содержит в себе идею руководства, авторитета, властвования.

Воспитание значительно усиливает это чувство послушания. С самого раннего возраста маленького человека учат подчиняться воле родителей, слушаться их указаний: в обществе детей и родителей первые являются управляемыми, вторые — управляющими. Затем школа с ее учителями, воспитателями, директорами, с ее системой санкций и принуждений крепко вдвливает чувство власти и повиновения. Нравственное и религиозное воспитание (а также преподавание истории) дополняет это общее образование. По мере того, как ребенок развивается и осознает окружающее его общество, разворачивающийся перед ним спектакль устоявшейся и всеохватывающей власти подхватывает эстафету, переданную родителями и учителями. Приученный к послушанию, ребенок видит, что оно присутствует везде. Юношеское стремление к самостоятельности приведет подростка лишь к утверждению его равенства с прежними руководителями (учителями и родителями): это значит, что теперь он будет повиноваться тем же руководителям, что и они, без посредников.

[...] Общее социальное давление подписывается и усиливается материальным принуждением правителей. Власть не является, как наивно полагают некоторые, чисто силовым фено-

меном: ее формирует множество других составляющих. Иногда даже кажется, что сила здесь играет относительно второстепенную роль: когда власти необходимо применить силу для достижения повиновения, это значит, что ее основания пошатнулись; диктатура, как мы увидим дальше, — это болезнь власти, пронзющая из ослабления верований, которые ее обычно поддерживают.

Между тем сила, бесспорно, играет важную роль в этой области. Государство опирается не только на человека с ружьем, но без него нет государства. Необходимо выделить внутри этих силовых феноменов несколько элементов, варьирующихся в зависимости от типа общества.

а) *Физическое принуждение.* В чистом виде проявляется в физическом превосходстве. Когда самый мускулистый становится во главе ватаги мальчишек или хулиганов, тогда и проявляет себя самый простейший феномен властвования. Подобным же образом эта примитивная сила присутствует и во власти отца над ребенком, мужа над женой, учителя над учеником.

Однако в более сложном и более цивилизованном обществе физическая сила дематериализуется и интеллектуализуется: с одной стороны, в дело вмешиваются ловкость и ум, с другой — техника и организация. В рамках современных государств, например, физическое принуждение приняло более тонкую форму *уголовных процедур и полицейских акций*, не претерпев при этом глубинных изменений: в случае конфликта между управляющими и управляемыми последнее слово остается за первыми, так как они могут физически принудить вторых подчиниться своей воле. Тюрьмы, пытки («рукоприкладство» как смягченная форма пыток), казни, присутствующие в уголовных кодексах и полицейской практике всех государств, являются средствами физического принуждения. Полицейские дубинки и пистолеты — даже армейские танки и пулеметы в случае революции — имеют ту же природу. За красными мантиями судей и интеллектуальными построениями юристов всегда скрывается элемент насилия. И те, кто это отрицает, часто являются наилучшими пособниками насилия, помогая скрывать под маской ягненка волчьи зубы.

б) *Принуждение личным воздействием.* В небольших социальных группах «личное воздействие» руководителей играет важную роль в обеспечении послушания: на членов групп давит своего рода моральное принуждение. Термин «воздействие», используемый в повседневном языке, имеет очень неопределенное значение; мы намеренно отказались его уточнять, ибо он обозначает такой же неопределенный, но реальный феномен.

В школах есть учителя, у которых не шумят не потому, что они строже наказывают, и не потому, что они более знающие и интересные люди, а просто потому, что они «пользуются авторитетом». Подобным же образом не всегда самый сильный или самый умный оказывается во главе компании играющих сорванцов или банды злоумышленников, нарушающих законы: во главе становится тот, кто имеет наибольший «авторитет». «Личное воздействие» можно было бы сравнить с «шаманством»: этим понятием некоторые племена обозначают таинственную способность, заставляющую повиноваться определенному колдуну, вождю.

В больших сообществах, таких, как нации, «личное воздействие», «шаманство» играют менее важную роль, ибо власть институционализована и менее персонализирована: прямой контакт между руководителем и теми, кем он руководит, весьма незначителен. Для восполнения в дело вступает пропаганда. [...] Можно было бы предположить, что современная техника в какой-то мере возвращает «личному воздействию» былую значимость: фотография, кино, телевидение восстанавливают личный контакт между вождем и массами (улыбка Рузвельта). Но подобный контакт скорее иллюзорен, чем реален. Прежде всего потому, что эффективная власть принадлежит больше институтам, чем правителям; потому также, что этот контакт посредством имиджа подменяет действительное влияние внешним видом, который более зависит от артистических способностей человека, чем от собственно «шаманства». Разумеется, сохраняется влияние руководителя на своих близких, его власть над своими сотрудниками: но это — скорее проблема внутренней организации властных институтов, чем собственно оснований властвования. [...]

в) *Экономическое принуждение.* Экономическое принуждение очень близко по своему происхождению к физическому. Тот, кто может лишить человека средств к существованию, легко добывается его повиновения. Сколько рабочих и служащих подчиняются своему патрону по этой фундаментальной причине?

К тому же политическая власть и экономическое принуждение тесно связаны. По общему правилу во все исторические эпохи класс, владеющий средствами производства и богатством,

обладает и политическим влиянием и удерживает власть. Феодализм отдал государство в руки земельных собственников в ту эпоху, когда основным источником богатства была земля. Карл Маркс охарактеризовал современное ему государство как инструмент господства промышленной и торговой буржуазии в эпоху, когда основой богатства стали промышленность и торговля: политические свободы, официально признанные за всеми гражданами, были скорее формальными, нежели реальными, для тех, кто не имел экономической возможности ими воспользоваться. [...] Когда изучаешь реальное и конкретное функционирование современных обществ, то поражаешься той огромной роли, которую за юридическим и конституционным фасадом играют в них деньги. Деньги, конечно, являются не единственным, но основным источником власти. Тема «всевластия денег», так часто звучащая в литературе, несет в себе глубокую истину.

Без сомнения, экономическая и политическая власть не обязательно концентрируются в одних и тех же руках. Верно, что в либеральных государствах XIX в. «власть денег» существовала практически в чистом виде. Сегодня это уже не столь верно: профсоюзы, рабочие партии, разного рода группы, высокопоставленные чиновники образуют большое число центров силы, соперничающих с финансовыми и промышленными магнатами. Ситуация подобного «плюрализма» гарантирует, впрочем, некоторую свободу. Но она очень хрупка: само развитие техники побуждает ко все большему вмешательству государства в экономику, что порождает тенденцию к концентрации политической и экономической власти в невиданных ранее размерах. [...]

г) *Принуждение организацией.* Наряду с традиционными и классическими формами принуждения, которые только что были рассмотрены, мы сегодня обнаруживаем появление новых, менее прямых, более замаскированных и, без сомнения, более эффективных форм принуждения (в силу того, что они менее заметны для тех, кто подвергается их воздействию).

Сегодня разработаны технологии объединения людей в рамках ассоциаций и коллективных организаций, позволяющие добиваться подчинения тем более полного, что оно приемлемо и желанно теми, кто подчиняется. Здесь невозможно дать даже общее описание этих технологий, наилучшими образцами которых являются профсоюзы, но особенно некоторые политические партии — например коммунистическая: чересчур схематизируя различные элементы этой организации, мы рискуем исказить очень сложную и неоднозначную действительность. Разделенность людей на небольшие, но очень сплоченные первичные организации (например, коммунистические ячейки), изолированность каждой из этих первичных групп от остальных системой «вертикальных связей», систематическое использование делегирования власти и непрямого голосования, практически приводящих к образованию класса кооптированных и дисциплинированных руководителей, полупрофессионалов («внутренней партии»), сочетание подлинной и серьезной дискуссии с практикой единогласного принятия решений, выполняемых с железной неукоснительностью, — все эти разнообразные элементы (да и многие другие) формируют предельно крепкую и сплоченную социальную арматуру, позволяющую организовывать большие массы людей и устанавливать над ними предельно сильную власть.

Речь здесь не идет о принуждении в прямом смысле слова, предполагающем внешнее воздействие на принуждаемого: ведь система позволяет руководителям все время «прислушиваться к массам», сохранять близость к управляемым и знать их чаяния, чтобы таким образом выражать волю людей, одновременно управляя ими. С другой стороны, система прочно опирается на пропаганду, технология которой тесно связана с ее собственной.

[...] Вторая мировая война и современные тоталитарные режимы служат прекрасной иллюстрацией эффективности пропаганды. В наши дни она получила еще большее развитие, так как достижения общественных наук и психологии позволили лучше понять побудительные причины человеческой деятельности и воздействовать на них. Пропаганда, однако, существовала всегда.

• а) *Классическая пропаганда.* Пропаганду можно определить как усилие, совершаемое правительством для того, чтобы убедить управляемых подчиниться ему. Вместо того чтобы принуждать, следует убеждать: в действительности же способы, применяемые для достижения такого убеждения, делают его разновидностью косвенного принуждения. Отсюда и вытекает определение пропаганды, данное одним из современных авторов: «насилование толпы».

Когда правительство убеждает своих подданных подчиняться с помощью внушаемого им страха, речь идет не о пропаганде, а о простом и чистом принуждении. Однако разделяющая

их граница неопределенна. «Показать свою силу для того, чтобы не пришлось ее применять» — эта формула Льюте уже приближается к пропаганде. Когда демонстрируют (или делают вид, что демонстрируют) отсутствующую силу, граница пересечена. [...] То же происходит, когда пытаются внушить почитание или обожание, основанное на естественном или сверхъестественном превосходстве, а не страх, основанный на материальной силе. В этом смысле все методы, используемые правителями для укрепления своего престижа, относятся к пропаганде (вера в свое предназначение, непогрешимость, великолепие костюмов, пышность декора, церемониал и т. п.). Но собственно пропаганда служит главным образом для того, чтобы убедить управляемых в том, что их правительство является лучшим из всех возможных и что благодаря ему они живут счастливо, гораздо счастливее, чем при любом другом правительстве, потому что оно борется за справедливость, изобилие, равенство, свободу и т. д. (в зависимости от исторической эпохи и народных чаяний акцент делается на ту или иную из основополагающих добродетелей).

Почти все правительства использовали пропаганду подобным образом, но вплоть до наших дней лишь немногие делали это систематически, прибегая к услугам специально поставленных к этой работе людей. Немаловажную в данной области роль играли писатели (и в целом творческая публика, интеллектуалы), а также духовенство. [...]

• б) *Современная пропаганда.* С распространением образования и введением всеобщего избирательного права стало необходимым убеждать не только «просвещенную элиту», но и народные массы. Открытия в области социальной психологии позволили это сделать. Исключительный успех методов американской рекламы, базирующихся на тех же принципах, убедил в эффективности системы: современное государство перенесло их в сферу политики и приспособило к ней.

Однако пропаганда меняется в зависимости от политического режима. [...] В западных демократических государствах она, как правило, развита менее, чем в странах с авторитарной структурой: наличие оппозиции, старательно критикующей правительство, стесняет ее развитие; достаточно развитое общественное мнение заставляет, с другой стороны, прибегать к тонкостям и предосторожностям. Глубокое различие существует и между пропагандой фашистских и пропагандой коммунистических режимов: основанная на всесторонне разработанном, интеллектуально обеспеченном учении, коммунистическая пропаганда делает главную ставку на разум, понимание. Тем не менее сходство методов, используемых различными государствами во внешнеполитической пропаганде (признанной укрепить их международный авторитет), показывает глубокое единство технологий современной пропаганды.

[...] Как уже было сказано, феномен власти проявляется во всех человеческих сообществах. Каждое из них образует рамки, внутри которых осуществляется власть: в семье — власть отца, в профсоюзе — его лидера, в ассоциации — председателя, в коммуне — мэра, в церкви — папы и т. д. Все эти группы не отделены друг от друга: напротив — соединены сложными зависимостями. Между ними существует определенная субординация, в соответствии с которой руководители одной группы имеют преимущества перед другими группами. Таким образом, власть не распределена строго поровну и в неизменных объемах между разными социальными группами.

Друкується за: Антології мирової політичної думки: В 5 т. — М., 1997. Т. 2. — С. 644—655.

4. КОНСОЦІАЛЬНА(СПІВСУСПІЛЬНА) ДЕМОКРАТІЯ АРЕНДТА ЛЕЙПХАРТА

ДОВІДКА

Лейпхарт Арендт народився в 1936 р. в Голландії. Сучасний американський спеціаліст з проблем демократії, компаративістики. Характерною особливістю творчості Лейпхарта є побудова теоретичних конструкцій на основі узагальнення величезного емпіричного матеріалу. Його перу належать такі праці: «Демократія: зразки мажоритарного і погоджувального правління у двадцяти одній країні» (1984),

«Політика узгодження: плюралізм і демократія в Нідерландах» (1968), «Демократія в плюралістичних суспільствах: порівняльне дослідження» (1977) та ін.

Лейпхарт досить критично ставиться до пануючих теорій політичного розвитку. Він вважає їх аморфними і невизначеними через те, що в них в якості центральних містяться в основному такі два параметри: демократизація і створення нації, з необхідним доповненням — розподілом функцій інститутів і формуванням ефективних спеціалізованих структур. Він не погоджується з таким підходом. По-перше, демократизація й інші характеристики розвитку, зазвичай, розуміються як результат розвитку нації. «Визнання важливості національної інтеграції», — пише він, як фактора політичного розвитку інколи призводить до того, що між двома концепціями ставиться знак рівності: політичний розвиток і створення нації. Подібна трактовка, на його думку, звужує рамки самого розвитку. По-друге, з цього не завжди обґрунтованого передбачення випливають конкретні рекомендації: національне об'єднання повинно стати пріоритетною метою і головним завданням для керівників країн, що розвиваються. Але ситуації в них можуть суттєво відрізнятися. По-третє, зазвичай вважається, що процес національного будівництва передбачає викорінення первинної субнаціональної ідентифікації і заміну її відданістю нації. Тому Лейпхарт обґрунтовує свої принципи функціонування демократії в неоднорідних суспільствах.

Теорія консоціальної (співсуспільної) демократії. Лейпхарт у праці «Демократія в багатоскладових суспільствах» аналізує усі точки зору, які існують у літературі. Зокрема, він зауважує, що перед кожним мультикультурним співсуспільством в умовах переходу до демократії стоїть нелегке питання — як представити інтереси етнічних груп у політичному просторі. Демократи реалізують мажоритарну систему: одна людина — один голос. Але тоді представницькі органи влади ніколи не зможуть враховувати інтереси меншостей. Починаються конфлікти, сепаратизм, які, найчастіше, переборюються взагалі не демократичними способами. Є вчені, які взагалі вважають, що «етнічно плюралістичні суспільства не створюють позитивне середовище для демократії». Але реальна більшість держав, які вважаються демократіями, поліетнічні та знайшли способи відповісти на виклик меншостей. Інші пропонують інтегральний спосіб, який передбачає розподіл владних можливостей, створення передвиборчих коаліцій між етнічними общинами, поліетнічних партій, які засновані на інтересах, які виходять «за межі етнічної приналежності», стимулювання міжетнічного співробітництва. Попри ці та інші наукові спроби, розв'язати проблему демократичного розвитку неоднорідних суспільств, Лейпхарт вирішив за допомогою створеної ним теорії консоціальної демократії. Він визначає таку демократію за допомогою чотирьох головних ознак, які поділяє на дві головні та дві допоміжні: головні — «велика коаліція» і «автономія сегментів», а допоміжні — «пропорційність» і «право вето». Під сегментами автор розуміє певні сукупності індивідів, які являють собою організовані або неорганізовані групи, які відрізняються між собою за мовними, культурними, релігійними, етнічними та іншими принципами, уподоблюють різні погляди і мають різні інтереси.

Велика коаліція. Її сутністю є те, що політичні лідери всіх основних сегментів багатоскладового суспільства співпрацюють в управлінні державою в рамках великої коаліції. Цей принцип може контрастувати з тією системою демократії, для якої характерний розподіл політичної еліти на уряд, який спирається на парламентську більшість, і на впливову опозицію. Найбільш яскравим прикладом такого устрою є британська демократія, а тому модель «уряд проти опозиції» Лейпхарт називає «британською». Стиль політичного управління при багатоскладовій моделі засно-

ваній на поєднанні інтересів, зокрема, в «британській моделі» — на конкурентному або змагальному принципі.

Функції великої коаліції Лейпхарт пояснює через розгляд їх у контексті протистоячих один одному принципів консенсусу і правління більшості в рамках нормативної теорії. З однієї сторони, широка згода всіх громадян виглядає більш демократично ніж влада більшості. Але з іншого боку, єдина реальна альтернатива влади більшості — влада меншості або, в кращому випадку, право меншості накладати вето. У більшості випадків ця дилема вирішується встановленням принципу простої більшості, а за більш важливими питаннями, принципом кваліфікованої більшості. Цей принцип на практиці спрацьовує ефективніше там, де розбіг думок не дуже великий. Але в політичній системі з чітко вираженими суперечностями і потенційно ворожими один одному групами населення прийняття практично будь-якого рішення може стати грою з надзвичайно високими ставками, і тоді влада більшості ставить під загрозу цілісність і благополуччя системи в цілому.

Лейпхарт пропонує два шляхи для перетворення меншості в більшість. Перший, коли значна кількість нестійких у своїх думках виборців може різко змінити своє ставлення до існуючої влади і віддати голоси не тільки партіям або партії, яка утримує владу, а опозиції, і тим самим дати їй більшість, яка необхідна для формування уряду. Другий, коли можлива система ротації, при якій впродовж декількох років кожна партія буде по чергово входити до уряду.

Далі Лейпхарт зазначає, що перший механізм не може задовільно діяти в багатонаціональному суспільстві, оскільки протиріччя між його сегментами з великою ймовірністю будуть поширюватись і на політичну сферу. Другий може спрацювати там, де існують не менше трьох партій меншості, які не мають завчасно майбутніх партнерів можливої коаліції.

Право вето. З цим принципом Лейпхарт пов'язує такий стан, коли головна мета права вето меншості концентрується в реальному захисті прав меншин. Це означає, що таке право надається кожному сегменту захищати себе і вручає його і безпеку кожного у ті єдині руки, які тільки й можуть надійно забезпечити їх — в його власні руки. Але Лейпхарт вбачає також у ньому найбільшу небезпеку саме тому, що це право може створювати такі ж складності співпраці в рамках великої коаліції, до яких може привести і нехтування думкою меншості. Разом з тим він зауважує, що ці складнощі можуть бути не такими складними, якщо будуть враховувати такі моменти: 1) якщо вето має взаємний характер, всі групи, що належать до меншості, володіють ним і здатні його застосувати; 2) усвідомлення того, що сам факт право вето завжди є в арсеналі доступних засобів, що надає меншості відчуття впевненості тим самим знижує його ймовірність застосування на практиці; 3) кожний член сегмента розуміє і усвідомлює небезпеку глухого кута, до якого може привести необдумане застосування право вето. Тому, на думку Лейпхарта, взаємне вето буде або неформальним, неписаним дорученням, або офіційно оформленим правилом, яке закріплюється конституційно. Принцип пропорційності, за Лейпхартом, також являє собою певне відхилення від принципу влади більшості. Це є метод, за допомогою якого між сегментами розподіляються посади в системі державної служби, а також обмежені фінансові ресурси у формі державних субсидій. Цей принцип за суттю є нейтральним і неупередженим способом розподілу і ліквідації з процесу прийняття рішень багатьох проблем. Його найважливіша функція: при прийнятті політичних рішень, пов'язаних із розподілом політичного впливу, всі сегменти повинні бути не просто представлені, а представлені пропорційно.

Автономія сегментів і федералізм. Це, за Лейпхартом, по суті самоуправління меншості в сфері своїх інтересів, що є логічним наслідком принципу великої коаліції. З усіх питань загального характеру рішення приймається сегментами спільно на началах пропорційності влади. Але з окремих питань право прийняття рішень може бути передане окремим сегментам. При цьому слід підкреслити, що делегування сегментам прав вироблення і перетворення життя політичних рішень спільно з пропорційним розподілом державних засобів між сегментами є, на думку Лейпхарта, могутнім стимулом до становлення організацій, які представляють інтереси сегментів. Одним із аспектів багатостанового суспільства є те, що межі між сегментами переносяться і на інститути громадянського суспільства. Під останнім Лейпхарт розуміє людську спільноту на певній стадії розвитку, яка включає в себе добровільно сформовані недержавні структури в економічній, політичній, соціальній, духовній й інших сферах життєдіяльності суспільства.

Слід особливо підкреслити, що Лейпхарт передбачає критику своєї теорії: з боку певних наукових дослідників, і вказує на можливі аспекти за якими буде здійснюватися така критика. Він зауважує, що найбільш серйозна критика може бути стосовно можливості його моделі підтримувати політичний порядок і політичну стабільність. Окремі риси консоціальної демократії, підкреслює вчений, можуть стати причиною її неефективності і нездатності швидко приймати необхідні рішення, зокрема:

1) те, що на практиці при владі великої коаліції процес прийняття рішень проходить дуже повільно;

2) те, що взаємне вето небезпечно тим, що процес прийняття рішень може бути паралізованим;

3) те, що практика використання пропорційності при призначенні на державну службу визначає, що належність до певної групи буде ставати важливішою, ніж самі характеристики кандидатів;

4) те, що автономія сегментів у буквальному сенсі дорого коштує: вона вимагає створення нових ланок в ланцюгу державного апарату, рівно як і створення самостійних структур управління для кожного сегменту.

Принцип функціонування демократій у неоднорідних суспільствах. Лейпхарт вважає, що демократія може бути визначена не тільки як керування за допомогою народу, але також, відповідно до знаменитого формулювання Президента Авраама Лінкольна, як керування відповідно до народних побажань. . . , демократичні режими характеризуються не абсолютним, але високим ступенем відповідальності: їхні дії знаходяться у відносно близькій відповідності з побажаннями відносної більшості громадян протягом тривалого проміжку часу.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

А. ЛЕЙПХАРТ. СООБЩЕСТВЕННАЯ ДЕМОКРАТИЯ

Сообщественную демократию можно определить через четыре ее характера! Их элемента, из которых первым и самым важным является осуществление власти большой коалицией политических лидеров всех значительных сегментов многосоставного общества. Она может выступать в нескольких различных формах, например, как кабинет большой коалиции в парламентской системе, как «большой» совет или комитет с широким объемом совещательных функций, или большая

коалиция с участием президента и высших должностных лиц к президентской системе. Три других важных элемента общественной демократии — это 1) взаимное вето или правило «совпадающего большинства», выступающие как дополнительная гарантия жизненно важных интересов меньшинства; 2) пропорциональности как главный принцип политического представительства, растре деления постов в государственном аппарате и средств государственного бюджета; 3) высокая степень автономности каждого сегмента в управлении своими внутренними делами.

БОЛЬШАЯ КОАЛИЦИЯ

Важнейшая характерная черта общественной демократии состоит в том что политические лидеры всех значительных сегментов многосоставного общества сотрудничают в управлении страной в рамках большой коалиции. Этот принцип может контрастировать с той системой демократии, для которой характерно разделение политической элиты на правительство, опирающееся только на парламентское большинство, и на влиятельную оппозицию. Самый яркий пример последнего типа являет собой британская демократия, поэтому модель «правительство против оппозиции» далее будет именоваться британской. Стиль политического управления в общественной модели основан на объединении интересов; в британской модели — на конкурентном, или, говоря словами Мартина О. Хейслера, «соре в понедельном» принципе¹.

Создание большой коалиции нарушает правило, согласно которому кабинет в парламентских системах должен иметь, и обычно имеет, поддержку большинства, но не подавляющего большинства. Малая коалиция допускает существование эффективной демократической оппозиции, а кроме того, она легче формируется, поскольку требует примирения меньшего числа различных точек зрения и интересов. Это опирающееся на здравый смысл замечание согласуется и с «принципом размерности» Уильяма Х. Райкера, основанным на положении теории игр. Данный принцип гласит: «В игре с N участниками, построенной на принципе нулевой суммы (т.е. общая сумма выигрыша равна общей сумме проигрыша), где допустимы соглашения между игроками о разделе выигрыша и где игроки руководствуются, рациональным расчетом и обладают полной информацией создаются минимальные по количеству участников коалиции, способные выиграть». Применительно к аналогичным ситуациям в общественной жизни это означает, что игроки создают коалицию с таким количеством участников, которое, по их мнению, обеспечит им победу, но не больше.

АВТОНОМИЯ СЕГМЕНТОВ И ФЕДЕРАЛИЗМ

Последнее отклонение от власти большинства составляет автономия сегментов, т.е. самоуправление меньшинств в сфере своих исключительных интересов, что представляется логическим следствием принципа большой коалиции. По всем вопросам общего характера решения должны приниматься сегментами совместно на началах пропорциональности влияния. Однако по другим вопросам право принятия и исполнения решений может быть предоставлено отдельным сегментам.

Делегирование сегментам прав выработки и претворения в жизнь политических решений вкупе с пропорциональным распределением государственных средств между сегментами — мощный стимул к становлению различных организаций, представляющих интересы сегментов. Одним из аспектов определения многосоставного общества является то, что границы между сегментами переносятся и на институты гражданского общества. Это означает, что автономия сегментов усиливает многосоставность и без того неоднородного общества. Даалдер выступил с критикой той интерпретации голландского «школьного пакта» и избирательного законодательства 1917 г., которую давала им большая коалиция с участием лидеров партий, созданная на принципах пропорциональности: участники коалиции рассматривали пакт как реакцию на возникшую по этим проблемам напряженность в отношениях между субкультурами. «Великое умиротворение 1917 г. было не реакцией на голландское *verzuiling* (противоречия между сегментами), но во многих отношениях — лишь прелюдией к ним. Только после 1917 г. различные группы голландского общества начали создавать влиятельные организации для защиты своих интересов». В принципе, здесь нет противоречия. «Столпы» как сложившиеся субкультуры с

¹ Heisler M. O. (ed.) Politics in Europe: Structures and Process in Some Postindustrial Democracies. New York: Mc Kay, 1974. P. 92.

собственными, зачастую не совпадавшими интересами существовали и до 1917 г., но их институциональные структуры многократно усилились благодаря автономии субкультур и пропорциональному распределению субсидий после 1917 г. Природе сообщественной демократии вполне соответствует то, что, по крайней мере в своей начальной фазе, она делает многосоставное общество еще более неоднородным. Смысл ее не в устранении и не в ослаблении различий между сегментами, а в открытом признании их и превращении в конструктивные элементы стабильной демократии.

Особой формой автономии сегментов является федерализм, хотя, разумеется, федерализм может существовать и в не многосоставных обществах. В теории федерализм имеет много важных параллелей с сообщественностью; причем, это не только предоставление автономии составным частям государства, что является наиболее важной отличительной чертой федерализма, но и завышенное представительство малых образований в «федеральной» палате парламента. Теорию федерализма, таким образом, можно рассматривать как ограниченный и особый вид теории сообщественности. Аналогичным образом, федерализм можно считать и сообщественным методом для тех многосоставных обществ, которые являются «федеративными», т.е. обществами, в которых каждый сегмент сосредоточен на определенной территории и отделен от других сегментов, или, другими словами, обществами, в которых границы между сегментами совпадают с границами между регионами. Поскольку управление на региональном уровне практически всегда организуется в соответствии с такими границами, постольку федерализм представляется весьма перспективным способом воплощения в жизнь идеи автономии сегментов.

И наоборот, концепцию автономии сегментов можно рассматривать как общий вывод из идеи федерализма. Практически именно такая попытка разработать систему внутритерриториального федерализма была предпринята Отто Бауэром и Карлом Реннером при решении международных проблем в Австро-Венгерской империи. В противовес обычному территориальному принципу они назвали свое предложение федерализмом на основе «личностного принципа». Согласно этому принципу, каждый гражданин получал право заявить, к какой национальности он хочет принадлежать, а национальности становились автономными (*культурными общностями*). Бауэр проводил параллель между предполагаемыми культурными общностями и часто сосуществующими религиозными общинами католиков, протестантов и иудеев, независимыми в ведении дел, касающихся религии. В европейских сообщественных демократиях существенную роль сыграли оба типа федерализма — и территориальный, и внутритерриториальный. Первый тип прежде всего важен для Швейцарии (эта тема будет рассмотрена более подробно в следующей главе) и, особенно после 1917 г., для Бельгии. Там, где сегменты не были территориально разделены, их автономия устанавливалась на основе личностного принципа. Так было в Нидерландах, Австрии и в Бельгии, в которых имели место религиозно-идеологические субкультуры, а не языковые общности. Австрия формально считается федеративной республикой, но автономия ее сегментов имеет преимущественно внутритерриториальный характер. Следует отметить, что хотя делегировать правительственные и административные полномочия проще компактно проживающим, а не территориально-смешанным группам населения (сегментам), тем не менее принцип автономии доказал свою ответственность и в том, и в другом случаях. Уровень автономии сегментов, особенно в сфере культуры, образования и средств коммуникации, в Нидерландах, Австрии и Бельгии весьма значителен.

ОТДЕЛЕНИЕ И РАЗДЕЛ

Одной из причин, по которым Эрик А. Нордлингер исключает федерализм как и автономии сегментов в целом из предложенного им набора средств урегулирования конфликтов в многосоставных обществах, является то, что они могут подтолкнуть государство к распаду. «Наделение территориально обособленных сегментов предполагаемой федерализмом долей самоуправления иногда придает им дополнительный стимул требовать большей автономии», а когда эти требования отвергаются, «могут последовать отделение и гражданская война». На подобный аргумент можно было бы ответить, что такое же замечание верно и относительно других элементов сообщественной демократии. Например, взаимное вето или угроза пустить его в ход могут применяться слишком часто и настойчиво одним из сегментов ради того, чтобы добиться для себя чрезмерных уступок, но злоупотребление правом вето способно спровоцировать силовой конфликт. Другая опасность заключается в настойчивом требовании одним из сегментов перехода от пропорционального к завышенному в свою пользу представительству даже тогда, когда это не оправданно объективно. Короче говоря, все сообщественные методы должны применяться с ос-

торожностью и сдержанностью. Наконец, трудно себе представить, что установление унитарной и централизованной демократической системы позволит предотвратить отделение одного из сегментов, если сепаратистские настроения в нем имеют достаточно прочную основу.

Более серьезное возражение по поводу аргумента Нордлингера состоит в том, что далеко не при всех обстоятельствах отделение следует считать нежелательным способом разрешения противоречий, возникающих в многосоставном обществе. Существуют три способа решения политических проблем в многосоставном обществе, которые не ставят демократию под угрозу: первый — устранить или существенно снизить неоднородность общества путем ассимиляции, но это метод с низкой вероятностью успеха, особенно в краткосрочной перспективе; второй — сообщественное решение, которое позволяет создать стабильную демократию, используя существующее разделение общества. В случае, если второй способ не имеет практических шансов на успех или он был испробован и закончился неудачей, единственной остающейся альтернативой является третий способ — уменьшить неоднородность общества путем разделения страны на два или более относительно однородных государства.

Сообщественная модель является промежуточной между унитарной британской моделью и моделью межгосударственных отношений: последнюю она напоминает особенно такими чертами, как взаимное вето и свобода действий участников. Выделение в суверенные государственные образования, разумеется, представляет шаг, выходящий далеко за рамки автономии сегментов, однако нельзя сказать, что такое решение несовместимо с основными посылами, на которых строится сообщественная модель. К сообщественной модели применим вывод Дж. С. Фернивала о том, что территориально смешанное многосоставное общество лишено преимуществ федерации, которая «может прибегнуть к специфическому лекарству (разделу)... если бремя союза становится невыносимым». Территориальная локализация сегментов многосоставного общества может рассматриваться не как источник проблем, а скорее как достоинство, позволяющее в рамках сообщественности преобразовать унитарное государство в федеративное и воспользоваться разделом в качестве крайней меры. Трудности чаще всего возникают тогда, когда сегменты территориально перемешаны. Подобное положение исключает возможность территориального федерализма как системы самоуправления сегментов и сводит выбор к формам ограниченной автономии. Раскол же приводит к образованию однородных (гомогенных) государств только в том случае, если он сопровождается переселением меньшинств.

Есть авторы, которые считают раздел целесообразным даже при очень болезненных последствиях. Яркий пример этого — предложение Луиса Уирта, высказанное им в конце второй мировой войны: «В период грядущего мирного урегулирования при определении межгосударственных границ было бы важно учитывать сложившееся расселение этнических групп, а если новые границы разделяют этнос, то следует быть готовыми к переселению людей и созданию сравнительно однородных в этническом отношении государств». В доказательство Л. Уирт ссылался на «ценный прецедент» «весьма успешного переселения турецкого, болгарского и греческого населения после греко-турецкой войны 1919—1923 гг.». Свои рассуждения он завершил следующим выводом: «В свете этих событий вопрос о меньшинствах не может более считаться неразрешимым». Более свежий пример — посвященная той же теме статья Нормана Паундса, в которой он хотя и признает сложность проблемы перемещения населения и нежелательность увеличения в мире числа малых государств, но тем не менее заключает, что «раздел и его последствия могут оказаться весьма умеренной платой за возможность избежать внутреннего противостояния и даже гражданской войны».

Вопрос о цене раздела и переселения с точки зрения не только необходимых материальных ресурсов, но и особенно связанных с этим человеческих страданий, разумеется, относителен. При его рассмотрении необходимо учитывать и потенциальные выгоды. Ясно, однако, что цену его записать нельзя. Вместе с тем, раздел необходимо рассматривать и как один из вероятных вариантов, заслуживающих, по крайней мере, непредвзятой оценки, правда, на такую оценку трудно рассчитывать при современном настроении политиков и ученых, выступающих против разделений. Как отмечал Сэмюэл П. Хантингтон, «предубеждение двадцатого века против политического развода, т.е. отделения, почти столь же сильно, как предубеждение XIX в. против развода супругов».

Там, где отделение возможно, сегодняшним политикам следовало бы относиться к нему с большей терпимостью». Преобладающая в академической среде настороженность в отношении политического развода основывается на традиционном положении теории международных отношений, согласно которому корень любого конфликта между государствами следует искать в отсутствии у них общего правительства. Хедли Булл — один из немногих теоретиков, который

четко выразил свое несогласие с этим широко распространенным мнением: «Как бы ни была велика степень риска, обычно связанного с существованием множества суверенных государств, она должна оцениваться в сравнении с той опасностью, которую неизбежно таят в себе попытки сохранить глубоко различные общности в пределах одного государства». В исследованиях проблем мирного урегулирования наблюдается аналогичная тенденция: скептически относиться к миру, достигнутому путем разделения потенциальных врагов (характерно, что такой мир именуется «негативным миром»), и стремиться к миру, основанному на взаимном доверии и симпатиях людей, живущих в едином, интегрированном и справедливом обществе (т.е. к «позитивному» миру).

НЕДОСТАТКИ СООБЩЕСТВЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ

Сообщественная модель служит не только эмпирически подтвержденным политическим стабильности ряда малых европейских демократий, но и нормативным образцом для многосоставных обществ в других частях света, поэтому представляется необходимым оценить ее реальные и мнимые слабости. Они могут быть двоякого рода: общественную демократию можно критиковать за то, что она не вполне демократична, и за то, что она не обладает достаточным потенциалом для создания на ее основе стабильной и эффективной системы власти.

Если считать наличие сильной оппозиции необходимым условием демократии, то общественная демократия, по определению, менее демократична, чем, скажем, британская модель «правительство против оппозиции»; правительство большой коалиции подразумевает либо относительно небольшую и слабую оппозицию, либо отсутствие оформленной оппозиции в законодательных органах. Такое предположение, однако, не совсем корректно: идея сильной политической оппозиции, имеющая реальный шанс воплотиться на практике в однородных обществах, не может служить критерием оценки политической системы многосоставных обществ. В неблагоприятных условиях раскола общественная демократия, пусть и далекая от абстрактного идеала, является наилучшим видом демократии, на который можно рассчитывать реально. Упомянутое возражение ошибочно еще и потому, что оно основано на предположении о чередовании партий у власти. Но, как уже было показано, границы сегментов постоянны, что препятствует перераспределению голосов избирателей между партиями. Не может считаться демократичным и постоянное отстранение одного или нескольких сегментов, составляющих меньшинство, от участия во власти. К тому же следует подчеркнуть, что большая коалиция не обязательно полностью исключает существование оппозиции. Коль скоро функционирует парламент или иной орган, перед которым коалиция ответственна, то критика может высказываться не только в ее адрес, но в первую очередь в адрес отдельных участников коалиции со стороны не входящих в нее партий. Это то, что австрийцы в эпоху большой коалиции между католиками и социалистами называли *Bereichsopposition* — «оппозиция тому, что делается под согласованной юрисдикцией другой партии».

Еще одна группа критических замечаний относительно общественной демократии сводится к тому, что при таком устройстве не в полной мере реализуется демократическая триада («свобода, равенство, братство»). Сегмент играет роль посредующей структуры между индивидом и обществом, а также властью, он в значительной мере сглаживает различия между индивидами и унифицирует общество. В этом смысле общественная модель близка в классификации Уильяма Корнхаузера «обществу общинного типа», в котором субнациональные общности являются «всеобъемлющими» в том смысле, что они «определяют все аспекты жизни своих членов». Однородность общества также может в определенной степени способствовать подавлению индивидуальной свободы. В этом нет парадокса: общественная демократия приводит к разделу многосоставного общества на более однородные и самодостаточные сегменты.

Разделение различных сегментов и автономия, которую они получают в ведении своих дел, тоже нарушают идеал равенства по крайней мере в двух отношениях. Во-первых, смысл общественной демократии заключается не столько в равенстве индивидов, сколько в равном или пропорциональном представительстве социальных групп. Во-вторых, изолированность и автономия сегментов могут служить препятствиями к достижению равенства в обществе в целом. Диспропорция между регионами обычно сильнее в демократиях с федеративным устройством, чем с унитарным, равно как она сильнее между государствами, нежели внутри федераций. И с этой точки зрения общественная модель занимает промежуточное положение между британской моделью и моделью международных отношений. Вместе с тем, автономность сегментов вполне совместима с равенством между ними. Организация, представляющие католическую, кальвинистскую и социалистическую субкультуры в Нидерландах, ведя борьбу, которая часто сравнивалась с освободительным движением, постепенно

смогли добиться своей цели — обеспечить полнокровное и равное участие сегментов в жизни голландской нации в рамках общественной демократии. Разделение общества на сегменты не вело и не ведет к неизбежности к неравенству, хотя такая тенденция и существует.

Если обратиться к третьему элементу демократической триады (братству), то с этой точки зрения общественность также не является идеальной формой организации власти. «Братство» предполагает «позитивный» мир, в сравнении с которым «негативный» мир общественной демократии явно проигрывает. Но преуменьшать важность мирного сосуществования нельзя. Существенным здесь является не то, какая из двух абстрактно сформулированных целей более желательна, а какая из них реально достижима. Позитивный мир, основанный на взаимном доверии, несомненно представляется достойной целью, к осуществлению которой стоит стремиться. Однако демократическое мирное сосуществование, очевидно, предпочтительнее, чем недемократичный мир или демократия в нестабильном обществе, раздираемом борьбой сегментов.

Последнее возражение по поводу недостаточной демократичности общественной демократии состоит в том, что подобная форма организации власти требует, по словам Нордлингера, «структурного доминирования элиты» и соответственно пассивной и подчиненной роли групп, не принадлежащих к ней. Политики сталкиваются с трудной проблемой: с одной стороны, им необходимо достигать политических договоренностей и идти на уступки лидерам, представляющим интересы других сегментов, а с другой стороны, они должны постоянно поддерживать и сохранять доверие к ним их собственной массовой базы. Способствовать решению такой задачи может достаточно независимое положение и широкие полномочия политиков, а также гарантии удержания ими своих позиций. Но это не подразумевает их полудиктаторских полномочий. Нордлингер считает, что структурное доминирование элит (не обязательно, более того — исключительно редко приводит к подавлению незлит. [Оно] обычно смягчается достаточно высокой чувствительностью системы к требованиям незлит. В открытых обществах незлитам обычно удается установить четкие пределы полномочий и власти своих лидеров». Сообщественная демократия также вполне совместима с достаточно высокой степенью вовлеченности граждан, не принадлежащих к элите, в организации, представляющие интересы сегментов, В. Р. Лорвин пишет, что на практике многосоставность в пяти малых европейских демократиях, которые он изучал, «имела следствием скорее расширение, а не снижение участия масс в добровольных общественных организациях». Одну из очевидных причин этого он видит в том, что «при прочих равных условиях, чем шире свобода создавать различного рода объединений социальной и экономической направленности, тем большее количество людей вовлекается в их деятельность». Более того, уровень элитарности общественной демократии следует оценивать в сравнении не с абстрактным (весьма наивным) идеалом равенства власти и политического участия всех граждан, а с той степенью доминирования элит, которая характерна для всех демократических режимов. При этом могут выявиться некоторые различия, но, во всяком случае, контраст между общественной демократией и другими видами демократических систем не будет слишком резким.

Пожалуй, наиболее серьезная и затрагивающая суть проблемы критика Сообщественной демократии касается не ее недемократического характера, а ее возможной неудачи в достижении и поддержании политической стабильности. Некоторые отличительные черты общественной демократии могут стать причиной ее неэффективности и неспособности быстро принимать необходимые решения: 1) на практике власть большой коалиции означает, что процесс принятия решений идет очень медленно. Соглашения гораздо легче достичь в коалиции с небольшим числом участников, чьи политические взгляды достаточно близки, нежели в большой коалиции, представляющей весь спектр многосоставного общества; это еще одна причина, по которой, *при прочих равных условиях*, минимальные, необходимые для достижения политического успеха коалиции будут создаваться чаще, чем большие коалиции; 2) взаимное вето чревато опасностью того, что процесс принятия решений будет вообще парализован. Это может привести к той самой стагнации, нестабильности, которую и призвана преодолеть общественная демократия; 3) практика использования принципа пропорциональности при назначении на государственную службу означает, что принадлежность к определенной группе становится важнее, чем личные качества кандидата, а это может снижать эффективность работы управленческого аппарата; 4) автономия сегментов в буквальном смысле дорого стоит: она требует увеличения числа звеньев государственного и управленческого аппарата, равно как и создания самостоятельных структур управления для каждого сегмента, что значительно удорожает общественную демократию как форму организации власти.

И все-таки самой сложной проблемой является утрата гибкости и темпов при принятии политических решений. В сравнении с ней проблемы неэффективности и высокой стоимости управ-

ления отходят на второй план. Однако следует отметить, что те же свойства общественной демократии, которые порождают вторую из названных проблем, могут одновременно способствовать повышению темпов и эффективности принятия

Основні поняття і категорії

- багатопартійна система;
- біпартизм;
- гегемонізм;
- демократія;
- дисципліна;
- інженерія виборча;
- консенсус;
- конституціоналізм;
- конфліктологія;
- однопартійна система;
- олігархія;
- партійна система;
- «партія влади»;
- партія політична;
- партологія;
- плюралізм політичний
- поліархія;
- теорія політична.

Багатопартійна система — цілісне утворення, що формується всередині політ. системи сусп-ва на основі усталених зв'язків між політ. партіями, які різняться між собою програмними настановами, тактикою, внутр. структурою. Б. с., будучи одним з критеріїв розвиненої політ. системи сусп-ва та її атрибутів, існує лише в дем. країнах з чітким правовим регулюванням соціального і політ. життя та наявністю громадян, сусп-ва. Разом з д-вою і громадськими орг-ціями вона покликана забезпечувати легітимну змінюваність, розвиток та стабільність, нормальне функціонування сусп-ва. історично склалися три типи Б. с: біпартизм — система, в якій визначальну роль відіграють дві осн. політ. партії, які, перемагаючи на виборах, по черзі приходять до влади; система «двох з половиною партій», коли жодна з двох найбільших партій не може отримати більшості в парламенті й одна з них утворює коаліцію з третьою для формування уряду (типова для сучасної Німеччини); поліпартизм — три і більше партій з приблизно однаковим за кількістю електоратом, жодна з яких не здатна на тривалий час одержувати підтримку більшості в парламенті й змушена формувати урядові коаліції (такі системи існують в Італії, Франції, Бельгії, Нідерландах та інших країнах). Виникнення і функціонування того чи іншого типу Б. с. пов'язане з існуючою в д-ві виборчою системою. Як правило, пропорційне представництво приводить до виникнення системи партій, незалежних одна від одної; мажоритарні однотурові вибори створюють систему типу партійного дуалізму (М. Дюверже). Перехід до змішаної виборчої системи посилює здатність парт. систем розвиватися в напрямі поліпартійності. Під впливом сучасних політ. процесів, за умов інтернаціоналізації політ. життя саме так еволюціонують парт. системи постсоціаліст. країн, зокрема України. Об'єктивну основу багатопартійної системи становлять: соціальна диференціація і стратифікація сусп-ва; наявність у сусп-ві соціально-політ. інтересів, спіль-

них для різних соціальних груп; існування конкуруючих груп, що борються за вплив у верхніх ешелонах влади й місц. органах. Б. с. виникають під впливом великої кількості змінних чинників — ідеологічних, соціальних, структурних, культурних та ін. Гол. передумовою виникнення парт. систем виступає процес демократизації політ. життя сусп-ва як діяльний стан політ. системи. У ній партії проявляють себе як вторинні суб'єкти політики і виконують функції нейтралізування або конвергування соціального плюралізму, що об'єктивно існує в сусп-ві; вони конкурують між собою, змагаючись за владу в державі.

Розвиток багатопартійності модифікує закони політ. боротьби, яка втрачає риси безпосередньої конфронтації соціальних і політ. суб'єктів у змаганні за держ. владу. Багатопартійність надає партіям, які діють у відповідній системі, рівні можливості залучення їх до політ. влади. Водночас вона не усуває повністю феномен відчуження партій від держ. влади, зокрема шляхом встановлення бар'єру для партій на виборах до представницьких органів. В управлінні держ. справами, як правило, беруть участь лише партії, здатні утворити уряд, всі інші слабкі партії намагаються відігравати свою принципову політ. роль в опозиції, Багатопартійність є неодмінною умовою демократичності політ. системи, але не кожна Б. с. може вважатись демократичною. Необхідною, визначальною умовою розвитку дем. процесу є тісний зв'язок політ. партій із широкими й представницькими соціальними силами, а також адекватне відображення політ. партіями інтересів цих сил і народних мас у цілому. Див. також Партії політичні в Україні, Партійна система, Партія політична, Плюралізм політичний. Політична система суспільства. Типологія політичних партій. (Друкється за: А. М. Макаров, Г. Ф. Біляков. Політологічний енциклопедичний словник.)

Біпартизм (від лат. bis — двічі і pars — частина, група; як синонім вживається також поняття «двопартійна система») партійна система, в якій визначальну роль відіграють дві осн. політ. партії, що, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Б. не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома осн. партіями, а жодна з інших партій не бере реальної участі в управлінні д-вою. Мажоритарна система виборів з одним туром голосування при Б. гарантує право на владу лише двом осн. партіям. Для Б. характерна відносна рівновага двох осн. партій, існування сильної опозиції партії, що зазнала поразки на виборах. Перемога на виборах однієї з партій забезпечує однорідну і стабільну парлам. більшість. Така система оптимально зближує інтереси партії та д-ви, забезпечує стабільність уряду, оскільки дозволяє йому функціонувати протягом усього строку повноважень парламенту. Б. не загрожує коаліційні кризи, він також зменшує ймовірність уряд. криз і підтримує громад. злагоду, оскільки виборці, що віддали голоси партії, яка зазнала поразки, зберігають надію на реванш під час наступних виборів. Типовий приклад Б. — парт. система США, в якій визначальну роль відіграють демократична і республіканська партії. Аналогічною є парт. система Канади. Європ. прикладом Б. може слугувати парт. система Великої Британії, де політ. боротьба розгортається між консервативною і лейбористською партіями. Особливістю виникнення Б. в США є те, що він склався в умовах класової невизначеності політ. партій, нечіткості їх розмежування, відносної однорідності політ. життя. Для умов соціального і політ. плюралізму, існуючого в більшості країн Європи, амер. модель Б. виявилась неприйнятною. Велика Британія поки що є винятком у цьому плані, проте і в ній є третя партія — лібералів, — яка протягом багатьох десятиліть хоч і не має ніяких шансів вибороти більшість парлам. мандатів, у ряді виборчих округів займає міцні позиції її проводить своїх депутатів у парламент. (Друкється П. П. Шляхтун. Політологічний енциклопедичний словник.)

Гегемонізм (від грец. hehemonia — керівництво, панування) — претензія якоїсь соціальної групи, верстви, класу, політичної сили, держави на корінну роль у суспільному процесі,

прагнення примусового встановлення диктату, нав'язування іншим своєї політики, єдиних для всіх ідеалів та цінностей, намагання особисто вирішувати питання, що стосуються всіх, видаючи себе за представника загального інтересу. Така амбіція верховенства більшою або меншою мірою є внутрішньо притаманною всім суб'єктам політичної взаємодії. Гегемонізм повних країн та народів був властивий Афінам, Македонії, Риму, Британії, Росії при формуванні імперій і національних держав. Прикладом гегемонізму є й політика диктатури пролетаріату, коли гегемонізм однієї верстви здобувався внаслідок вилучення з політичного життя інших, обмеження їх прав і свобод.

Гегемонія (грец. — провід, панування) — керівництво, домінуюче становище певного сусп. угруповання щодо інших подібних угруповань (напр. Г. буржуазії, пролетаріату) або однієї д-ви щодо інших д-в. Г. — це не влада як така, а поєднання двох засад — впливу і шерхності, що і часом переходить у панування — крайню фазу Г. Серед різновидів Г. (культурної, ідеологічної та ін.) політ. Г. найбільш виражена.

Г. в політиці спричиняє гегемонізм, що означає претенцію певної соціальної групи, верстви, класу, політ. партії, держави (на міжнар. арені) на керівну роль, першість у сусп. процесі; прагнення диктату, нав'язування іншим своєї політики, однакових для всіх ідеалів та цінностей; намагання одноосібно вирішувати питання, що стосуються всіх. Гегемонізм (регіональний чи світовий) є прямим антиподом рівності, свободи, демократії, проголошених у Декларації прав людини і громадянина, у Статуті ООН. Він заперечує передусім принципи суверенної рівності д-в. Досвід історії показує, що Г. неминує порушує баланс сил на світовій арені, веде до загострення міжнар. напруженості, поглиблення старих і виникнення нових конфліктних ситуацій і криз. В істор. минулому яскравим проявом Г. була політика гітлер. Німеччини, ко-муністичної Росії, мілітап. Японії, інших диктаторських режимів. В умовах сьогодення політика Г. проявляється у намірах і діях консервативних сил, апетити яких посилюються військово-пром. комплексами. Г. залишається серйозною перешкодою для забезпечення стабільності. Обмеження й усунення її можливе через зміцнення міжнар. рівноправного співробітництва, формування системи загальної глобальної безпеки. (Друкуються за: В. В. Медіссон. Політологічний енциклопедичний словник.)

Демократія (від грец. δῆμος — народ і κράτος — влада) — влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування держ. влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільною врядування.

Д. може виявлятися як у держ., так і в недерж. суспільно-політ. орг. формах (внутрипартійна, виробнича Д. та ін.), хоч найпоширенішим є її розуміння як держ. форми, форми політ. режиму на противагу антидем. режимам {авторитаризму, тоталітаризму, диктатурі, деспотизму, фашизму і т. ін.}. За формою і способом здійснення Д. поділяється на безпосередню (референдум, пряме голосування, все-нар. обговорення та ін.) і представницьку, коли рішення приймаються через депутатів та інших народних представників. Д. насамперед означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном, тобто суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, стосовно яких влада відіграє обслуговуючу роль. Ознакою Д. є визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів держ. влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення нього права у процедурах виборів, референдумів тощо. Ознакою дем. порядків при прийнятті рішень вважається чітке визначення проведення всіх процедур та процесів за допомогою регламентів. Цьому найбільше відповідає респ. форма держ. правління парлам. чи презид. типу. Д. передбачає процедури прийняття рішень відповідно до волі більшості із визнанням і

поважанням прав і потреб меншості, культуру дотримання закону й конст. порядку, толерантне, терпиме ставлення до інших думок і позицій, готовність до компромісу у розв'язанні спірних питань.

Справжня Д. є альтернативою як тоталітарно-авторитарному централізму, так і анархіст, децентралізму. Це такий стиль соціальних відносин, коли їхні учасники здатні свідомо й відповідально покласти на себе функції «центру», долати відчужене ставлення до всезагального Інтересу; коли авторитет сили чи майна витісняється авторитетом людяності, освіченості, компетентності тощо. Д. — це не тільки вільні вибори і верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а ще й жорстка система державної субординації із чітким розподілом повноважень, що дотримуються не тільки завдяки декретам і постановам, а й через силові структури верховних органів, обраних народом і підтримуваних ним» (А. Мігранян).

Легітимна влада дем. сусп-ва залежить від волевиявлення народу. Д. — не тільки справедливі, правові закони, не самі тільки розумно сконструйовані інститути та установи, а ще й демократично настроєне громадянство. Дем. закони та установи не діятимуть демократично, якщо відсутня дем. свідомість громадянства, дем. менталітет. Д. — не тільки участь у виборах і референдумах, а й згода народу жити за умов існуючої влади, виконувати, дотримуватися її настанов. Демократичність влади полягає в її відповідності внутрішньому естеству демосу. Демократичність політ. режиму може втілюватися у різних, не тільки республіканських, формах держ. правління (приміром, цілком демократичними вважаються парламентарні монархії в Швеції або Голландії). За су час. умов політ. демократизм, окрім іншого, означає: особисту, індивід, свободу людини; спосіб управління сусп. справами, певний режим, порядок здійснення влади; соціальна активність, участь громадян у житті д-ви, у розв'язанні сусп. проблем. Д. дає окремій особі певну міру свободи, право діяти на власний розсуд в особистому житті, свободу вибору і обрання представників влади, свободу слова тощо. Д. — безсумнівна цінність, яка не припускає жодних обмежень. На відміну від авторитарист. патерналізму, вона нічого не дарує, але гарантує можливість кожному самому захищати себе та свій добробут свої громадян, права, які є природними і невід'ємними. Д. — це наказ урядові не допускати таких порядків, які б обмежували права і свободи людей. Проте, коли Д. розуміють тільки як негативну, зворотну проекцію тоталітаризму (як тоталітаризм навпаки), вона перетворюється на охлократію. Найпершою умовою демократичності сусп-ва є дем. настроєність громадянства, відповідний рівень громадян, культури. Д. — це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Д. буває такою, якими є самі люди. Разом з тим Д. — важлива й універсальна політ. умова й засіб оптимізації організації, функціонування і вдосконалення сусп-ва й д-ви, вільного розвитку особи. (Друкуються за: В. В. Медіссон. Політологічний енциклопедичний словник.)

Дисципліна (від лат. disciplina- виховання, навчання) — певний стиль поведінки людей, який відповідає нормам права і моралі, що склалися в сусп-ві, або вимогам певної орг-ції. Д. є необхідною умовою нормального існування будь-якого сусп-ва. Завдяки Д. поведінка людей набуває упорядкованого характеру, що забезпечує колект. діяльність та функціонування соціальної та соціально-політ. орг-ції. У сусп-ві завжди існує загальнообов'язкова Д. і спец. Д. — обов'язкова тільки для членів певної орг-ції (корпоративна, трудова, партійна, військова і т. п.). Розрізняють три осн. типи Д.: внутрішню Д., або самодисципліну; Д. з міркувань вигоди; Д. примусу. Внутр. Д. припускає глибоке засвоєння (інтеріоризацію) членами сусп-ва норм, які регулюють поведінку людей. Така Д. підтримується без зовн. санкцій і примусових дій (каворитет звичаїв, освячених одвічною значущістю і звичайною організацією на їх дотримання), — М. Вебер). Дисциплінована людина випробує прийняті норми поведінки, має внутр. потребу їм слідувати і у випадку їхнього недотримання відчуває

докори совісті, почуття провини і т. ін. На відміну від внутр. Д., Д. з міркувань вигоди і Д. примусу спираються на зовн. санкції — позитивні або негативні. Зрештою, Д. визначається ступенем збігу особистих інтересів членів сусп-ва, їх потреб та виконуваних ними соціально зумовлених норм поведінки. Якщо ці норми не є внутр. пружинами дій індивіда, то в поведінці людей виникають різного роду відхилення. Ці відхилення або регулюються за допомогою механізмів соціального контролю, або можуть призвести до змін і ліквідації існуючих норм та інститутів. Однак суспільно шкідливою може виявитись й надмірно жорстка Д., тому що за цих умов члени сусп-ва позбавляються творчої ініціативи, а сусп. система втрачає необхідну гнучкість. Д. політична існує в двох вимірах — як загальнодержавна і внутрішньоорганізаційна. Загальнодерж. Д. вимагає виконання всіх норм, визначених конституцією і законами д-ви, усіма громадянами та їхніми самодіяльними орг-ціями. Д. внутрішньоорганізац. зобов'язує тільки членів даної орг-ції (партії, руху, спілки і т. п.) виконувати статутні норми і рішення цієї орг-ції. У різних сусп. системах жоден із типів Д. не існує в ізольованому вигляді. Можна говорити тільки про частку того або іншого типу Д. На етапі дем. становлення і розвитку країни важливими засобами зміцнення Д. є підвищення свідомості і самосвідомості громадян, посилення вимог до організованості, відповідальності, культури і моральності членів суспільства та їх організацій. (Друкується за: В. С. Білоус.)

Інженерія виборча різновид політичного маркетингу, під яким розуміють комплекс правових, адм., політ. та інших заходів, що регулюють політ. відносини в частині вибору норм представництва та процедур формування законод., викон. та судових органів влади. Під І. в. розуміють пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячих та політ. еліт щодо завоювання і збереження влади на нац., регіон, та місц. рівнях. Осн. предметом уваги І. в. є виборчі системи, що аналізуються, виходячи з таких їх характеристик: число голосів на одного виборця, спосіб комплектації виборців в округи, кількість депутатів, що обирається від кожного округу тощо. Осн. видами І. в., якими користується політ. та правляча еліта, є: зміна виборчих систем і процедур залежно від політ. ситуації: стимуляція переміщення виборців з одного округу до іншого; маніпуляція кордонами виборчих округів, відповідна «нарізування» меж округів та дільниць по проведенню виборів; маніпуляція часом проведення виборів.

У будь-якому із згаданих випадків І. в. є цілком легальним способом нав'язування правлячими колами своїх правил гри на виборах, які змушена приймати політ. опозиція. При розумному використанні цих засобів представниками правлячої еліти вони можуть дати істотну перевагу тим, хто перебуває при владі. (Друкується за: В. М. Бебик.)

Консенсус (від лат. consensus — згода, злагода) — наявність єдності у поглядах двох чи більше суб'єктів щодо ключових аспектів соціального порядку, що виявляється в єдності дій; метод, форма прийняття колегіальних рішень, що передбачає досягнення згоди. До найважливіших аспектів сусп. порядку належить певна система цінностей і норм, загальноприйнята в даному сусп-ві, що об'єднує його і гарантує стабільний розвиток. Разом з тим К. не передбачає активної згоди з боку кожного рядового громадянина з будь-якою питання. Згода може проявлятися і в пасивній формі. Гол. властивістю будь-якої форми згоди є загальне визнання норм і цінностей, які об'єднують людей. У розвинених дем. сусп-вах розрізняють такі найважливіші напрями можливої згоди (погодження): кінцеві цілі розвитку; сусп-ва (свобода, рівність, добробут), які складають структуру уявлень, що домінує в даному сусп-ві; правила гри або процедури; конкретний уряд і політ. курс. Напрямки згоди створюють між собою рівні К. Перший рівень — К. на рівні сусп-ва базовий, осн. К.). На цьому рівні передоачається в дем. сусп-ві однорідна політ. культура, в якій будуть закладені осн. ба-

зові цінності сусп-ва. У протилежному випадку в сусп-ві домінує фрагментована, різнорідна політ. культура, що роз'єднує людей і несе в собі загрозу дем. цінностям. Другий рівень К. (процедурний) встановлює правила гри, напр., виборчий процес. Процедурні правила фіксуються в конституціях, нормах, законах, які регулюють застосування владних повноважень. В основі правил — порядок реалізації К. Для дем. сусп-ва правилом реалізації К. є принцип більшості (мажоритарний принцип). Процедурний К. є неодмінною умовою демократії. Осн. К. може бути цільовим результатом процедурного К. Сучас. політологи Д. Аптер і Е. Нордлінджер вказують шість осн. принципів урегулювання К.: стабільна коаліція, взаємне право вето, компроміс, концесія. Головне в урегулюванні К. — взаємна гарантія терпимості до інтересів обох сторін, групових цінностей. Третій рівень К. («теперішній») — згода з питань тактики даного уряду і даного політ. курсу. Гол. суб'єкти даного рівня — офіц. влада і опозиція. Оптимальна форма К. — відносини між суб'єктами шляхом дискусії.

Наявність трьох рівнів К. є необхідною і недостатньою умовою динамічної стабільності дем. суспільства. Найдосконаліша сучас. форма К. — плюралістичний К., який передбачає довір'я до різноманітності й терпимість до неї. Для більшості об'єднань людей повний К. практично неможливий, тому слід орієнтуватись на К., загальноприйнятий для всіх. Для урегулювання конфліктів, що виникають постійно в сусп-ві, сучас. д-ва повинна мати певну програму досягнення К., мати у своєму арсеналі засоби й методи втілення її у життя. Див. також *Компромис*. (Друкується за: М. В. Шаповаленко Політологічний енциклопедичний словник.)

Конституціоналізм (франц. constitutionnalisme, від лат. constitutio — устрій, установлення, положення) — доктринальне поняття, вживане як у юрид. науці, так і в сусп. науках загалом. Виділяють кілька аспектів цього поняття. Передусім К. трактують як політико-правову ідеологію, історично пов'язану з феноменом конституції. Його розглядають як певне інтелектуальне узагальнення, притаманне розвитку політико-правової думки в конкретній країні, і як персоніфіковану концепцію (концепції), сформульовану окремими видатними авторами (напр., в Україні — М. П. Драгоманова, М. С. Грушевського, К. С. Дністрянського та ін.). Водночас К. нерідко узагальнено сприймається як суспільно-політ. рух, спрямований на реалізацію відповідних, ідей.

Іноді К. ототожнюють з деякими ознаками політ. системи в цілому, з конст. методами управління держ. справами. Таке тлумачення К. має істор. традицію, пов'язану з практикою обмеженої монархії часів Великої англ. революції 17 ст. і навіть давніших часів. З 18 ст. на європ. континенті поняття «конституціоналізм» стали трактувати як держ. правління, обмежене конституцією — актом найвищої юрид. сили. В основу такого розуміння були покладені концепції природ. права, нар. суверенітету і поділу влад. К. також розглядають як власне конст. норму, як практику відповідного регулювання сусп. відносин. Подібне сприйняття К. було відоме і рад. державознавству 70—80-х рр. Водночас заперечувався «буржуазний» принцип поділу влад, абсолютизувалася рад. модель здійснення держ. влади.

З огляду на критерії, прийняті в сучас. юрид. науці, можна сформулювати два визначення К.:

К. — це суспільно-політ. режим, за якого функціонують д-ва та її інститути, взаємні стосунки людини і д-ви. Цей режим є системою правових зв'язків між сусп-вом, д-вою та індивідом, що виникають у процесі реалізації норм конституції та Інших джерел конст. права. Змістову основу К. виражає формула «конституційно-правова норма + практика її реалізації». Виходячи з того, що конст. — правові норми регламентують і питання організації та діяльності «недержавних» елементів політ. системи (напр., політ. партій), К. можна водночас визначити як режим існування та функціонування політ. системи сусп-ва у цілому. Але таке визначення є допоміж-

ним до наведеного вище. Явище К. насамперед кореспондується із поняттям «держави», адже конституція є осн. законом д-ви.

К. є правовою (конституційною) Ідеологією, яка відображає і прогнозує розвиток відповідної нормотворчості та нормозастосування. Йдеться саме про правову ідеологію, формулювання і дослідження якої пов'язане із застосуванням наук, інструментарію юрид. науки. Наведені визначення К. як специф. режиму, що характеризує д-ву, і власне юридичної за змістом ідеології значною мірою збігаються. (Друкується за: *В. М. Шаповал*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Конфліктологія (від лат. — зіткнення і грец. — вчення, слово, поняття) — галузь науки, що займається вивченням конфліктів у різних сферах сусп. життя та свідомості людини. Хоча конфлікти є предметом вивчення багатьох наукових суспільствознавчих дисциплін, зокрема соціології, психології, філософії, економіки тощо, як окрема наукова галузь К. починає розвиватися лише з 60-х років ХХ ст. Виникнення її пов'язано з іменами таких науковців, як Р. Дарендорф, Л. Ко-зер, Р. Колінз, Л. Крайсоєрг та ін. Згідно з осн. тезою К. у сусп. чи особистому житті конфлікт не є відхиленням від нормального перебігу подій або чимось однозначно шкідливим та деструктивним. Навпаки, у багатьох випадках конфлікт виступає необхідною формою оновлення певної системи.

Тривалий час увага дослідників більше зосереджувалась на соціально-політ. конфліктах. За нинішніх умов усе важливіше місце посідають психол. аспекти конфліктів. Осн. проблемами сучас. К. є: механізми, діагностика конфліктів і запобігання їм, закономірності їх виникнення і розгортання, структура і особливості.

У К. вивчаються і використовуються традиц. методи запобігання конфліктам (напр., народна педагогіка). За тією сферою, де розгортається конфлікт, К. поділяється на відповідні дисципліни: соціальну К., політ. К., психол. К., педагогічну К. тощо. Названі дисципліни належать до тих наук, галузей, які вивчають усі аспекти відповідної сфери реальності.

(Друкується за: *М. С. Бурґін*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Однопартійна система — неконкурентний тип парт. системи, яка складається з представників або членів однієї партії. О. с. існувала в колишньому Радянському Союзі, деяких інших соціаліст. країнах і зберігається в ряді країн СНД. О. с. поширена також у країнах, які звільнилися від колоніалізму і де ще не сформувався сучас. розвинена соціальна структура і відповідний їй політ. плюралізм.

О. с. поділяють на авторитарні і тоталітарні. В авторитарній О. с. домінуючим фактором д-ва як у доктрині, так і в політ. практиці; правляча партія має підтримку сусп. рухів, які організують масову підтримку політики вищих керівників держави; партія найчастіше формується керівництвом держави з метою розширення бази управління, але вона відіграє другорядну роль у здійсненні влади. Еліта партії не тотожна еліті політ. влади, яка переважно зосереджена у центр. держ. апараті. У тоталітарній О. с. існує тільки одна партія, інші розпушені або визнають провідну роль однієї партії. Партія стоїть над д-вою, відіграє домінуючу роль. Її апарат пов'язаний з держ. апаратом, підпорядковує його собі й іноді практично зливається і ним. Парт. керівники різного рівня виконують держ. функції, стають фактичними володарями країни. Тоталітарна О. с. намагається здійснювати повний (тотальний) контроль над ідеологією, політикою, культурою, економікою — всіма сферами життя сусп-ва загалом і кожної людини зокрема. Дехто із сучас. політологів (зокрема, амер. вчений С. Коен) допускають можливість справжньої демократії і в умовах О. с., але за наявності ряду умов, найважливішою серед яких є послідовна докорінна демократизація політ. життя країни, діяльності і внутр. життя самої партії. Останнє передбачає такий рівень внутрішньопартійної демократії, коли членам партії і різним її течіям надаються політ. гарантії і реальні права для участі в розробці стратегії і тактики, виступи зі своїми платформами й можливість відстоювання своїх позицій. (Друкується за: *В. С. Гамаль*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Олігархія (грец. ολιγαρχία від ολίγος, нечисленний і κράτη — влада, влада небагатьох) — політ. і екон. панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін О. вперше запроваджено Платоном і Аристотелем у 5—4 ст. до н. с. для визначення однієї з гірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі в управлінні». О. розрізняють аристократичну і фінансову. Аристократична О., за якої політ. і скоп, панування належить групі аристократів, існувала в багатьох рабовласницьких д-вах, зокрема й Спарті. Давньому Римі, а також у феодал. д-вах — Венеції та інших середньовічних містах. Фін. о. характеризується високим ступенем концентрації виробництва й фін. капіталу і означає панування в економіці та політиці вузької групи фінансових магнатів, найбільших власників банківських і пром. монополій. Представниками фін. О. є, напр., такі групи і сім'ї: в США — Рокфеллерів, Морганів, Меллонів, Дюпонів; у Франції — Ротшильдів, Шнейдерів; у ФРН — Круллів, Фліків, Сіменсів. О. посідає домінуюче становище в економіці, здійснює вплив на д-ву, нерідко прагне диктувати політ. рішення. Осн. методи панування О. — особисті унії, довготривалі зв'язки. (Друкується за: *Ю. Б. Порохнявий*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Партійна система — політ. структура, що утворюється із сукупності політ. партій різних типів з їхніми стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з д-вою та іншими інститутами влади, характером, умовами діяльності, поглядами на базові цінності політ. культури сусп-ва та ступенем узгодженості цих поглядів у ході реалізації прийнятих ними ідеол. доктрин, форм і методів практичної політ. діяльності у політ. науці П. с. характеризується як невід'ємна складова політ. системи сусп-ва в цілому, характер якої визначає різновид політ. режиму, механізм та ефективність функціонування дем. інститутів сусп-ва. Під терміном «партійна система» розуміють: право партій на формування власної системи правління (С, Ньюмен); сукупність політ. сил, представлених у парламенті, або таких. Що прагнуть до представництва в ньому (Е. Каак); сукупність відносин між легально діючими політ. партіями, що виявляються у спільній боротьбі або суперництві за владу в сусп-ві (С. Вятр); сукупність політ. партій, що існують у країні, незалежно від ферм діяльності та ступеня інституціоналізації згідно з чинним законодавством (В. Євдокимов).

Одним з найпоширеніших підходів до типології П. с. є виділення одно-, дво- і багатопартійних систем. У сучас. світі виділяється сім основних видів П. с.: однопартійні (колишній СРСР, Китай, Куба); з партією-гегемоном (Мексика, колишні країни соцтабору); з домінуючою партією (Японія, Індія в окремі періоди своєї історії); двопартійні (СІЛА, Канада, Велика Британія); поміркованого плюралізму (Німеччина, Бельгія, Франція); поляризованого плюралізму (Італія, Нідерланди, Фінляндія); автономізовані (Малайзія). У нормально функціонуючій д-ві цивілізованого (демократичного) типу загальним критерієм визначення кількості партій є кількість партій, що мають своє представництво в парламенті внаслідок проведення дем. Прямих, загальних виборів. У багатопартійній політ. системі, як правило, характер парлам. більшості, побудованої на різноманітних комбінаціях осн. партій, представлених у парламенті, змінюється після кожних виборів. Відповідно здійснюється і зміна урядових кабінетів. Найчастіше} світовій політ. практиці використовується П. с. поміркованого плюралізму, і трьома-п'ятьма партіями жодна з яких не переважає і не може самостійно утворити правлячу коаліцію. Відтак вони змушені йти на досягнення угод, компромісів щодо формування уряду згідно з кількістю завоюваних депутат. мандатів у парламенті та в органах самоврядування. Досить поширеною є й поляризована П. с., за якої боротьбу за політ. владу ведуть шість партій. За наявності багатьох невеликих партій (особливо характерно для політоталітарних сусп-в) вони, як правило, утворюють блоки або коаліції на час ведення передвиборної боротьби. Звичайно, такі угоди не можуть, бути довгостроковими і не можуть гарантувати по-

літ. стабільності в сусп-ві. Однак вони відіграють певну роль у формуванні партійно-політ. структури сусп-ва, прищеплюванні дем. процедур в управлінні сусп-вом, підвищенні рівня ПОЛІТ., правової культури останнього. Політ. практика свідчить, що у сусп-вах з політ. та скоп, стабільністю існує стабільна тенденція до зменшення кількості парі, блоків та партій. Останні сприяють концентрації політ. сил у відносно невеликій кількості партій та їх блоків, хоча не надто складний процес, який «лежить від багатьох чинників: культури, традиції, ментальності і т. ш. (Друкується за: В. М. Бебик. Політологічний енциклопедичний словник.)

«Партія влади» (англ. Party in power, party in office — правляча партія, партія що перебуває при владі) — політ. сила і партія, яка за умов парлам. форми правління і партійно-пропорційної виборчої системи здобула право на формування уряду, виборовши більшість місць у парламенті. У виступах вітчизн. політиків, публіцистів, а часом і науковців трапляється дещо некоректне використання цього поняття, коли вираз «партія влади» вживають для позначення представників колишнього партійного істеблішменту або прихованих центрів впливу на легальні структури врядування. Насправді ж «партія влади» — це цілком легальне й відкрите володіння якоюсь партією важелями держ. врядування, здобуте внаслідок відкритих політ. змагань і передусім на виборах. (Друкується за: С. Г. Рябов. Політологічний енциклопедичний словник.)

Партія політична (від лат. pars — частина, група, відділ) — добровільне об'єднання людей, які прагнуть до здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політ. «голосом», «уособленням» окремих групових інтересів. Поряд з вищеназваним визначенням, у сучас. політол. літературі існує значна кількість особливих підходів до визначення поняття «політична партія». Партії розуміють як своєрідні штаби для підготовки до чергових виборів, як засоби перетворення волі індивідів на колективну волю, як знаряддя участі громадян у формуванні політики д-ви, як засіб впливу політ. та держ. еліти на маси. Феномен П. п. досліджували Г. Бюрдо, К. фон Войме, М. Дюверже, Дж. Лапаламбара, Дж. Сарторі та ін.

Справжня П. п. не може бути витвором самого тільки бажання або зусиль навіть дуже здібних і впливових людей. Вона виникає не на ґрунті чистої політики, а на відповідній соціальній базі. Неодмінною умовою існування будь-якої п. п. є її протистояння іншій партії, або й кільком партіям. Партія, будучи часткою сусп-ва, прагне до повноти впливу на нього, домагається цього, долаючи протистояння інших партій. Багатопартійність є невід'ємною ознакою дем. сусп-ва, оскільки воно є неодмінно структурованим, в ньому існують численні й різноманітні інтереси потреби, уподобання тощо, які вимагають відповідного політ. вираження утворення партій, багатопарт. системи в країні є тривалим процесом становлення і набуття відповідних норм і традицій, формування й самоусвідомлення соціальної бази партії — суспільної верстви, класу електорального корпусу, тобто виборців які традиційно голосять переважно за її партію, культури плюралізму і толерантності, тобто терпимого ставлення до суперників та опонентів, поважання протилежної думки, готовності до пошуку форм взаємодії з ними. Висуваючи своїх представників для обрання до парламенту, прагнучи конст. шляхом здобути визначальну позицію в ньому. П. п. можуть самостійно або в коаліції з іншими партіями формувати склад органів КИКОП. мали, визначати тотальний політ. курс країни, здійснювати керівництво держ. органами, вирішувати громад. справи. Для здійснення: репрезентованого нею інтересу будь-яка партія прагне використати держ. владу, впливати на неї, на процес н формування й функціонування. Сучасні П. п. є одним з найдієвіших важе-

лів впливу громадянства на держ. владу. Прийнято вважати, що громадсько-політична організація стає партією, коли для реалізації своєї програми вона має за мету прихід до влади або хоча б здобуття впливу на владу. П. н. може брати участь у справах д-ви, визначати форми й напрями її діяльності. Але вона не може, не повинна сама перетворюватися на д-ву, підмінювати мати державне (тобто загальне, або вікове) значення, держ. власність оскільки партія представляє інтереси тільки окремої частини сусп-ва. У наш час стає все очевиднішою суперечлива сутність П. п. як явища політ. життя сусп-ва. Партія — це водночас і добро і зло — зазначає Жорж Клемансо. «Добро тому що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес... Зло — тому, що вони рано чи пізно обов'язково стають подібними до церкви з її ієрархією й дисципліною Такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня».

Парт, боротьба, за словами В. Соловйова, не може бути справедливою, оскільки вона змушує бачити все в білому кольорі на своєму боці і все в чорному — на боці супротивника, а такого рівномірного розподілу кольорів не буває і не буде принаймні до страшного суду. Поряд з цим у природі всякої партії закладена вада, яку виявив і описав ще Роберт Міхельс. Будучи створені як засіб осягнення соціально-групової мети, партії самі скоро стають метою самих себе, починають переважно дбати про власний добробут і успіх. У міру поступового перетворення д-ви із засобу панування у механізм узгодження інтересів соціально-екон., національно-культурних і регіон, груп, що її складають, поступово змінюється й характер П. п., які, будучи політ. вершиною піраміди су-час. громадян, сусп-ва, сприяють його всебічному розвитку. (Друкується за: С. Г. Рябов. Політологічний енциклопедичний словник.)

Партологія (від лат. pars — частина, група і грец. λόγος — учення) — наукова теорія, підрозділ політ. науки, що займається дослідженням феномену політ. партій, їх формування і функціонування. Наук. дослідження з П. з явилися на поч. 20 ст. і спочатку були жорстко «прив'язані» їхніми авторами до політ. систем своїх країн та власної партійної належності (М. Острогорський, Р. Міхельс, М. Вебер та ін.). Франц. політолог М. Дюверже в книзі «Політичні партії» (1953) намагався подолати ці обмеження. У Росії спроби наук, аналізу політ. партій та їх блоків (праці В. Леніна, Л. Миртова, Ю. Стеклова та ін.) мали переважно політ. характер. У П. осн. методами вивчення політ. партій є: історичний, порівняльний, спостереження, експеримент, соціологічний, статистичний, психологічний, метод аналогії та ін. Сьогодні поширені два підходи до аналізу. Перший — «макропідхід» — намагається охопити все розмаїття політ. партій, досліджує феномен партії з метою створення загальної теорії. Він був започаткований М. Дюверже, який прагнув окреслити риси загальної теорії партії і розвинутий у дослідженні під керівництвом професора Північно-Західного ун-ту США К. Джанди. Він перевіряв осн. концептуальні припущення Дюверже на багатому емпіричному матеріалі, який охопив 158 партій і 10 культурно-істор. Регіон світу. Результати цього дослідження збагатили знання про партії і сприяють опрацюванню нових питань, зокрема питання про можливість побудови універсальної теорії, яка дозволяла б описувати, пояснювати і передбачати еволюцію й поведінку партій у країнах з різною політ. культурою. Другий підхід — прикладний, або «мікропідхід», — покликаний аналізувати партії як конкретних суб'єктів політ. процесу з конкретними параметрами простору І часу. Цей підхід допомагає напрям самоідентифікуватися, об'єктивно оцінити своє місце й можливості, щоб відіграти адекватну роль у становленні громадян, сусп-ва. (Друкується за: С. І Назаренко. Політологічний енциклопедичний словник.)

Плюралізм політичний (від лат. pluralis — множинний) — ідейно-регулятивний принцип сусп. — політ. і соціального розвитку, що виходить з існування кількох (чи багатьох) незалеж-

них засад політ. тань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії і протилежності дій громадсько-політ. орг-цій. Термін «політичний плюралізм» запроваджений ніш. філософом А. Вольфом у 1712 р. на противагу монізму політичному. Поняття «політичний плюралізм» відтоді активно використовується у філос. і соціально-політ. літературі для позначення процесів, пов'язаних з прагненням людей до свободи, рівності й демократії. Осн. призначення П. п. — виявлення і легалізація інтересів соціальних суб'єктів через зіставлення різноманітних поглядів, думок, ідей, концепцій в атмосфері лем. дискусій з метою пошуків істини й досягнення на її основі прийнятних, компромісних рішень в ім'я спільних цілей, забезпечення єдності дій різних політ. сил. П. п. трактує механізм політ. влади як протиборство та рівновагу сусп. груп. Плюраліст, політ. структура сусп-ва складається з багатьох різних взаємозалежних і автономних партій, орг-цій, що стоять на різних платформах, програми яких перебувають у постійному порівнянні, конкурентній боротьбі. Гол. доктрина П. п.: «індивід і група є первинними стосовно політ. структур та д-ви. Така система завжди тяжіє до децентралізації, до плюралізації центрів влади. В ідеалі вона повинна рівномірно розподілятися (з погляду впливу) між сусп. групами. Жодна орг-ція не повинна репрезентувати все сусп-во, нав'язувати йому свою волю. Сусп. інтереси формуються на основі балансу особистісних інтересів. З позиції П. п, ніхто не може володіти монополією на остаточну, вищу істину, на єдиний рецепт досягнення загального благополуччя і щастя. Вільна боротьба ідей та інтересів — природний стан здорового соціального організму. Будь-яке порушення цього принципу тат. у собі небезпеку тиранії, веде до неефективності та стагнації. До осн. гарантій функціонування П. п. належать: домінування соціально орієнтованих ринкових відносин, наявність конкурент, демонополізація екон. сфери» можливість активної участі в регулюванні держ. і сусп. справ соціальних суб'єктів з різними політ. інтересами; децентралізація держ. влади, що дозволяє ефективно діяти системі поділу влади; розвинена політ. культура особистості і сусп-ва; наявність політ. лідерів, що відрізняються широтою поглядів, здатністю до багатоваріантних підходів при розв'язанні проблем суспільно-політ. розвитку. П. п. найбільше сприяють двопарт. або багатопарт. системи. Наявність в Україні значної кількості політ. партій і громадсько-політ. орг-цій у найближчому майбутньому (за умови підвищення їхнього взаємозв'язку і взаємовпливів з населенням) може стати чинником, який забезпечить більший ступінь істинності у виявленні і врахуванні інтересів громадян та їхніх об'єднань. (Друкується за: А. О. Кудінов. Політологічний енциклопедичний словник.)

Поліархія (від грец. *πολυς* численний і *αρχη* — влада; дослівно багато-владність) — тип політ. режиму, який характеризується розподілом та розосередженням влади між її різними центрами та носіями. У сучас. політ. науку поняття «поліархія» запровадили вмер, політологи р. Даль та Т. Ліндблом у 1953 р. Названий термін вони запропонували, виходячи із наявного розходження норм та емпіричного поняття демократії й незручностей, що випливають звідси при використанні цієї категорії 8 науці та в повсякденному спілкуванні. Згідно з Р. Далем П. означає правління меншості, що вибирається народом на конкурентних виборах. Вона поширюється й на античні поліси, й на середньовічні республіки, і на сучас. конст. д-ви із загальним виборчим правом та суперництвом за влад) політ. партій. Демократія Ж, на відміну від П., — це ідеал, що передбачає рівну участь усіх громадян у управлінні. Дж. Сарторі використовує поняття П. у своїй теорії вертикальної (або елітистської) демократії, зокрема в аналізі розподілу влади між політ. елітами і населенням. Виходячи з цього, він визначає сучас. демократію як «вибіркову (селективну) поліархію». Істотним елементом П., згідно з його концепцією, є наявність кількох альтернативних еліт, конкуренція між ними, а також наявність інститутів та механізмів, які б гарантували сусп-во від негативних наслідків боротьби між елітами. Поняття її. сприяє включен-

ню в сучас. теорію демократії таких аспектів, як ідейний та орг. плюралізм, політ. конфлікт, співвідношення «вертикального» і «горизонтального» вимірів дем. політики, взаємовідносин між виконавчою та представницькою владами і т. ін., що значною мірою розходиться із класичним уявленням про демократію. (Друкується за: В. Ю. Карасьов. Політологічний енциклопедичний словник.)

Теорія політична (від грец. *θεωρία* — розгляд, дослідження) — важливий підрозділ політ. науки, який націлений на оцінку, пояснення і проточування політ. феноменів; система осн. ідей у сфері . політ. знань. У політології існує тенденція використовувати поняття «теорія» у вузькому його розумінні — на відміну від уніфікованого значення, яке склалося в наук. методології. Теорія політології, як правило, максимально наближена до повного комплексу ідей, припущень, переконань і поглядів на політ. реальність або на будь-яку сферу політ. процесів. У такому розумінні Т. п. співвідноситься, з одного боку, із суспільно-політ. практикою, різними видами діяльності, а з іншого — ототожнюється з емпіричними політол. дослідженнями. За сучас. умов Т. п. утворює кілька дуже різних, але взаємопов'язаних пластів. Перший з них становить оцінку більш або менш віддаленого минулого. Другий — репрезентує оцінки сьогоденних процесів. Цей пласт містить немало правильних оцінок, але не виключає і помилкових, що в осн. пов'язано з обмеженістю інформації або з тим, що багато процесів і тенденцій перебувають у зародковому стані й недоступні для практичного вивчення. Третій пласт Т. п. є політ. прогнозом, що спирається здебільшого на просту екстраполяцію існуючих і вже визначених процесів. 1, нарешті, четвертий пласт Т. п. — це ідеал, що існує об'єктивно як невід'ємний складник суспільно-політ. життя і суб'єктивно виступає як джерело оптимізму.

Розвиток Т. п. все частіше відбувається під впливом теор. фізики, математики, синергетики та інших наук, які досягли значних успіхів у вивченні складних систем і процесів. За них умов істотною значення набувають при розв'язанні проблем Т. п. логіко-методол. нормативи її формування, напрацьовані сучас. наукою. Дедуктивна організація Т. п. стає гносеол. ідеалом, на який усе більше орієнтується методологія політ. досліджень. Такий тип доцільно назвати теоретико-дедуктивним, оскільки ця назва фіксує дві найхарактерніші його особливості. Вони представлені специф. співвідношенням абстрактного і конкретного в політол. законі, який, з одного боку, повинен формуватися на досить високому рівні узагальнення, а з іншого — мусить мати досить конкретний зміст. Г. мпірико-дедуктивна Т. п. складається з чотирьох важливих компонентів 1) базових теор. понять; 2) змінних; 3) номологічних суджень (теор. законів); 4) логічної форми. Перший з названих компонентів засвідчує, що Т. п. складається з понять, які окреслюють якісну своєрідність досліджуваних політ. явищ, тому іноді їх називають класифікаційними. Теор. поняття можуть бути різного рівня абстракції, що визначається масштабом відповідної концепції, її рівнем узагальнення. На верхівці «піраміди» Т. п. перебувають гіпотези або постулати найвищого рівня абстрактності, з яких виводяться всі теор. судження нижчого рівня узагальнення (гіпотетико-дедуктивна Т. п.)- Поряд з названим типом Т. п. існує т. зв. дескриптивний тип, з допомогою якого встановлюється причинна залежність між досліджуваними чинниками. Дескриптивна, або феноменологічна, Т. п. становить початковий етап теор. систематизації. Її структура складається з визначень сукупності емпіричних закономірностей, досліджуваної групи явищ. Феноменологічну Т. п. слід розглядати як перехідну форму знання від емпіричного до власне теоретичного. Існує також нефеноменологічна (пояснююча) Т. п., яка з'ясовує емпіричні регулярності, що утворюють дескриптивну теорію. Логічна структура Т. п. має такий вигляд: загальна політична теорія; концептуальна схема даної сфери політол. дослідження; пояснююча гіпотетико-дедуктивна Т. п.; дескриптивна Т. п. (емпірична Т. п.); емпіричне політ. дослідження. (Друкується за: В. О. Храмов. Політологічний енциклопедичний словник.)

Питання до дискусії

1. Які основні базові концепти нормативних політичних теорій?
2. Чи існує єдина методологія нормативних політичних теорій?
3. Чим відрізняються нормативні політичні теорії від свої попередників?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт

1. Концептуальні засади нормативних політичних теорій.
2. Єдність і багатоманітність нормативних політичних теорій.
3. Р. Даль як засновник концепції плюралістичної демократії.
4. Особливості флорентійської школи політичної науки.
5. Демократія як селективна поліархія в концепції Д. Сарторі.
6. Р. Арон про теоретико-методологічні засади політики.
7. Основи політичної науки М. Дюверже.
8. Консоціальна демократія А. Лейпхарта.
9. Лібертаристський консерватизм Ф. Хаєка.

Завдання для самостійної роботи

1. Ознайомившись з рекомендованими першоджерелами, з'ясуйте основні ціннісні аспекти нормативних політичних теорій, зазначених у цій темі.
2. Накресліть структурно-логічну схему обґрунтування політичного ідеалу в творчості р. Даля, Д. Сарторі, М. Дюверже.
3. Випишіть основні поняття і категорії політичної науки, які знайшли подальше обґрунтування в працях р. Арона, А. Лейпхарта та Ф. Хаєка.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика нормативних політичних теорій.
2. Поліархічна теорія демократії Р. Даля.
3. Теорія демократії Д. Сарторі.
4. Політична теорія р. Арона.
5. Основи політики М. Дюверже.

Питання до іспиту

1. Парадигмальна характеристика нормативних політичних теорій.
2. Концептуальні засади поліархічної теорії демократії Р. Даля.
3. Особливості обґрунтування Д. Сарторі основних положень демократії.
4. М. Дюверже про основи політичної науки та її сутність.
5. Теоретико-методологічні засади політики за Р. Ароном.
6. А. Лейпхарт про консоціальну демократію.

Література

1. Алексеева Т. А. Современные политические теории. — М., 2000.
2. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція (пер. з англ.) — Х.: Кавелла, 2002.

3. Демократія: Антологія. — К.: Смолоскип, 2005.
4. Дюверже М. Политические партии: Пер. с франц. — М.: Академический Проект, 2000. — http://feelosophy.h1.ru/Duv/Duv_ogl.html.
5. Дюверже, Моріс. Політичні інститути і конституційне право// «Антологія світової політичної думки» в 5 томах. — Т. 2.
6. Лейпхарт А. Демократія в багатоскладових суспільствах. — М., 1997.
7. Лейпхарт А. Сообщественная демократия // Полис. — 1992. — № 3.
8. Обужний М. І., Примуга М. В., Шведа Ю. Р. Патологія. — К.: Арістет, 2006.
9. Примути М. В. Політичні партії: історія та теорія. — К., 2008.
10. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів в результатів. — К.: Артєк, 2001.
11. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем. — Львів, ЦПД, 2002. — <http://www.mgimofp.narod.ru/biblio.htm>.

ТЕОРІЇ СИСТЕМНОГО ТА СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

1. Структурний аналіз політики Талкотта Парсонса.
2. Системний функціоналізм — ядро політичної теорії Габрієля Алмонда.
3. Адаптивний концепт системного аналізу в політиці Девіда Істона.
4. Методологічні засади постструктуралізму М. Фуко.

Політичні проблеми суспільного життя досліджуються більше ніж дві тисячі років. Від античних до наших днів накопичені політичні знання певною мірою систематизувалися і передавалися від покоління до покоління. Глибина і досконалість історико-політичного аналізу світу політичного пояснюється не стільки віком, скільки його дослідницьким потенціалом постійним удосконаленням методологічного і методичного арсеналу.

Із викладеного в попередніх темах матеріалу стає зрозуміло, що під методологією аналізу світу політики слід розуміти сукупність пізнавальних методів дослідження, певний спосіб його організації на базі пануючого методу мислення, внутрішньої сутності існуючого політичного життя. Це свого роду: теоретичне пізнання і його відображення в певних формах та трактуваннях політико-правових явищ; особливості взаємозв'язків різноманітних філософсько-політичних та політико-правових теорій минулого, своєрідні риси спадкоємності, процесів взаємодії історичного і теоретичного начал в історії політичних вчень. Це поле дослідження повинно бути концептуально та ідеологічно визначено за допомогою відповідних методів, прийомів і способів дослідження та технологічно вибудовано. Отже, історія політичних вчень певного способу організації дослідження і вивчення її на базі використання досягнутих визначальних загально-теоретичних і конкретно-історичних принципів суспільних наук.

Серед них особливе місце займають принципи або підходи, які в сукупності з іншими складають серцевину політичної методології, а саме — системний, функціональний і структурний, які проявляються лише в певній взаємодії і нерозривній залежності один від одного.

Ці методи дають можливість вивчати суспільство як систему, її структурно-функціональну побудову, характер взаємодії усіх елементів і підсистем, що її утворюють. У свою чергу, їх застосування дає можливість більш предметно і конкретно досліджувати саме власне поле політики: взаємини політики і соціальної сфери. Використовуючи ці методи, дослідник визначає не тільки найважливіші структури системи і відслідковує їх функції, а й може прогнозувати життєздатність і ефективність системи в цілому.

Ці методи були запозичені Шумпетером, Уайтхедом та Хендерсоном із теоретичної механіки та пристосовані до економіки і соціології. Т. Парсонс розвинув цей підхід. Він присвятив соціальним системам і системному методу спеціальне дослідження. На основі чотирьох первинних функцій, властивих, на його думку, «будь-яким системам дії» — інтеграції, відтворення зразка, досягнення мети й адаптації, Парсонс докладно аналізує чотири

відповідні функції підсистеми: 1) соціальну; 2) культурну; 3) особистісну; 4) поведінковий апарат.

Інший фундатор цих методів — Г. Алмонд у своїх книгах з порівняльної політології розглядає політичні системи в їхньому розвитку, самозбереженні та регулюванні. Він також розглядає проблему стабільності й сталості структур і називає функції, що сприяють підтримці політичної системи: регулювальну, екстрактивну, розподільну і реагуючу. Істон, якого ще називають ідейно-теоретичним батьком цієї теорії підкреслює, що політична система — це не просто взаємодія її структур, а функціонуюча, динамічна система, яка постійно змінюється.

Проблемам розвитку політичних теорій, особливо що стосується їх методологічного інструментарію, велику увагу приділяли Леві-Строс як один із теоретиків структуралізму та М. Фуко як засновник постструктуралізму.

Загалом слід підкреслити, що мета структурно-функціонального методу полягає в кількісній оцінці тих можливих структурних змін, до яких така система здатна пристосуватися не на шкоду своїм функціональним обов'язкам, тобто забезпечити саморегулювання і самозбереження системи.

1. СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ ТАЛКОТТА ПАРСОНСА

Талкотт Парсонс, засновник школи структурного функціоналізму, вважав своїм основним науковим завданням створити єдину соціально-політичну теорію, яка системно об'єднала б у максимальному об'ємі емпіричний і теоретичний матеріал усього комплексу соціальних наук. Це потребувало від вченого звернення до праць видатних теоретиків у сфері соціально-політичної думки, зокрема Вебера, Дюркгейма, Парето, Спенсера, Фрейда та інших, а також використання біологічних аналогій і сучасних йому психологічних, політичних, системних, кібернетичних та інших досліджень.

ДОВІДКА

Парсонс Талкотт народився в 1902 р. в м. Колорадо-Спрінгс (США). Закінчив Амхерстський коледж, у якому вивчав природничі науки, намагався зробити кар'єру в галузі медицини. Але до кінця навчання дуже зацікавився гуманітарними науками і продовжив навчання в Лондонській школі економіки, потім у Гейдельберзькому університеті (Німеччина), де й захистив докторську дисертацію з економіки. Отримана Парсонсом освіта в подальшому дала йому можливість здійснити узагальнений теоретичний аналіз людської діяльності, провести інтеграцію наукового знання з найрізноманітніших сфер пізнавальної активності суспільства.

Усе творче життя з 1927 р. пропрацював у Гарвардському університеті: спочатку викладачем економіки, потім завідувачем кафедрою соціальних відносин факультету соціології, який був створений російським вченим П. А. Сорокіним. У 1949 р. був обраний президентом Американської соціологічної академії і головним редактором журналу «Американський соціолог»; обирався президентом Американської академії мистецтв і наук. Помер у 1979 р. в Мюнхені.

Його перу належать такі праці: «Структура соціальної дії» (1937), «Есеє із соціальної теорії» (1949), «Соціальна система» (1951), «До загальної теорії дії» (1951, співавтор з Е. Шпілз), «Економіка і суспільство» (1956, співавтор), «Структура і процес в сучасному суспільстві» (1966), «Теорія соціології і сучасне суспільство» (1967), «Політика і соціальна структура» (1969), «Система сучасних суспільств» (1971), «Теорія дії і людське існування» (1978).

Спираючись на методологію Берталанфі, Парсонс підійшов до розгляду суспільства в якості складної системи, яка складається з відносно автономних частин: економічної, політичної, духовної та інтегративної (державна). У кожній з цих систем є свої специфічні функції, а всі вони разом забезпечують життєдіяльність суспільства. Політику в такому контексті можна розуміти як підсистему, яка зосереджена на функціональній проблемі досягнення мети, але в її рамках проявляють себе усі стандартні для будь-якої системи процеси (відтворення зразка, інтеграції, ціле досягнення і адаптація). Можуть змінюватися носії функцій, але самі функції лишаються незмінними, оскільки в них закладені, на думку Парсонса, потреби буття

Теорія дії Талкотта Парсонса. Криза, яку переживала соціально-політична наука в XIX — на початку XXст., як підтверджує сам Парсонс, наштовхнула його на пошуки сутності та виведення її з певного глухого кута. Він писав: «Принаймні, на високій стадії розвитку економічного життя суспільства ми маємо справу з автоматичним саморегульованим механізмом, що діє таким чином, що ціль, переслідувана кожним індивідом у своїх особистих інтересах, в результаті виявляється засобом для максимального задоволення бажань усіх. Необхідно лише забрати перешкоди на шляху дії цього механізму...». І коли зазначене представлення було поставлено під сумнів багатьма вченими світу, «похитнувся ще один догмат віри в сфері соціальних наук». У зв'язку з цим він поставив питання: «Чим же викликається і як формується активність людини в суспільстві»? Його цікавила, перш за все, економічна активність людини. В той час у суспільних науках, особливо в соціології, не було концепцій, що відносяться до конкретних і більш вузьких сфер діяльності індивіда. У самому зачатку була індустріальна соціологія, не сформувалася і менталістська концепція, і інші, що з'явилися лише згодом. Розглядалася соціальна дія людини взагалі, але саме соціальної людини і саме під впливом соціальних і культурних механізмів. Тому й Парсонс, аналізуючи обрані концепції, скрупульозно і детально проробляє всі концептуальні блоки і схеми, задіяні в цих концепціях, з їхнім численним розгалуженнями.

І наприкінці цього аналізу Т. Парсонс дійшов несподіваного висновку: він знайшов у цій купі різноманітних схем, понять, логічних ходів різночлених спільність, що проявилася в концепціях усіх обраних ним авторів. Вона полягала в самому підході до матеріалу. У соціальній дії людини сходяться, як у краплині, впливи трьох величезних структур: особистості, культури і суспільства. І для того щоб ґрунтовно розібратися з усіма механізмами, що мають вплив на дії соціальної і культурної людини, необхідно включити до аналізу колосальний за обсягом, складний за своєю структурою і до того ж дуже різнохарактерний матеріал, тому що доводиться мати справу з людиною, що не просто реагує на ситуацію, а обдарованою свідомістю і мисленням. Вона ставить собі мету, планує свої дії, передбачає майбутнє положення речей. Вона не просто прагне задовольнити потребу що виникла, а хоче забезпечити собі джерело задоволення цієї потреби і надалі, а також не зашкодити при цьому задоволенню й інших потреб. Для цього їй необхідна доброзичливість і сприяння інших соціальних суб'єктів, що здійснюють свої власні дії в тих самих ситуаціях, при чому ці доброзичливість і сприяння також повинні бути стійкими і тривалими. Так у дію втягуються не тільки потреби та інтереси, але і відносини з іншими людьми і цілими групами, а в кінцевому рахунку — із усім суспільством, що упорядковує всі ці відносини і створює можливість колективних дій.

Вихідна ланка — «соціальна дія» — нескінченно розширюється конструктом, що поступово вбирає в себе все різноманіття соціологічних понять і концептуальних схем, а слідом за ними — також понять і схем культурологічних, соціально-психологічних і чисто психологічних. Усі ці проблеми були ґрунтовно проаналізовані в праці «Структура соціальної дії», в якій Парсонс розглядає поняття «соціальної дії» як вихідну одиницю, «наскрізну» для всіх суспільних наук.

Парсонс спробував дати схему співвідношення концептуальних систем різних наук, з різних сторін вивчаючих «соціальну дію». При цьому характерно, що Парсонс не пропонує створювати концептуальні конструкти соціальної дії заново, ігноруючи все, що було зроблено дотепер; він просто намагається відрефлектувати і окреслити сфери перетинання концептуальних космосів різних наук, розташовуючи поняття, що описують соціальну дію, по «осях» тих наук, що в цьому описі повинні брати участь. Природно, конструкт вийшов дуже складний і громіздкий, важкий для сприймання. Соціальна дія включає всю різноманітність поведінки і діяльності індивіда, яка мотивується зовнішніми впливами. Дії індивіда як реакція на сигнали, які він одержує з навколишнього середовища, не бувають ізольованими, а виступають як взаємодія багатьох суб'єктів. Будь-яка індивідуальна дія є складовою частиною більш широкої цілісності (системи) та інтегрована в систему дій інших індивідів та спільнот. Теорія соціальної дії — «це скоріше, — пише він, — система категорій як вільних творинь інтелекту». При цьому першорядне значення має система суб'єктивних категорій, що відносяться до аспектів «щиросердечного стану». Питання, на думку соціолога, полягає в тому, «чи є вживання суб'єктивної точки зору чисто методологічним засобом чи воно є основним для нашого розуміння... досліджуваних явищ». Висновок, згідно з Парсонсоном, однозначний: «це застосування, — пише він, — щось більше ніж методологічний засіб, тому що визначене число основних елементів, що торкаються людського поведіння в суспільстві, не здатно створити систематичного теоретичного формулювання без посилення до суб'єктивних категорій, тобто поки не буде використана абсолютна інша концептуальна схема». Разом із цим з Парсонс відзначає, що хоча «суб'єктивні прояви будуть дійсні в різних психологічних процесах», «аналітичне розходження усуває розходження між конкретним організмом і його оточенням». Тому «ні спадковість, ні навколишнє середовище не є остаточними аналітичними категоріями для класифікації загальних теоретичних наук».

У праці «Шлях теорії дії» вчений вказує на ряд альтернатив дії, які присутні по відношенню діяча до ситуації і походять від визначених загальних властивостей організму і від природи об'єктів у їхньому відношенні до цих організмів. Цей детермінований ряд альтернатив, серед яких можливий вибір, визначає межі, в яких припустима і варіантність. У розділі «Особистість, соціальна система і культура» дуже характерний його початок: «Система від носіння теорії дії в принципі може застосовуватись до будь-якого відрізка загального кола дії і до кожного процесу дії будь-якого складного організму». І далі: «Розробка поведінки, якому ця концептуальна схема особливо притаманна, знаходиться, насамперед, у людській дії». Разом з тим Парсонс починає спробу переробити психологізацію соціальних процесів. «Конкретні системи дії, — пишуть автори, — це особисті і соціальні системи, що мають психологічні, соціальні, культурні аспекти. Положення системи повинні бути охарактеризовані термінами визначених мотивованих властивостей індивідуального діяча. Опис системи дії повинен використовувати категорії мотивованих оріє-

тирів... Також опис системи дії повинен мати справу з властивостями системи взаємодії двох чи більше індивідуальностей чи колективних діячів — це є соціальним аспектом — і воно повинно вказувати на умови, які накладає на діячів сама взаємодія». Найважливішою складовою теорії дії, згідно з Парсонсом, потрібно вважати «культурну традицію», що як «об'єкт орієнтації», нарівні з «культурним зразком», виступає засобом «пізнавального передбачення» і «оцінним вибором серед можливих орієнтирів». Останнє видається Парсонсу «критичною (вирішальною) цінністю в особистій і соціальній системах».

Дія, за Парсонсом, не є «абстрактне поняття, воно є діяльність, що завжди укладає в собі відношення». Тому необхідно, на думку соціолога, проаналізувати «послідовність дії групи діячів». «Існує послідовність дії в групах діячів, тому що існують послідовні системи, які складаються з різних особистостей, і її не можна виділити при вивченні однієї індивідуальності, оскільки вона розвивається в міру того, чим більше діячів містить у собі». Примітно, що Парсонс сам усвідомлює вагомість формулювань і туманність своїх міркувань про концептуальну схему теорії дії. Остання «не претендує на те, щоб бути остаточною, цілком розробленою теорією».

Терміни «дія» і «виконавець», на думку Парсонса, пов'язані між собою цілями дії, орієнтацією дії і мотивацією. «Дія» не є одиничною, тому що вона «існує в системі», яка, в свою чергу, представлена трьома видами організації елементів дії: соціальна система, особистість, культурна система». «Усі три види концептуально абстраговані від конкретно соціального поведіння, емпіричні референти цих трьох абстракцій знаходяться на різних рівнях. Соціальна система і особистість являють собою види організації мотивованої дії (соціальна система — це система мотивованої дії, утворена навколо відносин друг до друга; особистість — це система мотивованої дії, утвореної навколо живучого організму). Культурна система — це система символічних зразків (ці зразки створюються індивідуальними виконавцями і поширюються в соціальній системі завдяки дифузії, а в середовищі завдяки процесу навчання).

Таким чином, усі системи, за Парсонсом, «складені людськими діями чи діями їхніх компонентів». Системи, що утворюються (чи підсистеми соціальної дії) Парсонс розробляє в «трьох конфігураціях»: «По-перше, орієнтир дії будь-якого одного діяча і супутній йому мотивований процес стають диференційованою та інтегрованою системою. Ця система буде називатися особистістю, і ми визначимо її як організовану систему орієнтації і мотивації одного індивідуального діяча. По-друге, дія безлічі діячів у загальній ситуації є процесом взаємодії, властивості якого визначені, але певною мірою незалежні від пріоритетної загальної культури. Ця взаємодія також стає диференційованою та інтегрованою у формі соціальної системи. Соціальна система утворюється відносинами індивідуальностей, але ця система скоріше організується навколо проблем, властивих чи індивідуальних діячів, що піднімаються від соціальної взаємодії безлічі, чи навколо проблем, що піднімаються у зв'язку з інтеграцією дії індивідуального діяча». Особистість і соціальна система, пояснює Парсонс, дуже близько взаємозалежні, але вони не ідентичні і не пояснюють один одного, тому що остання, за задумом автора, — це не просто безліч особистостей. І нарешті, «система культури», що має не менш значимі проблеми інтеграції, ніж система особистості і соціальна система. «Культурна традиція в її значимості і як об'єкта орієнтації і як елемента орієнтира дії, — вважає Парсонс, — повинна бути пов'язана концептуально і емпірично особистостями й соціальними

системами». Однак культура, хоча вона існує «як щось зроблене руками людини» і виступає системою символів, «сама не організована як система дій». Тому культура як система, за Парсонсом, існує на різних рівнях особистостей і соціальних систем. Структура відносин теорії дії, підкреслює Парсонс, відрізняється від «загальних біологічних орієнтаційних підходів та їхніх категорій, використовуваних для аналізу взаємодії організму і середовища». «Найбільш явне розходження, — пише соціолог, — полягає в ясному відношенні теорії дії до вибору серед альтернативних можливостей і оцінних процесів, оцінним стандартам. Наш основний інтерес у розгляді системи дії полягає в такому: до яких наслідків приведе виконавця його вибір. Останнє контрастує з основним науковим інтересом біологів, що при аналізі мотивації можуть задати рівнобіжне, відмінне питання: що повинна робити людина щоб вижити? У системі ж дії питання поставлене інакше: для чого боротися, а не за що він повинен боротися, щоб вижити як організм. Далі ми запитуємо: на якій підставі виконавець робить свій вибір? Мається на увазі, що виживання не є єдиною підставою для вибору, навпаки, саме культурна оцінка служить головною підставою для вибору».

В аналізі «емпіричного взаємозв'язку» особистості і суспільної системи «найкращим пунктом відліку», вважає Парсонс, було б дослідження «точок дотику цих двох типів систем». З погляду теорії, вважає автор, ця «процедура за допомогою категорій теорії дії» була би достоїнством більшості концепцій. «Використання цих самих основних категорій для опису окремих дій і систем дозволяє нам вивчати не тотожність цих двох типів систем, а моменти їхнього єднання чи поганого з'єднання, що і є центральною емпіричною проблемою суспільної науки».

Резюмуючи підсумок «головної концептуальної схеми теорії дії», Т. Парсонс підкреслює, що вона «була заснована на визначених категоріях психології поведіння, що містять у собі основні категорії системи відносин теорії дії». Однак категорії психології лише підвели досить близько до адекватного розуміння людської особистості, культурної і соціальної систем. «Дія», згідно з автором, «це процес прагнення до досягнення стану чи задоволення досягнення цілей усередині ситуації», тому що «виборча природа орієнтації дії логічно притаманна основній концепції дії». «У нашій конструкції категорій теорії дії, — пише Парсонс, — ми виділяємо три основних модальних аспекти системи відносин, що називаються: мотиваційна орієнтація, ціннісна орієнтація і структура ситуації. Ці всі елементи «орієнтації» діяча... Тільки коли цілі зазначені, «спонування» і «потреба» стають мотивацією дії. Останні мають місце тільки в системах, що роблять необхідними визначення цілей і альтернативних шляхів дії... Вибір — основний компонент дії». «Модальна класифікація, широко застосовувана в конкретних навчаннях, має теоретичне значення в аналізах ролей чекань, культурних орієнтаціях і потрібних розташуваннях». Тут, на думку Парсонса, існують «найважливіші функціональні вимоги, що лімітують рівень несумісності різних ролей в одній системі дій: ці вимоги зв'язані з умовами збереження діючої системи, у якій і формуються ці ролі». І далі: «Соціальна система, як і особистість, повинна бути послідовно організованою, а не складатись з послідовних компонентів».

Підсумовуючи загальну характеристику теорії дії Т. Парсонса, вкажемо, що система її понять містить у собі, по-перше, діячів, що прагнуть досягнення цілей. «У своєму прагненні досягти мети діяч орієнтований на об'єкти, і передбачається, що ця орієнтація здійснюється в трьох формах: пізнавальній, вольовій і оцінній». «Дія-

чі, об'єкти і форми орієнтації (принципи співвіднесення діячів і об'єктів) є основним концептуальним матеріалом особистості, культури і соціальних систем». По-друге, у систему понять дії входить «орієнтація діяча в даній ситуації», що за Парсонсом є «сукупність знань, бажань, планів і відповідних стандартів, що визначають відношення діяча до ситуації». По-третє, підкреслюється значення поняття «ситуації», під яким він має на увазі тимчасовий стан, зумовлений своєрідністю даного моменту.

У вітчизняній літературі теорія дії Парсонса звичайно критикувалася за те, що вона веде до «психологізації соціології», «зведення соціального до індивідуального». Спробуємо розібратися в позиції Парсонса щодо цього пункту. Відповідно до автора, «дією здійснюються в «системах дії», що аналізують їх з чотирьох точок зору: 1) збереження визначальних і контролюючих систему структур; 2) внутрішньої інтеграції системи; 3) цілеорієнтації, пов'язаної із середовищем; 4) загально-приспосовування до умов середовища. Таким чином, система дії розглядається Парсонсом в аспекті реалізації її функцій, що досягаються на таких рівнях, як: а) система культури (пріоритетна система), яка постулюється; б) соціальну систему, від її похідної (її завдання полягають у єдності дій носіїв ролей і в інтеграції всіх ролей); в) система особистості, що одночасно формується суспільством і його ж підтримує; г) система організму, в якій здійснюється загальне пристосування.

Саме поняття соціальної дії запозичене Парсонсом у німецького соціолога М. Вебера. Дії людини як найпростіший елемент соціальної системи визначаються Парсонсом за допомогою «ролі» і «статусу», що знаходяться у певному взаємовідношенні. Як і в усій західній соціології, тут ці поняття вважаються ведучими, хоча певної єдності думок про їхній зміст немає. Приведемо лише характерне визначення «статусу»; він «означає позицію особистості» чи класу категорії в соціальній структурі. Соціальний статус є щось мислиме, деяка оцінка, якої домагаються шляхом комбінування і застосування прийнятих у суспільстві критеріїв соціальної цінності. Парсонська соціальна дія (під якою мається на увазі будь-яка дія людини, що має економічне, політичне, моральне, наукове чи інше соціальне значення) з'являється у вигляді цілого «вузла», в якому «миттєво з'єднуються» в одному акті «велика кількість ниток» (безпосередні мотиви вчинку, міркування людини над майбутньою дією, над його цілями, засобами, результатами). «У цьому «миттєвому з'єднанні» різних аспектів соціальної дії функціоналісти вважають головний аргумент проти можливості виділити в суспільному житті «чільну причину», що вирішує тенденції і фактори.

Методологічне значення парсонської концепції соціальної дії полягає в тому, щоб затвердити не тільки психологічний, а саме багатофакторний підхід до аналізу суспільних, у тому числі й політичних, і державно-правових явищ. Унікаючи «залізної лінійності» в поясненні причин і способів функціонування соціального цілого, американський соціолог висуває синтезуюче поняття суспільства. Саме суспільство визначається Парсонсом як сукупність ідей, поділюваних індивідами. «Соціальні факти суть речі, але речі, що існують лише у свідомості індивідуумів», а тому що суспільство існує «у свідомості індивідуумів, те саме значення впливає на особистість більш, ніж об'єктивно визначена сукупність соціальних умов».

Сам Парсонс критикує «позитивістське» розуміння соціального поведіння і протиставляє йому «вольонтаристичну» концепцію дії. «Соціологія, — пише він, — має справу зі спостереженням і аналізом людського соціального поведіння, тобто

взаємодії безлічі людських істот, форм, що приймають їхні взаємини в разі особистих умов, і детермінант цих форм і відносин». Розходження між біхевіористським розумінням поведінки і парсонським розумінням дії полягає, на думку американського вченого, в тому, що в першому випадку поведінка є лише простою реакцією на стимул зовнішнього середовища, а дія є мотивована свідомістю індивіда реакція на такі стимули. Для Парсонса головною рисою позитивістської концепції є зображення суспільства як визначеної системи, в принципі можна роз'яснити за допомогою природничо-наукового аналізу, що установлює формальні причини явищ. Типовим вираженням цього погляду Парсонс вважає біхевіоризм. Хоча і при такому підході розглядаються «дії», однак Парсонс вважає, що ці концепції не можна вважати концепціями «дій», оскільки вони тут позбавлені свідомої оцінки, вольового моменту визначення яких-небудь цілей чи цінностей. «Дія при цьому втрачає якості «дій». Для Парсонса це не має принципового значення.

Парсонс розрізняє два види орієнтації: мотиваційну та ціннісну. «Мотиваційна зараховується до тих аспектів орієнтації діяча на його ситуацію, що відносяться до дійсного чи можливого задоволення чи незадоволення потреб — установок діяча. Ми будемо говорити про три форми мотиваційної орієнтації:

1) пізнавальна форма включає різні процеси, за допомогою яких діяч сприймає об'єкт у зв'язку, його системою потреб — установок;

2) вольова форма включає різні процеси, за допомогою яких діяч наділяє об'єкти афективним значенням;

3) оцінна форма включає різні процеси, за допомогою яких діяч розподіляє свою енергію серед особистих дій, спрямованих на різні бажані об'єкти, прагнучи до оптимізації задоволення.

Уведення цінностей орієнтації, заснованої на засвоєнні визначених стандартів культури і покликаної регулювати мотивацію діяча, представляється Парсонсом як принципова відмінність «дій» від «поведінки». На підставі класифікації мотиваційної і ціннісної орієнтації соціолог у такий спосіб класифікує види соціальних дій і відповідних їм інтересів. Основними типами соціальних дій є: 1) інтелектуальна діяльність, де переважають пізнавальні інтереси і первинними є пізнавальні ціннісні стандарти (тобто дослідження чи прагнення до знання); 2) експресивна дія, де первинні вольові інтереси й оцінні стандарти (тобто прагнення до безпосереднього задоволення); 3) відповідальна чи моральна, дія, де первинні оцінні інтереси і моральні стандарти. У цій класифікації інтересів і дій, вважає А. Г. Здравомислов, не лишається місця для матеріальних інтересів і для виробничої діяльності людей вочевидь, Парсонс вважає, що остання також диктується лише бажаннями людей, їхнім прагненням до пізнання, моральними розуміннями і почуттями. Цінності, згідно з Парсонсом, є основні елементи культури, що складаються з «способів орієнтування і діяння», причому ці способи «утілені» в значимих символах». Цінності, як і вся культура, мають символічний характер.

Політика в рамках системного аналізу. Парсонс доводить, що політична підсистема, завдяки своїй опорі на владу, пов'язана із здатністю забезпечити організацію людей для ефективної колективної дії з тим, щоб досягнути загальних цілей. Згідно з його твердженнями, політика включає в себе, з одного боку, соціальний механізм, який складається з вибору колективних цілей, прийняття рішень і залучення необхідних для досягнення цілей ресурсів, а з іншого — інституціональну структуру з трьома об'єднуючими компонентами, яка забезпечує цей механізм: ін-

ститути лідерства, органи влади, правила і норми, які визначають порядок відповідної активності.

Політичне життя — це досить складна сукупність впливу лідерів на людей через органи влади в рамках юридичних норм політичної гри, яке складається із визначення цілей, прийняття рішень і їх втілення шляхом залучення, якщо необхідно, всіх ресурсів країни. Політична підсистема суспільства виконує цілепокладання і ціледосягнення.

Мислитель дотримується загальноновизначеного положення про те, що поняття влади пов'язане з примусом, силою, наказом, зовнішнім вольовим зусиллям по відношенню до підлеглих. Але при цьому він дещо по іншому пояснює насильство силою, силовими методами. Він пише, що «Сила — це «спосіб», але не завжди «засіб» за допомогою якого один елемент системи соціальної взаємодії (чи то індивід або колектив) може впливати на інший. У цьому ракурсі сила є використанням контролю над ситуацією, в якій *alter* (лат. — «інший», «другий») елемент, який виступає в ролі об'єкта для *ego* (лат. — «я») піддається тиску фізичними засобами з тим, щоб відвернути *alter* від здійснення чогось небажаного для *ego* або покарати його за те, що не слід було б робити з точки зору *ego* (а покарання призначене заставити *alter* відмовитися від подібної дії в майбутньому), або «символічно» продемонструвати спроможність *ego* контролювати ситуацію навіть незалежно від його очікувань того, що у *alter* можуть бути небажані, за допомогою *ego*, устремління».

У праці «Соціологічна теорія і сучасне суспільство» Парсонс підкреслює, що вирішення цієї проблеми дозволяє розглядати владу як пов'язуючої дії зобов'язання перед людьми, посередника, який може представляти її в різному вигляді. Але це буде примус за будь-яких обставин. Стійкість і постійність, які так необхідні і політиці, і економіці, досягаються тоді, коли примус і обмін перетворюються в узагальнений символ. Такими символами в політиці стають ресурси насильства і визнане в даному суспільстві право їх використовувати (ще Вебер довів, що легітимним фізичним насильством володіє тільки держава), а в економіці — деякий універсальний товар, наприклад, золото.

Влада, за Парсонсом, розуміється як аналогічний грошам символічний посередник, який циркулює всередині політичної системи, але здатний переміщатися в усі три сусідні функціональні підсистеми суспільства — економіку («конвертуючись» в ті самі гроші), інтегративну (сукупність соціальних спільностей з посередником у вигляді впливу) і устрієпідтримуючу (культурну з посередником у вигляді цінностей). Тим самим влада осмислюється як здатність забезпечувати виконання пов'язаних обставин елементами політичної системи, якщо ці обставини визнані відповідними колективними цілями, а на випадок непокори примус не був передбачений. Відповідно до визначення Парсонса, зробити можливим виконання деякого бажання навіть загрозою великої сили не є підставою для застосування влади. Спроможність досягти послуху, щоб її назвати владою, повинна бути узагальненою, а не лише функцією якоїсь одиничної дії.

На наданні примусовому насильству символічного смислу ускладнення інтерпретації влади, за Парсонсом, не завершується. Потрібно тому, як просте накопичення і витрата золота не створить ефективного грошового обігу, звичайне акумулювання, накопичення ресурсів, прав на насильство і їх використання, все таки мають безпосередній характер і здійснюються в порівняно обмежених масштабах. У традиційному суспільстві в досить примітивному для нього умовах постає потре-

ба накопичення золота і ресурсів права тоді і на тому місці де повинні бути реалізовані владні або торгові відносини. З розвитком людських спільностей проходить подальше ускладнення їх економічної і політичної організації, зокрема утворюються стійкі відносини кредитор — боржник і пан — підвладний. Тоді вже не потрібно возити повсюди золото, достатньо мати розписку, вексель і т. п. Не потрібно й оточувати себе озброєними дружинниками — адже достатньо законодавчо закріплених прав управителів і обов'язків підлеглих. На цій основі і в економіці, і в політиці потрібно побудувати достатньо довгі пануючі взаємодії і широку мережу відносин між людьми. Через всезагальне визнання закону його вимоги здійснюються добровільно. Санкції (тобто сила) застосовуються тільки до тих, хто на цей рівень складності політичної системи не піднявся або хотів поставити себе «поза законом».

У названій праці Парсонс будує чотирискладову схему ймовірних впливів суб'єкта влади на об'єкт у їх відносинах: примус — ситуативні негативні дії (санкції); спонування (мотив); ситуативні позитивні дії (санкції); активізація зобов'язань — інтенціональні, тобто намірені, негативні дії; переконання — інтенціональні позитивні дії.

Він доводить право використати владу, якісь негативні санкції за принципом бартера або навіть примусу. Щоб закріпити верховенство одного рішення над іншим, перше класифікується як авторитет. Ще більша складність економічної і політичної систем — використання їх функціональних можливостей: операції з кредитно-грошовими та іншими подібними відносинами в економіці, з законами та адміністративними настановами в політиці. Тут і виникає той найвищий на сьогоднішній комунікативний рівень взаємодії (з обов'язковим обговоренням альтернатив), коли насильство як таке вже не потрібне. Добровільність стає не вимушеною, а дійсною підставою владарювання, яке віднині спирається на знання публічно узгоджених цілей і способів їх досягнення, а також на стійкі принципи і процедури дій по реалізації відповідних зобов'язань політичних акторів.

Парсонс торкається і проблеми легітимності як по відношенню до владарюючого авторитета, так і до влади в цілому. Він підкреслює, що коли говорять, що влада легітимна, то підкреслюють, що удравління (або якісь інші зовнішні суб'єкти) визнають її право на керівництво, в т. ч. монополію на примус, або ж усі учасники політичних відносин виробляють загальні рамки (стандарты) влади як символічного посередника, який забезпечує взаємне виконання зобов'язань.

Політичний соціолог зазначає, що оскільки влада порівнюється з грішми і є символічним посередником, то може проходити її девальвація і ревальвація. Все залежатиме від того, наскільки це передбачуване і будуть точно виконуватися взаємні зобов'язання влади і підлеглих, рівно як і громадян по відношенню один до одного. Чим надійніше виконання зобов'язань, тим вища «ціна» влади: чим сумнівніше виконуються зобов'язання, тим нижче падає довіра до влади, а значить, і до людей, які зобов'язані її підтримувати. «Легітимізація в системах влади, — пише Парсонс, — є, таким чином, фактором, який аналогічний у взаємному заліку і стабільності платіжної одиниці в грошових системах... Застосування влади, як і використання грошей, по суті справи повинно зводитися до пожертвування альтернативними рішеннями, які виключаються через зобов'язання, взяті владою на себе відповідності до певної політики».

Далі Парсонс пояснює, коли учасники політичних відносин — насамперед, не впевнені у виконанні керівниками взаємних зобов'язань, то настає криза влади, причому в різних її втіленнях. Шляхи їх подолання зв'язані передусім з накопиченням владою засобів і можливостей (ресурсів, розвитку організаційних структур,

розробки творчих ідей і т. п.) в підвищенні надійності і ефективності виконання заради задоволень взаємних очікувань максимального числа політичних акторів. Головне тут, підкреслює Парсонс, — зростання довіри до правителів, знову таки оновлення їх легітимізації. Підтвердження легітимності авторитету на практиці означає, що люди добровільно, без примусу або іншої форми насильства підкоряються владним наказам, керуються організаційними вказівками.

Природа і особливості суспільних систем. Спочатку Парсонс визначав соціальну систему як «модель організації елементів дії, яка відповідає послідовності або упорядкованого набору зразків безлічі індивідуальних суб'єктів». Соціальна система, тим самим, передбачає наявність трьох підсистем: 1) особистісна система (актори); 2) система культури (цінності і норми); 3) фізичне оточення, на яке повинно орієнтуватися суспільство.

Вивчаючи систему дії, яка є сукупністю особливим чином організованих одиничних актів, Парсонс дійшов висновку, що для існування будь-якої системи потрібно, щоб вона задовольняла чотирьом системним, орієнтаційно необхідним умовам: адаптації, цілепокладанню, інтеграції і латентності. Тому в системі утворюються чотири підсистеми з відповідними функціями: 1) пристосування системи до свого оточення (адаптація); 2) визначення ієрархії цілей, які призначені для досягнення і мобілізації ресурсів системи для їх досягнення (цілепокладання); 3) забезпечення єдності всієї системи шляхом внутрішньої координації її елементів (інтеграція); 4) підтримка рівноваги і відтворення системних зразків (латентність). Підсистеми утворюються шляхом закріплення і інституціоналізації ролей та спеціалізації окремих елементів системи.

У самій системі дії Парсонс виділяє такі підсистеми, які виявляються системами по відношенню для більш низької кібернетичної ієрархії систем:

- 1) біологічна система (організм) як посередник між матеріальним і ідеальним (норми, цінності, значення) з функцією адаптації;
- 2) система особи, яка виконує функцію цілепокладання і яка формується в процесі соціалізації індивіда (впровадження цінностей і норм);
- 3) соціальна система з функцією інтеграції, яка представляється як «керуюча цінностями» сукупність ролевих статусів, що вказують на оптимальні дії;
- 4) культурна система як сукупність «історичного досвіду» (тобто ідей, ідеалів, цінностей, орієнтацій, ролей і т. д.) з притаманною їй функцією підтримання системного зразка шляхом створення соціальних норм, виходять із «історичного досвіду» та соціалізації індивіда.

Підхід Парсонса можна використовувати для аналізу інших систем (підсистем), наприклад, соціальної, яка являє собою:

- 1) економічну систему, що виконує функцію адаптації, і яка є посередником і зв'язуючою ланкою між соціальною організацією і природним оточенням;
- 2) політична система з функцією цілепокладання, яка включає в себе всі форми прийняття рішень, стандартизації цілей і мобілізації ресурсів на їх досягнення;
- 3) проблема соціотальної спільності, яка виконує функції інтеграції, для чого їй потрібні інститути соціального контролю;
- 4) система соціалізації, яка виконує функції «підтримання зв'язку» шляхом включення індивіда в існуючі культурні системи.

Підсистеми соціальної системи пов'язані між собою «засобами обміну», які являють собою *гроші (A), владу (G), вплив і зобов'язання (L)*. При цьому влада розглядається як посередник, який циркулює всередині систем.

Парсонс надавав великого значення проблемам соціокультурної еволюції суспільства, розуміючи її як процес розвитку суспільства від простих форм до більш складних через поділ, диференціацію і наступну інтеграцію. Вивчаючи природу сучасних суспільств, він висунув концепцію трьох співмірних за значенням для їх становлення революцій — промислової, демократичної і освітньої, які вкладаються в «парадигму прогресивних змін», включають у себе головні процеси диференціації, що пов'язані з попереднім станом сучасного суспільства і які виступають як «головні двигуни підйому цивілізації, сприяючи потужному підвищенню рівня узагальненості і збільшенню рухомості суспільних ресурсів. Це притаманно сучасним суспільствам.

Ці проблеми розвитку суспільних систем, суспільства в цілому розглядаються в праці «Системи сучасних суспільств». Парсонс передбачав, що всі три революції мають спільні засади: розширення економічної диференціації і підвищення економічної діяльності на індустріальний рівень; мобілізація глибинних факторів політичної ефективності, які пов'язані з раціональною легітимізацією влади і мобілізацією культурних ресурсів в соціетальних.

У пошуку витоків і основних засад цих трьох революцій вчений звернувся до вивчення можливостей того, що «істинне начало сучасної фази соціетального розвитку відбувається задовго до виникнення трьох революцій і в культурному і соціетальному середовищі, яке можна було б уявити таким, загальні для всіх трьох фундаментальні зачатки». Він прийшов до висновку, що для цього потрібно розглянути процеси, які проходили в XVII ст. в Англії, Франції і Нідерландах, де відчувався сильний вплив аскетичного протестантизму і ідей Ренесансу.

Парсонс зазначав, що «якщо мислити в категоріях культурної основи (особливо релігії і науки), правового порядку і політичної організації, то ці три країни в XVII ст. заклали декілька головних складових частин епохи «сучасності», стали первинним центром всесвітнього процесу модернізації». Парсонс намагався також тлумачити генеральний вектор розвитку сучасної системи суспільств шляхом порівняння зразків соціальної структури (добровільні громадянські асоціації та ієрархічні бюрократії) «відносно монолітних і більш плюралістичних типів структури» в історичній динаміці. Він зробив висновок, що фундаментальні структурні зміни в суспільстві в XVIII—XIX ст. проходили «в сторону плюралізації організації асоціаністського типу» (проявами цього процесу стали, наприклад, реформи законодавчих систем, зародження і подальший розквіт парламентаризму, швидкий розвиток науки і ринкової економіки), і триумф «принципів асоціанізму і плюралізму». Парсонс підкреслює, що внаслідок XX ст. те суспільство, яке розвивається в Північній Америці на основі цих принципів, стало відігравати роль, у чомусь аналогічну ролі «колиски сучасності, тобто Європейського північного заходу XVII ст. У цьому модернізованому суспільстві можна бачити такі риси: централізоване демократичне управління, федералізм і розподіл влад, відділення церкви від держави, плюралізм віросповідань і здатність асимілювати (хоча далеко не повністю) великі групи релігійних і етнічних емігрантів.

Ці та інші ідеї надали нового виміру аналізу політичних відносин і процесів, який дав можливість точніше визначити місце політики в житті суспільства і виявити механізми змін у ньому. В цьому ракурсі особливе значення має теорія дії, яка лежала в основі дослідження внутрішньої сутності політики.

13 ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ПАРСОНС ТОЛКОТТ
О ПОНЯТИИ «ПОЛИТИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ»

Власть понимается здесь как посредник, тождественный деньгам, циркулирующий внутри того, что мы называем политической системой, но выходящий далеко за рамки последней и проникающий в три функциональные подсистемы общества (как я их себе представляю) — экономическую подсистему, подсистему интеграции и подсистему поддержания культурных образцов. Прибегнув к очень краткому описанию свойств, присущих деньгам как экономическому инструменту подобного типа, мы сможем лучше понять и специфику свойств власти.

Деньги, как утверждали классики экономической науки, одновременно представляют собой и средство обмена, и «ценностный эталон». Деньги — это символ в том смысле, что, измеряя и, следовательно, «выражая» экономическую ценность или полезность, сами они не обладают полезностью в изначальном потребительском значении слова. Деньги имеют не «потребительскую стоимость», а только «стоимость меновую», т. е. позволяют приобретать полезные вещи. Деньги служат, таким образом, для обмена предложениями о продаже или, наоборот, о покупке полезных вещей. Деньги становятся главным посредником только тогда, когда обмен не носит обязательного характера, подобно обмену дарами между некоторыми категориями родственников, или когда он не совершается на основе бартера, т. е. обмена равноценными вещами и услугами.

Восполняя нехватку прямой от себя пользы, деньги наделяют того, кто их получает, четырьмя важными степенями свободы в том, что касается участия в системе всеобщих обменов:

- 1) свободой тратить полученные деньги на приобретение какой-либо вещи или набора вещей из числа наличествующих на рынке и в пределах имеющихся средств;
- 2) свободой выбирать между многими вариантами желаемой вещи;
- 3) свободой выбирать время, наиболее подходящее для покупки;
- 4) свободой обдумывать условия покупки, которые в силу свободы выбора времени и варианта предложения человек может, смотря по обстоятельствам, принять или отвергнуть. И напротив, в случае с бартером участник торгового обмена связан тем, что его партнер имеет или желает иметь в обмен на то, что он имел, и уступит в данный момент. Вместе с получением четырех степеней свободы человек, конечно, подвергается риску, связанному с гипотетичностью предположения о том, что деньги будут приняты другими и что их ценность останется неизменной.

Первые деньги были посредником, стоявшим еще очень близко к товару, — самым известным примером этого являются драгоценные металлы, и многие до сих пор полагают, что стоимость денег «действительно» основывается на рыночной стоимости их металлической основы. На этой основе тем не менее в развитых финансовых системах была возведена сложная структура инструментов кредитования, в которой только ничтожная часть сделок действительно совершалась с использованием металлических денег — они превращаются в «резерв», приберегаемый на всякий случай, и используются главным образом для сведения международных балансов. Я подробнее остановлюсь на природе кредита в другой части статьи. Сейчас же достаточно сказать, что, как бы в некоторых случаях ни было важно наличие металлических резервов, все современные финансовые системы функционируют, опираясь преимущественно не на металл как реального посредника, а на деньги «без стоимости». Более того, принятие этих денег «без стоимости» основывается на определенном доверии, институционализированном в финансовой системе. Если бы гарантия денежных обязательств покоилась только на их конвертируемости в металлическую монету, тогда в подавляющем большинстве случаев они бы обесценились по той простой причине, что общее количество металла может покрыть лишь малую долю денег.

И наконец, деньги «хороши», т. е. функционируют как посредник, только в недрах достаточно определенной сети рыночных отношений, которая действительно достигла сегодня мирового уровня, но поддержание которой требует специальных мер обеспечения взаимоконвертируемости национальных валют. Такая система есть область виртуальных обменов, в которой деньги могут быть потрачены, но в недрах которой поддерживаются определенные условия, обеспечивающие системе защиту и управление со стороны как закона, так и ответственных властей, контролируемых законом.

Аналогичным образом понятие институционализированной системы власти прежде всего выдвигает на первый план систему отношений, в рамках которой некоторые виды обещаний и

обязательств, навязанных или взятых добровольно — например, в соответствии с договором, — рассматриваются как *подлежащие исполнению*, т. е. в нормативно установленных условиях уполномоченные деятели могут потребовать их выполнения. Кроме того, во всех установленных случаях отказа или попыток отказа от повиновения, посредством чего деятель пробует уклониться от своих обязательств, их «заставят уважать», угрожая ему реальным применением ситуационно-негативных санкций, выполняющих в одном случае функцию устрашения, в другом — наказания. Именно события в случае с деятелем, о котором идет речь, намеренно изменяют (или угрожают изменить) ситуацию ему во вред, каково бы ни было конкретное содержание этих изменений.

Власть, таким образом, является реализацией обобщенной способности, состоящей в том, чтобы добиваться от членов коллектива выполнения их обязательств, легитимизированных значимостью последних для целей коллектива, и допускающей возможность принуждения строгих посредством применения к ним негативных санкций, кем бы ни являлись действующие лица этой операции.

Читатель заметил, что для определения власти я употребил понятия «обобщение» и «легитимизация». Добиться обладания полезным предметом, выменяв его на другой предмет, не означает совершить денежную сделку. Таким же образом из моего определения следует, что добиться удовлетворения своего желания, определено оно как обязательство объекта или нет, посредством простой угрозы со стороны превосходящей силы не составляет акта властвования. Я хорошо знаю, что большинство представителей политической науки выбрали бы другое определение и увидели бы здесь пример властвования (соответствующий, например, определению Даля), но я намерен придерживаться собственного определения и изучать вытекающие из него следствия. Способность обеспечивать удовлетворение желания должна быть обобщенной, чтобы можно было называть ее властью в том смысле, который я придаю этому термину, а не быть только функцией отдельного применения санкции, которую в состоянии наложить одно лицо; и, наконец, использованный посредник должен быть «символическим». На второе место среди свойств власти я поставил легитимацию. Это с необходимостью вытекает из моего понимания власти как «символической», которая, будучи обмененной на что-нибудь действительно значимое для эффективности сообщества, а именно на повинование, не оставляет приобретателю выгоды, т. е. лицу, выполнившему обязательство, «никакой осязаемой ценности». Это значит, что ему не остается ничего другого, кроме совокупности антиципации, а именно: при других условиях и в других случаях он может напомнить об определенных обязательствах со стороны иных сообществ. В системах власти легитимация является, таким образом, фактором, аналогичным доверию при взаимном согласии на принятие денежной единицы и ее стабильности в финансовых системах.

Оба критерия объединены тем, что если легитимность обладания и использования власти подвергается сомнению, то это ведет к использованию все более сильных средств, способствующих достижению повиновения. Эти средства должны быть все более и более эффективными «внутренне» и, следовательно, лучше приспособленными к особым ситуациям объектов исходя из их недостаточно общего характера. Кроме того, в той мере, в какой эти средства являются внутренне эффективными, легитимность постепенно становится все менее важным фактором их эффективности; в конце этого развития находится применение — вначале различных видов принуждения, затем силы как самого по сути своей эффективного из всех средств принуждения.

[...] Теперь мы в состоянии затронуть последнюю из тех важных проблем, которые было решено разобрать в рамках настоящей статьи и которая состоит в том, чтобы выяснить, является ли власть задачей с нулевой суммой в том смысле, что в системе всякое приращение власти единицей А является действительной причиной утраты соответствующего количества власти другими единицами — Б, В, Г... Сравнение с деньгами, на котором мы настаивали с самого начала, могло бы помочь в поисках ответа, который при некоторых обстоятельствах будет явно утвердительным, но ни в коем случае не будет таковым при любых обстоятельствах.

Случай с деньгами ясен: при разработке бюджета, призванного распределить имеющийся доход, всякое выделение средств по какой-то одной статье должно осуществляться за счет других статей. Вопрос в том, чтобы выяснить, действуют ли подобные ограничения в экономике, понимаемой как глобальная система. В течение долгого времени многим экономистам так и казалось; и это был самый серьезный недостаток прежней «количественной теории денег». Самой явной политической аналогией здесь является распределение власти в рамках

обособленного сообщества. Вполне очевидно, что если А, который ранее занимал положение, сопряженное с реальной властью, перемещен рангом ниже и на его месте теперь находится Б, то А утрачивает власть, а Б ее получает, причем общая сумма власти в системе остается неизменной. Многие теоретики, в том числе Г. Ласуэлл и Ч. Райт Миллс, полагают, что это правило является одинаково справедливым для всей совокупности политических систем.

Самым очевидным и серьезным фактом, разбившим теорию нулевой суммы, было учреждение кредита коммерческими банками. Случай этот настолько важен в качестве демонстрационной модели, что требует краткого разъяснения. Когда вкладчики вкладывают свои деньги в банк, они не только помещают их в надежное место, но и передают в распоряжение банка, который может дать их в долг. Поступая так, депозиторы ни в коей мере не теряют права собственности на свои деньги. Вклады возвращаются в полном размере по заявлению вкладчика, причем единственные общепринятые ограничения здесь определяются режимом работы банка. Банк все же использует часть вкладов для предоставления кредита под проценты, в силу чего он не только передает в распоряжение заемщика зную сумму денег, но и принимает в большинстве случаев обязательство требовать возврата займа только в полном соответствии с заключенным договором, который в целом оставляет за заемщиком свободу действий, ничем не нарушаемую в течение условленного срока, или обязывает его произвести обговоренные заранее выплаты ввиду амортизации займа. Другими словами, одни и те же деньги начинают выполнять «двойную функцию»: они рассматриваются как собственность и депозиторами, хранящими документы на вклады, и банкиром, получившим право одалживать эти деньги, как «свои собственные». Таким образом, происходит возрастание суммы денег в обороте, измеряемое количеством текущих займов по отношению к объему бессрочных вкладов.

[...] Таким же образом попытаемся теперь провести точный анализ систем власти. Мое предположение состоит в том, что существует круговое движение между политической сферой и экономикой; суть его в обмене фактора политической эффективности — в данном случае участия в контроле над продуктивностью экономики — на экономический результат, состоящий в контроле над ресурсами, способном, например, принять форму инвестиционного займа. Это круговое движение регулируется посредством власти в том смысле, что фактор, представленный подлежащими исполнению обязательствами, в частности обязательством оказания услуг, с лихвой уравнивает результат, представленный открывшимися для эффективного действия возможностями.

Мое предположение состоит в том, что одно из условий стабильности этой системы циркуляции состоит в равновесии факторов и результатов властвования с той и с другой стороны. Это — иной способ сказать, что данное условие стабильности в том, что касается власти, формулируется идеальным образом как система с нулевой суммой, хотя то же самое неверно, по причине инвестиционного процесса, для вовлеченных в оборот денежных средств. Система кругового обращения, присущая политической сфере, понимается тогда как место привычной мобилизации ожиданий относительно их исполнения; эта мобилизация может осуществляться двумя способами: либо мы напоминаем об обстоятельствах, которые вытекают из прежних договоренностей, являющихся в некоторых случаях, как, например, в вопросе о гражданстве, правоустанавливающими; либо мы берем на себя в установленных пределах новые обязательства, заменяющие старые, уже выполненные. Равновесие характеризует, конечно, всю систему, а не отдельные ее части. [...]

Существует ли политический эквивалент банковской системы — средство, которое пробило бы брешь в круговом обороте власти, позволив внести весомые добавки к тому количеству власти, которое содержится в системе? Смысл моих рассуждений в доказательстве того, что такое средство существует и что его источник находится в системе поддержки, т. е. в зоне обменов между властью и влиянием на нее, между политической системой и системой интеграции.

Прежде всего я предполагаю, и это особенно наглядно в случае с демократическими избирательными системами, что политическая поддержка должна рассматриваться как *обобщенная* уступка власти, ставящая в случае победы на выборах избранных лидеров в положение, аналогичное положению банкира. «Вклады» власти, сделанные избирателями, могут быть отозваны — если не тотчас, то хотя бы на следующих выборах и на условии, аналогичном режиму работы банка. В некоторых случаях выборы связаны с условиями сопоставимыми с бартером, точнее говоря, с ожиданием выполнения некоторых конкретных требований, отстаиваемых стратегически мыслящими избирателями, и ими одними. Но особенно важно, что в системе, которая является плюралистической с точки

зрения не только состава сил, осуществляющих политическую поддержку, но и проблем, подлежащих разрешению, такие лидеры получают свободу действия для принятия различных, обязательных для исполнения решений, затрагивая в этом случае и другие группы общества, а не только те, чей «интерес» был удовлетворен непосредственным образом. Эту свободу можно представить как ограниченную круговым потоком: другими словами, можно сказать, что фактор власти, проходящий по каналу политической поддержки, будет самым точным образом уравновешен его результатом — политическими решениями в интересах тех групп, которые их специально требовали.

Существует все же другая составляющая свободы избранных лидеров, которая и является здесь решающей. Это свобода использовать влияние — например, благодаря престижу должности, не совпадающему с объемом причитающейся ей власти, — чтобы предпринять новые попытки «уравнять» власть и влияние. Это использование влияния для увеличения общего предложения власти. Как это можно себе представить?

Важно то, что связь между средствами, используемыми для позитивных и негативных санкций, есть инверсия случая с созданием банковского кредита. Там речь действительно шла об использовании власти, конкретизированной в обязанности исполнения кредитных соглашений, которая и позволяла «почувствовать разницу». Здесь же речь идет о способности выборочного осуществления влияния посредством убеждения. Похоже, что этот процесс выполняет свою роль посредством функции управления, которая с помощью отношений, поддерживаемых с различными аспектами структуры электорального корпуса сообщества, — порождает и структурирует новый «спрос» в смысле специфического спроса на решения.

Тогда можно сказать, что подобный спрос — применительно к тем, кто принимает решения, — оправдывает растущее производство власти, что стало возможным именно из-за обобщенного характера мандата политической поддержки; поскольку этот мандат выдан не на основе бартера, т. е. в обмен на конкретные решения, но вследствие того «уравнения» власти и влияния, которое установилось посредством выборов, он является средством осуществления, в рамках конституции, того, что на правительственном уровне кажется наиболее соответствующим «всеобщему интересу». В этом случае руководителей можно сравнить с банкирами или «брокерами», которые могут мобилизовать обязательства своих избирателей таким образом, что совокупность обязательств, взятых всем сообществом, увеличивается. Это возрастание должно все же быть оправданным мобилизацией влияния: нужно, чтобы оно одновременно воспринималось как соответствующее действующим нормам и применимое к ситуациям, «требующим» действия на уровне коллективных обязательств.

Критической для оправдания проблемой является в определенном смысле проблема консенсуса, его воздействия на тот ценностный принцип, каким выступает солидарность. Критерием, соответствующим этому ценностному принципу, становится, следовательно, *консенсус*.

В этом случае возникает задача нахождения основы, позволяющей нарушить круговую стабильность системы власти с нулевой суммой. Решающим для этого является то, что подобное может произойти, когда сообщество и его члены готовы взять на себя новые, подлежащие исполнению обязательства за рамками и сверх тех, которые были в силе раньше. Тогда возникает насущная потребность оправдать подобное расширение и трансформировать «чувство» того, что необходимо что-то предпринять, в обязательство предпринять эффективное действие, содержащее при необходимости принудительные санкции. В этом процессе сильный деятель представлен избранными руководителями — в той мере, в какой к ним применима аналитически независимая характеристика позиции власти, присущей выполняемой ими функции, определяющая лидера как человека, обремененного поиском необходимого обоснования для политических программ, которые не были бы приняты в случае кругового оборота власти.

Можно предположить, что сравнение с кредитом, наряду с прочими, оказывается верным с точки зрения его временного измерения. Потребность в большей эффективности, необходимой для выполнения новых программ, составляющих добавку к общей нагрузке сообщества, влечет за собой изменения на уровне организации посредством нового сочетания производственных факторов, развития новых организаций, ангажированности персонала, выработки новых норм и даже модификации основ легитимации. Следовательно, избранные лидеры не могут считаться по закону ответственными за немедленное выполнение, и, наоборот, нужно, чтобы источники политической поддержки оказали им доверие, т. е. не требовали немедленной «оплаты» — в момент следующих выборов — той доли власти, которую имели их голоса, решениями, продиктованными их собственными интересами.

Правомерно, может быть, называть ответственность, принимаемую в этом случае, ответственностью руководства, подчеркнул ее отличие от административной ответственности, сосредоточенной на повседневных функциях. В любом случае я хотел бы представить процесс возрастания власти способом, строго аналогичным экономическому инвестированию в том смысле, что «возмещение» должно повлечь за собой повышение уровня коллективного успеха в направлении, выявленном выше, а именно: повышение эффективности коллективного действия в зонах с обнаружившейся ценностью, о которой никто не подозревал, если бы лидер не пошел на риск, подобно предпринимателю, решившемуся на инвестиции. [...]

Друкується за: Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997, с. 278 — 288.

2. СИСТЕМНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ ЯДРО ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ Г. АЛМОНДА

Алмонд — видатний американський політолог, праці якого в сфері порівняльних досліджень політичних систем і культур, а також з теорії політичного розвитку є класикою сучасної політичної науки.

ДОВІДКА

Алмонд Габріель народився в 1911 р. в м. Рокайленд (США). Цей американський вчений з 30-х років до наших днів плідно працює на ниві політичної науки. Г. Алмонд закінчив Чиказький університет.

У 1938 р. в Чиказькому університеті захистив докторську дисертацію. Потім був на викладацькій роботі, зокрема в Бруклінському коледжі (нині — міський університет Нью-Йорка). У роки війни він служив в Управлінні військової інформації та Управлінні з оцінки ефективності стратегічних бомбардувань при Міністерстві оборони США.

У повоєнний час Алмонд знову викладає в Йельському (1947—1951, 1959—1963) і Принстонському (1951—1959) університетах. З 1963 р. займає посаду професора політичної науки в Стенфордському університеті. Він неодноразово запрошувався до викладання політичної науки в багатьох університетах світу.

Алмонд є членом національної Академії наук, Американського філософського товариства, американської академії мистецтв і наук, Американської асоціації політичної науки (1965—1966 — президент). Він багато разів удостоювався престижних нагород у галузі політичних досліджень, зокрема лауреат премії ім. Дж. Медісона (1981).

Його перу належать: «Політичні системи регіонів, що розвиваються» (1960, у співавторстві), «Громадянська культура» (1963, у співавторстві), «Порівняльна політологія: еволюційний підхід» (1966, у співавторстві), «Політичний розвиток» (1970), «Порівняльна політологія: системи, процес, політичний курс» (1978, у співавторстві), «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980, у співавторстві), «Прогрес і його недоліки» (1982, у співавторстві), «Сучасна європейська політика» (1999, у співавторстві), «Сучасна порівняльна політологія» (2000, 7-е видання у співавторстві) та ін.

Розвиток теорії політичних систем. Алмонд один із перших серед політологів займався проблематикою сучасних політичних систем. Розвиток цієї концепції пройшов через ряд етапів.

На першому етапі (1956—1960 р.) Алмонд запозичив у Істона методологію ставлення до політичної системи як до «широкої концепції», в яку входять усі дії одного порядку, пов'язані з прийняттям політичних рішень. Згідно з його трактуванням під системою слід розуміти «тотальність», взаємодію між елементами всередині тотально-

сті, а також стабільність у цій взаємодії, яку він називає «змінною рівновагою». Спираючись на праці М. Вебера та Т. Парсонса, Алмонд зосереджує увагу не на інститутах, організаціях чи групах, а на вивченні ролей і структур. Під ролями він розумів взаємодіючі одиниці політичної системи, а під структурами — моделі взаємодії. Він також ввів концепцію політичної культури, яка, за його думкою, вмонтована в конкретну модель орієнтації на політичні дію, і ці моделі здебільшого виходять за межі політичної системи.

На другому етапі (1960—1965 р.) Алмонд розробляє ряд структур і функцій, а також формулює основні концепції порівняльної політології. Категорії держави, а також правового й інституціонального апарату, які використовуються у традиційній політології, змінюються політичною системою. Місце влади зайняла функція, місце установи — роль, місце інституту — структура. Ці категорії Алмонд використовує для обґрунтування того, що політичні системи усіх країн мають загальні характеристики: в усіх політичних системах є політичні структури; в усіх політичних системах виконуються одні й ті самі функції; вся політична структура багатифункціональна; і, нарешті, усі політичні системи з точки зору культури є змішаними. До цього Алмонд включає ще систему входів, виходів і зворотного зв'язку, які були розроблені Істоном. Але ці, Істонові, структури він вважав недостатніми і у зв'язку із цим розробляє власні функціональні категорії. Він їх поділяє на чотири перетворюючі дії на вході системи (політична соціалізація і мобілізація, формування інтересів, їх об'єднання і політична комунікація) і три — на виході системи (нормотворчість, застосування норм і правил, контроль за їх дотриманням). Перетворюючі дії на виході були названі державними функціями у відповідності з традиційним поділом влади. Ці категорії зробили схему Алмонда занадто однобічною, оскільки вони базувалися лише на американських і західноєвропейських уявленнях про політику. У свою чергу, перетворюючі дії на вході, за Алмондом, надзвичайно важливі при характеристиці політичних систем регіонів, які розвиваються. Так, політична соціалізація спонукає людей брати участь у політичному житті суспільства. Формування інтересів — це прояв політичних інтересів і заклик до дії. Об'єднання інтересів — поєднання цих інтересів і вимог, які формуються політичними партіями і групами інтересів. Усі ці функції здійснюються за допомогою політичної комунікації.

На третьому етапі (1965—1969 р.) Алмонд вносить доповнення і загалом допрацьовує свою ранню схему в «Порівняльній політології» — книзі, яку й понині широко використовують спеціалісти в галузі політичних наук. Суть її полягає в такому.

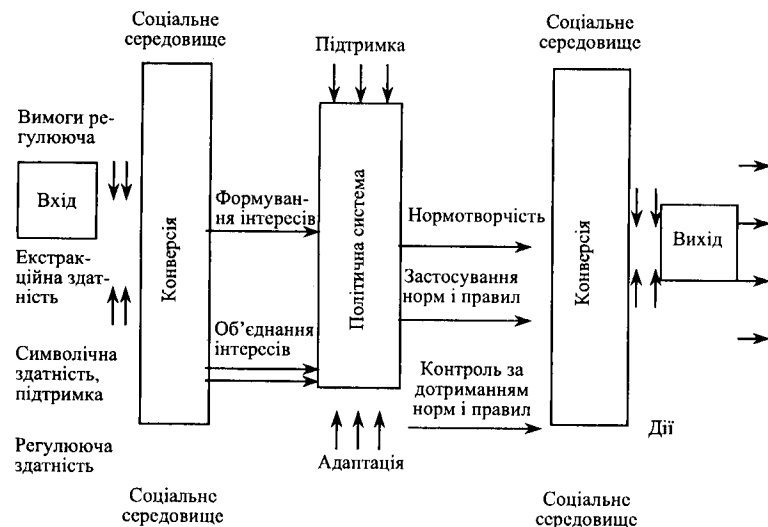
Класифікаційну схему, яка включає шість частин, було вмонтовано в конверсійні процеси, які допускають перетворення: 1) вимог і підтримки, що випливають в політичну систему і 2) виходів у вигляді екстракційної регулюючої і дистрибутивної здатностей, які випливають із політичної системи, як це видно на схемі 6.0.

Зі схеми видно, що Алмонд робить акцент не на «гармонії», а на «взаємозалежності», що його підхід не є ні статичним, ні консервативним. Він намагається показати, що його підхід динамічний, оскільки він придатний до досліджень країн, що розвиваються. Це були наслідки його глибокого вивчення літератури про політичний розвиток і конструктивного реагування на критику.

На четвертому етапі (1969—1970 рр.) Алмонд, провівши огляд своїх праць та критичних матеріалів, запропонував дослідницький задум, який «зміг би дещо наблизити нас до системного використання історичного досвіду із застосуванням каузальної схеми, яка поєднувала системно-функціональний аналіз, агрегатно-кількісний аналіз і

аналіз раціонального вибору у відповідні моменти при поясненні епізодів розвитку». Це й було намаганням Алмонда зберегти свою структурно-функціональну методологію і поєднати її з іншими підходами для емпіричного оцінювання конкретних історичних явищ і надати своїй теорії особливої актуальності.

Схема 6.0

Таким чином, ми бачимо, що Алмонд, застосувавши структурно-функціональний метод до аналізу політичних систем, пов'язав рівень системного розвитку із структурною диференціацією суспільства і автономією його підсистем. Політичну систему Алмонд визначає як структуру поведінки і взаємодії, яка виконує два типи функцій: входу інформації (політична соціалізація; мобілізація населення і розподіл політичних ролей; артикуляція інтересів; агрегація або об'єднання інтересів і політична комунікація) і виходу інформації (законодавча діяльність як введення норм, виконавча діяльність — застосування норм, контроль за їх дотриманням). На підставі показника рівня розвитку структурної диференціації суспільства Алмонд побудував типологію політичних систем із чотирьох складових: англо-американська, континентально-європейська, традиційна і тоталітарна.

Концепція політичної культури. Алмонд, характеризуючи політичну систему, виділив два рівні її аналізу: *інституціональний* (традиційно визначає інститути та їхні функції, механізм діяння держави) і *орієнтаційний* (виражає особливі форми відношення людей до різноманітних об'єктів). За допомогою останнього ним був охарактеризований особливий клас політичних явищ — *політична культура*, яка поєднувала інституціональний і реальний рівні функціонування політичної системи.

Він підкреслював, що кожна політична система ґрунтується на своєрідній структурі орієнтацій стосовно політичної дії. «Я визнав за необхідне назвати це політичною культурою. Існує два моменти, які необхідно підкреслити у зв'язку з поняттям

політичної культури. По-перше, вона не збігається з існуючою політичною системою чи суспільством. Структура орієнтації відносно політики може сягати і, як правило, сягає за межі політичних систем. Другий момент полягає в тому, що політична культура не є тим самим, що й загальна культура».

Проблематику політичної культури, яка стала після багатьох його праць, одним із найважливіших аналітичних інструментів при вивченні національної політики, причин стабільності/нестабільності політичних систем і т. д., Алмонд розробляв разом з Вербою понад 30 років. Ця співпраця була започаткована виданням у 1963 р. спільної публікації «Громадянська культура», яка в концептуальному плані несла в собі вплив теорії демократичної стабільності Г. Екстайна. Згідно з останньою ефективно функціонуюча демократія являє собою поєднання очевидних протиріч, «збалансованих невідповідностей», наприклад, між консенсусом і розколом, між великими повноваженнями уряду і принципом їх відповідальності перед виборцями і т. д. Тому сам Алмонд визначає теорію громадянської культури як теорію демократичної рівноваги. Її сутність полягає в тому, що демократична стабільність ймовірніша тоді, коли всілякі політичні процеси і орієнтації знаходяться в стані рівноваги, що можливе лише при змішаних формах політичних орієнтацій.

Алмонд і Верба у праці «Громадянська культура: перегляд концепцій» (1980) показали, що зафіксовані моделі політичної культури з дня опублікування першої книги зазнали значних змін, особливо у США, Великобританії, Німеччині. Це дозволило авторам розглядати політичну культуру як «пластичної багатомірної перемінної», яка «дуже чутлива» до структурних змін, особливо демографічним, тендерним, економічним, інформаційно-комунікаційним, які викликають певні політичні трансформації (перебудова партій, політичних систем, поява нових рухів і т. д.).

Виклики положенням політичної рівноваги, які відіграють ключову роль у теорії громадянської культури, поступають від зменшення кількості членів у традиційних партіях і групах інтересів, недовіри до них, зниження рівня участі в голосуванні на виборах, що в сукупності змінює учасниковий компонент громадянської культури, а також викликає поляризацію, фрагментацію політичного порядку дня, послаблення легітимності уряду і посадових осіб тощо. Все це разом відображає поширення відчуженості, а не лояльної підданської ментальності, яка вважалася до цього даниною електронному популізму телебачення.

Розкриваючи предметно сутність політичної культури Алмонд підкреслює, що будь-якій політичній системі притаманний «певний зразок» орієнтацій (когнітивних, афективних і оціночних) суб'єкта на політичні дії, який він називає політичною культурою. Він виділяє декілька основних її типів: 1) *приходська*, в якій політичні ролі й орієнтації не відділені від релігійних, соціальних і економічних; 2) *підданська*, в якій політичні ролі й орієнтації, хоча і відокремились і диференціювались, але мають пасивний характер; 3) *партICIPаторна* (або «політична культура участі»), відповідно з якою громадяни виступають як активні суб'єкти політичного процесу. Реальні політичні культури є не що інше як змішання трьох згаданих типів. До змішаних культур Алмонд відносить і громадянську культуру, яка утверджується в умовах сучасної передової демократії.

Алмонд у праці «Порівняльна політологія сьогодні» (2000) великого значення надає характеристиці рівнів політичної культури. Він виділяє три таких рівні орієнтації громадян, які притаманні політичній культурі кожної нації: їх відношення а) до політичної

системи; б) до політичного процесу, в т. ч. до процесу визначення політичного курсу і в) до результатів і наслідків реалізації політичного курсу (табл. 1).

Таблиця 6.1

Ракурси політичної культури	Приклади
Система	Національна гордість Національна ідентичність Легітимність уряду Принципи побудови
Процес	Роль громадян Розуміння політичних прав Роль уряду
Політичний курс	Пріоритети політичного курсу уряду Рівень політичної системи

По-перше, вчений зазначає, що орієнтації *системного рівня* відображають уявлення громадян та їхніх лідерів про цінності та організації, які скріплюють політичну систему. Важливість цих орієнтацій визначається тим, що через них проходять базові прихильності політичній системі і нації. Чи ідентифікують себе громадяни з нацією і чи приймають вони загальну систему управління? — так ставить питання Алмонд.

Він ілюструє рівень політичної культури на почутті національної гордості і підкреслює, що така гордість найсильніше проявляється у тих націй, які мають тривалу історію, зокрема, США, Австралія. Під час політичної напруги подібне почуття загальної ідентичності і спільної національної історії часто солідаризує людей. В інших випадках, зазначає Алмонд, етнічна належність, мова або історія розділяють народ, що, в свою чергу, може призвести до конфлікту і розколу.

Алмонд особливо підкреслює, що успіх політичного процесу залежить також від легітимності політичної системи. Рівень легітимності високий тоді, коли громадяни вважають себе зобов'язаними підкорятися закону. Якщо вони не вбачають підстав для підкорення законам або слідує їм через страх, рівень легітимності низький. Він підкреслює, що б не лежало в основі легітимності — традиція, ідеологія, громадянська участь або особлива політика, — вона завжди утворює той фундамент, на якому будується взаєморозуміння між громадянами і політичною владою.

У політичних системах з низьким рівнем легітимності або там, де проголошені основи легітимності, не прийняті суспільством, люди часто вдаються до насильства для вирішення політичних незгод.

Легітимність може бути підірвана там, де громадяни:

1) не погоджуються з межами політичної системи (Алмонд наводить приклад Північної Ірландії та Югославії);

2) заперечують або зовсім відкидають принципи рекрутування лідерів і визначення політичного курсу;

3) втрачають віру в те, що в процесі політичних торгів лідери роблять все від них залежне для прийняття законів, які вимагаються, або в те, що керівництво країни дотримується чинного законодавства.

По-друге, Алмонд пише, що в орієнтаціях рівнів процесу відображаються уявлення про те, як повинна діяти політика, відношення індивідів до політичного про-

цесу, а також чого чекають люди від політичного процесу. Цю орієнтацію, зауважує він, можна з'ясувати, поставивши таке питання: «Якщо Ви англієць, або нігерієць, що Ви думаете про систему управління або інститути політичної влади, і що вимагається від Вас як громадянина?». Отже, ми бачимо, що до рівня політичного процесу відносяться, насамперед, позиції з питання про форми правління і як політична система узгоджується з ними.

У тісному зв'язку з такими характеристиками знаходиться такий аспект політичної культури, як уявлення громадян про свою політичну роль. Алмонд наводить три різні моделі, які визначають роль громадян у політичному процесі. При цьому він ділить громадян на три категорії: учасники, піддані і парафіяни.

У першій моделі *учасники* реально або потенційно включені в політичний процес. Вони поінформовані про політичне життя і висувують вимоги до політичної системи і залежно від виконання цих вимог надають свою підтримку політичним лідерам.

При другій моделі *піддані* пасивно підкоряються державним чиновникам і законам, але не голосують і активно не втягнуті в політичне життя.

При третій моделі *парафіяни* мають досить сумні уявлення про уряд і політику. Це неграмотні сільські жителі, які проживають у віддалених місцевостях, або просто люди, які ігнорують політику та вплив на їхнє життя. Ці три моделі Алмонд проілюстрував на табл. 6.2.

Таблиця 6.2

Відношення, %	100	Учасники	Учасники	Учасники	Учасники			
	90							
	80							
	70							
	60							
	50					Піддані	Піддані	Піддані
	40							
	30							
	20					Піддані	Парафіяни	Парафіяни
	10							
	Парафіяни	Парафіяни	Парафіяни	Парафіяни				
	Демократична індустріальна політична система	Авторитарна індустріальна політична система	Авторитарна перехідна політична система	Демократична доіндустріальна політична система				

Ще одна значима риса політичної культури рівня процесу — уявлення громадян про інші групи і про власну групову приналежність. Чи довіряють індивіди своїм

співгромадянам? Чи вважають вони, що суспільство поділяється на соціальні класи, конфесіональні групи чи етнічні громади? Чи ідентифікують вони себе з особливими фракціями чи партіями? Що вони думають про групи, до яких не належать? Коли між людьми існує довіра, вони більш схильні до спільної боротьби за досягнення політичних цілей, а лідери груп виявляють велику готовність до утворення коаліцій. Керування великими націями вимагає формування широких коаліцій, тому там необхідний високий рівень довіри між лідерами, що дозволяє вести переговори і забезпечувати їхню чесність.

Альтернативою довіри є ворожість, що може зруйнувати міжгрупові і міжособистісні відносини. Трагічні приклади етнічних, релігійних та ідеологічних конфліктів у багатьох країнах (наприклад, у Руанді, Лівані, Північній Ірландії й колишній Югославії) показують, як просто ворожість може перерости в насильство й агресивні дії. Запаси поваги до людського життя і достоїнства в сучасному світі вкрай невеликі.

По-третє, Алмонд вважає, що орієнтації рівня політичного курсу стосуються того, чого очікують громадяни і їх лідери від політичного рівня уряду. На досягнення яких ціле повинна бути спрямована урядова політика і як ці цілі можна досягнути? На політичне життя також впливають уявлення громадськості про те, що таке нормальне суспільство, і як його досягнути. Одним із компонентів цього аспекту політичної культури, підкреслює вчений, є уявлення про те, яким саме повинно бути загальне втручання уряду в життя суспільства та економіку. «Чи належить уряду керувати економікою?» або «чи повинна економічна активність регулюватися на планових чи ринкових засадах?», «чи повинен уряд проводити інтервенціоністську політику в соціальній сфері?» та багато інших питань ставить Алмонд. Відповіді на них та їх вирішення, особливо вирішення проблеми протистояння соціалістичних і ринкових типів господарювання відрізняють людей в їх уявленнях про спрямованість управлінської діяльності.

Розглядаючи проблеми політичної культури Алмонд виходить із переконання в тому, що в стабільних демократичних політичних системах політичні структури і політична культура підкріплюють одна одну. Але з точки зору позицій щодо питань державної політики, а ще глибше — уявлень про легітимність політичних порядків, політичні культури можуть бути *консенсусними* або *конфліктними*. У консенсусних політичних культурах зазвичай існує згода між громадянами з приводу відповідних механізмів прийняття політичних рішень, а також з приводу найважливіших проблем, які необхідно вирішувати усім суспільством. У *конфліктних* політичних культурах уявлення про громадян різко протилежні, причому такі розходження часто стосуються як легітимності режиму, так і шляхів вирішення найважливіших проблем.

Алмонд особливо підкреслює, що якщо в країні глибокі розходження в політичних установах і вони зберігаються впродовж тривалого часу, в ній можуть розвинутися особливі *субкультури*. В рамках таких субкультур громадяни можуть дотримуватися різко відмінних між собою поглядів на окремі найважливіші політичні питання, скажімо, на питання про національні кордони, про природу режимів або про правильну ідеологію. Зазвичай, представники різних субкультур вступають у різні політичні партії, входять в різноманітні групи за інтересами, читають різні газети тощо. Але якщо, наголосив вчений, політичні субкультури нашаровуються на етнічні, національні або релігійні розходження, як у Північній Ірландії, Боснії або Лівані, відповідні розходження можуть набувати стійкого і загрозового характеру.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

АЛМОНД Г., ВЕРБА С.
ГРАЖДАНСКАЯ КУЛЬТУРА И СТАБИЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ

Глава 11

Настоящая книга — это исследование политической культуры демократии и тех социальных структур и процессов, которые поддерживают демократию. Вера в неизбежный триумф человеческого разума и свободы, порожденная эпохой Просвещения, была дважды потрясена в последние десятилетия. Развитие фашизма и коммунизма после Первой мировой войны породило серьезные сомнения насчет неизбежности демократии на Западе, и все еще нельзя с определенностью утверждать, что народы континентальной Европы найдут стабильные формы демократических процессов, подходящих для их культур и социальных институтов. [...] Сравнимая политические культуры пяти современных демократий, мы будем использовать несколько концепций и классификаций, которым необходимо дать определения. Мы предпочитаем говорить о «политической культуре» нации, а не о «национальном характере» или «модели личности», о «политической социализации»¹, а не о детском развитии или восприятии детьми общих понятий не потому, что мы отбрасываем психологические и антропологические теории, политические взгляды и позиции с другими компонентами личности, и не потому, что мы отбрасываем теории, акцентирующие связь между детским развитием вообще и вхождением детей в политические роли и воспитанием ими политических взглядов и позиций. На самом деле это исследование было бы невозможным без предварительной работы историков, социальных философов, антропологов, социологов, психологов и психиатров, которые поставили проблему отношения между психологическими и политическими характеристиками нации. В частности, большое влияние на данное исследование оказали «культурно-личностные» или «психокультурные» исследования политических феноменов. [...]

Мы используем термин «политическая культура» по двум причинам.

Во-первых, если мы собираемся определить отношение между политическими и неполитическими позициями и моделями поведения, нам необходимо отделить первые (политические) от последних (неполитических), даже если граница между ними не столь четкая. Термин «политическая культура» в таком случае относится именно к политическим ориентациям — взглядам и позициям относительно политической системы и ее разных частей и позициям относительно собственной роли в этой системе. Мы говорим о политической культуре так же, как могли бы говорить об экономической культуре или религиозной культуре. Это совокупность ориентации относительно определенной совокупности социальных объектов и процессов.

Но мы выбрали политическую культуру вместо других социальных аспектов, так как это позволяет нам использовать концептуальные схемы и подходы антропологии², социологии и психологии. Мы обогащаем наше мышление, используя, например, такие категории антропологии и психологии, как социализация, культурный конфликт, культурная интеграция. Аналогичным образом наши возможности понимать происхождение и трансформацию политической системы возрастают, когда мы используем структуру теории и спекуляций, касающуюся общих феноменов социальной структуры и процессов.

Мы осознаем тот факт, что антропологи используют термин «культура» во многих смыслах, и, внося его в словарь политической науки, мы рискуем привести его двусмысленность вместе с его преимуществами. Мы подчеркиваем, что используем термин «культура» только в одном смысле: психологических ориентации относительно социальных объектов. Когда мы говорим о политической культуре какого-либо общества, мы подразумеваем политическую систему, усвоенную в сознании, чувствах и оценках населения. Люди вовлечены в нее так же,

¹ *Політична соціалізація* — процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, цінностей, норм суспільства, до якого він належить. Вона охоплює весь процес становлення людини як суб'єкта політичних відносин і політичної діяльності, насамперед шляхом оволодіння особою політичними знаннями, цінностями, нормами, орієнтирами політичної поведінки.

² *Антропологія* — наука про походження та еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини.

как они социализированы в неполитические роли и социальные системы. Конфликты политических культур имеют много общего с другими культурными конфликтами; и процессы интеграции в политическую культуру становятся понятнее, если мы посмотрим на них в свете разъединяющих и объединяющих тенденций культурных изменений вообще.

Такое определение политической культуры помогает избежать распространения таких общих антропологических понятий, как «культурный этнос»¹, и принятия самогенности, которая подразумевается в определении. Это позволяет нам сформулировать гипотезы об отношении между различными компонентами культуры и проверить эти гипотезы эмпирически².

Используя концепцию политической социализации, мы можем идти дальше простого принятия подхода психокультурной школы относительно общих моделей развития детей и политических установок взрослых. Мы можем соотнести специфические взрослые политические установки и поведенческие предрасположенности детей с восприятием опыта политической социализации.

Политическая культура нации — распределение образцов ориентации относительно политических объектов среди членов нации. Перед тем как определить это распределение, нам необходимо систематизировать индивидуальные ориентации относительно политических объектов. Другими словами, нам нужно определить и обозначить модусы [модели] политической ориентации и классы политических объектов. Наши определения и классификации типов политических ориентации следуют подходу Парсонса и Шилза. «Ориентации» относятся к интернализированным аспектам социальных объектов и отношений. Ориентации включают:

1) «когнитивные ориентации», т.е. знания и веру относительно политической системы, ее ролей и обязанности относительно этих ролей, того, что система берет из окружающей среды и что отдает (что «на входе» и что «на выходе» системы);

2) «аффективные ориентации», или чувства, относительно политической системы, ее ролей, ее работы и вовлеченных в нее людей;

3) «оценочные ориентации», суждения и мнения о политических объектах, которые обычно представляют из себя комбинацию ценностных стандартов и критериев, информации и чувств.

Классификацию объектов политической ориентации начнем с «общей» политической системы. Мы имеем здесь дело с системой в целом и говорим о таких чувствах, как патриотизм или отчужденность, таких знаниях и оценках нации, как «большая» или «маленькая», «сильная» или «слабая», и политики, как «демократическая», «конституциональная» или «социалистическая». Мы различаем ориентации относительно «себя» как политического актора [деятели]; содержание и качество норм личных политических обязательств, содержание и качество чувства персональных отношений с политической системой. Трактую компоненты политической системы, мы различаем, во-первых, три широких класса объектов: 1) специфические роли или структуры, такие как законодательные органы, исполнители или бюрократия; 2) ролевые обязанности, такие, как монархи, законодатели, администраторы; 3) конкретная общественная политика, решения или обстоятельства, порождающие решения. Эти структуры, обязанности и решения могут быть классифицированы шире: вовлечены ли они в политический, «на входе», или в административный, «на выходе», процессы. Под политическим, или «входным», процессом мы подразумеваем поток требований общества к политике и конвертацию [обращение] этих требований в авторитетную политику. Прежде всего в этот «входной» процесс вовлечены политические партии, группы интересов³ и средства массовой коммуникации. Под административным процессом, или процессом «на выходе», мы понимаем процесс, посредством которого политика осуществляется и подкрепляется. В этот процесс прежде всего включены такие структуры, как бюрократии и суды.

Мы понимаем, что любое такое разграничение ограничивает реальное содержание политического процесса и многофункциональность политических структур. В более широком смысле политика делается в основном в бюрократиях и в судах; и структуры, которые мы обозначили «на входе», такие, как группы интересов, политические партии,

¹ *Этнос* — етнічна спільність; вид стійкого соціального угруповання людей, який виник вторично і представлений плем'ям, народністю, нацією.

² *Емпірично* — дослідним шляхом.

³ *Групи інтересів* — об'єднання людей, які, виходячи з певних потреб, висувають вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому, щоб підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей.

часто связаны с элементами администрации и системы принуждения. Но мы говорим здесь о разнице в акцентах, которая имеет большую значимость в классификации политических культур. Различие, которое мы видим в культуре участия и подданнической культуре, состоит в присутствии или отсутствии ориентации относительно специализированных структур «на входе». Для нашей классификации политических культур не столь важно, что эти специализированные «входные» структуры также вовлечены в исполнительную или принудительную функции и что специализированная административная структура вовлечена в исполнение функций «на входе».

Важно для нашей классификации то, на какие политические объекты и как ориентированы индивиды и включены ли эти объекты в «восходящий» поток «делания» политики или в «нисходящий» поток политического принуждения.

То, что мы сказали об индивидуальных ориентациях относительно политики, может быть объединено в простую таблицу (табл. 5.1).

Таблица 5.1

	Система вообще как объект	Объекты «на входе» системы	Объекты «на выходе» системы	Отношение к себе как к объекту
Знания				
Чувства				
Оценки				

Таблица 5.1 позволяет систематизировать политические ориентации индивидов, если мы установим следующее:

1. Каким знанием обладает индивид о своей нации и о политической системе вообще, о ее истории, размере, расположении, силе, «конституциональных» характеристиках и т.д.? Каковы его чувства относительно этих системных характеристик? Каковы его более или менее осознанные взгляды и суждения о них?

2. Что знает индивид о структуре и ролях разнообразных политических элит и о политических предложениях, инициативах, которые вовлечены в «восходящий» поток «делания» политики? Каковы его чувства и взгляды относительно этих структур, лидеров и политических предложений и инициатив?

3. Что знает индивид о «нисходящем» потоке политического принуждения, о структурах, индивидах и решениях, вовлеченных в этот процесс? Каковы его чувства и взгляды относительно их?

4. Как осознает себя индивид в качестве члена политической системы? Что знает он о своих правах, возможностях, обязанностях и о доступе к влиянию на систему? Как ощущает он эти свои возможности? Какие нормы участия и исполнения усваивает и использует он при формировании политических суждений и взглядов?

Характеристика политической культуры нации по сути представляет собой заполнение табл. 1.2 для репрезентативной выборки населения. Политическая культура — это разнообразные, но устойчиво повторяющиеся, когнитивные, аффективные и оценочные ориентации относительно политической системы вообще, ее аспектов «на входе» и «на выходе», и себя как политического актора.

Таблица 1.2

Политические культуры	Система вообще как объект	Объекты «на входе» системы	Объекты «на выходе» системы	Отношение к себе как объекту
Патриархальная	0	0	0	0
Подданническая	1	0	1	0
Участия	1	1	1	1

Патриархальная политическая культура (или политическая культура местных общин). Если эти четыре типа повторяющихся ориентации относительно специализированных политических объектов не выделяются (отсутствуют) и мы обозначаем их нулями, то такую политическую культуру мы называем патриархальной. Политические культуры африканских племен и автономных местных общин, описанные Колеманом, подпадают под эту категорию. В этих обществах нет специализированных политических ролей. Лидеры, вожди, шаманы — это смешанные политико-экономико-религиозные роли. Для членов таких обществ политические ориентации относительно этих ролей неотделимы от религиозных или социальных ориентации. Патриархальные ориентации также включают в себя относительное отсутствие ожиданий перемен, инициируемых политической системой. Члены патриархальных культур ничего не ожидают от политической системы. Так, в централизованных африканских племенах и княжествах, на которые ссылается Колеман, политическая культура в основном патриархальная, хотя развитие каких-либо более специализированных политических ролей в этих обществах может означать появление более дифференцированных политических ориентации. Даже крупномасштабные и более дифференцированные политические системы могут иметь в основе патриархальную культуру. Но относительно чистый патриархализм более вероятен в простых традиционалистических системах, где политическая специализация минимальна. Патриархальная культура в более дифференцированных политических системах скорее аффективна и нормативна, чем когнитивна. Это означает, что люди в племенах Нигерии или Ганы могут смутно осознавать существование центрального политического режима. Но их чувства относительно этого режима неопределенные или негативные, и они не интернализировали [не восприняли] формы отношений с ним.

Подданническая политическая культура. Второй важный тип политических культур, показанных в таблице 1.2, — это подданническая культура. В ней существуют устойчивые ориентации относительно дифференцированной политической системы и относительно того, что система дает «на выходе», но ориентации относительно специфических объектов «на входе» системы и относительно себя как активного участника очень слабы. Субъект такой системы (подданный) осознает существование правительственной власти и чувственно ориентирован на нее, возможно гордясь ею, возможно не любя ее и оценивая ее как законную или нет. Но отношение к системе вообще и к тому, что она дает «на выходе», т.е. к административной стороне политической системы или «нисходящему потоку», это отношение в основе своей пассивное, это ограниченная форма знания и участия, которая соответствует подданнической культуре. Мы говорим о чистых подданнических ориентациях, которые наиболее вероятны в обществах, где нет сформировавшихся и дифференцированных от других элементов системы структур «на входе». Подданнические ориентации в политической системе, имеющей развитые демократические институты, скорее будут аффективными и нормативными, чем когнитивными. Так, французский роялист знает о существовании демократических институтов, но он не считает их легитимными.

Политическая культура участия. Третий основной принцип политических культур — культура участия — такая культура, в которой члены общества определено ориентированы на систему вообще, а также как на политические, так и на административные структуры и процессы; другими словами, как на «входной», так и на «выходной» аспекты политической системы. Индивидуальные члены такой политической системы могут быть благоприятно или неблагоприятно ориентированы на различные классы политических объектов. Они склоняются к тому, чтобы ориентироваться на «активную» собственную роль в политике, хотя их чувства и оценки таких ролей могут варьироваться от принятия до отрицания.

[...] Гражданская культура — это прежде всего культура лояльного участия. Индивиды не только ориентированы «на вход» политики, на участие в ней, но они также позитивно ориентированы на «входные» структуры и «входные» процессы. Другими словами, используя введенные нами термины, гражданская культура — это политическая культура участия, в которой политическая культура и политическая структура находятся в согласии и соответствуют друг другу.

Важно, что в гражданской культуре политические ориентации участия сочетаются с патриархальными и подданническими политическими ориентациями, но при этом не отрицают их. Индивиды становятся участниками политического процесса, но они не отказываются от своих подданнических или патриархальных ориентации. Более того, эти более ранние политические ориентации не только поддерживаются ориентациями участия, но они также и соответствуют ориентациям участия. Более традиционные политические ориентации имеют тенденцию ограничивать обязатель-

ва индивида по отношению к политике и делать эти обязательства мягче. Подданнические и патриархальные ориентации «управляют» или удерживают ориентации участия. Такие установки благоприятны для ориентации участия в политической системе и играют важную роль в гражданской культуре, так же как и такие политические установки, как вера в других людей и социальное участие вообще. Поддержка таких более традиционных установок и их *слияние* с ориентациями участия ведут к сбалансированной политической культуре, в которой политическая активность, вовлеченность и рациональность существуют, но при этом уравновешиваются покорностью, соблюдением традиций и приверженностью общинным ценностям.

Глава 15

[...] Существует ли демократическая политическая культура, т.е. некий тип политических позиций, который благоприятствует демократической стабильности или, образно говоря, в определенной степени «подходит» демократической политической системе? Чтобы ответить на данный вопрос, нам следует обратиться к политической культуре двух относительно стабильных и преуспевающих демократий — Великобритании и Соединенных Штатов Америки. Политическая культура этих наций примерно соответствует понятию «гражданская культура». Такой тип политических позиций в некоторых отношениях отличается от «рационально-активистской» модели, той модели политической культуры, которая, согласно нормам демократической идеологии, должна была бы присутствовать в преуспевающей демократии. [...]

Исследования в области политического поведения поставили, однако, под сомнение адекватность рационально-активистской модели. Они продемонстрировали, что граждане демократических стран редко живут в соответствии с этой моделью. Их нельзя назвать ни хорошо информированными, ни глубоко включенными в политику, ни особо активными; а процесс принятия электоральных решений является чем угодно, только не процессом рационального расчета. Не отражает данная модель и ту гражданскую культуру, которая была выявлена нами в Великобритании и США. [...]

Гражданская культура — это смешанная политическая культура. В ее рамках многие граждане могут быть активными в политике, однако многие другие играют более пассивную роль «подданных». Еще более важным является тот факт, что даже у тех, кто активно исполняет гражданскую роль, качества подданных и прихожан не полностью вытеснены. Роль участника просто добавляется к таким двум ролям. Это означает, что активный гражданин сохраняет свои традиционалистские, неполитические связи, равно как и свою более пассивную роль подданного. Конечно, рационально-активистская модель отнюдь не предполагает, что ориентации участника заменяют собой ориентации подданного и прихожанина, однако, поскольку наличие двух последних типов ориентации четко не оговаривается, получается, что они не имеют отношения к демократической политической культуре.

На самом же деле эти два типа ориентации не только сохраняются, но и составляют важную часть гражданской культуры. Во-первых, ориентации прихожанина и подданного меняют интенсивность политической включенности и активности индивида. Политическая деятельность представляет собой лишь часть интересов гражданина, причем, как правило, не очень важную их часть. Сохранение других ориентации ограничивает степень его включенности в политическую деятельность и удерживает политику в надлежащих рамках. Более того, ориентации прихожанина и подданного не просто сосуществуют с ориентациями участника, они пронизывают и видоизменяют их. Так, например, первичные связи важны в становлении типов гражданского влияния. Кроме того, взаимопроникающие структуры общественных и межличностных связей имеют тенденцию воздействовать и на характер политических ориентации — делать их менее острыми и разделяющими. Будучи пронизаны первичными групповыми, а также общесоциальными и межличностными ориентациями, политические ориентации отнюдь не являются лишь производными от четко выраженных принципов и рационального расчета.

Каковы же причины несоответствия между идеалами рационально-активистской модели и типами политических связей, фактически существующими даже в наиболее стабильных и преуспевающих демократиях? Одно из возможных объяснений, которое наиболее часто встречается в литературе по гражданскому воспитанию, заключается в том, что несоответствие является свидетельством плохого функционирования демократии. В той мере, в какой люди не живут соответственно идеалу активного гражданина, демократия не состоялась. [...]

Если верить, что реалии политической жизни должны формироваться в соответствии с какими-то политическими теориями, таким объяснением можно удовлетвориться. Но если придерживаться точки зрения, что политические теории должны возникать из реалий политической жизни — в чем-то более простая и, возможно, более полезная задача, — тогда такое объяснение причин разрыва между рационально-активистской моделью и демократическими реалиями оказывается менее приемлемым. Приверженцы указанной точки зрения могут объяснить имеющийся разрыв тем, что планка поднята слишком высоко. Если принять во внимание сложность политических вопросов, наличие других проблем, отнимающих время индивида, и труднодоступность информации, необходимой для принятия рациональных политических решений, то станет абсолютно очевидным, почему обычный человек не является идеальным гражданином. В свете неполитических интересов индивида может оказаться, что для него совершенно нерационально вкладывать в политическую деятельность то время и те усилия, которые нужны, чтобы жить в соответствии с рационально-активистской моделью. Возможно, это просто того не стоит — быть настолько уж хорошим гражданином. [...]

Но хотя полностью активистская политическая культура скорее всего является лишь утопическим идеалом, должны быть и другие, более значимые причины того, почему в наиболее процветающих демократиях существует сложно переплетенная, смешанная гражданская культура. Такая культура, которая иногда включает в себя явно несовместимые политические ориентации, кажется наиболее соответствующей потребностям демократических политических систем, поскольку они также представляют собой переплетение противоречий.

[...] Поддержание должного равновесия между правительственной властью и правительственной ответственностью — одна из наиболее важных и сложных задач демократии. Если нет какой-то формы контроля за правительственными элитами со стороны незлит, то политическую систему вряд ли можно назвать демократической. С другой стороны, незлиты не способны сами управлять. Чтобы политическая система была эффективной, чтобы она была в состоянии разрабатывать и проводить какую-то политику, приспосабливаться к новой ситуации, отвечать на внутренние и внешние вопросы, должен быть механизм, с помощью которого правительственные чиновники наделялись бы полномочиями, позволяющими им принимать властные решения. Напряженность, создаваемая необходимостью решения противоречащих друг другу задач, вытекающих из правительственной власти и правительственной ответственности, становится наиболее явной в периоды кризисов. [...]

Как же должна строиться система управления, чтобы поддерживался необходимый баланс между властью и ответственностью? Э.Э. Шаттшнейдер сформулировал этот вопрос следующим образом: «Проблема заключается не в том, как 180 миллионов Аристотелей могут управляться с демократией, а в том, как организовать сообщество, состоящее из 180 миллионов обычных людей, таким образом, чтобы оно осталось чувствительным к их нуждам. Это проблема лидерства, организации, альтернатив и систем ответственности и доверия». Пытаясь решить данную проблему, политологи обычно говорят на языке структуры электорального конфликта. Электоральная система, сконструированная таким образом, чтобы наделять властью определенную элиту на ограниченный промежуток времени, может обеспечить баланс между властью и ответственностью: элиты получают власть, однако эта власть ограничена самой периодичностью выбора — заботой о будущих выборах в промежуток между ними и целым набором других формальных и неформальных систем контроля. Ведь чтобы система такого рода могла работать, необходимо существование не одной, а большого числа партий (или по крайней мере нескольких конкурирующих элитарных групп, потенциально способных получить власть), в противном случае спор между элитами потеряет всякий смысл; в то же время необходим какой-то механизм, позволяющий элитарной группе эффективно осуществлять власть. Это может быть наделение всей

полнотой власти победившей на выборах партии в двухпартийной системе или образование группой партий работоспособной коалиции. [...]

Противоречие между правительственной властью и ответственностью имеет свою параллель в противоречивых требованиях, которые предъявляются гражданам в демократических странах. Чтобы элиты могли быть ответственными перед обычным гражданином, от него требуется ряд вещей: он должен уметь выразить свое мнение так, чтобы элиты поняли, чего он хочет; гражданин должен быть вовлечен в политику таким образом, чтобы знать и беспокоиться о том, ответственны ли элиты перед ним или нет; он должен быть достаточно влиятельным, чтобы навязывать элитам ответственное поведение. Ины-

ми словами, ответственность элит предполагает, что обычный гражданин действует в соответствии с рационально-активистской моделью. Однако для достижения другой составляющей демократии — власти элит — необходимо, чтобы обычный гражданин имел совершенно иные позиции и вел себя соответственно им. Чтобы элиты были сильными и принимали властные решения, следует ограничивать участие, активность и влияние обычного гражданина. Он должен передать власть элитам и позволить им управлять. Потребность во власти элит предполагает, что обычный гражданин будет относительно пассивен, выключен из политики и почтителен по отношению к правящим элитам. Таким образом, от гражданина в демократии требуются противоречащие одна другой вещи: он должен быть активным, но в то же время пассивным, включенным в процесс, однако не слишком сильно, влиятельным и при этом почтительным к власти.

[...] Из имеющихся у нас данных следует, что есть два основных направления, по которым гражданская культура поддерживает выполнение ее субъектом как активно-влиятельной, так и более пассивной роли: с одной стороны, в обществе *происходит распределение* индивидов, преследующих одну из двух конфликтующих гражданских целей; с другой — определенная *непоследовательность в позициях индивида* позволяет ему одновременно преследовать эти, казалось бы, несовместимые цели. Давайте сначала рассмотрим вопрос о непоследовательности индивида.

Как показывает наше исследование, существует разрыв между *реальным политическим поведением* опрошенных, с одной стороны, и *их восприятием своей способности и обязанности действовать* — с другой. Респонденты из Великобритании и США продемонстрировали высокую вероятность того, что мы назвали субъективной политической компетентностью. [...] Немалая часть опрошенных считает себя способной влиять на решения местных властей, и весомая, хотя и не столь значительная, часть аналогичным образом оценивает свои возможности по отношению к центральному правительству. Тем не менее эта высокая оценка собственной компетентности как гражданина, способного оказывать влияние, абсолютно не подкреплена активным политическим поведением. [...]

Существует аналогичный разрыв между чувством обязательности участия в политической жизни и реальным участием. Число опрошенных, заявивших, что обычный человек обязан принимать участие в делах своей местной общины, значительно превышает число тех, кто на деле в них участвует; и опять-таки эта тенденция наиболее четко проявляется в США и Великобритании. Как сформулировал это один из опрошенных: «Я говорю о том, что человек должен делать, а не о том, как поступаю я сам». И есть доказательства, что такая позиция не столь уж редка. Несомненно и то, что осознание обязательности хоть какого-то участия в делах собственной общины распространено шире, чем ощущение важности такой деятельности. Процент опрошенных, заявивших, что у человека есть такая обязанность, во всех странах значительно превышает процент тех, кто, отвечая на вопрос о своих занятиях в свободное время, указал на участие в делах общины. Так, 51% опрошенных американцев сообщили, что, по их мнению, обычный человек должен принимать то или иное активное участие в жизни своей общины. Но когда был задан вопрос о том, как они проводят свободное время, лишь около 10% респондентов назвали подобную деятельность. [...] Все это заставляет предположить, что, хотя норма, требующая от человека участия в общественных делах, широко распространена, активное участие в них отнюдь не является наиболее важной формой деятельности для большинства людей. Оно не является ни основным их занятием в свободное время, ни главным источником удовлетворения, радости и волнения.

Эти два разрыва — между высокой оценкой своей потенциальной влиятельности и более низким уровнем реального влияния, между степенью распространения словесного признания обязательности участия и реальной значимостью и объемом участия — помогают понять, каким образом демократическая политическая культура способствует поддержанию баланса между властью правительственной элиты и ее ответственностью (или его дополнением — балансом между активностью и влиятельностью незлитных групп и их пассивностью и невлиятельностью). Сравнительная редкость политического участия, относительная неважность такого участия для индивида и объективная слабость обычного человека позволяют правительственным элитам действовать. Бездеятельность обычного человека и его неспособность влиять на решения помогают обеспечить правительственным элитам власть, необходимой им для принятия решений. Однако все это гарантирует успешное решение лишь одной из двух противоречащих друг другу задач демократии.

Власть элиты должна сдерживаться. Противоположная роль гражданина как активного и влиятельного фактора, обеспечивающего ответственность элит, поддерживается благодаря его глубокой приверженности нормам активного гражданства, равно как и его убежденности, что он может быть влиятельным гражданином. [...]

Гражданин, существующий в рамках гражданской культуры, располагает, таким образом, резервом влияния. Он не включен в политику постоянно, не следит активно за поведением лиц, принимающих решения в данной сфере. Этот резерв влияния — влияние потенциальной, инертной и не проявленной в политической системе — лучше всего иллюстрируется данными, касающимися способности граждан в случае необходимости создавать политические структуры. Гражданин не является постоянным участником политического процесса. Он редко активен в политических группах. Но он считает, что в случае необходимости может мобилизовать свое обычное социальное окружение в политических целях. Его нельзя назвать активным гражданином. Он потенциально активный гражданин.

Прерывистый и потенциальный характер политической активности и включенности граждан зависит, однако, от более устойчивых типов политического поведения. Живя в гражданской культуре, обычный человек в большей, чем в иной ситуации, степени склонен поддерживать на высоком и постоянном уровне политические связи, входить в какую-то организацию и участвовать в неформальных политических дискуссиях. Эти виды деятельности сами по себе не указывают на активное участие в общественном процессе принятия решений, однако они делают такое участие более вероятным. Они готовят индивида к вторжению в политическую среду, в которой включение и участие гражданина становятся более осуществимыми. [...]

То, что политика имеет относительно небольшое значение для граждан, составляет важнейшую часть механизма, с помощью которого система противоречивых политических позиций сдерживает политические элиты, не ограничивая их настолько, чтобы лишить эффективности. Ведь баланс противоречивых ориентации было бы гораздо труднее поддерживать, если бы политические вопросы всегда представлялись гражданам важными. Если встает вопрос, который воспринимается ими как важный, или рождается глубокая неудовлетворенность правительством, у индивида возникает побуждение задуматься над этой темой. Соответственно усиливается давление, толкающее его к преодолению непоследовательности, т.е. к взаимной гармонизации позиций поведения в соответствии с нормами и восприятиями, т.е. переход к политической активности. Таким образом, несоответствие между позициями и поведенческими актами выступает как скрытый или потенциальный источник политического влияния и активности. Тезис о том, что гражданская культура поддерживает баланс между властью и ответственностью, указывает еще на один момент, касающийся демократической политики. Он дает возможность понять, почему важнейшие политические вопросы, если они остаются нерешенными, в конце концов порождают нестабильность в демократической политической системе. Баланс между активностью и пассивностью может поддерживаться лишь в том случае, если политические вопросы стоят не слишком остро. Если политическая жизнь становится напряженной и остается таковой из-за нерешенности какого-то находящегося в центре внимания вопроса, несоответствие между позициями и поведением начинает терять устойчивость. Но любое относительно долговременное разрушение этого несоответствия с высокой долей вероятности влечет за собой неблагоприятные последствия. Если привести поведение в соответствие с ориентациями, то объем контроля, который будут пытаться осуществлять незлиты над элитами, породит неэффективность управления и нестабильность. С другой стороны, если позиции изменяются таким образом, что начнут сочетаться с поведением, возникшее у граждан чувство бессилия и невовлеченности может разрушительным образом сказаться на демократичности политической системы.

Это, однако, не означает, что все важные вопросы таят в себе угрозу демократической политической системе. Лишь в том случае, когда они становятся и затем остаются острыми, система может превратиться в нестабильную. Если важные вопросы встают лишь эпизодически и если правительство оказывается в состоянии ответить на требования, стимулированные возникновением этих вопросов, равновесие между гражданским и правительственным влиянием может сохраниться. В обычной ситуации граждан относительно мало интересуется, что делают те, кто принимает правительственные решения, и последние имеют возможность действовать так, как им представляется нужным. Однако, если какой-то вопрос выходит на поверхность, требования граждан по отношению к должностным лицам возрастают. Если указанные лица могут ответить на подобные требования, политика вновь утрачивает свое значение для граж-

дан, и политическая жизнь возвращается в нормальное русло. Более того, эти циклы, состоят из включения граждан, ответа элит и отхода граждан от политики, имеют тенденцию усиливать сбалансированность противоположностей, необходимую для демократии. В пределах каждого цикла ощущение гражданином собственной влиятельности усиливается; одновременно система приспособляется к новым требованиям и таким образом демонстрирует свою эффективность. А лояльность, порожденная участием и эффективной деятельностью, может сделать систему более стабильной в целом.

Эти циклы включенности представляют собой важное средство сохранения сбалансированных противоречий между активностью и пассивностью. Как постоянная включенность и активность, обусловленные находящимися в центре внимания спорными вопросами, сделали бы в конечном итоге сложным сохранение баланса, так к такому результату привело бы и полное отсутствие включенности и активности. Баланс может поддерживаться на протяжении длительного времени лишь в том случае, если разрыв между активностью и пассивностью не слишком широк. Если вера в политические возможности человека время от времени не будет подкрепляться, она скорее всего исчезнет. С другой стороны, если эта вера поддерживается лишь сугубо ритуальным образом, она не будет представлять собой потенциальный источник влияния и служить средством сдерживания тех, кто принимает решения. [...]

До сих пор мы рассматривали вопрос о путях уравнивания активности и пассивности, присущих отдельным гражданам. Но такое равновесие поддерживается не только имеющимся у индивидов набором позиций, но и распределением позиций между различными типами участников политического процесса, действующих в системе: одни индивиды верят в свою компетентность, другие — нет; некоторые активны, некоторые пассивны. Такой разброс в представлениях и степени активности индивидов также способствует укреплению баланса между властью и ответственностью. Это можно увидеть, если проанализировать описанный выше механизм становления равновесия: какой-то вопрос приобретает остроту; активность возрастает; благодаря ответу правительства, снижающему остроту вопроса, баланс восстанавливается. Одна из причин, почему усиление важности какого-то вопроса и ответный взлет политической активности не приводят к перенапряжению политической системы, заключается в том, что значимость того или иного вопроса редко когда возрастает для всех граждан одновременно. Скорее, ситуация выглядит следующим образом: отдельные группы демонстрируют взлет политической активности, в то время как остальные граждане остаются инертными. Поэтому объем гражданской активности в каждом конкретном месте и в каждый конкретный момент оказывается не настолько велик, чтобы повлечь за собой перенапряжение системы.

Все, сказанное выше, основано на данных о позициях обычных граждан. Однако, чтобы механизм, существование которого мы постулировали, мог работать, позиции незлит должны дополняться позициями элит. Принимающим решения необходимо верить в демократический миф — в то, что обычные граждане должны участвовать в политике, и в то, что они на деле обладают влиянием. Если принимающий решения придерживается такого взгляда на роль обычного гражданина, его собственные решения способствуют поддержанию баланса между правительственной властью и ответственностью. С другой стороны, принимающий решения волен действовать так, как ему представляется наилучшим, поскольку обычный гражданин не барабанит в его дверь с требованиями каких-то действий. Он огражден инертностью обычного человека. Но если принимающий решения разделяет веру в потенциальную влиятельность обычного человека, его свобода действий ограничена тем, что он предполагает: если не действовать в соответствии с желаниями граждан, в его дверь начнут барабанить. Более того, если официальное лицо разделяет точку зрения, что обычный человек должен участвовать в принятии решений, его заставляет действовать ответственно и вера в то, что подобное влияние граждан закономерно и оправданно. И хотя из наших данных это и не следует, есть основания предположить, что политические элиты разделяют политическую структуру незлит; что в обществе, где существует гражданская культура, они, как и незлиты, придерживаются связанных с ней позиций. В конечном счете элиты составляют часть той же самой политической системы и во многом прошли тот же самый процесс политической социализации, что и незлиты. И анализ показывает, что политические и общественные лидеры, равно как и имеющие высокий статус граждане, более склонны принимать демократические нормы, чем те, чей статус ниже.

Исследование позиций элит наводит на мысль о существовании еще одного механизма, позволяющего укреплять ответственность в условиях, когда активность и включенность

обычного гражданина остается низкой. Влияние гражданина не всегда и даже не в большинстве случаев является именно тем стимулом, за которым следует ответ (гражданин или группа граждан выдвигают требование — правительственная элита предпринимает действия, чтобы удовлетворить его). Здесь, скорее, действует хорошо известный закон «ожидаемых реакций». Значительная часть гражданского влияния на правительственные элиты осуществляется без активных действий и даже без осознанного стремления граждан. Элиты могут предвидеть возможные требования и действия, в соответствии с этим принимать ответственные меры. Элиты действуют ответственно не оттого, что граждане активно выдвигают свои требования, а для того, чтобы удержать их от активности.

Таким образом, в рамках гражданской культуры индивид не обязательно бывает рациональным, активным гражданином. Тип его активности — более смешанный и смягченный. Это позволяет индивиду совмещать определенную долю компетентности, включенности и активности с пассивностью и невключенностью. Более того, его взаимоотношения с правительством не являются чисто рациональными, поскольку они включают в себя приверженность — как его, так и принимающих решения — тому, что мы называли демократическим мифом о компетентности гражданина. А существование такого мифа влечет за собой важные последствия. Во-первых, это не чистый миф: вера в потенциальную влияние обычного человека имеет под собой известные основания и указывает на реальный поведенческий потенциал. И вне зависимости оттого, соответствует ли этот миф действительности или нет, в него верят.

Друкується за: Антология мировой политической мысли: В 5 т. — М., 1997. Т. 2. — С. 593—600; Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. — 1992. — № 4.

3. АДАПТИВНИЙ КОНЦЕПТ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ ДЕВІДА ІСТОНА

Внесок Істона в політичну науку обмежувався не тільки обґрунтуванням проблем, які пов'язані з адаптацією і застосуванням принципів і методів системного аналізу до вивчення і функціонування політичних систем, а й дослідженням проблем політичної соціалізації. Прикладом цьому є праця «Діти в політичній системі: основи політичної законності», яка була написана в 1969 р. в співавторстві із Дж. Деннісом. У цій праці на основі аналізу 12 тис. дітей із 8 міст різних штатів США були з'ясовані особливості дитячого сприйняття політичних символів, ролі президента і поліції в житті суспільства. Це була одна з перших праць, у якій політична соціалізація розглядалася з позиції політичної науки.

Надаючи великого значення розробці методологічних проблем дослідження політичних феноменів, Істон у 1969 р. проголосив постбіхевіоральну революцію в політичній науці. Її суть зводилася до перегляду деяких положень біхевіористського підходу, вимозі релевантності і дієвості політичної науки, більш тісного зв'язку її з реальностями, до необхідності враховувати ціннісний аспект при вивченні політичних явищ. Велика роль відводилася використанню нових технологій, прикладних досліджень політичної сфери суспільства.

ДОВІДКА

Девід Істон — один із провідних американських політологів. Народився в 1917 р. в м. Торонто (Канада). В 1948—1984 рр. викладав політичну науку в Чиказькому та інших провідних університетах Америки. З 1981 року професор Каліфорнійського університету. В 1968—1969 рр. був президентом Американської асоціації політичних наук. В 1984 р. обраний віце-президентом Американської академії наук і мистецтв.

Світове визнання здобув такими працями: «Політична система» (1953), «Концептуальна структура для політичного аналізу» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Основи політичного аналізу» (1979), «Аналіз політичних структур» (1990) та ін.

Індекс цитування творів Істона настільки популярний у світі, що дає підставу віднести його до найавторитетніших політологів сучасності.

Основний внесок Істона в політологічну науку визначається адаптацією основних принципів і методів системного аналізу, який прийнятий у природознавстві, до вивчення політичного життя суспільства і розробкою понятійного апарату системного аналізу в політології.

Витоки теорії. Істон намагався сформулювати системну теорію, яку можна було б застосувати до всіх соціальних наук. Але реально при її розробці він зосередився лише на аналізі політичного життя суспільства, в якому і віднайшов аргументи і їх обґрунтування. Насамперед, як він сам вважав, стимулом для її розробки слугували технологічна і теоретична революція в політології, яка найвиразніше проявилася в дослідженнях К. Мангейма, Ч. Мерріама, Г. Лассуелла та ін. Він розумів, що той інтерес до політики, правових і офіційних інститутів, який панував у класичний період, вийшов із моди, і що політологи повинні поглиблювати вивчення політичної сфери суспільства, виходячи із реалій, що склалися в ньому, формувати нові теорії, які передусім належать до політичної системи та її процесів.

Істон не був першопрохідцем у розумінні системних методів дослідження. Цими проблемами займався також К. Мангейм, який запропонував для вивчення суспільства свою «системну соціологію». Слідом за цим пише свою «системну політологію» Ч. Мерріам, котрий запозичив багато аспектів, досліджуючи моделі діяльності установ та вивчаючи біологію, антропологію, соціологію, філософію та інші науки. Зокрема, Мерріам розглядав життєвий цикл кожного явища, що він вивчав, включаючи державу і політику, як частину «(соціальної) творчої еволюції, в ході якої типи і цінності видів постійно зростають у своїх масштабах».

На формування теорії Істона мали великий вплив праці Т. Парсонса, Мертона, Леві, Радкліфа, Брауна і Малиновського. Думається, що Істону дуже імпонувала теорія соціальної діяльності Парсонса, яка була розроблена під впливом М. Вебера. Істон запозичив концепцію функцій із антропології і соціології. Проблема рішення і вибору в Істона та його захоплення соціальною психологією стали складовою частиною структури політичного аналізу. Він також був під впливом макроекономічних концепцій, що проявилось у розумінні і трактуванні проблем, які містилися в теорії розподілу доходу і алокації ресурсів в економіці. Це дало підставу навіть порівнювати підходи Істона з класичною моделлю А. Сміта. Зокрема, з цього приводу стверджувалося, що модель Істона і традиційний економічний підхід споріднюють не тільки системи входу-виходу, а й також поняття дефіциту, конкуренції, рівноваги, функціональної залежності, саморегулювання устремління до цілі і зворотнього зв'язку. Істонівська теорія багато в чому була запозичена з природничих наук, зокрема, фізики, наук про життя. Про це він прямо заявляв, «що подібно до того, як ми можемо мати загальну теорію руху у фізиці чи суспільну теорію життя в біології, нам потрібна загальна теорія головних процесів у політології». Отже, можна стверджувати, що системна теорія політології Істона формувалася і розвивалася на базі класичної політологічної школи та, а це найголовніше, міждисциплінарному зрізі досягнутих знань у

сфері суспільних і природничих наук. Це в кінцевому рахунку і окреслило внесок Істона в розуміння сутності політичної системи суспільства і створення нової парадигми.

Сутність теорії. Її можна з'ясувати, лише простеживши етапи становлення, які кожний окремо є великим внеском у розвиток політологічної науки. Умовно можна виділити такі три етапи. *Перший*, який фіксується виходом у 1953 р. книги «Політична система». В ній Істон ґрунтовно розглядає актуальність і необхідність вироблення загальної теорії політології. *Другий* пов'язаний із виходом у 1965 р. праць «Концептуальна структура для політичного аналізу» і «Системний аналіз політичного життя». Остання праця увійшла до золотого фонду політологічної класики. В цих працях він висуває і обґрунтовує основні концептуальні засади розвитку загальної теорії. Третій окреслюється виходом праць «Основи політичного аналізу» (1979) і «Аналіз політичних структур» (1990), у яких поглиблює аналіз основних категорій своєї системи в світі реальності суспільного розвитку його часу.

У цілому Істон виступив за створення узагальнюючої теорії, яка розкривала сутність діяльності як національних, так і міжнародних політичних систем. Для цього він, щоб зрозуміти концептуальні засади цієї теорії, висуває необхідність з'ясувати чотири основні категорії: політичну систему, навколишнє середовище, що її оточує, реакцію і зворотний зв'язок.

Істон визначає політичну систему як «взаємодії, через які в суспільстві авторитетно розподіляються цінності. І основним її призначенням є розподіл цих цінностей і спонукання до сприйняття цього розподілу в якості обов'язкових для більшості членів суспільства. Ці дві функції (пропозиції і нав'язування) він називає *сутнісними перемінними* політичного життя, показники яких допомагають своєчасно віднайти виникнення стресових ситуацій в самій системі.

При формуванні своєї теорії Істон виходив із необхідності розуміння власне політики. На його думку, політика є: 1) владний (чи авторитетний) розподіл цінностей, причому «розподільча» спрямованість політики особливо очевидна в умовах, коли йдеться про «ціннісні речі» в суспільстві (таких як владні повноваження, багатство, соціальний статус); 2) фундаментальний критерій політичного життя. Така характеристика притаманна для будь-яких політичних систем незалежно від їх культурно-історичної специфіки.

Виходячи з цього, Істон визначає політичну систему компонентом (підсистемою) більш широкої суспільної системи. В цих рамках він визначає політичну систему як «систему поведінки», яка пов'язана з владним розподілом цінностей, або «всі ті дії і соціальні інститути, які мають більш-менш пряме відношення до прийняття, перетворення в життя і наслідків владних рішень».

Виходячи з такої специфіки розуміння політики і політичної системи, а також щоб надати науковій строгості їх аналізу, Істон досліджує причини стійкості таких систем. Він доводить, що вони коріняться в «життєвих процесах політичних систем» і становлять «фундаментальні функції, без яких ні одна система не може тривалий час існувати» і «типових способів реагування, за допомогою яких системам вдається їх підтримувати». Політична система — система відкритого типу, тобто така, яка випробовує на собі «*обурюючі впливи*». Останні виявляються в «постійному потоці подій і акцій», які визначають умови функціонування самої політичної системи та її елементів з боку інших соціальних систем (оточення). Одночасно вона реагує на ці впливи, адаптуючись

до умов оточення, які постійно відновлюються і намагаються змінити їх на свою користь, тобто створити оптимальні умови оточення.

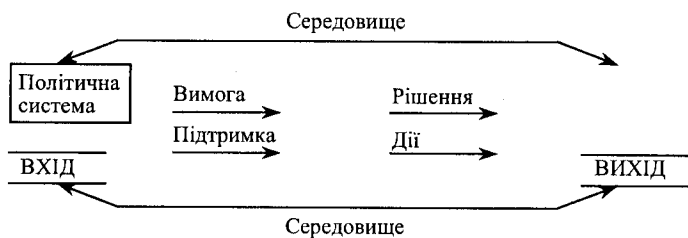
За Істоном, адаптація є «дещо більше ніж просто пристосування до змінної ситуації»: вона включає цілий комплекс дій, за допомогою яких «проходить модифікація, здійснюються фундаментальні зміни і контроль за зовнішнім середовищем, самої системи, або обох разом узятих. Все це зводиться до того, щоб система зуміла відкинути або компенсувати несприятливі впливи. «Повне оточення» системи складається з інтрасоціетального (економіка, культура, соціальна структура, міжособові відносини) і екстрасоціетального (зовнішні по відношенню до системи суспільства, яке розглядають) оточень, які разом являють собою сукупність систем, що мають дотичне відношення до політики.

Отже, будучи «відкритою» і постійно пристосованою системою поведінки, політична система, за Істоном, зазнає на собі впливу оточення. За допомогою регулюючих механізмів, стверджує він, політична система виробляє зворотню реакцію, пристосовуючись до зовнішніх умов. За допомогою цих механізмів вона регулює свою поведінку, переробляє і змінює свою внутрішню структуру. Якщо система не застосувала заходів по упередженню негативному для її нормального функціонування руйнівному впливу навколишнього середовища, і якщо напруга настільки велика, завдяки чому влада неспроможна здійснити свої рішення як обов'язкові, політична система може бути зруйнована. Збереження системи через зміни — основна ідея Істона. При цьому слід звернути увагу на такі міркування Істона. Він стверджував, що наукове знання є теоретичним і ґрунтується на фактах, але факти самі по собі не пояснюють подій і повинні бути обов'язково систематизовані. Крім цього, вивчення політичного життя зорієнтоване насамперед на знайомство з політичною системою в цілому, а не на вирішення якихось конкретних проблем. Тому будь-яка теорія повинна поєднувати в собі ґрунтовне знання і емпіричні дані: психологічні про особу і її мотивацію діяльності і ситуативні, які формуються завдяки впливу соціального середовища. В політичному житті відсутня рівновага, і цей стан передбачає не тільки зміни або конфлікти, а й тенденцію, протилежну рівновазі, яка передбачає можливість виходу. Цей вихід порівнюють з тим, що відбувається в реальній дійсності.

Таким чином, теоретичні знання Істона були спрямовані на вироблення загальної структури з акцентом на всій системі, а не тільки її частинах, на визначенні впливу соціального середовища на систему і визнанні відмінностей між політичним життям у стані рівноваги і в умовах його порушення. Він відкидає існуючу концепцію держави, вказуючи при цьому на плутанину і багаточисельність її значень. На його думку, системний підхід дає можливість з'ясувати більш чітку концепцію держави. Влада також розглядається ним як одна з багатьох концепцій, яка сприяє вивченню політичного життя в цілому. Влада пов'язана з формуванням авторитетної політики і проведенням її в суспільстві. Влада завжди заснована на здатності впливати на діяльність інших людей, а контроль над тим, як інші діють і втілюють рішення, визначає свою політику. Тому Істон доходить висновку, що політика «складається з низки рішень і дій, за допомогою яких розподіляються цінності».

В намаганні створити основні постулати загальної політичної теорії, Істон спочатку формулює характерні риси теорії політичних систем. Серед них він виділяє: 1) ідентифікуючі якості у вигляді складових одиниць і меж; 2) входи і виходи; 3)

диференціація всередині системи; 4) інтеграція всередині системи, Кожну ознаку він ілюструє за допомогою такої примітивної схеми:

Із цієї схеми випливає, що використання системи в аналітичних цілях дає змогу визначити політичне життя і виокремити його з інших реальностей суспільного буття, яке Істон називає середовищем. Це виокремлення позначено як межа. Наприклад, політична система визначається діями, які відносяться до «обов'язкових рішень» суспільства. Елементами політичної системи є «політичні дії». Входи у вигляді вимог і підтримки насичують політичну систему. Вимоги виникають або в середовищі, або всередині самої системи. Незалежно від того, стимулюються вони ззовні чи зсередини, вимоги стають темами для обговорення і прийняття рішень.

У вимогах виражається звернена до органів влади думка середовища з приводу бажаного чи небажаного розподілу ресурсів і цінностей в суспільстві. Ці вимоги розміщені в досить широкому діапазоні, скажімо, від збільшення мінімальної зарплатні до додаткових асигнувань на фундаментальні галузі науки. Відомо, що в будь-якому суспільстві діє закон підвищення потреб, що зумовлює підвищені вимоги до системи. У суспільствах, що модернізуються, їх рівень різко зростає, і система починає функціонувати з перевантаженням. У цьому випадку вимоги значно ослаблюють систему, особливо тоді, коли частина її інститутів знаходиться в стадії формування.

Підтримка, навпаки, посилює політичну систему, в ній інтегруються всі варіанти поведінки, сприятливі для системи. До форм підтримки можна віднести весь комплекс поведінки законослухняного громадянина, представника «середнього класу», — своєчасна сплата податків, лояльність до державних інститутів, виконання військового обов'язку, соціальна активність на користь правлячого режиму тощо.

Підтримка забезпечує відносну стабільність інститутів влади, які перетворюють вимоги середовища у відповідні рішення, і обумовлює досягнення згоди між громадянами. Істон виділяє три типи підтримки: підтримка режиму, який сприймається як сукупність умов, що відповідають уявленням громадян (свобода, плюралізм, власність); підтримка влади та підтримка політичної спільноти.

Роль «входу» полягає у впливі навколишнього середовища на систему, внаслідок чого виникає реакція на «виході» — владні рішення по розподілу цінностей. Цим виконується основне призначення політичної системи, яке полягає в розподілі ресурсів і спонуканні до прийняття такого розподілу як обов'язкового для більшості членів суспільства. Політичні рішення як відповідь системи на імпульси середовища можуть мати форму нових законів, модифікації діючої Конституції, змін у фінансово-кредитній та інвестиційній політиці тощо. Правова система є гарантією виконання рішень на «виході».

Підтримка — це «дії або орієнтації, які сприяють політичній системі». Виходи набувають у політичній системі форми рішень і політичних дій, які за законами зворотнього зв'язку впливають на середовище. Вони задовольняють потреби окремих членів системи і тим самим забезпечують їй підтримку. Але можливі й негативні впливи, внаслідок яких виникають нові вимоги до системи.

Істон доводить, що суспільство як суперсистема є найбільш об'ємною соціальною системою. І відповідно, політична система — «це набір взаємодій, які являють собою витяг із усього комплексу суспільної поведінки, за допомогою якого налаштовується розподіл цінностей у суспільстві».

Політичний процес у моделі Істона є процесом перетворення інформації, її переведення зі «входу» на «вихід»: реакція на сигнали середовища спонукає політичну систему до двофункціональних дій — здійснення соціальних змін і підтримки стабільності. При цьому, зазначив Істон, мінливість у діяльності системи є частковою функціональною характеристикою, тоді як самозбереження є її іманентною рисою.

Взаємодія системи із середовищем залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів як сукупності взаємозалежних елементів. Кожний її елемент (держава, політичні партії, еліти, право тощо) виконує життєво важливу для неї функцію. Тому система повинна розглядатися не лише з точки зору збереження, зміни й адаптації, а й взаємодії її структур.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Д. ИСТОН

Глава 6.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ОБЩЕСТВА. КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ДЛЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Вопрос, придающий смысл и цель строгому анализу политической жизни как поведенческой системы, следующий: каким образом политическим системам удастся выживать как в стабильном, так и меняющемся мире? Поиск ответа в конечном счете позволяет нам понять то, что можно назвать жизненными процессами политических систем, т. е. фундаментальные функции, без которых никакая система не может длительное время существовать, а также типичные способы реакций, с помощью которых системам удается их поддерживать. Анализ этих процессов, а также природы и характера реакций политических систем я считаю центральной проблемой политической теории.

Хотя в итоге я приду к заключению, что полезно рассматривать политическую жизнь как сложный комплекс процессов, с помощью которых определенные типы «входов» (inputs) преобразуются в «выходы» (outputs) (назовем их собственными решениями и действиями), вначале полезно применить более простой подход. Правоммерно начать изучение политической жизни как поведенческой системы, находящейся в определенной среде (environment), с которой эта система взаимодействует. При этом необходимо учитывать несколько существенных моментов, имплицитно присутствующих в этой интерпретации. Во-первых, такая точка отсчета теоретического анализа предполагает без дальнейшего исследования, что политические взаимодействия в обществе представляют собой систему поведения. Это утверждение разочаровывает своей простотой. Но дело в том, что если понятие системы используется с достаточной строгостью и с учетом всех внутренних ему присущих следствий, оно представляет исходную точку, двигаясь из которой можно получить множество выводов в дальнейшем анализе.

Во-вторых, в той мере, в какой мы можем эффективно рассматривать политическую жизнь как систему, ясно, что ее не следует изучать как существующую в вакууме. Ее следует рассматривать в физическом, биологическом, социальном и психологическом окружениях (environments). Здесь опять эмпирическая тривиальность этого утверждения не должна заставлять от нас его ключевое теоретическое значение. Если бы мы игнорировали кажущееся столь очевидным утверждение, было бы невозможно заложить основу анализа феномена выживания политических систем в стабильном или меняющемся мире.

Здесь мы переходим к третьему пункту. Уточнение того, что представляют собой различные виды окружения, полезно и необходимо, поскольку политическая жизнь является открытой системой. Вследствие ее собственной природы как социальной системы, выделенной из других социальных систем, она подвержена их постоянному воздействию. Из этих систем исходит постоянный поток событий и акций, определяющих условия, в рамках которых элементы политической системы должны действовать.

И наконец, тот факт, что некоторые политические системы выживают, как бы на них ни воздействовало окружение, означает, что они должны обладать способностью реагировать на возмущающие воздействия (disturbances) и тем самым адаптироваться к изменяющимся условиям. Как только мы признаем, что политические системы могут быть адаптивными, а не просто пассивно воспринимающими воздействие среды, сразу появляются новые возможности теоретического анализа.

Во внутренней организации политической системы ключевым свойством, характерным и для других социальных систем, является исключительно гибкая способность реакции на условия своего функционирования. Действительно, политические системы включают самые разнообразные механизмы, с помощью которых им удается справиться с возмущающими воздействиями среды. Посредством этих механизмов они могут регулировать свое поведение, трансформировать внутреннюю структуру и даже изменять фундаментальные цели. В отличие от социальных систем, немногие типы систем обладают этим свойством. На практике изучающие политическую жизнь должны просто исходить из этого, даже анализ на уровне здравого смысла требует признания этой посылки. Однако указанная особенность политических систем редко учитывается в теоретических построениях в качестве центрального компонента; ее последствия для внутреннего поведения политических систем никогда явно не формулировались и не исследовались. Важнейшим недостатком анализа равновесных состояний, преобладающего в политологическом исследовании типа анализа, является то, что он фактически пренебрегает способностью систем справиться с возмущающим воздействием среды. Хотя равновесный подход редко разрабатывается в явном виде, он пронизывает значительную часть политологических исследований, особенно при изучении политики групп и международных отношений. Естественно, что подход, основанный на том, что политическая система стремится поддерживать состояние равновесия, должен предполагать наличие внешних воздействий. Именно они приводят к тому, что отношения власти в политической системе выходят из предполагаемого стабильного состояния. Затем обычно система исследуется в рамках допущения, нередко имплицитного, ее возврата к исходному стабильному состоянию. Если системе это не удается, ее рассматривают как движущуюся к новому состоянию равновесия, которое должно быть указано и описано. Тщательный анализ используемого языка показывает, что равновесие и стабильность означают при этом одно и то же.

На пути эффективного применения понятия «равновесие» для анализа политической жизни существует множество концептуальных и эмпирических трудностей. Среди этих трудностей две имеют особое значение в данном контексте.

Во-первых, равновесный подход создает впечатление, что элементы системы имеют только одну основную цель: путем преодоления внешних возмущающих воздействий осуществить возврат к исходной точке равновесия или двигаться к какой-либо новой точке равновесия. Обычно при этом имеют в виду, хотя бы имплицитно, стремление к стабильности, как если бы стабильность являлась наиболее желаемым состоянием. Во-вторых, недостаточно внимания уделяется формулировке проблем, касающихся выбора конкретного пути возврата системы в исходную точку равновесия или достижения ею новой точки равновесия. Но ведь эти проблемы имеют существенное теоретическое значение.

Невозможно понять процессы, обеспечивающие способность того или иного типа политической жизни воспроизводить себя, если ее цели или форма реакций со стороны общества считаются наперед заданными. Система вполне может иметь иные цели, чем достижение той или иной точки равновесия.

Даже если понятие «состояние равновесия» использовалось только как никогда не достижимая на практике теоретическая норма, оно позволило бы создать менее полезные теоретические аппроксимации реальности, чем когда принимаются во внимание другие возможности. Мне представляется более эффективным подход, в рамках которого признается, что отдельные элементы системы могут иногда осуществлять действия, способствующие разрушению предшествующего состояния равновесия, или даже поддерживать перманентное состояние неравновесия. Типичным случаем подобного рода является, например, тот, когда власть стремится сохранить свое положение, поддерживая внутреннюю нестабильность или преувеличивая внешнюю угрозу.

Далее, общим свойством всех систем является их способность амортизировать спектр внешних воздействий позитивного, конструктивного и инновативного плана, устранять или абсорбировать влияние любых возмущающих сил. Система отнюдь не обязательно реагирует на внешнее возмущение лишь путем колебания вблизи исходной точки равновесия или двигаться к точке нового равновесия. Она может справиться с возмущающим воздействием, стремясь изменить свое окружение таким образом, чтобы взаимодействие между ней и этим окружением, не приводило к росту напряжения; элементы повергнутой внешнему воздействию системы могут даже настолько существенно трансформировать отношения между собой, модифицировать собственные цели и способы действий, что система сможет значительно лучше справиться с воздействием среды. С помощью этого и других способов система способна творчески и конструктивно отвечать на внешние возмущающие воздействия.

Совершенно очевидно, что принятие анализа равновесных состояний в качестве методологической основы, хотя бы и в неявной форме, затрудняет обнаружение тех целей системы, которые не могут быть сведены к достижению состояния равновесия. При этом столь же трудно указывать и анализировать пути достижения этих альтернативных целей. Для любых социальных систем, включая политические, адаптация представляет собой нечто большее, чем простое приспособление к меняющейся ситуации. Она включает множество разнообразных действий, ограниченное только человеческим мастерством, изобретательностью, ресурсами, с помощью которых происходит модификация, осуществляются фундаментальные изменения и контроль внешней среды, самой системы или того и другого вместе. В итоге система приобретает способность успешно парировать или амортизировать любые потенциально стрессовые для нее воздействия.

[...] Системный анализ позволяет разработать более гибкую и эффективную теоретическую структуру, чем тот уровень теоретического анализа, который достижим в рамках хорошо развитого равновесного подхода. Однако вначале необходимо указать и описать основные системные понятия. Мы можем определить систему как некоторое множество переменных независимо от степени их взаимосвязи. Причина, по которой такое определение является предпочтительным, заключается в том, что оно освобождает нас от необходимости спорить по поводу того, можно ли считать политическую систему действительно системой. Единственно важным вопросом в этом случае будет, является ли множество, рассматриваемое нами в качестве системы, по-настоящему интересным для анализа. Сможем ли мы с помощью такой системы понять и объяснить определенные существенные для нас аспекты человеческого поведения?

Как я уже отмечал в «The Political Systems», политическая система может быть определена как совокупность тех взаимодействий, посредством которых ценности авторитарным способом приносятся в общество, это именно то, что отличает политическую систему от других взаимодействующих с ней систем. Окружение политической системы можно разделить на две части: интрасоциетальную и экстра-социетальную. Первая состоит из трех систем, которые не являются политическими в соответствии с нашим определением природы политических взаимодействий. Интрасоциетальные системы включают такие множества типов поведения, отношений, идей, как экономика, культура, социальная структура, межличностные отношения. Они являются функциональными сегментами общества, компонентом которого является и сама политическая система. В данном конкретном обществе системы, отличные от политической, выступают источником множества влияний, в совокупности определяющих условия действия политической системы. В мире, где постоянно формируются новые политические системы, мы можем найти немало примеров того, когда меняющиеся экономика, культура или социальная структура могут оказывать воздействие на политическую жизнь.

Другая часть окружения политической системы экстрасоциетальна, включает все системы, являющиеся внешними по отношению к данному обществу. Они выступают функциональными компонентами международного сообщества, суперсистемы, элементами которой можно считать конкретные общества. Межнациональная система культуры — пример экстрасоциетальной системы.

Оба эти класса систем — интра- и экстрасоциетальные, — которые мы рассматриваем как внешние по отношению к политической системе, образуют полное окружение политической системы. Они могут служить источником стрессов политической системы. Возмущающие воздействия — понятие, с помощью которого можно эффективно описывать влияния полного окружения на политическую систему и вызываемые ими изменения этой системы. Не все возмущающие воздействия создают напряжение в политической системе: некоторые благоприятствуют выживанию системы, другие являются нейтральными в смысле способности вызывать стресс. Но многие воздействия можно считать способными приводить политическую систему к стрессу.

Когда следует говорить о том, что стресс наступил? Этот вопрос достаточно сложен, ответ на него предполагает введение нескольких дополнительных понятий. Все политические системы как таковые, поскольку они обладают определенной живучестью, обязательно выполняют две следующие функции. Во-первых, они должны быть способны предлагать обществу ценности и, во-вторых, вынуждать большинство его членов признавать их в качестве обязательных, по крайней мере почти всегда. Эти два свойства выделяют политические системы среди других типов социальных систем.

Следовательно, эти два отличительных свойства — предложение ценностей обществу и относительная частота их признания последним — являются существенными переменными политической жизни. Их наличие можно считать необходимым условием того, что последняя существует. Мы можем здесь принять в качестве аксиомы, что никакой тип общества не может реализоваться без той или иной политической системы. [...]

Одной из важных причин для введения этих существенных переменных является то, что они позволяют более точно установить, где и как возмущающие воздействия на систему угрожают вызвать ее стресс. Можно сказать, что стрессовая ситуация возникает, когда появляется опасность, что существенные переменные могут выйти за пределы своих критических значений. Это может быть связано с тем, что происходит в окружении системы — она может подвергнуться полному военному разгрому или суровый экономический кризис вызывает общую дезорганизацию политической системы и резкий рост нелояльности к ней. Предположим, что как следствие такой ситуации или власти окажутся не в состоянии принимать необходимые решения, или эти решения не будут выполняться. В этом случае внесение власти ценностей в общество окажется невозможным и, как следствие, общество взорвется из-за неспособности политической системы выполнять одну из своих важнейших функций, связанную с регулированием поведения его членов. Указанный случай как раз и будет соответствовать стрессу политической системы, настолько сильному, что любые возможности для выживания в данном обществе практически исчезнут. Но нередко разрушение политической системы не является столь полным и необратимым и система, пережившая стресс, в той или иной форме выживает. Несмотря на кризис, власти могут сохранить способность принимать определенные решения и хотя бы с некоторой минимальной частотой добиваться их выполнения. При этом какая-то часть проблем, требующих политического решения, будет находиться под контролем. Иными словами, не всегда существенные переменные полностью выходят за границы нормального диапазона изменений. Случается, что область этих изменений как бы несколько смещена по сравнению с нормальной ситуацией, когда власти, например, частично не способны принимать требуемые решения и добиваться их выполнения с нужной регулярностью. В таких условиях существенные переменные в целом не выходят за границы допустимого диапазона изменений, они подвергаются стрессу, но остаются в пределах критических точек. И до тех пор пока политическая система способна удерживать свои существенные переменные в этих пределах, можно утверждать, что она обладает способностью к выживанию.

Как мы показали выше, каждая политическая система характеризуется свойством в той или иной степени справляться со стрессом своих существенных переменных. Это не значит, что результат поведения системы всегда именно таков; система может разрушиться именно по той причине, что оказалась неспособной принять адекватные и эффективные меры в отношении надвигающегося стресса. Но именно способность системы от-

вечать на стресс имеет решающее значение. Тип ответа системы позволяет оценить вероятность того, что она сумеет преодолеть ситуацию стресса. Вопрос о характере реакции политической системы на стресс может продуктивно исследоваться в рамках системного анализа политической жизни. Особенно перспективным можно считать изучение поведения элементов политической системы в том отношении, насколько будет усугублять или смягчать стресс ее существенных переменных это поведение.

[...] Однако остается нерешенной фундаментальная проблема: как именно потенциально способные вызывать стресс условия в окружении политической системы соотносятся и взаимодействуют с ней? В конечном счете даже с позиций здравого смысла представляется очевидным, что существует огромное множество внешних воздействий на систему. Следует ли рассматривать каждое изменение к окружении системы как изолированное единичное возмущение конкретные последствия которого должны изучаться независимо от действия других возмущений?

Если бы такой способ исследования был единственно возможным и приемлемым, то трудности системного анализа проблемы могли бы оказаться непреодолимыми. Но если искать эффективный метод изучения воздействия окружения на политическую систему, надо стремиться к максимально возможной редукции огромного множества воздействий к ограниченному числу индикаторов. Я считаю, что следует пытаться делать это, используя понятия «входы» и «выходы».

Как можно описывать эти «входы» и «выходы»? Поскольку я провожу аналитическое разграничение между политической системой и параметрическими в отношении ее или окружающими ее системами, то полезно интерпретировать взаимодействия, связанные с поведением элементов этих систем, как обмены, или транзакции, которые могут пересекать границы политической системы. Об обменах мы будем говорить, если необходимо подчеркнуть взаимную связь политической системы с ее окружением. С помощью термина транзакция будет подчеркиваться факт однонаправленного действия окружения на политическую систему или обратного действия при условии пренебрежения временем обратной реакции соответствующих систем.

До этого момента все представляется достаточно бесспорным. Если бы системы не были взаимосвязаны, то все аналитически фиксируемые аспекты поведения в обществе были бы независимы друг от друга, что на самом деле не так. Однако констатация факта взаимодействия различных систем в обществе — нечто большее, чем простой трюизм. Дело в том, что здесь указывается способ, с помощью которого огромное число сложных взаимодействий оказывается возможным редуцировать к теоретически и эмпирически обозримым величинам.

Завершая рассмотрение этого вопроса, отмечу, что мною предложен метод суммирования наиболее значимых и существенных воздействий на политическую систему и представления их в виде нескольких индикаторов. Анализируя последние, мы получаем возможность оценивать ближайшие и более отдаленные влияния событий, происходящих во внешней среде, на политическую систему. Имея в виду эту задачу, я обозначил эффекты, переносимые через границу одной системы на некоторую другую систему, как выходы первой системы и — симметрично — входы второй. Транзакция, или обмен между системами, при этом рассматривается как взаимосвязь между ними в форме отношения «вход—выход». [...] Значение понятия «входы» состоит в том, что с его помощью мы получаем возможность характеризовать суммарный эффект действия множества разнородных условий и событий, происходящих в окружении политической системы, на саму эту систему. Без использования данного понятия было бы трудно определить в точном операциональном смысле, какое влияние поведение различных секторов общества оказывает на события в политической сфере. «Входы» могут выполнять функции суммарных переменных, которые обобщают в концентрированном виде все происходящее в среде, окружающей политическую систему, что может способствовать политическому стрессу. Поэтому понятие «входы» служит мощным аналитическим инструментом. Границы, в пределах которых «входы» могут служить суммарными переменными, зависят от того, какое определение дано первым. Можно рассматривать их в самом широком смысле. В таком случае мы сможем интерпретировать как любое внешнее по отношению к системе событие, которое изменяет систему, модифицирует ее или вообще влияет на нее каким-либо образом. Но если бы мы стали использовать понятие «входы» в столь широком смысле, нам никогда не удалось бы исчерпать список входов, воздействующих на систему. Потенциально любое минимально значимое событие или изменение условий в окружении политической сис-

темы могут оказать некоторое воздействие на нее. Столь широкое использование понятия «входы» фактически может привести к тому, что его функции, связанные с более адекватным, отвечающим задачам исследования моделированием политической реальности, не будут выполнены.

Как уже отмечалось, мы можем существенно упростить анализ воздействия со стороны внешней среды, если ограничим наше внимание несколькими видами «входов», которые могут рассматриваться в качестве индикаторов, суммирующих наиболее важные эффекты в плане их вклада в стресс системы. Речь о тех эффектах, которые пересекают границу, отделяющую параметрические системы от политических и влияющих на последние. Таким путем мы избавляемся от необходимости изучать и проследивать отдельно последствия каждого из многих типов событий в окружении политической системы.

В качестве эффективного теоретического инструмента может быть полезным рассмотрение основных воздействий со стороны среды на политическую систему в форме двух главных входов: требований и поддержки. С их помощью широкий спектр событий и видов активности в среде может быть суммирован, отражен и изучен в плане их воздействия на политическую жизнь. Следовательно, существуют ключевые индикаторы, указывающие, каким путем воздействия внешнего окружения влияют на политическую систему и придают иную форму происходящему в ней. Можно это выразить и так, что, изучая флуктуации входов, являющихся комбинацией требований и поддержки, мы получаем возможность эффективного описания результатов воздействия внешнего окружения на политическую систему.

[...] Аналогичным образом понятие выходы помогает нам изучать все множество следствий поведения элементов политической системы для ее окружения. Наша первая задача, конечно, состоит в том, чтобы исследовать функционирование политической системы. Для понимания политических явлений как таковых мы не должны концентрировать наши усилия на тех следствиях, которые политические действия производят в окружающих системах. Эта проблема может более глубоко анализироваться теориями функционирования экономики, культуры или любой другой параметрической системы.

Но активность элементов политической системы может иметь некоторое значение для ее собственного состояния в будущем. В той степени, в какой это именно так, мы не можем полностью отвлечься от тех действий, которые выходят из системы в ее окружение. Как и в случае «входов», однако, существует огромное множество типов активности внутри политической системы. Каким образом тогда выделить именно те типы активности, которые важны для понимания способов выживания этих систем?

Полезным методом упрощения и организации эмпирических данных о поведении элементов системы (что отражается в их требованиях и поддержке) является их представление в терминах того, как «входы» преобразуются в то, что можно назвать политические выходы. Такими являются решения и действия властей. [...] «Выходы» не только воздействуют на окружение политической системы, но и позволяют определить и корректировать в каждом новом цикле взаимодействия соответствующие «входы» системы. При этом образуется контур обратной связи, играющий важную роль в объяснении процессов, помогающих системе справляться со стрессом. Эта связь дает возможность системе использовать свой предшествующий и сегодняшний опыт для того, чтобы пытаться усовершенствовать свое будущее поведение.

Когда мы говорим о политической системе как действующей, то надо помнить, что ее не следует представлять как нечто монолитное. Для того чтобы обеспечить возможность коллективного действия, в ней существуют те, кто выступает от имени или во имя системы. Мы можем определить их как власти. Если необходимо осуществить действия по удовлетворению некоторых требований или создать условия для такого удовлетворения, информация о результативности «выходов» должна достигать хотя бы этих властей. При отсутствии информационной обратной связи о происходящих в системе процессах власти будут действовать вслепую.

Если отправной точкой нашего исследования является способность системы к выживанию и если мы считаем одним из существенных источников стресса падение уровня ее поддержки ниже некоторого минимального уровня, то следует признать чрезвычайную важность информационной обратной связи для властей. [...]

Контур обратной связи сам содержит ряд элементов, заслуживающих детального изучения. Он включает производство «выходов» властями, реакцию членов общества на эти «выходы», передачу

информации об этой реакции властям и, наконец, возможные последующие действия властей. Таким образом постоянно приходят в движение новые циклы «выходов», ответов, информационной обратной связи и реакций властей, создавая непрерывную цепь взаимосвязанных действий. Наличие обратной связи оказывает тем самым существенное влияние на способность политической системы справляться со стрессом и выживать.

[...] Из вышеизложенного очевидно, что применяемый тип анализа позволяет и даже требует от нас исследовать политическую систему, используя динамические переменные. Мы не только приходим к пониманию того, как политическая система действует по средствам своих «выходов», но становится ясным тот факт, что все происходящее в системе может иметь последствия для каждой по следующей стадии ее поведения. Поэтому представляется насущной задачей интерпретация политических процессов как непрерывного и взаимосвязанного потока поведения.

Если бы мы удовлетворились в целом статичной моделью политической системы, то на этом можно было бы поставить точку. Действительно, в большинстве политологических сочинений именно это и делается. В них исследуются сложные процессы и механизмы принятия и реализации решений. Следовательно, до тех пор пока мы интересуемся тем, какие факторы и как именно влияют на выработку и осуществление политических решений, модель можно считать адекватной в качестве первого минимального приближения.

Однако ключевой проблемой политической теории является не просто разработка концептуального аппарата для понимания факторов, влияющих на все типы решений, принимаемых в системе, иначе говоря, формулировка теории аллокации политических ресурсов. Как я уже отмечал, теория должна объяснить, с помощью каких механизмов системе удается выживать в течение длительного времени и как она преодолевает стресс, который может наступить в любой момент. По этой причине недостаточно рассматривать «выходы» политической системы в качестве некоего абсолютного завершения политических процессов и соответственно нашего анализа. В этом плане можно отметить, что частью модели являются обратные связи, выступающие как важнейший фактор, определяющий поведение системы. Именно наличие обратной связи совместно со способностью политической системы осуществлять конструктивные действия создает предпосылки для адаптации системы или преодоления возможного стресса.

Таким образом, системный анализ политической жизни опирается на представление о системе, находящейся в некоторой среде и подвергающейся внешним возмущающим воздействиям, угрожающим вывести существенные переменные системы за пределы их критических значений. В рамках этого анализа важным является допущение о том, что для того, чтобы выжить, система должна быть способна отвечать с помощью действий, устраняющих стресс. Действия властей имеют ключевое значение в этом отношении. Но для действий, причем осмысленных и эффективных, власти должны иметь возможность получать необходимую информацию о происходящем. Обладая информацией, власти могут быть способными обеспечивать в течение некоторого времени минимальный уровень поддержки системе.

Системный анализ позволяет поставить ряд ключевых вопросов, ответы на которые помогли бы сделать более насыщенной конкретным содержанием представленную здесь схематичную модель. Какова в действительности природа тех воздействий, которым подвергается политическая система? Как они передаются системе? Какими способами, если таковые существуют, системы чаще всего стремятся преодолеть стрессы? Какие типы процессов обратной связи должны существовать в любой системе, если сами условия ее функционирования вынуждают систему приобретать и накапливать потенциал, позволяющий действовать в направлении ослабления стресса? Как различные типы политических систем — современные и развивающиеся, демократические и авторитарные — отличаются типами своих входов и выходов, своими внутренними процессами и обратными связями? Как эти различия влияют на способности системы к выживанию, когда она подвергается воздействию стресса?

Задача построения теории состоит, конечно, не в том, чтобы уже в начале исследования получить достоверные и полные ответы на эти вопросы. Скорее, задача заключается в том, чтобы правильно ставить проблемы и намечать эффективные пути их решения.

4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМУ МІШЕЛЯ ФУКО

Постструктуралізм — один з найвпливовіших критичних напрямів другої половини і кінця ХХ ст. Постструктуралізм — у найзагальнішому змісті цього слова — широка і незвичайно інтердисциплінарна за своїм характером ідейна течія в сучасному культурному житті Заходу. Він проявився в усіх сферах гуманітарного знання: літературознавстві, філософії, соціології, лінгвістиці, історії, мистецтві, теології. Подібність ідей і надсучасного способу мислення, в свою чергу, зумовлене певною єдністю філософських, загальнотеоретичних передумов і методології аналізу. Він втягнув у силове поле свого впливу навіть сферу природничих наук.

Незважаючи на явно універсальний характер постструктуралістських ідей, постструктуралісти розглядають концепцію «універсалізму», тобто будь-яку пояснювальну схему або узагальнюючу теорію, що претендує на логічне обґрунтування закономірностей реальності як «маску догматизму», і називають діяльність такого роду проявом «метафізики» (під нею вони розуміють принципи причинності, ідентичності, істини і т. п.), що є головним предметом їхніх інвектив.

Наскільки ж негативно вони відносяться до ідеї «зростання», чи «прогресу», в галузі наукових знань, а також до проблеми соціально-історичного розвитку? Сам принцип раціональності постструктуралісти вважають проявом «імперіалізму розуму», і черпають своє натхнення в несвідомому.

Звідси виникає й те явище, що дослідники називають «болісно патологічною завороженістю», ірраціоналізмом, неприйняттям цілісності і пристрастю до всього нестабільного, суперечливого, фрагментарного і «випадкового».

Постструктуралізм стверджує принцип «методологічного сумніву» відповідно до всіх позитивних істин, установок і переконань, що існували й існують у західному суспільстві і застосовуються нібито для його «легітимації», тобто самовиправдання й узаконення. У загальному плані теорія постструктуралізму — це вираження філософського релятивізму і скептизму, «епістемологічного сумніву», що є за своєю суттю теоретичною реакцією на позитивістські уявлення про природу людського знання.

Основним теоретиком постструктуралізму, вплив якого на прихильників деконструктивістської критики, особливо у 80-х роки, зріс на стільки, що став заперечувати авторитет Дерріди, є *Мішель Фуко*. Головна мета його досліджень — виявлення «історичного несвідомого» різних епох, починаючи з Відродження, по ХХ ст. включно. Крім цього, він висунув, сформулював і заснував ряд концепцій, які не тільки активно увійшли в понятійний апарат будь-яких сучасних гуманітарних наук, а й значною мірою вплинули на саме уявлення про характер і специфіку гуманітарного знання.

ДОВІДКА

Мішель Фуко народився у Франції в 1926 р. Фуко навчався у Вищій педагогічній школі, у 1948 р. отримав науковий ступінь з філософії, у 1950-му — з психології. Він викладає у багатьох французьких і зарубіжних університетах і в 1970 р. отримав посаду професора в престижному навчальному закладі Коледж де Франс.

У 1971 р. у Франції за його ініціативою була створена «Група інформації про в'язниці», до завдань якої входило вивчення умов утримання заточених до в'язниць

та інформація громадськості про стан пенітенціарної системи. Після смерті в 1984 р. він зажив великої слави як один з найвидатніших і найсамобутніших філософів повесної Франції.

Його перу належать: «Божевілля та глупство: історія божевілля класичної доби» (1961); «Народження клініки» (1965), «Слова і речі» (1966), «Археологія знання» (1969), «Порядок дискурсу» (1970), «Історія сексуальності. Воля до знання» (1976), «Історія сексуальності. Користування насолодами» (1984).

Досить часто М. Фуко приписують належність до лівих політичних сил. Однак це лише поширена помилка. Сам Фуко в 1975 р. під час одного зі своїх інтерв'ю спростував цю байку. Він нагадав, що ліві лише в 1968 р. почали розглядати проблеми, які вже давно були розроблені М. Фуко. Досить швидко теорії Фуко увійшли до кописки лівих ідей, де до цього панівне місце посідали погляди К. Маркса та Ф. Енгельса.

Фуко — це одне зацікавлене явище зі світу «знайомих незнайомих». Про нього багато писали і пишуть у вітчизняній пресі, було перекладено його ранню книгу «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» (1977), на нього часто посилаються, але його реальний внесок у створення того, що можна було б назвати сучасною парадигмою мислення, принаймні у вітчизняній літературі, залишається ще багато в чому невідомим. Не в останню чергу це положення пояснюється інтердисциплінарною за своєю корінною суттю позицією Фуко. Протягом своєї недовгої кар'єри він продемонстрував помітні зрушення своїх дослідницьких інтересів від питань, які мали більш-менш філософський характер, до таких, яким були притаманні проблеми широкого культурологічного плану, і створив вражаючу концепцію історії культури і методів її аналізу. Вони справили значний вплив як на сучасне уявлення про механізм функціонування цивілізації, так і на сучасну західну літературну критику постструктуралістської орієнтації.

Місце і роль М. Фуко в історії політичної науки. Уже в ранніх працях Фуко встановлює зв'язок, з одного боку, між знаннями, досвідом людини, суспільними науками, а з іншого — з тими приголомшливими світоглядними змінами, що відбулися наприкінці ХVІІІ ст., — змінами, які неможливо було пояснити в царині знання і які слід було розглядати як перехід від одного способу впорядкування та пристосування поведінки до іншого. Успереч тим, хто сприймає історію цивілізації як нескінченне оповідання про прогрес, яким керується людський розум, що безнастанно збагачується, та здатність людства до усвідомлення значення людської діяльності, що безупинно зростає, Фуко наголошує на перервності, розривності та випадковості процесу нашого самоусвідомлення. Перехід від однієї сукупності дискурсів (епістем) до іншої і перегрупування при цьому тверджень, методів і суджень неможливо описувати як форму розумового прогресу, що сама себе виправдовує і сама себе пояснює, так само як їх неможливо спростено пояснити посиланнями на визначальність матеріальних умов (як це робить *марксизм*). Для Фуко довільність, випадковість і нераціональність відіграють вирішальну і визначальну роль в історії розвитку думки.

Розвиток політичної теорії М. Фуко можна умовно поділити на три етапи. Перший — «археологічний». Автор починає з дослідження умов можливості появи тієї або іншої соціальної проблеми в дискурсі влади. Цей дискурс має два різних змісти: з одного боку, він виступає як «публічний», декларований, ідея й зміст якого культивується й контролюється в конкретній соціальній практиці. З іншого боку — це «латентний» дискурс, що виступає як реальний стан справ, реконструкцією й аналізом якого займається дослідник.

Другий етап — «генеалогічний». На цьому етапі французький вчений розглядає та проблематизує сучасні конфігурації суспільних та владних практик, а потім описує історію їхнього становлення.

У третьому, пізньому, періоді Фуко робить поворот у своїй дослідницькій програмі й аналізує одиничні практики, які формують окремого індивіда як суб'єкта владних відносин. Інакше кажучи, він сходить від одиничності до системної множинності владних відносин. Підкреслює, що не може існувати мережі владних відносин без деякого чиста «практик у собі», з яких система влади й виростає, на які вона опирається, там в межах яких розгортається.

Як зазначає сам Фуко, найбільшу увагу цій проблемі він приділяє у своїх останніх працях, які присвячені питанням конструювання сучасних владних практик та аналізу мікрофізики влади. Натомість перші його праці виконують критичну роль по відношенню до класичних теорій аналізу влади та викривають недоліки владних практик домодерної доби.

У 1970 р. у своїй індивідуальній лекції у Коледж де Франс «Порядок дискурсу» він уперше звернувся до поняття *влади*. Наступна важлива праця Фуко «Наглядати і карати» (1975) була присвячена аналізу історії сучасної в'язниці та її дисциплінарних методів, у ній було відображено його новий інтерес до влади та її ставлення до встановлених науками про людину істин; він вважав в'язницю полем діяльності, на якому мають розвиватися науки про людину та на якому слід випробовувати їхні методи нормалізації життя, перш ніж поширювати їх на решту суспільних сфер. Попередні огляди дискурсів Фуко часто видаються суто абстрактними дослідженнями царини ідей. Поняття влади дало йому змогу зробити більший наголос на соціальних та економічних умовах, у яких ці ідеї розвивалися і які вони трансформували. Влада Фуко — це невід'ємна складова процесу формування істини, тобто істина і влада є взаємозалежними: «Істина становить продукт світу: її формують лише за допомогою численних форм примусу. І вона спонукає владу до належних дій. Кожне суспільство має свій режим істини, свою «генеральну політику», тобто ті типи дискурсу, які воно приймає і змушує функціонувати як істині...».

Науки про людину та їх методи дедалі більше схиляються до необхідності застосування нагляду, муштрування і «перевиховання» до тих елементів соціуму, яких вони вважають збоченими. *Просвітництво* залишило нам у спадок такі науки і такі методи, правила й норми, які є критеріями нормального функціонування — як стосовно фізичного чи розумового здоров'я, так і щодо соціальної, особистої та сексуальної поведінки. Фуко мав на меті показати, що ці стандарти так само вкорінені в ірраціональному, випадковому й потворному, як і ті стандарти, на зміну яким вони прийшли. У своїй праці про в'язницю, в першому томі «Історії сексуальності» («Histoire de la sexualite», 1976) та в дрібніших працях («Power/Knowledge», 1980) Фуко пропонує багатоаспектний аналіз способу формування особистості нашого сучасника чи суб'єкта. Науки про людину встановили ті категорії, що в них ми виражаємо свою власну суб'єктивність і наші приховані критерії нормального чи хворобливого. У такий спосіб вони створили слухняних суб'єктів сучасної держави і, як наслідок, саму державу. Управляючи процесом формування суб'єктивності своїх членів, сучасна держава використовує не силу, а переважно суму знань і методів наук про людину — «мікрофізику» влади.

На думку М. Фуко, перед сучасними йому інтелектуалами постає принципове завдання продемонструвати суспільству існуючих стан справ. Для цього, на його думку, необхідно вирішити два завдання. По-перше, зрозуміти природу влади, пригнічення та руйнування в сучасному суспільстві. Не секрет, що всі ці процеси безпосередньо пов'язані з діяльністю державних та політичних інституцій, з фінансо-

вими та торговельними установами та ТНК, які вважаються головними суб'єктами пригнічення та примусу в сучасному світі. По-друге, спробувати виробити певне бачення майбутнього справедливого суспільства, створити гуманітарну теорію суспільства, що ґрунтується на знаннях про сутність політичної природи.

За місяць до смерті Фуко було видано другий і третій томи його «Історії сексуальності». Фуко намагався знайти витоки сучасних понять суб'єктивності і морального чинника, вивчаючи етику сексуальності. Однак він значною мірою переглянув свої ранні праці в двох важливих аспектах: тепер він приділяв значно меншу увагу впливу влади і локалізував появу суб'єкта сексуальної етики не в раціоналізмі XVII—XVIII ст., а в колісці західної думки. І в класичній, і в християнській традиції (хоч і в різний спосіб) секс, індивідуальність і моральний чинник стають нерозривно пов'язаними. У двох своїх нових томах мислитель розглядає послідовні перетворення сексуальності та їх суб'єктів, показуючи, що наша сучасна одержимість сексом, задалека від того, щоб бути ознакою нашого визволення, свідчить про відсутність будь-якого непримусового поняття про те, як ми маємо жити.

Попри те, що Фуко часто змінював свої погляди, крізь усі його праці червоною ниткою проходять дві теми. Аналіз Фуко має «генеалогічну» природу: виявлення ірраціонального та потворного під личиною раціонального — у цьому він зазнав глибокого впливу творчості Ніцше; цей аналіз спрямований проти «істин» та «знань» сучасного світу і націлений на викриття тиску влади за допомогою тих методів, що їх ці істини узаконюють, задля того щоб дати змогу тим, хто страждає від них, чинити опір. У своєму дослідженні Фуко намагається показати нам, що, підкоряючи себе знанням і методам, за допомогою яких відшукують збочення, божевілья, хвороби та провини в інших, ми самі перетворюємося на зіпсованих, божевільних, хворих та зловмисних людей. Цей «генеалогічний» аналіз ґрунтується на переконанні мислителя в тому, що в історії не існує незмінного людського суб'єкта, як не існує ні достовірної філософської антропології, ні «істинних» станів та природи людини: «Ніщо в людині, навіть її тіло, не є достатньо стабільним для того, щоб слугувати основою для самовизначення чи розуміння інших людей». Отже, в історії немає ні смислу, ні порядку, тож не можна втекти від тиску влади та впливу випадковості. Боротьба завжди необхідна, щоб уникнути поневолення, проте вона не може гарантувати визволення, оскільки влада є невід'ємною ознакою суспільних відносин: ми не можемо діяти, не впливаючи на умови, за яких діють інші. Однак із цього не випливає, що влада завжди набуватиме якоїсь особливої форми, як це передбачає її союз із науками про людину.

Методології наукових пошуків Фуко. Запропонована М. Фуко на початку 70-х років новизна методологічного підходу полягає в тому, що радикально змінюється пізнавальна установка дослідника. Попередня філософія була заражена бацилою гносеологізму, який на перше місце висував суверенність розуму, істини певних пізнавальних процедур. Мабуть, можна стверджувати, що проблеми пізнання, форм і методів пізнання істини — це головна інтенція класичної філософії. На відміну від цієї позиції, М. Фуко ставить на перше місце не пошук істини, а життя згідно з істиною. Здійснена ним реконструкція античного підходу щодо процесу пізнання засвідчує, що в античній філософії пізнання істини не було якимось безособовим, об'єктивно-нейтральним процесом.

«Генеалогія влади» М. Фуко, яка спочатку, за авторським задумом, визначалася як додаток до «археології знання», згодом переростає первісні рамки дослідження і набуває самостійного значення. І тоді «археологія знання» стає одним із методоло-

гічних прийомів, який дозволяє побудувати певну стратегію дослідження. Генеалогія, яка досліджує відношення між владою, знанням і тілом, уподібнюється діагностичі і так само, як і археологія, протистоїть традиційному історичному методу. Перший підхід до створення такої генеалогії знаходимо у праці Фуко «Ніцше, генеалогія, історія» (1971). Фуко високо ставить внесок Ніцше у філософію саме під тим кутом зору, під яким той уперше показав відносини влади не через призму політичних інститутів, не через зіставлення владних структур, а як певну анонімну силу, що існує без суб'єкта. Тому ні народні маси, ні окремі політичні суб'єкти не впливають на хід історії. Точніше, суб'єкти існують, але вони з'являються одночасно з владними відносинами, і їхня роль починається і закінчується в межах цих відносин.

Взагалі Фуко пропонує розглядати знання через призму генеалогії, а не гносеології. Генеалогія відмовляється від лінійного, наперед визначеного розгортання якоїсь «сутності». Вона звертає більшу увагу на співвідношення сил, стратегічно і тактично визначених спрямувань і тенденцій. Генеалогія тут розуміється як певна історична форма або рамка, в якій можуть конституюватися знання, дискурси, сфери існування об'єктів тощо. У цьому плані Фуко здається, що не стільки структура мови визначає розвиток, скільки відношення зіткнення чи змагання. Історія, яка нас детермінує, має вигляд скоріше війни, ніж соціокультурного чи лінгвістичного середовища. У такому розумінні історія не має наперед визначеного «смыслу», хоча й не може сказати, що вона абсурдна або що вона не має внутрішнього зв'язку. Але цей зв'язок та його осягнення залежать від боротьби стратегій і тактик. Тобто тут маємо застосовувати не діалектику як логіку боротьби протилежностей, не семіотичний аналіз, що визначає структуру комунікативного процесу, а послідовне розкриття внутрішньої пружини конфліктів. Діалектична логіка тут завжди намагається звести відкриту для випадковостей реальність до стрункого узагальнення типу гегелівської тріади, а семіологія зводить кострубаті, насильницькі, фатальні наслідки розвитку до спокійних платонівських форм мови або діалогу.

Мишеля Фуко вважають філософом, який ввів у теорію історичних досліджень «розриви», перервність, лакуни, пропуски, незакінченість тощо. Це здавалося чимось революційним, оскільки до цього домінувала еволюційна, безперервна схема розвитку будь-якого історичного утворення. Хоча сам Фуко зазначав з цього приводу, що йшлося не про нове відкриття, а про певний новий «режим» у дискурсі та у формах пізнання. Причому це не означало, що основна ідея полягала в тому, щоб скрізь побачити перервність, розрив, а в тому, щоб поставити питання, яким чином у деяких послідовностях, у певному порядку раптом з'являється зупинка, перерва, відступ назад тощо. Важливо було побачити в цих перервах знак чогось. І тому це не означало простої зміни попереднього змісту (відмови від старих помилок, перегляду старих істин), а зміну певної теоретичної форми пізнання (зміну парадигми, модифікацію систематичної сукупності теоретичних положень). Отже, насправді йшлося про входження науки в певний режим дискурсу, в якому має значення не внутрішній зміст знання, а те, як саме воно функціонує, піддається зовнішнім впливам, а інколи зазнає глобальної трансформації.

Методологія Фуко спрямована проти загальностей універсального типу, коли намагаються віднайти дух або науку даної епохи. Мислитель принципово стоїть на тому, що такої цілісності не існує. Більше того, для жодного з описів не має якогось привілею, оскільки існує ціла мережа різних взаємозв'язків, інтердискурсивних

просторів. При цьому жодне з дискурсивних утворень не належить лише одній із систем, вони одночасно входять до різних сфер відношень, не займаючи одного й того самого місця і не виконуючи однієї й тієї самої функції. «Отже, — писав М. Фуко, — горизонт, до якого звертається археологія, — це не сама по собі наука, мислення, менталітет або культура; це схрещення інтерпозитивностей, чий межі і точки перетину можуть бути миттєво позначені. Археологія — порівняльний аналіз, призначений не для того, щоб редукувати розмаїття дискурсів і відображати єдність, що має їх підсумовувати, а для того, щоб поділити їх розмаїття на окремі фігури. Наслідок археологічного порівняння є не об'єднання, а розрізнення».

Археологія прагне, насамперед, віднайти специфіку розрізнених дискурсивних утворень, установити гру аналогій і розрізень такими, якими вони постають перед нами на рівні правил їх утворення. Вона також розкриває зв'язки між дискурсивними утвореннями і недискурсивними сферами (установи, політичні події, економічні процеси тощо). Навіть розглядаючи єдність фактів висловлювання, археологія не намагається з'ясувати, чим воно зумовлене, віднайти первинний смисл, а має на меті визначити, як закони утворення, що з них з'являється ця єдність і котрі характеризують реальність, до якої вона належить, можуть бути пов'язані з недискурсивними системами: «вона, таким чином, прагне визначити специфічні форми артикуляції».

Поряд із цим постає питання про відношення між генеалогією та історією. Хоча сама генеалогія здається історичною наукою, Фуко намагається уникнути тлумачення історії на кшталт загальної історичної точки зору, яка б в усьому вбачала послідовний розвиток, передбачала б існування вічної істини, безсмертної душі або самототожної свідомості. Отже, якщо генеалогія й зведеться до історії, то тільки до тієї, яка не визначає жодного абсолюту. Генеалогія має бути здатною до розпізнання окремоностей, сингулярностей, деталей, розривів і зламів. Нам здається, що певні чесноти є вродженими, але вони мають свою історію і ця історія не є однозначною. Ми вважаємо, що наші інстинкти мають втримати нас у лоні постійної життєдіяльності, однак існують випадки, коли інстинкти призводять до самознищення. «Справжня історія», — писав Фуко, — відрізняється від історії істориків тим, що вона не спирається на жодну постійність: ніщо в людині — навіть у її тілі — не є недостатньо непохитним для того, щоб зрозуміти інших людей і впізнати в них самих себе». Більше того, своє завдання Фуко вбачав у тому, щоб руйнувати все, що має систематичну, цілісну, послідовну форму. Потрібно розбити все те, де людині ввижається щось знайоме, впізнане. Справжня історія примножує деталі, ускладнює залежності, драматизує події. Звідси Фуко робить досить таки радикальний висновок: «Знання, внаслідок цього, створено не для розуміння, його створено для відриву».

Справжня історія примушує подію знову відкритися в тому, що є в ній унікального й гострого. Під подією тут слід розуміти певне рішення, рису, появу або битву, де одне панування змінюється на інше, змінює форму, посилює або слабне. Сили, які діють в історії, не підпорядковуються ні, насамперед, встановленому визначенню, ні якомусь еволюційному механізму. Це арена боротьби з усіма її можливими злетами, поразками й відступами. Такі смисли виявляють себе завжди в унікальних випадковостях події. Тут слід розуміти випадковість не просто як якийсь виклик, а як ризик, що виявляє себе в процесі протистояння різних могутніх сил. Звідси випливає, що світ, у якому ми живемо, не має якоїсь визначеної необхіднос-

ті, навпаки — це світ, де одночасно відбуваються міради взаємоплетених подій, і він не має спеціальних дороговказів і дорожніх знаків.

Однак така історія не боїться бути перспективним знанням. Хоча вона зрікається теологічної спрямованості традиційної історії, все ж вона свідомо своєї перспективи, не вважаючи її єдино правильною. Вона складається з негідних вчинків, безсоромної цікавості, шкідливих звичок і т. ін. Тому історик має подолати свої уподобання, свою позірну зверхність, свою претензію бути «об'єктивним». Йдеться про те, щоб перетворити історію на протилежність пам'яті. Історія, яка намагається відтворити континуум, у якому згодом з'явиться наше теперішнє, тим самим втрачає можливість для появи чогось нового. Історія, яка ґрунтується на прагненні відновити «об'єктивну» істину, зрештою має дійти висновку, що в самому пізнанні відсутнє право на істину, що сам інстинкт пізнання спричиняється поганими намірами. І, насамкінець, усі ці та інші методологічні засади, на яких Фуко буде свою концепцію археології знання взагалі та історичного зокрема, можна чітко проілюструвати на його епістемічних структурах залізної думки.

«Моя проблема, — писав він, — полягає в тому, щоб замінити абстрактну, загальну і монотонну форму «змін» на аналіз диференціальних типів трансформації. Для цього необхідно: 1) взяти в дужки старі контитуальні форми, які були придумані для виразу примітивного факту змін (традицій, впливів, звичок мислення, інтелектуальних конструкцій), щоб дати можливість проявитися впертій живій силі різноманітностей; 2) взяти в дужки всі психологічні пояснення змін (кризи свідомості, нову форму інтелекту), щоб визначити з великою достоєністю ті традиції, які не спровокували, а конституювали цю зміну. Замінити тому ставлення (загальної форми, абстрактного елемента, першої причини та універсальної дії, мішанини рівного і нового), можна аналізом традицій у їх специфічності».

Фуко в історії західної думки виділяє три епістемічні структури:

1. Перша збереглася до Відродження. Для неї характерно, що слова мають таку саму реальність, як і те, що вони означають: речі подібні знакам книги про природу. Наприклад, монети мали різну цінність, як і товари, які з ними зіставлялися.

2. В кінці XVI і на початку XVII ст. проходить трансформація, і новий дискурс руйнує зв'язок між речами. Знаки, які чуттєво сприйнятливі, якщо вони не оманливі ідоли, сприяли невеликій взаємодопомозі, оскільки пізнавальний суб'єкт не втрачав зв'язку з реальністю. Однак Лінней для своєї класифікації вже не використовує суміжних стародавніх форм (типу «Птах, який веде охоту вночі», або «Тварина, яка живе у воді»), він оперує тотожністю і відмінністю виключно в аналітичних цілях. Аналогічно, і внутрішня цінність металу в монеті вже мало кого цікавить: стає важливою форма або зображення монарха на зворотному боці.

3. З кінця XVII ст. з'явився новий аспект. Не репрезентація виданого, а інший, скритний вимір реальності хвилює вченого. Біологічна функція стає принципом класифікації живих істот в порівняльній аналогії. Не гроші, а суспільно-корисна праця визначають ціну товару.

Так за допомогою несвідомих епістемічних структур Фуко описує дискурсивні практики, яким відповідають три епохи західного мислення.

Отже, що історизм Фуко дуже специфічний і більш ніж далекий від традиційного, про свідоме неприйняття якого вчений неоднозначно заявляв. Це історизм, що акцентує не еволюційність поступального прогресу людської думки, не її наступність і зв'язок зі своїми попередніми етапами розвитку, а стрибкоподібний, кумуля-

тивний характер її змін, коли кількісне наростання нових науково світоглядних уявлень і понять приводить до настільки радикальної інформації всієї системи поглядів, що породжує стіну нерозуміння і відчуження між людьми різних конкретно-історичних епох, утворити «епістемологічний розрив» у єдиному потоці історичного часу. Інакше кажучи, постструктуралістський історизм головним завданням мав довести своєрідність і унікальність людського знання в кожній окремо взятій історичній період, та до того ж ще і в замкнутому контексті західноєвропейської цивілізації.

Проблеми влади, насильства і «дисциплінарного суспільства». Світогляд Фуко сформувався головним чином під впливом ідей Ф. Ніцше і З. Фрейда. В своїх працях він запропонував нове бачення європейської історії з XVII по XVIII ст. Відкидаючи традиційні пояснювальні схеми і терміни, Фуко намагався підійти до проблеми влади і насильства з позиції нового методу, який він назвав «археологічним».

У своїй критичній концепції Фуко виходив з передумови, що влада завжди була для людини, її розсудку чимось загадковим, таємним, що навіювало відчуття присутності чогось демонічного. Головним її об'єктом, тобто предметністю, на яку вона поширювала свій вплив, було переважно людське тіло. Різні типи держав та історичних епох відрізнялися між собою тим, що в одних умовах соціальний контроль здійснювався через пряму дію на людське тіло, а в інших — через опосередковані акції по відношенню до нього.

При цьому влада залишалася однією й тією самою: вона була засобом, за допомогою якого змушували конкретного суб'єкта робити те, чого той не став би виконувати, якби на це була його воля.

Фуко пов'язує владу зі знанням усупереч теоріям, які вважають знання нейтральним і об'єктивним (позитивізм) або що еманіпує його (марксизм). Можна згадати, що Ніцше також пов'язував владу зі знанням, однак це співвідношення було визначено однобічною залежністю, тобто знання, що функціонує як інструмент влади. У Фуко влада й знання поєднані взаємозалежними, сплетеними зв'язками. «Влада й знання імплікують один одного».

Без сумніву, взаємозалежність влади й знання (*puovoir-savoir*) була стратегічною точкою опори пізніх праць Фуко. Згідно з Фуко, знання може прирівнюватися до дискурсу, що, в свою чергу, тісно пов'язаний із правдою. У зв'язку з цим постає інше важливе питання: співвідношення свободи та правди. Поняття свободи, за Фуко, важливе для апалізу покарання, оскільки співвідношення правди та влади є «стрижнем усіх карних механізмів». Використовуючи поняття правди, Фуко не має на увазі набору правд і фактів, опираючись на які правда відокремлюється від помилки.

Фуко заперечує, що правда зумовлена ідеологією — скоріше, вона створена із соціо-економічного контексту. Вона узгоджує досить суперечливі ідеї — проблему релятивності та універсальності правди. Релятивність трактується як самостійне визначення правди кожного дискурсу, однак усередині дискурсу правда універсальна.

Фуко виділяє два основних рівні аналізу влади: мікрологічний і макрологічний. За мікрологічним передбачалося дослідження індивідуальних суб'єктів влади, які приймають рішення, накреслюють цілі і беруть на себе відповідальність за все, з чим пов'язане їхнє досягнення. Макрологічний рівень — це аналіз безособових систем, які розподіляють владу, упорядковують відносини між суб'єктами і які перетворюють за необхідністю індивідів на страждальні об'єкти, що не дають змоги вивратися із «сітки влади».

Згідно з Фуко, «сітки влади» починають набувати вигляду наближеного до сучасного. З XVII—XVIII ст., коли в Європі починають складатися нові механізми і процедури влади, які мали справу не стільки з правом і покаранням, скільки з дисципліною і контролем. Він підкреслював, що філософи-просвітники XVIII ст. фактично підготовлювали ґрунт для появи більш ефективної, ніж влада монарха, системи соціального контролю. В цій системі влада мала втратити риси свавілля і стати такою, яка була б пов'язана з певними правилами. Вона змушена визнати в індивіді суб'єкта, який наділений визначеними правами і свободами і який користується покаранням виключно в нормованій дозі. Таким чином, утворювалося нове, як його називав Фуко, *дисциплінарне суспільство*, яке вбирало в себе цілий ряд нормативних моделей — модель машинної організованості, модель військових методів управління і модель в'язничної дисципліни, які зобов'язували суспільство підкорятися системі директив, наказів.

Основні риси влади:

- владу можна визначити як позитивну. Вона діє не за допомогою заборони або заперечення, а за допомогою технологій контролю, упорядкування, догляду, які є продуктивними, нових дискурсів;
- влада є дисперсійною. Фуко заперечує локалізацію влади в центрі структури або інституції: вона поширена в соціальному тілі;
- модель влади Фуко є асиметричною. Фуко заміняє юридичну концепцію влади на стратегічну модель відносин протипоставлених асиметричних сил. Відносини влади переплітаються з іншими відносинами, наприклад, родина, відносини, знання, сексуальність і т.д. Влада перебуває всюди не тому, що вона всеохоплююча, а тому, що вона виникає з різних джерел;
- постійна поява нових осередків влади означає, що вона не є стабільною. Одним із джерел нестабільності влади є трактування влади в неекономічних термінах: влада — це не власність бо здатність, яку можна придбати або захопити;
- влада стає раціональною. Влада, що трактується таким чином, стає доцільною, втрачає свою суб'єктивність. Така влада ґрунтується на розрахунку; при цьому вона, з одного боку залишається анонімною, а з іншого — проникає в кожного індивіда за допомогою контролю. Завдяки цьому, влада діє постійно та з найменшими витратами;
- влада не може бути пояснена за допомогою юридичного дискурсу — його заміняє «нормалізація», тобто влада пояснюється за допомогою інших дисциплінарних дискурсів, таких як соціологія, кримінологія та ін.

Сформовані нові форми влади вже не підлягали описуванню у звичайних негативних термінах, таких як «обмежує», «забороняє» або «здійснює насильство». Більше було тверджень про те, що влада здійснює повну реальність. Дисциплінуючи і нормуючи, здійснюючи «всевидячість», вона передбачає, по-перше, стратегічне управління масами індивідів (соціальна фізика); по-друге, нагляд за ними (соціальна оптика); по-третє, процедури з ізоляцією або перегрупуванням соціальних елементів (соціальна механіка); по-четверте, терапію соціальних недугів шляхом покарань (соціальна фізіологія). Найповнішим втіленням цих видів влади виступила пенітенціарна система.

Основне завдання в'язниці як соціального інституту, зазначав Фуко, не в обмеженні свободи індивіда, а в трансформації його особистості і поведінки. Елементарною формою дисциплінарного суспільства в'язниці здатна придушувати асоціа-

льні схильності індивідів і моделювати бажані. Будучи дисциплінарним апаратом, який одночасно являє собою казарму і завод, школу і шпиталь, в'язниця охоплює всі сторони людського життя, контролює їх і підпорядковує певним стандартам.

Найбільш характерним втіленням ідеї в'язниці як дисциплінарного простору Фуко вбачав у проєкті «Паноптикум» І. Бентама. В ньому дисциплінарний принцип «всепіднадзорності» і тактика соціальної оптики набули зримого характеру в'язничної архітектури особливого роду у вигляді складної споруди, в якій усі камери освітлені і проглядаються спостерігачами, кожна з них — щось схоже на маленький театр з актором — заручником на сцені, чия поведінка на виду, але сам він нікого не бачить. Тут діє уже не принцип темниці, а навпаки, людина піддається тортурі зверхньою кількістю світла і постійним перебуванням під наглядом. Це відчуття своєї постійної підконтрольності, нагляду становлять суть покарання. Більше того, це наочний приклад втілення принципу влади в дисциплінарному суспільстві, в якому владні механізми достатньо могутні і ефективні. Цим самим Фуко вказує на динаміку соціально-історичної генези неправових, тоталітарних режимів, які стали достатнім втіленням ідеї дисциплінарного суспільства.

Під істиною Фуко розуміє сукупність засобів, що дозволяють кожному проголосувати висловлювання, які будуть розглядатись як істинні. При цьому він відкидає можливість існування будь-якої вищої інстанції, яка продукувала б істину. Натомість, виокремлює сфери, в яких діяльність істини закодована, а процедури, крізь які люди можуть висловлювати істину, відомі та заздалегідь упорядковані. Серед таких сфер людської діяльності насамперед можна назвати науку та ЗМІ. Так, у точних науках істина виступає як безумовне дотримання встановлених алгоритмів та правил. Складніше проблема виглядає у сфері гуманітарних наук.

За межами науки ми натрапляємо на продукування істини у ЗМІ. Так, на думку Фуко, коли ведучий на радіо чи телебаченні повідомляє певну інформацію, незалежно від рівня її достовірності, вона починає сприйматися в свідомості більшості людей як істина виключно тому, що це повідомлено саме таким традиційним способом, конкретною особистістю та у визначений час.

Також показовими є погляди М. Фуко на справедливість. Для нього справедливість є уявленням, яке в суспільствах різного типу штучно створювалося та запроваджувалося у життя як знаряддя політичної влади або як зброя проти цієї самої влади. Тобто саме уявлення про справедливість виконує подвійну роль у середині сучасного суспільства.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

**ФУКО М.
ВОЛЯ К ІСТИНЕ**
Роздел V.

Право на смерть и власть над жизнью

В течение длительного времени одной из характерных привилегий суверенной власти было право на жизнь и на смерть. Формально оно происходило, без сомнения, из прежней patria potestas, дававшей отцу римской семьи право «распоряжаться» жизнью своих детей как жизнью рабов; он им ее «дал» — он мог ее у них и отнять. Право на жизнь и на смерть, как оно формулируется у классических теоретиков, является по отношению к

этому праву уже гораздо более мягкой формой. Это право суверена по отношению к своим подданным уже не мыслится больше как абсолютное и безусловное, но как право, которое осуществляется лишь в тех случаях, когда возникает угроза самому его существованию: своего рода право на ответное действие. Ему угрожают внешние враги, которые хотят его свергнуть или оспорить его права? Тогда он может на законном основании вести войну и требовать от своих подданных участвовать в защите государства; не «предполагая прямо их смерть», он обладает законным правом «подвергать опасности их жизнь» — в этом смысле он осуществляет по отношению к ним «непрямое» право на жизнь и на смерть. Но вот если один из них выступит против него и нарушит его законы, тогда он может осуществить над жизнью своего подданного прямое право: карая, он его убивает. Так понимаемое право на жизнь и на смерть больше уже не является абсолютной привилегией: оно обусловлено защитой суверена и его собственным выживанием. Нужно ли вместе с Гоббсом мыслить его как передачу государю того права, которым каждый якобы обладал в естественном состоянии, — права защищать свою жизнь ценой смерти других? Или же нужно видеть в этом некое особое право, которое появляется вместе с формированием того нового юридического существа, каковым является суверен? Во всяком случае, право на жизнь и на смерть — как в этой современной форме, относительной и ограниченной, так и в прежней своей абсолютной форме, — является асимметричным правом. Суверен здесь осуществляет свое право на жизнь, лишь приводя в действие свое право убивать или воздерживаться от того; свою власть над жизнью он маркирует лишь смертью, которую он в состоянии потребовать. Право, которое формулируется как право «на жизнь и на смерть», в действительности является правом заставить умереть или сохранить жизнь. В конце концов, не случайно оно символизировалось мечом. И, быть может, эту юридическую форму следует отнести к тому историческому типу общества, в котором власть осуществлялась преимущественно в качестве инстанции взимания, механизма отнимания, права присвоения части богатств и навязанного подданным вымогательства произведенных продуктов, благ, услуг, труда и крови. Власть здесь была, в первую очередь, правом захвата — над вещами, временем, телами и, в конечном счете — над жизнью; ее кульминацией была привилегия завладеть жизнью для того, чтобы ее уничтожить. Так вот, Запад претерпел, начиная с классической эпохи, очень глубокую трансформацию этих механизмов власти. «Взимание» мало-помалу перестает быть ее преимущественной формой, но оказывается лишь одним из элементов наряду с другими, обладающими функциями побуждения, усиления, контроля, надзора, умножения и организации сил, которые власть себе подчиняет — власть, предназначенная скорее для того, чтобы силы производить, заставлять их расти и их упорядочивать, нежели для того, чтобы ставить им заслон, заставлять их покориться или их разрушать. Право на смерть с тех пор обнаруживает тенденцию перейти — или, по крайней мере, опереться — на требования власти, которая управляет жизнью, и упорядочивать себя тем, что эти требования провозглашают. Эта смерть, которая основывалась на праве суверена защищаться или требовать защиты, предстает теперь только изнанкой права, которым обладает социальное тело, — права обеспечивать свою жизнь, поддерживать и приумножать ее. Никогда войны не велись больше во имя суверена, которого нужно защищать; — они ведутся теперь во имя всех; целые народы стравливают друг с другом, чтобы они друг друга убивали во имя необходимости жить. Боины стали жизненно необходимыми. Именно в качестве управляющих жизнью и выживанием, телами и родом стольким режимам удалось развязать столько войн, заставляя убивать столько людей. И благодаря повороту, замыкающему круг, чем больше технология войн разворачивает их в сторону полного истребления, тем больше решение, которое их развязывает или их прекращает, подчиняется голым соображениям выживания. Ядерная ситуация сегодня — это только конечная точка этого процесса: власть предавать одну часть населения тотальной смерти есть оборотная

сторона власти гарантировать другой части сохранение ее существования. Принцип: мочь убивать, чтобы мочь жить, на который опиралась тактика сражений, стал стратегическим принципом отношений между государствами. Но существование, о котором теперь идет речь, — это уже не существование суверенного государства, а биологическое существование населения. Если геноцид и впрямь является мечтой современных режимов власти, то не потому, что сегодня возвращается прежнее право убивать; но потому, что власть располагается и осуществляется на уровне жизни, рода, расы и массовых феноменов народонаселения.

На другом уровне я мог бы взять пример смертной казни. В течение долгого времени она наряду с войной была еще одной формой права меча; она представляла собой ответ суверена тому, кто бросает вызов его воле, его закону, его особе. Тех, кто умирает на эшафоте, — в противоположность тем, кто умирает на войне, — становилось все меньше и меньше. Но одних становилось меньше, а других — больше в силу одних и тех же причин. С тех пор, как власть взяла на себя функцию заведовать жизнью, применение смертной казни становилось все более и более затруднительным вовсе не в связи с появлением гуманных чувств, а в силу самих оснований существования власти и логики ее отправления. Каким образом власть может осуществлять свои высшие полномочия, приговаривая к смерти, если ее главнейшая роль состоит в том, чтобы обеспечивать, поддерживать, укреплять, умножать жизнь и ее упорядочивать? Для такой власти смертная казнь — это одновременно предел, позор и противоречие. Отсюда тот факт, что ее удалось сохранить лишь за счет апелляции к чудовищности преступника, его несправедливости и к задаче охраны общества, а не к чрезвычайности самого преступления.

На законном основании теперь убивают тех, кто представляет для других своего рода биологическую опасность.

Можно было бы сказать, что прежнее право заставить умереть или сохранить жизнь было замещено властью заставить жить или отвергнуть смерть. Этим, быть может, и объясняется та дисквалификация смерти, знаком которой выступает недавний выход из употребления сопровождавших ее ритуалов. Усердие, с которым стараются замолчать смерть, связано не столько с той неизвестной ранее тревогой, которая якобы делает ее невыносимой для наших обществ, сколько с тем фактом, что процедуры власти неизменно от нее отворачиваются. Будучи переходом из одного мира в другой, смерть была сменой владычества земного на другое, несопоставимо более могущественное, пышное зрелище, которым ее обставляли, было из разряда политической церемонии. Именно на жизнь и по всему ее ходу власть устанавливает теперь свои капканы, смерть же теперь — ее предел, то, что от нее ускользает, смерть становится самой потаенной точкой существования, самой «частной» точкой. Самоубийство, которое прежде считалось преступлением, поскольку было способом присвоить себе право на смерть, отправлять которое мог лишь суверен — тот ли, что здесь, на земле, или тот, что там, по ту сторону, — не нужно удивляться, что именно оно стало в ходе XIX века одной из первых форм поведения, вошедших в поле социологического анализа; именно оно заставило появиться — на границах и в зазорах осуществляющейся над жизнью власти — индивидуальное и частное право умереть. Это упорствование в том, чтобы умирать, — такое странное и тем не менее такое регулярное, такое постоянное в своих проявлениях, а, следовательно, столь мало объяснимое индивидуальными особенностями и случайными обстоятельствами, — это упорствование было одним из первых потрясений того общества, где политическая власть только что взяла на себя задачу заведовать жизнью. Конкретно говоря, эта власть над жизнью уже с XVII века развивалась в двух основных формах; формы эти, впрочем, не являются антитетичными, они представляют собой, скорее, два полюса развития, связанных друг с другом целым пучком посредующих отношений. Один из этих полюсов — тот, кажется, что сформировался первым, — был центрирован вокруг тела, понимаемого как машина; его дессура, увеличение его способностей, выкачивание его сил, параллельный рост его полезности и его покорности, его включение в эффективные и экономичные системы контроля — все это обеспечивалось процедурами власти, которые составляют характерную особенность дисциплин тела, — целая анатомо-политика человеческого тела. Второй, сформировавшийся несколько позже, к середине XVIII века, центрирован вокруг тела-рода, вокруг тела, которое пронизано механикой живого и служит опорой для биологических процессов: размножения, рождаемости и смертности, уровня здоровья, продолжительности жизни, долголетия — вместе со всеми условиями, от которых может зависеть варьирование этих процессов; попечение о них осуществляется

посредством целой серии вмешательств и регулирующих способов контроля — настоящая биополитика народонаселения.

... Прежнее могущество смерти, в котором символизировалась власть суверена, теперь тщательно скрыто управлением телами и расчетливым заведением жизнью. Быстрое развитие в классическую эпоху различных дисциплин: школ, колледжей, казарм, мастерских, появление в поле политических практик и экономических наблюдений проблем рождаемости, долголетия, общественного здоровья, жилища, миграция; словом — взрыв различных и многочисленных техник подчинения тел и контроля за населением. Так открывается эра «биовласти». Два направления, в которых она развивается, еще в XVIII веке предстают отчетливо разделенными. Со стороны дисциплины — это такие институты, как армия или школа; это — размышления о тактике, об обучении и воспитании, о порядке обществ, размышления, которые простираются от собственно военных анализов Маршалла де Сакса до политических мечтаний Гибера или Сервана. Со стороны же способов регулирования народонаселения — это демография, оценка отношения между ресурсами и жителями, это — составление статистических таблиц богатств и их обращения, жизни и их возможной продолжительности: Кенэ, Моо, Зюсмильх. Философией «идеологов» как теорией идеи, знака, индивидуального генезиса ощущений, но также и как теорией социального сочетания интересов, «идеологией» как теорией обучения, но также и как теорией общественного договора и упорядоченного формирования социального тела — всем этим и конституировался, несомненно, тот абстрактный дискурс, в рамках которого попытались согласовать эти две техники власти, чтобы сделать из этого некую общую теорию. На самом деле сочленение этих техник произойдет не на уровне спекулятивного дискурса, а в форме конкретных устройств, которые в XIX веке и образуют великую технологию власти: диспозитив сексуальности будет одним из них, и одним из самых важных.

Эта биовласть была, без сомнения, необходимым элементом а развитии капитализма, которое могло быть обеспечено лишь ценою контролируемого включения тел в аппарат производства и через подгонку феноменов народонаселения к экономическим процессам. Но развитие это потребовало и большего; понадобился рост и того и другого — понадобилось усиление обоих, и одновременно их доступность для использования и их послушность; понадобились методы власти, пригодные для умножения сил, способностей, жизни вообще, — но так, чтобы не затруднить подчинение себе всего этого; если складывание крупных государственных аппаратов в качестве институтов власти способствовало сохранению производственных отношений, то первые элементы анатомо- и биополитики, созданные в XVIII веке в качестве техник власти, присутствующих на всех уровнях социального тела и используемых весьма различными институтами (как семьей, так и армией, как школой, так и полицией, как индивидуальной медициной, так и управлением людскими общностями), — эти элементы действовали на уровне экономических процессов, их развертывания, равно как и сил, которые в них задействованы и их поддерживают; они выступали также и как факторы социальной сегрегации и иерархизации, оказывая действие на соответствующие силы тел и общностей, обеспечивая отношения господства и эффекты гегемонии; подгонка накопления людей к накоплению капитала, сочленение роста человеческих групп с экспансией производительных сил и с дифференциальным распределением прибыли — все это стало отчасти возможным благодаря отправлению биовласти в ее многообразных формах и приемах. Инвестирование в живое тело, признание высокой его ценности и распределенное управление его силами были в тот момент необходимы. Известно, сколько раз ставился вопрос о роли аскетической морали при начальном формировании капитализма; но то, что произошло в XVIII веке в некоторых странах Запада и что закрепилось развитием капитализма, — это иной феномен и, возможно, гораздо большего масштаба, чем эта новая мораль, которая, казалось, дисквалифицирует тело; это было не меньше, чем вступление жизни в историю, — я хочу сказать: вступление феноменов, свойственных жизни человеческого рода, в порядок знания и власти — в поле политических техник. Речь идет не о том, что именно в этот момент и произошел первый контакт жизни и истории.

Напротив, давление биологического на историческое в течение тысячелетий было чрезвычайно сильным. Эпидемия и голод образовывали две важнейшие драматические формы этого отношения, которое, таким образом, пребывало размещенным под знаком смерти, экономическое, а главным образом сельскохозяйственное развитие в XVIII веке, увеличение производительности и ресурсов, еще более быстрое, чем демографический рост, которому оно

благоприятствовало, — благодаря своего рода круговому процессу все это способствовало некоторому ослаблению этих глубинных угроз: не считая нескольких рецидивов, эра великих опустошений — голода и чумы — закончилась незадолго до Французской революции; смерть перестает уже прямо и неотступно преследовать жизнь. Но в то же время этому ослаблению содействовало и развитие знаний о жизни вообще, и усовершенствование сельскохозяйственных техник, равно как и наблюдения и меры, направленные на жизнь и выживание людей, — относительное овладение жизнью отодвигало некоторые из неотвратимых угроз смерти. В обратном таким образом пространстве действия, организуя и расширяя его, разного рода технологии власти и знания принимают во внимание процессы жизни и принимаются их контролировать и изменять. Западный человек мало-помалу узнает, что значит быть видом живого в мире живого, иметь тело, условия существования, статистическую продолжительность жизни, индивидуальное и коллективное здоровье, силы, которые можно изменять, и пространство, где они могут быть распределены оптимальным образом. Несомненно, впервые за всю историю биологическое здесь отражается в политическом; «жить» — этот факт не выступает уже больше недоступным подпольем, лишь изредка обнаруживающим себя в случайности смерти и в ее неизбежности; факт этот частично переходит в поле контроля со стороны знания и вмешательства власти.

Эта последняя теперь уже имеет дело не только с субъектами права, крайний способ обращения с которыми — смерть, но с живыми существами, и тот способ обращения, который власть теперь по отношению к ним сможет отправлять, должен располагаться отныне на уровне самой же жизни; именно это бремя опеки над жизнью, а не угроза смерти тела позволяет власти добраться до жизни. Если можно называть «биоисторией» те давления, благодаря которым движения жизни и процессы истории интерферируют друг с другом, тогда следовало бы говорить о «биополитике», чтобы обозначить то, что вводит жизнь и ее механизмы в сферу явных расчетов и превращает власть-знание в фактор преобразования человеческой жизни; и вовсе нельзя сказать, чтобы жизнь была целиком интегрирована в техники, которые над ней властвуют и ею управляют, — она беспрерывно от них ускользает. За пределами западного мира голод существует, причем в масштабах гораздо больших, чем когда бы то ни было; и биологические опасности, которым подвергается вид, тут, возможно, еще большие, во всяком случае — более серьезные, чем до рождения микробиологии.

Но то, что можно было бы назвать «порогом биологической современности» общества, располагается в том месте, где вид входит в качестве ставки в свои собственные политические стратегии. На протяжении тысячелетий человек оставался тем, чем он был для Аристотеля: живущим животным, способным, кроме того, к политическому существованию; современный же человек — это животное, в политике которого его жизнь как живущего существа ставится под вопрос.

Эта трансформация имела значительные последствия. Излишне настаивать тут на разрыве, который произошел тогда в распорядке научного дискурса, и том способе, которым двоякая проблематика жизни человека пронизала и перераспределила порядок классической эпистемы. Если вопрос о человеке и был поставлен — в его специфике как живущего и в его специфике по отношению к другим живущим, — то причину этого следовало бы искать в новом способе отношения истории и жизни: в том двойственном положении жизни, которое ставит ее одновременно и вне истории — в качестве ее биологической окрестности — и внутри человеческой историчности, пронизанной ее техниками знания и власти. Также излишне настаивать и на разрастании политических технологий, которые, исходя из этого, будут делать вклады в тело, в здоровье, в способы питания и расселения, в условия жизни, в пространство существования в целом.

Другим следствием этого развития биовласти является возросшее значение, которое получило действие нормы в ущерб юридической системе закона. Закон не может не быть вооружен — его оружием по преимуществу является смерть; тем, кто его преступает, закон отвечает — по крайней мере, в качестве своего последнего прибежища — этой абсолютной угрозой. Закон всегда опирается на меч. Но такая власть, задачей которой является взять на себя бремя заботы о жизни, будет нуждаться в постоянных регулирующих и корректирующих механизмах. Речь теперь идет уже не о том, чтобы привести в действие смерть в поле суверенности, а о том, чтобы распределить живое в области ценности и полезности. Такой власти приходится скорее квалифицировать, измерять, оценивать, иерархизировать, нежели демонстрировать себя во всем своем смертоносном блеске; ей не подобает прочерчивать границу, отделяющую врагов суверена от послушных подданных, — она

производит распределения относительно нормы. Я не хочу сказать этим, что закон стирается или что институты правосудия обнаруживают тенденцию к исчезновению, — я хочу сказать, что закон все в большей степени функционирует как норма и что институт суда все больше интегрируется в некоторый континуум аппаратов (медицинских, управленческих и т. д.), функции которых по преимуществу регулятивные.

Друкують за: Фуко М. Воля к истине. — М., 1996. — С. 238—249. (446 с.)

Основні поняття і категорії

- політична влада;
- політична культура;
- політична система суспільства;
- постструктуралізм;
- соціалізація політична;
- соціальна система;
- структуралізм.

Політична влада — здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політ. діяльність і політ. поведінку людей та їхніх об'єднань з допомогою будь-яких засобів — волі, авторитету, права, насильства; центральні, організаційні й регулятивно-контрольні засади політики. Істор. розвиток П. в. засвідчує поступову модифікацію владних структур. Починаючи з епохи Просвітництва, інтенсивно відбуваються процес демократизації П. в., домінування тенденцій трансформації архаїчних форм її здійснення (насильство, підкорення) в демократичні (консенсус, самоврядування.) У 17 ст. політико-філос. думка прийшла до ідеї такої структурної організації П. в., котра повинна була її демократизувати, підпорядкувати законіві і зробити більш ефективною. Цій меті слугував проєкт поділу єдиної П. в. на кілька гілок влади, які є незалежними, але тісно взаємодіють між собою. Ш. Монтеск'є вже у 18 ст. створив теорію поділу П. в. у її сучас. вигляді: на законодавчу, виконавчу і судову. Ця ідея була висунута і сформульована на кілька років раніше укр. політ. мислителем і держ. діячем П. Орликом у конст. проєкті «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького...». Що ж до розуміння сутності П. з., погляди на неї розвивались неоднозначно. Так, послідовники антропологічного підходу, виходячи з уявлення про політику як регуляцію людських відносин, яка спирається на владу і авторитет, поширюють поняття П. в. на всі соціальні утворення: від сім'ї до д-ви. Прихильники марксизму вважають П. в. втіленням волі економічно панівного сусп. класу. Більшість напрямків сучас. політології пов'язує феномен П. в. зі взаємодією сусп. інтересів, з асоціативною діяльністю різноманітних соціальних груп, які у своєму протиставленні прагнуть до організованого примусу як основи здійснення своєї політики. До характерних ознак П. в. належать: легальність використання сили; верховенство, обов'язковість її рішень для будь-якої іншої влади; публічність, тобто всезагальність та безособовість, що є виразом не приватної, особистої, а всезагальної волі; моноцентричність та ієрархічність центрів прийняття рішень; багатоманітність ресурсів та методів здійснення влади (від насильства, примусу, покарання до заохочення й переконання, від контролю й управління до суперництва й співробітництва); легітимність влади як виправдання застосування сили та обмеження свободи, коли громадяни визнають правомірність існуючого політ. порядку. П. в. внаслідок інституалізації набуває характеру політ. панування в суспільстві. Відбувається певне структурування, поділ праці р-на тих, хто керує, і тих, хто виконує волю перших.

П. в. досягає найвищого інституційного рівня, завершеності й органічної єдності у держ. владі. Однак П. в. ширша за змістом, ніж держ. влада, оскільки відносно са-

мостійне значення мають владні відносини у політ. об'єднаннях (партії, групи тиску та ін.) та вольові дії громадян під час виборів, інших масових громадсько-політ. акцій. Сутність П. в. розкривається через її функції, осн. з яких є: формування політ. системи суспільства, політ. відносин, котрі включають у себе відносини між д-вою і суспільством, соціальними групами, класами, асоціаціями, політ. інститутами, апаратами й організаціями держ. управління, партіями, громадянами І т. ін.; управління справами суспільства і д-ви на різних рівнях; керівництво органами влади і політ. та не-політ. процесами; контроль політ. та інших відносин і створення зрештою певного, характерного для того чи іншого суспільства типу правління, політ. режиму і держ. устрою (монархічного, республіканського), відкритого або закритого, замкнутого, відгородженого від д-ви (автократичного) суспільства, притаманної даній д-ві політ. системи, відповідних їй політ. відносин та інших політ. характеристик. Загальні орг. регулятивні і контрольні функції П. в. конкретизуються в політиці у безлічі видів політ. діяльності: управлінні, прийнятті рішень, виборі цілей, визначенні завдань виконавцям, їх доборі та розстановці, орієнтуванні в політ. та неполіт. ситуаціях, створенні власної структурної організації та багато ін. Відносини влади, як І політ. відносини, характеризуються своєю універсальністю (присутністю у всіх інших видах сусп. відносин), а також включеністю, інклюзивністю, здатністю проникати в усі сфери життя й діяльності. На сучас. етапі сусп. розвитку структура інституційної П. в. включає три функціональні взаємодіючі рівні: 1) макро-політичну систему вищих інстанцій, яка поширюється на осн. внутр. процеси суспільства і зовнішньополіт. діяльність д-ви, її органи — уряд, його центр, заклади; 2) П. в. середнього або проміжного рівня (мезорівень), створену апаратом П. в. середньої ланки, бюрократією різних рангів, аж до муніципальних органів. Цей рівень безпосередньо пов'язує інституційну П. в. з неінституційною, неформальною. П. в. з неполітичною; 3) мікрорівень П. в., який охоплює безпосереднє політ. спілкування людей, малих груп, самоврядування. На цьому рівні формується й виявляється політ. культура, складаються переконання, думки і т. ін. Мікрорівень не є нижчим рівнем, він тільки функціонально відрізняється від інших рівнів, складаючи разом з ними загальну політ. тканину суспільства. (Друкують за: В. С. Білоус, Г. Ф. Постригань. Політологічний енциклопедичний словник).

Політична культура — частина загальної культури, яка формується і виявляється в процесі політ. життя; історично і соціально зумовлений продукт політ. життєдіяльності людей, їх політ. творчості, який відбиває процес опанування суспільством, націями, класами, іншими соціальними спільнотами та індивідами політ. відносин, а також розвиток їх власної сутності і діяльнісних здатностей як суб'єктів політ. життя. Сам термін «політична культура» вперше вжив нім. філософ XVII ст. Й. Гердер. Наприкінці XIX ст. це поняття трапляється в працях професорів Московського університету В. Гер'є, Казанського університету В. Івановського, американського науковця Е. Джеймса та ін. На думку Г. Алмонда, важливою ланкою в історії становлення поняття «Політична культура» стала марксист. систематизація чинників соціального і політ. розвитку суспільства. Як особлива концепція П. к. завдячує теорії «суб'єктивно мотивованої соціальної дії» М. Вебера і його вченню про роль цінностей як каталізаторів соціальних змін. Концептуальна розробка проблем П. к. вперше розпочалася у 50-х — на поч. 60-х рр. 20 ст. у працях амер. вчених Г. Алмонда, С. Верби, Д. Паулелла та ін. П. к. включає в себе культуру політ. мислення та поведінки індивідів і соціальних спільнот, культуру організації та функціонування політ. інститутів і всього політ. життя в суспільстві. За структурою П. к. складається з політ. знань, політ. ідеології та психології, політ. досвіду і традицій, політ. інститутів, норм, зразків і засобів політ. діяльності. У П. к. особи, поряд із політ. знаннями, ідеол. позиціями і зразками політ. діяльності, велике значення мають емоційно-психологічні компо-

нти — політ. переконання, почуття, настрої, оцінки, переживання і т. ін. Системоутворюючими у П. к. є політ. ідеологія, політ. знання і переконання. П. к. виконує такі функції: забезпечення реалізації Інтересів відповідних соціальних спільнот людей і політ. стабільності суспільства (гол. функція); опанування політ. відносин; нормативно-регулюючу; політ. соціалізації; комунікативну; прогностичну тощо. Характер і стан П. к. справляють істотний вплив на формування і функціонування політ. системи та інститутів, на особливості політ. режиму, взаємовідносини між громадянами і владою, на політ. поведінку людей та їх громадсько-політ. організацій. Характерні риси і особливості П. к. зумовлюються конкретно-історичними, економічними, соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними та іншими чинниками. Як підсистема загальної культури П. к. взаємодіє з її підсистемами — культурами економічною, моральною, правовою, естетичною, екологічною і т. ін. П. к. містить у собі елементи особистого, класового, національного і загальнолюдського.

У політ. науці використовується метод типологізації П. к. за різними ознаками. Так, за суб'єктом розрізняються П. к. суспільства, соціальні спільноти і особи, виділяються також окремі класові П. к., П. к. еліти. За ознакою ступеня консенсусу між членами суспільства щодо основних політ. цінностей і правил політ. «гри» розрізняється «фрагментарна» й «інтегрована» П. к.; за орієнтацією на режим політ. життя — «тоталітарна», «авторитарна» і «демократична»; за орієнтацією на засоби політ. дій — «реформістська», «революційна», «контрреволюційна», «консервативна» П. к. тощо. Розвиток П. к. має свій історичний вимір: кожна доба в історії людства, притаманні їй характер економічних відносин, специфіка соціальної структури суспільства і його політ. організації позначаються на особливостях П. к. Незважаючи на складність виділення історичних типів П. к., у світовій науці, думці закладені основи її класифікації за цією ознакою. Насамперед відзначаються цивілізаційний і формаційний підходи до класифікації історичних типів П. к. Згідно з марксист. традицією використовується формаційний підхід, який доповнюється класовими, етнічними та деякими іншими характеристиками П. к., що функціонують у межах одного тину формаційної П. к. Амер. політологи Г. Алмонд і С. Верба через порівняльний аналіз різних П. к., враховуючи специфіку властивих їм політ. орієнтацій, виділили три її «чисті типи»: 1) «патріархальну політичну культуру», якій властиві такі риси: брак у суспільстві чітко виражених спеціалізованих політ. ролей і зацікавленості підданих у функціонуванні політ. системи; орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів і т. ін.; невіддільність політ. орієнтацій від реліг. і соціальних; 2) «підданську політичну культуру», що характеризується сильною орієнтацією на політ. систему і наслідки її функціонування, усвідомленням особливого авторитету влади, низьким рівнем участі підданих у політ. житті; 3) «активістську політичну культуру», яка відзначається значним інтересом громадян до політ. системи і наслідків її функціонування, а також активною орієнтацією на особисту участь у політ. житті. Поєднання цих «чистих типів» П. к. дає кілька змішаних типів П. к., що реально функціонують у політ. процесі. Вищим з них автори цієї типології визнають «громадянську культуру», в якій переважає активістська П. к. її збереженням елементів патріархальної та підданської П. к. Типи П. к., виділені Г. Алмондом і С. Вербою, певною мірою віддзеркалюють особливості різних історичних епох. Розгорнуту класифікацію істор. типів П. к. розробив також польс. політолог С. Вятр. Засадами його типології є зв'язок П. к. із суспільно-політичними формаціями і притаманними їм політ. системами. Відповідно до цього С. Вятр виділяє такі типи П. к.: 1) традиційна П. к., що відповідає рабовласн. і феод. суспільствам і має три різновиди: племінну, теократичну і деспотичну П. к. Поряд з основною — традиц. П. к. — функціонує другорядний тип — П. к. станової демократії з різновидами — патриціанською і дворянською П. к.; 2) буржуазно-демократична П. к., як осно-

вний тип П. к. капіталістичного суспільства з різновидами консервативно-ліберальною і ліберально-демократичною П. к. Як другорядний тип тут виділяється автократична П. к. із різновидами — авторитарною і тоталітарною П. к.; 3) П. к. соціаліст. демократії як осн. тип П. к. соціаліст. суспільства, а поряд з нею другорядний тип — реліктова автократична П. к. Кожен істор. тип П. к. характеризується певним реду-кціонізмом і має доповнюватися нац., соціально-класовими і регіон. підходами до аналізу. У незалежній Україні розв'язання завдань державотворення значною мірою залежить від рівня П. к. різних верств населення, суспільства в цілому. За цих умов першорядного значення набуває формування політ. свідомості найширших мас, набуття ними досвіду й навичок політ. поведінки, політ. соціалізація (насамперед молоді), поступове подолання існуючої фрагментарної П. к., елементів патріархальної та підданської П. к. і становлення на цій основі громадянської, дем. П. к. (Друкується за: А. П. Чередниченко. Політологічний енциклопедичний словник).

Політична система суспільства — інтегрована сукупність політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політ. орієнтацію. Головним елементом П. с. є політ. влада — здатність, право і можливість політ. суб'єктів приймати рішення, здійснюючи вирішальний вплив на діяльність і майбутнє окремих людей та їх об'єднань (в т. ч. й інституцізованих). Форми реалізації влади: панування і координація, керівництво і організація, управління і контроль — від консенсусу до насильства, від демократії до тоталітаризму, від урахування особистісних і групових інтересів до психологічного тиску і фізичного терору, від апеляції на адресу релігійних і світських авторитетів до маніпулювання свідомістю і поведінкою індивідів. До суб'єктів реалізації влади належать: індивіди — рядові громадяни, лідери політ. і суспільних об'єднань, держав і наддержавні інституцій; соціальні спільноти — класові, етнічні, професійні, демографічні, територіальні, виробничі, представники тіньової економіки, а також політ. еліта в наявних варіантах її функціонування; організації — політ. партії, об'єднання громадян а також їх формально неполітизовані спільноти і рухи, які періодично змушені займатися політдіяльністю; державно-адміністративні і державно-етнічні утворення, міждержавні об'єднання, які обгрунтовано кваліфікуються як найактивніші і найвпливовіші політ. суб'єкти. Найдинамічнішим елементом П. с. є притаманні їй політ. відносини суб'єктів політики з приводу набуття, використання і перерозподілу політ. влади. Зміст політ. відносин визначається значною кількістю об'єктивних і суб'єктивних чинників, структуру становлять їх «горизонтальні» і «вертикальні» складові, а також політ. принципи, норми і процедури. Розрізняються політ. відносини співробітництва, компромісу, консенсусу, солідарності, суперництва, ворожнечі й конфлікту. Політична організація суспільства система інститутів, у межах яких відбувається його політ. життя. Центр, елемент політ. організації є держава. Володіючи владою, матеріальними ресурсами і апаратом примусу, вона: організує політ., екон., соціальне і духовне життя країни; встановлює статус Інститутів П. с. і юрид. рамки їх діяльності; забезпечує баланс інтересів класових, етн. профес. демогр. та інших соціальних спільнот; захищає інтереси суспільства на міжнар. арені. Вагомими елементами політ. організації є політ. партії, громад. організації (професійні, творчі, оборонні, жіночі, молодіжні, ветеранські тощо), засоби масової інформації (період, видання, радіо, телебачення, преса, кіно, аудіо — і відеопродукція), які, маючи значні можливості впливу на сусп. свідомість, метафорично визначаються як «четверта влада». Помітну, а в деяких країнах вирішальну роль у політ. організації відіграють реліг. організації, церква. Загально визнаним структурним елементом П. с. є політ. культура — сукупний показник рівня, характеру і змісту політ. знань, оцінок, навичок та дій громадян. Змістовно її утворюють рівень і зміст політ. знань, поглядів, оцінок, установок; політ. цінності, традиції, звичай, почуття, но-

рми і стереотипи; політ. ідеологія; політ. свідомість; політ. інститути; політ. поведінка, дії, навички участі у суспільно-політ. житті; політ. рівень розвиненості політ. життя, політ. відносин, політ. інформування громадян. Політ. культуру конкретного суспільства доповнюють політ. субкультури, детерміновані соціально-етнічними, конфесійними, регіональними та іншими суб'єктивними відмінностями учасників політ. процесу. Функції П. с. с.: обґрунтоване визначення мети, завдань, шляхів розвитку суспільства і розробка конкретних програм його діяльності; нормотворчість — формування юридичних, моральних, та інших норм людського співіснування як у межах однієї країни, так і в міжнародному плані; організація діяльності суспільства по виконанню цілей, завдань і програм загального розвитку, соціально-політ. легітимація яких досягнута на інтегративній основі; визначення і розподіл матеріальних і духовних цінностей відповідно до інтересів і становища соціальних спільнот; гармонізація, узгодження інтересів державних інститутів, соціальних груп і окремих індивідів з метою підтримання спокою, безпеки і достатніх темпів суспільного поступу; політ. соціалізація членів суспільства, становлення і розвиток їхньої політ. свідомості і політ. поведінки; політ. комунікація складових П. с. с., забезпечення стійкої і продуктивної взаємодії всіх її елементів, а також системи в цілому і середовища, в якому вона функціонує; духовно-ідеологічний вплив на політ. свідомість громадян з метою її формування на засадах адекватності сутності і завданням даної політ. системи або ж маніпулювання особистісною і груповою свідомістю; утвердження і всебічне зміцнення відповідного політ. режиму (устрою); забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки суспільства У провідних сферах його життєдіяльності — економічній, політичній, соціальній, духовній, а також на міжнародній арені. Типології політ. систем повинні враховувати значну кількість наук, підходів до сутності та структури П. с. с. Виділяють такі типи політ. систем: консенсусні — інтегративні — общинні, відкриті — закриті; інструментальні — ідеологічні; традиційні (патріархальні) — змішані — сучасні; демократичні — авторитарні — тоталітарні; формаційні (рабовласницькі — феодалні — капіталістичні — соціалістичні) перехідні. Революція як послідовна зміна станів рівноваги і кризи її підсистем і структур у довільній комбінації Найглибші кризи пов'язані із змінами кардинальних, суспільних параметрів функціонування системи (форми власності, економічних відносин, геостратегічні орієнтири) і можуть супроводжуватися революційними зрушеннями загальносуспільні і навіть надсуспільні (регіонального, блокового) масштабів. (Друкується за: С. С. Андреев, Ф. М. Рудич, В. С. Буцєвицький. Політологічний енциклопедичний словник).

Постструктуралізм — сукупність підходів у філософії та соціогуманітарному знанні, які сформувались у 1970-х роках, що характеризується наявністю спільного проблемного поля. Перехід від структуралізму до постструктуралізму пов'язаний із подіями весни та літа 1968 р., коли спостерігається загальна тенденція до зниження престижу науки.

Термін П. увійшов у літературно-теоретичний обіг разом із деконструкцією та постмодернізмом, однак повну концептуальну самостійність здобув лише у 80-х, найбільше поширення отримав у Франції (Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ю. Крістева, Ж. Ліотар; а також Р. Барт періоду «політичної семіології» та М. Фуко періоду — «генєалогії влади») та США (Сльська школа деконструкції) — Блум, Міллер).

П. виник як своєрідна реакція на теорію структуралізму, тому він спрямований на критику західноєвропейської метафізики, однією з підстав якої є логоцентризм. Він декларує ідеї відмінності та множинності, протиставляючи їх ідеям буття як присущості, смислу, повноти, єдності, на яких ґрунтується логоцентризм. (Друкується за: Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця.)

Соціалізація політична (від лат. socialis — суспільний) — процес засвоєння індивідом упорядкованого життя політ. знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить. С. п. є скла-

довою частиною багатогранного процесу, в ході якого відбуваються відтворення і подальший розвиток політ. структур і відносин, а також розвиток суспільно-політ. якостей суб'єктів, які підтримують і реалізують ці відносини у своїй життєдіяльності. С. п. охоплює весь процес становлення людини як суб'єкта політ. відносин і політ. діяльності, насамперед шляхом оволодіння особою політ. знаннями, цінностями, нормами, орієнтирами, зразками політ. поведінки. С. п. — не просто засвоєння певних політ. відносин, досвіду знань і т. ін., а й перетворення їх в особисті орієнтири та установки, внаслідок чого формується політ. свідомість, позиція, зрілість, тобто певний рівень політ. культури. С. п. можна визначити як показник, що відображає якісну специфіку і рівень політ. інформованості, компетентності, переконаності, соціально-політ. активності, адаптованості особи до наявних політ. відносин.

У процесі С. п. виділяються дві фази: політ. адаптація та інтеріоризація. Політ. адаптація проявляється у пристосуванні особи до соціально-політ. умов, політ. норм, інститутів та певних політ. ролейових функцій. Інтеріоризація постає як процес засвоєння індивідом політ. цінностей і настанов, норм і взірців політ. поведінки, власних певним соціальним групам чи суспільству в цілому, перехід вимог політ. системи в структуру свідомості особи. Політ. інтеріоризація відбувається на основі, в першу чергу, індивідуально значущих політ. знань, норм і цінностей. С. п. має також свої стадії, які залежать від вікових змін особи, стану, середовища та ін..

Об'єктом С. п. є не тільки окремі індивід, а й суспільство в цілому, відображаючи при цьому якісний рівень політ. відносин і наявних інститутів влади та управління. С. п. є фактором збереження та стабілізації політ. системи, умовою її нормального функціонування. У західній політичній науці С. п. розглядається ще й як інститут політичного контролю, за допомогою якого певні політичні та соціальні групи поширюють політичні цінності, зразки політичної поведінки, політичні норми.

Основними інститутами С. п. виступають сім'я, система освіти, держава з її організаціями й інститутами влади та управління, ЗМІ і т. ін. На С. п. впливають стихійні фактори та індивідуально-психологічні якості особи, зміст і структура її ціннісних орієнтацій, ефективність дії інститутів С. п. Інтенсивність С. п., як правило, помітно знижується на післятрудоу стадії. Вона поступово переміщується у сферу самосвідомості, передачі соціально-політ. досвіду, обстоювання прийнятих у суспільстві систем цінностей і політ. норм.

Рівень С. п. — величина змінна. Він детермінований значною мірою умовами соціально-політ. життя. Найважливішими з них є свобода людини і демократія. На базі цих основоположних принципів політ. суб'єктність індивідів проявляється головним чином у формі залучення їх до участі у політ. процесах. Каталізатором С. п. особи найчастіше виступають суспільно-політ. та екон. кризи. У ході їх розвитку людина політизується радше під тиском обставин, ніж свідомо. Перенасиченість нинішнього політ. життя деструктивними ідеями і вимогами створює те небезпечне тло, яке динамізує активність особи зовсім не в дусі свободи і демократії. Подолання інтуїтивної кризової політизації займає відносно тривалий період і досягається, як правило, природним шляхом: нормальною нормотворчою діяльністю структур влади, спадом політ. активності громадян, їх організацій, партій, змушених дотримуватися закону, розчаруванням людей у політиці, зростанням явища аполітизму. (Друкується за: Політологічний енциклопедичний словник).

Соціальна система (від лат. socialis — суспільний і грец. οβότητα — ціле, що складається з частин) — сукупність індивідів, яка виникає і функціонує на основі певної єдності умов життєдіяльності людей як визначального системоутворюючого чинника. Розбіжності і схожості риси в системоутворюючому чиннику дають змогу виділити різні види й типи С. с. Напр., за тер. ознакою розглядають такі С. с., як місто, поселення; стосовно приватної власності виділяються такі системи, як соціальні класи. Так, деякий час було прийнято роз-

глядати тільки три класи: буржуазія, робітники (пролетаріат) і селяни. За тепер, умов такий надто спрощений розподіл вважається неадекватним. Сучасна соціологія вивчає за класовою належністю такі С. с., як буржуазія, дрібна буржуазія, управлінці (менеджери), управлінці нижчої ланки (напр., майстри на заводі), службовці, що виконують фізичну працю, та службовці, що виконують працю нефізичною характеру. У науці можна виділити такі системи (класи), як наук, співробітники та допоміжний персонал. Подібний розподіл можна проводити за соціальною позицією (посадою) або за функціями в науці. Так, за першою класифікацією до наук, працівників належать наук, співробітники (молодші, старші, провідні тощо, завідувачі секторів, відділів, лабораторій і т. ін.), директори (ін-тів, центрів і т. ін.). До допоміжного персоналу належать інженери, програмісти, бібліотекарі, секретарі та ін. Однак не зовсім доцільно вважати (як це часто роблять), що єдність умов життя і діяльності визначають і спільність соціальних інтересів. Насправді ж усе значно складніше. Переважно у людей, що на лежать до однієї С. с. (навіть такої невеликої, як сім'я), деякі інтереси збігаються, а інші можуть бути настільки різними, що це призводить до антагонізму, ворожнечі, непорозуміння і несприйняття. Отже, єдність умов життєдіяльності тільки створює умови для виникнення С. с. А те, що ІХ дійсно породжує, — це соціальні відносини. (Друкується за: *М. С. Бурґейн*. Політологічний енциклопедичний словник).

Структуралізм — загальна назва комплексу напрямків, що виникли в гуманітарних науках поч. ХХ ст. як спроба пошуку та експліцитного опису структури досліджуваних об'єктів. Структурний метод дослідження сформувався в лінгвістиці. Швейц. вчений Фердинанд де Соссюр у своєму «Курсі загальної лінгвістики» запропонував ідею системності мови: в лінгвістиці не існує ізольованих термінів, всі вони пов'язані між собою і пріоритет належить системі. Ідеї де Соссюра розвивали лінгвістичні школи — Празька (Б. Гавранек, С.О. Карцевський, В. Матезіус, Ї. Трнке, М.С. Трубецької, Р.О. Якобсон), Копенгагенська (Л. Ельмсеєв, В. Брендель, Х. Ульдаль), Американська (Н. Хомський). У 3040-х відбувається поєднання лінгвістики із семіотикою і переход до вивчення означуючих структур та механізмів.

На матеріалі різних сфер пізнання (літературознавства, етнографії, історії, мистецтвознавства, психології, соціології) структурний аналіз дозволяв відтворити та проінтерпретувати всезагальні форми в безособовому, об'єктивованому плані, відкидаючи психологізм, історико-часові установки.

Питання до дискусії

1. У чому сутність понять «метод», «методологія», «політична методологія»?
2. Чи існує єдиний метод у політичній науці? Якщо ні, то чому і які існують методи й методології?
3. Чим відрізняються поняття «метод», «принцип», «основа»?
4. Чи можна розглядати самостійно системний, функціональний і структурний методи?
5. У чому сутність теорії системного і структурно-функціонального аналізу політики?
6. Чи існує доктринальний комплекс під назвою «структуралізм»?

Темі рефератів, курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт

1. Світ політичного як підсистема суспільства.
2. Співвідношення політичного і соціального в житті суспільства.
3. Т. Парсонс як засновник школи структурного функціоналізму.
4. Соціально-політична теорія Т. Парсонса.

5. Теорія системного функціоналізму Г. Алмонда.
6. Д. Істон про принципи аналізу політичної системи та їх сутність.
7. Філософські засади структуралізму як напрямку у політичній теорії.
8. Інтердисциплінарний характер постструктуралізму та його методологічні засади.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть (письмово) порівняльну характеристику обґрунтування системного методу аналізу політики Г. Алмондом та Д. Істоном. Опишіть основні поняття і категорії політичної науки, які набули в них подальшого розвитку.
2. Обґрунтуйте основні параметри соціально-політичної теорії Т. Парсонса.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика теорій системного і структурно-функціонального аналізу політики.
2. Т. Парсонс про єдину соціально-політичну теорію в гуманітарних науках.
3. Г. Алмонд і Д. Істон як засновники системного аналізу політики.
4. Структуралізм в політичній теорії Леві-Строса.
5. Постструктуралізм М. Фуко.

Питання до іспиту

1. Теоретико-методологічні засади системного і структурно-функціонального аналізу політики.
2. Т. Парсонс про сутність структурно-системного функціоналізму як методу політичної науки.
3. Структурний функціоналізм — серцевина теорії політичних систем Г. Алмонда.
4. Адаптивний концепт системного аналізу в політичній науці Д. Істона.
5. Леві-Строс як засновник структуралізму в гуманітарній науці.
6. Методологічні засади постструктуралізму М. Фуко.

Рекомендована література

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. — М.: Мировой обзор, 2002.
2. Антономова Н. С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. — М., 1977.
3. Антономова Н. С. Фуко М. // Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В. П. — М., 1991.
4. Бебік В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К., 2000.
5. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М., 1996.
6. Истон Д. Категория системного анализа политики / Антология мировой политической мысли. — В 5-ти т. — Т. 2.
7. Парсонс Т. О структуре социального действия. — 2-е изд. — М.: Академ. Проект, 2002. — 880с.
8. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. А. Д. Ковалева. — М., 1997. — 270с.
9. Рональд Х. Чилкот. Теория сравнительной политологии. — М.: Весь мир, 2001.
10. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. — М., 1977.

КОМПАРАТИВНИЙ І КОМУНІКАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ

1. Ханна Арендт: політична свобода — джерело людської гідності.
2. Теорія політичної комунікації Юргена Хабермаса.
3. Проблеми компаративного аналізу Девіда Аптера.

Коло питань, які охоплені в темі, на перший погляд, можуть видатися досить відмінними. Авторське бачення цієї проблеми бачиться не у формальній невідповідності, а в єдності змістовного навантаження, яке містять ці напрями в розвитку політичної науки. Традиційно це можна відобразити в певному логічному ланцюжку: політична свобода людини → порівняння → політика.

Отже, проблема «олюднення» політики як форми діяльності найбільш послідовно прослідковується в наукових доробках Х. Арендт. Це, зокрема, проявляється в її аналізі теоретичних і практичних основ автономності політичного життя, без якого неможлива свобода, переосмислення свободи як комунікативної практики спілкування і вибору через порівняння найбільш прийнятні для людини форми і способи організації життєдіяльності. В цьому аспекті *ключовим поняттям є політична свобода, яка означає здатність і можливість особи й суспільства діяти відповідно до своїх інтересів і цілей. Загалом, політична свобода передбачає визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які становлять продукт культурно-історичної екзистенції (суспільної моралі, політики, права), умову самоствердження і самореалізації індивіда в політичному житті, ступінь відображення духовного смаку цивілізації, сумарний вираз загальної атмосфери сучасної політичної ситуації. Політична свобода, її рівень — вищий критерій суспільного процесу.*

Переосмислення політичної свободи як комунікативної практики є вузловим питанням життєдіяльності будь-якого сучасного суспільства. Як зазначає з цього приводу Ю. Хабермас, політика виражає себе через систему комунікативних дій, які виступають як ланцюжок опосередкування, основи соціального і політичного порядку.

Основними ключовими словами, поняттями і категоріями є поняття *комунікація, комунікативна політологія, комунікативна дія та ін.* Політична комунікація (від лат. *communicatio* — повідомлення, передача) є одним із масових сучасних процесів виробництва інформації, її передачі засобами преси, радіо, телебачення і спілкування людей як членів «маси» (колективного угруповання, яке спонтанно виникає за межами сталого суспільного розподілу праці), що здійснюється за допомогою технічних засобів. Формування і функціонування в сфері публічної влади різних ідеологій, почуттів, цінностей, символів, доктрин, офіційних норм і опозиційних оцінок і думок становлять особливий політичний процес. Суть його полягає в тому, що за рахунок передачі й обміну повідомленнями політичні суб'єкти сигналізують про своє існування різним контрагентам і встановлюють з ними необхідні контакти і зв'язки, що дозволяють їм відігравати різні політичні ролі. У свою чергу, цілеспрямовані контакти між людьми, що обмінюються даними, знаннями, повідомленнями і споживають їх, з'єднують різні рівні політичної системи, дають можливість інститутам влади виконувати специфічні функції по управлінню державою і суспільством.

Одним із пов'язуючих кілець між політичною теорією і практикою, емпіричними дослідженнями і політичними теоріями є порівняльна політика, виникнення якої відносять ще до часів Аристотеля. Багато дослідників вважають порівняльну політологію політичною компаративістикою (лат. *comparatives* — порівняльний). Класичний зміст предмета порівняльної політології зводиться до трьох основних і взаємозумовлюючих складових. По-перше, це вивчення однієї чи декількох зарубіжних країн. По-друге, це систематизоване порівняння різних країн для виявлення і тлумачення подібностей і відмінностей явищ чи процесів, подій та інститутів у політичному житті. При такому підході великого значення надається побудові і перевірці моделей (теоретичних схем). По-третє, це постійне оновлення набору методів дослідження (правил і стандартів порівняння) та з'ясування їх перспектив і граничних меж, впорядкування та практичного використання в різних соціополітичних середовищах. Історична апробованість і виправданість порівняльного методу і в самостійному варіанті його застосування при дослідженні природи політичного, і в комбінації з іншими методами (соціологічним, емпіричним, культурологічним, структурно-функціональним, нормативно-вартісним, інституційним, антропологічним, психологічним тощо) дає змогу констатувати перетворення специфічної галузі знань — порівняльної політології — на продуктивний гносеологічний інструмент виявлення сутності політики.

1. ХАННА АРЕНДТ: ПОЛІТИЧНА СВОБОДА — ДЖЕРЕЛО ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Окремі історики політичної думки підкреслюють, що праці Арендт як за стилем так і за змістом сповнені ідіосинкразією, внаслідок чого її концепції спинилися поза будь-якими відомими класифікаціями. Стверджується, що вона описувала свій підхід як «мислення без підпірок», що намагається не нагромаджувати знання й обгрунтовувати теорії, а радше досягати значення політичного досвіду. Чи це так, читач переконається після поглибленого аналізу великої спадщини цього політичного мислителя, дослідника політичної свободи.

ДОВІДКА

Ханна Арендт народилася 14 жовтня 1906 р. в Кенінгсберзі в єврейській родині, яка належала до середнього класу і дотримувалася соціал-демократичних поглядів. Батька (він був за професією інженером) Ханна втратила ще в 7-річному віці. Проте вона одержала чудову освіту в університетах Марбурга, Фрейбурга, Гейдельберга. Зокрема, в університеті Марбурга вона слухала лекції М. Хейдөгера, філософія якого визначила стиль теоретичного мислення і коло її наукових інтересів; у Фрейбурзі — феноменології Е. Гуссерля; у Гейдельберзі — курс К. Ясперса, ідеї якого про свободу і людське співтовариство великою мірою вплинули на її погляди. В 1928 р. захистила дисертацію «Концепція кохання (любви) Августина Блаженного». Потім досліджувала німецький романтизм і проблеми соціальної психології єврейської общини, одночасно беручи активну участь у її житті.

Після приходу до влади нацистів і короткотермінового арешту в 1933 р. емігрувала до Франції. В Парижі вона познайомилася з А. Коїре, Р. Ароном, Ж-П. Сартром і А. Кожевим. За діяльність, пов'язану з переміщенням єврейських дітей до Палестини, в 1940 р. її на деякий час знову арештували. Потім, разом із матір'ю вона конспі-

ративно переїжджає до Праги. Якийсь час їй вдалося попрацювати в Женеві в Міжнародній організації праці — в одному з підрозділів Ліги націй. Нарешті — знову Париж, де бере активну участь у міжнародному антифашистському русі. Нацистська окупація змусила її залишити Францію і емігрувати до США.

У США Арендт активно займається публіцистичною діяльністю. Після натуралізації (одержання американського громадянства в 1951 р.) займається викладацькою роботою в Чиказькому, Прінстонському, Колумбійському університетах, а також в університеті Берклі, вона стала професором політичної філософії Нью-Йоркської нової школи. Вона була членом різних академій, лауреатом престижних міжнародних премій: Лессінга, Фрейда, Емерсона-Торо. Особливо престижною була Копенгагенська премія Зоннінга за внесок у європейську цивілізацію (1975), серед лауреатів якої є У. Черчіль, Н. Бор, Б. Рассел. Нині вже існує премія імені самої Ханни Арендт. Її присуджує Дрезденський інститут дослідження тоталітаризму.

Серед праць Арендт відомі такі: «Витоки тоталітаризму» (1951), «Становище людини» (1958), «Між минулим і майбутнім», «Всім вправ у політичній думці» (1961), «Про революцію» (1963), «Ейхман в Єрусалимі. Банальність зла» (1963), «Про насильство» (1970), «Кризи республіки» (1972) та ін.

Ханна Арендт належить до тієї когорти німецьких учених-емігрантів, які в багатьох напрямках визначили основи сучасної американської політології. Серед них І. Моргентау, Т. Адорно, М. Хорнхаймер, Г. Маркузе, Л. Сперосс та ін. У своїх дослідженнях вона орієнтувалася на західноєвропейську наукову традицію: Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Гоббса, Руссо, де Токвіля, Маркса, Канта та ін. Завдяки їм вона намагалася аналізувати універсальні соціальні феномени, при чому чітко виявляти свою позицію, своє бачення. Основне коло творчих інтересів Х. Арендт можна звести до таких: обґрунтування і розкриття сутності тоталітаризму як специфічного соціального явища ХХ ст.; аналіз теоретичних і практичних завдань автономності політичного життя, без якого неможлива свобода; переосмислення свободи як комунікативної практики (спілкування), яка включає в себе мову (слово), «дію» і «плюралізм»; осмислення теоретичної спадщини американського республіканізму як набутого досвіду побудови вільного суспільства. Філософські узагальнення вона виводила із аналізу конкретних проблем, які переживало суспільство — тоталітаризм, расизм, революція, криза культури, ерозія свободи тощо.

«Тотальне панування» — серцевина тоталітаризму. У праці «Витоки тоталітаризму» Х. Арендт, розглядаючи такі явища як антисемітизм, расизм, імперіалізм і тоталітаризм, виокремила і відслідкувала розвиток основних елементів таких режимів: нацизм і більшовизм (сталінізм). Одночасно вона вивчила ті соціальні обставини, за яких формуються «тотальне панування» як основна категорія, яка дозволяє розкрити сутність цього специфічного соціального явища. Вона писала: «Антисемітизм (не просто ненависть до євреїв), імперіалізм (не просто завоювання), і тоталітаризм (не просто диктатура) як форми жорстокості, які зліши одна від одної, продемонстрували, що людська гідність потребує нових гарантій, нових політичних принципів, нового земного закону для всього людства».

Х. Арендт досить чітко відстоює думку про те, що нацизм і сталінізм сформували нову й дуже сучасну форму правління, яку не слід плутати з традиційними формами гноблення. Зокрема, вона показує їх докорінну відмінність від авторитаризму.

«Начало» авторитаризму в усіх істотних відносинах діаметрально протилежне началу тоталітарного панування. Якщо залишити осторонь його укорінення в римській історії, авторитаризм у будь-якій формі завжди стискає або обмежує волю, але

ніколи не скасовує її. Тоталітарне ж панування спрямоване на скасування волі, навіть на знищення людської спонтанності взагалі, а аж ніяк не на обмеження волі». Взагалі, прагнення до необмеженої влади «утримується в самій природі тоталітарних режимів. Така влада міцна тільки в тому випадку, якщо буквально всі люди, без винятку, надійно контролюються в будь-якому прояві їхнього життя. Мета тоталітаризму в кінцевому рахунку полягає «в переродженні самої людської природи».

Ханну Арендт цікавила не стільки структура тоталітарного режиму, скільки його глибинне підґрунтя; вона бачила в ньому головним чином зло, яке чиниться через механізм влади. Це зло втілюється, насамперед, у тоталітарному терорі; у ньому «істинна сутність такої форми правління». У цьому зв'язку варто звернути увагу на думку Арендт про те, що для тоталітаризму терор — не простий засіб залякування, а саме сутність.

«У тоталітарній державі місце позитивних законів займає тотальний терор. В одних, у радянському варіанті, це виглядало як реалізація волі Історії, її «залізних» законів класової боротьби; в інших, у нацистському варіанті, це було як здійснення заповідей Природи, законів боротьби рас». Теророві тоталітарного типу властивий перманентний, тобто безперервний і постійний характер, зауважує Х. Арендт. Це, звичайно, не означає, що щодня страчують певну кількість людей. Бувають і відносно спокійні часи. Однак дамоклів меч терору загрозливо нависає над кожним з підданих тоталітарного режиму. У цьому виявляється суть режиму, де, за її словами, панує «перманентне беззаконня».

Хоча терор і головний елемент тоталітарної системи панування, але не єдиний. Одного тільки терору недостатньо, «щоб направляти і надихати людські дії». Для керування поведінкою підданих тоталітарному режиму, за словами Х. Арендт, «потрібно однаково добре підготувати кожного і на роль жертви, і на роль ката. Цю двосторонню підготовку здійснює ідеологія».

Мета тоталітаризму — всеосяжне панування в середині своїх держав і захоплення світу поза їх кордонами. Його визначальними рисами є ідеологія та терор — бо терор (у крайній формі нацистських концентраційних таборів), зазвичай, не має справи з опонентами, натомість, впроваджує в життя ідеологію, яка й проголошує «закони» історії. Арендт намагалася віднайти в недавньому єврейському досвіді ті елементи, які уможливили тоталітаризм: особливе політичне й соціальне становище євреїв, що додавало нових сил антисемітизму; імперіалізм, котрий породив расистські рухи та прагнення до панування в усьому світі, і розпад єврейської спільноти на відірвані від своїх коренів групи, самотні й збиті з пуття настільки, що їх могли мобілізувати лише ідеологічні доктрини.

При аналізі сутнісних ознак тоталітаризму як всеохоплюючої системи панування і поневолення слід звернути увагу на декілька обставин, які, за Х. Арендт, сприяють її утворенню.

Перше — це наявність «мас», які являють собою «величезну кількість нейтральних, політично байдужих людей, які ніколи не приєднуються до жодної партії та навряд чи взагалі ходять голосувати». Цих людей яких через велику чисельність або через пасивність, або через поєднання цих двох факторів неможливо об'єднати в будь-яку організацію, яка ґрунтується на спільності інтересів. Від цих людей із слабкими уявленнями про політику, соціально пасивних відмовляються традиційно організовані верстви населення, не вбачають в них потенційних членів і прихильників своїх ідеологій та об'єктів для своєї складної пропаганди. Ця «маса» є проду-

ктом руйнації або сильного послаблення «політичного представництва» у владних структурах. Внаслідок цього на певному етапі «сонну більшість» охоплює «негативна солідарність», яка й породжує антисистемні і антивладні настрої. Така ситуація особливо загострюється в періоди потрясінь і кризових станів. Саме цим вона, зокрема, пояснює успіх у прагненні до влади нацистів у Німеччині, які завдяки таким реаліям, набирали до своїх лав саме таких політично байдужих представників.

Друге. Для формування тоталітарних умов необхідний також особливий психологічний стан більшості людей, який формується із «самозречення в тому розумінні, що будь-хто нічого не вартий», «відчуття себе тимчасовою частиною», із втрати «інтересу до власного буття» на місце якого приходять «якийсь спосіб мислення в категоріях континентів і відчуття вічності», жорстокість до себе і оточення, «загальна зневага навіть до самих очевидних правил здорового глузду».

Третє. Людина, будучи складовою частиною «маси», відчуває себе ізольованою і страждає від нестачі «нормальних соціальних взаємовідносин». Це є результатом крайньої індивідуалізації людей, до якої прагне будь-який тоталітарний режим або диктатура.

При поєднанні цих умов з'являються тоталітарні рухи як «масові організації атомізованих, ізольованих індивідів», від членів яких вимагається всезагальна відданість вождям. Така відданість можлива лише з боку надзвичайно самотньої людини, яка переносить страх і не потребує ні ідеології, ні партійних програм у традиційному розумінні слова, окрім вождів й глобальних обіцянок «світлого майбутнього», «світлого панування», що в кінцевому рахунку і становить сутність тоталітарної ідеології як головного способу панування над людьми.

Суспільна взаємодія вільних і рівних людей як політиків. Філософські погляди на людину як об'єкт і суб'єкт політичного процесу викладені Х. Арендт у сфері публічності. Вона виділяє такі основні форми людської активності (*лат.*, *vita activa*): трудова (*англ.*, *labour* — *праця*), яка допомагає відтворювати біологічні процеси в людському організмі і гарантує виживання не тільки індивіда, а й роду в цілому; виробнича (*англ.*, *vork*), яка забезпечує відтворення цивілізації, штучного світу; і активна (*англ.*, *action* — *дія*). Саме завдяки діяльності, людина виступає як творчий суб'єкт «започаткування нового», без чого неможлива індивідуальність. Вчинок людини — інтеракція уже для стародавніх римлян була синонімом поняттю «бути серед людей», і, навпаки, «вмерти» означало «втратити зв'язок з людьми, припинити своє перебування серед людей». Тому Х. Арендт підкреслює, що вчинок-акція — це є народження (ініціація) чогось нового, а дія — переважно політична активність — символізує народження, а не смерть.

Завдяки своїй полемічній спрямованості Арендт привертає увагу до «множинності» людських істот, до того факту, що Діяльність розгортається поміж істотами, кожна з яких є унікальною і має власну точку зору, що відрізняється від поглядів загалу. Понад те, вона робить наголос на принципі «народжуваності» (на противагу типовій екзистенціалістській занепокоєності смертністю людини) — нові людські істоти постійно долучаються до загальної спільноти, і кожна з них вільна започаткувати щось нове. Політика має особливе значення тому, що тільки в Діяльності індивіди можуть проявити свою унікальність: тільки тут вони можуть відчути свободу і наповнити сенсом людське життя. Окрім того, що вона славить політику, вона ще й привертає увагу до її надзвичайної плінності — до влади, яка народжується тоді, коли вільні індивіди діють спільно і відкрито, і до складності інституціоналі-

зації та обмеження таких сфер діяльності. Протиставляючи сучасні держави грецьким *polis'am*, громадяни яких мали реальну політичну свободу і насолоджувалися нею, Арендт доводить, що істинна цінність людської діяльності була притлумлена деякими проявами історичного розвитку. Контраст між суспільним і приватним життям було втрачено з розквітом «суспільства», тобто наднаціональної організації індивідів з їхніми приватними інтересами.

Отже, Х. Арендт визначає, що свобода — це прояв діяльності, за допомогою якої індивід реалізує себе в сфері публічності (тобто в суспільному житті). А повністю проявитися свобода може лише в політиці. Х. Арендт представляла політику як «ціль у собі», а свободу — як спілкування громадян у сфері публічності. А звідси і впливає плюралістичне бачення ідеального способу здійснення влади шляхом згоди після обговорення. Тому вона підкреслювала, що втрата їх у сучасному суспільстві і встановлення тоталітаризму надзвичайно ймовірні.

«Істинна революція» як прорив до свободи. Спробою відшукати вільну політичну систему є праця Х. Арендт «Про революцію» (1963). Застосовуючи метод контрактивного аналізу, вона протиставляє американську революцію, яка спромоглася запровадити вільну конституцію, революції французькій, котра переросла в насилля й тиранію. У Франції, як заявляє вона, політична проблема створення сталого поля для вільної діяльності була відсунута вбік соціальною проблемою збожіння мас. Самі ж революціонери були введені в оману своєю «жалістю» до бідних (що її Арендт відрізняла від «співчуття») та «солідарності» з їхніми стражданнями), яка і штовхнула їх до терору. Однак навіть в Америці спадщина революції була двоїстою. Конституція поставила багатьох громадян поза політичною ареною, внаслідок чого вони швидко втратили будь-який громадянський дух і почали розглядати політику лише як засіб для досягнення власних цілей. На противагу загальноприйнятій тогочасній концепції стосовно того, що метою будь-якої політики є підвищення життєвого рівня, Арендт ще раз утверджує те, що вона називає «втраченим скарбом» революційної традиції, який поставав у переможних революціях, а згодом забувався, так зване «громадянське щастя» — включення до вільної політичної діяльності поряд зі своїми товаришами. Справжня мета революції, як заявляє вона, — це включення в таку діяльність та заснування нової політичної структури, здатної зберегти її назавжди. Нагадуючи про спонтанні зіткнення віч-на-віч органів самоврядування громадян у ході багатьох революцій, вона припускала, що система, заснована на об'єднанні таких органів, була б кращою за представницьку демократію.

Та все ж Арендт не мала на меті пропонувати шляхи розв'язання проблем, які вона окреслювала. Вона вважала, що в сучасну їй добу історичні підвалини політичних систем зникли разом із занепадом «римської трійці» релігії, традиції і влади внаслідок того, що ми знову стикнулися з елементарними труднощами людського співіснування. Таким чином, це означає, що майбутнє є відкритим, тож Арендт, звісно, постійно наголошувала на людській здатності започатковувати нове. Однак, роблячи наголос на свободі індивідів брати участь у політичній діяльності, вона водночас яскраво змальовувала сутність такої не передбачуваної діяльності і її тенденційність, зумовлену взаємодією багатьох індивідів, внаслідок чого буде отримано несподівані й неконтрольовані результати. Звідси вона вивела правило, що функцією політичної філософії є окреслення плану для його реалізації в майбутньому.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

АРЕНДТ ХАННА. НАЧАЛА ТОТАЛИТАРИЗМА

Тоталитарные движения возможны везде, где имеются массы, по той или иной причине приобретшие вкус к политической организации. Массы держит вместе не сознание общих интересов, и у них нет той отчетливой классовой структурированности, которая выражается в определенных, ограниченных и достижимых, целях. Термин «массы» применим только там, где мы имеем дело с людьми, которых в силу либо просто их количества, либо равнодушия, либо сочетания обоих факторов нельзя объединить ни в какую организацию, основанную на общем интересе, — в политические партии, или органы местного самоуправления, или различные профессиональные организации и тред-юнионы. Потенциально «массы» существуют в каждой стране, образуя большинство из тех огромных количеств нейтральных, политически равнодушных людей, которые никогда не присоединяются ни какой партии и едва ли вообще ходят голосовать.

Для подъема нацистского движения в Германии и коммунистических движений в Европе после 1930 г. показательно, что набирали своих членов из этой массы явно безразличных идей, от которых отказывались все другие партии как от слишком вялых или слишком глупых и потому недостойных их внимания. В результате большинство движений состояло из людей, которые до того никогда не появлялись на политической сцене. Это позволило ввести в политическую пропаганду совершенно новые методы и безразличие к аргументам политических противников. Движения не только поставили себя вне и против партийной системы как целого, они нашли свой девственный состав, который никогда не был ни в чьих членах, никогда не был «испорчен» партийной системой. Поэтому они не нуждались в опровержении аргументации противников и последовало предпочитали методы, которые кончались смертью а не обращением в новую веру, сулили террор, а не переубеждение. Они неизменно изображали разногласия происходящими из глубинных процессов, социальных или психологических источников, пребывающих вне возможностей индивидуального контроля, следовательно, вне власти разума. Это было бы недостатком, только если бы движения честно соревновались с другими партиями, но это не вредило движениям, поскольку они наверняка собирались работать с людьми, которые имели основание равно враждебно относиться ко всем партиям.

Успех тоталитарных движений в массах означал конец иллюзий демократической управляемых стран вообще и европейских национальных государств и их партийной системы в частности. Первая уверяла, что народ в его большинстве принимал активное участие в управлении и что каждый индивид сочувствовал своей или какой-либо другой партии. Напротив, движения показали, что политически нейтральные и равнодушные массы легко могут стать большинством в демократически управляемых странах и, следовательно, что демократия может функционировать по правилам, активно признаваемым лишь меньшинством. Вторая демократическая иллюзия, взорванная тоталитарными движениями, заключалась в том, что эти политически равнодушные массы будто бы не имеют значение, что они истинно нейтральны и составляют не более чем бесформенное, отсталое окружение для политической жизни нации. Теперь движения сделали очевидным то, что никогда не был способен показать никакой другой орган выражения общественного мнения, а именно, что демократическое правление в такой же мере держалось на молчаливом одобрении и терпимости безразличных и бесформенных частей народа, как и на четко оформленных, дифференцированных, видных всем институтам и организациях данной страны. Поэтому, когда тоталитарные движения с их призранием к парламентарному правлению вторгались в парламент, он и они оказывались попросту несовместимыми: фактически им удавалось убедить чуть не весь народ, что парламентское большинство было поддельным и не обязательно соответствовало реальностям страны, тем самым подрывая самоуважение и уверенность у правительств, которые тоже верили в правление большинства, а не в свои конституции.

Часто указывают, что тоталитарные движения злонамеренно используют демократические свободы, дабы их уничтожить. Это не просто дьявольская хитрость со стороны вождей или детская глупость со стороны масс. Демократические свободы возможны, если они основаны на равенстве всех граждан перед законом. И все-таки эти свободы достигают своего

полного значения и органического исполнения своей функции только там, где граждане представлены группами или образуют социальную и политическую иерархию. Крушение массовой системы, единственной системы социальной и политической стратификации европейских национальных государств, безусловно было «одним из неспособных облагородить волевые акты», способствовало большевистскому свержению демократического правительства Керенского. Условия в предгитлеровской Германии показательны для опасностей, кроющихся в развитии западной части мира, так как с окончанием второй мировой войны та же драма крушения классовой системы повторилась почти во всех европейских странах. События же в России ясно указывают направление, какое могут принять неизбежные революционные изменения в Азии. Но в практическом смысле будет почти безразлично, примут ли тоталитарные движения образец нацизма или большевизма, организуют они массы во имя расы или класса, собираются следовать законам жизни и природы или диалектики и экономики.

Равнодушие к общественным делам, безучастность к политическим вопросам сами по себе еще не достаточная причина для подъема тоталитарных движений. Конкурентное и приобретательское буржуазное общество породило апатию и даже враждебность к общественной жизни не только и даже не в первую очередь в социальных слоях, которых эксплуатировали и отстраняли от активного участия в управлении страной, но прежде всего в собственном классе. За долгим периодом ложной скромности, когда по существу буржуазия была господствующим классом в обществе, не стремясь к политическому управлению, охотно предоставленному ею аристократии, последовала империалистическая эра, во время которой буржуазия все враждебнее относилась к существующим национальным институтам и начала претендовать на политическую власть и организовываться для ее исполнения. И та ранняя апатия и позднейшие притязания на монопольное, диктаторское определение направления национальной внешней политики имели корни в образе и философии жизни, столь последовательно и исключительно сосредоточенной на успехе либо крахе индивида в безжалостной конкурентной гонке, что гражданские обязанности и ответственность могли ощущаться только как ненужная растрата его ограниченного времени и энергии. Эти буржуазные установки очень полезны для тех форм диктатуры, в которых «сильный человек» берет на себя бремя ответственности за ход общественных дел. Но они положительно помеха тоталитарным движениям, могущим терпеть буржуазный индивидуализм не более чем любой другой вид индивидуализма. Зоны социального равнодушия в обществе под господством буржуазии независимо от степени их возможной нерасположенности допускать ответственность граждан оставляют их личности в неприкосновенности хотя бы потому, что без них они едва ли могли бы надеяться выжить в конкурентной борьбе.

Решающие различия между организациями типа толпы в XIX веке и массовыми движениями XX века трудно уловить, потому что современные тоталитарные вожди немногим отличаются по своей психологии и складу ума от прежних вожakov толпы, чьи моральные нормы и политические приемы так походили на нормы и приемы буржуазии. Но если индивидуализм характеризовал и буржуазную и типичную для толпы жизненную установку, тоталитарные движения могли-таки с полным правом притязать на то, что они были первыми истинно антибуржуазными партиями. Никакие из их предшественников в стиле XIX в. — ни «Общество 10 декабря», которое помогло прийти к власти Луи Наполеону, ни бригады мясников в деле Дрейфуса, ни «черные сотни» в российских погромах, ни даже пан-движения — никогда не поглощали своих членов до степени полной утраты индивидуальных притязаний и честолюбия как и не понимали, что организация может преуспеть в подавлении индивидуально-личного о самосознания навсегда, а не просто на момент коллективного героического действия.

Отношение между классовым обществом буржуазии и массами, которые возникли из его крушения, не то же самое, что отношение между буржуазией и толпой, которая была побочным продуктом капиталистического производства. Массы делят с толпой только одну общую характеристику: оба явления находятся вне всех социальных сетей и нормального политического представительства. Но массы не наследуют (как делает толпа хотя бы в извращенной форме) нормы и жизненные установки господствующего класса, а отражают, и так или иначе коверкают нормы и установки всех классов по отношению к общественным делам и событиям. Жизненные стандарты массового человека обусловлены не только и даже не столько определенным классом, к которому он однажды принадлежал, но скорее уж все проникающими влияниями и убеждениями, которые молчаливо и скопом разделяются всеми классами общества в одинаковой мере.

Классовая принадлежность, хотя и более свободная и отнюдь не такая предопределенная социальным происхождением, как в разных труппах и сословиях феодального общества, обычно устанавливалась по рождению, и только необычайная одаренность или удача могли изменить ее. Социальный статус был решающим для участия индивида в политике, и, за исключением случаев чрезвычайных для нации обстоятельств, когда предполагалось, что он действует только как национал, безотносительно к своей классовой или партийной принадлежности, рядовой индивид никогда, напрямую не сталкивался с общественными делами и не чувствовал себя прямо ответственным за их ход. Повышение значения класса в обществе всегда сопровождалось воспитанием и подготовкой известного числа его членов к политике как профессии, работе, к платной (или, если они могли позволить себе это, бесплатной) службе правительству и представительству класса в парламенте. То, что большинство народа оставалось вне всякой партийной или иной политической организации, не интересовало никого, и один конкретный класс не больше, чем другой. Иными словами, включенность в некоторый класс, в его ограниченные групповые обязательства и традиционные установки по отношению к правительству мешала росту числа граждан, чувствующих себя индивидуально и лично ответственными за управление страной. Этот аполитичный характер населения национальных государств выявился только тогда, когда классовая система рухнула и унесла с собой всю ткань из видимых и невидимых нитей, которые связывали людей с политическим организмом, с государством.

Крушение классовой системы автоматически означало крах партийной системы, главным образом потому, что эти партии, организованные для защиты определенных интересов, не могли больше представлять классовые интересы. Продолжение их жизни было в какой-то мере важным для тех членов прежних классов, кто надеялся вопреки всему восстановить свой старый социальный статус и кто держится вместе больше не потому, что у них были общие интересы, но потому, что они надеялись возобновить их. Как следствие партии делались все более и более психологичными и идеологичными в своей пропаганде, все более апологетическими и ностальгическими в своих политических подходах. В добавок они теряли, не сознавая этого, тех пассивных сторонников, которые никогда не интересовались политикой ибо чувляли, что нет партий, пекущихся об их интересах. Так что первым признаком крушения европейской континентальной партийной системы было не дезертирство старых членов партии, а неспособность набирать членов из более молодого поколения и потеря молчаливого согласия и поддержки неорганизованных масс, которые внезапно стянули свою апатию и потянулись туда, где увидели возможность громко заявить о своем новом ожесточенном противостоянии системе.

Падение охранительных стен между классами превратило сонные большинства, стоящие за всеми партиями, в одну громадную неорганизованную, бесструктурную массу озлобленных индивидов, не имевших ничего общего, кроме смутного спасения, что надежды партийных деятелей обречены, что, следовательно, наиболее уважаемые, видные и представительные члены общества — болваны, и все власти, какие ни есть, не столько злонамеренные, сколько одинаково глупые и мошеннические. Для зарождения этой новой, ужасающей, отрицательной солидарности не имело большого значения, что безработный ненавидел статус-кво и власти в формах, предлагаемых социал-демократической партией, экспроприированный мелкий собственник — в формах центристской или правоуклонистской партии, а прежние члены среднего и высшего классов — в форме традиционной крайне правой. Численность этой массы всем недовольных и отчаявшихся людей резко подскочила в Германии и Австрии после первой мировой войны, когда инфляция и безработица добавили свое к разрушительным последствиям военного поражения. Они составляли очень значительную долю населения во всех государствах — преемниках Австро-Венгрии, и они же поддерживали крайние движения во Франции и Италии после второй мировой войны.

В этой атмосфере крушения классового общества развивалась психология европейских масс. Тот факт, что с монотонным и абстрактным единообразием одинаковая судьба постигла массу людей, не отвратил их от привычки судить о себе в категориях личного успеха или о мире с позиций обиды на особенную, личную несправедливость этой судьбы. Такая самосредоточенная горечь хотя и повторялась снова и снова в одиночестве и изоляции, не становилась, однако, объединяющей силой (несмотря на ее тяготение к стиранию индивидуальных различий), потому что она не опиралась на общий интерес, будь то экономический, или социальный, или политический. Поэтому самосредоточенность шла рука об руку с решительным

ослаблением инстинкта самосохранения. Самоотречение в том смысле, что любой ничего не значит, ощущение себя преходящей вещью больше были не выражением индивидуального идеализма, но массовым явлением. Старая присказка, будто бедным и угнетенным нечего терять, кроме своих целей, неприменима к людям массы, ибо они теряли намного больше целей нищеты, когда теряли интерес к собственному бытию: исчезал источник всех тревог и забот, которые делают человеческую жизнь беспокойной и страдательной. В сравнении с этим их нематериализмом христианский монах выглядит человеком, погруженным в мирские дела. Гиммлер, очень хорошо знавший склад ума тех кого он организовывал, описывал не только своих эсэсовцев, но и широкие слои, из которых он их набирал, когда утверждал, что они не интересовались «повседневными делами», но только «идеологическими вопросами, важными на целые десятилетия и века, так что наш человек знает: он работает на великую задачу, которая является лишь раз в два тысячелетия». Гигантское омассовление индивидов породило некий род мышления в категориях континентов и чувствования в веках, о котором говорил Сесил Поде сорока годами раньше.

Выдающиеся европейские ученые и государственные деятели с первых лет XIX века и позже предсказывали приход массового человека и эпохи масс. Вся литература по массовому поведению и массовой психологии доказывала и популяризировала мудрость, хорошо знакомую древним, о близости между демократией и диктатурой, между управлением толпы и тиранией. Эти авторы подготовили определенные политически сознательные и сверхчуткие круги западного образованного мира к появлению демагогов, к массовому легковерию, суверению и жестокости. И все же, хотя эти предсказания в известном смысле исполнились, они много потеряли в своей значимости ввиду таких неожиданных и непредсказуемых явлений, как радикальное забвение личного интереса, циничное или скучливое равнодушие перед лицом смерти или иных личных катастроф, страстная привязанность к наиболее отвлеченным понятиям как путеводителям по жизни и общее презрение даже к самым очевидным правилам здравого смысла.

Вопреки предсказаниям массы не были результатом растущего равенства условий для всех, распространения всеобщего образования и неизбежного понижения стандартов и популяризации содержания культуры. (Америка, классическая страна равных условий и всеобщего образования со всеми его недостатками, видимо, знает о современной психологии масс меньше, чем любая другая страна в мире.) Скоро открылось, что высококультурные люди особенно увлекаются массовыми движениями и что вообще в высшей степени развитой индивидуализм и утонченность не предотвращают, а в действительности иногда поощряют саморастворение в массе, для чего массовые движения создавали все возможности. Поскольку очевидный факт, что индивидуализация и усвоение культуры не предупреждают формирования массовых установок, оказался весьма неожиданным, его часто списывали на болезненность или нигилизм современной интеллигенции, на предполагаемую типичную ненависть интеллекта к самому себе, на дух «враждебности к жизни» и непримиримое противоречие со здоровой vitalностью. И все-таки сильно оклеветанные интеллектуалы были только наиболее показательным примером и наиболее яркими выразителями гораздо более общего явления. Социальная атомизация и крайняя индивидуализация предшествовали массовым движениям, которые гораздо легче и раньше социотворческих, неиндивидуалистических членов из традиционных партий, привлекали совершенно неорганизованных людей, типичных «неприсоединившихся», кто по индивидуалистическим соображениям всегда отказывался признавать общественные связи или обязательства.

Истина в том, что массы выросли из осколков чрезвычайно атомизированного общества, конкурентная структура которого и сопутствующее ей одиночество индивида сдерживались лишь его включенностью в класс. Главная черта человека массы не жестокость и отсталость, а его изоляция и нехватка нормальных социальных взаимоотношений. При переходе от классового разделенного общества национального государства, где трещины заделывались националистическими чувствами, было только естественным, что эти массы в первой растерянности своего нового опыта тяготели к особенно неистовому национализму, которому вожди масс поддались из чисто демагогических соображений, вопреки собственным инстинктам и целям.

Ни племенной национализм, ни мятежный нигилизм не характерны или идеологически не свойственны массам так, как они были присущи толпе. Но наиболее даровитые вожди масс в наше время вырастали еще из толпы, а не из масс. В этом отношении биография Гитлера читается как учебный пример, и о Сталине известно, что он вышел из заговорщического аппара-

та партии большевиков с его специфической смесью отверженных и революционеров. На ранней стадии гитлеровская партия, почти исключительно состоявшая из неприспособленных, неудачников и авантюристов, в самом деле представляла собой «вооруженную божему», которая была лишь оборотной стороной буржуазного общества и которую, следовательно, немецкая буржуазия должна бы уметь успешно использовать для своих целей. Фактически же буржуазия была так же сильно обманута нацистами, как группа Рема — Шлейхера в рейхсвере, которая тоже думала, что Гитлер, используемый ими в качестве осведомителя, или штурмовые отряды, используемые для военной пропаганды и полувоенной подготовки населения, будут действовать как их агенты и помогут в установлении военной диктатуры. И те и другие воспринимали нацистское движение в своих понятиях, в понятиях политической философии толпы, и просмотрели независимую, самопроизвольную поддержку, оказанную новым вождям толпы массами, а также прирожденные таланты этих вождей к созданию новых форм организации. Толпа в качестве передового отряда этих масс больше-де была агентом буржуазии или кого-то еще, кроме самих масс.

Что тоталитарные движения зависели от простой бесструктурности массового общества меньше, чем от особых условий атомизированного и индивидуализированного состояния массы, лучше всего увидеть в сравнении нацизма и большевизма, которые начинали в своих странах при очень разных обстоятельствах. Чтобы превратить революционную диктатуру Ленина в полностью тоталитарное правление, Сталину сперва надо было искусственно создать то атомизированное общество, которое для нацистов в Германии приготовили исторические события.

Октябрьская революция удивительно легко победила в стране, где деспотическая и централизованная бюрократия управляла бесструктурной массой населения, которое не организовывали ни остатки деревенских феодальных порядков, ни слабые, только нарождающиеся городские капиталистические классы. Когда Ленин говорил, что нигде в мире не было бы так легко завоевать власть и так трудно удерживать ее, как в России, он думал не только о слабости рабочего класса, но и об обстановке всеобщей социальной анархии, которая благоприятствовала внезапным изменениям. Не обладая инстинктами вождя масс (он не был выдающимся оратором и имел страсть публично признавать и анализировать собственные ошибки вопреки правилам даже обычной демагогии), Ленин хватался сразу за все возможные виды дифференциаций — социальную, национальную, профессиональную, дабы внести какую-то структуру в аморфное население, и, видимо, он был убежден, что в таком организованном расслоении кроется спасение революции. Он узаконил анархическое ограбление помещиков деревенскими массами и тем самым создал в первый и, вероятно, в последний раз в России тот освобожденный крестьянский класс, который со времен Французской революции был самой твердой опорой западных национальных государств. Он попытался усилить рабочий класс, поощряя независимые профсоюзы. Он терпел появление робких ростков среднего класса в результате курса нэпа после окончания гражданской войны. Он вводил новые отличительные факторы, организуя, а иногда изобретая как можно больше национальностей, развивая национальное самосознание и понимание исторических и культурных различий даже среди наиболее первобытных племен в Советском Союзе. Кажется ясным, что в этих чисто практических политических делах Ленин следовал интуиции большого государственного деятеля, а не своим марксистским убеждениям. Во всяком случае его политика показывала, что он больше боялся отсутствия социальной или иной структуры, чем возможного роста центробежных тенденций среди ново-освобожденных национальностей или даже роста новой буржуазии из вновь становящихся на ноги среднего и крестьянского классов. Нет сомнения, что Ленин потерпел свое величайшее поражение, когда с началом гражданской войны верхняя власть, которую он первоначально планировал сосредоточить в Советах, явно перешла в руки партийной бюрократии. Но даже такое развитие событий, трагичное для хода революции, неизбежно вело к тоталитаризму. Однопартийная диктатура добавляла лишь еще один класс к уже развивающемуся социальному расслоению (стратификации) страны — бюрократию, которая, согласно социалистическим критикам революции, «владела государством как частной собственностью» (Маркс). На момент смерти Ленина дороги были еще открыты. Формирование рабочего, крестьянского и среднего классов вовсе не обязательно должно было привести к классовой борьбе, характерной для европейского капитализма. Сельское хозяйство еще можно было развивать и на коллективной, кооперативной или частной основе, а вся национальная экономика пока сохраняла свободу следовать социалистическому, государственно-капиталистическому или вольнопредпринимательскому образцу хозяйствования. Ни одна из этих альтернатив не разрушила бы автоматически новорожденную структуру страны.

Но все эти новые классы и национальности стояли на пути Сталина, когда он начал готовить страну для тоталитарного управления. Чтобы сфабриковать атомизированную и бесструктурную массу, сперва он должен был уничтожить остатки власти Советов, которые, как главные органы народного представительства, еще играли определенную роль и предохраняли от абсолютного правления партийной иерархии. Поэтому он подорвал народные Советы, усиливая в них большевистские ячейки, из которых исключительно стали назначаться высшие функционеры в центральные комитеты и органы. К 1930 г. последние следы прежних общественных институтов исчезли и были заменены жестко централизованной партийной бюрократией, чьи русификаторские наклонности не слишком отличались от устремлений царского режима, за исключением того, что новые бюрократы больше не боялись всеобщей грамотности.

Затем большевистское правительство приступило к ликвидации классов, начав, по идеологическим и пропагандистским соображениям, с классов, владеющих какой-то собственностью, — нового среднего класса в городах и крестьян в деревнях. Из-за сочетания факторов численности и собственности крестьяне вплоть до того момента потенциально были самым мощным классом в Союзе, поэтому их ликвидация была более глубокой и жестокой, чем любой другой группы населения, и осуществлялась с помощью искусственного голода и депортации под предлогом экспроприации кулаков и коллективизации. Ликвидация среднего и крестьянского классов совершилась в начале 30-х годов. Те, кто не попал в миллионы мертвых или миллионы сосланных работников-рабов, поняли, «кто здесь хозяин» поняли, что их жизнь и жизнь их родных зависит не от их сограждан, но исключительно от прихотей правительства, которые они встречали в полном одиночестве, без всякой помощи откуда-либо, от любой группы, к какой им выпало принадлежать. Точный момент, когда коллективизация создала новое крестьянство, скрепленное общими интересами, которое благодаря своей численности и ключевому положению в хозяйстве страны опять стало представлять потенциальную опасность тоталитарному правлению, не поддается определению ни по статистике, ни по документальным источникам. Но для тех, кто умеет читать тоталитарные «источники и материалы», этот момент наступит за два года до смерти Сталина, когда он предложил распустить колхозы и преобразовать их в более крупные производственные единицы. Он не дождался осуществления этого плана. На этот раз жертвы были бы еще большими и хаотические последствия для всего хозяйства еще более катастрофическими, чем при первой ликвидации крестьянского класса, но нет оснований сомневаться, что он смог бы преуспеть опять. Не найдется класса, который нельзя было стереть с лица земли, если убить достаточное число, некую критическую массу его членов.

Следующий класс, который надо было ликвидировать как самостоятельную группу, составляли рабочие. В качестве класса они были гораздо слабее и обещали куда меньшее сопротивление, чем крестьянство, потому что стихийная экспроприация ими фабрикантов и заводчиков во время революции в отличие от крестьянской экспроприации помещиков сразу была сведена на нет правительством, которое конфисковало фабрики в собственность государства под предлогом, что в любом случае государство принадлежит пролетариату. Стахановская система, одобренная в начале 30-х годов, разрушила остатки солидарности и классового сознания среди рабочих, во-первых, разжиганием жестокого соревнования и, во-вторых, временным образованием стахановской аристократии, социальная дистанция которой от обыкновенного рабочего естественно воспринималась более остро, чем расстояние между рабочими и управляющими. Этот процесс завершился введением в 1938 г. трудовых книжек, которые официально превратили весь российский рабочий класс в одну гигантскую рабочую силу для принудительного труда.

Вершиной этих мероприятий стала ликвидация той бюрократии, которая помогала проводить предыдущие ликвидации. У Сталина ушло два года (с 1936 по 1938 г.), чтобы избавиться от всей прежней административной и военной аристократии советского общества. Почти все учреждения, фабрики и заводы, экономические и культурные единицы, правительственные, партийные и военные отделы и управления перешли в новые руки, когда «была сметена почти половина административного аппарата, партийного и непартийного», и ликвидированы почти 50 % всех членов партии и «по меньшей мере еще восемь миллионов». Это, конечно, весьма спорный источник. Но поскольку о Советской России мы не имеем почти ничего, кроме спорных источников, то приходится полагаться на весь доступный массив новых рассказов, известий, сообщений и оценок разного рода. Все, что можно сделать, — это использовать любую информацию, по меньшей мере производящую впечатление высоковероятной. Некоторые ис-

торики, видимо, полагают, что противоположный метод, а именно использовать исключительно любой доступный материал, поставляемый русским правительством, более надежен, но это не тот случай. Как раз в официальном материале обычно нет ничего, кроме пропаганды. Введение внутренних паспортов, в которых надо было регистрировать и заверять («прописывать») все переезды из города в город, довершило уничтожение партийной бюрократии как класса. По своему правовому положению бюрократия наряду с партийными функционерами оказалась теперь на одном уровне с рабочими: отныне она тоже стала частью неотъемлемого массива российской принудительной рабочей силы, а ее статус привилегированного класса в советском обществе — делом прошлого. И поскольку эта генеральная чистка увенчалась ликвидацией высших руководителей полиции (тех самых, кто в первую очередь и организовывал эту чистку), то даже кадры ГПУ, проводники террора, не могли впредь заблуждаться насчет самих себя, будто как группа они вообще что-то представляют, не говоря уж о самостоятельной власти.

Ни одно из этих гитлеровских жертвоприношений человеческих жизней не оправдывалось *raison d'état* в старом смысле этого термина. Ни один из уничтоженных слоев общества не был враждебен режиму и, вероятно, не стал бы враждебным в предвидимом будущем. Активная организованная оппозиция перестала существовать к 1930 г. когда Сталин в речи на XVI съезде партии объявил вне закона правый и левый уклоны внутри партии, и даже эти слабые оппозиции вряд ли были способны создать себе базу в любом из существующих классов. Уже диктаторский террор (отличаемый от тоталитарного террора тем, что он угрожает только настоящим противникам, но не безвредным гражданам, не имеющим определенных политических мнений) был достаточно жестким, чтобы задушить всякую политическую жизнь, будь то открытую или тайную, еще до смерти Ленина. Вмешательство извне, которое могло бы поддержать одну из недовольных групп населения, больше не представляло опасности, когда в 1930 г. советский режим был признан большинством правительств и заключил торговые и иные международные соглашения со многими странами. (Что, однако, не убедило сталинское правительство исключить такую возможность в отношении всего народа; теперь мы знаем, что Гитлер, если бы он был обыкновенным завоевателем, а не чужим тоталитарным правителем-соперником, возможно, имел повышенный шанс привлечь на свою сторону по меньшей мере народ Украины.)

Если ликвидация классов не имела политического смысла, она была положительно гибельной для советского хозяйства. Последствия искусственно организованного голода в 1933 г. годами чувствовались по всей стране. Насажение с 1935 г. стахановского движения с его произвольным ускорением отдельных результатов и полным пренебрежением к необходимым соглашениям согласованной коллективной работы в системе промышленного производства вылилось в «хаотическую несбалансированность» молодой индустрии. Ликвидация бюрократии, прежде всего слоя заводских управляющих и инженеров, окончательно лишило промышленные предприятия и того малого опыта и знания технологий, которые успела приобрести новая русская техническая интеллигенция. Равенство своих подданных перед лицом власти было одной из главных забот всех деспотий и тираний с древнейших времен, и все же такое уравнивание недостаточно для тоталитарного правления, ибо оно оставляет более или менее нетронутыми определенные неполитические общественные связи между этими подданными, такие как семейные узы и общие культурные интересы. Если тоталитаризм воспринимает свою цель всерьез, он должен дойти до такой точки, где захочет «раз и навсегда покончить с нейтральностью даже шахматной игры», т. е. с независимым существованием какой бы то ни было деятельности, развивающейся по своим законам. Любители «шахмат ради шахмат», к стати сравниваемые их ликвидаторами с любителями «искусства для искусства», представляют собой еще не абсолютно атомизированные элементы в массовом обществе, совершенно разрозненное единообразие которого есть одно из первостепенных условий для торжества тоталитаризма. С точки зрения тоталитарных правителей, общество любителей «шахмат ради самих шахмат» лишь степенью отличается и является менее опасным, чем класс сельских хозяйств-фермеров ради самостоятельного хозяйствования на земле. Гиммлер очень метко определил члена СС как новый тип человека, который никогда и ни при каких обстоятельствах не будет заниматься «делом ради него самого». Массовая атомизация в советском обществе была достигнута умелым применением периодических чисток, которые неизменно предворают практические групповые ликвидации. Дабы разрушить все социальные и семейные связи, чистки проводятся таким образом, чтобы угрожать одинаковой судьбой обвиняемому и всем находя-

щимся с ним в самых обычных отношениях — от простых знакомств до ближайших друзей и родственников. Следствие этого простого и хитроумного приема «вины за связь с врагом» таково, что, как только человека обвиняют, его прежние друзья немедленно превращаются в его злейших врагов: чтобы спасти свои собственные шкуры, они спешат выскочить с непрошеной информацией и обличениями, поставив несуществующие данные против обвиняемого. Очевидно, это остается единственным способом доказать собственную благонадежность. О прошлом они постараются доказать задним числом, что их знакомство или дружба с обвиняемым были только предлогом для шпионства за ним и разоблачения его как саботажника, троцкиста, иностранного шпиона или фашиста. Если заслуги «измеряются числом разоблаченных вами ближайших товарищей», то ясно, что простейшая предосторожность требует избегать по возможности всех очень тесных и глубоко личных контактов, не для того, чтобы уберечься от раскрытия своих тайных помыслов, но чтобы обезопасить себя в почти predeterminedных будущих неприятностях от всех лиц, как заинтересованных в вашем осуждении с обычным низким расчетом, так и неумолимо вынуждаемых губить вас просто потому, что их собственные жизни в опасности. В конечном счете именно благодаря развитию этого приема до последних и самых фантастических крайностей большевистские правители преуспели в сотворении атомизированного общества, подобного которому мы никогда не выдвигали прежде и события и катастрофы которого в таком чистом виде вряд ли без этого произошли бы.

Тоталитарные движения — это массовые организации атомизированных, изолированных индивидов. В сравнении со всеми другими партиями и движениями их наиболее выпуклая внешняя черта есть требование тотальной, неограниченной, безусловной и неизменной преданности от своих индивидуальных членов. Такое требование вожди тоталитарных движений выдвигают даже еще до захвата ими власти. Оно обыкновенно предшествует тотальной организации страны под их всамделишным правлением и вытекает из притязания их идеологий на то, что новая организация охватит в должное время весь род человеческий. Однако там, где тоталитарное правление не было подготовлено тоталитарным движением (а это, в отличие от нацистской Германии, как раз случай России), движение должно быть организовано после начала правления, и условия для его роста надо было создать искусственно, чтобы сделать тотальную верность и преданность — психологическую основу для тотального господства — совершенно возможной. Такой преданности можно ждать лишь от полностью изолированной человеческой особи, которая при отсутствии всяких других социальных привязанностей — к семье, друзьям, сослуживцам или даже к просто знакомым — черпает чувство прочности своего места в мире единственно из своей принадлежности к движению, из своего членства в партии.

Тотальная преданность возможна только тогда, когда идейная верность пуста, лишена всякого конкретного содержания, из которого могли бы естественно возникнуть перемены в умонастроении. Тоталитарные движения, каждое своим путем, сделали все возможное, чтобы избавиться от партийных программ с точно определенным, конкретным содержанием, программам, унаследованных от более ранних, еще нетоталитарных стадий развития. Независимо от радикальных фраз каждая определенная политическая цель, которая не просто предъявляет или ограничивается заявкой на мировое руководство, каждая политическая программа, которая ставит задачи более определенные, чем «идеологические вопросы исторической важности на века», становится помехой тоталитаризму. Величайшим достижением Гитлера в организации нацистского движения, которое он постепенно выстроил из темного, полупомешанного состава типично националистической мелкой партии, было то, что он избавил движение от обузы прежней партийной программы, официально не изменяя и не отменяя ее, но просто отказываясь говорить о ней или обсуждать ее положения, очень скоро устаревшие по относительной скромности своего содержания и фразеологии. Задача Сталина в этом, как и в других отношениях, выглядела гораздо более трудной. Социалистическая программа большевистской партии была куда более весомым грузом, чем 25 пунктов любителя-экономиста и помещанного политика. Но Сталин в конце концов, после уничтожения фракций в партии, добился того же результата благодаря постоянным зигзагам генеральной линии Коммунистической партии и постоянным перетолкованиям и новоприменениям марксизма, выходящим из этого учения всякое содержание, потому что дальше стало невозможно предвидеть, на какой курс или действие оно вдохновит вождей. Тот факт, что высшая доктринальная образованность и наилучшее знание марксизма-ленинизма не давали никаких указаний для политического поведения, что, напротив, можно было следовать «правильной» партийной линии, если только повторять сказанное Сталиным вчера вечером, естественно приводил к тому же состоянию

умов, к тому же сосредоточенному исполнительному повиновению, не нарушаемому ни малейшей попыткой понять, а что же я делаю. Откровенный до наивности гиммлеровский девиз для эсэсовцев выразил это так: «Моя честь — это моя верность».

Отсутствие или игнорирование партийної програми само по себе не обов'язательно является знаком тоталитаризма. Первым в трактовке программ и платформ как бесполезных клочков бумаги и стеснительных обещаний, несовместимых со стилем и порывом движения, был Муссолини с его фашистской философией активизма и вдохновения самим неповторимым историческим моментом. Простая жажда власти, соединенная с презрением к «болтовне», к ясному словесному выражению того, что именно намерены они делать с этой властью, характеризует всех вожаков толпы, но не дотягивает до стандартов тоталитаризма. Истинная цель фашизма (итальянского) сводилась только к захвату власти и установлению в стране прочного правления фашистской «элиты». Тоталитаризм же никогда не довольствуется правлением с помощью внешних средств, а именно государства и машины насилия. Благодаря своей необыкновенной идеологии и роли, назначенной ей в этом аппарате принуждения, тоталитаризм открыл способ господства над людьми и устрашения их изнутри. В этом смысле он уничтожает расстояние между управляющими и управляемыми и достигается состояния, в котором власть и воля к власти, как мы их понимаем, не играют никакой роли или в лучшем случае второстепенную роль. По сути тоталитарный вождь есть ни больше ни меньше как чиновник от масс, которые он ведет; он вовсе не сменяемая жадной властью личностью, во что бы то ни стало навязывающая свою тираническую и произвольную волю подчиненным. Будучи в сущности обыкновенным функционером, он может быть заменен в любое время, и он точно так же сильно зависит от «волн» масс, которую его персона воплощает, как массы зависят от него. Без него массам не хватало бы внешнего, наглядного представления и выражения себя, и они оставались бы бесформенной, рыхлой ордой. Вождь без масс — ничто, фикция. Гитлер полностью сознавал эту взаимозависимость и выразил ее однажды в речи, обращенной к штурмовым отрядам: «Все, что вы есть, вы есть со мною. Все, что я ем, я ем только с вами». Мы слишком склонны умалять значение таких заявлений или неправильно понимать их в том смысле, что действие здесь определено в категориях отдавания и исполнения приказов, как это не в меру часто случалось в политической традиции и истории Запада. Но эта идея всегда предполагала «командующего», кто мыслит и проявляет волю и затем навязывает свою мысль и волю бездумной и безвольной группе, будь то убеждением, авторитетной властью или насилем. Гитлер, однако, придерживался мнения, что даже «мышление... [существует] только посредством отдавания или исполнения приказов», тем самым даже теоретически снимая различие между мышлением и действием, с одной стороны, и между правителями и управляемыми — с другой.

Ни национал-социализм, ни большевизм никогда не провозглашали новой формы правления и не утверждали, будто с захватом власти и контролем над государственной машиной их цели достигнуты. Их идея господства была чем-то таким, чего ни государство, ни обычный аппарат насилия никогда не могут добиться, но может только движение, поддерживаемое в непрерывном движении, и именно поддержание постоянного господства над каждым отдельным индивидуумом во всех до одной областях жизни. Насильственный захват власти не цель в себе, но лишь средство для цели, и захват власти в любой данной стране — это только благоприятная переходная стадия, но никогда не конечная цель движения. Практическая цель движения — втянуть в свою орбиту и организовать как можно больше людей и не давать им успокоиться. Политической цели, что стала бы конечной целью движения, просто не существует. [...]

(Друкується за: Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мысль. — С. 524—545.)

2. КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИКА Ю. ХАБЕРМАСА

У сучасній політології великий вплив мають комунікативні концепції політики. Серед авторів, крім Х. Арендт, К. Дойча і Н. Лумана, гідне місце займає концепція Ю. Хабермаса. Одна з його головних тез проголошує, що політика виражає себе через систему комунікативних дій, які виступають як ланцюжка опосередкування.

ДОВІДКА

Юрген Хабермас народився 18 червня 1929 р. в Дюсельдорфі (ФРН). Вивчав історію, психологію та філософію в університетах Геттінгена, Цюріха та Бонна. У 1954 р. захистив під керівництвом Е. Ротхакера докторську дисертацію про філософію Шелінга. З 1956 по 1959 — асистент Теодора Адорно — представника першого покоління Франкфуртської школи, в Інституті соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні, а в 1980—1983 рр. — директор цього інституту. З 1964 по 1971 — професор філософії і соціології Франкфуртського університету. З 1971 р. — директор Інституту по дослідженню умов життя науково-технічного світу ім. Макса Планка.

Неодноразово був удостоєний почесних нагород і премій у сфері суспільних наук і філософії.

Його перу належать такі праці: «Структурна трансформація публічної сфери» (1962), «Техніка і наука як ідеологія» (1968), «Пізнання і інтерес» (1968), «Логіка соціальних наук» (1973), «Теорія комунікативної дії» (1982), «Філософський дискурс Модерну» (1985), «Мораль і комунікація» (1986), «Дискурс сучасної філософії», «Фактичність і значимість» (1992) тощо.

Коло проблем, які досліджуються Хабермасом, надзвичайно широке і охоплює теорію пізнання, теорію комунікації, проблеми мови і етики, методологію і філософію права, перспективи сучасних розвинутих суспільств тощо. Для дослідження філософа характерне критичне переосмислення, синтез ідей і концепцій із багатьох напрямків сучасної наукової думки, в т. ч. соціологічних теорій М. Вебера і Е. Дюркгейма, неомарксизму Франкфуртської школи соціальної філософії, яка створила «критичну теорію», психоаналізу З. Фрейда, феноменології і структуралізму тощо. Наслідком філософського проекту є абстрактна теоретична система, яка називається теорією комунікативної дії.

Поняття «комунікативного розуму». У центрі філософських міркувань Хабермаса — поняття комунікативного розуму. Першим кроком у розвитку цього поняття була книга «Пізнання і інтерес». У цій праці Хабермас шукає модель критичного діалогу, за допомогою якої сподівається знову осмислити домагання трансцендентальної філософії, пов'язавши останню з інструментарієм соціальних наук. «Свідомість», що виступала в традиційній європейській онтології як верховний суддя, позбавляється тепер своїх прерогатив, і його місце займає універсальне комунікативне співтовариство. При цьому сама комунікація не виступає в якості вищої й останньої інстанції, оскільки її результати знаходяться в залежності суспільних умов і на них може позначатися вплив відносин панування і підпорядкування. Тому критиці слід ще раз проаналізувати суспільство, щоб відрізнити вільну комунікацію від комунікації, що знаходиться під впливом відносин панування — підпорядкування. У цьому контексті зразками для Хабермаса виступають Маркс і Фрейд, що зробили принципово важливий крок на шляху критичного відновлення поняття розуму. Нове поняття розуму критично (але зв'язано з критикою суспільства, а не тільки з «критикою розуму», як у Канта) і має загальний характер (будучи нормою процедур, виконуваних потенційно універсальним комунікативним співтовариством, а не актуальною очевидністю загально акта «я мислю», як у Декарта або Канта). Починаючи з 1971 р. (а саме з виходом невеликої роботи «Попередні міркування по теорії комунікативної компетенції»), Хабермас прагне пов'язати комунікативне поняття розуму з «лінгвістичним переворотом», зробленим англо-американською аналітичною філософією. Звертаючись до відповідних досліджень К.-О. Апеля (і в тісному співробітництві з ним), Хабермас приходить до розробки

поняття розуму, що спирається на теорію мовних актів. Ця теорія докладно викладається в автономній праці «Теорія комунікативної дії».

Своєрідність філософії теорії Хабермаса полягає в тому, що він зв'язав поняття розуму з емпіричною теорією соціальної еволюції, розробленою Марксом, Вебером і Парсонсом. Він відкидає філософський апіоризм і зосереджує зусилля на розробці постметафізичного «філософського проекту». Це означає, що філософське поняття розуму не є незалежним від емпіричних спостережень і повинно постійно підтверджувати себе в діалозі з конкретними науковими дисциплінами, що відбивають факт функціональної диференціації суспільства.

Діалог філософії з приватними науками Хабермас ілюструє на прикладі психоаналізу («Пізнання й інтерес»), на прикладі теорії соціальної еволюції («До реконструкції історичного матеріалізму»), на прикладі теорії суспільства («Теорія комунікативної дії»), на прикладі теорії права («Фактичність і значимість»). Теорія пізнання можлива лише як теорія суспільства — думка, що проходить через усю творчість Хабермаса. На противагу Марксу Хабермас чітко розрізняє філософію історії і теорії суспільної еволюції (зближаючись в цьому пункті з Ж. Піаже, Т. Парсонсом і Н. Луманом).

Основний мотив критичної теорії своїх учителів, Хоркхаймера й Адорно, Хабермас із самого початку прагнув доповнити теорією демократії. Осмислюючи структурну трансформацію, пережиту суспільством, Хабермас ще на початку 1960-х років висунув поняття, що наприкінці того ж десятиліття зробилося ключовим для цілого покоління революційної студентської молоді. Це поняття — публічність та громадськість.

Політико-філософське тлумачення соціальної комунікації. Теорія комунікативної дії або соціальної комунікації Хабермаса виникла на основі критичного осмислення марксової теорії еволюції з її революційним «відриванням» від минулої історії та гегелівської ідеї «кінця філософії», а також копінгового аналізу соціологічних теорій XIX — XX ст., зокрема, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Дж. Т. Міда, Т. Парсонса та ін. Ця абстрактна теоретична система формувалася в багатьох наведених вище працях і була завершена в двохтомнику «Теорія комунікативної дії».

Основними поняттями хабермасівського філософсько-історичного проекту як теорії соціальної комунікації, реконструює марксівську теорію соціальної еволюції, є поняття «системної проблеми самоуправління» та «навчального процесу». Ці поняття посідають місце марксівського «розвитку продуктивних сил», але здійснення цього розвитку розглядається як таке, що відбувається не монорационально, а через дискурсивну практику комунікації. Остання містить у собі два типи раціональностей: стратегічну (або цілераціональну) та комунікативну, що є нормативною основою життєвітової єдності. Саме через застосування комунікативної раціональності й уможливується не тільки історично-об'єктивований вплив теорії на практику, а й їх конструктивно-діалогічна, нормативно визначена єдність.

Всезагальною канвою теорії комунікації, її «базисом дійсності» стає площина практичного дискурсу, що містить у собі універсальні домагання дійсності (як необхідні й всезагальні передумови будь-якого комунікативного взаєморозуміння) або інтенції: претензії на *зрозумілість* символічних висловлювань, *істинність* пропозиційного змісту, перформативну *правдивість* інтенціональних висловлювань та *правильність* мовленнєвих актів у розумінні дотримання значущих норм та цінностей. Через такі домагання дійсності вона здатна, на думку Хабермаса, до того,

щоб «обережно, але наполегливо досліджувати немовчуну, хоча й рідко розв'язувану *вимогу розуму*, яка має бути визнаною *de facto* там і тоді, де й коли розум мусить діяти консенсуально».

Першим кроком, яким водночас визначається дистанціювання і зв'язок теорії комунікації з марксівською теорією соціальної еволюції, є розгляд навчального процесу як такої рушійної сили соціальної революції, що не обмежується лише когнітивним аспектом об'єктивуючої думки (як це поставало у Маркса): техніки організаційних знань, інструментально-стратегічної або *цілераціональної* діяльності — тобто того, що було віднесене Марксом до продуктивних сил суспільства. Іншим боком цього навчального процесу є діапазон моральних уявлень, практичного — у кантівському значенні — знання, комунікативних дій та консенсуального врегулювання конфліктів, які у вигляді зрілих форм соціальної інтеграції полягають у засадах нових виробничих відносин і відіграють надзвичайно важливу роль у створенні нових продуктивних сил. Цим всеосяжним структурам нормативної — консенсуально-комунікативної — раціональності, що має своє вираження і в моральних діях суб'єкта — у розвитку його здатності до моральних суджень, і в картинах світу та формах соціальної інтеграції, що втілюють певні моральні уявлення, і у формуваннях індивідуальної та соціальної ідентичності, саме й приділяється головна увага в хабермасівській моделі розвитку. У своїй дієвості ці структури комунікативної раціональності виказують себе поряд із структурами цілераціональності у будь-яких соціальних зрушеннях та інституційних системах.

Через зазначену двоїсту структуру раціональності, що наскрізно пронизує весь життєвий світ людини, фундаментальне відношення людини та суспільства набуває вигляду кругового процесу взаємодії або взаємонавчання: між *соціальною системою*, як загальною мережею комунікативної діяльності взаєморозуміння, та *індивідуальною системою*, як здатністю до мовлення дії інтеракції — як структурами свідомості, що діють та еволюціонують. У обох випадках, за Хабермасом, ми маємо справу із структурами мовленнєво поданої *інтерсуб'єктивності*, як такими *гомологічними* структурами свідомості, що є конститутивними і для соціальної системи, і для індивіда, що соціалізується.

У контексті всезагального соціально-еволюційного навчального дискурсу *цілераціональна* діяльність розглядається Хабермасом у двох аспектах: як емпірично підтверджувана ефективність технічних засобів і як консистентність вибору між застосовуваними засобами. Відповідно до цього, діяльність та система діяльності можуть бути раціоналізовані у двох відношеннях: як раціональність засобів, що потребує емпіричних знань, котрі технічно застосовуються, і як раціональність рішень, що потребує експлікації та внутрішньої взаємоузгодженості системи цінностей та максим рішень, а також коректного і послідовного здійснення актів вибору. Стратегічна (цілераціональна) діяльність має місце під час вибору серед конкурентних стратегій і зорієнтована на власний успіх, а також готовність задля цього прийняти будь-які зовнішні мотиви. У соціальній діяльності раціоналізація та вибір засобів означає підвищення продуктивних сил, а саме — соціально успішну імплементацію знань, із допомогою яких можна поліпшити технічне обладнання, організаторські настанови та кваліфікацію наявної робочої сили, що існує.

Саме тут відчувається конча потреба розглянути інший тип раціональності. Ним є *комунікативна раціональність*, що зорієнтована на виконання інтерсуб'єктивно значущих норм діяльності і стосується взаємних очікувань певної поведінки її ак-

торів. Саме в комунікативній діяльності стає передбачуваним мовленнєвий базис значущості із його універсальними вимогами щодо *істинності, правдивості та правильності*. Ці вимоги, які приймають на себе та взаємно визнають учасники комунікативної діяльності, тільки й уможливають консенсус, що його несе в собі спільна діяльність. За *стратегічної* раціональності цей консенсус відсутній: у ній не очікується моральна дійсність інтенцій, що висловлюються, а нормативна відповідність її зовнішніх виявів та вірність тим нормам, що виражені в її засадах, має-ся тут на увазі зовсім в іншому смислі, ніж у комунікативній діяльності, а саме — лише ситуативно. Стратегічна діяльність лишається індиферентною щодо її мотиваційних умов, тоді як консенсуальні передбачення комунікативної діяльності мають їх враховувати. Звідси випливає, що соціально прийнята стратегічна діяльність завжди має бути інституціалізованою, тобто полягати в інтерсуб'єктивно прийнятих нормах, які гарантують виконання мотиваційних умов. Хоча й тут аспект цілераціональної діяльності відділений від нормативних рамок комунікативної діяльності. За цілераціональної діяльності кожний її суб'єкт вимагає для себе (монологічно) певних переваг та максимум рішень, незалежно від того, чи узгоджуються вони з іншими суб'єктами дій, чи ні.

Комунікативна діяльність не може бути раціоналізованою ні в технічному, ні в стратегічному аспектах засобів, що вибираються, а лише в морально-практичному аспекті осудності суб'єкта діяльності та правомірності норм діяльності. Якщо раціоналізація цілераціональної діяльності залежить від накопичення істинних (емпірично або аналітично істинних) знань, аспект, що підлягає раціоналізації в комунікативній діяльності, має справу не з припозиціональною (мовно-аналітичною) істиною, а з достеменною інтенціональними висловлювань та вірністю (у моральному значенні) наявних норм. Раціональність діяльності, зорієнтованої на порозуміння, обмежується тим, що порушується питання: чи є дійсними інтенції, що їх висловлює суб'єкт у власних діях (або ж він вводить в оману себе та інших), коли норми діяльності, котрі він визнає, є зовсім не співзвучними з його вимогами, що спричинює конфлікт, який не усвідомлено мусить призвести до знецінення цих норм через побудову внутрішньої сфери комунікації). І далі: чи мають законні підстави ті домагання значущості, що пов'язані з фактично визначеними нормами діяльності (адже може бути так, що наявний нормативний контекст не несе в собі будь-яких інтересів, які б мали бути загальноприйнятими та здатними до компромісу, а тому може зберігатися у його фактичній значущості доти, доки його учасники шляхом поступових обмежень комунікації будуть утримуватися від того, щоб піддати його нормативні домагання значущості дискурсивному перевірванню).

Раціоналізація означає тут усунення тих владних відносин, які лишаються прихованими в структурі комунікації і перешкоджають усвідомленому розв'язанню та консенсуальному врегулюванню конфліктів як в інтрапсихічній, так і в інтерперсональній сфері комунікації. Раціоналізація означає подолання таких систематично спотворюваних комунікацій, у яких консенсус щодо здійснюваної діяльності й, що має досягатися через взаємне підвищення вимог значущості, передусім дійсності інтенціональними висловлювань та вірності ґрунтовних норм, стверджується лише про людське око, тобто конфрактивно.

У загальному плані розвиток цих структур раціональності, що відбувається як на боці соціальної, так і на боці індивідуальної систем, здійснюється, за Хаберма-

сом, як процес розв'язання економічно зумовленої системної проблеми: неспроможності системи до подальшого здійснення її репродукційних процесів на засадах старих нормативних принципів самовизначення та самоідентифікації, а отже, необхідності розв'язання проблеми, що перевищує структурно обмежені можливості системи щодо її самонавчання та вдосконалення.

Загальна картина динаміки соціальних систем у Хабермаса як рух від родового (архаїчного) суспільства до державного, організованого (традиційного). Головною ознакою цього процесу є: а) поступове роз'єднання цільової раціональності, що обслуговує соціальну систему, її державно-стратегічні дії, та комунікативної раціональності «життєвого світу» людини (Хабермас розрізняє системну та мовленнєво-комунікативну форми соціальної інтеграції); б) диференціація та децентрація соціальної системи, які відбуваються паралельно з генералізацією та узагальненням нормативної сфери, її дистанціюванням від традиційних цінностей та норм.

Емпіричним втіленням єдності зазначених структур архаїчне суспільство, де структури нормативної інтеграції, що опосередковуються мовною комунікацією, створюють водночас і системні структури. У таких архаїчних суспільствах діяльність, зорієнтована на результат, і комунікативна діяльність порозуміння ще не відокремлені одна від одної. Обмін тут не обмежується економічною мотивацією, а тому його системні механізми ще слабо відділені від нормативного контексту.

Традиційному суспільству притаманна нова форма соціальної інтеграції, що відповідає функціональній спеціалізації соціальних груп та диференціації способів життєдіяльності. Новий рівень системної диференціації потребує й відповідної форми управління системою, що дістає вираження в державній централізації функцій управління, в появі нових функціональних зв'язків: політичного (стратегічно-раціонального) управління суспільством, яке здійснює держава (вона бере на себе ці функції політичної організації, виступаючи завжди від імені усіх страт суспільства і підпорядковуючи собі сферу виробничих відносин). Водночас «високі релігії» та філософія, що виникають саме в традиційних суспільствах і характеризуються їх універсалістськими вимогами, переймають на себе ідеологічні та нормативно-інтеграційні функції організації життєвого світу і виступають системним обмеженням щодо політичних та виробничих відносин.

Новим типом системної організації є капіталістичне суспільство, для якого, на відміну від попереднього типу, характерним є децентралізація і розподіл функцій управління між різними системами діяльності. Ці функції деполітизуються і перекладаються на недержавні підсистеми економіки, що здійснюють управління всім суспільством. Разом із деполітизацією вони також позбавляються і від нормативного контексту життєвого світу. У свою чергу, підвищення складності суспільства позначається на життєвому світі, де відбуваються процеси диференціації, що іманентні поширенню комунікативної раціоналізації та відтворенню життєвого світу у вигляді автономних систем науки, права, моралі, мистецтва. Це сприяє тому, що нормативно-ціннісні орієнтири стають все більш узагальненими та вивільними від конкретних, традиційно успадковуваних нормативних взірців соціальних дій. Внаслідок цього функція соціальної інтеграції все більше здійснюється як консенсус, що досягається завдяки мовленнєвій комунікації, а не як погодження на засадах релігійних або етнонаціональних норм та звичаїв. Підкреслюючи позитивний характер раціоналізації життєвого світу як процесу дедалі поглиблюваного «вимвлянням сакрального» (Дюркгейм) та «розчаклування світу» (М. Вебер), Хабермас

розглядає його — так само, як Дюркгейм та Вебер, — як суперечливий процес. З одного боку, дистанціювання комунікативних дій від їх безпосереднього нормативного контексту традиційних цінностей спричинює підвищення впливовості механізмів узгодження щодо здійснення соціально значущої діяльності. З іншого боку, раціоналізація комунікативної діяльності життєвого світу, дистанційована від наявного нормативного контексту, збудовує соціальний лад, де домігантою стає орієнтація на певний стан інтересів, тобто на цілерациональність. А тому — парадоксальним чином — поширення комунікативної раціональності приводить до ствердження нових форм соціальної (життєвої) інтеграції засад системної (цільової) раціональності.

У кінцевому підсумку діяльність, що орієнтується на порозуміння, сягаючи все більше самостійності щодо нормативних контекстів, трансформується в комунікативні медіуми, які взагалі позбавляють діяльність процесів ціннісного порозуміння і замінюють їх генералізованими цінностями, такими як гроші та влада. Ці медіуми не тільки спрощують мовленнєву комунікацію, а й взагалі заміняють її символічними генералізаціями. Цим самим вони відривають соціальну діяльність від інтеракцій, побудованих на узгодженості щодо цінностей, оскільки координаційна функція медіумів ґрунтується тут на цілерациональності. У свою чергу, мова теж відривається від життєвого світу і також стає однією з систем, аналогічною іншим формам домовленнєвої комунікації. «Раціоналізація життєвого світу, — пише Хабермас, — робить можливим такий різновид системної інтеграції, який суперечить інтегративному принципу, заснованому на порозумінні, і в певних умовах може здійснювати зворотний дезінтегративний вплив на «життєвий світ». Наслідком цього й стає те, що Хабермас називає «роз'єднанням системи і життєвого світу» або, інакше, суперечливістю співіснування двох парадигм суспільства: як цілерациональної системи та побудованого на комунікативних засадах життєвого світу. Останній постає тут субсистемою поряд з іншими субсистемами суспільства. А тому й комунікативно структурований життєвий світ, що має бути ядром соціальної еволюції, набирає вигляду спотвореного консенсусу.

З цього приводу Хабермас піддає критиці марксівські сподівання на досягнення діалектичної єдності продуктивних сил та виробничих відносин, праці та інтеракції, наслідком чого мала бути редукація комунікативної діяльності до інструментальної. Щоб уникнути змішування цих обох процесів раціоналізації, що визначають собою соціальну еволюцію, треба постійно мати на увазі те, що раціоналізація діяльності створює водночас не лише продуктивні сили, а й неповторні нормативні структури. «Я переконаний, — пише Хабермас, — що нормативні структури не просто йдуть слідом за ниткою розвитку репродуктивного процесу і не просто пристосовують до вірців розв'язання системних проблем, а що вони скоріше мають власну внутрішню історію».

Діалектно-критична методологія політики. Цю проблему Ю. Хабермас розглядає в одній з перших праць, у якій він розглянув виникнення, розвиток і перспективи публічної сфери в сучасному капіталістичному суспільстві. Публічну сферу розуміє він як соціальну арену (відкритість і спільність), на якій окремі індивіди через спілкування і обґрунтування суджень (тобто через багатоманітні і різноманітні комунікації) формують нормативні орієнтації, які контролюють і надають раціоналізуючого впливу на застосування державної влади. На думку філософа, в традиційну концепцію публічної сфери, яка була сформована раннім буржуазним

суспільством, було закладено неправильне отождоження людини і буржуа — власника, яке стало очевидним у ХХ ст., коли конфлікт між капіталом і працею поширився на сферу вільного і рівноправного спілкування. В сучасну епоху публічна сфера стала об'єктом вторгнення технологічних масових комунікацій, реклами, зв'язків із громадськістю (PR) і значною мірою підривається проведенням демократичних очікувань до періодичної підтримки на виборах представників політичної еліти. Згадані сили проникають також у приватну сферу життя.

З іншого боку, Хабермас намагається довести, що в даний час політичний процес розвивається в основному в союзах, політичних партіях, залишаючи громадськості роль безучасного глядача. Він вважав, що «на зміну громадськості, яка являє собою приватних осіб, прийшла спільність людей, які об'єдналися в організації. Лише вона в сучасних умовах здатна рішуче брати участь у процесі громадської комунікації, використовуючи внутрішньопартійні і внутрішньосоюзні канали, і на їх основі в практичній комунікації між державою і суспільством». Для політичної громадськості сучасної буржуазної держави характерні, на його думку, дві тенденції розвитку. З одного боку, розвиток «демонстративної і маніпулятивної публічності», яка випливає від організації «через голови публіки», а з іншого — «соціальна держава», продовжуючи традиції правової держави, дотримується принципу політично функціонуючої громадськості, внаслідок чого громадськість, опосередкована організаціями, і за їх допомогою включається в критичний процес комунікації. За Хабермасом, в конституційній дійсності соціальної держави «критична» і «маніпулятивна» публічність знаходяться в різкій суперечності. Підкреслюючи цю обставину, він пише, що «в міру бюрократизації управління державою і суспільством компетенції висококваліфікованих фахівців за логікою речей не повинні бути об'єктом громадського обговорення...». Необхідно обговорювати, продовжує далі Хабермас, що в даний час «контроль над державно-політичною бюрократією можливий лише з боку громадсько-політичної бюрократії партій та союзів, яка, в свою чергу, також підлягає контролю в рамках громадських організацій. Всередині однієї й тієї самої організації в процесі громадської комунікації, судячи по всьому, стає неможливим встановити певний мобільний зв'язок між прийняттям бюрократичних рішень і їх квазіпарламентським обговоренням».

Особливого значення Хабермас надає проблемам демократії. Заставу демократії він бачить не в зміцненні державності, тобто не в посиленні державного втручання в життя суспільства, а в посиленні ролі свідомої, «освіченої» громадськості, яка виробляє цілі та ідеали соціально-політичного життя, активно бере участь у політичному процесі, який є «живим духом» демократії, гарантом її збереження. Демократія, на його думку, існує лише до тих пір, доки «критична громадськість» лишається здатною ефективно виробляти політичну ініціативу, здійснювати контроль за діяльністю бюрократії.

У політичній теорії Хабермаса демократія — це «інституційно гарантовані форми громадської комунікації, в процесі якої вирішується питання про те, яким чином люди можуть і хочуть існувати в умовах всезростаючого насильства над ними». В необмеженій публічній дискусії про бажаність і придатність тих або інших принципів і норм, на які орієнтується політична дія, полягає, на його думку, вирішальна умова процесу «емансипації людини», прогресу, демократії. Це, в свою чергу, ставить перед політичною теорією і практикою питання про «ліквідацію інститутів, які володіють потенціалом панування шляхом організації громадської комунікації, в процесі якої було позбуто від будь-якого насильства». При цьому Хабермас підкреслює, що метою його

теорії демократії є усунення самого панування, а саме «неконтрольованого панування», а не узаконення влади «самоназваних просвітників».

Хабермасу належить започаткування розробки філософських засад концепції *демократичної легітимації*. Домагання правди, справедливості тощо є нормативними передумовами людського спілкування. Адже саме факт дискусії заради ненасильницького вирішення або розв'язання суперечностей уже передбачає, що подібні передумови існують і задіяні, інакше немає сенсу вступати до дискусії. Ці передумови можна виразити в поняттях структури рівного і взаємного доступу до діалогу.

Такі демократичні засади політичного життя розглядаються Хабермасом при обґрунтуванні ним версії «функції легітимації політичної системи». Участь громадян у процесі політичного волеутворення («матеріальна демократія») вирішує, на його думку, суперечності, які виникають в силу суспільного характеру праці і приватної форми присвоєння вироблених цінностей. Щоб не допустити обговорення цього питання «критичною громадськістю», адміністративна система повинна бути достатньо автономною по відношенню до системи громадсько-політичного волеутворення, що, за Хабермасом, і відбувається в умовах існуючої демократії, яка забезпечує лояльність мас і яка позбавляє в той же час їх політичну активність. Розвиток держави, на його думку, породжує всезростаючу потребу в легітимації, яка задовольняється засобами політичної демократії (на основі всезагального виборчого права). Держава, таким чином, виступає по відношенню до різних угруповань не тільки як сукупний капіталіст; вона змушена також враховувати загальні інтереси населення з метою забезпечення його лояльності.

Хабермас досить критично ставить до поширеної в той час думки про те, що «соціальні конфлікти можна «втопити» в благополуччі». «Навіть якщо державі і вдасться підняти продуктивність праці настільки, що досягти безкризового, але все ж таки не беззаперечного розвитку економіки, підкреслює він, то все таки однаково розвиток її буде визначатися не спільними інтересами народу. Причиною цього є класова структура суспільства. Саме вона — істинна причина кризи легітимації».

У праці «Криза легітимності» ця тема була продовжена намаганнями віднайти наслідки таких передумов шляхом перегляду марксистської теорії суспільно-політичних криз. Хабермас стверджував, що розвинутий капіталізм більше не породжує економічних і системних криз у чистому вигляді, оскільки держава засвоїла багато раніше не властивих їй регулятивних функцій по відношенню до економіки. Але навіть держава (сфера адміністративної дії) більше не в змозі підтримувати баланс між суперечностями, які виростають із всезростаючої соціалізованості економіки її обслуговування приватних інтересів. Наступна з цієї ситуації криза адміністративної раціональності може перетворитися на кризу легітимності, якщо цінності і значення соціокультурної системи почнуть суперечити нормам приватної і публічної сфер.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ХАБЕРМАС ЮРГЕН ФИЛОСОФСКИЙ СПОР ВОКРУГ ИДЕИ ДЕМОКРАТИИ

[...] Аристотель, как известно, уже отличал политическое господство от деспотии и понимал его как практику самоопределения свободных и равных людей. Однако демократия как

государственная форма не нашла решительных сторонников среди философов, не нашла их ни в Античности, ни в Новое время (Moderne) вплоть до Руссо. И только Французская революция разожгла спор философов вокруг понятия «демократия». Сама революция была в равной мере и аргументом и событием; она облекалась в одежды дискурса о правах разума и оставила многочисленные следы в политических идеологиях XIX и XX в. Придерживаясь той дистанции, которая предполагается подходом политической философии, мы можем рассматривать эту мировоззренческую борьбу как своего рода лабораторию, в которой экспериментировали с нормативными проектами. Не претендуя на историческую полноту, я попробую упорядочить эти идеи так, чтобы они сложились в основополагающую модель аргументации, которая еще и до сих пор весьма поучительна для нас. Данный дискурс я буду прослеживать в виде четырех раундов, а именно как дискуссии либералов и демократов, социалистов и либералов, анархистов и социалистов и, наконец, консерваторов со всеми прогрессистами.

[...] 1. Диалектика размежевания либерализма и радикальной демократии, которой придавала импульс Французская революция, и сегодня сохранила свою актуальность. Спор идет вот о чем: как возможно совместить равенство со свободой, единство с плюрализмом, множественностью (Vielheit) или права большинства с правами меньшинства. Либералы начинают с того, что институционализируют в правовом отношении равные свободы для всех и понимают эти свободы как субъективные права. Для них права человека обладают нормативным приоритетом перед демократией. Конституция же, которая разделяет законодательную и исполнительную власть, обладает в их глазах преимуществом перед волей демократического законодателя. С другой стороны, адвокаты эгалитаризма понимают коллективную практику свободных равных людей как формирование суверенной воли. Для них права человека проистекают из суверенной воли народа, а конституция, которая разделяет разные формы власти, обязана своим происхождением просвещенной воле демократического законодателя.

Итак, исходная констелляция дана уже ответом Руссо на взгляды Локка. Руссо, предвосхищая Французскую революцию, понимает свободу как автономию народа, как равное участие всех в практике законодательства, при которой народ дает законы самому себе. Кант, философский современник Французской революции, признавал, что Руссо впервые «понастоящему развил» идею, которая выражается у Канта следующим образом: «Законодательная власть может принадлежать только объединенной воле народа. В самом деле, так как всякое право должно исходить от нее, она непременно должна быть не в состоянии поступить с кем-либо не по праву. Но когда кто-то принимает решение в отношении другого лица, то всегда существует возможность, что он тем самым поступит с ним не по праву, однако такой возможности никогда не бывает в решениях относительно себя самого... Следовательно, только согласованная и объединенная воля всех в том смысле, что каждый в отношении всех и все в отношении каждого принимают одни и те же решения, стало быть, только всеобщим образом объединенная воля народа может быть законодательствующей».

Самое главное в размышлении Канта — это соединение практического разума и суверенной воли, прав человека и демократии. Для того чтобы разуму, который должен дать законное основание господству, не приходилось забегать вперед суверенной воли народа, как то было у Локка, и чтобы не приходилось укоренять права людей в некоем фиктивном естественном состоянии, самой же автономии законодательной практики приписывается некая разумная структура. Но поскольку совокупная воля граждан государства может проявиться лишь в форме всеобщих и абстрактных законов, то эту волю необходимо принудить к некоторой операции — она должна исключить любые интересы, которые невозможно обобщить, и допускать только такие установления, которые будут гарантировать всем равные свободы. В соответствии с этой концепцией практика народного суверенитета одновременно обеспечивает и права человека.

Благодаря якобинцам, ученикам Руссо, эта мысль не только приобрела практический резонанс, но и породила сопротивление либеральных противников. Критики выдвинули следующий довод: фикция единой народной воли может быть осуществлена лишь ценой того, что отдельные частные воли в их гетерогенности замалчиваются или подавляются. И действительно, уже Руссо представлял себе конституирование народа-суверена как некий экзистенциальный акт социализации, посредством которого все обособленные индивиды превращаются в граждан государства, ориентирующихся на общее благо. Эти граждане государства суть в таком случае члены одного коллективного тела и выступают как субъекты законодательной практики, всех отдельных интересов, от интересов частных лиц, которым подобает только под-

чиняться закону. В результате на добродетельного гражданина государства, его мораль, ложится чрезмерная нагрузка, и она отбрасывает длинную тень на традиции руссонзма. Ведь допускать республиканские добродетели реалистично только в человеческом общезнании с нормативным консенсусом, заранее гарантированным благодаря традиции и этносу. «Чем менее сопряжены между собой отдельные воли и воля всеобщая, т. е. чем менее сопряжены между собой нравы и законы, тем более возрастает принудительная власть», — пишет Руссо.

Итак, либеральные возражения против руссоизма могут опираться на самого Руссо: ведь современные общества не гомогенны.

2. Оппоненты подчеркивали многообразие интересов, которые надо как-то выравнять, подчеркивали плюрализм мнений, который надо преобразовать в некий консенсус большинства. Однако критика, обращенная в адрес «тирании большинства», выступает в двух разных вариантах. Классический либерализм, представленный Алексисом де Токвилем, понимает суверенитет народа как такой принцип равенства, который нуждается в ограничении. В том варианте отражается страх буржуа перед «гражданином» (citoyen) — как бы тот не взял над ним верх: если в конституции правового государства не ограничивать демократию народа, то дополитические свободы отдельного человека оказываются в опасности. Вот сама суть возражения. Вследствие этого теория откатывается назад, ибо получается, что практический разум, который воплощается в конституции, снова оказывается в противоречии с суверенной волей политических масс. Опять перед нами проблема, которую пытался решить Руссо с помощью идеи, согласно которой народ сам дает себе законы. Поэтому демократически-просвещенный либерализм придерживался подлинной интенции самого же Руссо.

Критика приводит здесь не к ограничению, а к иному истолкованию принципа суверенитета народа. Теперь народный суверенитет может проявиться только в условиях дискурса — процесса образования мнений и воли, процесса, который сам себя дифференцирует. Еще раньше чем Джон Стюарт Милль в своем сочинении «О свободе» (1859) объединил равенство и свободу в представлении о ведущей дискурсе общественности, южнонемецкой демократ Юлиус Фрёбель в своем памфлете (1848) развивал идею всеобщей воли, которая теперь уже не мыслится утилитаристски. Эта всеобщая воля, согласно Фрёбелю, должна образовываться из свободной воли всех граждан путем дискуссии и голосования. «Мы хотим социальной республики, т. е. государства, в котором счастье, свобода и достоинство каждого человека признаны всеобщей целью всех, в котором совершенство общества в сферах права и власти происходит из взаимопонимания, соглашения всех членов общества».

Годом раньше Фрёбель выпустил в свет «Систему социальной политики», книгу, в которой весьма интересно связывал принцип свободной дискуссии с принципом большинства. Вот это я и хотел бы пояснить. Фрёбель приписывает общественному дискурсу такую роль, которую Руссо отводил лишь форме закона. Нормативный смысл значимости закона, который служит тому, чтобы все соглашались с ним, невозможно выводить исключительно из логико-семантических особенностей абстрактно-всеобщих законов, — так полагал Руссо. Вместо этого Фрёбель обращается к тем условиям коммуникации, при которых возможно как-то комбинировать процесс образования мнения, ориентированный на истину, с процессом образования воли большинства. При этом Фрёбель твердо придерживается понятия автономии, которое было выдвинуто Руссо: «Закон существует всего лишь для того человека, который либо сам его создал, либо же согласился с ним. Для любого другого человека это не закон, а заповедь или приказ». Поэтому законы требуют согласия всех, притом согласия, которое было бы обоснованно. Демократический законодатель, однако, издает свои законы, имея в виду только большинство. То и другое можно соединить лишь при условии, что принцип большинства находится в некоей внутренней сопряженности с исканием истины. Итак, общественный дискурс должен опосредовать разум и волю, формирование мнений всех и формирование воли большинства народных представителей.

Решение большинства может приниматься только таким образом, что его содержание считается рационально мотивированным (хотя и не застрахованным от ошибки) итогом дискуссии, которая как бы условно завершается, поскольку необходимо принять наконец какое-то решение. «Дискуссия способствует тому, чтобы убеждения, которые сложились в духовном мире различных людей, воздействовали друг на друга; она разъясняет их и расширяет круг тех, кто их признает. [...] Практическое определение права — это следствие развития и признания предшествующего теоретического правосознания в обществе, но достигнуть этого можно только [...] благодаря согласию и принятию решения большинством голосов», — пи-

шет Фрёбель. Он интерпретирует решение большинства как условное согласие, как одобрение меньшинством той практики, которая направляется волей большинства: «От меньшинства никто не требует, чтобы оно отказывалось от своей воли, чтобы оно объявляло свое мнение ошибочным; от меньшинства не требуют даже того, чтобы оно отказывалось от своей цели. Но... требуют, чтобы меньшинство отказалось от практической реализации своего убеждения до тех пор, пока ему не удастся лучше представить свои аргументы и собрать необходимое число согласных с ним».

3. Позиция Фрёбеля показывает, что нормативная напряженность связей между равенством и свободой может быть разрешена только тогда, когда мы отказываемся трактовать принцип народного суверенитета в духе сугубой конкретности.

Фрёбель насаждает практический разум не вместе с одной лишь формой всеобщего закона суверенной воли коллектива (подобно Руссо), но он укореняет его в самой процедуре образования мнения и воли. Процедура же устанавливается, когда политическая воля, отнюдь не тождественная с разумом, все-таки имеет на своей стороне поддержку разума. Это предохраняет Фрёбеля от нормативного обесценивания плюрализма. Дискурс общественности — вот посредническая инстанция между разумом и волей. Фрёбель пишет: «Единство убеждений было бы несчастьем для прогресса познания, но единство цели в делах общества — это необходимость». Итак, единая воля создается большинством, но соединить это с «принципом равной значимости личной воли всех» можно лишь при условии, если мы присоединим сюда еще один принцип: «С помощью убеждения сокращать заблуждения». Такой принцип может утверждать себя в противовес тираническому большинству лишь в общественных дискурсах. Поэтому Фрёбель постулирует необходимость и образования народа, и высокого уровня образования для всех, и свободы теоретического выражения мнений и их пропаганды. Фрёбель первым распознал и конституционно-политическое значение партий, и значимость партийно-политической борьбы за большинство голосов, борьбы, которую следует вести средствами «теоретической пропаганды». Только открытые структуры коммуникации могут помешать тому, чтобы авангардные партии брали верх над другими. Должны существовать только «партии», а не «секты»: «Партия стремится к тому, чтобы заявить в государстве о своих отдельных целях, секта же — к тому, чтобы посредством своих отдельных замыслов преодолеть государство. Партия хочет достичь господства в государстве, а секта — подчинить государство своей форме существования. Достигая господства в государстве, партия стремится стать в нем; секта же хочет, растворяя государство в себе, прийти к господству». В изображении Фрёбеля лишены четкой организации партии его времени предстают как вольные ассоциации, которые специализируются на том, чтобы оказывать влияние на процесс складывания общественного мнения и общей воли, действуя в первую очередь посредством аргументов. Партии представляют собой организационное ядро многоголосой дискутирующей публики, которая состоит из граждан государства, решает вопросы на основе принципа большинства и занимает в государстве место суверена.

В то время как у Руссо суверен воплощал (verkörperte) в себе власть и законную монополию власти, публика у Фрёбеля — это уже не тело (Kein Körper), а только среда, в которой происходит многоголосый процесс образования мнения, где сила заменена взаимопониманием. А процесс образования мнения в свою очередь рационально мотивирует решения большинства. Таким образом, партия и спор партий в рамках политической общественности (Offentlichkeit) предназначены к тому, чтобы придать долговечность руссоистскому акту общественного договора, переведя его в форму, как выражается Фрёбель, «легальной и перманентной революции».

Конституционные основоположения, как их понимает Фрёбель, отнимают у конституционного порядка всякую субстанциональность. Со строго метафизической точки зрения они не заключают в себе черт неких «естественных прав», но отличаются только процедурой формирования мнений и воли, которые обеспечивают равные свободы через всеобщие права коммуникации и участия: «Заключая конституционный договор, партии соглашаются в том, что их мнения могут действовать друг на друга исключительно в рамках свободной дискуссии. Они воздерживаются от воплощения в жизнь любой теории, пока за нее не выскажутся большинство граждан государства. Заключая конституционный договор, партии заключают соглашение, согласно которому единство цели определено большинством, поддерживающим теорию, но в пропаганде теории каждому индивиду предоставлена свобода. И уже в результате всех индивидуальных усилий, которые проявляют себя в голосованиях, должны далее формиро-

ваться конституция и законодательство». В то время как три первые статьи конституции устанавливают условия и процедуры разумного демократического формирования воли, четвертая статья запрещает конституции оставаться неизменной и запрещает любое ограничение извне по отношению к опирающемуся на процедуры народному суверенитету. Права человека не конкурируют с народным суверенитетом; они тождественны конститутивным условиям самому себя ограничивающей практики образования воли, которая опирается на дискурс общности. Разделение властей объясняется логикой применения и контролируемой приостановкой возникающих таким образом законов.

[...] 1. Дискурс о свободе и равенстве продолжается на другом уровне в споре социализма с либерализмом. Эта диалектика дает о себе знать во время Французской революции, когда Марат выступает против формализма закона и говорит о «тирании легального», когда Жак Ру жалуется на то, что равенство закона обращено против бедных, и когда Бабёф критикует институционализацию одинаковых свобод во имя действительно равного удовлетворения потребностей каждого человека. Но ясные контуры данная дискуссия впервые получает в истории раннего социализма.

В XVIII в. критика общественного неравенства была направлена против социальных последствий политического неравенства. А потому достаточно было юридических аргументов, т. е. аргументов, которые были основаны на правах разума, для того чтобы в борьбе против старого режима требовать равных свобод демократического конституционного государства и гражданского устройства, дающего права частным лицам. Но, по мере того как утверждались конституционная монархия и Кодекс Наполеона, люди начали осознавать социальное неравенство иного порядка. Место того неравенства, которое было положено политическими привилегиями, заняло теперь иное неравенство — оно развилось вместе с частноправовой институционализацией равных свобод. Речь теперь идет о социальных последствиях неравного распределения такой власти, которая осуществляется не политически, а экономически. Аргументы, с помощью которых Маркс и Энгельс разоблачали буржуазный правопорядок как юридическое выражение несправедливых производственных отношений, были заимствованы ими из политической экономии. Тем самым Маркс и Энгельс расширили само понятие «политическое». Теперь под ним они понимают не только организацию государства, но и общественный порядок в целом.

В свете изменившейся перспективы оказалось возможным увидеть функциональную зависимость между классово-структурой и правовой системой. А это в свою очередь сделало возможным критику правового формализма, т. е. содержательного неравенства таких прав, которые формально, т. е. по букве закона, равны. Однако то же изменение перспективы одновременно заслонило другую проблему — ту, которая вместе с политизацией общества возникает для самого политического формирования воли.

Маркс и Энгельс довольствовались указанием на пример Парижской коммуны, отложив в сторону вопросы теории демократии. Они уж очень читали Руссо и Гегеля глазами Аристотеля, и идея свободного общества была понята ими неверно, слишком конкретно. А именно — они понимали социализм как воплощение конкретной нравственности, не раскрывая его как совокупность условий, необходимых для существования эмансипированных жизненных форм, относительно которых всем, кто имеет к ним касательство, еще предстоит самим договориться между собой, прийти к общему взгляду.

Я принадлежу к числу тех западных интеллектуалов, которые в своем развитии испытали очень большое влияние Маркса. Но и к Марксу надо относиться критически, ибо только тогда возможно дальнейшее развитие его взглядов.

Итак, понятие «политическое» было расширено, но этому расширению не соответствовало более углубленное уразумение способов функционирования, форм коммуникации и условий институционализации, при которых формируется эгалитарная воля. Ибо мысль по-прежнему направлялась холистским представлением о политизированном обществе, основанном на труде. Ранние социалисты еще были полны надежд на то, что правильно устроенный процесс производства сам собой породит соответствующие ему жизненные формы, где рабочие будут вступать в свободные ассоциации. Эта идея рабочего самоуправления потерпела крах из-за того, что развитое, функционально дифференцированное общество оказалось слишком сложным. Маркс же представлял себе утопию общества труда как царство свободы, которое должно быть воздвигнуто на базе царства необходимости и которое будет развиваться стабильно благодаря системному управлению.

Но и ленинская стратегия завоевания власти профессиональными революционерами не могла возместить отсутствие политической теории. Практические последствия этого дефицита теории заявляли о себе в тех апориях, в которых запутался бюрократический социализм с его политическим авангардом, заставшим в форме так называемой номенклатуры.

В наши дни эти апории должны быть поняты и преодолены; с этим связаны, по моему мнению, реформы Горбачева.

2. С другой стороны, реформистские партии и реформистские профсоюзы, которые действуют в условиях правового демократического государства, общественного и государственного компромисса, испытали разочарование — ведь они вынуждены были довольствоваться тем, чтобы приспособляться к своим целям буржуазно-либеральное наследие, и отказываться от исполнения радикально-демократических обещаний. Духовное родство реформизма и левого радикализма коренится в общей цели — социально-государственной универсализации гражданских прав. Население должно получить шанс жить в условиях защищенности, социальной справедливости и растущего благосостояния, получить благодаря тому, что статус зависимого наемного труда нормализуется, будучи дополненным правами участника политического и социального процесса. Правящие партии должны пользоваться рычагами административной власти для того, чтобы таким путем достигнуть названных целей на основе капиталистического роста, который этими же партиями одновременно и контролируется, и поддерживается. Итак, согласно ортодоксальному коммунистическому представлению, социальная эмансипация должна была достигаться путем политической революции и эта революция должна была овладеть государственным аппаратом только для того, чтобы его разгромить. Реформизм же может достигать социального мира лишь на пути вмешательства в процессы, происходящие в обществе и государстве, но при этом партии растворяются в расширяющемся государственном аппарате. Вместе с «государствлением» партий формирование воли перемещается в рамки политической системы, которая в весьма значительной мере программирует сама себя. Эта политическая система со временем становится независимой от демократических источников, которым она обязана своей легитимностью. Это происходит по мере того, как ей удается как бы «сверху» заполучить от общности малую лояльность. Таким образом, обратной стороной такого социального государства, имеющего больший или меньший реальный успех, оказывается демократия масс, которая приобретает черты административно направляемого процесса легитимации. На программном уровне этому результату отвечает настроение разочарования: ведь приходится смиряться с тем, что рынок труда скандальным образом действует как некая естественная судьба. Приходится смиряться и с отказом от целей радикальной демократии.

[...] 1. Все сказанное объясняет актуальность того дискурса, который восходит еще к XIX в. и который анархизм с самого своего возникновения вел с социализмом. То, что в мелкобуржуазной революции санкилотов уже реализовалось практически, только в анархической критике общества обогатилось аргументами, частично воплотившись в теорию. При этом технические моменты самоорганизации (перманентность обсуждений, императивность мандата, ротация должностных лиц, ограничения властей и т. д.), возможно, менее важны, чем сама форма организации, а ею является тип добровольных ассоциаций. Согласно теории, они должны обнаруживать лишь минимальную степень институционализации. Горизонтальные контакты на уровне простых взаимодействий (Interaktionen) должны сформировать практику intersубъективных обсуждений и решений, практику, которая достаточно сильна, чтобы поддерживать все другие институты в подвижном, текущем агрегатном состоянии становления и одновременно удерживать их от окостенения. Этот антиинституционализм сопрягается со старолиберальным представлением о сплачиваемой ассоциациями общности, в деятельности которой может находить реализацию коммуникативная практика процесса образования мнений и воли, процесса, направляемого аргументацией. Когда Дозно Корте обвинял либерализм в ошибочном возведении дискуссий в ранг принципа принятия политических решений, когда Карл Шмитт уничтожительно именовал либеральную буржуазную дискутирующую классом, то оба они имели перед глазами анархические следствия дискуссий общности — те, что связаны с разрушением власти.

Организационная форма добровольных ассоциаций в отличие от индивидуалистической конструкции естественного состояния, апеллирующей к правам разума, является социологическим понятием, которое позволяет мыслить о спонтанно возникающих, свободных от господства отношениях, но мыслить не в духе теории контракта. Свободное от господства обще-

ство в таком случае больше не нуждается в том, чтобы его понимали как инструментальный и, значит, дополитический порядок, который рождается из заинтересованных соглашений частных лиц, в своих действиях ориентированных на успех.

Общество, интегрированное не рынком, а ассоциациями, было бы одновременно политическим и свободным от господства порядком. Анархисты возвели спонтанное обобществление к иному импульсу, чем современное право разума (*Verunftrecht*), — не к интересу в нужном, полезном обмене товарами, а к готовности взаимопонимания, которое служит решению проблем и координации действий. Ассоциации отличаются от формальных организаций тем, что цель объединения еще не обособляется функционально от ценностных ориентации и целей членов этих ассоциаций.

2. Этот анархический проект общества, который сводился к горизонтальной сети ассоциаций, и прежде был утопическим, а уж сегодня он терпит крах в силу потребности современных обществ в управлении и организации. Но анархическое недоверие может быть повернуто в методическую плоскость и послужить критическим целям в двух смыслах: во-первых, в борьбе против нормативной теории демократии, слепота которой относительно системы проявляется в бюрократической утрате (*Enteignung*) базиса, а во-вторых, против фетишизирующего отчуждения (*Verfremdung*) той системной теории, которая вообще ликвидирует все нормативное.

Классические теории демократии исходят из того, что общество благодаря суверенному законодателю воздействует само на себя. Народ программирует законы; законы в свою очередь, программируют их же (законов) разработку и применение. И благодаря этому члены общества (через коллективно образующие решения органов управления и юстиции) сохраняют те результаты и регулятивные правила, которые они же в своей роли граждан государства и запрограммировали. Эта идея программирующего воздействия на самих себя посредством закона обретает смысл исключительно благодаря той подготовке, вследствие которой общество в целом может быть представлено как одна большая ассоциация, определяющая себя саму через посредничество права и политической власти. Социологическое же разъяснение вразумило нас относительно фактической циркуляции власти; мы знаем также, что форма ассоциации является слишком подчиненным комплексом, чтобы дать возможность структурировать связи общественной жизни в целом.

Но не это меня сейчас интересует. Речь пойдет вот о чем: уже понятный анализ взаимного конституирования права и политической власти показывает, что в самом опосредующем звене, благодаря которому должно протекать запрограммированное законами саморегулирование, заложен смысл, противоположный идее самопрограммированной циркуляции власти.

Право и политическая власть должны исполнять функции по отношению друг к другу, прежде чем они смогут взять на себя собственные функции, а именно: стабилизировать поведенческие ожидания и коллективно принятые решения. Таким образом, право впервые придает всякой власти, у которой оно заимствует принудительный характер, правовую форму, и ей власть снова обязана тем, что она становится обязательной. И наоборот. Оба кода, правда, требуют, чтобы у каждого из них была собственная перспектива: у права — нормативная, у власти — инструментальная. В перспективе права как политика, так и законы вместе с соответствующими мероприятиями нуждаются в нормативном обосновании. А в перспективе власти они функционируют в качестве средств и в качестве ограничений (палагаемых на воспроизводство власти). Из перспективы законодательства вытекает нормативное отношение к праву, тогда как из перспективы сохранения власти — инструментальный подход к нему. Вписанный в перспективу власти, программируемый законом процесс циркуляции нормативного саморегулирования получает противоположный смысл. Ведь он сам становится самопрограммированной циркуляцией власти: управление программирует само себя, руководя поведением электората, заранее программируя правительство и законодательство и функционируя судебные решения.

Превернутый смысл, уже по понятию заложенный в систему средств (*Medium*) правового и административного саморегулирования, в эмпирическом процессе развития общества и государства выявляется еще сильнее. С течением времени становится ясным, что административные средства такого переворачивания с ног на голову общественно-государственных программ ни в коей мере не являются пассивными, равно лишенными всяких собственных свойств опосредующими звеньями. Фактически интервенционистское государство настолько консолидируется в централизованную, руководимую властью подсистему и настолько отодви-

гает на периферию процесс легитимации, что подсистема как бы предписывает себе модифицировать также и нормативную идею самоорганизации общества.

Я предлагаю, принимая в расчет двойную — нормативную и инструментальную — перспективу, провести различия в самом понятии «политическое».

Мы можем различить власть, рождающуюся в процессе коммуникации, и административно применяемую власть. В деятельности политической общественности встречаются и перекрещиваются два противоположных процесса: с одной стороны, коммуникативное формирование легитимной власти, которая рождается в свободном от всякой репрессивности процессе коммуникаций политической общественности, а с другой — такое обеспечение легитимности через политическую систему, с помощью которой административная власть пытается управлять политическими коммуникациями. Как оба процесса — спонтанное формирование мнений благодаря автономным объединениям общественности и организованное обретение лояльности масс — проникают друг в друга, какой из них пересиливает другой — это вопрос эмпирический. Здесь меня интересует лишь нормативная идея суверенитета народа, которая в отличие от ее толкования у Руссо воплощается уже не в коллективе, а соотносится с коммуникативными условиями дискурсивного формирования мнения и воли. [...]

Я хочу дать набросок того, как должны проникать друг в друга два элемента, чтобы можно было обеспечить названные Фрёбелем условия для предполагаемого разумного формирования политической воли. Должно возникнуть взаимодействие между институционализированным формированием воли, которое протекает согласно демократическим процедурам в рамках образованной, способной к принятию решений и запрограммированных на их проведение в жизнь, с одной стороны, и, с другой — незапрограммированными, неформальными высочувствительными процессами формирования мнений благодаря автономным объединениям общественности, которые не приемлют организации сверху и могут разворачиваться только спонтанно, лишь в рамках либеральной политической культуры.

[...] Для того чтобы мы смогли теперь вступить в последний раунд философского спора вокруг идеи демократии, я хочу оставить в стороне все эмпирические вопросы и просто высказать постулат: сложное общество также открыто такому фундаментальному демократизированию. Тогда мы сразу оказываемся перед лицом тех консервативных возражений, которые со времени Бёрка снова и снова выдвигаются против французской революции и ее последствий. В этом последнем раунде мы должны отреагировать на те аргументы, с помощью которых мыслители типа де Местра и де Бональда критиковали слишком наивное прогрессистское сознание, напоминая ему о границах того, что вообще может быть сделано. Речь шла о том, что перенапряженные проекты самоорганизации общества пролагают себе дорогу, оставляя без внимания влияние традиции, пренебрегая возможностями органического роста, наличием ресурсов, которые ведь не могут же увеличиться по чьему-либо желанию. Фактически инструментальное понимание практики, которая мыслится просто как реализация некоей теории, имеет разрушительные последствия. Уже Робеспьер привел дело к тому, что революция и конституция вступили в противоречие друг с другом: дело революции — война и гражданская война, тогда как дело конституции — победа мира. Опирающаяся на теорию активная деятельность революционеров, от Маркса до Ленина, мыслилась как необходимое завершение телеологии истории, которую постоянно поддерживали в движении производительные силы. Но подобные философско-исторические изыскания больше уже не останавливались на народном суверенитете с его процедурами. После того как практический разум овладел субъектом, прогрессирующая институционализация опыта разумного коллективного формирования воли предстает уже не более чем целесообразной деятельностью, которую можно понимать как сублимированную форму процесса производства. Сегодня процесс дискутируемого воплощения универсалистских конституционных принципов скорее увековечивается в актах простого законодательства. Демократическое правовое государство становится проектом, а одновременно результатом и ускоряющим катализатором рационализации жизненного мира, выходящей далеко за пределы политической сферы. Единственное содержание проекта — постепенно улучшающаяся институционализация способов разумного коллективного формирования воли, которое не могло бы нанести никакого ущерба конкретным целям участников процесса. Каждый шаг на этом пути оказывает обратное воздействие на политическую культуру и жизненные формы, а без них в свою очередь не может произойти спонтанное встречное движение форм коммуникации, соответствующих практическому разуму.

Но подобное культуралистское понимание конституционной динамики как будто бы должно наводить на мысль о том, что суверенитет народа должен перемещаться в плоскость культурной динамики авангарда, формирующего мнения. Именно такое предложение должно породить недоверие к интеллектуалам: они владеют словом и тянут на себя одеяло власти, которую они рискуют растворить в словесах. Но господству интеллектуалов противостоят что: коммуникативная власть может властвовать только опосредованно, ограничивая исполнительные функции административной, т. е. действительно осуществляемой, власти. А эту, так сказать, осадную функцию еще не выразившее себя общественное мнение может осуществить только благодаря организованным через демократические процедуры процессам формирования решений (Beschlus Bfassung). Еще важнее то обстоятельство, что влияние интеллигенции может конденсироваться в коммуникативную власть только при условиях, которые исключают концентрацию власти. И автономные объединения общественности могут кристаллизоваться вокруг свободных ассоциаций лишь в той мере, в какой будет пролагать себе дорогу ставшая сегодня явной тенденция к обособлению культуры от классовых структур. Общественные дискурсы приобретают резонанс исключительно в той степени, в какой они обладают диффузностью, а значит, при условии широкого, активного и в то же время нецентрализованного участия. Последнее в свою очередь требует, чтобы за всем этим стояла элитарная политическая культура, в своем формировании свободная от всяких привилегий, интеллектуальная во всем своем объеме.

Но одно из сомнений консерваторов все же остается: под диктат трезвой рассудительности, которой обладает заурядная, безоговорочно эгалитарная массовая культура, подпадает не только под пафос святой рассудительности, который направлен на придание социального статуса провидческому началу. Необходимое опошление повседневности при осуществлении политической коммуникации представляет опасность для семантического потенциала, которым ведь должна подпитываться сама политическая коммуникация. Культура, лишняя острооты, была бы поглощена обыкновенными компенсаторными потребностями; над обществом риска она образовала бы не более чем покров из пены. Ни одна из гражданских религий, как бы ловко она ни была скроена, не смогла бы избежать этой энтропии смысла. Тот момент безусловности, который настойчиво заявляет о себе, когда повседневные коммуникации выдвигают претензии на некое трансцендирующее значение, никак не является достаточным. Иной вид трансцендентности сохранен в том непреходящем, что подразумевается при критическом усвоении (во имя самодентификации человека) религиозных традиций. И еще один вид трансцендентности удерживается в негативности современного искусства. Тривиальное должно уметь разрушаться при столкновении с миром просто чуждого, зловещего, неприрученного, которое сопротивляется возможности быть ассимилированным с уже понятным и которое, несмотря на все, не располагает шансом завоевать себе какое-либо привилегированное положение. [...]

Друкується: Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 764—782.

3. ПРОБЛЕМИ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ ДЕВІДА АПТЕРА

Багато вчених вважають порівняльну політологію — її ще називають політичною компаративістикою — майже не основною частиною політичної політичної науки взагалі. Відомий теоретик компаративістики Девід Аптер писав, що компаративістський аналіз «підвищує чутливість спостерігачів до відмінностей між їхніми власними і іншими суспільствами і до наслідків таких відмінностей. Це сприяє політології бути більш сприйнятливою до складнощів і багатоманітностей норм, цінностей, інститутів і соціальних структур, а також до взаємозв'язку різних форм політичної поведінки, які, навіть якщо вони видаються схожими на наші, можуть бути іншими для тих, на кого вони поширюються».

ДОВІДКА

Девід Аптер народився в 1924 р. Його перу належать такі праці: «Політична наука: нові спрямування», «Компаративна політика» (1996).

Методологія компаративістської політології. Для Аптера існуюча порівняльна політологія не була чимось новим. Він бачив, що порівняльні дослідження, починаючи з найперших своїх досвідів, поєднували ідеї політичної філософії і політичної теорії з емпіричними подіями і явищами.

Первісні акценти робилися на проблемах влади з метою визначити, яке значення мають розходження в устрої влади — влади не в загальному плані, а організованої в політичні системи на національному і субнаціональному рівнях. Пояснення значення розходжень у використанні і розподілі влади в різних політичних системах — загальна задача, що лежить в основі різноманітних підходів до порівняльної політології.

Сучасні концепції розвитку компаративної (порівняльної) науки не обмежуються феноменологічним описом чи порівнянням окремих напрямків історичного процесу становлення науки. Здебільшого вони йдуть багато далі простого з'ясування співвідношень прогресу і регресу, а також інших напрямків розвитку. У центрі уваги ставляться питання про внутрішні і зовнішні фактори, що детермінують спрямованість історичного розвитку. Серед цих концепцій належне місце займають дослідження Аптера, які викладені в його праці «Comparative Politics, Old and New // The Handbook of Political science», 1996.

Підхід Д. Аптера до аналізу спрямованості розвитку сфери теорії і методології компаративної науки визначається такими особливостями.

По-перше, поступальний характер розвитку компаративістики теоретик розкриває не з позиції визначення тенденції руху в напрямі прогресу чи регресу, а в контексті виявлення циклічності самого процесу.

По-друге, значний акцент Аптером зроблений не стільки на суб'єктивних, скільки на об'єктивних факторах розвитку компаративної науки, і, насамперед, на впливі конкретно-історичних умов розвитку.

По-третє, всебічність аналізу забезпечується за рахунок виявлення філософських, теоретичних та історичних коренів провідних компаративних теоретичних підходів, а також їхнього взаємозв'язку з теоретико-методологічними підходами інших соціальних наук.

По-четверте, у фокусі уваги Аптера не стільки сфера теорії й методології компаративної науки, скільки сфера проблематики компаративного аналізу.

По-п'яте, глибина аналізу забезпечується за допомогою розкриття наступності в рамках кожного циклу розвитку, пов'язаної з переносом деяких провідних теоретичних і методологічних відкриттів попередніх періодів у нову якість.

По-шосте, в узагальненнях Аптера персоніфікація є невід'ємною частиною аналізу і супроводжує типологію шкіл, установлених теоретиком у рамках досліджуваних ним компаративних підходів.

Основні напрями розвитку компаративної науки Аптер характеризує, спираючись на всебічний аналіз трьох провідних компаративних підходів, до яких він відносить інституціоналізм, девелопменталізм і неонституціоналізм.

Інституціональний підхід відрізняє концентрація уваги на дослідженні механізмів функціонування політичних систем через вивчення структури і характеру фун-

кціонування систем державного керування різних країн. Дуже характерно, що Аптер визначає інституціоналізм як фундамент компаративної політичної науки. Даючи таке визначення інституціоналізму, Аптер підкреслює, що його відмітною рисою є акцент на компаративному дослідженні правових баз і конституцій різних країн, механізмів реалізації державної влади, суверенітету, юрисдикції, правових і законодавчих інструментів у всіх різноманітні їхніх форм.

Аптер вказує, що сферу проблематики інституціоналізму визначають дві ключові теми: розмаїтість форм розподілу влади (інститути влади) і механізми дії демократії (інститути демократії). Таким чином, інституціональний компаративний аналіз містить, з одного боку, дослідження проблем розподілу влади на всіх рівнях взаємин: нація — держава, центральні — місцеві органи влади, адміністрація — бюрократичний апарат і т. д. З іншого боку, в рамках інституціонального підходу детально досліджуються механізми й інструменти демократії. Коло досліджуваних проблем складають такі ключові питання, як держава й органи державного керування, конституції і їхні виправлення, права та їхні гарантії, унітарні та федеральні системи, централізація й децентралізація, регіоналізм і легалізм, питання представництва в органах державної влади й керування, механізми та процедури обговорення законопроектів, включаючи процедури голосування і їхнього прийняття, роль відповідних комітетів, роль суспільної думки й преси та ін.

Домінуючий вплив інституціонального підходу Аптер позначає як окремий період у розвитку компаративної науки. Початкові межі цього періоду розмиті і точно не визначені. Установлюється лише історичний зв'язок інституціоналізму з політичною філософією, правом і історичною наукою, як основними джерелами інституціонального підходу в компаративних дослідженнях. Верхня межа впливу інституціоналізму в історії компаративістики визначений в Аптера часом закінчення Другої світової війни. Взаємозв'язок з політичною філософією, правом і історичною наукою, по зауваженню Аптера, знайшов свій прояв у формі двох різних підходів у рамках інституціоналізму в цілому: континентальної й англо-саксонської традицій в інституціональному аналізі.

Континентальна традиція відрізнялася більш тісним зв'язком з Римським правом і його традицією природного права. Відповідно до континентальної традиції демократія трактувалася як результат специфічних конфліктів релігійних і державних інститутів влади.

Разом з тим у компаративній політичній науці затвердилася англо-саксонська традиція інституціонального аналізу, заснована на історичному конституціоналізмі. У рамках цієї традиції історія демократії і демократичних інститутів влади трактувалася як результат еволюції специфічних форм влади в напрямі твердження парламентаризму і його конституціонального закріплення. Англо-саксонська традиція інституціонального компаративного аналізу припускала дослідження еволюції демократії, а сама демократія розумілася, як інструмент морального удосконалювання людини.

Таким чином, Аптер дотримується точки зору, що вже в рамках інституціонального підходу намітилася тенденція до виникнення нового розуміння інститутів влади, що увага акцентується на соціально-політичних, а не тільки інституціональних аспектах суспільного розвитку. Теоретик уточнює, що інституціоналізм ніколи не був орієнтований на обмеження поля дослідження вивченням лише механізмів державного керування. До сфери інституціонального аналізу органічною частиною

входили питання інституціоналізації демократичних принципів, втілення в соціумі цінностей, норм і принципів демократії.

Оцінюючи конкретно-історичні умови і соціально-економічні фактори розвитку компаративної науки в першій половині ХХ ст., Аптер констатує зростаючий вплив політичної економії на характер інституціональних компаративних досліджень. У цей період сфера інституціональної проблематики доповнюється такими питаннями, як роль уряду у вирішенні проблем безробіття, його взаємодія зі сферою бізнесу в вирішенні соціальних проблем, взаємодія з політичними рухами протесту, тактична лінія уряду у відношенні неінституціональних методів і принципів таких рухів, роль держави в розробці фіскальних і монетарних інститутів, визначенні відповідного політичного курсу і т. п.

Слабкою ланкою інституціоналізму Аптер вважає невідповідність теорії практиці. Він бачить у цьому одну з причин неминучого відходу від інституціональних класичних традицій і звертання дослідників до пошуку інших підходів. У своїх негативних оцінках Аптер спирається на аналіз негативного досвіду встановлення демократичних інститутів і конституціональних основ демократії в ряді країн у періоди після Першої і Другої світових воєн, що супроводжувалися розпадом світових імперій. Історична практика продемонструвала недостатню дієвість інституціонального соціального інжиніринга, що зробило необхідним, підкреслює Аптер, посилення уваги до психологічних, економічних, соціальних та організаційних факторів, що знаходилися здебільшого за рамками традиційного інституціонального компаративного аналізу.

Теорія девелопменталізму. Історична логіка, відзначає Аптер, привела компаративну науку до девелопменталізму (Developmentalism) — нового підходу в компаративному аналізі, що затвердився в період з 50-х по 70-і роки ХХ ст. «Нова» компаративна політична наука була орієнтована на вивчення проблем зростання і розвитку. Девелопменталізм містив у собі сукупність основних теорій соціальних змін. Як «нова» компаративна наука, політичний і економічний девелопменталізм робив акцент не стільки на технологіях державного керування, скільки на аналізі процесів соціальних змін (Social Changes), спираючись при цьому на цілий ряд інших дисциплін, представлених у сучасній системі соціальних наук.

Післявоєнний період, що характеризувався розгортанням холодної війни, процесами деколонізації в країнах третього світу, зумовив, за Аптером, ефект політизації компаративної науки, як області наукових досліджень. Однією з важливих політичних проблем цього періоду став пошук способів з'єднання процесу деколонізації з передачею влади демократичним шляхом і каналізації націоналізму в конструктивне русло — на створення «нових» націй. Аптер констатує існування двох різних концепцій рішення цієї проблеми. Відповідно до першого підходу передбачалося, що інструментами створення держави, що розвивається як позитивна девелопментальна держава, могли б стати інститути демократії. Ринок і демократія могли б конституювати збалансований характер рухові держави цим шляхом. З погляду іншого підходу, така фаза розвитку насправді мала неоімперіалістичну, гегемоністську природу, що підмінювала політичний контроль економічним.

У чомусь така диференціація в розумінні перспективних шляхів демократизації країн, що розвиваються, знайшла відображення у виникненні в рамках девелопменталізму двох альтернативних підходів. Один з них — теорія модернізації (Modernization theories), другий — теорія зумовленості (Dependency theories). У те-

орії модернізації втілилися традиції Макса Вебера. До цього напряму Аптер відносить таких дослідників, як Габріель Алмонд, Самюель Хантінгтон, Люсіан Пай, Майрон Вайнер, Леонард Біндер, Едвард Шілс, Толкотт Парсонс та ін.

Теорія зумовленості, що мала, як вважає Аптер, загальні корені з ідеями К. Маркса, об'єднала теоретиків різного наукового профілю: економістів Поля Бейрона й Андре Гундара Франка, істориків Перрі Андерсона і Еріка Хобсбаума, представників політичної науки Гейвіна Кітчінга, Коліна Лейса, Бенедикта Андерсона та ін.

Для більшості представників першої групи дослідників легітимною формулою незалежності країн, що розвиваються, була схема: «деколонізація + зростання + демократизація». Представники другої групи кваліфікували її як стратегію гегемонії і тиску.

Ідентифікувавши дві протилежні тенденції в розвитку девелопменталізму як нового компаративного підходу Аптер визначає суть розходжень їхньої теоретичної і методологічної бази. Теорія модернізації спиралася на теорію рівноваги й орієнтувала дослідників на розробку всіх питань у контексті ліберального капіталізму, як основи демократії. Прихильники теорії модернізації наголошували на вивченні процесу створення інститутів демократії в контексті економічного зростання. Опоненти ж дотримувалися теорії конфлікту і свої розробки вели в контексті ідей соціалізму як основи демократії. Прихильники теорії зумовленості робили особливий акцент на протиріччях зростання при капіталізмі.

Обидві теорії стали основою для розробки і реалізації великих програм компаративних досліджень. Компаративна наука стала менш євроцентричною, більш орієнтованою на розгляд проблем будівництва демократії в країнах третього світу. Загальним для обох підходів була опора на девелопментальні принципи політичної економії, особливо при аналізі проблем розвитку індустріальних країн (метрополій) і країн третього світу (периферії). У цьому Аптер бачить деяку однобічність і того й іншого підходів. Розходження ж і специфіка кожного підходу уклалися лише в тому, що розробки в рамках теорії модернізації елімінували, применшували роль держави, як агента політики, їхні опоненти, навпаки, бачили державу лише в ролі представника інтересів пануючого класу.

У сфері методології співвідношення двох підходів також було відношенням протилежностей. Ось тут антагонізм обох теорій виявився в розбіжності двох компаративних методологій: функціоналізму як основи теорії модернізації, і діалектичного аналізу як методологічної основи теорії зумовленості.

У рамках девелопментальної теорії, доходить висновку Аптер, пануюче положення займала гіпотеза про те, що рано чи пізно, залежно від конкретних умов і обставин розвитку тих чи інших країн, сам процес розвитку призводить до реплікації країнами, що розвиваються, тих самих соціально-культурних цінностей і інститутів, які властиві індустріальним суспільствам. Успішний розвиток усуває вади традиційного суспільства і створює пре-кондиції (відповідні передумови) демократії. Демократія, у свою чергу, виконує функцію створення більш оптимальних умов для подальшого розвитку. Таким чином, чим більшу користь демократична держава здатна отримувати, врівноважувати і контролювати внаслідок соціально-економічного зростання, тим більше таке зростання забезпечує створення передумов для подальшого розвитку суспільства в рамках стабільного транзиту до свого демократичного устрою. Все це актуалізувало проблематику культурно-історичних

особливостей розвитку, з одного боку, і цінностей, принципів, норм демократії, а також способів їх інституціоналізації та інтерналізації — з іншого.

Відповідно трансформується сфера проблематики компаративного аналізу. Сутність того, що відбувається, Аптер визначає як зсув акценту з вивчення інституту держави на дослідження соціальних структур, і насамперед у контексті того, як ці структури можуть щонайкраще забезпечити інституціоналізацію демократичних норм і принципів, соціалізацію і мотивацію людей відповідно до цих цінностей, інтерналізацію демократичних цінностей у суспільстві в цілому.

Девелопменталізм передбачав порівняльний аналіз суспільств із широким діапазоном розходжень. Передбачалося зіставлення як особливостей соціально-політичних інститутів цих суспільств, так і рівнів їхньої культури. Суть «нового» компаративного підходу укладалася в ідеї про континуїтет цілісності і нерозривності процесу соціальних змін. Передбачалося, що трансформації доіндустріальних суспільств в індустріальні на Заході та їхні аналоги в країнах третього світу мають одну природу і складають єдиний за своєю суттю процес. Основу компаративних дослідницьких проектів складала переважно проблематика, пов'язана з аналізом соціальних змін, розглянутих з позиції оцінки потенціалу демократичного суспільного устрою (його підвищення чи зниження). Основна роль держави і державної політики розглядалася як засіб підтримки політичної рівноваги і стабільності.

Специфіка девелопменталізму складалася в більш розширеному трактуванні інституту держави. Під державою стали розуміти суспільство як таке. Суть «нового» компаративного підходу складалася в орієнтації на пріоритет якісних методів і методу функціонального аналізу в дослідженні цієї проблеми. Фокус дослідження також був іншим. Прихильники девелопменталізму схилялися до вивчення питання про способи інтерналізації норм демократії у відповідне поведіння людей, спрямування процесу соціалізації в бік утвердження демократичних норм і цінностей.

Немаловажливим виявляється ще один якісно новий момент у зміні сфери теорії і методології девелопментальної компаративної науки, встановлений Аптером. Нова компаративна політична наука відзначалася своєю відкритістю теоріям і методологіям інших соціальних наук. Проблематика соціальних змін у рамках транзиту від традиційного суспільства до сучасного зажадала від компаративістів звернутися до теоретичних викладень цілого пантеону теоретиків і фахівців у галузі соціальної історії, історичній соціології й антропології: таких дослідників, як Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Джордж Сімел, Вілфредо Парето, Джордж Острогорські, Роберто Міхелс, Роберт Редфілд, Б. Маліновські, А. Редкліф-Браун, Е. С. Еванс-Прітчард, Клод Леві-Строс та інших аналітиків, що розробляли питання про зв'язок між ціннісними орієнтаціями людей і їхньою соціальною практикою.

Соціологію системного аналізу, зокрема погляди Толкотта Парсонса, Д. Аптер визначає як джерела, що зробили найсильніший вплив на значну групу компаративних розробок, проведених на базі теорії модернізації. Не менш значна частина таких компаративних досліджень, але проведених не в соціологічному, а політичному контексті, також була заснована на системних порівняльних дослідженнях. До останніх Аптер відніс розробки Сеймора Мартіна Ліпсета, Філіпа Селзніка, Даниеля Белла, Артура Корнхаузера, Філіпа Конверса, Ральфа Дарендорфа, Моріса Яновица, Едварда Шілса, Апана Турейна. Девелопменталізм в особі теорії модернізації упадкував від інституціоналізму його взаємозв'язок з політичною економією та її концептуальні підходи до розгляду питань, пов'язаних з оцінкою ролі фінансових

інститутів, центральних банків, ділових кіл, інститутів за рішенням проблем зайнятості в еволюції демократії.

Політична економія стала тим вододілом, що визначив розходження в основних планах девелопменталізму. З погляду Аптера, саме критичні теорії капіталізму й імперіалізму, що він визначає як теорії «альтернативної» політичної економії, зумовили теоретичні й практичні розбіжності прихильників теорій модернізації і теорій зумовленості. Останні він відніс їм до радикального крила девелопментальних компаративних досліджень, що пропонували як альтернативний шлях соціалізм і політичний устрій на основі однопартійної системи, яка розглядалася як можливість подолання фази буржуазної демократії в розвитку суспільства.

Основний недолік обох плінів «нової» компаративної науки Аптер бачить у редукціонізмі, прагненні звести політику до простого відображення економічних і соціальних процесів, зменшенні ролі держави як політичного інституту.

Неоінституціональний підхід до політики. Повернення у фокус компаративного аналізу інститутів політичних систем різних країн у поєднанні із соціально-економічними проблемами розвитку не тільки країн третього світу, а й країн Європи, знаменувало нову фазу в розвитку компаративної політичної науки. Аптер визначає цей період як неоінституціоналізм, відповідно до того теоретико-методологічного підходу, що вплинув на компаративні дослідження періоду 70—80-х років ХХ ст. 70-ті роки своєрідним переходом від девелопменталізму до неоінституціоналізму, що характеризувалися поєднанням дослідницьких пріоритетів традиційного інституціоналізму і девелопменталізму. Неоінституціональні ідеї лежали в основі праць Роккана, Лінза, Степана, Скокпола, що відносяться до цього періоду. Елементи неоінституціонального підходу Аптер бачить в окремих працях другої половини 60-х років, авторами яких були Мор, Ліпсет. До групи аналітиків, що проводила розробки на основі неоінституціонального підходу в більш пізні періоди, Аптер відносить таких дослідників, як О'Доннел, Шміттер, Уайтхед, Рушмейер, Стівенс, Терроу, Ліпсет, Лейпхарт, Олсон, Прзеворські, Путнам та ін.

Характеристику неоінституціоналізму дав Аптер, як з позиції розгляду змін області проблематики в рамках неоінституціонального компаративного аналізу, з одного боку, так і з погляду зміни сфери теорії і методології компаративних досліджень — з іншого. Характерно, що як основний критерій розвитку сфери компаративної політичної науки тут обраний аспект наступності, що розуміється як зв'язок нового зі старим, як перенесення деяких сторін старого в нову якість, що забезпечують інтегральність і цілісність процесу розвитку сфери компаративного аналізу.

Єдину стрижневу основу, що забезпечує подібність і спільність традиційного інституціоналізму, девелопменталізму і нового інституціоналізму склала, на думку Аптера, проблематика, пов'язана з аналізом плюралістичної демократії. З позиції неоінституціоналізма ця проблематика включала питання політичного поведіння, аналіз зміни майбутнього політичних партій і значимість цих змін для держави, проблему визначення співвідношення «еліта — демократизація», питання про державу соціального благоденства по типу демократій скандинавських країн та ін. Центром компаративного аналізу стало зіставлення політичних партій, способів формування коаліцій, зміни суспільних відношень, зміна ролі еліти і бюрократичного апарату, а також самих політиків в умовах різних політичних режимів.

Аптер встановлює риси подібності і розходження, що існують між девелопменталізмом і неоінституціоналізмом. Розходження складається в особливостях розу-

міння ідеї зростання і розвитку. Девелопменталізм обґрунтовує необхідність зростання і розвитку, як способів зміцнення демократії. Неоінституціоналізм вивчає шляхи і способи, використовувані державою для протистояння негативним наслідкам зростання, що включають екологічні проблеми, проблеми імміграції, поляризації соціальних проверстоків, зростання екстремізму й тощо.

Подібність девелопменталізму і неоінституціоналізму Аптер бачить у сприйнятті останнім девелопментальною ідеєю «транзиту» до демократії як стрижневу проблему дослідження. Проте зв'язок нового і старого в рамках наступності трактує Аптер у цьому випадку не тільки як перехід окремих моментів старого в нову якість, але, насамперед, як процес виникнення і нагромадження на цій основі нового. Саме з цих позицій Аптер показує, що в неоінституціоналізмі затвердилися стратегії дослідження цієї проблеми, що трохи відрізняються від девелопментальних. Одна з них — більш традиційна стратегія, що припускала широке зіставлення на основі конкретного історичного матеріалу даних про відповідні процеси, що відбувалися в умовах транзиту до демократії в різних країнах світу, коли основний акцент робився на вивченні становлення державності в рамках переходу до демократії. Інша аналітична стратегія встановлювала акцент на зв'язку індустріального капіталізму і парламентської демократії, але при цьому орієнтувалася на вивчення ролі соціального протесту й антидержавної активності в цілому у визначенні долі демократії.

Визначаючи те нове, що привніс у компаративну науку неоінституціоналізм і його відмінність від традиційного інституціоналізму, Аптер вказує на його прихильність до застосування методу економічного аналізу при дослідженні фінансової і монетарської політики держав, банків, ринкових структур у рамках процесу глобалізації. Неоінституціоналізм разом з тим не позбавлений і локальної проблематики. Неоінституціональні дослідження включають свою складовою частиною аналіз змін процедур законотворчості, трансформацій політичного курсу традиційних політичних партій, впливу нових соціальних структур і різних політичних коаліцій на державну політику різних країн.

Відмінною рисою неоінституціоналізму Аптер вважає також великий, порівняно з традиційним інституціоналізмом, зв'язок із соціальною і політичною теорією, а не з політичною філософією, що було властиво останньому. Друга відмінна риса — це більш тісний зв'язок нового інституціоналізму з політичною економією. Загальним же для старого і нового інституціонального підходів залишалася концентрація уваги на вивченні держави, як самостійного інституту зі своїми специфічними потребами і тенденціями розвитку, здатного, залежно від своєї природи, визначати суть і зміст суспільного устрою.

Оцінюючи в цілому процес розвитку компаративної науки в другій половині ХХ ст., Аптер дійде висновку про первинність зміни сфери проблематики і методології компаративного аналізу. Зміна фокуса компаративного аналізу ставала основним фактором, що визначав виникнення нових концептуальних підходів. У свою чергу, викликаний цими змінами перехід до інших методологічних підходів зумовлював зміни у використанні методів і операціональних стратегій дослідження. Характерно, що Аптер акцентує увагу на зміні усього лише стилів компаративного аналізу і, фактично, не аналізує питання про перетворення в сфері теорії компаративної політичної науки, не встановлюючи тут скільки-небудь істотних змін, що підтверджували б появу і збереження якісно нового в процесі розвитку компаративної теорії.

Актуальними для всіх стилів компаративного аналізу, доходить висновку Аптер, залишалися наступні загальні проблеми: застосування компаративних методів дослідження, визначення відповідних одиниць компаративного аналізу, використання теоретично обґрунтованих принципів і ідей для розробки відповідних гіпотез, пошук технологій дослідження, що забезпечують достатню базу для обґрунтованих висновків. Усі новітні напрями в розвитку сучасної компаративної науки, підкреслює Аптер, відрізняє орієнтація на використання різноманіття емпіричних, функціональних, аналітичних, кількісних, статистичних методів компаративного аналізу на противагу традиційним дескриптивним методам порівняння, заснованим на компаративних схемах типу: «країна — країна», «політичний інститут — політичний інститут» і т. п.

При всій специфіці аналітичної стратегії Д. Аптера, його підхід до розуміння спрямованості розвитку компаративної політичної науки показує, що в рамках системного підходу сучасними аналітиками досліджується структура процесу розвитку досліджуваного об'єкта і його субстрат, а також критерії (характеристики), що визначають ступені розвитку системи. Як субстрат виступає сфера теорії, методології і проблематики компаративних досліджень. Перетворення субстрату розглядаються як зміна системи. Оцінюються різноманітні зміни: великі чи незначні; стійкі чи зворотні; універсальні чи частки; зберігаючи здатність до подальшого розвитку чи такі, що ведуть до «глухих кутів»; підвищувальні чи понижуючі рівень організації й ін.

У трактуваннях еволюції компаративної науки можна виділити три аспекти системного розуміння цього процесу.

Перший аспект. При аналізі розвитку системи компаративного наукового знання враховуються рівні організації чи системи, ступені прогресивного розвитку. Для визначення структурних рівнів чи ступенів підвищення організації системи, як правило, використовуються такі критерії висоти організації:

- критерії ускладнення, коли враховуються відносини ступенів складності і пластичності організації;
- критерії прогресу, коли розглядаються відносини старої і нової якості, нижчої і вищої якості;
- загальний критерій ступеня цілісності системи, коли властивості цілісності розкриваються через поняття інтеграції.

Другий аспект — системні дослідження сфери компаративної науки містять аналіз організації субстрату розвитку, тобто того, що розвивається.

Аналіз організації субстрату розвитку означає, насамперед, визначення передумов (можливостей), що мають місце в сформованій організації системи для її подальшого розвитку. Головним критерієм тут стає здатність системи до нагромадження і розгортання нових можливостей. При аналізі організації субстрату розвитку визначається не тільки еволюційна перспективність системи, а й обмеження, заборони розвитку, що дозволяє аналітикам показати, чому розвиток системи йде саме в цьому (прогрес чи регрес), а не в іншому напрямі, і як можлива зміна шляхів розвитку. Ця лінія представлена в аналітичній моделі Аптера, але лише в частині, що стосується визначення еволюційної перспективності аналізованого об'єкта.

Третій аспект. Системні дослідження розвитку сфери теорії і методології компаративної науки містять у собі вивчення структури самого процесу розвитку системи — структури процесу. У структурі процесу виокремлюються елементи процесу й існуючі між ними зв'язки та залежності. Під елементами структури процесу розу-

міються або окремі «русла» процесу, або елементарні зміни, наприклад, елементарні зміни в рамках циклів розвитку в моделі Аптера.

Відмітна риса моделі Аптера — значний акцент на вивченні функціональних зв'язків між установленими ним елементами процесу, що є по суті виділеними моментами історичного розвитку системи.

Виділення моментів історичного розвитку системи, підрозділ історичного процесу розвитку компаративної науки на якісно своєрідні стадії дало Д. Аптеру можливість досліджувати змінюваність факторів у ході історичного розвитку системи, визначити особливості їхньої дії на різних стадіях і етапах історичного процесу.

При системному аналізі враховується його багаторівневий характер. Як основні рівні організації сфери компаративної науки, що розвивається, аналітики визначають такі: сфера проблематики, сфера методології, сфера теорії. Д. Аптер, зокрема, розмежовує елементарні зміни і цілісні процеси в межах основних рівнів організації системи, завдяки чому він не тільки показує об'єктивно існуючу ієрархічність аналізованої системи, а й розкриває взаємозв'язок основних рівнів організації системи в єдиному процесі історичного її розвитку.

Саме така логіка приводить Аптера до висновку про те, що цілісні процеси на рівні методології, пов'язані з виникненням тих чи інших компаративних підходів, будуються з елементарних актів зсуву фокуса компаративного аналізу, що відбуваються на попередньому рівні (у сфері проблематики) під впливом конкретно-історичних умов розвитку компаративної науки. Аптер показує інтегральний характер цього розвитку: він виступає як історичний зв'язок, система змін.

Таким чином, системний підхід дозволяє дослідникам зафіксувати структурність процесу розвитку сфери компаративної науки, а саме — його багатоступінчатість, ієрархічність, різноспрямованість. У розглянутому вище трактуванні присутній свій особливий підхід до вибору критеріїв розвитку системи. Проте якою б не була дослідницька стратегія, системний підхід сам по собі дозволяє дійти загально-розуміння еволюції системи компаративного наукового знання не як просто потоку змін, а, насамперед, як історичного зв'язку, системи змін.

Історичний розвиток сфери компаративної науки розуміється як складний процес, і в змісті організованості безлічі ступенів, циклів, фаз, сторін, факторів розвитку, так і в змісті цілісності змін самої макросистеми, що складається з різноманіття цих мікроструктурних рівнів. Загальним для всіх трактувань є судження про розгортання в другій половині ХХ ст. динамічних змін на макроструктурних рівнях: у сфері проблематики і методології компаративної науки. Істотних змін, пов'язаних з появою якісно нового на рівні теорії, жодний аналітик не фіксує.

У фокусі системного аналізу проблем розвитку компаративного наукового знання знаходиться дослідження проблеми виникнення якісно нового в сфері проблематики, теорії і методології науки. Розгляд серії перетворень у системі компаративної науки включає вивчення не тільки аспектів, пов'язаних з виникненням нового і його утриманням, а й зі зміною старого, нагромадженням новотворів з відповідною їх корекцією, що відрізняє й дослідницьку стратегію Аптера.

У науковому аналізі виникнення якісно нового в процесі історичного розвитку компаративного знання, заснованого на системному підході, особлива увага звертається на осмислення загальних факторів утворення нової якості, до яких відносяться:

- організація субстрату розвитку і внутрішні передумови, сховані в існуючій організації системи (структурний аспект);

- наступність організації, як фактор історичного становлення системи компаративного знання;

- принципи функціональної організації системи (функціональний аспект).

Для Д. Аптера аналіз характеристик субстрату розвитку має неабияке значення. Особливість його підходу полягає в тому, що тут досліджуються, насамперед, зовнішні взаємозв'язки субструктур системи (теорії, методології, проблематики), і уже в другу чергу вивчаються можливості, сховані в існуючій організації, чи, інакше кажучи, — вплив попередніх станів системи на хід наступного розвитку.

Дослідження організації субстрату розвитку має важливе методологічне значення для пояснення виникнення якісно нового. Способи впливу структури на процес становлення якісно нового можуть бути різноманітні. Це може бути перекомбінація існуючих вихідних елементів у межах субструктур системи. Ще один спосіб — додавання нових компонентів до елементів вихідної структури чи до структури в цілому, означає оснащення системи новими субструктурами з новими функціями. Але, насамперед, виникнення нових властивостей системи пов'язано зі зміною взаємозв'язків елементів структури, характеру взаємодії елементарних субструктур.

Неогенез, тобто процес виникнення нових рівнів у результаті взаємодії елементарних субструктур — загальна основа системного аналізу розвитку компаративного наукового знання. Підхід, заснований на розумінні нового рівня організації системи, що виникає внаслідок появи нових взаємозв'язків, у рамках яких реінтерпретуються елементи структури і взаємозв'язку колишнього рівня, послідовно реалізується в дослідницькій стратегії Аптера.

Другим найважливішим загальним фактором становлення нового, розглянутим у рамках системного аналізу розвитку компаративного наукового знання, виступає наступність структурної організації при переході від одного конкретно-історичного рівня до іншого. Для цього фактора послідовно досліджується в моделі Аптера. Відповідно до його моделі, новотвір кожної наступної ступені виникає не за допомогою заміни чи абсолютного руйнування властивостей, що домінують на попередній ступені розвитку, а на основі їхнього збереження і перетворення. Поступальний хід розвитку наукового знання він розуміє як появу в системі нових елементів, що розвиваються, структур і функцій.

Разом з тим Аптер виходить з того, що входження в нову якість відносин на кожній, вищій ступені організації системи супроводжується більш-менш глибокою зміною старих елементів, властивостей і відносин, їх підпорядкуванням новим взаємозв'язкам і властивостям. Відповідно до такого підходу передбачається, що перехід до нової якості чи нового ступеня розвитку відбувається на основі збереження й істотного перетворення досягнутого на попередній ступені.

Третє. Не менш важливе місце в системному аналізі проблеми становлення нової якості компаративного наукового знання займає вивчення такого фактора, як зміна принципів функціональної організації системи, що розвивається. Тут мається на увазі процес становлення і зміни самих функцій системи, що приводить у підсумку не тільки до зміни якості функціонування системи, а й до утворення нових структур системи.

Аптер приділяє велику увагу вивченню третього фактора утворення нової якості системи компаративного наукового знання. Він виходить з того, що функціональність є найбільш істотною стороною організації системи, оскільки функція організує систему, а становлення функції є головним у збереженні цілого.

Відмітна риса підходу Аптера полягає в тому, що для нього поряд із субстратними характеристиками вихідної структури (наприклад, інституціонального компаративного знання) велику роль у виникненні нової системи відіграє функціонування компонентів вихідної системи в різноманітних конкретно-історичних умовах розвитку компаративної політичної науки. Стратегія Аптера ґрунтується на розкритті функціональних способів виникнення нових структур у системі компаративного знання. Таким способом виникнення нового в нього з'являється зміна функцій субструктур і системи в цілому, викликаною зміною конкретно-історичних умов, у яких відбувається розвиток системи.

Таким чином, утворення нового в історичному розвитку компаративного наукового знання відповідно до системного підходу пов'язується, по-перше, з перебудовою структури системи, нагромадженням тут нового комплексу елементів і перетворенням субстрату структури. По-друге, дуже істотне каузальне значення для системного розуміння процесу становлення нової якості мають функціональні характеристики системи наукового знання, що розвивається. По-третє, як фактор становлення нового розглядаються наступність, як внутрішня основа, що зумовлює інтегральність, цілісність і спрямованість процесу, розглянутого як деяка сукупність змін.

Закордонні аналітики схиляються до думки про відсутність істотних якісних новотворів, насамперед, у такій важливій субструктурі системи компаративного наукового знання, як сфера теорії. Розділяючи багато в чому цю точку зору, думаємо, що в рамках аналізованого періоду процесу зміни в основних субструктурах системи та їхніх взаємозв'язків не мали як результат виникнення якісно нового рівня розвитку системи. Тому, на наш погляд, занадто передчасним був би висновок про перехід системи компаративної науки до нової якості і нового ступеня розвитку.

У різні періоди розвитку, новотвори, що торкалися різноманітних кількісних і якісних параметрів системи, протікали або швидше і стрибкоподібно (50—60-ті роки), або повільно і поступово (остання чверть ХХ ст.). Ту саму динаміку мали процеси, пов'язані з виникненням нового і зміною старого. Нагромадження новотворів йшло, насамперед, у сфері методології і проблематики компаративної науки, що приводили до виникнення нової якості цих субструктур та їхньої модифікації. Іншими словами, в другій половині ХХ ст. у сфері компаративної політичної науки спостерігався стійкий розвиток, що виражався в нагромадженні нових ознак у межах наявного рівня організації наукового знання.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Д. Н. АПТЕР СРАВНИТЕЛЬНАЯ ПОЛИТОЛОГИЯ: ВЧЕРА И СЕГОДНЯ

Сравнительное исследование, начиная с самых первых своих опытов, объединяло идеи политической философии и политической теории с эмпирическими событиями и явлениями. Первоначальный акцент был сделан на проблемах власти с целью определить, какое значение имеют различия в устройстве власти — власти не в общем плане, конечно, а организованной в политические системы на национальном и субнациональном уровнях. Объяснение значения различий в использовании и распределении власти в различных политических системах — общая задача, лежащая в основе разнообразных подходов к сравнительной политологии.

Перед тем как перейти к дискуссии об эволюции сравнительной политологии, следует дать несколько поясняющих определений. Когда говорят о политической «системе», имеют в виду, что ее составные части взаимозависимы, изменения одной влекут за собой изменения других. Политические системы ответственны как минимум (это может быть названо изначальной функцией) за поддержание порядка в рамках определенных полномочий, для чего им дано исключительное право на применение средств принуждения. Средоточие верховной власти называется государством (Poggi, 1990). «Правительство» — главный инструмент, с помощью которого функционирует политическая система. «Гражданское общество» относится к тем структурам общества (добровольным объединениям, неправительственным организациям, религиозным и частным образовательным учреждениям и т. д.), которые находятся вне правительства или государственного контроля, но выполняют общественно полезные функции. Тип или характер государства (демократическое, авторитарное и т. д.) определяется тем, как оно оказывает свое влияние и каким образом распределяется власть. «Демократию», согласно И. Шумпетеру, можно определить как «институциональное приспособление для принятия политических решений, при котором индивиды получают возможность влиять на власть, используя в качестве инструмента соперничество политических сил в погоне за голосами граждан» (Schumpeter, 1947, p. 269).

В зависимости от степени вмешательства правительства в дела гражданского общества мы говорим о «сильном государстве», имея в виду, что правительство соглашается взять на себя большую ответственность во имя блага граждан. (Vimbaum, 1982). Там, где подобные функции реализуются негосударственными органами, мы говорим о «сильном гражданском обществе» (Badie, Vimbaum, 1983). Но явного и даже необходимого соответствия между степенью государственного вмешательства и благополучием общества нет.

Сильные или слабые, демократические или авторитарные политические системы важны постольку, поскольку они являются «формообразующими», т. е. поскольку они издают законы и указы, реально управляя политической жизнью. Но соотношение предписываемого и реального политического поведения значительно варьируется во времени и пространстве. Так как граждане в государстве или индивиды и группы в гражданском обществе меняются и уклоняются от предписываемого поведения законными путями или путем противостояния в зависимости от различных обстоятельств, то изменяются их ценности и убеждения, пересматриваются принципы справедливости или видоизменяются способы достижения значимых целей. В соответствии с этими характеристиками в число кардинальных вопросов сравнительной политологии входят: каковы различия существующих типов политических систем относительно их «формообразующей» функции, как устанавливаются и укрепляются различные типы и как можно связать восприимчивые расхождения между предписываемым и реальным политическим поведением. Задачи определения лучшей из возможных политической системы и обеспечения должного соответствия между такой системой и реальными политическими процессами занимают центральное место в широком спектре проблем сравнительной политологии. Поскольку общепризнано, что лучшей из возможных политических систем является демократия, большинство сравнительных политических исследований направлены на изучение демократии: как ее установить, поддержать, приспособлять и улучшать, а так же как противостоять угрозам ее существования извне и изнутри.

Сравнения политических систем и их функционирования обычно строятся на основе анализа института государства, являющегося их конкретным выражением. Как правило, при сравнении политических систем в качестве объектов берутся страны, политические институты внутри стран, субсистемы, отдельные случаи. Возможны различные стратегии исследования: функциональная, мультивариативная, феноменологическая и т. д. Любая выбранная стратегия исследования будет зависеть от общего подхода к анализу, от сути поставленных вопросов или проверяемой научной гипотезы. В этом смысле сравнительная политология, поскольку она выходит за пределы простого описания, может выступать в качестве эмпирической стороны политической философии или политической теории. Наибольшее внимание компаративисты уделяют исследованию различий между политическими системами в отношении конфликта и компромисса, власти и ответственности, эффективности и справедливости. Конкретные «типы» политических систем включают множество вариантов — от «племен» до «полисов» и государств, до монархий и республик, до республик демократических и авторитарных, с президентской и парламентской формами правления. В каждом из них есть немало отличий по тому, как происходит создание и преобразование фракций и коалиций, как выра-

жаются интересы и как в зависимости от конституционных структур поддерживаются связи между гражданским обществом и государством (через клановость, церковные структуры, политические движения, политические партии и избирательные системы).

Из множества подходов к сравнительному исследованию выделим три: институционализм, девелопментализм (политический и экономический) и неинституционализм. Первый подход обычно сосредоточен на особых механизмах функционирования политической системы как таковой: президентской или парламентской системах власти, унитарном или федеративном государственном устройстве, политических партиях и голосовании, комиссиях и выборах. Второй подход объединяет большинство теорий социетального изменения. Третий представляет собой сочетание первых двух. Институциональный подход составляет базис сравнительной политологии. Он остается основополагающим. Даже более поздние работы остаются «институционалистскими». Это значит, что они характеризуют функционирование политической системы государства, детально описывая структуру и функции правительства и его практическую деятельность. Девелопментализм, который называет себя «новой» сравнительной политологией, в политике и экономике делает акцент на изменениях, происходящих в обществе, а не на технике управления, и тем самым существенно обособляется от других социальных наук. В свою очередь, неинституционализм не только вернул государство в поле зрения исследователей, но и изменил направление внимания девелопменталистов в сторону большего операционализма, рассчитанного на изучение функционирования политических систем и государства.

§ 1. Институционализм

Вплоть до Второй мировой войны и сразу же после неё в политологии главенствовал институционализм. Это означает, что изучались и сравнивались конституции и системы различные формы государства управления, суверенитета, властных полномочий, юридических и законодательных механизмов. Особое значение при этом придавалось распределению власти между государством и обществом, центральной и местной властью, администрацией и бюрократией, законодательными и конституционными принципами и практикой. Это направление началось в давние времена, когда впервые была ясно сформулирована идея политической системы, ставящая своей конечной целью достижение демократии (Вгусе, 1921). Однако, подчеркивая уникальность западной демократии, институционализм одновременно провозглашал ее универсальность. Демократия предполагала наличие дифференцированных политических институтов гражданского правления, законодательных и судебных органов, исполнительной власти и местных органов власти. Сравнительная политология занималась детальным изучением функционирования перечисленных институтов, уделяя особое внимание реформам (расширению избирательного права, проблеме олигархии, снижению угрозы существовавшему порядку со стороны анархизма, социализма и коммунизма) и в не меньшей степени — изучению контекста — нарастающих сдвигов в обществе, мировых войн, депрессии и тоталитаризма.

Д этом плане сравнительная политология совпадает с основанием политик чешской науки в целом. Можно сказать, что политическая Философия и сравнительная политология взаимно влияли друг на друга. Каждая из них обогащала другую в плане анализа власти и идеальных образцов справедливости. Классические проблемы и той и другой касались государства как воплощения разума, мудрости, рациональности и его роли в воспитании добродетельных граждан.

Институционализм, черпавший первоначальные примеры из истории республиканского и имперского Рима, многим обязан античности и эпохе Просвещения с ее доктринами естественного и позитивного права. Право представляло собой органическое взаимоотношение между высестоящими и низестоящими судьями и властями. Ученые, проводившие сравнительный анализ политических институтов, были в основном юристами. Они, например, изучали кодифицированное римское право Юстиниана, многочисленные его комментарии и толкования, не говоря о законах Хаммурапи, институциях Гаю, Салической правде, германском праве и т. д. Для некоторых римское право было источником вдохновения. Другие находились под влиянием теорий общественного договора, ставивших в центр внимания легитимность предшательства, отношения между индивидом и группой, гражданином и государством и определявших природу конституционного порядка. В этом плане политическая философия и право

составили два основных компонента институционального подхода в сравнительной политологии (Strauss, 1959).

Третьей составляющей политического сравнительного исследования была история. В центре внимания этой науки также находилось становление государства из полиса и национального примирения. Характеризуя конкретные эпохи, история описывала борьбу между церковью и государством, между церковной и светской властью, борьбу за власть между монархом и феодалами, гражданские войны и революции, превращая вопросы индивидуализма и теории общественного договора из абстрактных принципов в вопросы жизни и смерти (Cough, 1957).

Тесные и запутанные связи политической философии, права и истории оформились в две различные, но пересекающиеся традиции — континентальную и англосаксонскую. Для сравнительной политологии последняя стала наиболее важной. Веда родословную от Бректона, восходящую к XIII в., она включает таких авторов, как У. Блэкстон, П. Ансон, Р. Стаббс, А. Дэйси, П. Виноградофф и Мейтленд.

Институционализм, таким образом, сохраняет традицию конституционализма, отмеченную передачей общих и частных полномочий от монархов коллективным органам власти посредством прав, закрепленных в хартиях, в которых демократия определялась как функция парламента. Кроме того, в область сравнительного институционального исследования входили процедурные и инструментальные механизмы, с помощью которых свободу можно было бы сделать предпосылкой чувства обязательности. Короче говоря, сравнительная политология вела речь об эволюции демократии, демократия считалась инструментом улучшения человеческой нравственности («которой движет человека его собственная природа») (Barker, 1946). Свидетельством такого «движения» были великие демократические революции — английская, американская и французская. В последней проявились две мощные противоборствующие тенденции: либеральный конституционализм 1789 г. и радикальное якобинство 1792 г. (Furet, Owuf, 1989).

Как осуществить идеи этих революций конституционным путем — это один из вопросов, отвечая на которые, история как фиксация событий включилась в современные поиски принципов правления. Если каждую революцию представить в виде системы правления, наилучшим образом соответствующей человеческой природе, то каково наиболее подходящее институциональное устройство для каждой из них? Что в каждом случае будет максимизировать «формообразующую» силу демократических и других конституций, гарантирующих права и свободы граждан? Прежде всего институционализм занимался изучением демократии как открытой системы, что определяло центральное место проблемы выбора. Наряду с порядком выбор был приоритетной категорией. Оба параметра стали мерилом оценки системы правления. Сравним в этом плане систему правления в Англии, США и Франции после революций. Британский парламентаризм был образцом парламентарной системы в силу его высочайшей стабильности. Американская президентская система в качестве центрального звена ставит выбор и локализм. Во Франции же получился неустойчивый вариант английской системы. В этом смысле государства и правительства можно оценивать в зависимости от их соответствия первому и второму варианту, причем предпочтительнее приближение к первой модели.

Определяя политическое устройство, институционализм стремился охватить весь круг относящихся к нему проблем: порядок и свободу выбора; интересы личности и общества; гражданские права и обязанности в соответствии с принципами ответственности и согласия; законодательную и исполнительную власть; избирательную систему; полномочия судов и судей и преимущества писаных и неписаных конституций, о чем до сих пор ведутся споры в Англии; преимущества унитарного государства по сравнению с федеративным, парламентарной системы перед президентской; функционирование правительства в виде кабинета министров (Jennings, 1947); значение тайного совета и его отсутствия, преобразование имперских придворных учреждений в административные органы (Robson, 1956); эволюцию местных органов власти, процедурные правила поведения в парламенте (Cavhion, 1950), пересмотр законодательства, роль судей, комитетов и системы комитетов (Wheare, 1955); избирательные системы (Mackenzie, 1958; Lakeman, Lambert, 1959); и, кроме того, политические партии (Ostrogorski, 1964; Michels 1958; Duverger, 1954).

В число сторонников этого направления входят многие именитые ученые — К. Шмитт в Германии, У. А. Дженингс, Э. Баркер и Г. Ласки в Англии, Л. Дюгюи и А. Зигфрид во Франции, К. Фридрих и Г. Файнер в США, если назвать лишь некоторых. Общим для них было не только исключительное эмпирическое знание реального функционирования изучаемых инсти-

тутов, включая политические партии и парламентские комитеты, но и общее знание истории и права античного и средневекового периодов и периода создания теории общественного договора.

Институционалисты не только исследовали функционирование демократических и авторитарных форм правления в общих чертах. Они признавали, что политические институты «работают» лишь постольку, поскольку они являются воплощением норм, ценностей и принципов самой демократии. Следовательно, институционализм никогда не сводился лишь к механизмам правления, но учитывал то, как «институционализированы» демократические принципы. Предполагалось, что лишь некоторые общества «подготовлены» к демократии, в то время как другие станут таковыми лишь в ходе развития в соответствующем направлении. Так, например, колониализм рассматривался как необходимый этап для соответствующей подготовки слаборазвитых стран к демократическому устройству с последующей передачей полномочий и использованием опыта метрополий в колониях (Hancock, 1940; Wight, 1946).

Можно сказать, что институционализм был и остается лидирующим подходом в сравнительной политологии. С течением времени институционализм менялся. Он начинал свое развитие в период национализма в Европе, когда центральной была проблема сохранения и укрепления связей между нациями, разделенными культурными, языковым, религиозным и местным национализмом. Позднее, когда актуализировался «социальный вопрос» (выражение Ханны Арендт (Arendt, 1963), профсоюзы стали более организованной силой и вместе с политическими движениями различного рода выступали за расширение политического участия, равноправия, за пересмотр понятия справедливости, за социалистическую и другие идеологии, альтернативные либеральным принципам, важнее стали экономические факторы. Институциональный анализ в этот период был направлен на вопросы отношения правительства к безработице, предпринимательству, плохим социальным условиям, появлению классовой политики, политическим движениям и движениям протеста, т. е. на вопросы, выходящие за рамки существующих институтов если не по методам, то по принципам. И чем больше институционализм обращался к политэкономии, тем больше внимания он уделял анализу бюджетных и финансовых институтов и их политики в кейнсианском контексте, видя в них средство защиты от радикализации партийной политики. Вызов принципу частной собственности со стороны левых партий, использующих марксистские или социалистические идеи, не говоря уже о распространении социалистических и коммунистических партий в Европе с их призывами к обеспечению социальных и гражданских прав, поднимая проблему не только тоталитарных вариантов развития (коммунизм или фашизм), но и поставили на повестку дня новый вопрос: не является ли парламентарный социализм следующим шагом в развитии демократии (Schumpeter, 1947) государства всеобщего благосостояния и социальной или «индустриальной демократии» (Clegg, 1951; Panitch, 1976). В этих типах демократии стали видеть альтернативу тоталитаризму и средство предотвращения замены демократии тоталитаризмом через механизм волеизъявления граждан на выборах. Это, конечно же, привело к смещению на политические партии и модели голосования, равно как и на потенциальную привлекательность однопартийного бюрократического и авторитарного режима при различных тоталитарных системах (Friedrich, Vneynski, 1962).

Возможно, институционалисты чересчур верили в созидательную способность демократических политических систем. Они «теоретически» оказались неспособны принять бесспорные и явные расхождения между институционалистской теорией и практикой, когда дело дошло до установления демократического строя в новых независимых государствах после первой и второй мировых войн (Huntington, 1993). Институционализм обычно рассматривал непредвиденное возникновение тоталитарных режимов в Италии и России, а также падение Веймарской республики и расцвет фашизма как отклоняющиеся формы политического поведения. Более того, по мере усиления радикальных коммунистических партий и других экстремистских групп, особенно в Европе, после того как они бросили вызов не только реально существовавшим демократиям, но и демократии как таковой, стало ясно, что следует изучать психологические, экономические, социальные и организационные факторы вне рамок институционального анализа. Если даже наилучшая в своем роде демократическая конституция (Веймарская республика) не смогла гарантировать функционирование демократии, то в изобилии имеются примеры стран с безупречными конституциями, но антинародным правлением (Советская конституция 1936 г.). Институционализм оказался неадекватным при попытке конструирования конституций. Предполагалось, что недемократические страны — это про-

сто пока «не состоявшиеся» демократии, ожидающие своего освобождения. Не лучшими были результаты и там, где обретение независимости после второй мировой войны создало условия для демократии (Huntington, 1993).

§ 2. «Новая» сравнительная политология

«Новая» сравнительная политология с ее акцентом на проблемы развития появилась в атмосфере общего оптимизма послевоенного периода. Предпосылкой перспективы развития представлялись благом, злом же считались коммунизм и холодная война. На Западе любой шаг «влево» рассматривался как уступка Советскому Союзу, а любой шаг в сторону демократии — как благо для США и их союзников. В результате такого манихейского стиля мышления, независимо от тонкости мотивировки, все сдвиги «влево» в определенной степени морально обесценивались распространением сдвигов «вправо».

Теории развития приобретали определенную двусмысленность, чем не преминули воспользоваться страны так называемого третьего мира. Такая двусмысленность затронула не столько процессы формирования политических институтов в Европе (в послевоенный период восстановления, включая план Маршалла), сколько процессы «деколонизации» бывших колониальных владений. Еще большая двусмысленность характеризовала применение США теорий развития в Латинской Америке, реализовавшееся в деятельности «Союза ради прогресса», который многие воспринимали просто как «неоимпериализм» с провозглашенным, но двусмысленным «нейтралитетом» между «первым» и «вторым» миром, т. е. между Западом и СССР и другими социалистическими странами. Результатом стал отказ в этом регионе от демократии в пользу однопартийных систем и режимов личной власти с более или менее явным преклонением перед социализмом, представление о котором было весьма туманным. Действительно, политика развития в моральном отношении оказалась столь сомнительной, что основные страны метрополии попадали в положение не только манипулирующих, но и манипулируемых.

В итоге политическая проблема состояла в сочетании деколонизации с демократической передачей власти и переориентации национализма в контексте «новых национальных государств». Колониализм при этом становился бы скорее «опекающим», чем руководящим. Предполагалось, что демократические институты стали бы подходящими инструментами «становящегося», позитивного, развивающегося государства. К тому же это позволило бы избежать «перескакивания через этапы», как это было в случае коммунистического варианта однопартийного государства, «минующего» «буржуазный этап развития» и следующего прямо к социализму. На карту были поставлены два различных понимания «сути реальности». Первый подход делал ставку на рынок плюс демократию (двойной рынок — в экономике и политике), что должно было создать динамичное равновесие существующих возможностей и помощи извне. Второй подход представлял эту стадию как неоимпериалистическую, гегемонистскую, заменяющую экономический контроль на политический. В этом смысле передача власти для одних заменяла революцию, в то время как для других революция была альтернативой регресса (примерами последнего стали Алжир для Франции, Вьетнам для США).

Соперничество между левыми и правыми имело последствия и для западных стран. В Европе аналогией передачи власти была линия на создание государства всеобщего благосостояния и социал-демократическая политика; в том числе и там, где существовали большие, легально действующие и хорошо организованные и финансируемые коммунистические партии (как во Франции и Италии). Появилось громадное количество литературы об участии рабочих в управлении («югославская модель») и по демократии участия (Pateman, 1970). Социализм в малых дозах стал подходящим «модификатором» либерального капитализма. Большая доля сравнительных исследований была посвящена эволюции и проблемам социального государства всеобщего благосостояния (Offe, 1984).

В сравнительных исследованиях доминировали два альтернативных варианта теорий развития: теория модернизации и теория зависимости. Теоретики модернизации представляли собой разобщенную группу специалистов по сравнительной политологии, в том числе Г. Алмонд, С. Хантингтон, Д. И. Аптер, Л. Пай, М. Винер, Л. Байндер, Э. Шилз и Т. Парсонс, и многие другие, некоторые из них сочетали исследование отдельного случая с аналитическими работами широкого плана по сравнительному изучению процессов развития. Если говорить о духовном предшественнике такого рода исследования, так это, конечно же, М. Вебер, который шел вслед за К. Марксом. К сторонникам теории зависимости следует отнести из экономистов П. Барана и А. Г.

Франка, из историков П. Андерсона и Э. Хобсбаума, из политологов Г. Китчинга, К. Лиза и Б. Андерсона.

Для большинства авторов из первой группы формула «деколонизация плюс рост, плюс демократизация» была легитимной стратегией зависимости, особенно под патронажем «опекающего» колониализма (Shils, 1962). Представители второй группы избирали стратегию гегемонии и господства. Все это означало борьбу как в теории, так и на практике. В результате ученые, использовавшие в значительной мере один и тот же материал по одним и тем же странам, могли прийти к совершенно противоположным выводам, Кения служит тому хорошим примером (ср.: Leys, 1974; Kitching 1980; Bienen, 1974).

Каким бы ни было воздействие такой политизации на сравнительную политологию, эта научная субдисциплина стала менее европоцентричной и сосредоточилась на вопросах демократизации ветрищах, вставших на путь перехода от недемократического режима к демократическому. Политологи стали верить в «созидательную» способность конституций и правительства и больше полагаться на необходимость одновременного и совместного создания политических институтов «снизу» и «сверху». Государство в развивающихся странах должно брать на себя ответственность за поддержание и стимулирование развития и, следовательно, за контроль над его последствиями (Apter, 1965). В широких рамках теории развития была явная посылка, что рано или поздно развивающийся с необходимостью воспроизведет те же основные социальные и культурные ценности и институты, что и промышленно развитые страны — особенно науку; считалось, что по мере экономического роста появится разделение труда, начнется развитие среднего класса, частных и государственных предприятий и т. д. Успешное развитие покончит с «традиционными» пережитками и «первобытностью» (Geerti 1963) и создаст предпосылки дальнейшего развития. Следовательно, по мере того как государство сможет лучше извлекать пользу, опосредовать и контролировать последствия экономического роста, оно будет создавать новые возможности в обществе в направлении стабильных преобразований.

Такие теоретические установки требовали лучшего понимания малоизвестных культур и опыта. Если первоначально институционалисты имели дело с политэкономией в связи с проблемами безработицы, финансовой политики, контроля над циклами деловой активности и т. д., то в новых условиях их внимание обратилось к западному опыту «великого перехода» от доиндустриального к индустриальному обществу и его использованию «третьим миром» (Polanyi, 1944). Исследовательский интерес переместился при этом с государства на социальные структуры, на то, как лучше вводить в оборот ценности и культурные принципы демократии, как влиять в научном направлении на процесс социализации и мотивации поведения людей, как способствовать усвоению этих принципов. В таком ключе исследовали проникновение демократических норм и политических ценностей в национализм, в эту движущую силу борьбы за независимость и автономию.

Таким образом, теории развития способствовали сравнению обществ с резко отличающимися друг от друга социальными и политическими институтами и культурным опытом. Центральные гипотезы строили на основе «современных» западных образцов политических институтов, которые образовались при переходе от теократического государства к светскому, от статичного понимания изменений в обществе к эволюционному, от органической солидарности к механической, от традиционной власти к рациональной (легальной) власти, от Gemeinschaft к Gesellschaft, а для носителей более радикальных убеждений — при переходе от докапиталистического общества к буржуазной демократии и в перспективе к социализму. Крупномасштабные различия, выявленные в ходе конкретных исследований, создали основу для сравнений, в центре которых находились социальные изменения, способные как укрепить, так и ослабить потенциал демократии. Ослабление контроля над социальной напряженностью и контроль над ней ведут к признанию главенствующей роли государства. При этом задача политики состоит в поддержании политического равновесия, стабильности и жизнеспособности. Там, где социальная напряженность не может быть смягчена и правительства не удается институционализировать, возрастает предрасположенность к росту авторитарных режимов и «преторианских переворотов» (Huntington, 1968).

Было бы неправильно сказать, что чем больше «новая сравнительная политология» уделяла внимание процессам социальных изменений, тем меньше она обращалась к конкретным политическим институтам. Но в своих попытках использовать в виде гипотез результаты изу-

чения перехода от доиндустриального общества к индустриальному на Западе она придавала столь же большое значение обществу, как и государству, где власть появляется из различных источников, далеко не все из которых обычно имеют политический характер. Подход, в основе которого лежит дихотомия «традиционное-современное», стремился выделить наиболее выпуклые ценности и нормы, которые, будучи укорененными и усвоенными, могли бы способствовать успешному переходу и к «современности», и к демократии.

Не менее важно определить ценности, которые плохо усваиваются и которым сопротивляются. У компаративистов есть целый пантеон классиков в области социальной истории, исторической социологии и антропологии — М. Вебер, Э. Дюркгейм, Ф. Теннис, Г. Зиммель, В. Парето, Г. Острогорский, Р. Михельс, Р. Редфилд, Б. Малиновский, А. Р. Радклифф-Браун, Э. Эванс-Причард, К. Леви-Стросс и др., — ставивших вопросы о связи между убеждениями и социальной практикой.

Акцент на институционализацию, интернализацию и социализацию норм — в значительной степени основан на теории научения, почерпнутой из социальной психологии, и теории ценностей, взятой из политической антропологии. Несомненное влияние оказали концепция идентичности Э. Н. Эриксона, работы Д. Макклелланда о «мотивации достижения» и теория фрустрации-агрессии Дж. Долларда (Erikson, 1968; McClelland, 1911; Dottard, 1939).

Эти концептуальные подходы помогали в поиске ответа на вопрос о том, как различные культуры и этнические группы реагируют на нововведения. Эти проблемы были рассмотрены на обширном конкретном материале: от сравнения «традиционализма» и «современности» (Eisenstadt, 1973; Rudolph, Rudolph). Делая упор скорее на качественных, нежели на количественных методах и функциональных рамках, теоретики социального изменения ориентировались на проблему «уравновешивания» норм, подходящих для демократии и развития, их закрепления в виде соответствующего поведения, усвоения адекватных ролей и ролевых связей, что в свою очередь, усиливало бы и институционализировало нормы. Недостаток «соответствия» между ними ведет к возникновению «напряженности», снятие которой — уже «политическая» проблема.

Можно сказать, что политический интерес к культуре начал проявляться с исследований национального характера до теорий политического насилия (Gut, 1971), условий политической интеграции (Geertz, 1963) и этнических конфликтов (Hogowitz 1985). Исследования по модернизации находились под сильным влиянием социологов, персонально Т. Парсонса. Систематическое сравнение обществ и систем государственной власти, особенно результатов политики, можно найти в работах С. М. Липсета, Ф. Селзника, Д. Белла, А. Корнхаузера, Ф. Конверса, Р. Дарендорфа, М. Яновица, Э. Шилза и А. Турена. Среди рассматриваемых ими вопросов были проблемы этноса, первобытного состояния и необходимости понимания «основных ценностей» общества, различных реакций политических культур на перемены в обществе (Apter, 1971).

Политическая экономия, которую институционалисты сводили к финансовым институтам, роли казначейства и центральных банков и, конечно же, проблемам производственного цикла, значению безработицы для развития демократии (Schumpeter, 1947, p. 47), повернулась в сторону «развития». Из экономистов либерального толка в сравнительной политологии особенно известны У. У. Ростоу, У. А. Льюис и А. Хиршман. Первый занимался тем, что можно назвать «веком Америки», второй — Африкой и карибскими государствами, последний — Латинской Америкой. Компаративисты, работающие в области «модернизации», разошлись с теоретиками «зависимости» на почве «альтернативной» политэкономии. Послед-11ние предложили критическое осмысление капитализма и империализма и выдвинули альтернативные рецепты построения социализма «сверху» через создание однопартийного государства, минуя этап буржуазной демократии. Такого рода вопросы лучше всего представлены в работе П. Барана 1962 г. «Политическая экономия роста», оказавшей влияние на несколько поколений приверженцев теории зависимости в Латинской Америке и внесшей существенный вклад в то, что стало отражением радикальных сравнений процессов развития, включая исследования по отдельным и нескольким странам, Ф. Кардозо, Ж. Сюре-Каналья и С. Амина, хотя эти авторы обращались также к работам Л. Альтюссера, Э. П. Томпсона, Н. Пуланзаса и многих других. Поскольку теория развития, будь то в форме исследований модернизации или теории зависимости, распространялась в период «холодной войны», то свойственная этому периоду конфликтность отразилась на методологическом: уровне сравнительного анализа в виде противостояния функционального и диалектического подходов. Первый исходил из идей равно-

весия в контексте либерального капитализма как основы демократии. Второй — из идеи конфликтов, лежащих на пути к социализму. В зависимости от теоретической ориентации определялся и смысл национализма. Одни авторы трактовали его роль в абсолютистском ключе (Aparson, 1986). Другие понимали его как средство интеграции (Apter, 1971; Coleman, 1958). Третий — как череду преторианских переворотов (Huntington, 1968). Высказывались мнения о мобилизующих свойствах национализма, о его роли в создании национального дискурса (Anderson, 1991). Он рассматривался также как трансформирующая сила, использующая партии и партийное правление как инструменты (Gellner, 1983; Hobsbaum, 1990), и как дезинтегрирующая сила (Migdal, 1988), или во всех перечисленных смыслах в соответствии с контекстами (Almond, Flanagan, Mundt, 1973).

Указанные проблемы включались в сравнительные исследования широкого плана, а также в моноисследования, детально изучавшие отдельные темы и случаи социального изменения, развития, гегемонии, власти. Сочетание разных типов исследования привело к появлению так называемой политической этнографии, в рамках которой проводится сравнение внутри и между странами «третьего мира», между странами с однопартийной системой, между авторитарными режимами изучаются проблемы стабильного демократического правления, связанные с усилением социального расслоения. Фактически были изучены все стороны социальной жизни с точки зрения их значения для политики, включая образование, элиты, гражданскую культуру и социализацию в разных гражданских сообществах (Almond, Coleman, 1960; Coleman, 1965; Almond, Verba, 1963).

Внимание ко всем сторонам жизни общества характерно для идеологии, в особенности националистической, которая вырабатывала эти подходы в противовес радикализму или в соединении с ним. Национализм стал основой для изучения легитимности, мобилизации через политические партии, массовых движений, популизма и лидерства, особенно их связи (авторитаризмом и отказом от демократии (Jonesku, Gellner, 1969; Lint, Stepan, 1978; O' Donnell, 1973).

<http://mgimofp.narod.ru/307.htm>

Основні поняття і категорії

- авторитаризм;
- більшість;
- диктатор;
- диктатура;
- комунікація політична;
- порівняльна політологія;
- расизм;
- революція;
- свобода;
- свобода особи;
- свободи політичні;
- тоталітаризм.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* — влада, вплив) — політ. концепція і політична практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної більшості влади в руках однієї особи чи групи осіб, а також його виправдання: політ. режим, встановлений або нав'язаний такою формою влади, що занижує або виключає роль представницьких ін-тів влади. У політології поняття А. розглядається як явище, протилежне демократії. А. як методу управління притаманні: рекрутування політ. еліти шляхом кооптації, призначення згори; скасування або значне обмеження, звуження політ. прав і свобод громадян; обмеження діяльності політ. партій та інших сусп. угруповань; народ не визнається як гол. джерело і суверен влади; дії держ. ін-тів суворо регламентуються, можливості опозиції зведені до мінімуму, не виключені політ. реп-

ресії і не реалізується дем. принцип поділу влади. За А. відбувається формалізація і вихолощення справжнього організаційного і регулятивного сенсу політ. процедур та ін-тів, що пов'язують д-ву і суспільство. А. всіляко сприяє пасивності мас, їхній відстороненості від політ. процесів. Головною опорою авторитарних режимів є домінуючі вертикальні силові структури влади — армія, каральні органи. Основа стилю діяльності — безапелційно-командний метод керівництва; розпорядження, накази, директиви з вимогою їх безумовного виконання. Основний засіб подолання кризових ситуацій — сваволя і репресії. Засади і ступені А. можуть бути різними: від раціональних, виправданих ситуацією (стан війни, сусп. криза) до ірраціональних, коли А. набуває крайньої форми відкритості. Слід розрізнити А. і тоталітаризм. На відміну від останнього, авторитарним формам влади властиві певні елементи демократизму, зокрема автономія особистості і суспільства в неполіт. сферах. Пом'якшеними варіантами Д. є олігарх, конституц. форма влади, за яких формально допускаються поділ влади, багатопартійність, існування профспілок та інших сусп. організацій за умови їхньої підконтрольності, обмежені вибори парламенту при домінуванні виконавчої влади і зрощуванні правлячої партії з держпаратом, відмова від тотального контролю над суспільством і обмежене вторгнення в позаполітичні сфери, переважання харизматичних традицій.

Авторитарні режими вважаються природними або виправданими в умовах зламу старих соціальних структур у процесі переходу від традиц. стану суспільства доіндустріального рівня. У подальшому передбачається і почасти досягається переважання ліберальних елементів істеблішменту і поступове формування громадян. суспільства. (Друкується за: *V.V. Madisson*. Політичний енциклопедичний словник.)

Більшість — кількісне переважання прихильників якоїсь ідеї чи рішення над їхніми противниками, а також сукупність вищезгаданих прихильників. Вважається найпершою засадою дем. способу прийняття спільних рішень, головною й необхідною умовою обрання кандидата на виборну посаду. Розрізняють Б. відносну хоча б на один голос більшу від суперника, чи альтернативні пропозиції, абсолютну, коли на користь якогось рішення віддали свої голоси 50 відсотків голосуючих плюс ще хоча б один, і кваліфіковану (її іноді називають конституційною) — вона може дорівнювати двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто приймає рішення чи здійснює обрання.

Політична боротьба в суспільстві точиться переважно довкола завоювання Б. (у парламенті або ж серед населення). Однак у сучас. політ. науці і практиці зростає усвідомлення того, що Б. не завжди є ознакою істини і справедливості; що рішення Б. часто залежать від емоцій і настроїв, незавжди бувають кваліфікованими і відповідальними; що, зрештою, гніт більшості нічим не кращий, ніж гніт одного тирана, а справжня демократія передбачає поважання прав меншості. (Друкується за: *С. Г. Рябов*. Політичний енциклопедичний словник.)

Диктатор (від лат. *dictator* — повторювати, диктувати, наказувати) — володар, правитель, що одноосібно управляє державою і має необмежену владу. Д. як найвища посадова особа з необмеженою владою вперше з'являється в Рим. республіці. Призначався консулами за погодженням із сенатом на час найбільшої небезпеки для д-ви, але не довше ніж на 6 місяців. Після виконання свого завдання, ліквідації небезпеки або по закінченні 6-місячного строку Д. складав свої повноваження.

Спочатку посаду Д. обіймав лише патрицій, у 356 р. до н. е. ним уперше став плебей. Владу Д. подібного типу востаннє зафіксовано в 220 р. до н. е. Згодом Д. почали призначати з порушенням респ. законів, їхня влада набула монархічного характеру. Так, у 82 р. до н. е. Корнелія Сулла був призначений Д. на невизначений строк (*dictator perpetuus*). Після смерті Гая Юлія Цезаря законом Марка Антонія, 44 р. до н. е. посаду Д. ліквідовано.

Розрізняють два класичні типи Д.: 1) надзвичайний і повноважний Д., який мав найвищу владу, необмежені законод., виконував судові повноваження., командував військом. На час його правління діяльність інших посадових осіб або скасовувалася, або ж різко обмежувалася; 2) Д., наділений найвищою владою цільового характеру, передусім для вирішення короткострокових завдань — виконання релігійного обряду, проведення урочистостей, скликання парт. зборів тощо. Із зникненням Д. класич. зразка цим терміном найчастіше визначають правителя, в руках якого зосереджена влада, не обмежена правом, іншими інститутами, яким ігнорує правові й моральні норми, а в своїх діях спирається на силу із застосуванням насильства і репресій (20 ст. — це А. Гітлер, І. Муссоліні, І. Сталін та деякі ін.)

У процесі укр. державотворення 1417—1920 рр. були випадки надання керівникам окремих укр. держ. утворень повноважень Д. Так, ознаки військового диктатора мала влада гетьмана П. П. Скоропадського в Українській державі 1918 р. У травні 1919 р. Пегрушевича було оголошено Д. Західної області Української Народної Республіки. (Друкується за: Є. О. Харитонов. В. П. Горбатенко. Політичний енциклопедичний словник.)

Диктатура (від лат. *dictature*) — нічим не обмежена влада особи, класу чи інших соціальних груп у д-ві, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політ. режим; тимчасовий авторитарний режим (у класичному давньоримському розумінні), який вводиться на строк дії надзвичайних обставин для прийняття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану. Отже, в сучас. період (на відміну від античності) поняття «диктатура» найчастіше ототожнюється і недемократичними (або антидем. формами політ. режиму. У марксизмі це поняття, зокрема, застосовують для характеристики соціальної сутності держ. влади як механізму панування певних соціальних класів (напр. «диктатура рабовласників», «диктатура феодалів», «диктатура буржуазії», «диктатура пролетаріату»). Якщо ж виходити із класичного розуміння Д., вона є політ. режимом, котрий характеризується тим, що тимчасово в діяльності органів політ. влади переважають методи командування, відвертого диктату; з процесу прийняття та реалізації політ. рішень повністю або в основному виключається застосування методів пошуку компромісу, взаємного погодження (в ході обговорення) різних позицій; органи політ. влади мають дискредитаційні повноваження, тобто право, виходячи з власного розуміння політ. доцільності, діяти на свій розсуд, у т. ч. з порушенням норм закону; викон. органи наділені широкими законодав. повноваженнями; обмежена або повністю відсутня сфера застосування принципу гласності у діяльності органів політ. влади; обмежені громадян., політ., особисті права і свободи, а також юрид. гарантії їх забезпечення. Однак, як засвідчує політ. практика, Д., раз виникнувши у вигляді насильства (навіть невимусовного заходу), починає жити самостійно, розвиваючись за власними законами, породжувати нові хвилі насильства. Як наслідок, суспільство стає на хибний шлях всеосяжного насильства, що супроводжується новими поясненнями новоявлених диктаторів, терором, громадян., війнами, етн. конфліктами, а іноді — геноцидом.

У чистому вигляді Д. в сучас. світі трапляється рідко. Зх. демократія наприкінці 20 ст. майже остаточно витиснула її з політ. ідеології її політ. практики. Що ж до сучасної України, то менталітет її народу не є поживним ґрунтом для Д. Політ. життя в Україні поступово набуває ознак цивілізованого політ. плюралізму, інститується в напрямі до громадян. суспільства що об'єктивно перешкоджає Д. як панування однієї особи чи групи осіб, як насильницького засобу здійснення влади. (Друкується за: *В. М'якушик*. *О. М. Черниш*. Політичний енциклопедичний словник.)

Комунікація політична (від лат. *comunicatio* — повідомлення, передача, бесіда, розмова) — процес передачі, обміну політ. інформацією, який структурує політ. діяльність і надає їй нового значення, формує громад. думку і політ. соціалізацію громадян з урахуванням їхніх по-

треб та інтересів. Вважають, що вивчення К. п. започатковано за часів Платона. Однак у сучас. її розумінні першим звернення до проблеми К. п. є дослідження пропаганди в період Першої світової війни. Фундаментальні ж роботи в ній галузі, так само як і термін «комунікація політична», з'явилися в кінці 40-х — на поч. 50-х рр. Як самостійний напрямок дослідження К. п. зумовлена демократизація політ. процесів у світі, розвитком кібернет. теорії, виникненням і зростанням ролі нових комунікац. систем і технологій.

Засновниками загальної теорії К. п. були представники двох амер. наукових шкіл: прихильники кібернетичного напрямку в аналізі соціальних систем (К. Дейч та ін.) і представники структурно-функціонального підходу до вивчення політики (Г. Алмонд, Дж. Коулмен та ін.). Одним із осн. засобів першого є контентаналіз, а другий розглядає К. п. як одну з гол. функцій політ. систем. У подальшому ці ідеї було розвинуто і доповнено в працях Ж. Дюрана, Ж.-М. Коттре, Ю. Мак-куела, М. Шарло, Р.-Ж. Шварценберга та ін. Багато уваги приділяється дослідженню форм і об'єктів К. п., аналізу засобів передачі повідомлень, їх змісту, а також впливу повідомлень на їх адресатів. Р.-Ж. Шварценберг визначає К. п. як «процес передачі політичної інформації, за посередництвом якого інформація циркулює між різними елементами політичної системи, а також між політичною і соціальною системою». Безперервний процес обміну інформацією здійснюється як між індивідами, так і між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, з метою досягнення згоди. В англійських довідниках К. п. визначається як передача змісту, значущого для функціонування політ. системи. У ширшому контексті К. Дейч висловлював думку, що К. п. могла б стати осередком усієї політології. Виокремлюють такі способи К. п.: через засоби масової інформації та сусп.-політ. організації, неофіц. контакти, особливі комунікативні ситуації або дії, напр. голосування та ін., К. п., як і будь-яку іншу комунікацію, можна зображати за такою схемою: комунікатор — повідомлення — певний канал або засіб передачі — реципієнт (отримувач).

В основу канонічної моделі процесу К. п. покладено відому дослідникам парадигму Г. Лассвелла, згідно з якою комунікація розглядається як структура, відповідна до відповіді на питання: хто повідомляє — про що — як, яким каналом — кому — з якою метою — з яким ефектом? У К. п., як правило, задіяні слово (писане або проголошене), певний знак, символ, символічні акти, за допомогою яких може передаватися зміст.

У системі політико-комунікаційних процесів можна виділити електоральну комунікацію, яка, подібно до К. п., пов'язана в сюжетно-тематичному, сюжетно-тематичному і просторовому аспекті з виборами, плебісцитом, референдумом тощо. У глобальному плані базовою тут залишається ситуація діалогу тих, хто управляє, з тими, ким управляють. Саме акт голосування розглядається насамперед як відповідь тих, ким управляють, на комунікативні дії тих, хто управляє. Одним із сучас. факторів, які впливають на процес електоральної комунікації, є технологія електорального маркетингу.

Розширення уявлень про К. п., знання її законів може сприяти (і сприяє) створенню відповідної політ. культури громадян і управлінських еліт, демократизації сусп. відносин. (Друкується за: Ю. В. Грхін. Політичний енциклопедичний словник.)

Порівняльна політологія — галузь політ. науки, в основі якої лежить вияв подібностей або відмінностей політ. інститутів, процесів і явищ з метою їх кількісної і якісної характеристики, класифікації, впорядкування та практичного використання в іншому соціополіт. середовищі. Істор. апробованість і виправданість порівн. підходу (методу) і в самостійному варіанті його застосування при дослідженні природи політичного і в комбінації з іншими методами (соціологічним, емпіричним, культурологічним, структурно-функціональним, нормативно-вартісним, інституційним, антропологічним, психологічним, історичним і т. п.) дозволяє констатувати перетворення специфічної галузі знань —

П. п. (згідно з альтернат. поглядами — порівняльної політ. культурології) у продуктивний гносеол. Інструмент виявлення сутності політики.

У гомогенному культурно-цивілізац. просторі застосування методу порівняння політ. утворень не викликає принципових труднощів. Підвищенню його наук. можливостей сприяє, як правило, використання загальноновживаної і розвинутої мови опису політ. культури. Прикладом можуть бути авторитетні франко-амер. компаративістські дослідження А. де Гоквіля, які до середини 20 ст. визначали спрямованість і якісний рівень порівн. аналізів амер. і європ. дослідників. Додатковий простір для політол. порівнянь д-в (деспотій) Сходу між собою відкривала Марксова концепція «азіатського способу виробництва» і суперечки навколо неї (К. Вітгофель, Ф. Текей). Подальший прогрес теорії П. п. визначався усвідомленням політ. культури як індивідуально-особистісного славлення до явищ політ. життя, стилю поведінки суб'єкта політ. влади. Критерії порівняння доповнювались напрацюваннями політ. соціалізації та освіти, політ. філософії та екон. теорії, політ. психології та етики, політ. географії та геополітики, демографії та політ. екології, політ. кібернетики і навіть політ. астрології. Гетерогенне соціальне середовище (розвиток якого лише враховує європ. цінності і традиції, проте не абсолютизує їх) стимулює пошук відповідних критеріїв та алгоритмів порівняння, дозволяє істотно доповнити перелік можливих сценаріїв політ. еволюції людства, перейти від доктрини політ. плюралізму (яка є фундаментом більшості політ. ідеологій ліберально-дем. спрямування) до теорії плюралізму цивілізаційного.

Порівняльне вивчення й засвоєння політ. культур у контексті становлення цивілізаційної гетерогенності розуміється як поступове поширення досконало розроблених та апробованих науково-теор. досягнень Заходу на «традиційні» суспільства Сходу. Це стосується як запозичення готових політ. форм, так і використання досить жорстких зх. політ. технологій у сх. політ. середовищі, що зовсім не означає європеїзації країн даного регіону. Теор. обґрунтуванням такого процесу залишаються відомі праці Г. Алмонда і С. Верби, їх послідовників — М. Каазе (1983), П. Шарана (1984), які оновили методологію визначення критеріїв політ. порівнянь. Можливим варіантом розвитку П. п. може стати зустрічний рух: від зафіксованих культурно-цивілізац. відмінностей (західно-християнської, арабо-ісламської, індо-буддистської, китайсько-конфуціанської і русько-православної цивілізації) до виділення інваріантів політ. структур, поведінки і менталітету, які не обов'язково збігаються із спрощеними до універсального значення «загальнолюдськими» цінностями в політиці (К. Сітарам, Р. Когделл). Після вицнення інваріантів об'єктом аналізу П. п. стануть елементи національно-політ. специфіки, які можуть виявитися плідним вихідним матеріалом для практично-політичної і теоретико-політол. творчості. При цьому важливо не замикатись у межах поширеної і збідненої диференціації суспільно-політ. організмів на «традиційні» і «сучасні», оскільки традиційне може виявитися цілком сучасним, а сучасне може бути описане традицією політ. інновацій. Проте в будь-якому випадку західно-східний політол. компаративізм здатний каталізувати процес взаємозбагачення і синтезу різних політ. культур, удосконалення мови політ. спілкування, практичного розв'язання актуальних і потенційних політ. конфліктів. (Друкується за: А. М. Ушков, Г. Ф. Постригань. Політичний енциклопедичний словник.)

Расизм (франц. гасе, від італ. *gazza* — природа) — сукупність антинаукових концепцій, основу яких становлять положення про фізичну і псих. нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на «вищі» й «нижчі» раси, з яких перші нібито покликані до панування, а другі приречені бути об'єктом експлуатації; політика, що ґрунтується на расист. теоріях. Перші расистські теорії з'явилися у серед. XIX ст. Їх осн. зміст полягає в таких постулатах: не що інше як

раси (основні з них — європеїдна, монголоїдна і негроїдна), що становлять однорідні групи людей, об'єднаних спільними спадковими та біол. особливостями, є осн. суб'єктами історії; поведінка й характер людини в суспільстві визначаються спадковими факторами; генетичні та біол. особливості визначають рівень творчих здібностей представників різних рас; змішування рас недопустиме, оскільки воно призведе до падіння цивілізації. Найповнішого розвитку расистські погляди набули в працях Ж. Гобіно і Х. Чемберлена. За своєю теор. сутністю Р. близький до соціального дарвінізму, мальтузіанства, евеніки та інших теорій, які обґрунтовують колоніалізм і расову експлуатацію. У XVI—XVIII ст. Р. слугував збагаченню колонізаторів, у т. ч. за рахунок знищення індіанців Америки, африканців, мільйонів представників народів Пд. Азії, Австралії та Океанії. У роки гітлер. диктатури в Німеччині Р. став офіц. ідеологією, використовувався для виправдання агресивних воєн, масового знищення людей. Під час окупації фанатичний расист Еріх Кох, якого звали «коричневим царем України», неодноразово заявляв про свою дилу ненависть до українців, закликав до їх знищення та до цілковитого заселення їхніх земель німцями. Перед відступом з України німці хвалилися тим, що закатували 5264 тис. чол. мирного населення, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн молоді. Сучас. біол. наука довела, що расові відмінності належать до другорядних ознак і не можуть слугувати основою ієрархізації людей. До того ж Р. спростовується не тільки теоретично, а й практично економічними, соціальними й культурними досягненнями багатьох азіат., латиноамер. та афр. країн, що стали на шлях самостійного розвитку.

З поразкою фашизму, розпадом колоніальних імперій Р. став явищем, яке засуджується міжнар. співтовариством. Загальна декларація прав людини (1948) та ряд інших документів ООН визначають Р. як явище, що порушує фундаментальні права людини, проголошують неприпустимим створення будь-яких привілеїв на основі расових ознак, етн. походження, зобов'язують д-ви — членів ООН сприяти ліквідації Р. в усіх його проявах. Однак, незважаючи на зазначені документи й засудження Р. на всіх рівнях, у світі досі існують серйозні проблеми у сфері міжнац., міжетнічних відносин, зокрема в ставленні до робітників-мігрантів із країн Африки, Азії, Сх. Європи. Відтак остаточне подолання Р. в усіх його проявах — одне з невідкладних завдань світового співтовариства. (Друкується за: *І. С. Дзюбка*. Політичний енциклопедичний словник.)

Революція (від лат. *revolutio* — поворот, переворот) — корінні, глибокі якісні зміни в розвитку певних явищ природи, суспільства, засобів виробництва, різних галузей знань. Р. виникають і здійснюються як результат накопичення суперечностей у процесі еволюції, розвитку, що розв'язуються переворотом, стрибком, різкими змінами. Р. розрізняються насамперед за типом соціальної або іншої матерії, яка змінюється в результаті Р., а також за її рушійними силами, цілями і завданнями. Р. — у свідомості, культурі, мистецтві, світогляді, сусп. житті людей є найбільшзначними. Соціальні і політ. Р., що виникають як наслідок зростання суперечностей в сусп. житті на певному етапі його розвитку, — це найгостріші форми боротьби між новим, що народжується, і віджилими, старими формами сусп. відносин. Історія засвідчує, що більшість Р. здійснюється як політ. і соціальні водночас. Соціально-політ. революції розрізняються за своїм розмахом, характером, рушійними силами, цілями і завданнями. Можна виокремити такі типи соціальних і політ. революцій: антиімперіалістичні (нац.-визв., антиколоніальні), буржуазні, буржуазно-демократичні, народні, народно-демократичні, соціалістичні. У 19 ст. К. Маркс і Ф. Енгельс висунули ідею перманентної (безперервної) Р. засновану на тому, що пролетаріат після перемоги бурж. або бурж.-дем. Р. здійснить під керівництвом комуніст. партії перехід до соціалізму, поступово усуваючи від влади одну фракцію буржуазії за іншою, поки вся повнота політ. і екон. влади не перейде до його рук. Особливе місце в ряду соціаль-

них революцій посідають політ. Р., в результаті яких змінюється тип влади без змін соціально-економічних основ суспільства, при цьому здійснюється усунення від влади однієї фракції правлячого класу іншою, прогресивнішою його фракцією. Політична Р. це сусп. рух і переворот, мета яких — повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політ. влади і здійснення докорінних змін політ. життя суспільства. Гол. питанням такої революції є питання про політ. Держ. владу, про те, яким соціальним спільнотам вона належить і кому з них вона належатиме. Усі політ. Р. у процесі їх підготовки та здійснення ставлять за мету утвердження дем. влади, влади народу. Проте, як свідчить історія, політ. Р. нерідко відкривають шлях недемократичному режимові. Взагалі малоімовірно, щоб насильницька Р. породила досконалішу демократію. Однак встановлення тоталітарних, авторитарних, теократичних режимів не означає, що Р. не несуть у собі соціально-екон. прогресу. Але при цьому перехід до істинно дем. владування відбувається саме за мирних умов, тобто шляхом реформ. (Друкується за: *Білоус В. С.* Політичний енциклопедичний словник.)

Свобода — онтологічна умова людського існування, першооснова соціального і політ. буття особи. Сутність людини коріниться саме в С., без якої взагалі неможливе існування суспільства і людини. Як іманентна сутність людини вона є її високою духовною метою і необхідною умовою здоров'я нації. С. — універсальний фактор соціального, політ., екон., духовного прогресу суспільства. Водночас вона завжди індивід, і конкретна, залежить від суб'єкта. С. має значення не тільки з правового погляду, а й як принцип самовизначення особи.

В історії сусп.-політ. думки уявлення про С. постійно змінювалися. Ще в ант. культурі вона розглядалася як проблема діяльнісного самовідчуття індивіда, його людської екзистенції. Перикл, говорячи про С., мав на увазі свободу особистої дії, яка в умовах даної цивілізації була надзвичайно обмеженою. Для Платона С. — це радше діяльність «чистої думки». Умови, в яких розвивалася Римська імперія, знаходять відображення у свободі спільної дії. Для Спінози С. — це свобода від рабської іалежності людини, від зовн. обставин, які сковують безпосередність самого життя. Для Гегеля С. — це прагнення бути і бути насправді лише самим собою. Для П. Гольбаха мірилом С. є благо суспільства в цілому. Для Маркса С. — мета істор. розвитку. Загалом за всю історію розвитку суспільно-політ. вчень не було більш дискусійної теми, аніж сутнісне розуміння С. Для всієї зх. філософи С. є нервом, що виявляє різноманітну палітру причетності до найзłożоденніших питань сучасності. Найактуальнішою в доробку зх. філософів і політологів є аксіологічна характеристика С, тобто розуміння її як реальної і самодостатньої цінності. Розуміння С. як соціальної архетипу зорієнтоване на досягнення її не тільки як процесу усвідомлення необхідності, адаптації до неї, але і як активної діялісно-го процесу подолання необхідності. Тільки в умовах внутр. С. можливо реалізувати проблемність буття людини та її дійсну сутність. Умовою внутр. С. на думку М. Бердяєва, є її зв'язок з універсальним ладом світової гармонії. У доробку В. Вер-надського поняття людської С. пов'язується зі свободою думки і віри, які становлять субстанціональний зміст ноосфери. Згідно з Струве вона є умовою, метою і засобом культури. Н. Бообі запровадив дві інтерпретації С. Перша означає право людини не бути зобов'язаною здійснювати певну дію. Це передбачає резервована-ний за індивідом простір, який не може бути зайнятий ні іншими суб'єктами, ні л-вою («заперечення свободи»). Друга інтерпретація означає обов'язок людей підкорятися тільки законам, у розробці яких вони самі беруть участь («позитивна свобода»).

Філософія пріоритету людської С., її самостійності набула значного розвитку в ліберальній соціально-філос. думці. Забезпеченню С. з погляду політ. розвитку повинна слугувати система протизаг різних гілок влади. Базовими цінностями ліберальної філософії

є повага до внутр. цінності людини як такої, невід'ємність С. від моральної відповідальності й людської солідарності, форм своєї актуалізації. Завдяки С. здійснюється відродження й поновлення людського існування і культури як таких, тому С. становить буттєву основу вселюдського (всезагального), г. необхідною умовою буття людини, формою її самовизначення і самопізнання. (Друкується за: В. Г. Воронкова. Політичний енциклопедичний словник.)

Свобода особи одна з істотних ознак людського буття, що становить необхідну умову існування суспільства. виявляє вищу духовну суть людини і цінність її життя, форму її життєдіяльності. Забезпечення С. о., тобто стану, адекватного природі людини, її буттєво-екзистенційного смислу — покликання держ. влади в будь-якому суспільстві. З іншого боку, С. о. є засобом самокорекції особою власного розвитку.

Концептуальне осмислення С. о. сягає своїм корінням часів Відродження і Просвітництва, які підняли на щит індивіда, розвиток його духовного світу, ціннісну систему закономірностей руху культурної свідомості. Уявлення про С. о. неодноразово змінювалися, наповнювалися субстанціональним змістом і давно стали предметом спец. аналізу філос. і політол. досліджень зарубіжних і вітчизн. вчених. Так, визначаючи самоцінність людини, Дж. Локк твердив, що згідно із законами природи всі люди рівні й незалежні, ніхто не може позбавити іншого життя, здоров'я, свободи і майна. Саме Дж. Локком були розвинуті «природні права людини»; життя, свобода і незалежність. На думку Дж. Ст. Мілля, цінність д-ви визначається цінністю її громадян. У доробку Д. Дьюї специфіка С. о. розглядається через соціальну значущість людською «Я», незалежності особи, репрезентується у формулі: «спільний досвід є найвище благо самореалізації людини». Для Ф. Хайєка С. о. є основоположною і найвищою цінністю, а закони та інститути культивують індивідуальність, творчу сутність особи. Запорукою С. о. в такому контексті є визнання й дотримання законів, зміст яких відповідає природному стану індивіда. В Росії та в Україні поняття «свобода особи» розвивали П. Струве, Б. Чи-черін, М. Туган-Варановський, І. Франко та ін.

У політичній думці 20 ст. розробка проблематики С. о. не втрачає свою актуальності, а, навпаки, виявляє різноманітну палітру причетності до найзлюбоденніших питань сучасності, зокрема до кризових явищ. Згідно з таким підходом д-ва повинна створювати соціокультурні відносини, які б відкривали простір для реалізації здібностей людини, долати відчужені форми діяльності, сприяти формуванню духовного процесу життя людини взагалі. У такому розумінні С. о. — це внутрішня свобода, за якої людина виявляє занепокоєність власною долею як фундаментальним виміром людського буття. С. о. як особливого роду цінність з її буттєво-екзистенціальним смислом пов'язана з якісним змістом особистості, вона розкриває волю індивіда до самореалізації, духовного виявлення світу, самодіяльності особи, яка прагне злитися, ототожнитися із творчими основами буття. Головне в С. о. — визнання за людиною її унікальності, неповторності, самоцінності. Саме тому в самореалізації особистості та в її самодіяльності — ключ до розв'язання всіх проблем людства. С. о. як сукупність внутр. станів індивіда пов'язана із самоосмисленням свого соціального стану, усвідомленням сенсу свого життя, особистої відповідальності за свою долю і долю всієї цивілізації, визнанням абсолютної суверенності «Я», особистих поглядів, нахилів. Останнє означає, що кожна людина повинна реалізувати свої творчі здібності, знайти духовно-теор. підґрунтя, на основі якого може відбутися очищення чуттєвості від сурогатів цивілізації і «репресивної культури»; розкриття світоглядних смислів нової духовності та світосприймання. Вияв духовної діяльності людини пов'язаний з визволенням індивіда від різного роду перепон і умовностей, які уковують його посвяченню діяльності, від оков зовн. пригнічення, усіх форм екон., політ. і духовного рабства.

С. о. в сучасних умовах є мірилом того, яке місце людина посідає в світі, універсальним виміром людського способу буття, засобом реалізації внутрішнього сві-

ту людини з її спеціф. підходами до понять добра, честі, совісті, справедливості, милосердя, гідності, творчості. (Друкується за: Воронкова В. Г. Політичний енциклопедичний словник.)

Свободи політичні — різновид соціальних свобод, що означає здатність і можливість особи і суспільства діяти відповідно до своїх інтересів і цілей. С. п. передбачають визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які становлять продукт культурно-істор. екзистенції (сусп. моралі, політики, права), умову самоствердження індивіда в політ. житті, ступінь відображення духовного стану цивілізації, сумарний вираз загальної атмосфери сучас. політ. ситуації. До таких свобод належать: свобода совісті, слова, думки, переконань, проголошення думок; свобода мирних зборів, асоціацій; свобода отримання Інформації, участі в рухах, мітингах, демонстраціях; свобода вільних виборів наявних інститутів влади. С. п. справляють істотний вплив на все буття людини, відбивають поведінку індивіда, самоосмислення ним політ. досвіду і власного стану. Найповніше С. п. сформульовані у Загальній декларації прав людини. Концептуальною основою С. п. г. чакріплена в цьому документі формула: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». Із усіх політичних мотивів проблема С. п. — першочергова умова для існування цивілізованого суспільства. С. п. є передумовою «прояснення» політ. характеру дійсності. В умовах становлення стабільної правової д-ви і громадян, відкритого суспільства вони повинні забезпечити демократизацію суспільства, суспільно-політ. життя. Однак властиві д-ві порядки і організація тією чи іншою мірою обмежують особисту свободу. Абсолютних С. п., як і будь-яких інших соціальних свобод, не може бути. С. п. починаються з того часу, коли набувшої чинності прийняті в д-ві закони, коли людина самошлях шляхи індивіда, вибору як суб'єкт політ. дії. Мається на увазі самовизначення особи стосовно д-ви і влади, її законів, що зумовлюють раціоналізм політ. життя, забезпечують громад. правопорядок. Таким чином, С. п. з погляду політології спрямовані: на визначення субординації людини, її свободи в д-ві; на характеристику людини як суб'єкта політ. життя, з'ясування того, як відбувається політ. соціалізація індивіда, які існують резерви для становлення нового типу політ. свідомості; на визначення політ. поведінки особи, способів і напрямів її дії в системі владних відносин у сфері політ. життя.

У дем. суспільстві влада в жодному разі не повинна посягати на свободу слова, совісті, право укладати договори, підтримувати життєдіяльність дем. інститутів у напрямі до відкритого суспільства. С. п. необхідні для пошуку форм і засобів стимулювання політ. активності народу, здійснення глибоких державотворчих процесів, сприяння духовному оновленню суспільства. Широке залучення громадян до політ. процесу, децентралізація і контроль над прийняттям найважливіших рішень поліпшують перспективу досягнення дійсної свободи. Проблема взаємної особи і д-ви розв'язується в дем. суспільстві на основі положення про право як реалізацію природного прагнення людини захистити С. п. як основу людського самовизначення онтологічних процесів буття.

Проголошені зх. демократіями С. п. залишаються ще формальними для переважної частини народу через відсутність достатньої соціальної і політ. рівності. Основна мета прогресивних політ. режимів — перетворення С. п. із формальних на реальні. Відтак важливим політ. важелем демократизації укр. суспільства є забезпечення С. п. як осн. інституту громадян, суспільства, атрибуту дем. устрою, що дає змогу людині бути активним співучасником політ. процесу. (Друкується за: В. Г. Воронкова. Політичний енциклопедичний словник.)

Тоталітаризм (від пізньюлат. *totalitas* — повнота, цільність і *totalis* — увесь, мовний, цілий) — напрям політичної думки, що виправдовує необмежену статизацію (одержавлення) сусп. життя (термін «тоталітаризм» як засіб обґрунтування політ. практики італ. фа-

шизму був запропонований Дж. Джентілс); парадигматичний концепт англо-амер. політології 50—60-х рр., який застосовується для характеристики ролі і особливостей фашистського, націонал-соціалістичного, комуністичного режимів (Х. Арндт, К. Фрідріх, З. Бжезінський та ін.): форма держ. устрою, що відзначається повним (тотальним) контролем д-ви над усіма сферами суспільства: суспільнополіт. лад статизованих ідеократ. індустр. доби.

Об'єктивні передумови виникнення Т.: особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму, що поєднувала промеси швидкого руйнування структур традиц. суспільства з формуванням підвалин масової сусп. організації; статизація сусп. життя в міру розвитку державно-монополіст. капіталу, посилення соціальних функцій д-ви; створення системи масових комунікацій і засобів масової інформації, здатних формувати сусп. свідомість за умоглядними проектами радикального перевлаштування соціуму. Суб'єктивні передумови Т. — масові соціальні фрустрації, які виникали внаслідок порушення традиц. цінностей, вимушеної самотності, соціальною відчуження. Важливим чинником генезису деяких форм Т. стали мотиви відродження величі нації або нац. реваншу (реакція на військову поразку, позбавлення національно-держ. ідентичності тощо). Ідейним джерелом Т. виступали соціальні та нац. утопії поч. 20 ст, що містили раціоналістичне обґрунтування позитивно сформульованих цілей майбутнього сусп. розвитку. Політ. провідники Т. — масові вождистські партії, які виникли у першій чверті 20 ст. і прагнули до монополізації держ. влади, претендуючи водночас на творення «нового світу» або «нового порядку» згідно із запропонованими ними соціальними або нац. символами віри. Соціальну базу Т. становили маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення, які були найсприйнятливішими до пропаганди адаптованих тоталітаристських доктрин. Прихід до влади тоталітарно орієнтованих партій та їх кадрове злиття з держ. апаратом вивели Т. із галузі політ. уявлень у галузь політ. реалій. Утворення партійно-держ. монополії влади, ліквідація дем. прав і свобод в ім'я нової соціальної або нац. спільноти, панування офіц. ідеології, усунення будь-якої опозиції режимові, масовий безособовий терор населення і терористична ротація кадрів усередині верхівки тоталітаріату, милітаризація сусп. життя, пропаганда необхідності безперервної боротьби із справжніми або уявними ворогами, агресивна зовн. політика, насадження культу вождя — політ. ознаки та знищення громадян, суспільства й автономізація соціуму на користь визначальної та контролюючої ролі партії д-ви зробили можливим для Т. відіграти інтегративну сусп. роль, тобто здійснити перевлаштування соціуму у формах, які б генетично відповідали потребам абсолютизації партійно-держ. монополії влади. На цьому етапі первісна розбіжність доктринальних уявлень тоталітарно орієнтованих політ. сил в окремих країнах набула фактичної суспільно-політ. виразності, що дало підстави для типологічної характеристики окремих різновидів Т. До таких різновидів належать: комуніст, тоталітаризм — штучна форма соціальної інтеграції, заснована на приматі класового підходу, ліквідації приватної власності та соціальної структури природно-істор. суспільства, фактичному знищенні автономії особистості; фашизм, який у первісному варіанті італ. ідеократії тяжів переважно до відродження нац. духовних засад, забезпечення колективної (корпоративної) ідентичності на культурному та етнічному ґрунті під патронажем сильної держ. організації; націонал-соціалізм — синтезований тип ідеократії на базі органічного зіставлення категорій соціалізму і націоналізму; уособлював політ. і сусп. повноту функціональних можливостей тоталітарного держ. устрою.

Політ. досвід ХХ ст. доводить, що Т. є глухим кутком еволюційної спіралі світового розвитку. Розпад комуніст, системи на межі 80—90-х рр. і політ. крах останніх на європ. континенті тоталітарних утворень стали історичним і логічним завершенням тоталітарного експерименту над суспільством і людською природою. (Друкується за: В. О. Кутаєв. Політичний енциклопедичний словник.)

Питання до дискусії

1. Чому політична свобода є об'єктом політичного аналізу?
2. Що є серцевиною комунікативної дії?
3. Як змінювався предмет компаративної політології?
4. Які спільні і особливі риси мають компаративний і комунікативний методи досліджень в політиці?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт

1. Політична свобода як об'єкт політичного аналізу.
2. Сутність компаративного методу дослідження політичних процесів.
3. Політична комунікація як об'єкт наднового дослідження Ю. Хабермаса.
4. Теоретико-методологічні засади тоталітаризму в політичній концепції Х. Арндт.
5. Арндт про людину як об'єкт та суб'єкт політичного процесу.
6. Ю. Хабермас про поняття «комунікативного розуму».
7. Методологія компаративістської політичної науки за Д. Аптером.
8. Інструментарій комунікативної політології за Ю. Хабермасом.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть структурно-логічну схему обґрунтування політичного ідеалу Х. Арндт.
2. Випишіть і дайте своє обґрунтування методів у порівняльній політології Д. Аптера.
3. Опишіть теоретико-методологічні засади комунікативної політології Ю. Хабермаса.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика компаративної політології Д. Аптера.
2. Загальна характеристика комунікативної політології Ю. Хабермаса.
3. Обґрунтування тоталітаризму Х. Арндт.

Питання до іспиту

1. Сутність вчення Д. Аптера про політичну компаративістику.
2. Теоретико-методологічні засади комунікативної політології Ю. Хабермаса.
3. Вчення Х. Арндт про політичну людину як головний суб'єкт політики.

Рекомендована література

1. Арндт Х. Массы и тоталитаризм. Вопросы социологии. — 1992. — Т. 1. — № 2.
2. Арндт Х. Начала тоталитаризма. Антология мировой политической мысли в 5 т. — М., 1997. — Т. 2.
3. Философский словарь / Под. ред. И. Т. Фролова — М., 1986.
4. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. — М., 1996.
5. Apter D. Comparative Politics, Old and New // The Handbook of Political Science. — 1996.
6. Ю. Хабермас. Демократія. Разум. Нравственность: Москов. лекции и интервью. — М.: Академия, 1995.

ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВІД ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ДО РАЦІОНАЛІЗМУ

1. Новий інституціоналізм.
2. Теорія справедливості Дж. Роулза.
4. Теорія політичної модернізації і розвитку С. Хантінгтона.
5. Критичний раціоналізм світового політичного розвитку К. Поппера.

XX і початок XXI ст. характеризуються яскраво вираженими трансформаційними і модернізаційними процесами суспільного розвитку. Спочатку вони характеризувалися як послідовний рух до певного стану, серцевиною якого було здійснення економічних перетворень на зразок західних країн, особливо США, а в якості прообразу «сучасної» держави визнавалося «вільне» американське суспільство. Передбачалося, що досягнення певного рівня доходу на душу населення викличе такі самі, як на Заході, зміни в соціальних і політичних системах суспільства. Іншими словами можна сказати, що основним модернізуючим фактором визнавався капітал, який спроможний транслювати соціальні технології, цінності, демократичні інститути і тим самим подолати низькі стандарти споживання, порушення прав людини, деградацію культури тощо.

Пізніше погляд на модернізацію як на лінійний рух і послідовне освоєння афро-азіатськими, латиноамериканськими і рядом інших країн цінностей і інститутів західної організації влади, відносин держави і громадянина не витримали випробування самим життям. В реальності інституціоналізація ліберальних цінностей, встановлення парламентських систем, розподіл влад і інших стандартів західної цивілізації повернулося не підвищенням ефективності державного управління, а корупцією і свавіллям бюрократії, катастрофічним розширенням населення і його політичною відчуженістю, наростанням конфліктності і напруження у суспільстві.

Усі ці процеси викликали необхідність теоретичного осмислення основних тенденцій політичного розвитку. В політичній науці, особливо в теоретико-методологічному обґрунтуванні новітніх тенденцій, проходить процес переосмислення усього спектру її інструментального забезпечення. Це торкнулося, насамперед, методології досліджень політичних процесів, особливо базових методів — інституційного, біхевіористського, а також їхніх філософських засад. Крім теорій Г. Алмонда, Д. Аптера, С. Хантінгтона, Ю. Хабермаса, Ф. Фукуями та інших з'являються нові теорії, які поглиблюють наші уявлення і наповнюють новим змістом сутність модернізаційних та трансформаційних процесів. Серед них розглянемо філософію «теорії справедливості» Дж. Роулза та «парадокс Олсона».

1. НОВИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Це течія, яка виникла в політичній науці як певною мірою необіхевіористське осмислення сучасних процесів політичного життя. Досить часто вживання сучасними дослідниками терміна «новий інституціоналізм» нашою думкою на думку про те, що існує й «старий інституціоналізм». Саме відмінності між цими старим і новим інституціоналізмами є ключовими для розуміння розвитку сучасної політичної теорії.

«Старий інституціоналізм» характеризував розвиток політичної науки і був всеохоплюючим і пануючим до кінця поведінкової революції і появи теорії раціонального вибору. Він і нині продовжує існувати в окремих дослідженнях. «Старий інституціоналізм» сприяв більш глибокому розумінню і розв'язанню проблем управління. Притаманне йому тяжіння до вивчення структурних елементів вело до повернення академічного стилю, особливо це проглядається в історичному інституціоналізмі. Описовий тип досліджень приводив до висновку, що настав час переходити на глибше з'ясування проблем реальної, а не затеоретизованої поведінки інститутів і індивідів. Оскільки політичні інститути, їх структура, система, функції і інші формальні аспекти були уже достатньо вивчені і описані в науці, то виникла потреба більш глибокого і всебічного вивчення політики, з'ясування недоліків минулих підходів до її аналізу та пошуків нових, невідомих аспектів політичного життя в нових умовах.

Чим же відрізняється старий інституціоналізм від нового? Новий інституціоналізм відрізняється від свого ідейного попередника в декількох відношеннях, які відображають різні етапи його розвитку в політичній науці після періоду поведінкової революції і збігається в окремих аспектах з постмодернізмом в гуманітарній сфері суспільного знання.

По-перше, цей напрям характеризується поглибленою увагою до теорії розвитку і використання методів кількісного аналізу. Якщо прихильникам «старого інституціоналізму» було достатньо описувати інститути, то представники нової течії інституціоналізму розглядали їх як «залежні змінні величини» і — що більш важливе — пояснювали інші пов'язані з інститутами явища як «незалежні змінні величини», які визначають політику та адміністративну поведінку.

По-друге, сучасний інституціональний аналіз вивчає скоріш реальну поведінку, ніж формальні, структурні аспекти інститутів. Наприклад, як впливає в дійсності форма правління — парламентська чи президентська — на поведінку акторів, чи це тільки чисто формальні відмінності?

По-третє, сучасний інституційний аналіз концентрує увагу на наслідках у вигляді тих чи інших соціальних програм або політичних рішень. При цьому дослідники все частіше і активніше просять тематику державної політики в політичну науку, акцентуючи при цьому на тому, якими вигодами і якими зобов'язаннями уряди в дійсності представляють своїх громадян.

По-четверте, інститути розглядаються з більш широких компаративістських позицій, тобто політологи окремої країни виходять за межі своїх вузькодержавних і вузьконаціональних тлумачень політичних процесів. Це надає можливість дослідникам з'ясувати, чи має інституціональна динаміка різних режимів більше схожості між собою, ніж це може здатися з окремих описувань, які проводять вчені, орієнтуючись на дослідження однієї країни або навіть регіону.

Представники нового інституціоналізму стверджують, що політичні інститути уже втратили те велике значення, яке мали в ранніх політичних теоріях. Вони критикують сучасну політичну науку за те, що вона несе в собі: контекстуальний характер, оскільки акцентує увагу на соціальному контексті політичної поведінки, свідомо припиняючи значення держави як незалежного феномена, редукаціоністський характер, оскільки пояснює політику як результат індивідуальних дій, і, нарешті, утилітаризм, оскільки він виходить із того, що індивідуальні дії мотивуються раціональним власним інтересом.

Новий інституціоналізм, навпаки, наполягає на тому, що інститути відіграють більш автономну роль. З цього приводу Марч і Олсон писали: «Бюрократичне агентство, законодавчий комітет, апеляційні суди — це аристократія соціальних сил, але вони також є сукупністю стандартних операціональних процедур і структурних устроїв, які визначають і захищають інтереси. Вони — політичні актори в своєму власному праві».

Трактування політичних інститутів з позиції теорії раціонального вибору М. Олсоном зосереджено в його спільній з Дж. Марчем статті «Новий інституціоналізм» у 1984 р. Вважається, що термін «новий інституціоналізм» був започаткований і запущений у науковий обіг саме цими дослідниками.

Один із важливих підходів до вивчення інститутів, на думку М. Олсона: необхідно зосередитись над вивченням того, як визначаються політичні організації з позиції «логіки відповідності», яка спрямовує діяльність їх членів. Виходячи з цієї точки зору, найбільш важливим елементом при визначенні інституту є не формальні структури, правила і процедури, а набір деяких цінностей, на основі яких члени цих організацій приймають рішення і будують свою поведінку.

Олсон і Марч розробили загальні положення про інститути і особливу увагу приділили динаміці їх внутрішнього розвитку. Наприклад, вони проводять відмінності між агрегативними та інтегративними інститутами. Перший тип інститутів характеризується здійсненням внутрішніх домовленостей і обміном між учасниками з рішеннями, які впливають із самого розвитку політичного процесу. При аналізі діяльності таких інститутів з позиції раціонального вибору їхня поведінка достатньо прогнозована. Другий тип інститутів — інтегративне прийняття рішень «передбачає такий порядок, який заснований на історичному минулому, зобов'язаннях і розумі».

Таким чином цінності, на думку цих авторів, займають центральне місце в інституційному аналізі і саме тому не можуть застосовуватися при характеристиках організацій ринкового типу. А звідси випливає, що економічні зв'язки не придатні для вивчення неринкових організацій.

Одне з основних завдань цих науковців зводилося до того, щоб відстояти версію нового інституціоналізму в умовах зростаючого в політичній науці значення моделей раціонального вибору. Тому вони доводять, що увага до теорії раціонального вибору, до мікрорівневого аналізу і акцент на утилітарному розрахунку поведінки індивідів знецінюють нормативні і колективістські аспекти управління. Крім того, Марч і Олсон підкреслювали, що економічна орієнтація цих моделей передбачає індивідуалістську домінанту при прийнятті рішень, тоді як цей процес набагато краще пояснюється колективістськими і інституціональними факторами. Це переважання має нормативний характер, але, як вони зазначають, підтверджується також емпіричним фактором.

Загалом слід зазначити, що «новий інституціоналізм» не представляє собою якусь нову концепцію чи теорію. Це є один із напрямів, який має декілька гілок, що поглиблює вивчення політичної науки в сучасних умовах. Узагальнюючи різноманітні, інколи й суперечливі тлумачення «нового інституціоналізму», можна зробити умовну класифікацію його різних гілок. З нашого погляду найбільш вдалим підходом є класифікація Б. Г. Пітера в книзі «Політична наука: нові напрямки». Зокрема він виділяє такі різновиди нового інституціоналізму: історичний, соціальний та структурний.

Прихильники історичного інституціоналізму основну увагу зосереджують на ролі інституціонального вибору, який був здійснений в історичному минулому з метою окремого елемента розвитку політичної системи або навіть системи в цілому.

Суть їх доказів зводиться до того, що такий первинний вибір (*як структурної чи нормативної властивості*) буде здійснювати глибокий вплив на всі наступні рішення. В межах цього напрямку розглядаються основні принципи інституціоналізму і підкреслюється важливість структурного вибору, здійсненого з самого початку вироблення курсу даного інституту. Це означає, якщо уже проведено декілька наступних структурних змін, то первинне рішення продовжує впливати на політичний процес.

Однією з передумов виникнення історичного інституціоналізму можна вважати дискусію, яка розвернулася серед американських теоретиків у 80-ті роки з питання про «повернення держави» як центральної категорії політології. Цю дискусію не зовсім прийняли європейські дослідники, оскільки вважають, що держава ніколи не зникла і залишається головним об'єктом політологічного аналізу. Поряд з апеляцією про важливість самого державного сектору, який протиставляється первинному соціальному впливу окремих груп інтересів і політичних партій, прихильники історичного інституціоналізму домагаються створення диференційованої концепції держави. Іншими словами кажучи, вони розглядають державу, не як єдину сутність, а як сукупність організацій і інститутів, кожний з яких має власні інтереси. Виходячи з цього, політичні рішення, які приймаються, пояснюються швидше ідеями і інтересами інституційних акторів, які діють в диференційованому державному секторі, ніж є звичайна реакція на зовнішній тиск.

Соціальний інституціоналізм допускає застосування інституціонального аналізу при вивченні взаємовідносин між державою і суспільством так же, як інститутів власне державного сектору. Деякі із найбільш важливих видів відносин між державою і суспільством, зокрема, корпоративізм і система соціальних зв'язків, мають багато характерних рис, які можна кваліфікувати як структурні чи інституціональні. Ф. Шміттер доводить, що ця система управляється за допомогою чітко визначених правил, а Д. Марч і Р. Родс, розглядаючи систему соціальних зв'язків, вказують на важливу роль цінностей, що розділяють індивідів (нормативний інституціоналізм), і обміну при визначенні відносин між окремими соціальними групами (інституціоналізм з позиції раціонального вибору).

Структурний інституціоналізм найбільше тяжіє до інституціоналізму старого зразка, але застосовує більш удосконалену, «наукоподібну» методологію. Центр уваги представників цього напрямку знаходиться між президентськими і парламентськими режимами, між федеральними і унітарними системами політичного устрою. Ці проблеми викладені у книзі К. Уівера і Б. Рокмана «Значення інститутів».

Таким чином можна стверджувати, що дискусії про інституціоналізм мають обмежений, а скоріше всього американський характер. В більшості країн світу поведінкова революція стала в історії політичної науки лише епізодом на фоні все зростаючого значення для суспільства його інститутів управління і державності. Для багатьох аналітиків політичних явищ політика в цілому та її конкретні сфери стали функцією масової поведінки. Тому відновлення і поглиблення вивчення центральної ролі інститутів в житті суспільств стає вимогою часу.

2. ТЕОРІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДЖОНА РОУЛЗА

Джон Роулз розглядав політичну філософію як дисципліну, критичну за своєю природою, з універсальною і фундаментальною орієнтацією. Для його попередників було очевидним, що політична філософія повинна приділяти основну увагу

осмисленню політичного життя; він же сприймав її, насамперед, як нормативістську форму практичної філософії.

ДОВІДКА

Джон Роулз народився 21 лютого 1921 р. в Балтиморі (США в родині відомого юриста. Мати була активісткою боротьби за права жінок, які щойно отримали в США виборче право. Прагнув стати пастором, але зупинився на вивченні філософії. По закінченню Пристонського університету пішов до війська, де був рядовим піхотинцем і воював на тихоокеанських фронтах Другої світової війни.

Усе його наукове життя протікало в стінах університетів: Пристонського, Массачусетського інституту технології, а з початком 60-х і вже до кінця — Гарвардського. Не стало Джона Роулза у 2002 р. Перша і головна книга «Теорія справедливості» вийшла в 1971 р., потім 20 років копійної праці, яку високо оцінили К. Попер і Р. Нозік і яка набула міжнародної репутації і вивела свого автора в число видатних вчених другої половини ХХ ст. Його перу також належать такі праці: «Кантівський конструктивізм у моральній теорії», тернеровські лекції «Основні свободи та їх пріоритетність».

Один із сучасних дослідників політичної філософії підкреслив, що «Теорія справедливості» — найбільш відома і вагома праця із соціальної та політичної філософії сучасності. Популярна оцінка стосовно цього стверджує, що названу книгу на Заході або читали всі, або роблять вигляд, що читали. Після цієї праці «категорія справедливості» відіграє в соціальній і політичній філософії таку саму роль, як «Істина у філософії». Теорія Роулза не претендує на розробку певної концепції справедливості. По суті вона може розглядатися як загальне концептуальне поле для теорій справедливості, які змагаються між собою, принаймні, раціонального типу».

Місце Джона Роулза в політичній філософії. Сучасне обговорення основних ідей та принципів теорії справедливості Дж. Роулза відбувається переважно в річищі європейської соціальної і політичної філософії з огляду на суперечки лібералізму та комунітаризму. Про це твердить, наприклад, відомий німецький філософ, дослідник проблеми справедливості та учень А. Хоннега Райнер Форст: «У центрі суперечок лібералізму та комунітаризму перебуває класична проблема морального обґрунтування теорії політичної та соціальної справедливості». Якщо з самого початку створення своєї теорії справедливості Дж. Роулз сперечався переважно з утилітаристами, то нині його основний теоретичний суперник прибічники конституціоналізму й комунітаризму, які ставлять під сумнів універсальність розуму та основних моральних цінностей. Комунітаристи (Ч. Тейлор, М. Зандель, А. Макінтайр) активно полемізують з Роулзом, критикуючи його, передусім, за схильність до індивідуалістичної антропології. На думку М. Занделя, ідея справедливості роз'єднує людей, а ідея блага, проти якої виступав Роулз, об'єднує їх.

З появою «Теорії справедливості» Дж. Роулза починається ренесанс як практичної філософії загалом, так і політичної філософії зокрема. Він ґрунтується на відомих ідеях класичної філософії, на які Роулз подивився по-новому, з сучасної точки зору. У передмові до англійського видання своєї праці 1971 р. він окреслює сутність запропонованого ним підходу до проблеми: «Я спробував узагальнити та досягти найабстрактнішого викладу традиційної теорії суспільного договору Локка, Руссо та Канта. Я сподіваюся, що ця теорія може бути розвинута так, що уникне тих серйозних та часто фатальних для неї заперечень. Більше того, моя теорія — це

системний розгляд справедливості та альтернатива традиційно домінуючому утилітаризмові, яка до того ж значно переважає його за багатьма параметрами. Наслідком усього цього є теорія, що багато чим нагадує теорію Канта».

Незважаючи на своєрідну «класичність» наведеного висловлювання Роулза, краще за самого автора про його теорію справедливості висловився Ю. Хабермас в одній зі своїх останніх праць «Приєднання іншого. Основи політичної теорії»: «Теорія справедливості Дж. Роулза — значна подія в новітній історії практичної філософії. Своім твором Роулз реабілітував моральні проблеми для серйозного наукового дослідження, бо вони довго були витіснені на периферію. Кант сформулював основну проблему моралі як раціональну відповідь: у конфліктних ситуаціях ми мусимо чинити однаково добре для всіх. Без намагань безумовно застосувати трансцендентально-філософські припущення Канта, Роулз використав цей підхід як принцип справедливого співіснування громадян. Виступаючи проти утилітаризму, з одного боку, та проти аксіологічного скептицизму з іншого, він запропонував інтросуб'єктивне тлумачення кантівського поняття автономії: ми діємо автономно, якщо підпорядковуємося саме тим законам, які могли б бути застосовані всіма учасниками ситуації на основі публічного застосування їхнього розуму».

На думку дослідників творчості Роулза, коли йдеться про парадигмальний аспект теорії справедливості, то це означає також те, що він позбавляє етику домінування в ній метатегетики і водночас здійснює дослідження нормативних тем. Інакше кажучи, на противагу утилітаризмові, в теорії якого справедливість посідає аж ніяк не головне місце, Роулз надає саме цьому поняттю статусу нормативного фундаментального поняття, хоча буде при цьому емпіричну теорію справедливості.

«Теорія справедливості» — це теоретична «відповідь» та теоретичний (насамперед ліберальний) «рецепт» розв'язання цілої низки конфліктів, що виникли в Америці за 60—70-х років, загострення проблеми громадянських прав, протести проти війни у В'єтнамі, міжрасові суперечки. Саме ці конфлікти та боротьба за їх розв'язання показали, що ідея рівності можливостей має стати найвищим, регулятивним принципом суспільного та політичного життя країни. Вони з новою силою поставили на порядок денний старі запитання: чи можуть бути та за яких умов справедливими стосунки не лише між окремими людьми, а й між громадянами та суспільними інститутами? І як можна досягти правильно, справедливого розподілу плодів спільної праці членів суспільства, щоб ніхто не вважав себе обділеним? Власне, Роулз одним із перших теоретично осмислив ту загальну інтуїцію, за якою суспільні інститути мусять бути справедливими не лише для обраних, але й для всіх, а справедливість це не просто один із вимірів суспільного буття, а головна, фундаментальна умова його існування, цивілізований спосіб його репродукування.

Важливою особливістю праці Роулза є також те, що вона постає не так наслідком суперечок між ліберальним та тоталітарним світоглядом, як спробою розвитку ліберальної політичної філософії. І, як спроба ґрунтовного поєднання принципів свободи та рівності, мала стати альтернативою неоліберальним теоріям таких дослідників, як Ф. Хайек, Дж. Б'юкенен та М. Фрідман. Останні вважають, що наслідком свободи, тобто відсутності зовнішніх обмежень у суспільстві, є така система взаємодій, яка може бути основою суспільного устрою поза будь-яким наперед заданим планом. Іншими словами, ринок — це субстанція, яка створює не лише все, що потрібно людині, а й сам простір свободи. Саме цей простір є водночас просто-

ром для здійснення того максимуму, на який люди здатні, щоб досягти ефективності виробництва, а також поліпшення життя загалом.

Така ринкова модель свободи стає моделлю суспільства в цілому, моделлю, в якій йдеться про можливість вільного вибору взагалі. Адже Фрідман та Хайек розуміють ринок у широкому сенсі, як можливість вибору, як символ життя, відкритого для небезпек, але здатного їх подолати. Таке розуміння свободи доповнюється своєрідним (з домінуючим негативним акцентом) баченням рівності, справедливості як первинної, початкової рівності усіх перед законом. Тобто ніякі відмінності між людьми не треба брати до уваги, бо всі рівні перед законом та перед ринком. Визначальною є лише здатність людей дотримуватися своїх власних інтересів, обстоювати їх. А тлумачення справедливості як рівності перед законом призводить до заперечення будь-яких пільг, будь-яких соціальних програм, а його наслідок — порушення рівності всіх перед законом і тому є несправедливим.

Характерною рисою викладеного тут неоліберального розуміння справедливості та свободи є також наполягання на тому, що носієм справжніх інтересів є лише індивід, а громадські інтереси є сумою індивідуальних інтересів. Як наслідок ми маємо своєрідну негативну концепцію свободи — ніхто не може посягати на її цінність, ніхто не може заважати їй — не лише держава, а й ті ідеї та цінності, які хоч якось можуть обмежити свободу. Хочемо ми цього чи ні, але в такому разі до означених ідей потрапляють і ідеї соціального блага та благополуччя, загальні інтереси, а також моральні та релігійні цінності.

З огляду на сказане, теорію справедливості Дж. Роулза можна коротко охарактеризувати як спробу поєднання принципів свободи та рівності за допомогою процедури, яку можна було б назвати «максимізацією мінімуму».

Теорія справедливості Роулза не пропонувала ні нових уявлень про людину, ні нового погляду на людську природу, ні нового підходу до нового аналізу конфліктів і суперечностей сучасної епохи; в ній не було тієї історичної культурологічної глибини, яка відрізняла праці Арендт, Оукшотта та інших. Його бачення суспільства в основних рисах знову підтверджувало консенсус, якого було досягнуто в попередні роки. І що характерно, як підкреслює один із англійських політологів Б. Парех, що це сталося саме тоді, коли стали серйозно критикувати прихильників лібералізму, марксизму, а також представники релігійних та інших напрямів. Не дивлячись на все вище згадане, теорія справедливості являє собою надзвичайно важливу у політико-філософському сенсі працю. В ній показано, яким чином можна створити моральну і політичну теорію, яка була б одночасно філософськи грамотною і вірною нашим моральним установкам, а також критично відображала реальне і практичне життя в теорії. Використовуючи такі вірогідні конструкції як вихідна позиція і рефлективна рівновага, Роуз досить чітко сформулював принципи надзвичайно впливової моральної і політичної аргументації, переважно ліберально-раціоналістичного зиску. Він об'єднує настільки різні дисципліни, як гносеологія, моральна психологія, політична теорія і економіка, і створює міждисциплінарний підхід до таких складних понять як справедливість, свобода рівність. Роулз не тільки встановив зв'язки політичної філософії з іншими соціальними науками (чому раніше не приділяється ніякої уваги), а й поставив її на центральне місце, і тим самим вернув спеціалістам цієї галузі почуття гідності і відчуття значимості їх діяльності. Крім того, погляди на традиційну мораль і політичні уявлення Роулза були інтелектуально доступними і морально прийнятними для багатьох ліберально

налаштованих представників академічних кіл. Усі ці фактори, разом узяті, і зробили його книгу однією з найпопулярніших нашого часу.

Концептуальні засади теорії справедливості Дж. Роулза. Роулз розробляючи теорію справедливості, яка б адекватно відповідала новій стадії розвитку суспільства, поставив перед собою два основних завдання: по-перше, розробити загальні принципи справедливості, які були б адекватні сучасній моралі; по-друге, сформулювати теорію, альтернативну найбільш поширеним концепціям утилітаризму.

Підвалиною досліджуваної нами теорії «справедливості як чесності» є теорія «суспільного договору» Основні принципи останньої (як згоди між громадянами або ж між громадянами та владою щодо умов вступу їх у соціальні та політичні відносини) у класичній формі сформулював вже Дж. Локк. Він дійшов розуміння самої сутності суспільного договору. Останній припускає існування різноманітних політичних поглядів, проте наполягає на виконанні однієї, але обов'язкової умови визнання важливості згоди громадян з тими нормами та цінностями, які будуть обмежувати не лише їхню зовнішню, а й внутрішню свободу.

Обґрунтовуючи договірний характер своєї теорії справедливості, Роулз повертає договірну теорію до життя. Йому надзвичайно імпонує те, що ідея суспільного договору дозволяє об'єднувати (шляхом згоди, компромісу як процедури вирішення проблеми) різноманітні, часом навіть відмінні інтереси і цінності. Вона також, вважає Роулз, більш адекватна ніж утилітаризм, котрий прагне лише до зиску, цивілізованої форми суспільства.

Роулз розглядає суспільний договір як домовленість, але досить широку, тобто таку, що є витоком політичних прав та обов'язків громадян, механізмом справедливого захисту їхніх інтересів та основою принципів справедливості. Описуючи основну «ідею справедливості», він підкреслює: «Ми мусимо уявити собі, що ті, хто бере участь у соціальній співпраці, разом, у спільній соціальній дії виберуть принципи, які визначають їхні основні права та обов'язки, а також розподіл соціальних благ». Схвалюючи цей суспільний договір, люди повинні раз і назавжди вирішити між собою, що є справедливим, а що — несправедливим», а ті принципи, що вони виберуть перші як принципи справедливості, мають бути головними для подальшої критики та реформування суспільних інститутів.

Роулз не забуває також зазначити, що в його теорії справедливості початкова рівність усіх індивідів відповідає природному стану, а сам суспільний договір — це не реальний історичний, а гіпотетичний контракт. Тому його життєздатність залежить від головної в даному разі ідеї; вона полягає в тому, що за відповідних гіпотетичних умов можна досягти бажаної домовленості.

Перш ніж описувати конкретно саму гіпотетичну ситуацію суспільного договору та людей, які беруть участь у цій процедурі, Роулз детально спиняється на попередніх умовах цього процесу. Ось найголовніші з них.

По-перше, співпраця людей є можливою та необхідною.

По-друге, самі учасники договору дотримуються принципу раціонального вибору.

По-третє, при цьому вони прагнуть отримати певні пріоритетні блага, які є кращими погіршеними для отримання будь-яких інших індивідуальних благ.

На основі «теорії справедливості» та «політичного лібералізму» пріоритетні блага також можна поділити на кілька основних груп, основні свободи, насамперед, свобода совісті та слова, свобода пересування та вибору професії, а також влада з її можливостями та відповідальністю, доходи та благополуччя і, нарешті, соціальні основи самоповаги.

По-четверте, хоча сам процес договору обмежується мінімальними моральними вимогами, вони є і мають бути достатніми для того, щоб принципи, які приймають учасники договору, мали універсальний (принаймні з точки зору їх застосування) характер. І останньою умовою Роулза є його оптимістично-раціоналістичне розуміння природи людини (яке й стане згодом предметом інтенсивної та обгрунтованої критики з боку його різноманітних опонентів). Згідно з цим розумінням, учасники договору мають почуття справедливості і прагнуть домовитися щодо відповідних принципів.

Критика утилітаризму. Сутність таких принципів, за Роулзом, зводиться до такого: по-перше, створити найпотрібніші загальні принципи справедливості, які могли б бути основою «добре організованого суспільства», побудованого на демократичних засадах; по-друге, сформулювати ці принципи в руслі критики утилітаризму як переважаючої, довготривалої домінанти в американській соціальній філософії, особливо у філософії моралі.

Як ми вже зазначали, на початку своєї праці Роулз постулює найхарактернішу рису «справедливості як чесності» — перевагу справедливості, права перед благом: «Кожна особистість має засновану на справедливості недоторканність, від якої вона не може відмовитися навіть заради блага всього суспільства. З цієї причини справедливість не допускає того, щоб втрата свободи одними людьми була виправдана більшими благами інших. Не дозволено, щоб злигодні, до яких змушено суспільну меншість, були ціною тих переваг, якими користується більшість суспільства». Не можливо, на думку Роулза, пожертвувати індивідуальними правами навіть заради добробуту, як на цьому наполягає, наприклад, утилітаризм.

З часів Дж. С. Мілля утилітаризм як політична філософія постав рівновеликим прагненням до самої соціальної та політичної організації суспільства, яка забезпечувала б найбільшу користь не для кожного члена суспільства зокрема, а для суспільства в цілому. Отже, йдеться про максимальне загальне благо, а відношення кожного окремого члена суспільства (чи спільноти) до цього загального суспільного блага, зрештою, не має ніякого значення. Більше того, утилітаристи підкреслюють, що можливі збитки та злигодні окремих членів суспільства, безперечно, переважають на користь, те благо, яке отримують інші громадяни.

Основою утилітаристського типу політичної філософії є телеологічна теорія або ж намагання розглянути розв'язання практичних та теоретичних проблем лише з точки зору одного — єдиного його виміру — користі як найфундаментальнішої суспільної цінності. Наступний висновок, який і стає головним предметом критики з боку Дж. Роулза, призводить до постулювання переваг блага над правом. Саме в цьому полягає принципова відмінність утилітаристського (в широкому сенсі — телеологічного) й деонтологічного підходів до проблеми справедливості.

Деонтологічний підхід до проблеми справедливості — це, насамперед, теоретичне обгрунтування переваг справедливості над іншими моральними та політичними ідеалами й цінностями, тому деонтологічне тлумачення ідеї справедливості мусить зробити та й робить наступний крок — починає з'ясовувати не стільки моральний, етичний сенс справедливості, скільки її підвалини. І в цьому напрямі чітко вимальовується основна теза деонтологічного лібералізму справедливо та добре організоване суспільство, тобто таке, яке люди створюють за своїми власними намірами та інтересами, уявленнями про благо, існує на основі принципів, котрі не мають своїм засновком якоїсь певної концепції блага. І пріоритет справедливості в такому

суспільстві полягає не в тому, що вона визначає собою якусь єдино правильну мету, а в тому, що сама є цією метою. Таке вирішення дилеми право чи справедливість спирається на кантівське розуміння права як моралі, що регламентує, насамперед, діяльність правителя, а також на розуміння справедливості як формальної абстрактно-загальної рівності вільних та незалежних один від одного людей. Бо тільки такі люди можуть бути суб'єктами права. До того ж таке розуміння права ґрунтується на захисті індивідуальних прав так само, як і на необхідності для суспільства правової держави.

Звідси випливає і справедливість як загальна правова основа, що «панує» над усіма часто протилежними реальними інтересами, регулює, так би мовити, «вимірює» їх єдиною, спільною правовою міркою. Тут треба зробити істотне уточнення щодо соціальної справедливості, яка має (принаймні, у своєму бажаному варіанті) ґрунтуватися на дотриманні того самого правового принципу рівності у відповідних сферах суспільного життя. Цього не можна сказати про формальну рівність (що є синонімом всезрівнюючого та всенівелюючого її різновиду), що не зважає ні на свободу та рівність, ні, тим більше, на норми загального та індивідуального права, а лише на владний примус, який насправді є порушенням цих прав.

Вже сказане дає можливість зрозуміти, що Роулз не вирізняє «об'єктивне» право (норми) та «суб'єктивне» право (тобто права та обов'язки конкретних суб'єктів) і особливу увагу звертає, насамперед, на останнє, особливо в збірці своїх творів під назвою «Ідея політичного лібералізму», де право є базовим правом особистості, що живе не за наданими їй ззовні вказівками, а за принципами суспільного життя розумних та вільних індивідів.

«Теорія справедливості» Дж. Роулза присвячена не просто вирішенню тієї вічної практичної та філософської проблеми, якою є проблема справедливості. Це, насамперед, ґрунтовне дослідження справедливості суспільного ладу та його інститутів як проблеми, яка виникає в умовах суперечності останніх з інтересами членів суспільства, а також суперечності інтересів, прав та прагнень членів цього суспільства між собою. Тобто йдеться все-таки про осягнення того виміру справедливості, який ми називаємо політичною справедливістю.

Сутнісні характеристики принципів. Ґрунтуючись на основних вихідних засадах теорії справедливості, Роулз головну увагу сконцентрував над тим, що він називає головним предметом справедливості — на основній структурі суспільства. Під основною структурою суспільства він розуміє всю сукупність найбільш важливих соціальних, політичних, правових і економічних інститутів (народна конституція, приватна власність, конкурентна риночка економіка, моногамний шлюб). Її функцією є розподіл переваг і тягот, які випливають із соціального співробітництва. Принципи справедливості повинні явраз визначити, як саме повинні розподілятися такі «пріоритетні блага», як основні права і свободи, влада, авторитет, життєві можливості, добробут, доходи і т. д.

У Роулза своєрідний і оригінальний метод виведення принципів справедливості. Він звернувся до процедурного методу забезпечення права. Звідси його увага повернута до розробки «процедури прийняття рішень». За Роулзом, «справедливим інститутом буде такий, який вибирається відносно більшістю розумних і чесних індивідів, які вільно беруть участь в обговоренні життєвих проблем в ситуаціях, які передбачають безпристрасність». Це в цілому відповідає традиціям «суспільно-

го договору» саме за умов, які диктуються останнім, здійснюється демократичний вибір паралельно з індивідуальним вибором.

Задля забезпечення безпристрасностей виборщиків Роулз вводить поняття «вдале наведення», тобто гіпнотичне укривання від них важливої і різнобічної інформації про їхній власний соціальний стан, освіту, талант і т.д. Не знаючи багаті вони чи бідні в реальному житті, люди, за Роулзом, будуть намагатися захистити, передусім, інтереси на двох принципах справедливості:

1) кожна людина має рівне право на якнайбільшу свободу, яка не обмежувала б таку ж само свободу інших;

2) соціальна та економічна нерівність мають регулюватися так, щоб це забезпечувало: а) найбільшу вигоду найменш привілейованим; в) відкритий для всіх доступ до призначень на посади і в установи за умови справедливої рівності можливостей.

Перший принцип відображає знайому ліберальну ідею, однак використання її Роулзом має три особливості, які заслуговують на увагу. По-перше, свободу він розуміє в дуже вузькому смислі, відносячи до неї законодавчо визначену свободу пересування, слова, політичної участі. По-друге, визнаючи, що цінність такої свободи для кожної людини повинна залежати від матеріальних ресурсів, якими вона володіє, він попри це вимагає, щоб рівним було надання самої свободи, а не її цінність. По-третє, принцип свободи він вважає безумовно пріоритетним порівняно з іншими принципами, принаймні в економічно розвинутих суспільствах. Свободою ніколи не можна жертвувати заради зростання матеріального добробуту, принцип вимагає від нас урегулювання соціальної нерівності таким чином, щоб люди з найменшими матеріальними статками (прибуток, багатство, підстави для самоповаги), незважаючи на це, отримували якомога більшу частку. Роулз не заперечував проти ринкової економіки, в якій матеріальна нерівність відіграє роль стимулу, зумовлюючи збільшення загального обсягу виробництва товарів, придатних для розподілу. На практиці його принцип означає, що податкова система має застосовуватися для перерозподілу товарів на користь найбідніших у чимдалі більших масштабах, поки не сягне тієї межі, за якою знеохочувальні наслідки подальшого підвищення рівня оподаткування зумовлюватимуть зниження загального рівня виробництва.

Таким чином, можна стверджувати, що теорія справедливості Роулза відрізняється від інших варіантів інтерпретації справедливості, насамперед тим, що вона містить в собі осмислення такої структури суспільств, яка передбачає поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу благ. З методологічної точки зору ця теорія є прикладом поєднання історично протилежних течій у розвитку політико-філософської думки.

Сам Роулз, безумовно, вірив, що його модель справедливої держави являє собою щось начебто «реалістичної утопії», втілення якої багатьом бачилося як мінімум спірним. Сам він писав так: «Я вірю, що сама можливість такого суспільного устрою в змозі примирити нас із соціальним світом. Ця можливість — не просто логічна, але така, яка має зв'язок з глибинними тенденціями і устремліннями соціального світу. Бо доки ми маємо серйозні підстави вірити, що стійкий і достатньо справедливий політичний порядок можливий, як усередині держави, так і за кордоном, ми можемо чекати розумну надію, що ми, або інші, коли-небудь, де-небудь його досягнемо».

ІЗ ПЕРШОДЖЕЖРЕЛ:

РОЛЗ ДЖОН ТЕОРІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

[...] Моя цель состоит в представлении концепции справедливости, которая обобщает до более высокого уровня абстракции знакомую теорию общественного договора. Ее мы находим, например, у Локка, Руссо и Канта. Для того чтобы сделать это, мы не должны думать об исходном контракте как о договоре в каком-то конкретном обществе, заключенном для установления какой-то конкретной формы правления. Скорее основная идея здесь в том, что принципы справедливости для базисной структуры общества являются объектами исходного соглашения. Это такие принципы, которые свободные и рациональные индивиды, преследующие свои интересы, в исходном положении равенства примут в качестве определяющих фундаментальные соглашения по поводу своего объединения. Эти принципы должны регулировать все остальные соглашения; они специфицируют виды социальной кооперации, которые могут возникнуть, и формы правления, которые могут быть установлены. Этот способ рассмотрения принципов справедливости я буду называть «справедливость как честность».

Таким образом, мы должны вообразить, что те, кто занят в социальной кооперации, вместе выбирают в одном совместном действии принципы, которые расписывают основные права и обязанности и определяют разделение социальных преимуществ. Люди должны решить заранее, как они будут регулировать свои притязания друг к другу и какова должна быть основная хартия их общества. Точно так же как каждая личность должна решить путем рациональных размышлений, что составляет благо, т. е. систему целей, рациональную для их преследования, так и группа людей должна решить раз и навсегда, что считать справедливым и несправедливым. Выбор, который должен был бы сделать рациональный человек в этой гипотетической ситуации равной свободы, в предположении, что проблема выбора имеет решение, определяет принципы справедливости.

В справедливости как честности исходное положение равенства соответствует естественному состоянию в традиционной теории общественного договора. Это исходное положение не мыслится, конечно, как действительное историческое состояние дел и в еще меньшей степени как примитивное состояние культуры. Оно понимается как чисто гипотетическая ситуация, характеризующаяся таким образом, чтобы привести к определенной концепции справедливости. Одна из существенных особенностей этой ситуации в том, что никто не знает своего места в обществе, своего классового положения или социального статуса, а также того, что предназначено ему при распределении природных дарований, умственных способностей, силы и т. д. Я даже предположу, что стороны не знают своих концепций блага или своих психологических склонностей. Принципы справедливости выбираются за занавесом сведения. Это гарантирует, что никто не выиграет и не проиграет при выборе принципов в результате естественных или случайных социальных обстоятельств. Так как все имеют одинаковое положение и никто не способен изобрести принципы для улучшения своих конкретных условий, принципы справедливости становятся результатом честного соглашения или торга. При данных обстоятельствах исходного положения, симметрии отношений среди индивидов эта исходная ситуация справедливости честна для индивидов как моральных личностей, т. е. как рациональных существ, смело надеяться имеющих свои собственные цели и способных к чувству справедливости. Исходное положение, можно сказать, — это подходящий исходный статус-кво, и, следовательно, фундаментальные соглашения, достигаемые в нем, справедливы. Этим объясняется уместность выражения «справедливость как честность»: оно передает идею, что принципы справедливости приняты в исходной ситуации, которая честна. Это не значит, что концепция справедливости и честности — одно и то же; точно так же фраза «поэзия как метафора» вовсе не означает, что концепция поэзии и метафоры совпадают.

Справедливость как честность, как я уже сказал, начинается с самого общего выбора, который люди могут сделать вместе, а именно с выбора первых принципов концепции справедливости, которые должны регулировать критику и реформирование институтов. Можно предположить, что после выбора концепции справедливости они должны выбрать конституцию и законодательную власть для проведения в жизнь законов в соответствии с принципами справедливости, которые приняли вначале. Наша социальная ситуация справедлива, если в результате такой последовательности гипотетических соглашений мы могли бы договориться об общей системе правил, которые определяют ситуацию. Более того, предполагая, что исходное положение все же определяет множество принци-

пов (т. е., что могла бы быть выбрана конкретная концепция справедливости), тогда было бы истинным, что всякий раз, когда социальные институты удовлетворяют этим принципам, люди, занятые в этих институтах, могут сказать друг другу, что они сотрудничают на условиях, на которые согласились бы, будучи свободными и равными личностями, чьи взаимоотношения строятся на честности. Они могли бы рассматривать все свои соглашения как отвечающие условиям, которые они признали бы в исходном состоянии, включающем общепринятые и разумные ограничения на выбор принципов. Общее осознание этого факта обеспечило бы основание для публичного принятия соответствующих принципов справедливости. Ни одно общество, конечно, не может быть схемой сотрудничества, в которое люди входят добровольно в буквальном смысле; каждый человек при рождении обнаруживает себя в некотором конкретном положении в некотором конкретном обществе, и природа этого положения существенно воздействует на его жизненные перспективы. Но все же общество, удовлетворяющее принципам справедливости как честности, приближается к идеалу общества, основанного на добровольной схеме настолько, насколько это вообще возможно, потому что оно основано на принципах, которые свободные и равные личности должны принять при справедливых обстоятельствах. В этом смысле его члены автономны, и осознаваемые ими обязательства налагаются добровольно.

Одна из особенностей справедливости как честности — в том, что стороны мыслятся в исходной ситуации как рациональные и не заинтересованные друг в друге. Это не означает, что стороны эгоистичны, т. е. имеют лишь некоторые отдельные интересы, скажем престиж, богатство и господство. Но они рассматриваются как не заинтересованные в интересах других. Предполагается даже, что их духовные цели могут быть противоположными, как могут быть противоположными, например, цели различных религий. Более того, концепция рациональности должна быть интерпретирована, насколько это возможно, в более узком смысле, принятом в экономических теориях, как нахождение наиболее эффективного средства для достижения определенных целей. [...] Следует избегать введения в нес спорных этических элементов. В исходной ситуации должно полагаться то, что общепринято.

При разработке концепции справедливости как честности основная задача заключается, очевидно, в том, чтобы определить, какие принципы справедливости следует выбрать в исходном положении. Для того чтобы сделать это, мы должны описать эту ситуацию более детально и тщательно сформулировать проблему выбора, которая в ней возникает. [...] Можно заметить, однако, что, раз принципы справедливости мыслятся как возникающие из исходного соглашения в ситуации равенства, встает вопрос о том, следует ли признавать при этом принцип полезности. Сперва кажется, что лица, рассматривающие себя равными, готовыми к предъявлению взаимных притязаний, вряд ли согласились бы на принцип ради увеличения суммы преимуществ других. Так как каждый защищает собственные интересы и продвигает свою собственную концепцию блага, ни у кого нет резона терять во имя большего удовлетворения в общем балансе. При отсутствии сильной и постоянной благожелательности рациональный человек не примет базисной структуры лишь потому, что она максимизирует алгебраическую сумму преимуществ, которая никак не влияет на его собственные права и интересы. Так что принцип полезности кажется несовместимым с концепцией социальной кооперации среди равных во имя взаимного преимущества. Этот принцип несовместим с идеей взаимности, которая неявно присутствует в понятии вполне упорядоченного общества. Во всяком случае я буду исходить из этого в своей дальнейшей аргументации.

Я утверждаю, что лица в исходном положении выбрют два весьма различных принципа: первый требует равенства в предоставлении основных прав и обязанностей, а второй утверждает, что социальное и экономическое неравенство, например в богатстве и власти, справедливо, если только оно приводит к компенсирующим преимуществам для каждого человека, и в частности для менее преуспевающих членов общества. Эти принципы исключают обоснование институтов теми соображениями, что трудности для некоторых людей компенсируются большими благами общества в целом. То, что некоторые должны иметь меньше, чтобы остальные процветали, может быть, и рационально, но несправедливо. Но нет никакой несправедливости в больших преимуществах, заработанных немногими, при условии, что менее удачливые тем самым улучшают свое положение. Интуитивная идея здесь заключается в следующем: так как благосостояние каждого зависит от схем сотрудничества, без которого никто не мог бы иметь удовлетворительной жизни, распределение преимуществ должно быть таким, чтобы вызвать желание к сотрудничеству у каждого, включая тех, чье положение ниже. Два упомянутых принципа кажутся честным соглашением, на основании которого лучше обеспеченные или более удачливые в смысле социального положения, ни о ком из которых мы не можем сказать, что они того заслуживают, могли бы ожидать сотрудничества со сто-

роны других, если некоторая работающая схема является необходимым условием благосостояния всех. Раз мы решили искать такую концепцию справедливости, в которой предотвращается использование случайных природных дарований и социальных обстоятельств как факторов в поиске политических и экономических преимуществ, мы приходим к этим принципам. Они выражают результат отказа от тех аспектов социального окружения, которые кажутся произвольными с моральной точки зрения.

Проблема выбора принципов, однако, чрезвычайно трудна. Я не ожидаю, что предлагаемый мною ответ будет убедительным для всех. Имеет смысл с самого начала сказать, что справедливость как честность, подобно другим взглядам в духе общественного договора, состоит из двух частей: 1) интерпретации исходного состояния и проблемы выбора, которую она ставит, и 2) множества принципов, на которые можно было бы согласиться. Можно принять первую часть теории (или некоторый ее вариант), но не вторую, и наоборот. Концепция исходной договорной ситуации может казаться разумной, хотя конкретные предлагаемые принципы при этом могут отвергаться. Для убедительности я хочу продемонстрировать, что наиболее подходящая концепция в этой ситуации ведет к принципам справедливости в противоположность утилитаризму и перфекционизму и, следовательно, что договорная доктрина обеспечивает альтернативу этим взглядам. И все же можно оспорить это мое убеждение, даже если при этом допустить полезность метода договора как способа исследования этических теорий и выявления предпосылок в их основаниях.

Справедливость как честность есть пример того, что я называю договорной теорией. Но могут быть возражения относительно термина «договор» и подобных названий, хотя я полагаю, что они вполне удовлетворительно выполняют свою функцию. Многие слова имеют уводящие в сторону обозначения, которые на первый взгляд только запутывают дело. Термины «полезность» и «утилитаризм» не являются в этом отношении исключением. Они тоже имеют много неуместных значений, которые эксплуатируются строгими критиками, и все же они достаточно ясны для тех, кто готов использовать доктрину утилитаризма. То же самое может быть сказано о термине «договор» в применении к моральным теориям. Как я уже говорил, для понимания его необходимо иметь в виду, что он подразумевает некоторый уровень абстракции. В частности, суть имеющего отношение к делу соглашения заключается не во вхождении в данное общество и не в принятии данной формы правления, но в принятии определенных моральных принципов. Более того, все предприятие является чисто гипотетическим: договорная теория утверждает, что принципы должны быть приняты во вполне определенной исходной ситуации.

Положительные стороны договорной терминологии — в том, что принципы справедливости могут быть постигнуты как такие принципы, которые могли бы быть выбраны рациональными личностями, и что на этом пути могут быть объяснены и оправданы концепции справедливости. Теория справедливости есть часть, вероятно, наиболее значимая, теории рационального выбора. Далее, принципы справедливости имеют дело с конфликтующими притязаниями на преимущество, получаемые через социальную кооперацию; они прилагаются к отношениям между несколькими группами или личностями. Слово «договор» предполагает эту множественность групп и личностей, как и то, что подходящее разделение преимуществ должно осуществляться в соответствии с принципами, присланными для всех сторон. Условие публичности для принципов справедливости также схватывается договорной фразеологией. Так, если эти принципы являются результатом соглашения, граждане знают принципы, которым следуют другие. Характерной чертой договорных теорий является упор на публичный характер политических принципов. Наконец, договорная доктрина имеет большие традиции. Установление связей с этим направлением мысли помогает сформировать идеи и согласуется с природным благочестием. Так что имеется несколько преимуществ в использовании термина «договор». Если принять меры предосторожности, термин не будет вводить в заблуждение.

И последнее замечание. Справедливость как честность — это не полностью договорная теория. Ясно, что договорная идея может быть распространена и на выбор более или менее цельной этической системы, т. е. может включать принципы для всех добродетелей, а не только для справедливости. Я же в основном буду рассматривать только принципы справедливости и близкие к ним. Я не пытаюсь систематически обсуждать все добродетели. Ясно, что, если справедливость как честность окажется успешной теорией, тогда следующим шагом будет изучение более общего взгляда, называемого «правильность как честность». Но даже эта более широкая теория не охватывает всех моральных отношений, так как включает только межличностные отношения, оставляя в стороне вопросы, как мы должны вести себя по отношению к животным и остальной природе. Я не считаю, что договорная теория предлагает решение этих проблем, которые конечно же очень важны, и я оставляю их в стороне. Мы должны осознавать ограниченность сферы справедливости как честности

и более общего взгляда, примером которого справедливость как честность является. Нельзя решить заранее, в какой степени эти заключения могут быть изменены после того, как будут поняты другие вопросы.

[...] Я теперь могу установить предварительный вид двух принципов справедливости, на которые, с моей точки зрения, согласились бы в исходном положении. Первая формулировка принципов будет носить экспериментальный характер. По ходу дела мы рассмотрим несколько формулировок и приблизимся шаг за шагом к окончательному их виду, который будет приведен много позднее. Я полагаю, что такая процедура делает изложение весьма естественным.

Первая формулировка двух принципов такова.

Первый принцип: каждый человек должен иметь равные права в отношении наиболее обширной схемы равных основных свобод, совместимых с подобными схемами свобод для других.

Второй принцип: социальные и экономические неравенства должны быть устроены так, чтобы: а) от них можно было бы разумно ожидать преимущества для всех и б) доступ к положениям (positions) и должностям был бы открыт всем.

Есть две неоднозначные фразы в формулировке второго принципа, а именно «преимущества для всех» и «открыт всем». [...]

Эти принципы применяются главным образом, как я уже говорил, к базисной структуре общества и управляют приписыванием прав и обязанностей, а также регулируют распределение социальных и экономических преимуществ. Их формулировка предполагает, что для целей теории справедливости социальная структура может рассматриваться как состоящая из двух частей, к одной из которых применяется первый принцип, а к другой — второй принцип. Таким образом, мы можем различить аспекты социальной системы и аспекты, которые специфицируются и устанавливаются социальными и экономическими неравенствами. Тут существенно отметить, что основные свободы задаются перечнем таких свобод. В нем важное место занимают политическая свобода (право голосовать на выборах и занимать официальную должность), свобода слова и собраний, свобода совести и свобода мысли, свобода личности, включающая свободу от психологического подавления, физической угрозы и расчленения (целостность человека), право иметь личную собственность и свободу от произвольного ареста и задержания, как то определено правлением закона. Эти свободы должны быть равными, согласно первому принципу.

Второй принцип применяется, в первом приближении к распределению доходов и богатства и к устройству организаций, которые используют различия во власти и ответственности. В то время как распределение доходов и богатства не обязательно должно быть равным, оно должно быть направлено на получение преимуществ всеми, и в то же самое время властные ответственные должности должны быть доступны всем. Второй принцип применяется при открытости должностей и, будучи подвержен этому ограничению, устанавливает социальные и экономические неравенства к выгоде всех.

Эти принципы должны быть упорядочены так, что первый принцип первичен по отношению ко второму. Это упорядочение означает, что не могут быть оправданы нарушения основных свобод, защищенных первым принципом, или же компенсация нарушения большими социальными и экономическими преимуществами. Эти свободы занимают центральное положение в применениях и могут быть ограничены или стать частью компромисса только при конфликте с другими основными свободами. Поскольку эти свободы могут быть ограничены при столкновении друг с другом, ни одна из них не является абсолютной; но, будучи приспособлены друг к другу, они все подчинены одной и той же системе. Трудно, вероятно даже невозможно, дать полную спецификацию этих свобод независимо от конкретных обстоятельств данного общества — социальных, экономических или технологических. Гипотеза заключается в том, что общая форма такого перечня должна быть изобретена с достаточной точностью, так чтобы поддерживать эту концепцию справедливости. Конечно, свободы, не входящие в перечень, например право владеть определенными видами собственности (в частности, средствами производства) или свобода договоров, как она понимается доктриной *Locke*, не являются основными; по этой причине они не защищены первым принципом. Наконец, в отношении второго принципа: распределение богатства и дохода, власти и ответственности должно быть совместимым как с основными свободами, так и с равенством возможностей.

Два принципа весьма специфичны по своему содержанию, и принятие их основывается на определенных предположениях, которые я по ходу дела постараюсь объяснить. Пока же необходимо заметить, что эти принципы являются специальным случаем более общей концепции справедливости, которая может быть выражена следующим образом.

Все социальные ценности — свобода и благоприятные возможности, доходы и богатство, социальные основы самоуважения — все это должно быть равно распределено, кроме тех случаев, когда

неравное распределение любой или всех из этих ценностей дает преимущество каждому. Несправедливость тогда есть просто неравенство, не обеспечивающее каждому общественных преимуществ. Конечно, эта концепция чрезвычайно расплывчата и требует интерпретации.

В качестве первого шага сделаем предположение, что базисная структура общества распределяет некоторые первичные блага, т. е. вещи, которые каждый рациональный человек хотел бы иметь. Эти блага являются частью обихода независимо от того, каков рациональный план жизни человека. Для простоты предположим, что главные первичные блага в распоряжении общества — это права, свободы, благоприятные возможности, доходы и богатство [...] Они являются первичными социальными благами. Другие первичные блага, такие, как здоровье и энергия, интеллект и воображение, — естественные блага. Хотя на обладание ими влияет базисная структура, они не находятся прямо под ее контролем. Вообразим тогда гипотетическое исходное устройство, в котором все первичные социальные блага равно распределены: каждый имеет одни и те же права и обязанности и доходы и богатство поделены одинаково. Это положение дел устанавливает точку отсчета, которая позволяет судить об улучшениях. Если определенные неравенства в богатстве и различия во власти сделают ситуацию каждого лучше, чем она была в гипотетической ситуации, тогда эти неравенства согласуются с общей концепцией.

Вполне возможно, по крайней мере теоретически, что, отказавшись от некоторых фундаментальных свобод, люди достаточно скомпенсируют их социальными и экономическими приобретениями. Общая концепция справедливости не налагает ограничений на то, какого рода неравенства допустимы; она требует только, чтобы при этом положение каждого было улучшено. Нам нет нужды предполагать столь радикальные вещи, как, например, согласие на такую ситуацию, в которой люди хотели бы отказаться от определенных политических прав, когда экономические доходы значительны. Как раз такого рода обмен и запрещается двумя принципами; будучи упорядоченными, они не позволяют обмена между основными свободами и экономическими и социальными приобретениями, за исключением извинительных обстоятельств. [...]

По большей части я займусь не общей концепцией справедливости, а скорее двумя упорядоченными принципами. Преимущество этой процедуры состоит в том, что сначала распознаются приоритеты и делаются попытки найти принципы, которые могли бы им соответствовать. При этом уделяется тщательное внимание условиям, при которых абсолютный вес свободы в отношении социальных и экономических преимуществ, определенных лексическим порядком двух принципов, был бы разумным. На первый взгляд это ранжирование кажется крайностью и слишком специальным случаем, чтобы представлять серьезный интерес. Но оно имеет гораздо больше оснований, чем это представляется вначале. Во всяком случае я попытаюсь показать это. [...] Далее, различие фундаментальных прав и свобод, экономических и социальных преимуществ означает различие между первичными социальными благами. Последнее различие предполагает важные различия (список) внутри социальной системы. Конечно, все эти различия и предлагаемое упорядочение будут в лучшем случае только приближениями. Существуют наверняка такие обстоятельства, в которых они не срабатывают. Но важно отчетливо наметить основные направления разумной концепции справедливости, и во многих ситуациях, как бы то ни было, два упорядоченных принципа могут достаточно хорошо служить.

Тот факт, что два принципа применяются к институтам, имеет определенные следствия. Прежде всего, все права и основные свободы, к которым относятся эти принципы, определены публичными правилами базисной структуры. Свободны люди или нет — это определяется правами и обязанностями, установленными главными институтами общества. Свобода — это некоторая структура (pattern) социальных форм. Первый принцип просто требует, чтобы определенные виды правил, определяющие основные свободы, применялись равным образом ко всем и чтобы они позволяли наибольшим свободам совмещаться с подобными свободами для всех. Единственная причина для ограничения основных свобод и для уменьшения их сферы состоит в том, что в противном случае они будут противоречить друг другу.

Далее, когда в принципах говорится о людях или о том, чтобы каждый имел выгоду от неравенства, речь идет о репрезентативных личностях, имеющих различное социальное положение, должности, которые устанавливаются базисной структурой. Таким образом, в применении второго принципа я предполагаю возможность приписывания репрезентативным индивидам, занимающим некоторые положения, ожиданий благосостояния. Эти ожидания указывают на перспективы их жизни с точки зрения их социального положения. В общем ожидания репрезентативной личности зависят от распределения прав и обязанностей во всей базисной структуре. Ожидания связаны: с увеличением перспектив репрезентативной личности в одном положении мы наверняка увеличива-

ем или уменьшаем перспективы репрезентативных людей в других положениях. Так как это применимо к институциональным формам, второй принцип (или скорее первая его часть) указывает на ожидания репрезентативных индивидов [...] ни один принцип не применяется к выделению (allocation) конкретных благ конкретным индивидам, которые могут быть идентифицированы по именам. Ситуация, где некто думает над тем, как распределить некоторые товары среди известных ему нуждающихся людей, не находится в сфере действия принципов. Принципы призваны регулировать базисные институциональные устройства. Мы не должны предполагать с точки зрения справедливости большого сходства между административным выделением (allotment) благ конкретным личностям и подходящим устройством общества. Наша обыденная интуиция относительно первого может быть плохим гидом для второго.

Второй принцип настаивает на том, что каждый человек имеет выгоду от допустимых неравенств в базисной структуре. Это означает, что для каждого репрезентативного человека, определенного этой структурой, при рассмотрении им происходящего должно быть разумно предпочесть свои перспективы вкупе с неравенствами, нежели перспективы без них. Не позволено оправдывать различия в доходах или власти на том основании, что ущемления репрезентативного человека в одном положении перевешиваются большими преимуществами репрезентативного человека в другом положении. Еще менее оправдана компенсация подобного рода при нарушении свобод. Ясно, однако, что есть бесконечно много путей, где все могут выиграть, когда в качестве образца взято исходное соглашение равенства. Как в этом случае выбирать между этими возможностями? Принципы должны быть специфицированы так, чтобы дать определенный ответ на этот вопрос.

[...] Теперь я хочу рассмотреть политическую справедливость, т. е. справедливость конституции, и обрисовать значение равной свободы для этой части базисной структуры. Политическая справедливость имеет два аспекта, возникающие из того факта, что справедливая конституция есть случай несовершенной процедурной справедливости. Во-первых, конституция должна быть справедливой процедурой, удовлетворяющей требованиям равной свободы; во-вторых, она должна быть организована таким образом, чтобы из всех достижимых справедливых устройств с большей вероятностью, чем другие, приводить в результате к справедливой и эффективной системе законодательства. Справедливость конституции должна оцениваться по обоим параметрам в свете возможных обстоятельств, и эти оценки должны делаться с точки зрения конституционного собрания.

Принцип равной свободы в применении к политической процедуре, определяемой конституцией, я буду называть принципом (равного) участия. В соответствии с ним все граждане должны иметь равное право принимать участие в конституционном процессе и определять его результат, когда устанавливаются законы, которым они должны подчиняться. Справедливость как честность начинается с идеи о том, что, когда общие принципы необходимы и выгодны всем, они должны вырабатываться с точки зрения исходной ситуации равенства, определяемой соответствующим образом, в которой каждый индивид надлежаще представлен. Принцип участия переносит это понятие из исходного положения на конституцию как на систему социальных правил высших порядков, предназначенную для создания правил. Если государство должно осуществлять окончательную власть и принуждение на определенной территории и таким образом влиять на жизненные перспективы людей, то конституционный процесс должен сохранить равное представительство исходного положения в той степени, в какой это осуществимо.

На некоторое время я предположу, что конституционная демократия может быть устроена так, чтобы выполнялся принцип участия. Но нам необходимо более точно знать, чего требует этот принцип при благоприятных условиях, доведенный, так сказать, до предела. Эти требования, конечно, знакомы и составляют то, что Констан называл свободой древних в отличие от свободы современников. Тем не менее стоит посмотреть, каким образом эти свободы подпадают под принцип участия. [...]

Мы можем начать с того, что вспомним некоторые элементы конституционного режима. Прежде всего, полномочия определять основную социальную политику находятся у представительного органа, избранного на ограниченный срок избирателями и в конечном счете подотчетного им. У этого представительного органа не только чисто совещательные возможности. Это законодательный орган, обладающий властью принимать законы, а не просто форум делегатов из разных секторов общества, на котором исполнительная власть объясняет свои действия и расписывает изменения в общественных настроениях. И политические партии не являются просто выразителями интересов своих групп перед правительством; для того чтобы заручиться достаточной поддержкой для прихода к власти, они должны отстаивать какую-либо концепцию общественного блага. Конституция может, конечно, ограничивать законодательное собрание во многих аспектах, а конституционные нор-

мы могут определять его функции как парламентского органа. Но с течением времени твердое большинство избирателей в состоянии будет достичь своих целей, и если необходимо, то с помощью конституционных поправок.

Все взрослые, находящиеся в здравом уме, за некоторыми общепризнанными исключениями, имеют право принимать участие в политических делах, и правило «один выборщик — один голос» должно выполняться, насколько это возможно. Выборы честные, свободные и регулярные. Спорадические и непредсказуемые проверки общественного мнения с помощью плебисцитов или другими способами, а также в удобное для власти имущих время недостаточны для представительного режима. Существуют прочные конституционные способы защиты определенных свобод, особенно свободы слова и собраний и свободы создавать политические ассоциации. Признаются принцип лояльной оппозиции и столкновение политических мнений, а интересы и установки, которые могут оказывать на них влияние, принимаются в качестве нормального условия человеческой жизни. Отсутствие единогласия — это одно из условий справедливости, так как разногласия обязательно будут существовать даже между наилучшими людьми, желающими следовать во многом одним и тем же политическим принципам. Без понятия лояльной оппозиции и приверженности конституционным правилам, сс выражающим и защищающим, политика демократии не может осуществляться должным образом или быть долговременной. [...]

Справедливая конституция устанавливает некоторую форму честного соперничества для политических институтов и властных структур. Представляя концепции общественного блага и комплекс мер, направленных на реализацию общественных интересов, соперничающие стороны ищут одобрения граждан в соответствии со справедливыми процедурными правилами на фоне существования свободы мысли и собраний, посредством которых обеспечивается справедливая ценность политической свободы. Принцип участия принуждает тех, кто находится у власти, проявлять отзывчивость к насущным интересам избирателей. Делегаты, конечно, не являются лишь агентами своих избирателей, так как у них есть определенная свобода действий, и ожидается, что при принятии законодательства они будут опираться на собственное мнение. Во вполне упорядоченном обществе они должны тем не менее представлять своих избирателей в одном существенном смысле: во-первых, они должны стремиться принимать справедливые и эффективные законы, так как в этом заключается главный интерес граждан в правительстве, и, во-вторых, они должны отстаивать и другие интересы своих избирателей в той степени, в какой они совместимы со справедливостью.

Друкується за: Антологія мирової політичної думки. В 5-ти томах. — Т. 2. — М.: Мисль, 1997. — С. 683—698.

3. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ І РОЗВИТКУ САМОЕЛІЯ ХАНТІНГТОНА

ДОВІДКА

Хантінгтон Самюель Філіппс народився в 1927 р. в Нью-Йорку. Навчався в Єльському (бакалавр 1946 р.), Чиказькому (магістр 1949 р.) і Гарвардському (доктор 1951 р.) університетах. Займався викладацькою роботою в Гарварді, очолював Інститут досліджень проблем війни і миру при Колумбійському університеті. Крім цього, Хантінгтон займав посаду координатора в плануванні при Раді національної безпеки в адміністрації Дж. Картера (1977—1978); потім виконавчого директора Центра Міжнародних досліджень при Гарвардському університеті (1975—1976, 1978—1989). Він обирався віце-президентом (1984—1989) Американської асоціації політичних наук, а в 1985—1987 рр. — і президентом. У 1970 р. Хантінгтон заснував журнал «Foreign Policy» і був одним із його головних редакторів. Неодноразово був удостоєний премій у сфері журналістики і політичних досліджень. З 1989 р. — директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна. Є дійсним членом Американської академії наук і мистецтв (1965 р.).

Його перу належать такі праці: «Солдат і держава: теорія і політичні аспекти громадянсько-військових відносин» (1957), «Спільна оборона: стратегічні програми в національній політиці» (1961), «Зміна моделей військової політики» (1962), «Політична влада: США — СРСР» (1964, співавтор — З. Бжезінський); «Політичний поря-

док в змінних суспільствах: динаміка розвитку однопартійних систем» (1970), «Важкий вибір: політична участь в країнах що розвиваються» (1976), «Американська політика: невідмінність дисгармонії» (1981), «Дилеми світової політики» (1985), «Політичний розвиток» (1986), «Третя Хвиля: демократизація в кінці XX ст.» (1991), «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» (1996) та ін.

Теорія політичної модернізації і розвитку. Цю проблему Хантінгтон розробляє в статті «Політичний розвиток і політичний занепад» (1965) та в книзі «Політичний порядок в змінних суспільствах». Її складовими аспектами є те, що теорію політичної модернізації Хантінгтон визначає як процес, який включає в себе раціоналізацію влади; диференціацію соціальних, державних і громадянських структур і підвищення рівня політичної участі. З іншого боку, він визначає модернізацію як дестабілізуюче явище, головна проблема якого — не свобода, а створення легітимного суспільного порядку, стійкість якого є основною цінністю.

Хантінгтон стверджує, що громадяни цілком нормально проживуть в умовах політичного порядку без свободи, але вони не зможуть скористатися свободами без порядку. Під останнім він розуміє спроможність високоінституціоналізованої системи зберегти свою автономію шляхом включення нових груп у політику таким чином, щоб вони діяли відповідно до уже прийнятих суспільством (інституціоналізованих) норм і схем політичної активності. В свою чергу, політична участь для Хантінгтона — це енергійна діяльність громадян, яка впливає на прийняття рішень владами, тобто вибори, лобіювання, членство в організаціях, а також насильство.

Виходячи із вступних положень, що викладені вище, слід підкреслити, що Хантінгтон відрізняє і виокремлює ці концепти від соціально-економічної модернізації. Ототожнюючи політичний розвиток з «інституалізацією політичних організацій і процедур», а політичну модернізацію — з масовою мобілізацією і розширенням політичної участі, він висунув гіпотезу про те, що швидка модернізація негативно впливає на інститути і приводить їх до занепаду. В її основі лежить позитивне уявлення про політичну стабільність, яка розглядається як абсолютна мета і джерело легітимності політичних інститутів та існуючого порядку незалежно від задіяних інтересів і характеру режиму.

Соціоекономічна модернізація, за Хантінгтоном, «це процес, який приводить до однорідності», який породжує «тенденцію до схожості» сучасних суспільств через появу в них «однакового набору основних якостей» внаслідок урбанізації, індустріалізації, поширення освіти, появи ЗМІ і т. п. Вона створює передумови для політичної модернізації і розвитку. Соціоекономічна «модернізація приводить значною мірою до зростання чисельності і багатоманітності соціальних сил у суспільстві», тобто соціальна структура ускладнюється: крім релігійних і етнічних груп, які властиві традиційним суспільствам, виникають професійні, класові та інші групи. В традиційному суспільстві спостерігається «проста політична єдність», яка часто густо має «чисто етнічну, релігійну або професійну основу», для підтримки якої не вимагається наявність високорозвинутих політичних інститутів. Але чим складнішим і різноманітнішим в ході модернізації стає суспільство, тим воно більшою мірою залежить від ефективного функціонування політичних інститутів, гострий дефіцит яких відчуває більшість суспільств, що модернізуються. Звідси Хантінгтон робить висновок про те, що швидка соціально-економічна модернізація породжує політичну нестабільність і занепад у сфері політики.

Політична модернізація, за Хантінгтоном, це насамперед масова мобілізація і розвиток політичної свідомості та участі, які породжують у кінцевому рахунку нестабільність. Він також застосовує і інші формулювання політичної модернізації, але обов'язково включає в них такі елементи: раціоналізація, диференціація і політична участь. Під раціоналізацією влади він розуміє такий процес, у ході якого внаслідок секуляризації, послаблення традиційних лояльностей, інтеграції і централізації з'являється власне політична влада, в суспільстві утверджується єдиний владний центр, який наділений суверенітетом. Одночасно в суспільстві відбувається диференціація нових політичних функцій і виникнення спеціалізованих структур для їх здійснення, а також масова політична участь і формування нових політичних інститутів для їхньої організації. Політична модернізація може бути ініційована не тільки економічними змінами, а й інтенсифікацією соціальних комунікацій, підвищенням рівня освіченості і т. п.

Хантінгтон впроваджує ще дві моделі модернізації: технократичну і популістську.

Технократична модель модернізації визначається цілеспрямованим зниженням рівня політичної участі громадян, збільшенням кількості інвестицій, високими темпами економічного зростання і нерівності в доходах, що приводить до поляризації суспільства, яка, в свою чергу, віддзеркалюється на різному підвищенні позаінституціональної участі громадян, наслідком яких можуть бути соціальні потрясіння.

Популістська модель модернізації завжди акцентує збільшення можливостей політичної участі, яке супроводжується заходами щодо забезпечення економічної рівності (шляхом перерозподілу), що може викликати погіршення параметрів економічного розвитку. При цій моделі внаслідок різкого економічного розвитку та зростання участі можуть проявлятися різного роду громадянські зіткнення.

Такими обґрунтуваннями вчений доводить несумісність основних цілей модернізації: не рівність впливає на ступінь політичної участі, а саме останнє впливає на рівність.

Визначаючи інститути як «стабільні високооцінювані, часто повторювані моделі поведінки», інституціоналізацію «як процес набуття організаціями і процедурами стабільності і цінності» і політичний розвиток як створення складних і автономних політичних інститутів, Хантінгтон пропонує чотири перемінні для визначення рівня інституалізації організацій, процедур і політичних систем: *здатність до адаптації* (функціональна і до викликів середовища); *складність* (визначається наявністю різних елементів, підсистем і функцій і в наслідку підтримує стабільність); *автономія* (автономія політичної сфери — атрибут зрілої політичної системи, який здатний забезпечити входження нових груп у політику за визначеними правилами; її відсутність або переважання неполітичних засобів і методів у політиці повертається корупцією); *цілісність*. Наслідками низького рівня автономії і цілісності є державні перевороти і часте втручання військових в політику. Атрибут високорозвинутого суспільства — політичні інститути, здатні «виражати суспільні інтереси», причому партія є ключовий інститут сучасної політики. А звідси, Хантінгтон дає практичні рекомендації уряду США: зосередити всі зусилля на підтримку некомуністичного партбудівництва в країнах, які модернізуються.

Хантінгтон досить аргументовано доводить, що рівень розвитку будь-якої політичної системи залежить від співвідношення між політичною інституціоналізацією і політичною участю. Із цього він робить висновок, що країни відрізняються між собою переважно не формами правління, а ступенем керованості та його джерелами. Він підкреслює, що СРСР і США не дуже відрізнялися, оскільки їх політичні

системи, достатньо керовані, належать до категорії сильних, оскільки високі рівні інституалізації та політичної участі знаходяться в динамічному балансі.

Хантінгтон вибудовує свою систему співвідношення політичної модернізації і розвитку та їхньої залежності від соціально-економічних процесів. Структура її така:

1) збільшення соціальної мобілізації порівняно з економічним зростанням призводить до ситуації розчарування внаслідок завищених соціальних очікувань (фрустрації);

2) зростання соціальної фрустрації порівняно з реальними можливостями мобільності приводить до політизації громадян і як наслідок, до зростання політичної участі;

3) запізнення політичної інституалізації, її невідповідність рівню політичної участі призводить до політичної нестабільності.

Таким чином, якщо темпи соціальної мобілізації і розширення політичної участі високі (результат політичної модернізації), а темпи політичної організації та інституалізації (показники політичного розвитку) низькі, то наслідком стає всезагальне насильство і нестабільність. Звідси висновок про те, що свідоме або спонтанне збільшення участі необхідно обмежувати різноманітними засобами або спрямувати його в партійне русло. Навпаки, більш висока стадія розвитку характеризується іншим вибором: розширення політичної участі або економічне зростання. Таке тлумачення політичного розвитку суспільства заслугоує претендувати на закон політичної науки.

Проблеми демократизації суспільного розвитку. Беручи участь у 1974—1975 рр. у роботі Спеціальної групи з проблем керованості демократією, яка була створена в рамках Тресторонньої комісії (голова — З. Бжезінський), Хантінгтон узагальнює свої дослідження в доповіді комісії «Криза демократії» (1975) і в праці «Американська політика: обіцянка дисгармонії» (1981). Він аналізує кризові явища політичного життя США через призму конфлікту між американськими демократичними ідеалами і владними інститутами. У цього протиріччя впливали чотири суспільних хвилі, остання з яких — епоха 60-х років. Демократичний імпульс спрямовується на необхідність зробити правлячі інститути менш владними і більш активними, посилити їхні функції і послабити авторитет. Критикуючи наслідки 60-х років, він приходить до висновку про «надлишок демократії у США»: «Ми прийшли до розуміння потенційно-необхідних обмежень економічного зростання. Існують і потенційно необхідні обмеження безмежного розширення політичної демократії».

Якщо в 70-ті роки стриманий оптимізм з приводу долі демократії спирався на передбачення циклічного характеру її кризи в США, у 80-ті роки успіхи демократії приводять Хантінгтона до висновку про циклічність демократичних процесів у світовому масштабі. «Третя хвиля» демократизації в кінці ХХ ст. (1991) розвиває тему політичних змін, яка була розпочата ним у праці «Політичний порядок» (1968).

Хвиля демократизації — це «група переходів від недемократичних до демократичних режимів, яка проходить у визначений період часу і яка значно перевищує за їх числом групу переходів у зворотному напрямку». Хантінгтон зазначає, що перша хвиля демократизації розпочалася в США в 1828 р. і досягла кульмінації після Першої світової війни, коли в 32-х країнах були встановлені демократичні режими. Її зворотній напрям фіксується маршем Муссоліні на Рим у 1922 р. і завершенням в 1942, коли в світі залишилося лише 12 демократичних країн. Друга хвиля демократизації визначається перемогою союзників по антигітлерівській коаліції у Другій світовій війні і продовжилася деколонізацією, яка досягла кульмінації на початку 60-х років, коли демократичними стали 36 країн.

Відплив другої хвилі демократизації, в основному через військові перевороти, які розпочалися на початку 1950 р. і закінчилися до 1973 р., коли демократичними залишалися 30 країн. Підйом третьої хвилі демократизації — з 1974 р. на півдні Європи; вона охопила країни з однопартійними (високоінституціоналізовані з ідеологічною легітимністю) і військовими (військова сила як основне джерело влади) режимами, а також особовими диктаторами, багато з яких відповідали веберівській моделі султаністських режимів (Румунія при Чаушеску, Португалія при Салазарі), а також ПАР з конкурентною расовою олігархією. Хоча зовнішні фактори демократизації відігравали важливу роль, на відміну від другої хвилі, в основному були ініційовані внутрішніми причинами і силами.

Хантінгтон виділяє три типи процесів (моделей) переходу: *трансформації* (еліти ініціюють і очолюють перехід); *усунення* або *повалення* (опозиція на чолі процесу, авторитарний режим руйнується або сам або його ліквідовують); *заміна* (демократизація як результат спільних дій уряду і опозиції). Він відзначає особливості моделей переходу в різних країнах, і зазначає, що завжди труднощі виникають там де низький рівень розвитку політичних інститутів. Хантінгтон визначає переходи до демократії як «комплексні політичні процеси, які включають боротьбу багатьох груп за владу, за і проти демократії, а також за інші цілі». Розподіл сил між цими групами значною мірою зумовлює саму природу переходу: якщо в уряді переважають консерватори, а в опозиції — екстремісти, то демократизація неможлива; і навпаки, якщо в уряді і в опозиції домінують прихильники демократії, то перехід у ній значно легший. На процеси демократизації найбільший вплив здійснюють взаємодії за такими схемами: між урядом і опозицією; між реформаторами і консерваторами в правлячій коаліції; між поміркованими і екстремістами в опозиції, причому їх вага в різних типах переходів визначається співвідношенням сил між реформаторами і поміркованою опозицією.

Трансформація, більше поширена в кількісному відношенні і заміна (в окремих випадках різниця між ними умовна) моделі демократичного транзиту найбільш характерні для більшості військових і однопартійних режимів.

Трансформація проходить п'ять основних фаз:

перша — поява в рамках авторитарного режиму ліберально і демократично налаштованих реформаторів;

друга — отримання реформаторами влади, причому їх лідерам необхідно якнайшвидше поставити своїх прихильників на ключові позиції в силових структурах;

третья — провал лібералізації (курс на лібералізацію, пом'якшення, «покрощення» авторитарного режиму при його збереженні швидко себе вичерпує; він приводить або до масштабної демократизації політичної системи, або до посилення режиму);

четверта — стара легітимність (підкреслює спадковість, зв'язки з минулим; реформаторам слід проводити демократичні реформи в рамках інститутів, установлених ще авторитарним режимом), повалення консерваторів (реформатори-демократи посилюють свої позиції в уряді, ослаблюють і витісняють консерваторів, але при цьому роблять їм окремі компенсації і демонструють збереження зв'язків з минулим; потрібно бути готовим до намірів заколоту з боку консерваторів, можна його спровокувати, а потім жорстоко повалити);

п'ята фаза, яка проходить за межами авторитарного режиму — кооптування опозиції (реформатори-демократи звертаються з консультаціями до лідерів опози-

ційних круп і рухів, результатом яких можуть стати переговори і в кінцевому рахунку укладання договорів, пакетів, меморандумів; опозиція розглядається реформаторами як опора в конкуренції з консерваторами). Як показує досвід вдалих трансформацій, реформатори-демократи повинні утримувати ініціативу демократизації і намагатися гасити невиправдано високі соціальні і політичні очікування, підтримуючи при цьому помірковану опозицію і створюючи відчуття неминучості демократичних перемін.

Заміна як модель демократичного транзиту є результатом спільних дій уряду, який не має принципових намірів утримувати владу за будь-яких обставин (тобто сприятливо до негативних наслідків збереження режиму) і готовий розпочати консультації про зміни режиму, але сам не здатний їх ініціювати, та опозиції, серед якої переважають демократично налаштовані і помірковані, але недостатньо сильні для самостійної заміни режиму і налаштовані за певних обставин брати участь у переговорах з урядом.

Заміна розвивається, як правило, за таким сценарієм:

- 1) уряд розпочинає в країні лібералізацію, через що владний потенціал зменшується;
  - 2) опозиція користується результатами лібералізації і послаблення уряду, намагається збільшити свою базу підтримки і активізує діяльність з надією усунути уряд;
  - 3) влада застосовує жорстокі заходи, щоб припинити політичну мобілізацію населення опозицією;
  - 4) в умовах невизначеності уряд і опозиція розуміють, що заходять у глухий кут, і розпочинають шукати шляхи до ведення переговорів і досягнення компромісу.
- Але це не виключає того, що уряд може жорсткими заходами тимчасово відновити волю повноти влади або опозиція продовжить нарощувати сили для повалення режиму. Це, в свою чергу, може вливатися в цикли протестів і репресій. Практично завжди реформатори від правлячого режиму і поміркована опозиція застосовують заходи для зменшення ризиків у взаємовідносинах, виробляючи гарантії, беручи зобов'язання притримуватися певних правил і т. п. Це стає можливим, коли вони залежать від успіхів один одного.

Усунення характерно в основному для режимів, заснованих на особистій диктатурі, і досить виразно вирізняється від трансформації: в уряді немає реформаторів або їхні позиції досить слабенькі, влада повністю монополізована консерваторами або диктатором, у кінцевому рахунку вони опираються на військову силу, і в останній момент — на вирішальний фактор: на чий стороні армія. В цих умовах демократизація являється результатом втрати правлячим режимом впливу, що приводить до його саморуйнації або повалення, і приходу до влади опозиційних груп, які різко відмежовуються від минулого, тобто замість «старої легітимності» вимальовується «майбутня легітимність». Усунення проходить три основних фази розвитку: перша — підготовка повалення режиму (початком може стати військова поразка, втрата підтримки з-за кордону і т. п.); друга — руйнація режиму (дуже швидко); третя — боротьба після падіння старого режиму між групами опозиції, які взяли владу (тут для успішної демократизації необхідно переважання демократично налаштованих поміркованих; демократам необхідно швидко заповнити вакуум влади, що виник, стимулювати створення коаліції на основі опозиційних груп і бути готовими до можливості відновлення нової диктатури кимось із них). Хантінгтон,

характеризуючи третю хвилю демократизації, яка включила в орбіту демократії 40 країн, вважає, що ця демократизація поставила перед цими країнами принаймні три проблеми.

По-перше, демократизація викликає зростання **комуналізму**, тобто значне поширення соціально-політичних рухів і організацій, заснованих на релігійних і етнічних принципах (є, таким чином, результатом політизації релігійних та етнічних ідентичностей, яка мобілізує в масовому порядку членів відповідних груп у сферу політичної боротьби) і сплеск етнічних конфліктів. У новодемократичних країнах демократичні процедури можуть приводити до влади сугубо антидемократичні фундаментальні сили.

По-друге, країни, які здійснюють перехід до демократії, більш агресивні до зовнішньої політики, що унеможливає їхню участь у різноманітних військових конфліктах.

По-третє, демократизація має побічний ефект у вигляді розпаду традиційних цінностей і норм, зростання соціально несприйнятливої поведінки і т. п. Крім цих, а також проблем, які дісталися з минулого, режими третьої хвилі стикаються із зовсім новими загрозами, які виходять з учасників демократичного процесу, прихильних несумісним з демократією цінностям: взявши владу на конкурентних виборах, вони (колишні комуністи, ісламські фундаменталісти і т. п.) зловживають демократичними процедурами, що зазвичай приводить до ерозії демократії. Але значно більша загроза виникає в тих випадках, коли глава виконавчої влади зосереджує в своїх руках надзвичайно великі повноваження і управляє державою шляхом указів. Крім цього, в багатьох демократіях третьої хвилі значно поширена недемократична практика, коли порушуються права і свободи громадян. Але, підкреслює Хантінгтон, тільки демократія дає можливість суспільству забезпечити себе на тривалий час «хорошим правлінням» незалежно від доброзичливих правителів або народу, на що навіть розвинуті форми авторитаризму не спроможні.

Цивілізаційна модель майбутнього світу. Хантінгтон звертається до проблем цивілізаційного розвитку в працях «Зіткнення цивілізацій» та «Зіткнення цивілізацій і оновлення світового порядку». В них вчений стверджує, що замість ліберального сценарію «кінця історії» і затухання глобальних конфліктів має місце перетворення факторів культурного характеру в основне джерело майбутніх конфліктів у світі, які наберуть форми конфліктів між «націями і групами», що належать до різних цивілізацій. Останню Хантінгтон визначає як «культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей»; вище цивілізації в цьому відношенні може бути тільки весь людський рід. Цивілізації достатньо динамічні: вони «зміщуються, накладаються одна на другу, включають субцивілізації», «у них буває підйом і занепад, вони розпадаються і зливаються» і, нарешті, вони можуть згинуть в «тисках часу».

«Зіткнення цивілізацій» є наслідком того, що головним критерієм відмінностей між людьми в сучасному світі стає культурна належність, або ідентичність, яка складається з лінгвістичних, етнічних, історичних, релігійних, інституціональних елементів, а традиційні ідеологічні, економічні і т. д. антагонізми поступово втрачають статус домінуючих у політиці, яка все більше перетворюється на засіб утвердження культурних і цивілізаційних ідентичностей. Ці обставини ведуть до перетворення світового порядку: він стає уже не навколо політико-ідеологічних блоків держав, як під час холодної війни, а навколо семи-восьми основних цивілізацій сві-

ту: західної, конфуціанської, японської, ісламської, індуїстської, православно-слов'янської, латино-американської і «можливо африканської» (пізніше Хантінгтон додав дев'яту — буддистську).

Хантінгтон підкреслює, що результат має велике значення: «В цьому новому світі регіональна політика здійснюється на рівні етнічних відносин, а глобальна — на рівні відносин між цивілізаціями. Суперництво наддержав поступається місцем зіткненню цивілізацій. Найбільш масштабні, серйозні і небезпечні конфлікти будуть виникати не між соціальними класами, не між багатими і бідними, а між народами, які належать до різних культур. Міжплеменні війни та етнічні конфлікти пройдуть у рамках цивілізацій. Ці нові конфлікти будуть розгортатися вздовж «ліній розлому між цивілізаціями», частина з яких проходить по території Росії або в безпосередній близькості від неї».

Зіткнення цивілізацій, як підкреслював Хантінгтон, неминуче через:

- 1) фундаментальні відмінності між цивілізаціями;
- 2) посилення взаємодії між ними («світ все більше стає тісним») і зростання цивілізаційної самосвідомості;
- 3) ослаблення (один із наслідків модернізації) і наступну заміну ідентифікації з місцем проживання і «своєю» нацією-державою, конфесійною ідентифікацією, яка викликає сплеск релігійного фундаменталізму;
- 4) роздвоєння ролі Заходу, який активно поширює свої цінності і відстоює свої інтереси, який стає менш популярним у незахідних еліт і все більше популярним у широких масах народів, які прагнуть до західного стилю життя і цінностей;
- 5) стійкість культурних і цивілізаційних відмінностей;
- 6) посилення економічного регіоналізму, успіх якого прямо пов'язаний з цивілізаційною спільністю учасників регіональних економічних зв'язків.

Основним джерелом конфліктів близького майбутнього, за Хантінгтоном, стануть взаємовідносини між Заходом і деякими незахідними цивілізаціями, представленими, насамперед, у вигляді «конфуціансько-ісламського» блоку. Саме у сфері взаємовідносин із Заходом будуватимуться стратегії розвитку всіх інших цивілізацій, які роблять вибір між самоізоляцією, копіюванням західних інститутів і засвоєнням його цінностей або протистоянням (у якійсь формі) Заходу. В останньому випадку країни і цивілізації повинні здійснити модернізацію без вестернізації, тобто стати сучасними і при цьому залишатися незахідними, зберігши свою унікальність. Висновок Хантінгтона однозначний: не дивлячись на окремі прояви, єдина універсальна цивілізація переважно західного гатунку, в найближчому майбутньому неможлива. Хантінгтон підкреслює також велику руйнівну силу країн з внутрішнім конфліктом цивілізацій: розпад СРСР і Югославії демонструє серйозність цих загроз, із якими зараз стикається Росія, а в майбутньому можуть зустрітися і США. Висунута Хантінгтоном концепція зіткнення цивілізацій є намаганням створення цілісної наукової теорії, яка буде принагідна для пояснення і прогнозування стану світу після холодної війни.

Одна з ключових проблем його досліджень — політичний розвиток, який відокремив від соціально-економічної модернізації. Основним критерієм політичного розвитку американський вчений вважав інституціоналізацію. Високий рівень політичної інституціоналізації є основою політичної стабільності і стійкості в перехідних суспільствах.

Хантінгтон розглядає перехід до демократії в багатьох країнах у кінці 70—80-х років як глобальний процес демократизації. При цьому американський політолог не

виключає можливість для деяких держав відходу назад, до авторитарних режимів, але загальний хід еволюції полягає, на його думку, в незмінному збільшенні кількості країн, які обрали і встали в кінцевому результаті на шлях демократії.

С. Хантінгтон з'ясує співвідношення сил у сучасному світі. Дав прогноз зростання впливу на світову політику етнічних, релігійних, мовних та інших відмінностей. Подає своє бачення поняття «цивілізація».

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

С. ХАНТИНГТОН

МАЙБУТНЄ ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ: ВІД ЕКСПАНСІ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ

Широке розповсюдження демократії в мирі, — несомненно, наиболее важный политический феномен последних трех десятилетий XX в. Получившая начальные импульсы в Южной Европе — в Испании, Португалии, Греции, — волна демократизации прокатилась по Латинской Америке, затронула там все страны, за исключением Кубы. Затем она переместилась в Азию, где на Филиппинах, Тайване, в Южной Корее, Пакистане и Бангладеш на смену авторитарным режимам пришли демократически избранные правительства. В 1989 г. эта демократическая волна накрыла Восточную Европу, а еще через два года — Советский Союз. Выборные лидеры заменили коммунистических назначенцев почти во всех республиках бывшего СССР. Демократизация заявила о себе усилением роли электорального процесса и в странах Ближнего Востока таких, как Йемен и Иордания. В Африке многие диктаторы были отстранены от власти благодаря демократической процедуре; в ряде африканских стран состоялись общенациональные конференции и круглые столы политических сил; и, что особенно важно, на путь демократии прочно встала Южная Африка. Демократические веяния дали о себе знать даже в странах, от которых этого меньше всего ожидали. Кто бы мог еще несколько лет тому назад помыслить, что в начале 90-х годов демократически избранные правительства придут к власти в Албании, Монголии, Непале и Бенине? Повсюду в мире военные хунты, личные диктатуры и однопартийные системы были потеснены демократическими правительствами. Организация «Фридом хаус», базирующаяся в Нью-Йорке, ежегодно публикует подробный анализ состояния свободы в мире. В 1972 г она аттестовала как свободные 42 страны; в 1991 г., согласно ее подсчетам, их число возросло до 75.

Наблюдая впечатляющее территориальное расширение демократии, следует иметь в виду два важных момента.

Во-первых, демократия не обязательно решает проблемы несправедливости, коррупции, неэффективности, несправедливости и некомпетентного принятия решений. Но она обеспечивает институциональные условия, позволяющие гарантировать свободу индивида, защитить его от массовых нарушений прав человека и поправки его человеческого достоинства. Демократия — это средство против тирании, и как таковая она даст людям шанс решить и другие социальные проблемы.

Во-вторых, распространение демократии в мире снижает вероятность войн между государствами. Один из фундаментальных фактов новой истории состоит в том, что со времени установления современной демократии в США в начале XIX в. войны между демократическими странами, за малым исключением, не велись. Этому есть объяснение. Если признать справедливость данного тезиса, то по мере роста в мире числа демократических правительств почва для возникновения войн должна сужаться.

Расширение демократии после 1974 г. вызвало к жизни представление о том, что мы переживаем всесоветывающую глобальную демократическую революцию. Демократия наступит, полагают многие, и скоро она победит повсюду в мире. Этот взгляд особенно укоренился после краха коммунизма в Восточной Европе. «Демократия победила», — провозгласили одни наблюдатели. Другие объявили ее «волной будущего» и праздновали «глобализацию демократии». В часто цитируемой статье Фрэнк Фукуяма возвестил о конце истории и об «универсализации западной либеральной демократии в качестве конечной формы политического устройства человечества». Падение же под напором всепобеждающей волны демократизации последних оплотов деспотизма, будь то на Кубе, в Бирме, Северной Корее или любой другой стране, — это только вопрос времени.

Оправдан ли такой оптимизм? Продолжится ли победное шествие демократии в текущем десятилетии теми же темпами, что и в последние 20 лет? Я в этом сомневаюсь. Правда, должен признаться, что склонен к пессимизму. Большое преимущество пессимистических прогнозов заключается в том, что ты оказываешься либо прав, либо приятно удивлен. Десять лет тому назад я предсказывал, что демократия вряд ли укоренится где-либо за пределами западного мира, разве что в Латинской Америке. События последних десяти лет показали, что я ошибался, и я этому рад. Возможно, ход событий докажет, что и теперь я неправ. Надеюсь, что так оно и будет. Однако имеется много оснований полагать, что нынешняя волна демократизации теряет силу и что скоро она или достигнет своего апогея, или даже произойдет ее некоторый откат. Последняя волна демократизации, которая зародилась на Иберийском полуострове в середине 70-х и затем захватила почти 40 стран, переходит теперь из фазы экспансии в фазу консолидации. Эта идея — главное из того, о чем я хочу сказать в статье.

Почему события развиваются так, а не иначе?

Во-первых, нужно отметить, что демократизации благоприятствуют определенные экономические и культурные условия. В их числе сравнительно высокий уровень экономического развития и преобладание того, что можно назвать западной культурой с ее ценностями, включая западное христианство. В настоящее время практически все страны с высоким или среднесырым уровнем дохода (по классификации МБРР), за исключением Сингапура, являются демократиями. Точно так же все западные государства или испытывавшие на себе сильное влияние Запада, кроме Кубы и немногих других, имеют демократическое устройство. Демократизации не произошло как раз там, где указанные предпосылки слабы. Это либо бедные, либо незападные по своей культуре общества. В перечне «Фридом хаус» из 75 стран, значащихся в рубрике «свободные», только пять приходится на Азию (Япония, Южная Корея, Монголия, Непал, Бангладеш), всего две — на мусульманский мир (Бангладеш и Турецкая республика Северного Кипра) и лишь три принадлежат к восточной ветви христианства (Греция, Болгария, Республика Кипр). Помимо стран Балтии, ни одно из государств, возникших на развалинах Советского Союза, не классифицировано как «свободное». Таким образом, в настоящее время демократия доминирует в Западной и Центральной Европе, Северной и Южной Америке, а также на окраинах Азии. Ее нет в преобладающей части бывшего Советского Союза, Китае, на обширных территориях Южной Азии, в арабском мире, Иране и большинстве африканских стран. Распространится ли демократия на эти регионы? Все будет зависеть от совокупности экономических и культурных факторов.

Все эти доводы не означают, что демократия может процветать только в западных странах. Конечно, это не так, но ее развитие в незападных обществах, за малыми исключениями вроде Турции, явилось в большей мере следствием западного влияния, западного колониализма или военной оккупации все теми же западными державами. Современная демократия возникла как продукт протестантской культуры. С большим опозданием она пришла в католические страны, и именно их в 70-е и 80-е годы в первую очередь захватила нынешняя волна демократизации. В значительной мере переход этих стран к демократии явился результатом сдвигов в позиции католической церкви и успехов экономического развития в 50-е и 60-е годы, которые произвели определенные изменения в господствующей культуре. Наверное, нигде это не видно так ясно, как в Испании. Я думаю, что не ошибусь, если скажу, что в 1950 г. испанская культура все еще была в основном традиционной, корпоративистской, авторитарной, этатистской и антилиберальной. В 60-е годы Лаурсано Лопес Родо предсказал, что Испания станет демократической, когда ВНП на душу населения достигнет в ней 2 тыс. долл. И это произошло: к 1975 г. экономическое развитие — индустриализация, урбанизация, подъем среднего класса, интеграция в мировую экономику — произвело фундаментальный сдвиг в испанской культуре, сделал ее похожей на ту, что существует в западноевропейских демократиях.

Экономическое развитие, следовательно, может изменить культуру страны таким образом, чтобы она благоприятствовала демократии. Если этот тезис справедлив, то прогресс экономики должен оказать воздействие и на мусульманские, буддийские, православные и конфуцианские общества. Но, за исключением Восточной Азии, экономика незападного мира отстает в своем развитии, да и в более благоприятных с этой точки зрения дальневосточных странах культурные изменения скорее всего будут ограничены на многие годы. Недавняя волна демократизации выполнила исторически важную задачу распространения демократических норм на экономически более развитые страны и почти на все общества с преобладанием западной культуры. Попытки дальнейшего продвижения демократии столкнутся с существованием большими препятствиями экономического и/или культурного характера.

Другая причина, питающая скептицизм относительно продолжения экспансии демократии, — это диалектическая природа истории. Любое значительное движение в каком-то направлении теряет

в конце концов свою энергию и порождает контртенденцию. Это справедливо и по отношению к демократизации. Нынешняя ее волна, восходящая к 1974 г., — третья в мировой истории. Первая зародилась в США в начале XIX в. и достигла своей кульминации после Первой мировой войны, когда в мире образовалось около 32 демократических государств. Марш Муссолини на Рим в 1922 г. знаменовал собой начало возвратной волны, и к 1942 г. в мире осталось всего 12 демократических стран. Вторая волна демократизации пришлась на период после Второй мировой войны и продолжалась до 60-х годов. Ее сменило попятное движение, в результате которого к 1973 г. в мире стало меньше демократических правительств (30), чем десять лет назад (36). Следуя этой логике, в ближайшие годы можно ожидать третью возвратную волну. Есть даже основания утверждать, что ее время уже наступило.

Итак, бросаются в глаза два факта. Во-первых, наибольшие препятствия на пути к демократии присущи незападным и небогатым странам. Во-вторых, труднейшие проблемы, если не сказать кризисы, характерны для большинства тех стран, куда демократия пришла лишь недавно. Исходя из этих фактов и следует формулировать приоритеты тем, кто заинтересован в развитии демократии. Первоочередной целью должна стать постоянная поддержка перехода к демократии в ключевых государствах, где этот процесс еще не завершен. Среди них наиболее важны Россия, а также Южная Африка и Мексика. Но не менее настоятельна и необходимость упрочения демократии во многих странах Латинской Америки, Восточной Европы и Восточной Азии, в которых она укоренилась в последние двадцать лет. Напротив, вложение средств и ресурсов, предназначенное принести демократию в те общества конфуцианского, исламского и африканского ареалов, где она, судя по всему, наталкивается на серьезные культурные и/или экономические барьеры, представляется малопродуктивным. Консолидация, а не экспансия демократии стоит сегодня в повестке дня.

Консолидация новых демократий требует действий в разных направлениях, включая воспитание терпимости и обеспечение главенства законов, уменьшение власти военных и бывших коммунистических бюрократий, а также определение того, что делать с руководителями прежних авторитарных режимов, виновными в грубых нарушениях прав человека. Я здесь сосредоточил свое внимание только на двух основных областях, в которых, судя по недавнему и не такому уж недавнему опыту, заложены возможности сделать новые демократии менее хрупкими, упрочить их.

Прежде всего, крайне необходимо укрепить политические институты. Система политических институтов должна быть сконструирована таким образом, чтобы уменьшить фрагментацию и вероятность τυпиловых ситуаций, обеспечить эффективное и ответственное принятие решений и предотвратить чрезмерную концентрацию полномочий у какой-либо одной ветви власти. Эти требования порой противостоят друг другу, и их нужно осознание меняется в зависимости от конкретных условий общества. Не существует универсальных рецептов институционального устройства, но существуют универсальные типовые ошибки, которых следует всячески избегать. Опыт последних десятилетий позволяет дать некоторые рекомендации составителям конституций и творцам институтов.

Во-первых, желательно избегать крайних форм пропорционального представительства. Они создают избыточную фрагментацию, как было в Польше с ее 29 партиями, представляемыми в законодательном органе, при том, что ни одна из них не располагала более чем 13 % мест. Когда поляки реформировали эту систему по немецкому образцу и ввели 5 %-ный барьер для представительства в парламенте, число партий в нем сократилось до 6.

Во-вторых, комбинация избираемого прямым голосованием президента и законодательного собрания, формируемого на основе пропорционального представительства, порождает институциональный тупик и паралич власти. Главное исполнительное лицо государства и законодательли приходят к власти на основе разных избирательных принципов и за ними могут стоять разные секторы электората, отсутствует стимул к формированию сильных политических партий, а в результате возникают патовая ситуация и институциональный конфликт. Это может привести к смещению главы государства, как произошло в Бразилии и Венесуэле, к удачному либо неудачному перевороту, инициируемому главой исполнительной власти, как это было в Перу и Гватемале, или же к президентской власти, игнорирующей парламент и правящей посредством декретов, как в Аргентине. Чтобы избежать всего этого, проф. Хуан Линц и другие рекомендуют латиноамериканским странам принять модель парламентской республики. Альтернативный путь — переход от пропорционального представительства к мажоритарной системе; это не только понизит уровень разногласий между исполнительной и законодательной ветвями власти, но и будет стимулировать возникновение двухпартийной системы.

В-третьих, система с двумя сильными политическими партиями в большей степени благоприятствует эффективному принятию решений и формированию ответственного правительства, чем дру-

гие типы партийных систем. Так, доминантная система, когда лишь одна из партий постоянно формирует и контролирует правительство, может создать почву для массовой коррупции, как случилось в Италии, Японии и Индии. Многопартийная система с парламентским правительством часто затрудняет политические перемены, поскольку каждая партия апеллирует к «своим» избирательным округам, выборы не вносят больших изменений в распределение голосов между партиями, а сменяющие друг друга правительства создаются путем перестановки коалиций партийных лидеров. Система двух сильных партий, с другой стороны, предполагает, что одна партия правит, а вторая — создает ответственную оппозицию и альтернативное правительство, ожидающее своего часа. Электорат может либо оставить власть в руках правящей партии, либо доверить ее оппозиции и дать ей возможность сформировать правительство. Динамика электорального соперничества вынуждает обе партии сдвигаться к центру политического спектра, побуждая лидеров каждой из них сдерживать экстремистов в собственных рядах. Кроме того, в случае возникновения чрезвычайных обстоятельств лидеры двух главных партий могут сравнительно легко выработать общую программу и, возможно, даже сформировать «большую коалицию», чтобы справиться с опасной ситуацией.

Наконец, обычные формы правления большинства не работают в обществах, жестко разделенных по расовым, этническим, религиозным или региональным линиям. Ни одна общинная группа не смирилась с положением вечного меньшинства, не допускаемого к власти. Необходимы какие-то формулы участия в государственном управлении общинных групп в соответствии с их характером и численностью по образцу, скажем, Южной Африки. Это может вылиться также в форму консоциативной демократии, которая хорошо себя зарекомендовала в малых странах Европы, в Малайзии и на протяжении 30 лет в Ливане. Другой путь — принятие таких электоральных установлений, которые поощряли бы партии и кандидатов апеллировать не к одной, а к разным общинам, как это имеет место и альтернативной избирательной системе Шри-Ланки или же как практиковалось во Второй Нигерийской республике.

Пришло время конституционных нововведений и институциональных экспериментов. Есть много такого, чему новые демократии могут поучиться друг у друга, а также и у более старых демократий, некоторые из которых в лице Италии, Израиля и Японии также переживают период преобразования институциональных структур.

Другая важнейшая задача новых демократий — проведение экономических реформ, снижение роли государства в экономике и стимулирование рыночных отношений. Это относится как к административно-командной экономике бывших коммунистических стран, так и к этатистской экономике, преобладавшей в Латинской Америке и во многих других местах. Экономическая реформа намного сложнее и обременительнее, чем политическая демократизация. Значительно труднее организовать рынки, чем выборы. Экономическая реформа часто сопровождается жестокими тяготами для широких слоев населения. Но, что особенно важно, в мире не было исторических прецедентов экономической либерализации со времен заката меркантилизма в начале XIX в. Новые и старые демократии вынуждены двигаться по этому пути методом проб и ошибок. Но некоторые уроки можно извлечь из совсем недавнего опыта.

Экономическую реформу лучше начинать сразу же после достаточно убедительной победы на выборах. При этом вовсе не обязательно, чтобы тот, кто инициирует преобразования, был идеологическим поборником реформ. В ряде случаев — на Ямайке, в Венесуэле и Аргентине — реформы начинали лидеры, пришедшие к власти благодаря популистской риторике. Для реформ почти всегда требуется сильный глава исполнительной власти, поэтому в условиях новых демократий предпочтительнее президентские или полупрезидентские формы правления. За последние несколько лет много спорили о том, следует ли проводить реформы разом, методом «шоковой терапии», или же постепенно, одну за другой. Какая-то последовательность, конечно же, необходима, и здравый смысл подсказывает, что начинать нужно с экономической стабилизации и только затем уже переходить к развитию рынка, освобождению цен и обменных курсов, и, наконец, к приватизации. И все же успеха добиваются скорее те правительства, которые осуществляют все реформы как можно быстрее и притом одновременно. «Шоковая терапия» принесла желаемые результаты в Бразилии, Польше, Аргентине и даже в России. В странах же, которые выбрали более медленный и постепенный темп реформ, дела обстояли хуже. Группы, особенно болезненно затронутые реформами, неизбежно пытаются замедлить их или даже повернуть вспять; поэтому, если стартовый рынок достаточно мощен, у правительства больше возможностей для достижения компромиссов без принесения в жертву сути реформ.

Помощь извне также почти всегда необходима для успеха реформирования, и зарубежные агентства могут оказывать дисциплинирующее воздействие на правительства, обуславливая предоставление помощи соблюдением режима жесткой экономии, либерализацией цен и обузданием ин-

фляции. Бесспорно, однако, что самой лучшей помощью со стороны демократий было бы доведение ими до конца своих собственных реформ и понижение барьеров на пути импорта из новодемократических стран. Так, соглашение о Североамериканской ассоциации свободной торговли (НАФТА) способно послужить колоссальным стимулом для экономической реформы, экономического развития и демократизации в Мексике. Аналогичным образом наиболее эффективный способ, каким Западная Европа может поспособствовать укреплению демократии в странах Восточной Европы, — это отмена или же резкое снижение ограничений в торговле с ними.

США и Европейское сообщество активно помогли распространению демократии в 70-е и 80-е гг. Способны ли они теперь оказать помощь в консолидации демократии? Они наверняка готовы к этому лучше, чем к продвижению демократии в новые страны, где она до сих пор отсутствовала. За исключением Африки, это, главным образом, регионы, в которых западное влияние ограничено и часто вызывает негодование как проявление западного высокомерия и «империализма прав человека». Между тем США и Европейский союз располагают всем необходимым, чтобы поддержать консолидацию демократии там, где они помогли ей утвердиться: в Латинской Америке, Восточной Европе и на периферии Восточной Азии. Содействие становлению демократии в этих регионах должно стать высшим приоритетом внешней политики Запада, а в Соединенных Штатах оно уже стало таковым. [...]

Более 150 лет тому назад Алексис де Токвиль писал: «Вокруг нас происходит великая демократическая революция... это самая общая, самая древняя и самая постоянная тенденция истории. Она универсальна, она постоянно ускользает от человеческого вмешательства, и все события, так же как и все люди, вносят свой вклад в ее прогресс». Токвиль в свое время был чрезмерно оптимистичен. То же самое можно сказать и о наших современниках, провозгласивших глобальную победу демократической революции. В данный исторический момент демократия будет продвигаться вперед не по пути распространения ее на общества, социальные и экономические условия в которых неблагоприятны для нее, а по сути ее укрепления и углубления там, куда она уже была принесена. Демократия полностью укоренилась лишь в немногих из почти сорока недемократических стран. Во всех остальных из них ее будущее под большим сомнением, а то и в опасности. Если в начале следующего столетия эта опасность будет устранена, сомнения рассеются, а демократия стабилизируется и упрочится в большинстве из упомянутых сорока стран, то можно считать, что нынешнее поколение поборников демократии хорошо поработало. Консолидация не означает колебаний или отступлений. Она означает усиление демократических институтов и демократической практики в каждой из стран, а также укрепление межгосударственных связей в сообществе демократических наций. Успешное завершение третьей волны демократизации заложит основы для ее четвертой волны, которая принесет демократию в незападные и более бедные регионы мира, т. е. туда, где ее пока еще нет. [...]

Друкуються за: Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // *Мировая экономика и международные отношения*. 1995. № 10.

4. КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ СВІТОВОГО ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ КАРЛА ПОППЕРА

«Я останній запізналий прихильник Просвітництва, — говорив про себе Карл Поппер у 1958 р. — Це означає, що я раціоналіст і що я вірю в істину та в людський розум». Однак у Поппера, життя якого припадає на ХХ ст., проглядаються й істотні відмінності від класиків епохи Просвітництва. Він відкидає їхню віру в можливість постійного удосконалення життя людей, називаючи її теорією (чи, радше, міфом) раціоналістичного оптимізму. Не розділяє Поппер і властиву багатьом просвітникам ХVIII ст. переконаність у всещілья людського розуму, його здатності пізнати істину.

ДОВІДКА

Карл Поппер народився в 1902 р. у Відні в родині юриста, переконаного ліберала, шанувальника Е. Канта й Дж. Ст. Мілля. Основна сфера інтересів Поппера — ме-

тодологія наукового дослідження, теорія пізнання. Але поряд з філософією його ваблюло і громадське життя. Навесні 1919 р. юний Поппер співробітничав з Комуністичною партією Австрії, виконуючи різні її доручення. Але в червні того ж року відбувся розрив між ними. Поппер, за його словами, «уник марксистської пастки».

Наукова кар'єра Поппера розпочалася у Відні. З 1937 по 1946 р. він працював у Новій Зеландії, а з 1946 р. до середини 70-х років у Лондонській школі економіки. До кінця своїх днів Поппер залишався палким шанувальником Англії та її політичної системи. Отримавши широке визнання як філософ і соціолог, Поппер виступав з лекціями в багатьох найбільших університетах світу. Помер він у 1994 р.

Перманентні соціальні потрясіння, які відбувалися у світі, спонукали Поппера звернутися до політичних проблем. Сам він пояснював цей поворот у своїх розвідках, що стався в 30—40-ті роки ХХ ст., невдоволеністю станом розвитку суспільних наук: виник тоталітаризм, а суспільні науки не можуть його осмислити. Звідси, з'явилися два твори, у яких знайшли відображення політичні погляди Поппера: «Злиденність історизму» і «Відкрите суспільство та його вороги». Перша книга була задумана і в основному підготовлена ще в 1936 р., але надрукувати її (в журнальному варіанті) вдалося лише в 1944—45 рр. До написання «Відкритого суспільства» Поппера підштовхнуло вторгнення Гітлера в Австрію. Книга була написана в 1938—1943 рр. у Новій Зеландії. Її мета — поглибити розуміння тоталітаризму. У 90-х роках обидві книги були перекладені спочатку російською, потім — українською мовами.

Його перу належать також такі праці, як «Логіка наукового відкриття» (1934), «Передбачення і заперечення» (1963), «Об'єктивне значення — еволюційний підхід» (1972), «Особа та її мозок» (1977) та ін.

У названих працях К. Поппер з позицій критичного раціоналізму, тобто подолання логічного позитивізму, розглядає широке коло проблем філософії політики, а тому багато дослідників називають ці праці маніфестом «політичної філософії науки» чи «філософії науки про політику», яка продовжує традиції радикального лібералізму Дж. Ст. Мілля.

Методологія суспільних наук. Щоб розуміти методологію К. Поппера щодо з'ясування сутності суспільних наук, потрібно звернутися до вихідних, базових положень, які описані ним у працях «Що таке діалектика» та «Злиденність історизму».

У першій із них він стверджує, що з точки зору методології, немає нічого спільного між логічним і діалектичним протиріччями. З іншого боку, діалектичний метод є не що інше як абсолютизація наукового методу як такого — непорозуміння. Діалектика як дескриптивна теорія в кінцевому рахунку перетворюється або в банальну тавтологію, або в доктрину, яка виправдовує все і вся, і миттєво зникає. Діалектика, будучи поза дослідною перевіркою, через свою нефальсифіковану і не дивлячись на задекларовану всесильність, по суті справи безпомічна.

У другій К. Поппер, критикує ідеї щодо того, що історизмом розкривають закони історичної еволюції з метою передбачення майбутнього. Але, як зауважує К. Поппер, такі претензійні пророцтва або не мають нічого спільного з науковими передбаченнями, або не враховують такого:

- 1) історія науки наповнена неочікуваними сюрпризами, які серйозно обмежують саму можливість прогнозувати;
- 2) застаріле твердження про існування стабільного закону соціального розвитку засноване на методологічній помилці, яка ототожнює поняття закону і тенденції;
- 3) в історії немає іншого смислу, ніж той, який ми їй приписуємо;
- 4) нарешті, історія не виправдовує, але осуджує.

З іншого боку, холізм концептуально обґрунтовує можливість мисленевого осягнення тотальності об'єкта, події суспільства та їх практичної трансформації. Проти таких тлумачень К. Поппер заперечує:

1) грубою методологічною помилкою буде твердження про те, що відомі нам теорії, які описують невеликі фрагменти реальності, дають у сумі уявлення про ціле. Більше того, теорій безмежно багато і вони всі принципово зафальсифіковані;

2) з точки зору практики, холізм досить часто вироджується в утопізм або тоталітаризм.

Виходячи з вищенаведеного, слід детальніше викласти розгляд методологічних установок К. Поппера, які містяться в інших працях, зокрема, в праці «Відкрите суспільство і його вороги».

У теорії пізнання К. Поппера близька позиція Канта, але в основному він дотримується принципів неокантіанства, які отримали широке визнання у природних науках.

Методології, зорієнтованій на пізнання істини (Поппер називає її есенціалістською, або есенціалізмом, від латинського *essentia* — сутність), він протиставляє «методологічний номіналізм» (лат. *nomina* — назви, імена), який прагне не до пізнання того, чим річ є насправді, не до визначення її справжньої природи, а до описання того, як річ поводить себе за різних обставин, і, зокрема, до виявлення того, чи існують у цій поведінці які-небудь закономірності. Методологічний номіналізм, констатує Поппер, досить широко розповсюджений у сфері природничих наук, а проблеми суспільних наук дотепер вирішуються есенціалістськими методами, і в цьому полягає одна з головних причин їхньої відсталості.

Завданням суспільних наук («не є пророцтво про майбутній розвиток історії»). Істина, за Поппером, неізнавана, ми можемо наблизитися до неї, але ніколи її не осягнемо, оскільки не існує остаточних, абсолютних джерел знання. Ми не можемо довести істинність наших теорій. За винятком математики, наші аргументи ніколи не є категорично переконливими. При вирішенні тих чи інших проблем нам відкритий лише один шлях — метод спроб і помилок. Але якщо істину встановити і довести неможливо, хибність теорій і тверджень може бути виявлена. Ми йдемо до істини, відкидаючи концепції, хибність яких доведена. Звідси, особлива роль у процесі пізнання приділяється критиці. За Поппером, критика — це «життєдайна кров усякого раціонального мислення». Піддаючи найсуворішій критиці різні теорії, ми в експериментальному порядку приймаємо ті теорії, які найкраще витримали цей іспит. Надійнішого підтвердження теорій не існує — з такими методологічними установками Поппер підходить до проблеми соціально-історичного розвитку. Його історична концепція ґрунтується на запереченні низки достатньо розповсюджених уявлень. Насамперед, він відкидає думку про закономірність, спрямованість історичного процесу, «історія змісту не має». Він підкреслює, що необхідно визнати одним із принципів будь-якого неупередженого підходу до сфери політики те, що в людських справах можливо все і, зокрема, те, що не можна а-п-р-і-о-г-і відкидати жодний мислимий варіант розвитку на тій основі, що він може порушити тенденцію людського прогресу, або якусь іншу закономірність, котра нібито властива «природі людини».

Із запереченням закономірностей розвитку пов'язане в Поппера і нігілістичне ставлення до ідеї, що історія є своєрідною ареною діяльності великих колективів людей — мас, народів, соціальних груп. Поппер змінює суспільні зв'язки діяльніс-

то індивідів, пропонуючи достатньо рідкісний у ХХ ст. зразок «атомістичного» підходу до соціальних явищ. За Поппером, «навіть чи існує хоча б часточка істини в усій цій балаканині про маси і еліти просто тому, що цих «мас» насправді не існує». Вони складаються з непоправних індивідуалістів, котрі, як стверджує Тойнбі, поодинокі ведуть боротьбу проти всіх інших згідно з принципом «людина людині вовк». Наступний постулат історичної концепції Поппера — негативізм відносно будь-яких спроб «поліпішити життя сучасників». З цього бажання виникають «найбільші наші неприємності», котрі є побічним продуктом «можливо, найбільшої з усіх моральних і духовних революцій», соціального руху, який розпочався три століття тому. «Ця революція детермінувала могутні руйнівні сили, але ці сили все ще можна приборкати». Пророкування насильницької революції Поппер вважає «найбільш пагубним елементом марксизму». Але і у випадку засудження революції Поппер не надто послідовний. Так, він мимохідь зазначає, що «боротьба за відкрите суспільство розпочалася заново лише разом із виникненням ідей 1789 р.», тобто вона була б неможлива без суспільного руху, метою якого було покращення долі сучасників і який підготував Велику Французьку революцію. Думка про те, що в історії все можливо, екстраполюється Поппером не лише на реальні події, а й на історичну науку, тобто опис та інтерпретацію історії. Він закликає відмовитися від «марної ідеї наукової об'єктивності» і зважитися на «репрезентацію історичних проблем зі своєї точки зору».

Цій меті і підпорядковується тлумачення історії. Поппер пропонує «інтерпретувати історію політичної влади в контексті нашої боротьби за відкрите суспільство, за владу розуму, справедливість, свободу, рівність і запобігання міжнародних злочинів».

Поппер не зміг повністю уникнути визнання певних закономірностей у новітній історії. Наприклад, він пише, що «під впливом «епідемічного» зростання технологічних нововведень відбулася справжня революція. «Таким чином, вона, очевидно, не залежала від волі людей. Раціональною є його точка зору і щодо іншої закономірності: на зміну капіталізму епохи вільної конкуренції приходить новий історичний етап — «політичного інтервенціонізму» (йдеться про втручання держави в економічне життя), що з'явився в трьох різновидах: російський варіант, фашистська форма тоталітаризму і «демократичний інтервенціонізм» Англії, США та «молодих демократій», лідером яких є Швеція.

Свою концепцію історії, де все залежить від нас, все вирішують окремі люди, над ними не тяжіють жодні закономірності, Поппер протиставляє історизму. Під історизмом розуміється такий підхід до соціальних наук, при якому визнається, що їхньою головною метою є історичне передбачення, причому реалізується ця мета шляхом розкриття «ритмів» або «зразків», «законів» або «тенденцій», що лежать в основі історичної еволюції. Поппер іронізує над історизмом, називаючи його «філософією оракулів — зловбивим інтелектуальним захворюванням нашого часу». Він зобов'язується ніколи не видавати себе за пророка.

Історизм перекладає відповідальність людей за свої вчинки на історію. Він веде до фанатизму і нетерпимості, до утвердження єдиної віри, перетворюється на «новий опіум народу». Історизм є передумовою тоталітаризму.

Історизм неоднорідний, оскільки до нього відносяться всі теоретичні напрями, які визнають історичні закономірності. Деяко перебільшуючи позицію своїх ідейних супротивників, Поппер називає це фаталізмом, визнанням неможливості

змінити що-небудь у неминучому процесі розвитку. Для одних історичистів еволюція людства є прогресом (Гегель, Маркс), для інших — зворотній рух від ідеалу, який колись існував (Платон). Саме ці три фігури і розглядає Поппер як найбільших представників історизму й ідеології тоталітаризму. Щодо Платона і Гегеля, зв'язок їхніх політичних поглядів із широким розумінням тоталітаризму доводиться достатньо ґрунтовно, насамперед, посиленнями на безперечний пріоритет держави над особистістю, обмеження прав людини і т. п.

Теорія відкритого і закритого суспільства. Аналіз методологічних засад історизму сприяв обґрунтуванню К. Поппером теорії відкритого і закритого суспільств і теоретичного обґрунтування тоталітарної ідеології. Він розглядає історизм як реакційну філософію і як захист закритого суспільства. Закритим він називає суспільство, яке організоване за тоталітарним принципом на основі авторитарно установлених і незмінних норм. На противагу йому, «відкрите суспільство, засноване на могутньому критичному потенціалі людського розуму, в якому не просто терплять, а всіляко стимулюють за допомогою демократичних інституцій інакомислення, інтелектуальну свободу індивідів і соціальних груп, спрямованих на вирішення соціальних проблем і неперервне реформування суспільства».

Модель закритого суспільства Поппер будує на основі племені. Він так і говорить: «Племінне або закрите суспільство». Для нього характерне підпорядкування магічним силам, магічне, або ірраціональне, некритичне ставлення до звичаїв соціального життя. Розпорядження (закони та звичаї) і заборони (табу) повністю визначають усе життя суспільства й людини. Це суспільство можна було б уподібнити клітці, якби не одна обставина: люди не усвідомлюють своєї несвободи, своєї пов'язаності веліннями й заборонами, оскільки вони позбавлені здібності до критичної оцінки і самостійного прийняття рішень. У цьому і немає потреби, за них усе вирішено традицією, її диктат видається природним, єдино можливим та абсолютно не обмеженим ззовні.

Плем'я виступає як зразок, прототип закритого суспільства, але останнє аж ніяк не зводиться до племені. Поппер пише, що він буде називати магічне, племінне або колективістське суспільство закритим. У цей розряд відносяться фашизм, комунізм, будь-які суспільства, для яких характерна духовна й політична тиранія. Християнство розпочиналося як відкрите суспільство, але інквізиція зробила його закритим, надала йому тоталітарного, антихристиянського забарвлення. Відзначаючи загальні властивості всіх закритих суспільств (ірраціоналізм, відсутність свободи вибору і т. п.), Поппер не приділяє належної уваги розходженням між ними. У племені життя суспільне не відокремлювалося від життя природи, свободи вибору поведінки і висловлювань не було, але вона репрезентувалася як непотрібна, зайва, протиприродна. При сучасному тоталітарному устрої розходження між природою і суспільством повністю усвідомлені, як і бажаність вільного вибору індивіда. Неможливість здійснити усвідомлену волю є ґрунтом колізій, невідомих племінному суспільству. Модель закритого суспільства отримала в Поппера абстрактний позаісторичний зміст.

Відкрите суспільство — раціональне й критичне. У ньому панують розум і воля. Тут розходження між законами природи і суспільства цілком очевидні. Людина усвідомлює свою автономність, вона — не є клітинкою єдиного суспільного організму. Звідси проявляються моральні колізії, необхідність приймати самостійні рішення. Суспільні проблеми слугують предметом вільного обговорення. У системі управління відкрите суспільство демократичне, в економіці воно вимагає вільного

ринку. Поппер не приховує, що відкрите суспільство — це зображення (варто зазначити, достатньо ідеалізоване) тих порядків, які конституювалися в передових країнах Заходу.

Вважаючи відкрите суспільство найкращим із усіх можливих, оскільки саме воно створює передумови для прогресу, Поппер не ігнорує властивих йому протиріч. Багато членів відкритого суспільства «прагнуть піднятися по соціальній драбині і зайняти місця інших членів». Це може привести «до такого важливого суспільного явища, як класова боротьба», тоді як в організмі, яким є племінне суспільство, «не можна знайти нічого подібного на класову боротьбу».

Перехід від закритого до відкритого суспільства Поппер характеризує як «одну з найглибших революцій, через які пройшло людство». Він супроводжувався проблемами і напруженнями, пов'язаними з «проблемою тертя між класами, котрі вперше виникли в процесі краху закритого суспільства». Цю найбільшу революцію почали греки, але вона «все ще знаходиться у своїй початковій стадії, а саме — в стадії переходу від закритого суспільства до відкритого».

Відкрите суспільство являє собою одночасно й ідеал, і політичну програму Поппера. Вона неоригінальна і включає традиційний набір ліберальних принципів, «те, у що вірить Захід»: заперечення деспотизму і насильства, захист прав і свобод людини, свобода думки й ідейний плюралізм, система політичної демократії західного зразка. У соціальному плані Поппер говорить про боротьбу з бідністю (у приватному секторі пропонується організувати громадські роботи щоб зменшити безробіття, у періоди спаду ці роботи варто розширювати), допомогу стражденим, боротьбу з демографічним вибухом (причому маються на увазі заходи для скорочення населення не лише в афро-азіатських і латиноамериканських країнах, а й у Європі), про утвердження теорії ненасильства.

Держава і влада як соціальне явище. Підхід Поппера до держави і влади як соціального явища значною мірою визначається його критикою марксистської методології. За Марксом, вважає Поппер, політика виявляється на останньому місці, вона залежить від системи економічних класових відносин, характер яких диктується розвитком техніки. Поппер приходить до протилежного погляду на речі. Для нього «політична влада має фундаментальний характер»: «Політична влада ... може контролювати владу економічну. Це призводить до величезного розширення сфери економічної діяльності. Ми можемо, наприклад, розробити раціональну політичну програму для захисту економічно слабких людей чи держав. Ми можемо створити закони, які обмежують експлуатацію...». Поппер зауважує, що «причин, які унеможлилювали б таку діяльність, не існує». Екстраполюючи точку зору Поппера про фундаментальний характер політичної влади на марксистську ідеологію, можна припустити, що держава видається йому базисом відносно економіки. Вона визначає шляхи економічного розвитку, і немає факторів, здатних перешкодити їй обрати і впровадити ту чи іншу лінію. Така установка органічно вплітається в канву історико-філософських уявлень Поппера, що зводяться до заперечення історичних закономірностей, до волонтаризму (в історії можливо все, історія залежить від нас).

За Поппером, «держава — це неминуче зло»; вона необхідна для захисту прав кожної людини, але в той же час вона являє собою постійну загрозу або зло, хоча й необхідне. Для виконання своїх функцій держава повинна мати більшу силу, ніж будь-який окремий громадянин чи суспільна корпорація. Розширення влади держави понад необхідний рівень небезпечно.

Спроби створити ідеальне суспільство призводять до наділення держави найширшими повноваженнями, що справляє негативний вплив для індивідуальної свободи. Це викликає нерівність у відношенні до влади й соціального стану, якого революціонери прагнуть уникнути. Отримання економічної влади державою може зробити опір їй марним.

Виходячи з небезпеки розширення державних повноважень, Поппер оголошує основним питанням політичної теорії не «кому належить влада», а «скільки влади варто надати уряду» або, іншими словами, «як побудувати політичні установи таким чином, щоб навіть некомпетентні й нечесні правителі не змогли заподіяти занадто великої шкоди». Йдеться про «стримування і противаги, за допомогою яких політична влада, її сваволя і зловживання нею можуть контролюватися і долатися». При цьому Поппер репрезентує ці два питання («кому належить влада» і «скільки влади варто дати уряду») як взаємовиключні.

Цілі держави, стверджує Поппер, повинні бути обмеженими й негативними, їх можна узагальнити одним словом: «захист». Держава покликана забезпечити певні загальні умови, щоб люди могли переслідувати свої цілі й облаштовувати своє життя за власним бажанням. Ці умови полягають у захисті життя, свободи та власності від зазіхань з боку приватних осіб та органів держави, у подоланні матеріальних нестатків і страждань та в підтримці певного рівня загального благополуччя.

Як бачимо, функції держави, за Поппером, все ж виходять за рамки захисних і негативних. Але позитивні цілі Поппер зводить до мінімуму. Він підкреслює, що держава не повинна прагнути зробити людей щасливими чи створити усталений суспільний лад. Подібні спонукання небезпечні. У людей не може бути єдності в цих питаннях. Звідси, здійснення проєктів радикальних перетворень зумовить зазіхання на свободу особи. Утилітаристській формулі «найбільше щастя найбільшій кількості людей» Поппер протиставляє свою, більш скромну: «найменші страждання (з тих, яких уникнути неможливо) для всіх». Що таке страждання, завжди зрозуміло, міркує Поппер, і в цьому питанні люди можуть дійти спільної згоди.

Такими філолофсько-методологічними розуміннями визначається відношення Поппера до соціально-економічної ролі держави.

Він переконаний, що вільний ринок є одним з найважливіших ознак відкритого суспільства, оскільки лише він здатний задовольнити потреби споживача, а саме це є єдиною раціональною метою всякої економічної системи. Але вільний ринок володіє і низкою істотних недоліків. Він веде до монополій, які обмежують волю, а також до бідності і до зловживань економічною владою. Демократичний уряд зобов'язаний втручатися в економічне життя, щоб запобігти негативним наслідкам вільного ринку й оберігати громадян від економічного примусу.

«Ми повинні, наголошує Поппер, сконструювати соціальний інститут захисту, який ґрунтується на могутності держави, економіки слабких від економіки сильних. Держава повинна піклуватися про те, щоб нікому не доводилося вступати в несправедливі відносини зі страху голодної смерті чи економічного краху. Це, зрозуміло, означає, що принцип державного невтручання в економіку... повинен бути відкинтий. Якщо ми хочемо захистити волю, то повинні вимагати, щоб політика необмеженої економічної волі була замінена плановим втручанням держави в економіку... Саме це й відбулося в дійсності. Економічна система, описана і піддана критиці Марксом, припинила своє існування».

Отже, консерватор і ліберал другої половини ХХ ст. Карл Поппер виступає за державний інтервенціонізм: «Не можна допускати, щоб економічна влада домінувала над політичною владою. Якщо ж так відбувається, то з економічною владою варто боротися і ставити її під контроль політичної влади». У зв'язку з цим він зауважує: «Наша критика держави благоденства (бюрократизація, нерациональна витрата значних коштів) повинна мати на меті пошук кращих шляхів здійснення тих же ідей».

Поппер не забуває і про небезпеку державного інтервенціонізму: «розширюючи владу уряду, підсилюючи бюрократію, він загрожує свободі, а якщо свобода буде втрачена, разом з нею будуть втрачені всі позитивні здобутки». Виступаючи за планове державне регулювання, Поппер виступає проти планової економіки, і не лише тому, що вона неефективна. «Якби навіть виявилось, що планована, централізована державна економіка краща вільного ринку, — заявив Поппер, — я виступив би проти неї з тієї простої причини, що вона може збільшити владу держави до рівня тиранії. Ми боремося з комунізмом не через його неефективність, а через відсутність свободи й гуманності».

Поппер вважає, що державне регулювання не загрожуватиме свободі, якщо воно буде інституціональним і непрямим, а не особистим і безпосереднім. Іншими словами, Поппер заперечує пряме управління господарськими об'єктами з боку держави. Замість цього держава повинна законодавчо визначати розповсюджені на все правила й обмеження економічної діяльності.

Не приділяючи особливого уваги формальностям і тонкощам конституційного права, Поппер виокремлює два типи або дві форми уряду (або державного ладу): ті держави, в яких піддані можуть позбутися своїх правителів без кровопролиття, і ті, де піддані можуть позбутися своїх урядів лише за допомогою кровопролиття. Перший тип називається демократією, другий — тиранією або диктатурою. Поппера цікавить не правова форма, а політична суть, причому з однієї точки зору: чи може народ змінювати уряд мирним шляхом за власним бажанням.

Демократія — серцевина відкритого суспільства. Сутність демократії К. Поппер визначає не тільки через демократичність держави. Він скоріш намагається розкрити її через аналіз організації життєдіяльності суспільства в цілому. Зокрема, демократичність суспільного життя найбільш проявляється в забезпеченні свободи слова і критики, свободи вибору, наявності мирної й ефективної діючої опозиції, поваги прав і свобод меншості (гарантії цих прав від сваволі з боку більшості). Оберігаючи права особи й меншості, демократія відкидає концепцію і практику необмеженого та неконтрольованого суверенітету, до якого схилиються ті, хто вважає питання «кому належить влада» головним у політиці та у політичній теорії. Тільки демократичні інститути дозволяють проводити реформи без застосування насильства.

Поппер не ідеалізує демократію. Він констатує, що і в умовах демократії правителі зовсім не народ, що більшість часто приймає помилкові рішення, що від демократії як такої не варто очікувати якихось матеріальних благ для громадян, що вона лише створює рамки, в яких громадяни можуть діяти більш-менш організовано та усвідомлено.

Поппер називає демократію «найменшим злом із усіх форм правління». Але ця стриманість оцінок і певний цілком реалістичний скепсис не заважають йому бути переконаним прихильником демократії. Він оголошує злочином не лише спроби повалення демократії, але й «антигегелітаристську позицію в політичному житті».

Він заперечує політичний елітизм в усіх його варіантах, від платонівського правління філософів (хто буде оцінювати якості правителів) до антимарксистських фашистських еліт, які не поступаються в жорстокості комуністичній диктатурі. Для нього еліта і кліка на практиці нероздільні, а антидемократичний уряд — це небезпечна банда злочинців.

Заперечення демократії більшістю народів або громадською думкою в тих країнах, які надавали перевагу тиранам, свідчить не про негациї й нежиттєздатність цього політичного режиму, стверджує Поппер, а про те, що демократичні традиції виявилися недостатньо сильними.

Можливість мирних трансформацій видається Попперу однією з найважливіших ознак демократії. Тому «принцип ненасильства» — складова частина його програми. Але Поппер не абсолютизує незастосування сили в політиці. Громадяни, говорить він, «мають не просто право, це їхній обов'язок — боротися з антидемократичним урядом, причому, за необхідності, шляхом насильства». Застосування насильства виправдане тільки при тиранії, яка самим фактом свого існування унеможлиблює ненасильницькі реформи. При цьому, його єдиною метою мусить стати створення передумов для подальшого проведення ненасильницьких реформ. Визнавши, що «останнім часом у світі стало більше жорстокості», він говорить про необхідність «терміново вживати рішучих заходів, оскільки терпимість до жорстокості... являє собою загрозу цивілізації». Поппер пропонує, достатньо радикальну формулу: «В ім'я терпимості ми вимагаємо права не виявляти терпимості до нетерпимості».

У цілому сутність демократії у відкритому суспільстві, за Поппером, можна окреслити такими положеннями.

1. Демократію не можна характеризувати як правління більшості, навіть якщо брати до уваги інститут всезагальних виборів. Він гуманістично зауважує, що в реальності більшість тих, хто не вище зростом шести футів, запросто можуть вирішити, що всі податки краще покласти на тих небагатьох, котрі народилися вище шести футів. Уникнути подібної карикатури може суспільство, в якому діяльність влади реально обмежена правом народу усувати її без кровопролиття. Отже, «якщо властимуці не визнають інституцій, що гарантують меншості можливість проводити в життя мирні оздоровчі реформи, такий режим однозначно кваліфікується як тиранія».

2. А звідси випливає, що існує дві форми правління — демократія і тиранія.

3. Демократична конституція не допускає тільки одного типу змін у системі законів — зміни, які піддають небезпеці саму демократію.

4. Демократія, яка в цілому підтримує меншість, не поширюється на тих, хто порушує закон, і особливо на тих, хто підштовхує, збудує інших до насильницького повалення демократії.

5. Політична лінія на зміцнення, оберігаючи демократію інститутів, не може упускати з виду базову передумову про наявність скритих (утаємнених) антидемократичних тенденцій як серед керуючих, так і у владних структурах.

6. Занепад демократії означає зникнення всіх прав. Навіть за умови збереження економічного зростання соціальні повинності стають імперативом, а свавілля властей — безмежним.

7. Демократія дає безцінну можливість відстоювати будь-яку розумну реформу, якщо її реалізація не вимагає насильства. Стресовий ефект насильницьких перемін для цивілізації майже завжди породжує антидемократичні тенденції.

8. У відкритому суспільстві вільне і законне обговорення, а також наслідки публічних дискусій впливають на політику. В такому суспільстві є інститути, які сприяють свободі тих, хто не шукає вигоди.

І насамкінець, необхідно повністю процитувати К. Поппера із «Відкритого суспільства», де він у скороченому вигляді викладає сутність демократії в суспільстві, про яке він мріє. «Я вважаю — пише він, що відкрите суспільство і реальність разом становлять ідеал. В одному суспільстві демократія стала більш зрілою, розвинутою, відкритою, ніж в іншому. Це залежить від багатьох факторів: історичного минулого, традицій, політичних інститутів, методів виховання, нарешті, від людей, які наповнюють життєвим змістом соціальні форми. Можливо, я зміг би провести досить чітку лінію водорозділу між демократією і диктатурою. Жива демократія, в рамках якої існують інститути, за допомогою яких можна здійснити повну зміну уряду, не використовуючи насильства, тобто не застосовуючи фізичних репресій. Демократія, коли вона існує, тим самим вказує шляхи в реально відкрите суспільство. Цей процес поступовий. Я вірю в розум, і вважаю, що ми всі повинні докласти багато зусиль з тим, щоб підготувати себе до поведінки такого роду. Не думаю, що це просто, що всі такі розумні, розумні люди завжди рідкість. Не кажу ні про силу, ні про владу розуму. Думаю, що ми всі тільки перед вибором, розум, або насильство, що це, врешті-решт, злочинно — застосовувати грубу силу, коли цього можна уникнути. Одне насильство неминуче породжує інше, революції знищують самих революціонерів, компрометуючи ідеали. Виживають лише циніки, загартовані в мистецтві виживання. Я стверджую, що тільки в умовах демократії і відкритого суспільства є можливість уникнути багатьох бід. Якщо ми насильницькими методами зруйнуємо соціальний порядок, то ми будемо відповідальними не тільки за численні жертви, оскільки створимо ситуацію, при якій несправедливість і репресії стануть нормою. Я за індивідуальну свободу, і як один із небагатьох не терплю (ненавиджу) зухвалої уседозволеності бюрократів. На жаль, держава — неминуче зло, яке не можливо ліквідувати. Правдиво й те, що чим більше населення, тим більше потрібна держава. Немає нічого простішого, ніж знищувати людство, — достатньо розв'язати насильство. Набагато складніше формувати раціональне суспільство, конфлікти якого вирішуються розумно. Я кажу більш раціональне, хоча в світі немає завершеного раціонального суспільства. Однозначно є більш раціональне ніж існуюче, а тому й потрібно до нього прагнути. Устремління реалістичне, а не утопія».

Концепція соціальної інженерії К. Поппера. Термін «соціальна інженерія», як зазначає сам К. Поппер, увів у науковий обіг не він, а Роско Паунд. Але концепція соціальної інженерії і взагалі інженерний напрям у розвитку соціальних наук багато в чому зобов'язаний своїм виникненням саме йому. Сутність цього поняття він намагається розкрити так: подібно тому, як основним завданням інженера фізика є проектування, удосконалення й експлуатація машин, завдання соціального інженера полягає в проектуванні і реконструкції соціальних інститутів, а також в управлінні ними».

У своїх працях К. Поппер надає великого значення плануванню, проектуванню в діяльності соціальних інститутів, які дозволяють формувати соціальні технології в управлінні ними і тим самим досягати необхідних позитивних змін у суспільстві... Наукові основи соціальної інженерії в сфері політики, як, безсумнівно, і в інших сферах, «зводяться до збору фактичної інформації, необхідної для побудови суспільних інститутів відповідно до наших цілей чи бажань». Саме на основі таких фак-

тичних даних і повинні ґрунтуватися необхідні плани, проекти, технології проектування, будівництва, перетворення інститутів та управління ними. К. Поппер висловлює думку про те, що соціальний інженер повинен «дивитися на соціальні інститути крізь призму «функціонального» або «інструментального» підходу. Він буде передусім вбачати в них засоби для досягнення певних цілей або вважати, що їх можна пристосувати для служби таким цілям». Це ще раз підтверджує думку про те, що соціальний інженер зайнятий безпосередньо управлінням цими соціальними феноменами.

Але всі ці висловлення К. Поппера про соціальну інженерію і соціальних інженерів певною мірою суперечать іншим твердженням автора. Так, за оцінкою Поппера, сфера застосування соціальної інженерії в суспільстві досить обмежена. Як уже згадувалося, основний об'єкт з яким має справу соціальний інженер, — це соціальний інститут. Але тут же ми дізнаємося, що «... спроектованими є лише незначна меншість соціальних інститутів, всі інші просто «виросли», це ненавмисні результати людських дій». В іншій роботі позиція вченого ще жорсткіша: «Навіть більшість тих деяких інститутів, які були створені й успішно сплановані. . . , ніколи не функціонують відповідно до плану їхнього створення». Можливості проектування і планування в людині обмежені, насамперед, навколишнім для неї, багато в чому непередбачуваним соціальним середовищем, яке змушує проектувальника постійно йти на компроміси з цими «зовнішніми» силами, а також накопиченим соціальним інженером досвідом, новими знаннями, на основі яких він неминуче переглядає свої колишні позиції. Навіть якщо інженер склав перспективний довгостроковий план чи проект, він може виконувати його лише на першому етапі, а далі йому доводиться відкидати свій колишній план і розробляти інший.

Більше того, можливості володарювання, управління в суспільстві також обмежені, оскільки на шляху посилення впливу держави, через яке управління значною мірою реалізується, стоять демократичні інститути, втрата яких пов'язана з колосальними соціальними витратами. І, нарешті, зводити володарювання до планування, управління відносно всього суспільства в цілому також неприпустимо, оскільки тим самим будуть ставитися під загрозу індивідуальні свободи громадян. Сферою діяльності соціального інженера є окремі соціальні інститути. Саме така — обмежена, вузько спрямована, дрібномасштабна або, за словами автора, — «поелементна», «покрокова» соціальна інженерія і є оптимальною, науковою.

Під час аналізу праць К. Поппера необхідно звернути увагу й на інші, «ненаукові» види соціальної інженерії, які критикує автор; вони допоможуть нам краще зрозуміти як позицію самого вченого, так і зміст його концепції.

З аналізу робіт К. Поппера стає очевидним, що він створив розгорнуту концепцію, полемізуючи зі своїми опонентами, спростовуючи положення «утопічної» й «тоталітарної» соціальної інженерії. Головний висновок, який робить автор з положень «утопістів», полягає в тому, що передбачати результати діяльності окремих соціальних суб'єктів з необхідною точністю, особливо, якщо передбачати їхнє подальше практичне застосування, неможливо, що пояснюється такими причинами.

1. Оскільки в суспільстві діє маса активних учасників історичного процесу, котрі мають свої власні, суперечливі інтереси, то загальний результат їхньої діяльності не відповідає очікуванням жодного з них. «Реальний результат завжди відрізняється від раціональних конструкцій, будучи рівнодіючою сил, котрі суперничають між собою».

2. Далі, ситуація з прогнозуванням результатів діяльності ускладнюється тим, що люди є членами соціальних груп. Самі ж ці соціальні групи є своєрідними живими організмами, де ціле (сама ця соціальна група) більше від простої суми своїх членів і більше від суми особистих відносин. Усі ці численні зв'язки в соціальному середовищі роблять будь-який соціальний факт надзвичайно складним феноменом, який ми не можемо, навіть задля його вивчення, виокремити й ізолювати від маси інших.

3. Говорячи про труднощі прогнозування в соціальних науках, «утопісти» висувають «аргументи, що ґрунтуються на аналізі впливу пророкувань на передбачені події. За певних обставин цей вплив поширюється і на спостерігача, який прогнозує».

Таким чином, виходячи з методологічних посилок «утопістів», можна зробити висновок, що соціальних законів, на кшталт законів фізики, у суспільстві не існує. Вони «диференціюються залежно від місця і часу», тому прогнозувати що-небудь на їхній основі — марне заняття. Але в суспільстві з позиції «утопічної» інженерії все ж діють універсально-істинні закономірності як закони історичного розвитку, «поеднуючи наступні один за одним періоди». Йдеться про закони загальних тенденцій зміни соціальних структур, які необхідно пізнати і розбудувувати свою діяльність на основі цього знання. «Розумною є лише та діяльність, яка не суперечить і навіть сприяє майбутнім змінам».

Вона, безумовно, повинна здійснюватися на підставі відповідних прогнозів, але ці прогнози можуть бути лише великомасштабними, довгостроковими, оскільки зміна історичних періодів відбувається не часто.

Таким чином, соціальна наука і, відповідно, соціальна інженерія з позицій «утопістів» «виступає в ролі акушерки, допомагаючи з'явитися новим соціальним періодам. Проте з тим самим успіхом вона може слугувати і консервативним інтересам, затримуючи соціальні зміни, які насуваються».

Утопічною такою соціальною інженерією К. Поппер вважає тому, що вона ґрунтується, як уже зазначалося, на довгострокових масштабних прогнозах, а вони в суспільстві принципово неможливі. Крім того, «утопічна» соціальна інженерія надзвичайно непрактична, вона не орієнтує соціального інженера на збір повної інформації про поточні події, в результаті чого той постійно виявляється в «несподіваній» для себе ситуації. Саме тому «чистий» марксизм, як головний напрям «утопічної» інженерії, виявився цілком непридатною доктриною для її практичної реалізації, тому марксизм і лєнінізм, на думку К. Поппера, далеко не тотожні явища.

Для того щоб оцінити внесок Поппера в розробку теорії досліджуваного питання, необхідно розглянути й іншу форму «неправильної» соціальної інженерії, котра також знайшла своє відображення в працях К. Поппера.

Про неї автор пише скупко, не даючи їй навіть своєї назви. Йдеться про соціоінженерну практику, яка утвердилася в різних країнах після перемоги фашистських і комуністичних партій, її досить докладно аналізував Ф. Хайск у своїх працях. Поппер, характеризуючи цей вид соціальної інженерії, посилається на згаданого автора. У фашистських і комуністичних суспільствах, на їхню думку, можна планувати все, оскільки в них велика, навіть гіпертрофована роль держави, яка може впливати на всі сфери життєдіяльності людини. Проблема полягає в тому, що при такій соціальній організації можливості творчого розвитку особистості нівелюються. Демократичні інститути ліквідуються, а людина втрачає свободу, перетворюючись на «ґвинтик» величезного державного механізму.

Таким чином, К. Поппер фактично говорить про три види соціальної інженерії. Його ставлення до них — очевидне, воно випливає зі змісту аналізованих праць. «Правильною», «перспективною» він вважає лише інженерію поступових соціальних перетворень, хоча тут мають місце значні перешкоди для реалізації основних положень цієї діяльності, пов'язані із проектуванням соціальних інститутів, з управлінням ними. Проте дослідницьке завдання, пов'язане з аналізом соціоінженерної концепції К. Поппера, повинне мати за мету не лише побудову її типології, а й оцінку її практичної застосовності.

Для виконання цього завдання нам потрібно, без огляду на ідеологічні орієнтири, сформулювати принципи використання позначених К. Поппером інженерій. Як видається, про них можна говорити, беручи до уваги рівень стабільності соціуму, де діє соціальний інженер.

Перший рівень — це максимально стабільний соціум, де діапазон дії надзвичайно стійких соціальних інститутів, таких як держава, релігія — гранично широких і всеохоплюючих. При цьому в таких інституціональних рамках використовується на практиці «тоталітарна» соціальна інженерія.

Другий рівень — соціум, який динамічно розвивається, де стійкість і мінливість соціального життя перебувають у врівноваженому стані. Тут соціальні інститути є сформованими, вони функціонують, але не охоплюють своїм регулюванням весь соціум. У цьому випадку найбільш відповідною ситуації є інженерія поступових соціальних перетворень.

Третій рівень — це соціум, який хаотично розвивається. Тут фактично ще не склалися реально діючі соціальні інститути. Соціальні тенденції в цьому випадку знаходяться в постійній боротьбі, зіткненні і та рівнодіюча, яка при цьому виникає, є непередбаченою для акторів, які беруть участь у цих процесах. Соціальному інженеру в цьому випадку доводиться враховувати лише можливі кінцеві підсумки перманентної боротьби, які, в принципі, відомі. Тут можна використовувати так звану, за термінологією К. Поппера, «утопічну» соціальну інженерію.

Необхідно мати на увазі й те, що перераховані рівні стабільності соціуму відображають певні стадії циклічного розвитку суспільства, тому соціальний інженер повинен періодично змінювати свою стратегію. Але навіть у рамках якоїсь певної стадії можна виокремити окремі суспільні сфери, які споконвічно мають різний рівень інституціоналізації. Йдеться про ринкову сферу і сферу оборони держави. Крім того, на зміну станів соціуму можуть впливати різні зовнішні обставини, фактори зовнішнього середовища — війни, катастрофи та ін.

Таким чином, головна заслуга К. Поппера, як видається, полягає в тому, що він став одним із засновників у виділенні, систематизації основних видів соціальної інженерії, що полегшує їхнє усвідомлене використання на практиці.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

К. ПОППЕР ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО І ЙОГО ВОРОГИ

Правовая, или юридическо-политическая, система — система правовых институтов, созданная государством и навязанная им обществу, — должна, согласно представлениям Маркса, рассматри-

ваться как одна из надстроек, возникших над существующими производительными силами экономической системы и выражающих эти силы. Маркс говорит в связи с этим о «юридической и политической надстройке». Это, конечно, не единственная форма, в которой экономическая, или материальная, действительность и соответствующие ей отношения между классами проявляются в мире идеологии и идей. Другим примером такой надстройки может служить, по Марксу, господствующая система морали. Она, в противоположность правовой системе, не навязана государственной властью, а санкционирована идеологией, созданной и контролируемой правящим классом. Различие между этими формами надстройки, грубо говоря, есть различие между убеждением и принуждением (как сказал бы Платон), а именно государство, т. е. его правовая и политическая система, исполняет принуждение. У Энгельса государство есть не что иное, как «особая сила для подавления», для принуждения управляемых управляющими. «Политическая власть и собственном смысле слова, — говорится в «Манифесте Коммунистической партии», — это организованное насилие одного класса для подавления другого». Аналогичное описание роли государства дается и Лениным: «По Марксу, государство есть орган классового господства, орган угнетения одного класса другим, есть создание «порядка», который узаконивает и упрочивает это угнетение... «Короче говоря, государство является только частью механизма, при помощи которого правящий класс ведет свою борьбу».

Прежде чем перейти к следствиям такого понимания государства, следует отметить, что в нем выражаются частично институционалистские, а частично эссенциалистские элементы теории государства. Это понимание носит институционалистский характер в той мере, в какой Маркс пытался установить, какие практические функции выполняют правовые институты в жизни общества. Однако оно является и эссенциалистским, поскольку Маркс вообще не исследовал разнообразия целей, которые он сам считал желательными. Вместо выдвижения требований или предложений-просьб по поводу функций, которые, по его ожиданиям, должны выполнять государство, правовые институты и правительство, Маркс спрашивал: «Что такое государство?» Иначе говоря, он пытался раскрыть сущностную функцию правовых институтов. Ранее было уже показано, что на такой типично эссенциалистский вопрос нельзя ответить удовлетворительным образом. И тем не менее этот вопрос, без сомнения, хорошо согласуется с предложенным Марксом эссенциалистским и метафизическим подходом, в соответствии с которым область идей и норм интерпретируется как проявление экономической реальности.

Каковы же следствия такой теории государства? Наиболее важным следствием является то, что вся политика, все правовые и политические институты, равно как и вся политическая борьба, не имеют первостепенного значения в жизни общества. Политика на самом деле бессильна. Она никогда не может коренным образом изменить экономическую реальность. Главная, если не единственная, задача любой просвещенной политической деятельности состоит в наблюдении за тем, чтобы изменения в юридическо-политической сфере шли в ногу с изменениями в социальной реальности, т. е. в средствах производства и отношениях между классами. Поэтому тех трудностей, которые должны возникнуть, если политика плетется позади реальных экономических событий, согласно Марксу, можно избежать. Говоря другими словами, политическая деятельность либо носит поверхностный характер, она обусловлена более глубокой реальностью социальной либо в этом случае обречена на легковесность и никогда не сможет оказать угнетенным и эксплуатируемым реальную помощь, либо она выражает изменения в экономическом базисе и классовой ситуации и в этом случае приобретает характер извержения вулкана, настоящей революции. Такую революцию можно предвидеть, поскольку она возникает из социальной системы, и первоначальную жестокость позже можно смягчить, если не сопротивляться ее вулканической мощи, но революцию нельзя ни вызвать, ни подавить политическим действием.

Эти следствия еще раз демонстрируют нам единство Марксовой исторической системы мышления. Однако если учесть, что немногие направления мысли сделали для возбуждения интереса к политической деятельности столько, сколько сделал марксизм, то Марксова теория фундаментального бессилия политики представляется несколько парадоксальной. (Марксисты, правда, могли бы ответить на это замечание, выдвинув два следующих аргумента. Первый состоит в том, что в изложенной теории политическое действие все же обладает определенной функцией, так как, хотя рабочая партия и не может своими действиями улучшить судьбу эксплуатируемых масс, ее борьба пробуждает классовое сознание и тем самым готовит массы к революции. Это аргумент радикального крыла марксистов. Другой аргумент, принадлежащий умеренному крылу, заключается в том, что в некоторые исторические периоды, а именно когда силы двух противостоящих классов находятся в приблизительном равновесии, политические действия могут приносить непосредственную пользу. В такие периоды политические усилия и политическая энергия могут стать решающими факторами

достижения важных улучшений в жизни рабочих. Очевидно, что сторонники второго аргумента жертвуют некоторыми фундаментальными положениями Марксовой теории, но не осознают этого и, следовательно, не доходят до существа дела.)

Стоит заметить, что, согласно марксистской теории, рабочая партия, так сказать, застрахована от совершения сколько-нибудь значительных политических ошибок до тех пор, пока она продолжает играть пред назначенную ей роль и энергично отстаивает требования рабочих. Дело в том, что никакие политические ошибки не могут серьезно повлиять на объективную классовую ситуацию и тем более на экономическую действительность, от которой в конечном счете зависит все в общественной жизни.

Другое важное следствие этой теории состоит в том, что в принципе все — даже демократические — правительства являются диктатурами правящего класса по отношению к управляемым. [...] «Современная государственная власть, — говорится в «Манифесте Коммунистической партии», — это только комитет, управляющий общими делами всего класса буржуазии». Согласно этой теории, то, что мы называем Демократией, есть не что иное, как форма классовой диктатуры, которая оказывается наиболее удобной в соответствующих исторических условиях. (Эта доктрина не очень хорошо согласуется с теорией равновесия классов, проповедуемой упомянутым ранее умеренным крылом марксистов.) Аналогично тому, как государство при капитализме есть диктатура буржуазии, так и после грядущей социальной революции оно будет диктатурой пролетариата. Однако это пролетарское государство, по Марксу, должно утратить свои функции, как только прекратится сопротивление буржуазии. Дело в том, что пролетарская революция ведет к одноклассовому и, следовательно, бесклассовому обществу, в котором уже не может быть классовой диктатуры. Таким образом, лишнее всех функций, государство должно исчезнуть. «Оно отмирает», — говорил Энгельс.

[...] Я очень далек оттого, чтобы защищать Марксову теорию государства. Его теория бессилия всякой политики, и в частности его точка зрения на демократию, представляется мне не просто ошибкой, а фатальной ошибкой. Однако следует признать, что за его изобретательными и вместе с тем жестокими теориями стоял социальный опыт жестокости и подавления. И хотя Марксу, по моему мнению, так и не удалось понять будущее, которое он страстно стремился предвидеть, я считаю, что даже его ошибочные теории свидетельствуют о его глубоком социологическом анализе социальных условий того времени, его глубочайшем гуманизме и чувстве справедливости.

Марксова теория государства, несмотря на ее абстрактный и философский характер, безусловно, представляет собой интерпретацию того исторического периода, в котором он жил. Частью этой теории является вполне обоснованный взгляд, согласно которому так называемая промышленная революция первоначально развивалась как революция главным образом в «материальных средствах производства», т. е. в сфере машинного производства. Впоследствии это привело к преобразованию классовой структуры общества и к возникновению новой социальной системы. Что же касается политических революций и других преобразований правовой системы, то они происходят только на следующем этапе социального развития. Хотя эта Марксова интерпретация «подъема капитализма» подверглась сомнению со стороны историков, которые смогли вскрыть ее глубокие идеологические основы (что, конечно, представляло собой серьезный аргумент против этой теории, но нельзя сказать, что Маркс совсем этого не осознавал), вряд ли можно сомневаться в ценности этой марксистской концепции как первого приближения к описанию капиталистического общества. Тем самым Маркс оказал большую помощь своим последователям в этой области. [...]

Марксизм претендует на нечто большее, чем просто быть наукой, делает нечто большее, чем исторические пророчества. Он претендует на то, чтобы быть основой практической политической деятельности. Он критикует существующее капиталистическое общество и утверждает, что может указать путь к лучшему миру. Однако, согласно собственной теории Маркса, мы не можем произвольно изменить экономическую реальность, например при помощи реформ. Политика может разве что «сократить и облегчить родовые муки». Это, по моему мнению, крайне бедная политическая программа, потому что политической власти она придает третьестепенное значение в иерархии различных видов власти. Действительно, по Марксу, реальную власть в обществе имеет развитие техники, следующая по важности ступень власти — это система экономических классовых отношений и на последнем месте оказывается политика.

Позиция, к которой мы пришли в результате нашего анализа, означает прямо противоположный взгляд на вещи. Согласно такой позиции, политическая власть имеет фундаментальный характер. Политическая власть с этой точки зрения может контролировать экономическую мощь. Это приводит к громадному расширению области политической деятельности. Мы можем, к примеру, разра-

ботать рациональную политическую программу слабых. Лески слабых. Слабых. Мы можем создать законы, ограничивающие эксплуатацию. Рабочий день, рабочий день, рй день, но можем сделать и гораздо больше. При помощи закона мыбочих (или, еибочих (или, еи (или, еще лучше, всех граждан) на случаи потери трудоспособности, и. В результате. В результатезультате окажутся невозможными такие формы эксплуатации, котореспомощном зеспомощном зощном экономическом положении рабочего, который вынужден соглазбжегать голодзбжегать голодть голодной смерти. И когда мы будем способны при помощи закона к существова к существоваествованию всем, кто желает работать, а причин, по которым мы не не существует, е существует, ествует, то защита свободы гражданина от экономического страха и за будет практиа будет практикпрактически полной. С этой точки зрения политическая власть являющейся защите.еской защите.з защите. Политическая власть и присущие ей способы контроля — это общества. Нел общества. Нелтва. Нельзя допустить, чтобы экономическая власть доминировала над. Если же так к. Если же так к. же так происходит, то с экономической властью следует бороться и стюлитической в.олитической в.еской власти.

Опираясь на изложенную точку зрения, мѣдооценка Мардооценка Марянка Марксом роли политической власти означает не только то, что овнимания разрвнимания разрния разработке теории очень важного потенциального средства улучшения слабьмически слабым слабых, но и то что он не осознал величайшей потенциальной опасносоей свободеской свободезавободе. Его наивный взгляд, согласно которому в бесклассовом общелась утратитвласть утратитутратит свои функции и «отомрет», ясно показывает, что он никогда са свободы, нса свободы, нрбоды, ни той функции, которую государственная власть может и должубоде и человекободе и человек человекочеству. (И все же этот взгляд Маркса свидетельствует о том, ч ечете индивид ечете индивид индивидуалистом, не смотря на его коллективистскую апелляцию к кл

Таким образом, марксистский взгляд аналогеднию, чтоежднию, чтоюию, что все, в чем мы нуждаемся, — это «равенство возможностей». мся в таком рмся в таком ртаком равенстве, хотя оно и не защищает тех, кто менее одарен, менее удачлив, от еив, от превращения в объекты эксплуатации со стороны тех, кто болесстен или болесстен или болесси болесе удачлив.

Опираясь на то, что нам удалось осознать вы теперь можжы теперь можерж можем сказать: то, что марксисты пренебрежительно именуют «чиной», на самом дйи, на самом д самом деле есть базис всех остальных сторон социальной системы. Этободоа», т. е. деобода», т. е. дес, т. е. демократия, или право народа оценивать и отстранять свос правн собой единств собой единств единствственный известный нам механизм, с помощью которого мы мс себя против в себя против впротив злоупотребления политической силой. Демократия — это косо стороны улсо стороны улфоны управляемых. И поскольку, как мы установили, политическая в контролирова: контролирова: элировать экономическую власть, политическая власть может оказываеством контролством контрол контроля за экономической властью со стороны управляемых. При оского контролского контролконтроля у правительства не будет ни малейшей причины, почсмывать свою повать свою повью политическую и экономическую власть в целях, весьма далеких от граждан. их граждан. кдан.

[...] Марксисты действительно просмотрелль «формальельль «формальельормальной свободы». Они считают, что формальной демократии не д дополнить сд дополнить севнить сс тем, что они обычно называют экономической демократией. звершенно пусовершенно пусонно пустая фраза, которая затемняет тот факт, что «чисто формальннственной гарантственной гаринной гарантией демократической экономической политики.

Маркс открыл значение экономической властйн преувеличилн преувеличилувеличил ее значение. И он сам, и марксисты видят власть экономики буквазвучит так: кто звучит так: кто этак: кто обладает деньгами, тот обладает свободой, поскольку при необхить оружие и дать оружие и даже гангстеров. Однако это обоюдоострый аргумент. Фактически это человек, обляо человек, облязвек, обладающий оружием, обладает и властью. И если тот, у кого сеть о скором времем скором времемч времени у него будут и оружие, и деньги. Аргумент Маркса до некоторой ограниченном: личному, или не регулируемому, законодательно капитализму. Действие создаст инстие создаст инстие институты контроля за оружием и преступностью, но не за властью денс под влияниис пс под влияниис пияниис последних. В таком государстве может править бесконтрольный глако я думаю, чако я думаю, чудумаю, что сам Маркс первым признал бы, что это верно не для всех госуи времсна, когли времсна, когиясна, когда, к примеру, всякая эксплуатация была грабсжом, непосредствети военной систи военной сижной силы. И сегодня несомненно поддержат наивный взгляд, согласно котч» раз и навсегдл» раз и навсегдл навсегда положил конец этому прямому способу эксплуатации людей. яда ошибочно яда ошибочно яибочно полагают, что, поскольку формальная свобода однажды была завозможно вновьвозможно вновьго вновь подпасть под власть таких примитивных форм эксплуатации. [...]

Догму, согласно которой экономическая власть является корнем всех зол, следует опровергнуть. Ее место должно занять понимание опасностей, исходящих от любой формы бесконтрольной власти. Деньги как таковые не особенно опасны. Они становятся опасными, только если на них можно купить власть непосредственно или путем порабощения экономически слабых, которые должны продавать себя, чтобы жить.

[...] Конечно, на практике марксисты никогда полностью не полагались на доктрину бессилия политической власти. В той мере, в какой они имели возможность действовать или планировать свою деятельность, они обычно, подобно всем остальным, предполагали, что политическую власть можно использовать для контроля за экономической властью. Однако их планы и действия никогда не основывались ни на явном отказе от их первоначальной теории бессилия политической власти, ни на каком-то тщательно разработанном взгляде на самую фундаментальную проблему всякой политики, а именно проблему контроля за контроллерами, за опасной концентрацией власти в государстве. Марксисты так и не осознали всего значения демократии как единственного хорошо известного средства осуществления такого контроля.

Как следствие, марксисты не смогли понять опасности, тающей в политике, ведущей к возрастанию власти государства. Более или менее бессознательно отказавшись от доктрины бессилия политики, они сохранили взгляд, согласно которому проблема государственной власти не является важной. Власть плоха, по их мнению, только потому, что находится в руках буржуазии. Оставаясь приверженцами своей формулы диктатуры пролетариата, марксисты так и не поняли, что всякая власть — политическая не в меньшей мере, чем экономическая, — опасна. Действительно, марксисты не смогли осознать принципа, согласно которому всякая широкомасштабная политика должна быть институциональной, а не личностной. И когда они шумно требуют расширения полномочий государственной власти (в противоположность Марксову взгляду на государство), они не принимают во внимание то, что дурные личности могут завладеть этой более широкой властью. Отчасти именно это является причиной, по которой — как только марксисты все же приступали к рассмотрению вопроса о вмешательстве государства — они планировали предоставить государству практически беспредельную власть в области экономики. Они сохранили Марксово холистское и утопическое убеждение, согласно которому только совершенно новая «социальная система» может улучшить существующее положение вещей.

Я дал критику этого утопического и романтического подхода к социальной инженерии [...], но хочу добавить, что экономическое вмешательство, даже предлагаемые нами постепенные, поэтапные методы социальной инженерии могут привести к бесконтрольному возрастанию власти государства. Интервенционизм, следовательно, крайне опасен. Это, конечно, не является решающим аргументом против него, поскольку государственная власть всегда была и останется опасным, но неизбежным злом. Однако надо помнить следующее важное предостережение: если мы ослабим нашу бдительность и если, предоставляя государству больше власти через интервенционистское «планирование», не будем одновременно усиливать наши демократические институты, то можем потерять свободу. А если свобода будет потеряна, то будет потеряно и все остальное, включая и «планирование». Действительно, с какой стати планы, касающиеся благосостояния людей, должны выполняться, если люди не обладают властью, чтобы обеспечить это. Только свобода может сделать безопасность надежной.

Таким образом, мы видим, что существует не только парадокс свободы, но и парадокс государственного планирования. Если мы планируем слишком много, т. е. отдаем слишком большую власть государству, то свобода будет потеряна, и это поставит крест и на самом планировании.

Высказанные соображения возвращают нас к нашему призыву к постепенным, поэтапным методам социальной инженерии в противоположность утопическим или холистским методам, а также к нашему требованию, согласно которому следует планировать меры для борьбы против конкретного зла, а не для установления некоторого идеального добра. Государственное вмешательство должно быть ограничено в той степени, которая в действительности необходима для защиты свободы. Вместе с тем недостаточно сказать, что предлагаемые нами решения должны быть минимальными, что нам следует быть бдительными и что мы не должны отдавать больше власти государству, чем это необходимо для защиты свободы. Такие требования скорее всего только ставят проблемы, чем показывают пути их решения. Вполне возможно, что решений таких проблем вообще не существует. Действительно, приобретение новой экономической власти государством — чья сила в сравнении с силами его граждан всегда опасна велика — может сделать сопротивление ей бесполезным. Ведь до сих пор еще никто не доказал, что свободу можно сохранить, и не показал, как ее можно сохранить.

[...] Мы провели важное различие между личностями (лицами) и институтами. Мы отмечали, что, хотя сегодняшние политические проблемы часто могут требовать личных решений, вся долгосрочная политика — особенно всякая демократическая долгосрочная политика — должна разрабатываться в рамках безличных институтов. И частности, проблема контроля за правителями и проверки их власти является главным образом институциональной проблемой — про блемой проектирования институтов для контроля за тем, чтобы плохие правители не делали слишком много вреда.

Аналогичные соображения применимы и к проблеме контроля за экономической властью государства. Мы должны защищаться от лиц и от их произвола. Институты одного типа могут предоставлять безграничную власть тому или иному лицу, но институты другого типа могут отнимать ее у этого лица. [...]

Таким образом, мы подошли к различию двух совершенно разных методов, посредством которых может происходить экономическое вмешательство государства. Первый — это метод проектирования «правовой структуры» протекционистских институтов (примером могут быть законы, ограничивающие власть собственников животных и собственников земли). Второй — это метод предоставления на некоторое время органам государства свободы действовать — в определенных пределах, — как они считают нужным для достижения целей, поставленных правителями. Мы можем назвать первую процедуру «институциональным» или «косвенным» вмешательством, а вторую — «личным» или «прямым» вмешательством. (Конечно, существуют и промежуточные случаи.)

С точки зрения демократического управления нет никакого сомнения в том, какой из этих методов предпочтительнее. Политика любого демократического вмешательства, очевидно, заключается в использовании второго метода в тех случаях, в которых первый метод неприменим. (Такие случаи бывают. Классический пример — это бюджет, т. е. выражение свободы действий министра финансов и его понимания того, что является беспристрастным и справедливым. И вполне возможно, хотя весьма нежелательно, что меры по смягчению негативных последствий цикличности экономического развития могут иметь такой характер). [...]

Первый метод может быть охарактеризован как рациональный, второй — как иррациональный — не только в указанном смысле, но также в совершенно другом, и очень важном, смысле. Отдельный гражданин может познать и понять правовую структуру, которая должна быть спроектирована таким образом, чтобы быть ему понятной. Она вносит фактор уверенности и безопасности в общественную жизнь. Когда эта структура изменяется, то в течение переходного периода должны быть предусмотрены гарантии для тех индивидуумов, которые построили свои планы в расчете на ее неизменность.

В противоположность этому метод личного вмешательства с необходимостью вносит в социальную жизнь постоянно растущий элемент непредсказуемости и тем самым развивает чувство иррациональности и небезопасности социальной жизни. Использование дискреционной власти, как только оно начинает широко практиковаться, имеет тенденцию к быстрому росту, так как необходимы корректировки властных решений, а корректировки дискреционных краткосрочных решений вряд ли могут быть произведены при помощи институциональных средств. Эта тенденция должна в значительной степени повышать иррациональность системы, создавая у большинства людей впечатление, что за сценой истории действуют какие-то скрытые силы, и тем самым толкая людей к принятию заговорщицкой теории общества со всеми ее последствиями — охотой за еретиками, национальной, социальной и классовой враждой.

Несмотря на все это, совершенно очевидное, казалось бы, предпочтение институционального метода везде, где это возможно, далеко не является общепринятым. Неспособность принять такую политику, по моему мнению, вызывается разными причинами. Одна из них состоит в том, что требуется соответствующая независимость правительства для того, чтобы приступить к долгосрочной задаче перепроектирования «правовой структуры». Однако правительства обычно кое-как сводят концы с концами и дискреционные полномочия составляют способ их жизни. (Не говоря уже о том, что правители склонны любить такие полномочия ради них самих). Однако самая важная причина, безусловно, состоит в простом непонимании значения различия между этими двумя методами. Так, последователям Платона, Гегеля и Маркса, например, заказан путь к его пониманию. Им никогда не понять, что старый вопрос «кто будет правителем?» должен быть заменен более реальным вопросом: «каким образом мы можем укротить его?».

[...] Маркс был последним из конструкторов великих холистских систем. Нам следует позаботиться, чтобы он и впредь оставался в этом качестве, и не пытаться замнить его систему другой великой системой. Однако мы не нуждаемся в холизме. Мы нуждаемся в постепенной и поэтапной социальной инженерии.

Друкується за: *Поппер К.* Открытое общество и его Враги. — М., 1992. — С. 138—179.

Основні поняття і категорії

- відкрите суспільство;
- закрите суспільство;
- інституціоналізація;
- інтеграція політична;
- модернізація політична;
- теорія справедливості;
- трансформаційна політика;
- філософія політична.

Відкрите суспільство — суспільство, в якому люди критично ставляться до різних табу, що існують у «закритому суспільстві»; спільність людей, яка видозмінюється активним втручанням у соціальний порядок і свідомими намаганнями реалізувати особисті та групові інтереси, базувати свої рішення на можливостях власного самовизначення; теоретико-світоглядне розуміння традиції, що визнає цінність особистості, її суверенність, обґрунтовує людське буття як вищу і вирішальну основу існування вселюдського, всезагального. Екзистенційно-антрополог. виміром В. с. є людина, її автономність, свобода, незалежність. Вперше термін «відкрите суспільство» застосував А. Бергсон, потім його концептуальне обґрунтування здійснив К. Поппер у книзі «Відкрите суспільство і його вороги». Продовжив дослідження В. с. у численних статтях і наукових програмах Дж. Сорос. В. с. означає сучасний пошук нових форм узагальнення процесів демократизації суспільства, спроби спроекувати таку модель сусп. розвитку, якій би були притаманні установки на загальнолюдські цінності, суспільство, в якому маси мають змогу вільно обирати правлячу еліту, дем. шляхом змінювати владу, в умовах В. с. монополія на владу не зосереджується в руках одного класу, а демократія постає як найефективніший режим і найдієвіша форма правління. В. с. забезпечує ненасильницьку реформу соціальних інститутів. До того ж це суспільство, в якому має місце висока соціально-політ. мобільність. На думку К. Поппера, В. с. — це вища форма організації суспільства, яку він називає «великим», «благим» суспільством, під яким він розуміє суспільство з розвинутою демократією.

В. с. передбачає: захист нац. меншин, свободу слова та думок, свободу віросповідання; наявність громадян, суспільства, свободу особистості, над якою не домінує держава; право людини на життя, свободу, незалежність, власність; повагу до нац. суверенітету кожної держави. Універсальним законом В. с. є утвердження таких цінностей, за наявності яких пріоритет належить самореалізації й саморозвитку людської особистості, тобто право вибору, який би диктувався винятково свідомим прагненням свободи, незалежності, справедливості. Необхідною умовою перетворення екон. і політ. відносин у В. с. є демократія прямої участі. У політичній сфері концепція В. с. відстоєє ідею плюралістичної, демократії, згідно з якою політ. система виступає як процес урівноваження конкуруючих групових інтересів. В. с. — це вища форма організації суспільства, що потребує високого рівня освіти, правової та орг. безпеки, толерантності думок, ідей, поглядів. Саме в цьому розумінні названу концепцію втілює Європейське співтовариство. Відхід від закритого суспільства не приводить автоматично до появи В. с. Побудова плюраліст. В. с. означає гарантію розвитку індивід, і колект. свободи, віру в гуманізм, віру в окрему людину. В. с. дає змогу проводити реформи без насилля, активно використовувати розум у політиці. Попри всі переваги В. с. його не слід ідеалізувати, оскільки й на Заході ідеї прав людини і дем. свобод почасти відходять на другий план, що виразно постає в тенденції до стрімкого погіршення екон. становища, подорожчання життя, зростання без-

робіттю податків, у наступі можновладців на соціальні права людини. За цих умов В. с. не слід уявляти панацеєю від глобальних проблем сучас. розвитку цивілізації, але його необхідно мати на увазі як один із соціально апробованих шляхів досягнення сусп. й індивідуальної свободи. (Друкується за: В. Г. Воронкова. Політологічний енциклопедичний словник.)

Закрите суспільство — суспільство, в основі якого є не буття людини як найбільшої цінності, а організоване пригнічення її життєвості і природності, знеособлення й збайдужіння особистості. На думку К. Поппера, З. с. — це магічне, племінне чи колективістське суспільство, яке утримує в собі тотальну загрозу людському існуванню на Землі, небезпеку його самознищення. Показовим для З. с. є: антигуманізм, автаркія, віра в існування магічних табу, культивування племінного духу; тотальність, яка ігнорує особу, робить її рабом колективу; «органічний» характер, спричинений відсутністю в ньому соціального напруження, що означає певний ступінь ідентифікації людини із сусп. цілям, підпорядковуванням її суспільству. А. Бергсон протиставляв З. с. із властивими йому «статичними мораллю і релігією» відкритому суспільству з відповідними «динамічними мораллю і релігією». З. с., на думку К. Поппера, тупикова лінія цивілізації, тоді як відкрите — подальша еволюція людства. З. с. є продуктом такої культурно-істор. і екзистенціальної ситуації, що була відображена в нашій країні командно-адм. сталінською моделлю держ. ладу, яка не стала «вищою сходинкою порівняно із західними країнами», тому що була спрямована на підкорення своєму контролю всього сусп. життя, порушення прав і свобод людини. З. с. в найзагальнішому розумінні — це: монополізація влади в одних руках, однопартійність політ. системи, контроль партійно-держ. елітою екон. сфери життя, монополія на інформацію; поліцейський терор, милітаризація суспільства; відсутність мобільності, жорстка структурованість і консолідованість суспільства на основі масової міфології; культ жорсткої централізованої влади, одержавлення (статизація) з відчуженим світом культури. У політ. сфері закритість суспільства означає: ліквідацію інститутів публічної влади і реальної виборності; самозамикання апарату на самому собі й відірваність від потреб народу; партократизацію соціальних зв'язків; вождизм і кастову стратифікацію суспільства; бюрократизацію сусп. життя, протекціонізм, корупцію, відчуження особи від влади і політики; зміцнення антигромадян. всепоглинаючої держави — «Левіафана». В ідеол. сфері З. с. — це: культивування ідеол. міфів, поширення офіц. догматики; некритичність, ортодоксальність мислення: систематичне «промивання мозку», пропаганда пріоритету класових чи нац. інтересів над загальнолюдськими; тотальна ідеологізація суспільства, перетворення ідеології в квазіідеологію; чорно-біле бачення світу, месіанський погляд на дійсність; примітивний колективізм, стереотипізація способу життя; громадянська незахищеність населення, розрив політики і моралі: покарання інакомислення, нагнітання атмосфери раболіпства, духовна пригніченість особи з підкоренням її інтересам суспільства. Усе це призводить до того, що держ. інститути набувають самодостатнього характеру, не залишаючи автономії ні для громадян, суспільства, ні для особистості; до відмови від ідеї самоврядування, сакралізації влади аж до культу особи: зрощення парт. і держ. апарату, заперечення всіх інших партій і об'єднань, неправової суті держави. Характерними рисами З. с. в екон. сфері є тотальна централізація в усіх сферах життя, адм.-командні методи і стиль управління, екстенсивно-затратний госп. і політ. механізм функціонування економіки, егалітаризм, придушення ініціативи і діловитості, відторгнення засобів виробництва від виробників.

З. с. породжує критичну ситуацію в системі міжнародних відносин, гальмує створення нового світового порядку на основі філософії виживання, спрямовує свою діяльність на необмежену владу в політиці, економіці, соціальній, духовній сфері. Тоталітарні диктатури передбачають повне панування, не обмежене ні законами, ні межами функцій уряду. Отже, причини краху З.с. завжди криються в ньому самому,

в його обмежених можливостях. (Друкується за: В. Г. Воронкова. Політологічний енциклопедичний словник.)

Інституціоналізація (від лат. institutum — устрій, установа) — процес визначення і оформлення організаційних, правових та інших структур для задоволення сусп. потреб. Феномен І. досліджували С. Ліпсет, Дж. Е. Ландберг, Р. Бенедикс, П. Блау, Б. Мур, М. Дюверже, Р. Міллс та ін. Амер. політолог А. Бенглі у кн. «Процес правління» (1908) одним і перших покачав значення інституціонального підходу для формування орг. і правових структур та прийняття рішень у контексті здійснення держ. влади.

І. є засобом формування державно-правових інститутів. Останні є символами порядку та організованості в суспільстві і державі. Процес І. складається з таких етапів: виникнення потреб, задоволення яких вимагає виконання спільних дій; формування загальних цілей, сусп. норм, зокрема правових, для забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів; встановлення системи санкцій для забезпечення реалізації норм і правил поведінки. Госп. державно-правовими інститутами традиційно є: парламент, президент, уряд, суди, політ. партії, тер. представництво і місц. самоврядування. Підвалина І. — нормативність, яка є обов'язковим компонентом будь-якого інституту.

Інститути забезпечують визначеність діяльності держави, надають сталості відповідним сусп. зв'язкам. Тому вони розглядаються як різновид соціальних зв'язків, що забезпечують цілісність у сфері сусп. і держ. діяльності. Поряд з цим І. властиві й негативні моменти. Інституційні форми нерідко є консервативними і можуть бути перешкодою для розвитку інноваційних процесів. Суспільство дістає від минулого усталені інституційні форми І. знає їх впливу, який не завжди враховує нові вимоги.

Перехід до нової якості потребує подолання цього впливу. Негативним є також певне знеособлення, деіндивідуалізація, формалізація зв'язків, що встановлюються внаслідок стандартизації сусп. життя. На думку Е. Дюркгейма, призначення інститутів полягає в налагодженні відповідності між інституційними формами та новими потребами, що виникають у суспільстві.

Інституційні норми пов'язані із системою звичаїв і моральних норм, вони повинні слугувати регуляції процесів задоволення постійно виникаючих і найбільш значущих потреб суспільства, досягненню справедливості й рівності всіх його суб'єктів. Демократія сприяє формуванню інституційного режиму у вигляді політ. і правових установ, що забезпечують громадянам належну організовану участь в управлінні і контроль над владою. (Друкується за: В. Г. Воронкова. Політологічний енциклопедичний словник.)

Інтеграція політична (від лат. Integratio — відновлення, об'єднання в ціле) — сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття сусп.-політ. військових, екон. структур або етносів у рамках однієї держави або кількох держав з метою протидії деструктивним внутр. і зовн. чинникам. І. п. є наслідком і формою прояву інтернаціоналізації всього сусп. життя — однієї з провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється наук.-тех. прогресом, поліпшенням інформ. обміну, усвідомленням необхідності спільного вирішення глобальних проблем сучасності тощо. І. п. — складне і суперечливе явище, яке торує собі шлях у протистоянні різних соціально-політ. сил, партій і держав. Держави, які беруть участь в інтеграц. процесах, частково передають окремі свої повноваження спеціально створюваному інтернац. (міждержавним або наддержавним) політ. інститутам, іншим транснац. структурам. Інтеграц. процеси відбуваються в усіх регіонах світу, але найповніше та найінтенсивніше в Зах. Європі, де в 50-і рр. були створені міждерж. співтовариства: Європейське об'єднання вугілля та сталі, Європейське економічне співтовариство із Євратом. До поч. 80-х рр. сформувалося якісно нове, більш досконале утворення — Європейський Союз. У 1985 р. була

створена Європейська рада глав держав та урядів, яка прийняла важливий документ Єдиний Європейський акт, що прискорив інтеграцію держав—членів співтовариства у сфері економіки, соціальної політики, фінансів, наукових досліджень, технологій, екології, а також зовн. політики (включаючи екон. й політ. аспекти безпеки). Єдиний Європейський акт дещо розширив компетенцію наднац. органів співтовариства (Комісії та Європейського Парламенту) і сприяв просуванню держав—членів співтовариства до створених об'єднань федеративного чи конфедеративного типу. Що стосується Сх. Європи, то тут було створено Раду Економічної Взаємодопомоги, у рамках якої розвиваються процеси через посередництво екон. взаємин СРСР та інших країн колишньої «соціалістичного табору». У зв'язку з докорінними змінами, що сталися в цих країнах, РЕВ припинила своє існування. Однією з форм І. п. військово-політичних інтеграцій, в результаті якої відбувається об'єднання військових і політ. структур держав—учасниць блоку. У 1949 р. була створена Організація північноатлантичного договору (НАТО), у 1955 р. — Організація Варшавського договору (ОВД). Утворення цих та інших військових союзів було наслідком напруженості у сфері міжнар. відносин у період «холодної війни», відсутності надійного інструменту підтримки миру і безпеки народів. У сучас. умовах спроби залучення військ. союзів до розв'язання регіон. конфліктів (напр. НЛТО в Югославії) не виправдовують себе, бо такі спроби можуть бути використані для задоволення власних інтересів партнерів щодо цих військ. союзів. І. п. за сучас. умов передбачає: наявність достатньо високого рівня стосунків між політ. одиницями; зростання усвідомлення спільності потреб, інтересів, цінностей; наявність тенденцій до зближення, об'єднання різних елементів політ. відносин і зв'язків. Глобальні інтеграц. процеси зумовили створення наприкінці Другої світової війни (1945) Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка за сприятливих умов і цивілізованого розвитку політичної ситуації в світі може стати моделлю і прообразом майбутнього уряду. (Друкується за: Ю. С.Вілков. Політологічний енциклопедичний словник.)

Модернізація політична — процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політ. участі, поширенням дем. цінностей і норм, властивих розвинутим країнам, у країнах менш розвинутих. Концепція М. п. виникла в 50-і рр. в основному стосовно країн, що розвиваються. Однак оскільки М. п. від самого початку була зорієнтована також на обґрунтування нової загальної моделі глобального процесу цивілізації, її рекомендації не залежать від геогр. розташування тих чи інших держав, сусп-в. У сучас. умовах вона розглядається як свідоме намагання держави здійснювати якісні перетворення в суспільстві з урахуванням досвіду передових країн. Проблема М. п. в різні часи розвивали і продовжують розвивати С. Ліпсет, Ф. Катрадт, Г. Алмонд, Д. Аптер, Дж. Лапаламбара, С. Верба, Ф. Рігтс та інші вчені. Процес М. п. досить різнобарвний. Одні пов'язують його передусім із раціональним стилем функціонування бюрократії, політ. плюралізмом і світським характером політ. культури, інші — з нац. інтеграцією суспільства і формуванням нац. держав, модернізацією «еліт» розвитку, стабільністю політ. інститутів, процедур, ще інші — з психол. комплексом сучас. цінностей та ідей.

Виділяють такі типи М. п.: спонтанна модернізація, яка зайняла тривалий період часу (США, Англія); повторна модернізація, або «модернізація навздогін» — розвиток країн Азії, Африки, Лат. Америки на основі запозичених апробованих інститутів, таких як централізована держава, парламент, багатопартійна система, загальні альтернативні вибори, поділ владних функцій, політ. свобода, індивідуалізм тощо.

У 60-ті роки в рамках концепції М. п. вивчали конкретні процеси Європи та Півн. Америки. У 80—90-і рр. акцент було зміщено на проблеми вивчення труднощів політ.

розвитку країн Азії, Африки, Лат. Америки, що стало поштовхом до появи концепцій «часткової модернізації», «скутової модернізації», «кризового синдрому модернізації» як реакції на зіткнення традиц. норм і цінностей з модернізованими інститутами. У той же час країни, які модернізуються, зіштовхуються з проблемою політ. стабільності, яка найбільш ефективно забезпечується авторитарними режимами (Південна Корея, Тайвань, Бразилія, Чилі, Філіппіни, Малайзія, Нігерія та ін.). З приводу цього С. Хантінгтон вважає, що модернізованість політ. інститутів оцінюється не за рівнем їх демократизованості, а за міцністю й організованістю, які гарантують пристосування до соціальних цілей, що змінюються. Осн. критеріями М. п. є: структурна диференціація — наявність закон од. зборів, викон. органів і т. д.; можливості політ. системи (можливість адаптації до нових проблем; можливість мобілізації людських і матер. ресурсів); здатність до самозахисту, узгодженість, осн. інститутів і стадій політичної соціалізації; тенденція до рівності — формування культури політичної участі. Осн. проблемами м. п. є: виведення з-під політичного контролю економіки; створення відкритої соціальної структури, формування інститутів, які забезпечують взаємну безпеку, створення ефективної системи місц. самоврядування. М. п. в перехідних суспільствах передбачає провідну роль держави і всієї політ. системи для забезпечення мобілізації ресурсів, реалізації запропонованих перетворень швидкими темпами. Об'єктивними завданнями М. п. в умовах перехідного стану суспільства є мобілізація мас для здійснення програм екон., соціальних і політичних перетворень, досягнення згоди пануючих і операційних сил, концентроване ідеол. відображення соціально-політ. цілей і прагнень. (Друкується за: М. В. Шаповаленко. Політологічний енциклопедичний словник.)

«Теорія справедливості» («A Theory of Justice», 1971) — основна праця амер. філософа Дж. Ролза, над якою він працював бл. 20 років.

Основним її змістом є спроба філософського обґрунтування політичних свобод, яка спирається, з одного боку, на кантівську моральну теорію, а з іншого — є формалізацією філософських теорій суспільного договору Нового часу (Модерну). Теорія справедливості Ролза полемічно спрямована проти пануючих в англо-амер. морально-правовій філософії традицій обґрунтування конституційної демократії засобами утилітаризму та інтуїтивізму.

Принципові максимізації блага утилітаризму та релятивізму інтуїтивізму Ролз протиставляє принципове визнання самоцінності розумного (за Кантом) індивіда та справедливості як чесноти в соціальній співпраці цих індивідів. Принципами, які визначають основну структуру справедливого суспільства, є принцип рівності та принцип різниці: «... Формулювання двох принципів буде так. Перший принцип: кожна особа повинна мати рівне право на щонайширший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших. Другий принцип: соціальні й економічні нерівності слід залагоджувати таким чином, щоб: а) можна було розсудливо сподіватися на їхню корисність для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими для всіх посадами й постами». Формальним засобом визначення і визнання цих принципів розумними (автономними) індивідами як первинних для конструювання ідеальної конституції «добре впорядкованого суспільства» є первісна позиція, аналогічна природному стану класичних теорій суспільного договору. Але, на відміну від них, первісна позиція в «Т. с.» є методологічним прийомом, а тому є виразно позаісторичною. Вона характеризується тим, що індивіди перебувають у ній відокремленими від знання про свій конкретний соціальний стан і природні особливості. Цю відокремленість Ролз називає запоною незнання (veil of ignorance). Вона забезпечує відсутність особистої чи класової вигоди при прийнятті рішення про встановлення основної структури суспільства, під якою розуміється сукупність політичних та соціально-економічних інституцій, які забезпечують дієву реалізацію базових принципів рівності й різниці за лексичним ладом («Жоден прин-

цип не входить до гри, поки не вдоволено (чи не відкинуто) тих, що йому передують»). За запоною незнання розумні та незацікавлені один в одному індивіди мають дві основні спроможності: на життєвий план, згідно з власною концепцією блага, та на чуття справедливості; і володіють всією загальною інформацією. Цього, за Ролзом, достатньо для того, щоб було прийнято такий проект упорядкування суспільства, який узгоджував би різноманітність доктрин блага і виключав би привілейованість тих чи інших індивідів чи груп. Принципи, прийняті в первісній або початковій позиції, повинні відповідати п'яти основним умовам: бути загальними, універсальними в застосуванні, відомими громадськості (умова гласності), повинними накладати певне упорядкування на конфліктуючі претензії та остаточними.

Вся система принципів та інституцій, прийнятих у первісній позиції, не є, за Ролзом, еквівалентом конституції певної країни, але чимось на зразок декларації прав, які можуть застосовуватись лише з урахуванням певних конкретних умов, в яких знаходиться те чи інше суспільство. Але вони можуть бути реалізовані, принаймні в сучасних типах суспільного ладу, лише в демократії, яка володіє власністю, або в ліберально-соціалістичному режимі.

Крім принципів формалізованого контрактуалізму, який є основним засобом побудови теорії суспільної справедливості як чесності, «Т. с.» розглядає проблеми дистрибутивної справедливості (яка взагалі майже отожднюється у Ролза зі справедливістю як такою), природи обов'язку і совісті (зокрема, в обґрунтуванні громадянської непокори), моральних почуттів (наперед усього почуття справедливості) і таких класичних моральних вчень як гедонізм, евідемонізм та, як вже вказувалося, утилітаризм, інтуїтивізм і кантіанство. Широко використовуються Ролзом також економічні (зокрема, принцип Парето) та психологічні теорії.

Принципи, викладені Ролзом у «Т. с.», зніціювали широку дискусію у філософських колах. У своїй подальшій творчості Ролз захищає свою концепцію в цілому і уточнює та доповнює деякі її положення з урахуванням критики на адресу його теорії справедливості. (Друкується за: Історія філософії: Словник.)

Трансформація політична — істор. процес, що постає як єдність декількох складових: трансформація політ. системи суспільства; трансформація «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація тощо); трансформація політ. культури суспільства і особи (ідеї, норми, рівень політ. відносин тощо). Т. п. завжди відбувається складно і супроводжується кардинальними або поступовими змінами характеру взаємовідносин між державою і громадян. суспільством, конфліктом політ. та моральних цінностей, особливо в перехідні періоди (революція, контрреволюція, зміна політ. та екон. ладу еволюційним шляхом тощо). В результаті Т. п. відбуваються зміни в соціальній, екон. та духовній структурах суспільства, які своєю чергою можуть або динамізувати або гальмувати політ. зміни. У проясненні типу і динаміки Т. п. фундаментальною є проблема визначення цілей, методів, засобів, об'єктів та суб'єктів трансформації, врахування специфіки країни, що трансформується, і загальних тенденцій світового «розвитку». Т. п. — це значною мірою саморегульований, самокоригований процес, вільний від більш жорсткої концептуальної скерованості, характерної для проектів політ. модернізації. (Друкується за: М. І. Михальченко. Політологічний енциклопедичний словник.)

Філософія політична — розділ філос. знання, предметом якого є ціннісно-світоглядні принципи легітимності політики. У попередні часи Ф. п. як самостійний розділ не виділялася, розчленившись у ширшому понятті «політична наука». За сучасних умов постає потреба розрізняти теорію політики, яка розробляє й вивчає принципи організації і порядку функціонування політ. систем та структур і власне політико-філос. теорію, котра доповнює, й конкретизує теоретичні складові політики глибинними елементами позаполітичного, узагальнено-смыслового характеру. У доіндустр. період історії суспільства ви-

ками легітимності політики були такі соціальні інститути, як традиція, релігія. З розвитком індустріалізації відбувається перехід до світських інстанцій легітимності, джерелом яких стає насамперед раціональність. Тепер у пошуках підтвердження своєї легітимності політика апелює до розуму, раціонального дискурсу. Проте сама раціональність ще не гарантує моральної цінності політики, як це досить чітко продемонструвала ще політ. філософія Н. Макіавеллі. Але з плином часу політика все більше має потребу саме в морально-соціальних підвалинах своєї легітимності. Так, Французька бурж. революція, крім культу розуму, висунула й цінності свободи, рівності та братерства, посилення на які та апеляція до яких стала вважатись джерелом легітимності здійснюваної політики. Відтоді нитки легітимності розглядаються як такі, що повинні бути і морально цінними. Найчіткіше цю позицію відобразив І. Кант, який вважав, що теорія політики повинна розглядатись як прикладна етика. А на думку Г. Гегеля, політика повинна збігатись з моральністю. Поширення цієї позиції привело до становища, коли для набуття легітимності політика повинна була орієнтуватись на такі засади, які або були б безпосередньо моральними цінностями, або спроможними виступати в подібній ролі, тобто бути морально релевантними (напр.; свобода, справедливість, солідарність, рівність, демократія, незалежність, права людини, нац. самовизначення та ін.). Обґрунтування критеріїв легітимності політ. систем, відносин, діяльності саме як морально-ціннісних принципів і стало осн. завданням сучасної Ф. п. Відтак сучасна Ф. п. може виступати як макро- і як спец. політико-філос. теорія. Як політ. макро-філософія вона репрезентує собою підсистему макроетики і на цьому рівні розробляє принципи легітимності політики загального порядку. Гак. прикладом сучас. політ. макрофілософії є концепція егалітарного лібералізму амер. філософа Дж. Ролса, яка становить підсистему його теорії справедливості. Теорія Ролса зробила значний вплив на сучасний політичний процес у США, виступивши як фундамент ряду політичних спец. теорій, а також безпосередньо програм деяких політ. партій та окремих політиків. У Зх. Європі в ролі політ. макрофілософії виступає теорія комунікації Апеля-Хабермаса. Що ж до спец. політико-філос. концепцій Ф. п., то вони присвячені питанням розробки легітимізуючих основ варіантів розв'язання окремих політичних проблем, принципів реальної політики в різних сферах. Вони, як правило, орієнтуються на ті чи інші макрофілос. політ. теорії. Це, наприклад, теорія відокремлення, яка розробляє моральні принципи легітимності здійснення тер. відокремлення, теорія диференційованого громадянства та ін. Таким чином, Ф. п. відрізняється від інших дисциплін, що вивчають політику, тим, що вона розробляє загальні морально-ціннісні критерії легітимності соціально-політ. організації, політичних інститутів, політичної діяльності, політичного устрою сучасного суспільства, політичних відносин в окремих галузях національної, соціальної, міжнародної політики, а також політичних доктрин та політичних рішень. Практичне значення Ф. п. в нинішні часи досить велике. Так, реалізація концепції прав людини на практиці в кінцевому підсумку привела до глобальних соціально-політ. та геополіт. змін. Це стало можливим насамперед внаслідок саме морально привабливої цінності даного концепту. Зрозуміло, успіхи практичної політики неможливі без значного внеску власне політології, політ. психології, теорії управління, соціології політики тощо. Але тільки Ф. п. допомагає подати сусп. думці політичні цілі як морально цінні, надаючи тим самим і законності цій політиці в очах світового співтовариства. (Друкується за: Т. С. Пархоменка. Політологічний енциклопедичний словник.)

Питання до дискусії

1. Які корінні причини зміни методології політичних досліджень?
2. Що є спільного і відмінного між теоріями інституціоналізму і раціонального вибору?
3. Які теоретико-методологічні засади притаманні теорії справедливості Дж. Роулза?
4. В чому суть концепції соціальної інженерії К. Поппера?

**Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних
та магістерських робіт**

1. До питання про «старий» і «новий» інституціоналізм.
2. Сутність теорії раціонального вибору.
3. Основні методологічні засади теорії справедливості Дж. Роулза.
4. К. Поппер про світовий політичний розвиток.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте основні шляхи політичної модернізації західних суспільств. Спробуйте визначити перспективи і наслідки цих шляхів модернізації.
2. Проаналізуйте основні кризи модернізації.
3. Проаналізуйте відображення політичної модернізації в працях Дж. Роулза.
4. Зробіть порівняльну характеристику теорії раціонального вибору і теорії інституціоналізму.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика політичної модернізації як суспільного феномену.
2. Сутність теорії справедливості Дж. Роулза.
3. Сутність теорії політичної модернізації і розвитку С. Хантінгтона.
4. Критичний раціоналізм К. Поппера.

Питання до іспиту

1. Сутність трансформаційних і модернізаційних процесів ХХ—ХХІ ст.
2. Метод інституціоналізму в теорії справедливості Дж. Роулза.
3. Спільне і особливе в теоріях інституціоналізму і раціонального вибору.
4. Теорія політичної модернізації й розвитку С. Хантінгтона.
5. Критичний раціоналізм К. Поппера.

Рекомендована література

1. *Остром В.* Смысл американского федерализма: что такое самоуправляющееся общество. — М., 1993.
2. *Печерська Н. В.* Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолцер? // «Общественный науки и современность», — № 2. — 2001.
3. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. — М.: Феникс, 1992. — В 2 т.
4. *Поппер К. Р.* Квантовая теория и раскол в физике: Из «Постскриптума» к «Логике научного открытия» / Институт «Открытое общество» / А. А. Печенкин: Пер. с англ., коммент., послесловие). — М.: Логос, 1998. — 190 с.
5. *Поппер К. Р.* Нищета историцизма. — М.: Прогресс, 1993. — 187 с.
6. *Пишеворский А.* Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. / Пер. с англ. — М., 1999.
7. *Ролз Джон.* «Теория справедливости». — М., 1975.
8. *Хантінгтон С.* Третья волна. Демократизация в конце ХХ в. / Пер. с англ. — М., 2003.

РОЗДІЛ IV

ТЕОРІЇ СВІТОВОГО ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

ТЕМА 9

ТЕХНОКРАТИЧНО-СЦІЄТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Формування концептуальних основ технократичних теорій у Т. Веблена та Дж. Гелбрейта.
2. Даніел Белл про «індустріальне суспільство» як суспільство меритократії.
3. Постіндустріальна прогностика Елвіна Тоффлера.
4. Концепції «інформаційного суспільства» Йозефа Масуди і Мануеля Кастельса.

Теорія технократії займає одне з чільних місць у сучасній політології. Еволюція поглядів на поняття «технократія» зумовила історичні зміни не тільки в інтелектуальній думці сучасного світу, сформувала окремі напрями розвитку політичної теорії в ХХ ст. Саме явище технократії має неоднозначне трактування, його появу пов'язують із діями різноманітних чинників історичного, соціокультурного, економічного, політичного характеру.

Ідея технократії (*техно* — мистецтво, майстерність; *кратос* — влада) пов'язана з уявленнями про соціальну організацію, що ґрунтується на науковому знанні та регулюється носіями такого знання — вченими та технічними спеціалістами. Основи такої ідеї були закладені в «Державі» Платона при обґрунтуванні влади філософів у ідеальній державі. Аналогічна проблематика була викладена Френсісом Беконем у «Новій Атлантиді».

У творчості Анрі Сен-Сімона піднімаються питання співвідношення наукового знання й політики, здобуття влади вченими як необхідної передумови подальшого соціального прогресу, що свідчить про перехід розгляду ідеї технократії у наукову площину. У працях його послідовника Огюста Конта здійснено формулювання першого соціологічного проекту, в якому проблема компетентних носіїв влади набуває нової актуальності.

Учень О. Конта Герберт Спенсер у межах своєї філософсько-еволюціоністської концепції здійснив спробу зацентувати увагу на винятковій ролі знання і науки в майбутньому світі, обумовив можливі шляхи створення позитивістської науки й філософії. На даному етапі філософського розвитку технократична ідея була невід'ємною складовою нової науки, яка, слідуючи беконівським традиціям, мала змінити зовнішній вигляд усього людства.

Новий підхід до розробки проблеми технократії був зумовлений промисловим переворотом, процесами зародження індустріального суспільства, і знайшов своє логічне вираження в концепціях технократії американських вчених початку ХХ ст.

Своє характерне формулювання теорія технократії отримала саме в американському суспільстві, яке в кінці XIX — на початку XX ст. виражало найбільшу готовність до стрімкого індустріального розвитку і мало можливість виокремити питання економічного зростання у коло найпріоритетніших завдань держави й суспільства загалом.

Поява теорії технократії зобов'язана передусім розвитку економіки, становленню науки та переходу філософії в якісно нову фазу руху інтелектуального мислення. В межах технократичної теорії на певних історичних етапах розроблялися різнопланові концепції, які й обґрунтовували тогочасні соціальні процеси.

Особливістю теорії технократії є те, що в своїх межах вона спромоглася об'єднати велику кількість різнопланових концепцій і привести їх до однакового знаменника. Цей феномен був пов'язаний з відносною однорідністю об'єктів дослідження та напрямків наукової розробки:

- прагматичність і визначальність практичного значення концепції в американській теорії політики;
- теоретичне обґрунтування в межах політичної теорії структурних змін в суспільстві, пов'язаних із появою науково-технічної інтелігенції;
- об'єктивна необхідність бюрократизації апаратів соціального управління, удосконалення їхньої діяльності;
- відношення бюрократії до рівня демократії та особистих прав і свобод громадян;
- пошук і розробка оптимального складу політичної керівної еліти американського суспільства.

Серед усього розмаїття концептуальних розробок американських політологів можна виділити декілька груп, що відзначалися відносно однорідними предметами, характером та напрямками дослідження.

Першу групу складають концепції обґрунтування нової ролі технічної інтелігенції в американському суспільстві. Це передусім «Теорія праздного класу» Т. Веблена, праці прогресистів (У. Ліппман, Г. Кроулі), науковий менеджмент Ф. Тейлора, технократія Г. Скотта, «цивілізація менеджерів» Дж. Бернхейма, право як соціальна інженерія Р. Паунда. Концепції цієї групи відзначалися техніцистсько-сцієнтичною спрямованістю і радикальним характером.

Друга група формується з концептуальних розробок діячів американської політології 50-х років. Вони відзначаються відлунням ейфорії, пов'язаної з економічними успіхами післявоєнних США, а також сміливими прогнозами майбутнього країни. Одним із найяскравіших викликів тогочасній політичній ситуації була концепція «деїдеологізації політики», яку розробляли Д. Белл, С. Лінсет, Р. Дарендорф, З. Бжезінський, Р. Нісбет. Однопорядковим концептуальним напрямком політології була теорія «стадій росту» У. Ростоу.

Третю групу складають концепції, що розроблялись основними теоретиками індустріалізму Дж. Гелбрейтом та Д. Беллом. Основою цього напрямку стало судження про напрям руху США до «інтегрованого суспільства згоди», використання структурно-функціональної методології та основних надбань соціології. Авторами концепцій перевтілення індустріального суспільства в «інтегроване» можна назвати Р. Тіболда, В. Доунса, Дж. Гелбрейта.

1. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ ТЕХНОКРАТИЧНИХ ТЕОРІЙ У Т. ВЕБЛЕНА ТА ДЖ. ГЕЛБРЕЙТА

Американська економіка першої третини XX ст. являла собою вільний, практично ніким не регульований монополістичний ринок. Поява великих монополій (трестів, синдикатів, картелів) спричинила високу концентрацію капіталу в окремих руках. Це, в свою чергу, давало можливість ефективно впливати на політичне життя країни за допомогою наявних фінансових ресурсів. Стабільність внутрішньоекономічної ситуації передусім пов'язувалася з невеликою кількістю економічних суб'єктів ринку.

Тогочасні економічні досягнення давали змогу проголошувати прихід нової історичної американської ери процвітання — просперіті, фактичне вирішення усіх соціальних негараздів. В реальності, політична, фінансова, промислова еліта США не помічала і не могла передбачити подальшого розвитку подій, тому була повністю зосереджена на подальшому підтриманні та підвищенні динаміки та характеру розвитку промисловості.

Т. Веблен зазначав, що в Америці утворився замкнутий елітарний клас, представники якого розкошують, можуть собі дозволити виконання майже кожного їхнього бажання. Кількісно займаючи невелику частину суспільства, ця псевдоеліта вирішувала свої нагальні питання завдяки своєму соціальному статусу (що визначався кількістю капіталу), фінансовим положенням і зв'язками в структурах влади. Загроза суспільного катаклізму, викликаного, з одного боку, економічним піднесенням, а з іншого — поляристю суспільного положення соціальних груп, штовхало автора до пошуку нового механізму залагодження соціальних конфліктів. Таким способом Веблен проголосив «бунт інженерів», що, на відміну від пролетаріату, міг, не ушкоджуючи американських суспільних підвалин, змінити структуру суспільства. Такий радикальний висновок мав ряд об'єктивних причин.

Стрімке економічне зростання вимагало великої кількості професійно підготовлених працівників, які завдяки своїм спеціальним знанням могли успішно організувати, розвивати та підтримувати економічне виробництво. Кількість інженерів, та осіб, що удосконалювали виробничі процеси з метою зменшення собівартості кінцевого продукту неухильно зростала.

Це призвело до того, що інженери, які вже не могли бути зарахованими до класу робітників, але фактично і не були власниками засобів виробництва, стали шукати способи адекватної оцінки своєї ролі в суспільних відносинах. Американське суспільство, яке традиційно поділялося на представників аграрного сектора, пролетаріату та промисловців і підприємців, створило ще одну, доволі замкнуту соціальну групу технічно-інтелектуальних працівників, яка, досягши певної кількості, почала реалізовувати власні корпоративні інтереси.

Теоретичне обґрунтування спроби застосування цієї групою своїх спеціальних знань, які з успіхом використовувалися на виробництві, в політичній сфері, стало основним завданням наукової діяльності Т. Веблена. Як зазначав засновник американської теорії технократії, наука, інженерне мислення та наявні тогочасні технології були здатні повною мірою реалізувати американську мрію. Проте економічний та соціальний устрій, у якому використовуються наявні ресурси, не були адекватними сучасності. Отже, реформування суспільного устрою за технократичною про-

грамою мало початися з економічної сфери, яка, в свою чергу (і це доволі симптомно для американської традиції), провокувала загальносуспільні зміни.

Попри всі оптимістичні прогнози, сувора соціальна реальність поставила під сумнів способи вирішення соціальних проблем, проголошених прогресистами. Вихід книги Т. Веблена «Теорія праздного класу» спричинила доволі бурхливу реакцію в американському суспільстві. Підтверджуючи необхідність планування, автор доводив, що при існуючому соціальному порядку кризи не уникнути, тому необхідно докорінно змінити як структуру влади, так і суспільний порядок.

Ця ідея була підхоплена Дж. Бернхемом, який пізніше написав книгу «Революція менеджерів». Необхідність революції, після якої домінуючим соціальним прошарком стане інженерний (у Т. Веблена) та менеджеристський (у Дж. Бернхема), і буде встановлений справедливий соціальний порядок, надефективна структура управління, «залізна» стабільність економіки — були основними аргументами цих авторів. Веблен проголошував майбутню зміну ролі інженерів у суспільстві й можливість останніх стати «обраною» соціальною групою для утвердження нового технократичного порядку, при якому політичні відносини будувались би на науковій, раціональній засадах і функції соціального управління були передані компетентним інженерам — технікам.

На відміну від Т. Веблена, Дж. Бернхем не моделював майбутню суспільну конструкцію, а констатував факти зміни носіїв функцій управління, проголошував перехід власності під контроль менеджерів. Наріжним каменем його концепції було твердження про відокремлення володіння від управлінських процесів. Менеджери, зазначав автор, керуючи і розпоряджаючися засобами виробництва, отримують над ними повний контроль, тому власник втрачає своє значення. Отже, в американському суспільстві, в якому з розробкою теоретичного менеджменту з'явився соціальний прошарок професійних управлінців, змінилась уся система влади, владні відносини перейшли під контроль останніх.

Хоча обидва автори зазначали, що майбутня революція в Америці призведе до встановлення науково-технократичного управління, на відміну від Веблена, Дж. Бернхем доводив, що вона призведе лише до юридичного закріплення прав управління технократів, виявить справжній стан речей у суспільстві.

Прибічники технократії того періоду досить гостро критикували існуючу систему державного управління. Разом з тим ті, що об'єктивно оцінювали характер розвитку суспільства визнавали, що їм, вузькоспеціалізованим технікам, не можуть бути довірені владні повноваження й важелі регулювання соціуму.

Поява структурованої управлінської організації в економіці, а пізніше і в політиці, чітке диференціювання соціальної групи менеджерів на три рівні та виокремлення еліти професійних управлінців вимагало теоретичної аргументації цих процесів у технократичній теорії. Це, в свою чергу, привело до переходу технократичної теорії на наступний етап свого розвитку.

Управлінський апарат починає поступово відігравати все більшу роль не тільки у виробництві або у владних структурах, а й в усьому американському суспільстві в цілому. Широка соціальна група управлінців заявляє про себе як про винятковий феномен індустріального суспільства, при якому людина отримує досить високий соціальний статус не за володіння капіталом, приналежності до політичного істеблішменту або творчої інтелігенції, а стверджується завдяки своїм вмінням. Тогочасний управлінець вже не потребував досконалого наукового знання. Основними

вимогами до нього виступали передусім вольові якості, лідерські та харизматичні задатки й організаторські здібності. При необхідності він мав змогу оточити себе експертами — носіями спеціалізованого знання, які допомагали йому у формуванні оптимального управлінського рішення. Головним завданням менеджера залишається контроль за виконанням доручень і розпоряджень.

Усе це корінним чином відбилось і на теорії технократії. Якщо раніше технократи (Т. Веблен) проголошували майбутній перехід влади до кваліфікованого інженера — носія знань, або менеджера, який має науковий світогляд (Дж. Бернхем), то тепер став очевидним той факт, що сучасні технократи можуть і не володіти знаннями, а тільки мати ґрунтовну управлінську підготовку.

Новий етап технократичної теорії полягав у тому, що тепер технократи не вимагали зміни соціальної системи та передачі влади до нової соціальної групи. В межах технократичних концепцій обумовлювався реальний факт зайняття керівних позицій управлінцями-технократами, які були в змозі забезпечити ефективну соціальну політику держави, попередити напруженість у суспільстві шляхом оптимізації діяльності різноманітних державних інституцій.

Такою технократичною концепцією, в якій американське суспільство під впливом науково-технічного прогресу та ефективної діяльності управлінців всіх рівнів перетворювалось на «інтегроване», тобто збалансоване й стабілізоване, була теоретична розробка Джона Кеннета Гелбрейта («Нове індустріальне суспільство», «Економічна теорія і цілі суспільства»).

Будучи передусім економістом, працюючи тривалий час на посаді експерта при уряді Ф. Д. Рузвельта, Гелбрейт одним із перших почав аналізувати зміну ролі управлінських структур у суспільстві й способи їхнього впливу на соціальні процеси. Систему управління корпорацією (можна вказати і на державну установу) автор називає техноструктурою і виділяє ряд особливостей для теоретичного обґрунтування цього терміна.

По-перше, техноструктуру становлять керівні ланки будь-якої організації, її експертно-дорадчі органи, та ті підрозділи, що забезпечують реалізацію рішень на місцях. Тому техноструктура кількісно охоплює більшу частину працюючого складу, за винятком великих акціонерів та робітників, що займаються фізичною працею.

По-друге, у техноструктурі наявні корпоративні інтереси, вона тісно об'єднана ім'ям тієї установи, в якій управлінці працюють, а отже, мають спільні інтереси. Це зумовлює міцність зв'язків між її членами та готовність іти один з одним. Ця функція належить вищому менеджерському складу та управлінцям середньої руки, а вони є найактивнішими членами техноструктури.

Останнє твердження зовсім не говорить про те, що відносини між власниками та управлінцями могли стати антагоністичними. Навіть навпаки, за умов тісної співпраці й взаєморозуміння, перші отримували стабільні прибутки, другі — гарантоване місце роботи і фінансове забезпечення. Невдоволеннями могли бути тільки представники тих соціальних груп, які з багатьох причин не були ні власниками, ні техноструктурними елементами (в основному жінки, темношкірі та люди без належної освіти й здібностей).

Перенесення цієї моделі на весь соціальний ґрунт і стало основним завданням тогочасних технократів-теоретиків. Коло розроблюваних ними проблем охоплювало наслідки науково-технічного прогресу для суспільства, способи оптимізації державного управління в умовах НТР, відповідність державних інститутів викликам нового зрілого індустріального суспільства.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ГЕЛБРЕЙТ Д.
НОВОЕ ИНДУСТРИАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВОГЛАВА XXXIV
ПОЛИТИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО

1

Только наивный реформатор и тупоумный консерватор воображают, что государственный аппарат может быть использован как орудие осуществления перемен независимо от интересов и стремлений людей из которых он состоит. Индустриальная система проталкивает свои требованиями интересы с ловкостью и настойчивостью. Поскольку этим требованиям придется видимость увязки с задачами общества, действия правительственного аппарата по обслуживанию нужд индустриальной системы во многом выглядят как действия, направленные на решение общественных задач. Да и граница между индустриальной системой и государством, как мы убедились, становится все более искусственной и неразличимой. Техноструктура крупной корпорации имеет тенденцию стать ответвлением тех частей федерального государственного аппарата (в особенности военных министерств, Национального управления по авиации и исследованию космического пространства, Комиссии по атомной энергии и других учреждений, занимающихся вопросами развития техники), от которых она наиболее зависит. Она солидаризуется с задачами соответствующего государственного учреждения и приспособливает их к своим нуждам.

В предшествующих главах кратко обсуждался вопрос о том, что нам надлежит сделать для того, чтобы создать прогрессивное в интеллектуальном и эстетическом отношении общество, более защищенное от опасностей и более устойчивое, равно как и более терпимое и менее нивелированное. Некоторые мероприятия, необходимые для решения этой задачи, и в первую очередь создание более безопасных условий для стимулирования технического прогресса и заключение соответствующего соглашения между индустриальными государствами, явно имеют важное значение для выживания индустриальной системы; так же как и для выживания всех других организаций, которым приходится постоянно прибегать к услугам людей. Другие мероприятия — расширение тех видов государственных услуг, которые не пользуются покровительством индустриальной системы, утверждение значения эстетической сферы жизни; создание более широких возможностей выбора между работой и досугом, эмансипация системы образования — требуют того, чтобы с монополией индустриальной системы на формулирование общественных задач было покончено. Надо думать, что представители индустриальной системы не станут приветствовать подобные меры. Они с полным основанием будут считать, что эти меры задуманы таким образом, чтобы индустриальная система играла менее важную роль в человеческой жизни. Но нельзя сказать, что они несовместимы с ее дальнейшим существованием, которое будет зависеть, как это доказывается в следующей главе, от других обстоятельств.

Однако все описанные перемены не могут быть вызваны к жизни ничем, кроме как некой социальной силой, полной решимости добиться осуществления. Что это за сила?

2

Все требуемые изменения, включая изменения взглядов, на основе которых формируется военная и внешняя политика, затрагивают область душевных эмоций и умственных интересов. Поэтому в них, естественно, хотя отнюдь не исключительно, заинтересованы те, кого мы называем интеллигентами. Наиболее многочисленная группа интеллигентов, объединенных общностью профессиональных занятий, — это сословие педагогов и ученых. Следовательно, именно к нему нам следует обратиться в поисках требуемой политической инициативы. Эта инициатива не может исходить от индустриальной системы, что, впрочем, не исключает того, что отдельные ее представители окажут поддержку подобной инициативе. Не будет она исходить и от профсоюзов. Не говоря уже о том, что их численность и влияние уменьшаются, у профсоюзов нет особой необходимости ставить под сомнение цели индустриальной системы или бороться с тенденцией к отождествлению всех общественных задач с этими целями.

Эти строки пишутся в такое время, когда среди молодежи наблюдаются сильно выраженные, хотя и довольно расплывчатые и зыбкие оппозиционные настроения. Многие в этих настроениях

является отражением недовольства целями, столь бесцеремонно утверждаемыми индустриальной системой и ее защитниками. Эта оппозиция легко подчинилась бы руководству. До тех пор пока она не обретет руководства, она останется расплывчатой и не принесет результатов.

В работах, подобных данной книге, следует тщательно избегать слишком широких обобщений, касающихся судьбы человечества. Никакие идеи, пущенные в обращение, не обесцениваются столь быстро, как подобные обобщения. Те, кому в последнюю очередь можно было бы доверить решение судьбы человечества, всегда первые пускаются в рассуждения на эту тему. Но все же можно с уверенностью сказать, что будущее современного общества зависит от того, насколько охотно и успешно интеллигенция в целом и сословие педагогов и ученых в частности возьмут на себя инициативу политических действий и политического руководства.

В этой области у них имеются многочисленные, преимущества. В Соединенных Штатах так же как и в других странах, их участие в политической жизни — явление традиционное, и, хотя оно носит ограниченный характер, оно имеет существенное значение. Интеллигент в широком смысле этого слова является обычной фигурой в американской политике. У журналистов и писателей-романистов большим расположением пользуется профессиональный политик с его напыщенной болтовней, необоснованной самоуверенностью, вероятной любезностью, ловким умением обходить спорные вопросы и непритязательным умом; подобная фигура внушает им утешительное сознание своего превосходства. Они, как правило, принимают на веру мнение политика-профессионала, будто интеллигент не пригоден для роли политика. Между тем именно интеллигент или по крайней мере человек, сознательно посвятивший себя служению обществу, долго остается на политической арене. А изощренного политика-профессионала обычно ждет вполне заслуженное поражение как раз в тот момент, когда политические «ясновидцы» всячески восхваляют его за проникательность.

В отличие от членов техноструктуры сословие педагогов и ученых не связано в политических акциях привычкой действовать только в качестве части определенной организации. В обществе, отличающемся сложностью социальных зависимостей, это сословие черпает силу в своей способности выдвигать новые социальные идеи. И если пока что его влияние должно базироваться на умении добиваться поддержки связанных и не связанных с ним людей, то в будущем сама его численность станет внушать уважение. В настоящее время, когда пишутся эти строки, в некоторых штатах — Мичиган, Висконсин, Миннесота, Калифорния — сословие педагогов и ученых оказывает сильное влияние на организации демократической партии городов и штатов. Профессора и преподаватели университетов и колледжей выступают с публичными заявлениями, делая особый акцент на спорных вопросах внешней политики. Несмотря на то, что взгляды правительственных чиновников и военных не претерпели заметных изменений, политические лидеры не отнеслись безучастно к этим выступлениям. Реакция, вызванная вмешательством сословия педагогов и ученых в сферу внешней политики, — это один из показателей его растущего влияния. Академической общественности систематически напоминают, что ей следует отказаться от такого вмешательства и строго ограничиться решением своих подлинных задач, — точно так же, как сто лет назад это рекомендовали среднему классу, а в период жизни минувшего поколения — профсоюзам. За этими рекомендациями скрывается, вероятно, сознание того, что многие из наших нынешних представителей, относящихся к внешней политике и национальной безопасности, неспособны выдержать добросовестную критику со стороны компетентных людей.

В заключение отметим, что со времени Второй мировой войны ученые проявили себя как независимая сила, особенно в тех делах, в которых наука входит в соприкосновение с внешней политикой. Как было показано выше, договор о запрещении испытаний ядерного оружия, заключенный в 1963 г., не был бы заключен, не будь инициативы научной общественности. Ей же мы в значительной степени обязаны тем, что такие важнейшие моменты, как опасность ядерного столкновения, желательность разрядки напряженности в отношениях с Советским Союзом и техническая осуществимость разоружения, дошли до сознания широкой общественности и государственных деятелей. Военным, дипломатическим и промышленным кругам мы в этой области обязаны весьма немногим.

3

Сословию педагогов и ученых вместе с его союзниками из широких кругов интеллигенции придется преодолеть огромные трудности. Как и любой новой политической силе, ему не хватает веры в свои возможности. Сюда относятся и недостаточная уверенность в осуществимости своих стремлений. Среди педагогов и ученых широко распространено скептическое отношение к представлениям, лежащим в основе гонки вооружений. Скептическое отношение вызывает в этой среде и характерное для индустриальной системы стремление измерять свои успехи способностью расширять производство ради удовлетворения ею же созданных потребностей. Значительное число пе-

дагогов и ученых склонно разделить мысль о необходимости защиты других сфер жизни и использования для этой цели общественной власти. Было бы нетрудно заручиться в этой среде поддержкой идеи создания более широких возможностей выбора между работой и досугом или идеи создания системы образования, в большей степени ориентирующейся на интеллектуальные и эстетические ценности, а не только на утилитарные нужды индустриальной системы. Но не все в этой среде склонны согласиться с тем, что имеются какие-либо шансы убедить широкую общественность страны в важном значении подобных перемен, или хотя бы с тем, что сословие педагогов и ученых обязано заниматься подобными вопросами. Это сословие пока еще обнаруживает заметную тенденцию покориться без боя установкам индустриальной системы.

Опасности кроются и в руководстве, которое берут на себя в данных вопросах экономисты, считая это в большей или меньшей степени своим правом. Не все экономисты присматривают цели индустриальной системы; профессиональный интерес к экономическим проблемам толкает их на размышления о том, как возникает общераспространенные убеждения, почему они приобретают характер священных истин. Мысль о том, что наши убеждения широко приспособлены к нуждам индустриальной системы, многим экономистам не покажется несправдливой. Они не останутся глухими к представленным здесь доказательствам этого утверждения.

Однако обычные экономические схемы — модели организации производства, подчиненные велениям поточного производства, — требуют сохранения принятого ныне хода вещей. И так, несомненно, будет и впредь, ибо это диктуется соображениями практического удобства и задачей снижения издержек производства. Защитникам этих схем свойственно думать, что потребности коренятся в природе человека, что достижения общества должны измеряться массой поставляемых благ для удовлетворения этих потребностей и что данный критерий (вполне устраивающий индустриальную систему) — единственно разумный критерий, пригодный для практического применения. Эти воззрения соответствуют, по их мнению, самой природе человека и несомненно являются какими-либо социальными факторами. Будучи убеждены в том, что прочие цели не имеют важного значения и что другие воззрения несерьезны, они едва ли станут высказываться за какие-либо политические действия.

Людям, не имеющим прямого отношения к экономическим наукам, в последние годы часто казалось, что экономисты находятся в серьезной оппозиции к индустриальной системе. Это особенно относится к регулированию совокупного спроса. Экономисты выступали с предложениями объявления государственных расходов на самые различные цели; они высказывались за снижение налогов и за сведение государственного бюджета преднамеренно с дефицитом. Бизнесмены эти предложения поворачивали в смятение. Поэтому остальным представителям сословия педагогов и ученых казалось, что в вопросах увеличения занятости и расширения производства их коллеги-экономисты стоят за осуществление более широких общественных задач, чем их критики из мира бизнеса, выдвигающие более узкие, более ограниченные задачи. Но это только кажется. Экономисты частично расходятся во мнениях с предпринимателями, которые в отличие от техноструктуры не пожинут главных плодов политики в этих вопросах. В своих высказываниях о требуемой политике экономисты; благодаря своей общей способности выдвигать новые социальные идеи заходят несколько дальше, чем члены техноструктуры. И между ними имеются расхождения по вопросу о требуемых методах и степени настойчивости, с которой следует добиваться решения задач полной занятости и экономического роста. Но эти расхождения и связанные с ними споры не касаются задач как таковых. Те и другие единодушно придерживаются мнения о первостепенном значении высокого уровня и постоянного расширения производства и вытекающей отсюда высокой занятости. В той мере, в какой другие представители сословия педагогов и ученых возлагали свою обязанность бороться за социальные цели на экономистов, они тем самым принимали цели индустриальной системы.

Если бы экономические задачи были для общества самыми важными, то экономисты (при несомненном допущении, что они достаточно компетентны) являлись бы надежными советниками в сфере общественных действий. По мере уменьшения относительного значения экономических задач они постепенно становились все менее надежными советниками. Экономисты склонны (хотя имеется немало исключений) свести все задачи жизни к экономическим задачам. Они, следовательно, не могут рассматриваться как наиболее надежные защитники приоритета общественных, эстетических и интеллектуальных задач, от которых все больше зависит содержание и безопасность человеческой жизни. Они в большей степени являются естественными союзниками индустриальной системы.

4

Наконец, существует еще одно обстоятельство, сковывающее политическую инициативу сословия педагогов и ученых, а также интеллигенции в целом. Оно заключается в убеждении, что по са-

мому характеру их профессиональной деятельности их роль должна быть пассивной, то есть в убеждении, что они призваны чувствовать и мыслить, а не действовать. Эта позиция находит свое оправдание в сознании ее правомерности, равно как и удобства. Политика — это не дело интеллигента или работника искусств. И не дело педагога и ученого. Их сфера деятельности — это свободная от грязи сфера чувств и мыслей. Забота о практических делах может только ее осквернить. В последнюю секунду перед последним ядерным взрывом ученые будут по-прежнему твердить, что проблема контроля над ядерными вооружениями и предотвращения войны должна интересоваться только политиков и их военных и дипломатических советников. И когда последняя полоска чистого неба скроется за дымом, газами, неоновыми огнями и испарениями индустриальной цивилизации, люди с чуткой, артистической совестью все еще будут утверждать, что, к сожалению, все эти вещи не могут быть предметом забот истинного художника. В действительности, однако, ни один интеллигент, ни один художник, ни один педагог, ни один ученый не вправе позволить себе роскошь сомневаться в своей ответственности. Никто, кроме них, не может взять на себя защиту существенно важных для нашего времени целей. В мире, жаждающем знаний, ученые обязаны взять на себя ответственность за последствия развития науки и техники. Никто, кроме деятелей искусства, не может взять на себя охрану эстетической сферы жизни. Отдельные представители сословия педагогов и ученых пожелают, возможно, избежать ответственности, но они не могут оправдывать это желание ссылкой на свою преданность более высоким целям.

На ранних стадиях экономического развития, когда научный мир представлял собой небольшой, слабый и отчасти декоративный придаток индустриального общества, многие научные работники должны были, естественно, считать самой подходящей для себя роль молчаливых наблюдателей. Доминирующая сила была на стороне предпринимателя. Восставать против нее считалось неблагодарным. Если для оправдания этой осторожности можно было ссылаться на благородную преданность науке и искусству, то больше ничего не требовалось — это служило чем-то вроде церковной индульгенции, отпущения грехов малодушия и трусости. Люди, чьи интересы были бы задеты более активной ролью, которую сословие педагогов и ученых могло бы играть с ростом его численности и влияния, будут, естественно, надеяться, что оно по-прежнему станет изыскивать аналогичные доводы в пользу отказа от участия в политической жизни. А тех его представителей, которые останутся вне политики, они будут превозносить как праведников.

Сословие педагогов и ученых, как и интеллигенция в целом, обнаруживало также стремление подменить подлинное участие в политической жизни некими суррогатами политических действий. Весьма важными в этом отношении представлялись им литературная работа, чтение лекций и даже смелые разговоры в частном кругу. Эти методы воздействия суть профессиональные орудия интеллигента; подобно генералу военно-воздушных сил, предлагающему использовать бомбардировщики для того, чтобы приостановить движение людей через джунгли, интеллигент, владея орудиями своего ремесла, склонен, естественно, придавать им большое значение при всех обстоятельствах. И дело кончается тем, что он либо убеждает тех, кто уже убедился, либо обостряет разногласия по мелким, тончайшим деталям задачи, столь ценным в научных спорах и столь вредным для успеха политических действий. Почти все обсуждавшиеся здесь задачи — замена гонки вооружений соперничеством в иных областях, общественный контроль над окружающей нас жизненной средой, расширение возможностей выбора, предоставляемых человеческой личности, эмансипация системы образования — требуют той или иной формы политических действий. Для этих действий требуется внушить соответствующие убеждения законодателям или заменить последних такими людьми, которых не придется убеждать. Осуществление изложенных здесь идей возможно лишь в том случае, если на соответствующих государственных постах, выборных и назначаемых по назначению, будут находиться деятельные сторонники этих идей, и если бдительная и полная решимость общественность будет строго следить за тем, чтобы они точно выполняли свои обязанности.

5

Если, однако, учитывать другие стороны проблемы, то перспективы перехода к требуемой политике выглядят лучше. Сословие педагогов и ученых, как неоднократно отмечалось выше, быстро увеличивается и обещает достичь громадных размеров. И это происходит в такое время, когда наблюдается сильная тенденция к переносу утвердившихся общественных целей. Как в области внешней, так и в области внутренней экономической политики подвергается сомнению все, что рассматривается — и не без основания — в качестве автоматической принятой или принятой на веру позиции людей, именуемых ныне «истэблшмент». Эти умонастроения нуждаются в политическом руководстве, о необходимости которого здесь говорилось.

Этот процесс переоценки задач возник потому, что идея либеральной реформы ныне уже не критикуется. В прошлом либералы выступали как экономические либералы; под реформой подразумевалась экономическая реформа. Задачи этой реформы неизменно повторялись в сотнях программ, речей и манифестов. Производство должно расти; доход должен, расти; распределение дохода следует улучшить; безработица должна сокращаться. К этому сводилась в течение десятилетий программа либерального реформаторства. Даже десять библейских заповедей менее известны и, безусловно, в гораздо меньшей степени претворяются в жизнь, чем эти требования. Цели реформатора совпадают с целями индустриальной системы, разница заключается только в том, что реформатор, пожалуй, подчеркивает желательность более справедливого распределения дохода. Он стал политическим глашатаяем индустриальной системы, если не считать того, что он особенно печется о судьбе бедняков. Роль либерального реформатора не требует усилий, она не связана с какими-либо ожесточенными спорами, скандальными раздорами, никого не приходится убеждать и уговаривать. Требуется только стоять смиренно и отвешивать поклоны, когда Валовой Национальный Продукт увеличивается и, быть может, в рекордных размерах. Реформаторы, которые проводят время подобным образом, — это, в сущности, безработные. И, несомненно, многие понимают, что они находятся именно в таком положении.

Прогресс, о котором идет речь в настоящее время, будет гораздо труднее измерить, чем тот прогресс, который связывается с процентом прироста валового национального продукта или с уровнем безработицы. Это объясняется тем, что задачи, которые ставит перед собой индустриальная система, настолько узки, что они поддаются точному статистическому измерению. Но жизнь сложна. Определение понятия преуспевания общества должно стать предметом дискуссий. Широкая полемика развернется и вокруг вопроса о правомерности новых общественных целей, отличных от целей индустриальной системы, так же как и вокруг вопроса о средствах достижения этих целей (например, о путях контроля над окружающей средой, диктуемого эстетическими требованиями). И неизбежно возникнет сопротивление со стороны тех, чьи интересы будут ущемлены, а равно и тех, кто противится всему новому. Словом, это задачи, которые — подчеркиваем еще раз — достойны усилий реформатора.

Гелбрейт Д. Новое индустриальное общество. — М., СПб.: Транзиткнига, 2004. — С. 537—550.

2. ДАНИЕЛ БЕЛЛ ПРО «ИНДУСТРИАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО» ЯК СУСПІЛЬСТВО «МЕРИТОКРАТІЇ»

Теорія постіндустріального суспільства з'явилася внаслідок синтезу різноманітних підходів до оцінки динаміки стапу і розвитку суспільства. В 1960-ті роки відбулось швидке поширення поняття та ідеї про постіндустріалізм і усвідомлення того, що технологічні фактори розвитку починають превалювати над політичними та соціальними. На початок 1970-х років постіндустріальна проблематика стала однією з провідних в західній соціології і багатьом дослідникам уявлялось, що ця нова глобальна методологічна парадигма здатна дати істотний імпульс всім соціально-політичним наукам.

Загальновідомо, що термін «меритократія» (від лат. *meritus* — гідний і грец. *kratos* — влада найбільш обдарованих) — одна з елітарних концепцій у західній політичній науці, в основу якої покладено принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління. Прибічники цієї концепції виходять з того, що в умовах формування інформаційного суспільства на відміну від «принципу приписування», на основі якого в минулому до влади приходили внаслідок шляхетного походження або наявності капіталу, а також на зміну традиційній демократії — правління за допомогою організованої більшості — має прийти меритократія, тобто правління осіб які мають особливі здібності і чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідають потребам. Ідея меритокра-

тії, на думку її прихильників, органічно виходить з класичного принципу лібералізму — «рівності можливостей».

Засновником концепції меритократії є англійський вчений Мітчел Янг, який у формі технократичної утопії виклав її ідеї в книзі «Піднесення меритократії: 1870—2033» (1958). На думку М. Янга, капіталізм поступово трансформується в суспільство, в якому утвердиться принцип висунення на керівні посади найбільш обдарованих і здібних людей з усіх верств суспільства.

Меритократія, як підкреслював М. Янг, з одного боку, вноситиме інтелектуальні засади в суспільство, а з іншого — сприятиме розкриттю природних обдарувань людей.

Ідеї М. Янга знайшли свій подальший розвиток в американській і західноєвропейській соціологічній та політологічній думці (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, З. Бжезінський, Р. Арон та ін.), особливо в теорії постіндустріального суспільства, висунутій Д. Беллом. Він підійшов до аналізу суспільства крізь призму технології і знання, про що докладно йтиметься далі.

Традиційно вважається, що термін «постіндустріальне суспільство» було винайдено і введено в науковий обіг відомим американським вченим Девідом Рісменом, який 1958 р. ввів цей термін у назву однієї з своїх статей. Однак, заради наукової істини слід відзначити, що вперше термін «постіндустріальне суспільство» було використано ще в 1917 р. у праці одного з теоретиків англійського ліберального соціалізму А. Пенті, який також використав цей термін для назви своєї книжки.

Надзвичайно важливий внесок у становлення і розвиток теорії постіндустріального суспільства зробив видатний американський соціолог, професор Гарвардського університету, віце-президент Американської Академії мистецтв і наук Деніел Белл. На його думку, до основних чинників, що визначили перехід від індустріального до постіндустріального суспільства відносяться:

- 1) перевага сфери послуг над сферою виробництва;
- 2) зміни в соціальній структурі суспільства, а саме — класовий поділ поступається місцем професіоналізму;
- 3) переміщення центру знань, що справляють вирішальний вплив на політику — до університетів;
- 4) створення нової інтелектуальної технології;
- 5) запровадження планування і контролю над технологічними змінами.

На особливу увагу заслуговує положення Д. Белла про те, що в постіндустріальному суспільстві зникає клас капіталістів, а його місце посідає нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань, що стає визначальним з погляду соціальної стратифікації. Отже, й основний соціальний конфлікт у постіндустріальному суспільстві виявляється не в боротьбі класів, а в боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

Крім того, теорія Д. Белла привабила вчених і політиків головним чином тому, що вона спиралась на силу, на перший погляд, зовнішньо не ідеологізовану — на технологію. Ліберальну ринкову утопію він запропонував замінити технократичною утопією. В майбутньому суспільстві, про яке Д. Белл мріяв ще в 1960 р., політика і ідеологія поступаються місцем комп'ютерній технології та інформації. Місце корумпованих і безпринципних бюрократів мала зайняти раціоналістична технократична еліта; нові комунікаційні технології при цьому мали розширити арену соціальних дій. В результаті останні повинні були перетворитись на необ-

хідну суспільству — поряд із транспортом і національними енергосистемами — інфраструктуру.

Щоправда, і сам Д. Белл з плином часу усвідомив, що некритичний технологічний детермінізм може привести до спрощення дійсності. В одній із своїх більш пізніх праць він у доволі песимістичному пасажі пов'язував технократичні ілюзії з ілюзіями комуністичними: «Ми відчуваємо, що нові досягнення в технології відкривають нові обрії. Це нагадує мені одного радикально налаштованого агітатора, який заявляв, що комунізм уже на обрії, до тих пір, поки йому не пояснили, що обрії — це уявна лінія, яка віддаляється від вас у міру вашого наближення до неї».

Постіндустріалізм Д. Белла став подальшим підґрунтям і для відмови від ідеологічної парадигми, яка отримала назву «кінець ідеології», і для переосмислення ролі інформаційних та комунікаційних технологій у процесі розвитку суспільства.

Початок систематичної роботи в дослідженні постіндустріальної проблематики можна віднести до 1965 р., коли в США була створена футурологічна комісія, яку очолив Д. Белл. Прогнози до 2000 р., сформульовані комісією, були опубліковані в журналі «Дедалус» і в спеціальному збірнику, де концепція постіндустріального суспільства була представлена як базова для вивчення перспектив розвитку суспільного прогресу.

У передмові до збірника, який представляв результати роботи футурологічної комісії, Д. Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології в інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. З цими процесами пов'язані і тенденції перетворення економічної системи в «постіндустріальне суспільство, де центр ваги зміщується в сферу послуг, а джерела новаторства концентруються в інтелектуальних інститутах, в основному в університетах і науково-дослідницьких закладах, а не як раніше, в індустріальних корпораціях». Всі ці зрушення і тенденції, на думку Д. Белла, перетворюють університети в «охоронців» суспільства, які відстоюють необхідність управління не фінансовим, а «людським капіталом» і ставлять фундаментальні питання про відношення нових технократичних форм прийняття рішень до політичних структур суспільства.

У коло цих зрушень Д. Белл включав і більш активну участь громадян в управлінні, і зменшення залежності дітей від батьків. У міжнародному плані прогнозувалась актуалізація таких проблем, як подолання розриву між багатими і бідними країнами, що приведе світ у стан трансформації, наповнить його численними комунікаціями, які сприятимуть оновленню традиційних соціальних принципів, структур, звичаїв і уявлень.

«Суспільство, — на думку Белла, — стає функціонально більш організованим, пристосованим до знання і панування комплексних наукових сил. Культура стає більш гедоністичною, вседозволяючою, експресивною, такою, що не вірить ані в авторитети, ані в запізнілі винагороди буржуазного, орієнтованого на успіх технологічного світу».

Американські вчені, які працювали разом з Д. Беллом у футурологічній комісії 1965 р., при виявленні тенденцій розвитку суспільства акцентували увагу насамперед на позаідеологічному просторі людського існування. Учасники комісії прогнозували появу засобів впливу на фізичний і психічний стан людей, передбачали тенденції, які зміцнювали ідеологічні забобони уявлення про людину як «острів у самому собі», і внутрішньо пов'язані з ними, різні форми антисуспільного індивідуалізму.

Новий етап у розвитку теорії постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 р. книги Д. Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціаль-

ного прогнозування» (1973), яка і до цього часу є глобальним обґрунтуванням методологічної парадигми цієї теорії. В ній Д. Белл вдало поділяє історію розвитку людського суспільства на три основні стадії: аграрну стадію, яка характеризується натуральним господарством, індустріальну стадію — машинним виробництвом, постіндустріальну стадію — розвитком телекомунікацій. Відштовхуючись від характеристик індустріальної стадії, Д. Белл ґрунтовно досліджує постіндустріальну стадію, яка швидко наближається.

У руслі цього підходу лежить розгорнуте і досить вдале визначення постіндустріалізму, яке дав Д. Белл: «Постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведенню досліджень, організації системи освіти і підвищенню якості життя; в якому клас технічних спеціалістів став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більше стало залежати від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство передбачає виникнення нового інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти чи «технократи».

Д. Белл у своїх останніх роботах «Третя технологічна революція та її можливі соціально-економічні наслідки» (1990) та «Соціальні рамки інформаційного суспільства» (1980) практично зрівняв поняття постіндустріального та інформаційного суспільств.

Поняття «інформаційне суспільство» у Д. Белла — це оновлена назва для постіндустріального суспільства, що підкреслює не його місце в послідовності різних ступенів суспільного розвитку, а важливість знань та інформації як вирішальних факторів постіндустріального суспільства. Знання та інформацію Д. Белл вважає не тільки «агентом трансформації постіндустріального суспільства», а й «стратегічним ресурсом» такого суспільства. Він підкреслює важливість забезпечення вільного доступу до необхідної інформації індивідів і груп, а також указує на загрозу поліцейського або державного спостереження і контролю за використанням витончених інформаційних технологій.

Інформаційне суспільство в трактуванні Д. Белла — це наступне століття, в якому комп'ютер відіграватиме центральну роль як «аналітична машина», а соціальний устрій буде ґрунтуватися на телекомунікаціях.

У міру того, як комп'ютери, зазначає Д. Белл, все ширше «використовуються в комунікаційних мережах як комутуючі системи, а засоби електронної комунікації стають невід'ємними елементами в комп'ютерній обробці даних, відмінності між обробкою інформації та комунікацією зникають». Таким чином, робить важливий висновок Д. Белл, «технологічні телекомунікації та обробка інформації зливаються в єдину модель, яка отримала назву «комп'юнікація». Відомо, що саме Д. Белл у праці «Соціальні рамки інформаційного суспільства» вперше ввів у науковий обіг термін «комп'юнікація», що означає конвергенцію телекомунікації та обробки інформації.

Саме ця праця Д. Белла є прикладом конвергенції ідей постіндустріалізму та інформаційного суспільства. І саме в ній він підкреслює, що «три аспекти постіндустріального суспільства» особливо важливі для розуміння телекомунікаційної революції:

- перехід від індустріального до сервісного суспільства;
- вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для здійснення технологічних інновацій;

• перетворення нової «інтелектуальної технології» на ключовий інструмент системного аналізу та теорії прийняття рішень.

Важливе значення для прийняття рішень та координації напрямку змін набуває теоретичне знання. «Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, — відзначає Д. Белл. Воно намагається передбачити майбутнє і здійснювати планування. Саме зміни в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання».

На думку Д. Белла, інформаційний фактор є основою його концепції «постіндустріального суспільства». В ньому він вбачав економічний прорив на шляху до переходу від виробництва товарів до виробництва інформаційних послуг. Для Д. Белла знання стає центром новачій, а технологія — ключем до майбутнього. Усі нові технології розроблятимуться на комп'ютерній основі. Майбутнє, писав Д. Белл, належатиме інтелектуалам.

Відомо, що в постіндустріальному та інформаційному суспільстві конфлікт виявляється в боротьбі між знаннями і некомпетентністю. Д. Белл писав, що суспільство, яке розвивається на основі технічної ефективності та наукового прогресу, з необхідністю набуває характеру меритократії. Він підкреслював, що «суспільство, яке не має своїх кращих людей на чолі його провідних інститутів, є соціологічним і моральним абсурдом».

У постіндустріальному суспільстві діє принцип «досягнення», тобто влада досягається завдяки особистим чеснотам людей, їх високому рівню освіти і кваліфікації. У такому суспільстві, як пише Д. Белл, «майже немає вищих постів, доступних для тих, хто не має кваліфікації». Політик, з точки зору Белла, — це спеціаліст своєї справи, що володіє необхідними навичками управління суспільством, тому саме питання про залучення широких мас населення до безпосередньої участі в здійсненні політики позбавлене сенсу.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

БЕЛЛ Д.

ГРЯДУЩЕ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО

В ЧЬИХ РУКАХ НАХОДИТСЯ ВЛАСТЬ?

Принятие решений — дело власти, и в любом обществе основным является вопрос: кто стоит у власти и как она удерживается? Вопрос о том, как осуществляется власть, есть системное понятие, а о том, кто стоит у власти, — понятие групповое. То, как человек приходит к власти, определяется его положением и пройденным путем; то, кто осуществляет власть, — определяет личность. Естественно, что когда происходят изменения системного характера, к власти приходят новые группы. (В рамках противопоставления доиндустриального, индустриального и постиндустриального обществ основные различия могут быть показаны схематически: см. табл. «Стратификация и власть»). В постиндустриальном обществе технические знания становятся основой, а образование — средством достижения власти; те (элитная часть общества), кто выдвигается на первый план, представлены исследователями и учеными. Но это не значит, что ученые монолитны и действуют как корпоративная группа.

В практических политических ситуациях они способны расходиться идеологически (как мы видели это недавно при обсуждении проблем противоракетной обороны), и различные группы ученых могут объединяться с различными частями других элит. Вследствие самой природы политики не-

многие группы (военные, ученые, предпринимательский класс [«the» military, «the» scientists, «the» business class]) монолитны, и любая из них, стремясь к власти, будет пытаться заручиться союзниками из числа прочих. Например, в Советском Союзе, где группы, объединенные общими интересами, более четко выражены в функциональных понятиях — руководители предприятий, представители центральных планирующих ведомств, военные, партийные деятели — и где борьба за власть более обнажена, каждая фракция в Политбюро, стремящаяся к власти, создаст альянсы, проходящие сквозь групповые границы. Получив власть, победители начинают принимать решения межгруппового характера и влиять на распределение власти отдельных функциональных элементов, что сопровождается перераспределением влияния внутри системы. При изменении системы в постиндустриальном обществе становятся очевидными два обстоятельства: во-первых, ученые как отдельная страта, или, в более широком плане, техническая интеллигенция, теперь должны приниматься в расчет в политическом процессе, чего не случалось никогда прежде; во-вторых, сама по себе наука управляется этосом, отличающимся от этоса других основных социальных групп (например, предпринимателей и военных), и этот этос предрасполагает ученых действовать в политическом плане иначе, чем поступают другие группы.

СТРАТИФИКАЦИЯ И ВЛАСТЬ

	Доиндустриальное общество	Индустриальное общество	Постиндустриальное общество
Ресурсы	Земля	Техника	Знания
Общественное местоположение	Ферма; плантация	Коммерческая фирма	Университет; научный институт
Доминирующие фигуры	Землевладелец; вои	Предприниматель	Ученые; исследователи
Способы осуществления власти	Прямой силовой контроль	Косвенное влияние на политику	Баланс технических и политических сил; компромиссы и право
Классовая основа	Собственность; военная сила	Собственность; политическая организация; технические знания	Технические знания; политическая организация
Достижение власти	Наследование; захват армией	Наследование; патронаж; образование	Образование; мобилизация; кооптация

Сорок пять лет назад Т. Веблен в своем труде «Инженеры и система цен» предвидел появление нового общества, основанного на технической организации и индустриальном управлении — «совете техников» (как он выразился на своеобразном языке, которым любил пользоваться, чтобы пугать и мистифицировать академический мир). Делая такое предсказание, Т. Веблен разделял иллюзию более раннего технократа А. де Сен-Симона о том, что сложность индустриальной системы и незаменимость столетия любой существенный или значимый переворот специалистов отнесли военные и политические революции к делам прошедшим. «Революции в XVIII веке, — писал он, — были военными и политическими, и государственные деятели старшего поколения, считающие, что они вершат историю, все еще верят, что революции в XX веке могут совершаться или не совершаться теми же самыми путями и средствами. Однако в нашем непременно будет промышленным переворотом, и, следовательно, любая революция XX века может быть побеждена или нейтрализована только индустриальными методами и средствами».

«Если бы революции предстояло произойти в Соединенных Штатах, — в чем очень сомневался практический скептик Т. Веблен, — она возглавлялась бы не политической партией меньшинства, как в Советской России, которая была противоречивым и промышленно отсталым регионом, и не профсоюзными «борцами от суповой миски», которые в своих интересах стремились лишь удержать высокие цены на труд и его низкое предложение». Он предрекал, что она произошла бы в русле, «уже проложенном материальными условиями промышленного производства». И, применяя марксистскую точку зрения к собственным представлениям, Т. Веблен продолжал: «Эти главные линии революционной стратегии суть линии технической организации и промышленного управления; в своей сути они выступают путями ин-

дустриальной инженерии; это пути, которые будут соответствовать организации, поглощающей в жизнь технически высокоразвитую индустриальную систему, составляющую незаменимую материальную основу любого современного цивилизованного общества».

Таким образом, сущность оценки Т. Веблена революционного класса можно суммировать в его определении «промышленной инженерии» как незаменимого «генерального штаба индустриальной системы». «Без непосредственного и непрерывного руководства и коррекции с ее стороны индустриальная система не сможет работать. Это механически организованная структура технических процессов, разработанная, созданная и руководимая инженерами-производственниками. Без них и без их непрерывного внимания к промышленному оборудованию техническое функционирование промышленности окажется невозможным».

Синдикалистское убеждение, что в XX веке революция может осуществиться только как «промышленный переворот», — одно из многих заблуждений Т. Веблена. Ибо, как нам известно, независимо от того, какова природа социальных процессов, решающие повороты в обществе происходят в политической форме. В конечном итоге власть находится в руках не технократов, а политиков.

Основные изменения, претворившие американское общество за последние тридцать лет, — создание управляемой экономики общества благосостояния и мобилизованного государства — стали ответом на политические потребности: вначале требовалось удовлетворить притязания экономически малообеспеченных групп фермеров, рабочих, чернокожих и бедноты — и защитить их опасностей рынка; затем необходимо было концентрировать ресурсы и политические предпочтения, следуя мобилизацией готовности, порожденной «холодной войной» и конкуренцией космоса.

Все это открывает широкие и более теоретические перспективы в отношении изменяющегося характера классовых и социальных позиций в современном обществе. В конечном итоге класс означает не конкретную группу лиц, а систему, установившую основополагающие правила приобретения, владения и передачи различных полномочий и связанных с ними привилегий. В западном обществе положение доминирующего признака занимала собственность, гарантируемая и охраняемая законом и передаваемая посредством института брака и семьи. Однако в последние 25—50 лет система собственности разрушается. Сейчас в американском обществе существуют три модели власти и социальной мобильности, что озадачивает ученых, изучающих общество и пытающихся объяснить источник противоречий положением классов. Имеется прежняя модель собственности как основы благосостояния и власти, причем основным источником ее приобретения является наследование. Существуют технические знания как основа власти и положения, причем необходимым источником знаний служит образование. И, наконец, существует политическая должность как основа власти, причем путь к ее достижению лежит через организационный аппарат.

Упрощенно эти модели могут быть представлены следующим образом:

Основа власти:	Собственность	Политическое положение	Навыки и умения
Пути доступа:	Наследование; предпринимательские способности	Участие в аппарате; кооптация	Образование
Социальная единица:	Семья	Группа; партия	Индивид

Трудность анализа власти в современном западном обществе заключается в том, что эти три системы сосуществуют, частично совпадают и взаимно проникают друг в друга. Хотя семья и теряет значение как экономическая единица, в частности в результате распада семейных фирм и семейного капитализма, фамильная принадлежность все же служит определенным импульсом для обеспечения члену семьи некоторых преимуществ (в создании финансовых, культурных и личных связей). Этнические группы, доступ которых к занятию определенного экономического положения зачастую был заблокирован, прибегают к политическим средствам для достижения привилегий и благосостояния. А технические знания в постиндустриальном обществе все более становятся основным показателем компетентности в конкуренции за достижение должности и положения. Сын может сменить отца на посту главы фирмы, но без его умения руководить предприятием компания может не выдержать конкуренции с корпорациями, руководимыми профессионалами. Правда, владелец фирмы или политический деятель могут нанять специалистов и экспертов, но если они сами не будут обладать специальными знаниями, их суждения могут оказаться ошибочными.

Возникновение новых элит, основанных на умениях и навыках, объясняется тем фактом, что в современном обществе знания и планирование — военное, экономическое, социальное — стали основными предпосылками всякой организационной деятельности. Представители этой новой технической элиты с их техникой принятия решений (использованием системного анализа, линейного программирования и программирования бюджета) стали сейчас играть ведущую роль в формировании и анализе мнений, от которых зависят политические предпочтения, если не само сохранение власти. Именно в этом широком смысле распространение образования, научно-исследовательской и административной деятельности и создало новую общность — техническую и профессиональную интеллигенцию.

Хотя эти специалисты и не связаны определенными общими интересами, чтобы стать политическим классом, они все же имеют схожие черты. Прежде всего они являются порождением новой системы комплектования власти (точно так же, как собственность и наследование были сущностью старой системы). Нормы новой интеллигенции — нормы профессионализма — означают о от господствовавших до сих пор норм экономической выгоды, главного в коммерческой цивилизации фактора. В высших кругах этой новой элиты, то есть научного сообщества, люди являются носителями существенно отличающихся друг от друга ценностей, которые могли бы стать основой нового классового этоса.

Институт собственности также подвергается в настоящее время основательной ревизии. В течение последних нескольких столетий в западном обществе собственность, как охрана частных прав на богатство, была экономической основой индивидуализма. Традиционно этот институт собственности, как писал Ч. Рейч из колледжа права Йельского университета, «охраняет беспоконную границу, пролегающую между отдельным человеком и государством». В современных условиях собственность претерпела изменения по двум четко выраженным направлениям. Одно из них элементарно: индивидуальная собственность стала корпоративной и контролируется теперь не владельцами, а управляющими. Другое менее уловимо и более расплывчато — появился новый вид собственности, а с ним и новый тип юридических отношений. Говоря точнее, собственность сейчас состоит не только из реальных вещей (земель, владений, титулов), но также из претензий, субсидий и контрактов. Имущественные отношения существуют не только между отдельными людьми, но и между индивидами и государством. Как отмечает Ч. Рейч, «ценности, распределяемые правительством, имеют разные формы, но все они отличаются одной общей особенностью. Все они постепенно заменяют традиционные формы богатства — формы, которые принято считать частной собственностью. Социальное страхование замещает сбережения, государственный договор заменяет владельцу фирмы его клиентов и их лояльность... Все большее число американцев живет на субсидии, предоставляемые государством на определенных условиях, и их получатели подчиняются требованиям, отражающим «общественный интерес»».

В то время как многие формы этой «новой собственности» представляют собой прямые субсидии (фермерам, корпорациям и университетам) или договоры на получение товаров или услуг (с промышленными предприятиями и университетами), преобладающая форма требований — это требования со стороны отдельных лиц (социального страхования, медицинской помощи, пособия на приобретение жилища). Такая форма является следствием нового содержания социальных требований, предъявляемых общественным органам, относительно равенства. Эти требования, в свою очередь проистекают от узаконенной возможности для отдельных лиц пользоваться социальными благами. Самым же важным требованием является абсолютная доступность образования в пределах индивидуальных возможностей и таланта.

Результатом всего этого становится расширение сферы власти и в то же время усложнение способов принятия решений. Внутренний политический процесс, начало которому было положено «Новым курсом», в сущности представлял собой расширение «брокерской» системы — системы политических сделок между частями общества, — хотя теперь в игре имеется много участников. Но в политическом процессе появилось и иное измерение, предоставляющее технократам новую роль. Вопросы внешней политики не являются отражением внутренних политических сил, они служат общенациональным интересам, охватывающим и стратегические решения, основанные на определении силы и намерений противника. Поскольку основным политическим решением было противодействие коммунистической мощи, многие технические вопросы, основанные на военной технологии и стратегических расчетах, приобрели огромное значение в разработке соответствующей политической линии. Исследовала даже перекройка экономической карты Соединенных Штатов, причем важнейшую роль приобрели Техас и Калифорния с их электронными и авиакосмическими предприятиями. В подобных случаях потребности определялись технологией и стратегией, и

лишь затем деловые и местные политические круги имели возможность попытаться приспособить принимавшиеся на федеральном уровне решения для защиты своих собственных экономических интересов.

Во всех этих процессах техническая интеллигенция занимает двойственную позицию. В той мере, в какой она заинтересована в исследованиях и сохранении своего положения в университетах, она становится новой общностью, как стали таковой и военные круги, ибо никогда прежде Соединенные Штаты не имели постоянного военного ведомства, требующего денег и помощи для науки, исследовательской деятельности и развития. Таким образом, интеллигенция выступает, как и другие группы, претендентом на общественную поддержку (хотя ее влияние ощущается скорее в бюрократическом и административном лабиринте, чем в системе выборов и массовом давлении). В то же время специалисты представляют незаменимый административный персонал для руководителей политических ведомств и их приверженцев.

АРЕНА ПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ

В то время как влияние отдельных классов может меняться, сущность политической системы как сферы противостояния различных интересов не меняется никогда. В ближайшие несколько десятилетий политическая арена приобретет большее значение, чем что бы то ни было, по двум основным причинам, упоминавшимся мною в предыдущих главах: мы впервые стали национальным обществом, в котором ключевые решения, затрагивающие одновременно все элементы социального целого (от внешней политики до финансовой), принимаются правительством, а не зависят от рынка; кроме того, мы стали коммунальным обществом, в котором многие группы стремятся утвердить свои социальные права, свои требования к обществу через политический порядок.

В национальном обществе все больше и больше проектов (будь то борьба с загрязнением или реорганизация городов) должно осуществляться посредством групповых или коммунальных инструментов. В тесно переплетенном обществе все больше решений приходится принимать с помощью политических мер и с помощью планирования. Но, как ни парадоксально, оба эти механизма обостряют социальные противоречия. Планирование нацелено на конкретные, требующие решений вопросы, в отличие от обезличенной и всеобщей роли рынка, и, таким образом, становится тем видимым центром, к которому могут быть обращены требования. Коммунальные методы — стремление превратить разногласия по поводу индивидуальных личных предпочтений в вопрос общественного выбора — неизбежно усиливают остроту конфликта ценностей. Нужно ли нам при лимитированном числе мест равное образование для чернокожих за счет, предположим, мест для других студентов? Нужно ли нам сохранить лес, где растет красное дерево, вместо того, чтобы построить предприятие, выгодное для местного сообщества? Примиримся ли с шумом моторов в жилых районах, расположенных близ аэропортов, или будем настаивать на снижении веса и полезной нагрузки самолетов с вытекающим отсюда повышением расходов для промышленности и пассажиров? Следует ли проложить новую дорогу через старый жилой район или провести ее в обход, увеличив при этом общие издержки? Все подобные вопросы и еще тысячи других не могут быть разрешены с помощью технических критериев; они неизбежно замкнуты на ценностные и политические проблемы.

В ближайшие десятилетия соотношение технических и политических решений станет одной из основных проблем общественной политики. Политическому деятелю, так же как политическим кругам, придется все глубже осваивать технический характер политики и учитывать усиление коллизий при принятии решений по мере расширения систем. Как отмечал Р. Солоу, взгляды А. Смита могли быть всенародно понятными, чего нельзя сказать об эконометрическом, например, исследовании различных программ социальных инвестиций... А технической интеллигенции следует в рамках своей специальности научиться ставить под сомнение часто не анализирующиеся понятия эффективности и рациональности.

В конечном итоге техническое мировоззрение неизбежно опережает политику. Надежды на рациональность — или, вернее, на ее особый тип — неизбежно исчезают. Говоря языком М. Вебера, может сохраняться Zweckrationalität; — рациональность средств, взаимосвязанных с целями и, таким образом, взаимоприиспосабливающихся. Но это возможно только в тех случаях, когда цели четко определены и когда средства могут быть строго рассчитаны в соответствии с ними.

Политика в том смысле, как мы ее понимаем, всегда опережает рациональное и часто идет с ним вразрез. Как известно, «рациональное» — это установившаяся общепринятая административная и упорядоченная процедура, отвечающая определенным правилам. В комплексном обществе многие аспекты жизни в большинстве случаев соответствуют этим правилам. Отправляясь самолетом или поездом в Вашингтон, никто не станет торговаться с авиационной или железнодорожной

компанией о цене проезда, как это происходит при общении с таксистом где-нибудь в Восточном Средиземноморье. Но политика заключена в споре; в противном случае она становится принуждением. В Вашингтоне спорят по поводу общественных привилегий, распределения денежных средств, тягот налогообложения и т. п.

Идея о существовании «общественного решения», удовлетворяющего каждого, была опровергнута К. Эрроу, доказавшим в своей «теореме невозможности», что нет такого решения, которое могло бы соединить в себе запросы различных групп так же, как это может сделать один человек, принимая собственное решение. Таким образом, экономическая теория, отвергая функцию общественного благосостояния, аналогичную упорядоченным принципам индивидуальной полезности, подрывает применение рациональности к общественным решениям. Практически это ощущает любой политический деятель. Таким образом, остается не рациональность как объективное определение общественных полезностей, а торг между людьми.

Что касается политики, то ясно, что имеют место выступления со стороны общества против бюрократии и стремление к участию — тема, нашедшая отражение в крылатой фразе «люди хотят иметь возможность воздействовать на решения, влияющие на их жизнь». В значительной степени в постиндустриальном обществе революция участия есть одна из реакций на «профессионализацию» общества и учащающееся принятие решений технократами. То, что в давние годы началось на фабриках благодаря профсоюзам, теперь распространилось и на близкие к ним сферы, а в силу политизации социальных решений — и на университеты; в ближайшие десятилетия это проявится и в других сложных организациях. Старые бюрократические модели иерархически построенных централизованных организаций, функционирующих при помощи интенсивного разделения труда, несомненно, будут заменены новыми формами.

И все же «демократия соучастия» является панацеей (какой изображают ее пропагандисты) не в большей степени, чем прилагавшиеся полвека тому назад усилия по созданию политических механизмов плебисцита в виде референдума или права отзыва депутата. Несмотря на возмущение, вызываемое «демократией соучастия», лишь немногие ее сторонники пытаются продумать до конца на самом элементарном уровне значение этих слов. Если отдельным людям надлежит влиять на решения, изменяющие их жизнь, то в соответствии с такими правилами сторонники сегрегации на Юге имели бы право исключить чернокожих из учебных заведений; аналогично, можно ли позволить населению района наложить вето на план городского переустройства, который принимает во внимание потребности более широкой и представительной социальной группы? Однако по этому поводу можно возразить, что южные штаты — это не независимая единица, а часть государства, которой следует придерживаться моральных норм более широкого сообщества; то же самое относится и к району. Короче говоря, демократия соучастия — это еще один путь постановки классических вопросов политической философии, а именно: кто и на каких правительственных уровнях должен принимать решения, какого типа и на какую социальную группу они должны распространяться?

Концепция рациональной организации общества продолжает оставаться в тупике. Рациональность как средство, как набор способов эффективного распределения ресурсов выходит за рамки представлений ее создателей; рациональность как цель наталкивается на истеричность политики — политики интересов и политики эмоций. Оказавшись перед этой двойной пропастью, сторонники рациональности — в частности плановики и инженеры — оказались в трудном положении: им приходится переосмыслить свое предназначение и осознать пределы своих возможностей. И все же само признание таковых уже является свидетельством мудрости.

Как писал Т. С. Элиот, начало находится в конце, и мы возвращаемся к вопросу, лежащему в основе всей политической философии: какова та хорошая жизнь, к которой все стремится? Политика будущего — по крайней мере для тех, кто действует внутри общества, — будет не спорами между функциональными группами с их экономическими интересами по поводу распределяемого национального продукта, а заботой о коммунальном обществе, в частности о малообеспеченных группах населения. Основными проблемами станут внутренне лидерам этоса ответственности, обеспечение большего удобства, красоты и лучшего качества жизни в устройстве наших городов, более дифференцированной и интеллектуальной системы просвещения, совершенствования характера нашей культуры. Мы можем расходиться в вопросах о путях достижения этих целей и распределения расходов. Но такие вопросы, возникающие из концепции общего блага, возвращают нас к классическим вопросам государственности. Так и должно быть.

3. ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ПРОГНОСТИКА ЕЛВІНА ТОФФЛЕРА

Не менш вагомий внесок у розвиток ідей постіндустріалізму та інформаційного суспільства зробила концепція видатного американського дослідника Елвіна Тоффлера, викладена в його книзі «Третя Хвиля» (1980). Елвін Тоффлер є також автором багатьох книжок, серед яких, крім «Третьої Хвилі», — «Майбутнє потрясіння» («Футурошок»), «Передбачення та передумови», «Зміна енергії» та інші, які вважалися всесвітньовідомими міжнародними бестселерами.

Насамперед слід наголосити, що Елвін Тоффлер — не звичайний академічний вчений у звичному сенсі цього слова. Структура його творів, манера викладення матеріалу говорить про те, що він на практиці підтвердив власні слова про «мобільність американської нації». Він збирав матеріали далеким від кабінетного чином: шляхом спілкування з видатними (і зовсім невідомими загалу) особистостями, шляхом переїздів та безупинного збирання інформації в усіх кінцях цивілізованого світу. Безперечно, не обійшлося при цьому і без рутинного оброблення статистичних та інших даних, але мобільність Тоффлера та його співавтора і дружини — Хейді Тоффлер підкреслюється ним постійно. Так само як і пристрасть до «нових технологій» (як говориться в «Третій хвилі» — «Я власноруч набирав і редагував своєю книгу»).

Е. Тоффлер пропонує свою досить оригінальну схему феноменології історичного процесу, яка ігнорує традиційні історіографічні концепції. Варто відзначити, що Е. Тоффлер спирається на досить великий фактичний матеріал, численні посилання на наукову і публіцистичну літературу, статистичні дані (текст, розбитий на 28 глав обсягом близько 700 сторінок, спирається на більше, ніж 500 приміток і бібліографію, яка включає 534 назви).

Е. Тоффлер виокремлює в історії людської цивілізації «Три хвилі»: перша хвиля — аграрна (до XVIII ст.), друга — індустріальна (до 1950-х років XX ст.) і третя — пост- чи суперіндустріальна (починаючи з 1950-х років). Перша хвиля (сільськогосподарське суспільство) — простий розподіл праці, оброблення землі, виникнення каст і класів, жорстка авторитарна влада, децентралізована економіка; друга хвиля (індустріальне суспільство) — техносфера, соціосфера, інфосфера, енергосфера, біосфера, психосфера, стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація, централізація; третя хвиля (суперіндустріальне суспільство) — генна індустрія, немасові засоби масової культури, суспільна пам'ять, електронний коледж, інерційна економіка, виробничо-споживацький стиль життя, новий образ природи, глобальна корпорація, планетарна свідомість.

Слід зазначити, що у вступі Е. Тоффлер підкреслює, що його книга — це «не об'єктивний прогноз, і вона не претендує на те, щоб бути науково обґрунтованою» і визначає основу своєї роботи, як напівсистематичну модель цивілізації і наших взаємовідносин з нею. Е. Тоффлер досить переконливо описує процес відмирання індустріальної цивілізації в термінах «техносфери», «соціосфери», «інформаційної» і «владної сфери», показує, які революційні зміни в сьогодиньньому світі зазнає кожна з цих сфер. Особлива увага приділяється показу взаємовідносин між цими сферами, а також між «біосферою» і «психосферою». «Психосфера» для Е. Тоффлера — це та структура психологічних і особистісних відношень, завдяки яким змі-

ни, що відбуваються в зовнішньому світі, впливають на наше приватне життя. Основна метафора, яку використовує Е. Тоффлер, — це зіткнення хвиль, яке призводить до змін. На його думку, ідея хвилі — це не тільки спосіб організувати величезні маси вельми протилежної інформації, вона допомагає бачити те, що знаходиться під «вируючою поверхнею змін».

Застосовуючи новий підхід — хвильофронтальний аналіз соціально-політичних процесів (чи аналіз «фронта хвилі»), який означає бачення еволюції світу в її глобально-синхронних фазах, Е. Тоффлер аналізує техніко-економічні та інформаційно-комунікативні фактори суспільно-політичного розвитку. При цьому він відзначає, що запропонований ним підхід до аналізу соціальних процесів «фокусує нашу увагу не стільки на історичних неперервностях, наскільки б важливими вони не були, скільки на дискретності в історії, моментах порушення неперервності — нововведеннях і точках переривання. Він виявляє основні зміни в момент їх виникнення і дозволяє на них впливати».

Перша хвиля, за Тоффлером, почалася близько 10 тис. років тому з переходом від збиральництва і полювання до сільськогосподарського життя і появи перших паростків цивілізації. Цивілізації протягом тисячоліть зростали і занепадали, воювали і вступали в союзи, зливалися, створюючи дивовижну суміш. Однак усі вони мали деякі фундаментальні подібності — всюди основою життя була земля і селянське поселення слугувало джерелом основного продукту. Панував простий розподіл праці і невелика кількість чітко визначених каст і класів: знать, духовенство, воїни, раби (чи кріпосні). Влада була авторитарною, і становище людини визначалось фактом його народження. У всіх країнах економіка була децентралізованою і замкненою — кожна спільнота виробляла більшу частину того, що споживала. За твердженням Е. Тоффлера, перша хвиля змін ще не вичерпала свого потенціалу, коли наприкінці XVII ст. в Європі відбулась індустріальна революція (друга хвиля планетарних змін). Новий процес індустріалізації почав рухатися по країнах і континентах вже набагато швидше. «Таким чином, два окремих, явно відмінних одне від одного процесу змін поширювались по землі одночасно, але з різною швидкістю».

Друга хвиля викликала до життя три визначаючі соціальні структури (головні інститути) — мала родина, навчання фабричного типу і гігантські корпорації. «Таким чином, — зазначає Е. Тоффлер, повсюди в світі другої хвилі... більшість людей рухалась однією стандартною життєвою траєкторією: виховання в малих сім'ях, вони йшли потоком через школи фабричного типу, а потім поступали на службу до великої корпорації, приватної чи державної. На кожному етапі життєвого шляху людина знаходиться під контролем одного з головних інститутів другої хвилі». Індустріалізація, втілення нових технологій, вдосконалення енергетичної бази створили умови для масового виробництва, яке викликало до життя нову систему розподілу. Якщо в суспільствах першої хвилі превалював розподіл товарів, виготовлених на замовлення, то тепер настала епоха масового розподілу і масової торгівлі. Поступово всі сфери життя підпорядковуються виробничо-ринковим інтересам. Всі соціальні інститути (урядові заклади, школи, лікарні тощо) набувають рис фабричності — розподіл праці, ієрархічна структура і безособовість.

Звертаючись до «інфосфери», Тоффлер прослідковує основні принципи фабричного виробництва і в засобах масової інформації, які штампують однакові повідомлення, точнісінько так, як фабрика штампує один і той же товар. Причому, без системи інформаційного обслуговування індустріальна цивілізація не змогла б

оформитись і надійно функціонувати. Таким чином, виросла добре розроблена інфосфера — комунікаційні канали, через які індивідуальні й масові повідомлення можуть розподілятися так само ефективно, як товари і сировина. «Інфосфера, — підкреслює американський дослідник, — переплелася з техно- і соціосферами, які вона обслуговує, допомагаючи інтегрувати економічне виробництво з поведінкою окремих людей».

У своїй книзі Тоффлер ретельно і послідовно аналізує систему з шести провідних принципів, які діють в усіх країнах другої хвилі: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація та централізація. Причому він відзначає, що ці принципи як деяка програма другої хвилі «накладається як на капіталістичне, так і на соціалістичне крило індустріального суспільства, оскільки вони неодмінно виросли з одного і того ж базового розриву між виробником і споживачем, а також завдяки зростаючій ролі ринку». Ці ж самі принципи, посилюючи один одного, створили найбільш великі, жорсткі і могутні бюрократичні організації, еліти і супереліти другої хвилі.

Врешті-решт, стверджується в книзі Е. Тоффлера, настає глибока криза принципів і структур другої хвилі і на її зміну підіймається третя хвиля, яка несе нові погляди на світ і нові науково-технологічні досягнення в сфері інформатики, електроніки, молекулярної біології, які дозволяють вийти за межі обмежених життєвих і філософських концепцій індустріального періоду і створюють умови для усунення його головного протиріччя — між виробництвом і споживанням.

Слід звернути особливу увагу на те, що цивілізація третьої хвилі суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, адже є одночасно і високотехнологічною, і антиіндустріальною. Вона несе з собою новий лад життя, заснований на поновлюваних джерелах енергії, на методах виробництва, які виключають фабричні зборочні конвеєри, на новій нуклеарній родині, на новій структурі, яку Е. Тоффлер досить дотепно назвав «електронним котеджем», на радикально змінених школах і об'єднаннях майбутнього. Виникаюча цивілізація веде людство за межі стандартизації, синхронізації та централізації. Нова цивілізація, на думку Е. Тоффлера, буде перемагати бюрократію, зменшувати роль національної держави, сприяти зростанню економік постімперіалістичного світу.

Влада і демократія. Особливий інтерес становить тлумачення Е. Тоффлером проблем влади і демократії. Поняття влади він визначає так:

1. «Владні відносини, властиві усім суспільним системам і людським взаємовідносинам. Влада — не конкретне явище, але аспект усіх без виключення відносин між людьми. Тому вона невідворотна і нейтральна — воістину, у ній немає ні гарного, ні поганого».

2. «В «систему влади» включені усі, і ніхто від неї не вільний. Але коли одна людина втрачає владу, її не обов'язково отримує інша». Але «Коли системи влади далекі від рівноваги, можуть статися раптові і нібито дивні зміни. Справа в тому, що коли система чи підсистема у вищій мірі нестабільна, примножуються нелінійні ефекти. Великі зусилля влади можуть дати малі результати. Незначні обставини можуть ініціювати падіння режиму...».

Він підкреслює, що «Насильство, яке в основному використовується для покарань «найменш різнобічний засіб влади. Багатства, які можуть використовуватися і для винагороди, і для покарання, а також перетворюватися на багато інших засобів, є куди більш гнучким інструментом влади. Однак найбільш

різнобічними і фундаментальними є знання, оскільки з їх допомогою людина в змозі вирішити завдання, які могли б вимагати застосування насильства чи багатства. Часто знання можна використовувати так, щоб інші люди були змушені діяти бажаним для вас способом, а не у власних інтересах. Знання, таким чином, дають владу найвищої якості».

Аналізуючи ці ідеї, Е. Тоффлер підкреслював, що «другим будівельним блоком завтрашніх політичних систем стане принцип — «напівпрямої демократії» — перехід від репрезентації себе через обраних представників до репрезентації безпосередньої. Суміш цих двох способів і є напівпрямою демократією. Він, зокрема, зазначає, що нині відбувається перехід від індустріальної економіки до «суперсимволічної», де гроші є віртуальними, електронними імпульсами в банківських мережах, а «пролетарій» Маркса став «когнітаріатом», тобто суспільною групою, праця якої вимагає певного високого рівня знань і навичок. Причому це — лише умовна збірна назва. «Когнітаріат» безмежно подрібнений, і це породжує необхідність враховувати при керівництві (і на всенародному голосуванні) інтереси тисяч і тисяч суспільних прошарків, розподілених професійно, релігійно, етнічно і т. ін., кожен з яких має власні інтереси (в даному суспільстві не те що прошарок — кожна людина має свої особливі інтереси). Це породжує надзвичайну складність керування, і, таким чином, зникають чи піддаються сумніву поняття «народовладдя чи народне волевиявлення». Йдеться про волевиявлення кожного окремого індивіда, а не цілого народу, який не існує як факт. «Народ» існує лише як поняття, що допомагає хоч якось об'єднати розпорошений конгломерат (сукупність) людей. Можна було б порівняти таке утворення із зіркам на небі «з землі вони приблизно однакові, відмінності між ними непомітні; насправді ж, кожна зірка є величезним фізичним тілом, має власну унікальну масу, спектр, світлимість та інші характеристики. Так само можна висловитись і про людей в постіндустріальному суспільстві — кожна з них є особистістю з власними потребами, здібностями, емоціями, почуттями та іншими властивими лише їй ознаками. Причому люди більше відмежовуються один від одного, але при цьому все ж об'єднуються в групи за спільними інтересами або за фахом. І це, насамперед, слід враховувати політикам при організації виборів і керівництві цією різномірною масою».

Не може, таким чином, бути й мови про те, що представницька демократія забезпечує представлення в парламенті інтересів усього народу. Парламент — це лише група осіб, що захищають власні інтереси та інтереси лобістських груп. Звичайно, методи тиску на владу значно вдосконалилися з появою свободи слова в Інтернеті та можливості онлайн-ого спілкування з можновладцями.

Слід зазначити, що Е. Тоффлер вважає, що розвал системи переговорів кризова ситуація ухвалення рішень, безпорадність представницьких організацій давно означають, що «багато з рішень, які нині ухвалюються невеликою кількістю псевдопредставників, можуть бути поступово передані назад самим виборцям. Якщо наші обрані посередники не спроможні робити справи для нас, ми повинні будемо робити це самі. Якщо закони, які вони приймають, все більше не відповідають нашим потребам, — підсумовує Е. Тоффлер, — ми повинні будемо самі опрацювати свої закони. Для цього, проте, нам знадобляться нові організації, а також нові технології».

Є підстави вважати, на думку Е. Тоффлера, що «дивовижні досягнення в технології комунікацій уперше відкривають низку незвичайних можливостей для безпосередньої участі людей в ухваленні політичних рішень».

Далі Е. Тоффлер детально розповідає, як він брав участь в організації історичної події — першого у світі «електронного муніципалітету» — за допомогою кабельної системи двостороннього телебачення «К'юб» у м. Колумбус, штат Огайо (США). За характеристикою Е. Тоффлера, система «Qube» — це найроздробленіша, комерційно рентабельна, двостороння кабельна система в світі, яка надає можливість користуватися 30-ма спеціалізованими телеканалами. Користувачу надається апарат, схожий на калькулятор, за допомогою якого він може з'єднатися зі станцією. Глядач, натиснувши «гарячу кнопку», може з'єднатися зі студією та її комп'ютером. Інтерактивність системи виявляється в тому, що користувач може висловити свою думку в місцевих політичних дебатах, виставити на продаж гараж, брати участь у благодійних аукціонах, може поставити складне запитання політику, дати оцінку учасникам певного конкурсу.

Таким чином підкреслює Е. Тоффлер, це тільки «найпростіший приклад завтрашніх можливостей прямої демократії» при використанні досконалих комп'ютерів та ін. «Громадяни зможуть уперше в історії ухвалювати свої політичні рішення». Він робить висновок, «що це не протиставлення прямої демократії демократії непрямої, представництва себе — представництву інших... Це спосіб об'єднувати пряму участь громадян із системою «представництва» в нову систему «напівпрямої демократії».

Поряд із цим слід зазначити що в умовах новітніх інтелектуальних технологій людину більше неможливо замінити також і у виробництві так, як це можна було зробити в механізованій виробничій системі Другої хвилі (подібно до «гвинтика» в складному механізмі, коли всі робітники підходять під один стандарт, або «гвинтика», який можна замінити, у сумнозвісному сталінському «соціалістичному механізмі»). Тепер менеджер, аналітик, той самий простий робітник підходять до своєї праці творчо. Цьому багато в чому сприяли психологічні концепції щодо можливостей розробки нових ідей, що з'явилися ще з 60—70 років у США («брейнстормінг», «25 ідей за 6 хвилин», описані Тоффлером у розділі «Неблокуючі розуми»), що нібито сприяли більшій ефективності через «розкріпачення» фантазії робітників. Цей чисто американський підхід призвів до справді «творчої революції» у фірмах та корпораціях часів третьої хвилі, коли людину майже неможливо примусити до чогось проти її волі, а, будучи навіть звільненою з роботи, вона все одно знайде іншого роботодавця — адже вона вже не «гвинтик», а робітник, якого неможливо замінити на такого самого. Усі ці зміни у виробничій сфері ведуть і до змін у сфері політики, у відносинах демократії — робітники вимагають влади над власними робочими місцями, профспілки позбавляються колишнього впливу (Тоффлер наводить промовистий приклад — тепер кожна людина здатна шантажувати фірму, де вона працює, скажімо, загрозою поширення комп'ютерного вірусу). Раніше погрожувати або виставляти умови власній фірмі могли лише профспілки, колективна маса людей, що діє саме своєю «масовістю», створюючи характер, або враження серйозної сили. Тепер цією «серйозною силою» може бути будь-який обізнаний комп'ютерний хакер. Або простий робітник, що володіє Знанням. Таким чином, саме його Знання з великої букви, його схований в черепній коробці засіб виробництва» (за виразом Тоффлера), стає могутньою зброєю і засобом впливу. Перед нами ще один доказ всевладності знання у новому ладі, цьому «прекрасному новому світі» суперсимволізму. Не треба більше об'єднуватися, зчиняти галас і йти на страйк — фірми свідомо дали в руки кожному робітникові різноманітне Знання. Знання

про те, як примусити владу слухати їх колись кволий голос. Знання про те, як знайти «обхідний шлях» у гігантській бюрократичній мережі — чи то урядовій, чи то корпоративній — і дістатися «найвищого начальства», щоб розповісти йому про свої вимоги.

У новій системі влади зникає будь-яка різниця у впливі між гігантською корпорацією і невеликою фірмою. Величезна монополія зовсім не обов'язково є ефективною. Рано чи пізно її слід подрібнювати, створювати автономно діючі структури, або одиниці для здобуття прибутків за принципом «кожна для себе». Цей принцип досить легко переноситься Тоффлером і на «великі держави» — їхня «велич» у воєнному відношенні зовсім не означає, що вони з легкістю переможуть усіх і все на планеті. Яскравий приклад, про який згадує Тоффлер, — це поразка США у В'єтнамі і СРСР у Афганістані.

Взагалі свобода об'єднань громадян виявила себе на якісно новому рівні: об'єднання ці починають подрібнюватись, натомість кількість їх зростає, а відповідно зростають і їхні претензії до влади.

Руйнується старий тип бюрократії; вона стає нездатною керувати в умовах бурхливих змін в економіці, коли слід миттєво реагувати на флуктуації ринку і оперативно приймати рішення. У корпораціях створюються якісно нові підрозділи управління, що мають більш «гнучкий» порівняно з бюрократичним апаратом характер.

Сучасному світу властиві також інші ознаки протистояння. «Протистояння між трьома світами — аграрним, індустріальним та постіндустріальним, що досі співіснують на планеті, виливається у протистояння етнічних меншин, що співіснують всередині «розвиненого» світу». Як говорить Тоффлер, «під впливом нової схеми виробництва повсюди посилюється супротив «тигельному» процесу. Расові, етнічні та релігійні групи захищають своє право на існування і продовжують з гордістю зберігати своє право на самобутність. Асиміляція була ідеалом індустріального суспільства, що відповідала його потребам в однорідній робочій силі. Новим ідеалом стає різноманіття, що відповідає новій системі створення матеріальних благ».

Політиків починає турбувати і різноманітність. Адже тепер необхідно створити, наприклад, під час виборів величезний конгломерат із різних груп, дати їм якінебудь спільні ідеї і при цьому не образити чиїхось національних або професійних почуттів.

До «старих нових проблем» додається небезпека тероризму, появи екстремістських угруповань, що аж ніяк не зменшиться в новому світі — навіть зросте. Політична боротьба властива світові третьої хвилі не менше, ніж двом попереднім епохам. Серед чинників її бурхливого продовження і розгортання — протистояння між найбільш небезпечними країнами («третього світу»), впливовими й могутніми завдяки нафтовим запасам арабськими державами та «класичними» країнами постіндустріалізму, що не в змозі більше ефективно протистояти хвилі емігруючого населення з «третього світу». А хвиля ця несе й небезпечних терористів, і цілком мирно налаштованих «втікачів від бідності». Бідності, породженої так і не вирішеними протиріччями «суперсимволічних економік», що співіснують поруч з найбільш небезпечними країнами.

Усі наведені твердження свідчать про один факт: ми живемо в епоху змін. Закінчення «холодної війни» співпало з настанням третьої хвилі цивілізації, «суперсимволічної економіки» та інших явищ, властивих лише сучасній епосі. І світу слід адекватно відповісти на виклики сучасної «епохи змін» — в інтересах усіх мешканців планети, яким випало жити в постіндустріальну — як назвав її Елвін Тоффлер — епоху.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

ТОФФЛЕР Е.
ТРЕТЯ ХВИЛЯ

Розділ 1. СУПЕРБОРОТЬБА

Нова цивілізація народжується в нашому житті, а сліпці повсюди намагаються придушувати її паростки. Ця нова цивілізація несе в собі нові форми сімейного побуту, інші стилі роботи, кохання і життя, нову економіку, нові політичні конфлікти; і, крім усього, іншу свідомість. Фрагменти цієї нової цивілізації вже існують сьогодні. Мільйони вже пристосували своє життя до ритму завтрашнього дня. Інші, налякані майбутнім, вдаються до розпачливих, безнадійних спроб утекти в минуле й намагаються реставрувати старий світ, що їх породив.

Світанок нової цивілізації — це найприкметніша, найвибуховіша подія з тих, що відбуваються за нашого життя.

Це головна подія — ключ до розуміння наступних років. Вона так само складна, як і давня Перша Хвиля змін, яка накопилася на людство десять тисяч років тому з появою сільського господарства, як і могутня Друга Хвиля змін, спричинена промисловою революцією. Ми діти нової трансформації — Третьої Хвилі. Нам нелегко знайти слова, щоб описати всю силу та всеохопність карколомної переміни. Ми чуємо розмови про невіразні обрії Космічної доби, Інформаційної доби, Ери електроніки або Глобального сета. Збігнев Бжезінський сказав, що ми входимо в «технонотну добу», соціолог Деніел Белл пише про наближення «постіндустріального суспільства», радянські футурологи говорять про НТР — «науково-технічну революцію». Сам я багато писав про «суперіндустріальне суспільство». А проте, жоден із цих термінів, зокрема й мій, не є адекватним.

Деякі з цих висловів, фокусуючись на одному моменті, більше звужують, ніж розширюють наше розуміння. Інші є надто статичними, вони припускають, що нове суспільство може прийти в наше життя плавно, без конфліктів і стресів. Жоден з цих термінів навіть не намагається передати всю силу, обсяг та динаміку змін, що навалюються на нас, чи тиску та конфліктів, які вони приводять у дію.

Людство готується до великого стрибка вперед. Воно стоїть перед найглибшими за всі часи суспільними зрушеннями й творчою перебудовою. Навіть не усвідомлюючи собі цього, ми закладаємо підвалини дивовижної нової цивілізації. Саме цей процес символізує Третя Хвиля.

Досі людський рід пережив дві великі хвилі змін, кожна з яких у великій мірі знищувала попередні культури чи цивілізації й приносила їм на зміну своє життя, незбагненне для тих, хто прийшов раніше. Першій Хвилі зміни, сільськогосподарській революції, знадобилися тисячі років. Другій Хвилі, що знаменувала прихід індустріальної цивілізації, — якихось три століття. Сьогодні історія має набагато більше прискорення й цілком можливо, що Третя Хвиля прокотиться по історії й спадє вже через декілька десятиліть. Тому ми, кому жити на планеті в цей вибухонебезпечний час, ще за нашого життя відчуємо всю силу удару Третьої Хвилі.

Руйнуючи наші сім'ї, розхитуючи нашу економіку, паралізуючи нашу політичну систему, розбиваючи наші цінності, Третя Хвиля зачіпає кожного. Вона змінює всі колишні співвідношення сил, привілеї й прерогативи сьогоднішньої еліти, чие становище стало вкрай хистке, і створює тло, на якому завтра відбуватимуться визначальні битви.

Багато в цивілізації, що народжується, суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації. Вона є водночас високотехнологічною й антиіндустріальною.

Третя Хвиля приносить із собою істинно новий спосіб життя, опертий на різноманітні, здатні відновлюватися, джерела енергії, на методи виробництва, що зроблять непотрібними більшість заводських конвеєрних ліній, на нові, без'ядерні, співдружності, на нову інституцію, яку можна назвати «електронний котедж», і на радикально перебудовані школи та корпорації майбутнього. Цивілізація, що народжується, пише нам нові правила поведінки й виносить нас поза межі стандартизації, синхронізації та централізації, поза межі концентрації енергії, грошей і влади.

Ця нова цивілізація, кидаючи виклик старій, знизить роль національних держав і дасть поштовх розвитку напівавтономних економік у постімперіалістичному світі, їй потрібні простіші, ефективніші, і при тому демократичніші уряди, аніж будь-які з відомих нам сьогодні. Це цивілізація з власним виразним поглядом на майбутнє світу, зі своїм власним відношенням до часу, простору, логіки й причинних зв'язків.

Крім того, як ми побачимо, цивілізація Третьої Хвилі починає усувати історично зумовлені розбіжності між виробником і споживачем, сприяючи розвитку «виробничо-споживачької» економіки

завтрашнього дня. З цієї та з інших подібних причин вона могла б, із деякою нашою допомогою, стати першою справді гуманною цивілізацією, які знало людство протягом відомої нам історії.

РЕВОЛЮЦІЙНА ПЕРЕДУМОВА

Два начебто контрастні образи майбутнього володіють сьогодні народною уявою. Більшість людей, якщо вони взагалі задають собі клопоту думати про майбутнє, вважають, що світ, який вони знають, існуватиме вічно, їм важко уявити справді новий спосіб свого життя, не кажучи про нову цивілізацію. Вони, звичайно, визнають, що обставини змінюються, але вважають, що сьогоднішні зміни якось обминуть їх завтра й ніщо не похитне звичної економічної та політичної структури. Вони в душі очікують, що майбутнє буде продовженням теперішнього.

Це прямилиніє мислення подається в різному оформленні. На одному рівні воно проявляється як неспервірні припущення, на яких будують свої рішення бізнесмени, вчителі, батьки та політики. На більш наукоподібному рівні воно з'являється вбранє в статистику, ком'ютерні дані та жаргон провідців. У обох цих випадках до майбутнього бачення світу додається елемент принципової «однаковості» з учорашнім — це, мовляв, така собі Друга Хвиля індустріалізму, що здійснюється вище, ніж Перша, й напочується на більшу частину планети.

Недавні події сильно похитнули цей образ сподіваного майбутнього. В той час коли газетні заголовки кричать про кризу за кризою, коли вибухнув Іран, коли Мао перестав бути богом, коли підскочили до неба ціни на нафту й розкрутилася божеська інфляція, коли поширюється тероризм, а уряди виглядають безпорадними, щоб його зупинити, усе популярнішим стає безрадісно похмурє видіння майбутнього. Дедалі більше й більше людей, які були на постійній дієтї поганих новин, поганих фільмів, апокаліптичних біблійних історій та жалких сценаріїв, написаних престижними поп-авторами, явно прийшли до висновку, що сьогоднішнє суспільство не може бути спроектоване в майбутнє, тому що майбутнього взагалі не буде. Вони вважають, що до Армагеддону залишилися лічені хвилини й Земля невтримно летить до свого кінцевого катаклізму.

На перший погляд, ці два бачення майбутнього здаються дуже різними. А проте вони створюють дуже схожі психологічні й політичні ефекти. Обидва ведуть до паралічу уяви й волі.

Якщо завтрашнє суспільство — це лише збільшення, синєрама сьогоднішнього, нам мало що треба робити, аби до нього приготуватися. З другого боку, якщо суспільство неминуче самозруйнується ще за нашого життя, ми не можемо нічого зробити. Одне слово, обидва ці погляди на майбутнє генерують замкненість у собі й пасивність. Обидва заморожують нас у стан бездіяльності.

І все ж, коли ми намагаємося зрозуміти, що з нами відбувається, ми не обмежені цим спрощеним вибором між Армагеддоном і Більш або Менш Тим Самим. Існують багато інших прозорих і конструктивних способів думати про наше завтра — способів підготуватися до майбутнього і — а це ще важливіше — допомогти нам змінити сучасне.

Ця книжка ґрунтується на тому, що я називаю «революційною передумовою». В ній припускається, що, хоча перші десятиліття, мабуть, будуть заповнені потрясіннями, тривогами, а може, навіть широко розповсюдженою жорстокістю, ми зруйнуємо себе не до кінця. В ній припускається, що всі зміни, які ми переживаємо, не хаотичні й не свавільні, а утворюють насправді чітку, ясно видиму модель. У ній припускається, що ці зміни кумулятивні, що вони складаються в гігантську трансформацію нашого життя, праці, розваг і мислення і що нормально й бажане майбутнє — можливе. Одне слово, те, що ви прочитаете далі, починається з передумови, що все, що нині відбувається, — це не менш як глобальна революція, потужний стрибок в історії.

Інакше кажучи, ця книжка виходить із припущення, що ми — останнє покоління старої цивілізації і перше покоління нової й що багато наших особистих тривог, душевних страждань і помилок можуть бути віднесені до конфліктів, які вибухають у нас самих та в наших політичних інституціях, між умирущою цивілізацією Другої Хвилі та цивілізацією Третьої Хвилі, що невтримно на нас напочується.

Коли ми нарешті це збагнемо, багато подій, що здавалися беззмістовними, відраз стануть зрозумілими. Широка картина змін почне поступати видимо. Боротися за виживання знову стане можливим і сповсним смислу. Одне слово, передумова революційна вивільняє наш інтелект і нашу волю.

ГОЛОВНИЙ ГРЕБІНЬ ХВИЛІ

Проте сказати, що зміни, перед якими ми стоїмо, будуть революційні, не досить. Перш ніж ми зможемо контролювати чи спрямовувати їх у потрібне рiчнице, ми повинні знайти новий спосіб, щоб їх визначити й проаналізувати. Без цього ми опинимося в безнадійному глухому куті. Один важли-

вий новий підхід можна назвати соціальним аналізом «фронту хвилі». Він розглядає історію як послідовне накопчування хвиль перемін і намагається з'ясувати, куди несе нас головний требінь кожної хвилі. Він звертає нашу увагу не так на нерозривність історії (що теж важливо), як на її розриви — нововведення й переломні моменти. Він визначає ключові моделі перемін, коли вони з'являються, щоб ми могли на них впливати. Відштовхуючись від дуже простої ідеї, що обробіток землі став першим поворотним пунктом розвитку людського суспільства, а промислова революція стала другим важливим проривом, він розглядає кожн з них не як дискретне явище в минулому, а як хвилі перемін, що накопчуються з певною швидкістю.

До Першої Хвилі перемін більша частина людства жила невеликими групами, що часто мігрували й годувалися збиранням їстівних рослин, рибною ловлею, полюванням або випасом тварин. В якийсь момент, приблизно десять тисячоліть тому, поширилася сільськогосподарська революція, яка з плином часу розповсюдилася по всій планеті — з'явилися села, поселення, оброблена земля й новий спосіб життя.

Ця Перша Хвиля перемін ще не спала на кінець сімнадцятого сторіччя, коли в Європі почалася промислова революція, й по планеті покотилася Друга велика хвиля перемін. Цей новий процес, індустріалізація, поширився по країнах і континентах значно швидше. Таким чином, два окремі й чітко виражені процеси перемін відбувалися на земній кулі одночасно, але з різною швидкістю.

Сьогодні Перша Хвиля практично пройшла. Лише кілька невеличких племін у Південній Америці чи, наприклад, папуаси в Новій Гвінеї досі не навчилися обробляти землю. Але сила цієї великої Першої Хвилі загалом уже вичерпалася.

Тим часом Друга Хвиля, докорінно змінивши життя в Європі, Північній Америці та в деяких інших регіонах земної кулі протягом кількох коротких століть, котиться й далі, й багато країн, які до сьогодні практично залишаються сільськогосподарськими, теж почали будувати сталеплавильні й автомобільні заводи, залізничі, харчові переробні підприємства. Інерція індустріалізації все ще відчувається. Друга Хвиля не втратила цілком своєї сили. Але поки цей процес триває, розпочався інший, важливіший. Бо саме тоді, коли через кілька десятиків років після Другої світової війни хвиля індустріалізації досягла свого піку, по планеті почала котитися ще невиразно окреслена Третя Хвиля, перетворюючи все, до чого вона торкалася. На багато країн, таким чином, одночасно накопчуються дві або три різні хвилі перемін, що рухаються з різною швидкістю й несуть у собі різні сили.

Для прояснення головної теми цієї книжки ми вважатимемо, що ера Першої Хвилі розпочалася приблизно за 8000 років до Р. Х. й домінувала на земній кулі десь до 1650 — 1750 років після Р. Х. Далі Перша Хвиля почала втрачати свою інерцію, тоді як Друга Хвиля набирала сили. Індустріальна цивілізація, продукт Другої Хвилі, у свою чергу домінувала на планеті, поки теж не досягла свого піку. Цей останній поворотний момент історії розпочався в Сполучених Штатах приблизно з 1955 року, коли протягом одного десятиріччя кількість білих комерців та працівників обслуговування перевищила кількість робітників заводів та фабрик. У те ж таки десятиріччя дістали широке розповсюдження комп'ютери, комерційні польоти на реактивних літаках, протизаплідні пігулки та багато інших новинок, які впливали на весь стиль життя людей. Саме в те десятиліття Третя Хвиля почала здійснюватися в Сполучених Штатах. Після того вона накопилася, з невеликою різницею в часі, на більшість промислово розвинених країн, включаючи Велику Британію, Францію, Швецію, Німеччину, Радянський Союз і Японію. Сьогодні всі високотехнологічні держави хитаються від зіткнення Третьої Хвилі з застарілою, покритою іржею економікою Другої. Розуміння цього факту допоможе нам збагнути зміст більшості політичних та соціальних конфліктів, які ми бачимо навколо себе.

ХВИЛІ МАЙБУТНЬОГО

У всіх тих випадках, коли в тому або в тому суспільстві домінує одна хвиля змін, розпізнати модель майбутнього розвитку відносно легко. Письменники, художники, журналісти й інші мають змогу розгледіти наближення «хвилі майбутнього». Тому в Європі дев'ятнадцятого сторіччя багато мислителів, політиків та простих людей мали чітке, загалом правильне уявлення про майбутнє. Вони відчували, що історія рухається до остаточної перемоги індустріалізації над несмеханізованим сільським господарством і досить точно передбачали багато змін, які принесе з собою Друга Хвиля — потужніші технології, більші міста, швидші види транспорту, масову освіту і такє інше.

Ця ясність бачення мала безпосередні політичні результати. Партії та політичні рухи мали змогу планувати своє майбутнє. Доіндустріальні аграрні інтереси організовували ар'єргардні битви проти вторгнення індустріалізму, проти «великого бізнесу», проти «профспілкових босів», проти «тріхонних міст». Робітничі організації боролися з адміністрацією підприємств за контроль над головними важелями індустріального суспільства, що народжувалося. Етнічні й расові меншини ви-

значали свої права з погляду більшої ролі в промисловому світі, вимагаючи доступу до робочих місць, керівних посад, міського житла, державної освіти і так далі.

Індустріальне бачення майбутнього мало також важливий психологічний вплив. Люди мали право на різні погляди, вони втягувалися в гострі, іноді навіть у криваві конфлікти. Економічні спади та пожвавлення безпосередньо впливали на їхнє життя. Та попри все загальне уявлення про індустріальне майбутнє допомагало зробити вибір, воно давало індивідам не тільки відчуття, які вони є, а й якими вони, можливо, стануть. Воно забезпечувало певний рівень стабільності й допомагало людям зберегти своє «Я» навіть посеред екстремальних перемін.

І навпаки, коли суспільство опиняється під ударами двох чи більше гігантських хвиль перемін і жодна з них ще чітко не домінує, уявлення про майбутнє є фрагментарним. Стає надзвичайно важко розібратися в значенні змін і конфліктів, які при цьому виникають. Зіткнення хвиль утворює бурхливий океан, у якому вирують течії та вододіли, за якими більш важливі історичні припливи не видно.

У сьогоднішніх Сполучених Штатах, як і в багатьох інших країнах, зіткнення Другої й Третьої Хвилі спричиняє соціальну напругу, небезпечні конфлікти й утворення нових політичних хвиль, що розривають звичні категорії класу, раси, статі чи партії. Це зіткнення перекочуються через політичні словники і, як наслідок, стає дуже важко відокремити прогресивне від реакційного, друзів від ворогів. Всі колишні поляризації та коаліції розпадаються. Професійні спілки й підприємці, попри свої розбіжності, об'єднуються для боротьби проти захисників навколишнього середовища; негри та євреї, колись об'єднані боротьбою проти дискримінації, стають ворогами. В багатьох країнах профспілкові організації, колись такі прихильні до «прогресивної» політики, такої, як перерозподіл прибутку, сьогодні часто займають «реакційні» позиції у відношенні до прав жінок, сімейного кодексу, імміграції, тарифів чи регіоналізму. Традиційно «лівий» тепер часто виступає як центрист, крайній націоналіст або ворог захисників навколишнього середовища.

Водночас ми бачимо політиків, від Валері Жіскар д'Естена до Джиммі Картера або Джеррі Брауна, які підтримують «консервативні» погляди на економіку й «ліберальні» погляди на мистецтво, сексуальну мораль, права жінок чи екологічний контроль. Не дивно, що люди почуваються розгубленими й навіть не намагаються зрозуміти світ, у якому живуть.

А тим часом засоби масової інформації повідомляють про, здається, безконечну низку нововведень, цілковитих змін, дивних подій, терористичних актів, викрадання людей, урядових криз, диверсійних нападів і скандалів — і все це начебто не пов'язане між собою.

Явна нестабільність політичного життя відзеркалюється в розпаді особистості. Психотерапевти й гуру захопилися бізнесом, а люди марно шукають допомоги в лікарів, що конкурують між собою, і так триває від першого пронизливого крику при народженні до самого кінця.

Вони прихильються до різних культових груп, або, навпаки, поринають у патологічне усамітнення, переконані, що реальність — це абсурд, божєвілля або щось позбавлене смислу. Життя справді може бути абсурдним у якомусь широкому космічному значенні. Та це зовсім не доводить, що не існує ніякої моделі сьогоднішніх подій. Насправді існує чіткий прихований порядок, що відкривається нам, як тільки ми навчимося відрізняти зміни Третьої Хвилі від того, що належить до Другої Хвилі, яка йде на спад.

Розуміння конфліктів, спричинених зіткненням цих хвиль, дає нам не лише чіткий образ альтернативного майбутнього, але й рентгенівський

знімок політичних та суспільних сил, які на нас впливають. Воно також допомагає нам зрозуміти свою особисту роль в історії. Бо кожен з нас — це жива часточка історії, незважаючи на те, хоч яким би незначущим ти собі здавався.

Перехресні течії, утворені цими хвилями змін, відбиваються на нашій праці, нашому сімейному житті, нашій сексуальній поведінці й особистій моралі. Вони проявляються в нашому стилі життя й у тому, як ми голосуємо на виборах. Тому що як у своєму особистому житті, так і в нашій політичній діяльності, розуміємо ми це чи ні, більшість із нас у багатьох країнах є по суті або людьми Другої Хвилі, які підтримують приречений умерти порядок, або людьми Третьої Хвилі, які будують абсолютно інше завтра, або розгубленою, опертою на суперечність мішаниною обох.

ЗОЛОТІ ЖУКИ Й УБИВЦІ

Конфлікт між угрупованнями Другої й Третьої Хвилі реально утворює головну політичну напругу, яка розколює наше суспільство сьогодні. Незалежно від того, що проповідують сьогоднішні партії й кандидати, боротьба між ними навряд чи заходить далі, аніж змагання в тому, хто витисне більше вигоди з решток занепадої індустріальної системи. Інакше кажучи, вони б'ються, як кажуть, за крісла на палубі тонучого «Титаніка», що увійшов в прислів'я.

Більш фундаментальне політичне питання, як ми далі побачимо, полягає не в тому, хто контролює останні дні індустріального суспільства, а в тому, хто формує нову цивілізацію, що швидко приходить йому на зміну. Поки дрібні політичні сутички виснажують нашу енергію та увагу, під поверхнею відбувається набагато важливіша боротьба. З одного боку прибічники індустріального минулого, а з другого — мільйони людей, які ростуть і починають розуміти, що найагальніші світові проблеми, такі як харчові продукти, енергія, контроль над озброєннями, бідність, ресурси, екологія, клімат, проблеми людей похилого віку, розпад урбаністичних спільнот, необхідність продуктивної, корисної праці, — не можуть більше бути розв'язані в рамках індустріального ладу.

Цей конфлікт є «суперборотвою» завтрашнього дня. Ця конфронтація між законними інтересами Другої Хвилі й людьми Третьої Хвилі вже бжить, мов електричний струм, по політичних лініях напруги в кожній країні. Навіть у непромислових державах світу всі колишні фронтальні лінії боротьби силоміць перекреслені появою Третьої Хвилі. Колишня війна аграрних, часто феодальних, інтересів проти індустріальної еліти, соціалістичної чи капіталістичної, набуває нових вимірів у світлі застарілого індустріалізму. Чи може швидка індустріалізація тепер, з появою цивілізації Третьої Хвилі, визволити народи від неоколоніалізму та бідності, чи насправді вона гарантує їм перманентну залежність?

Лише на цьому широкому тлі ми можемо почати розуміти смисл газетних заголовків, визначити наші пріоритети, виробити розумну стратегію контролю змін у нашому житті.

Коли я це пишу, перші сторінки газет повідомляють про істерію та заручників у Ірані, про вбивства у Південній Кореї, про невтримну спекуляцію золотом, про тертя між неграми та євреями в Сполучених Штатах, про велике збільшення військових витрат у Західній Німеччині, про підпал хреста в Лонг-Айланді, про гігантський вилив нафти в Мексиканській затоці, про наймасштабніший в історії антиядерний рух, про війну між багатими й бідними державами за контроль над радіочастотами. Хвилі відродженого «свангелізму» прокотилися по Лівії, Сирії та США, неофашистські фанатики вимагають розв'язати політичний терор у Парижі. А «Дженерал моторс» повідомляє про технологічний прорив у виробництві електричних автомобілів. Такі зв'язані між собою кліпи новин вимагають інтеграції або синтезу.

Зрозумівши, що між тими, хто намагається зберегти індустріалізм, і тими, хто намагається витіснити його, нині відбувається жорстока війна, ми маємо новий важливий ключ до розуміння світу. Ще важливіше — чи виробляємо ми політику держави, чи стратегію корпорації, чи мету свого власного життя, — що тепер ми маємо новий інструмент для переміни світу.

Але щоб застосувати цей інструмент, ми повинні навчитися чітко відрізнити ті зміни, що продовжують колишню індустріальну цивілізацію, від тих, які сприяють появі нової. Коротко кажучи, ми повинні розуміти обидві системи, колишню індустріальну систему Другої Хвилі, що в ній багато з нас народилися, й цивілізацію Третьої Хвилі, в якій ми й наші діти будемо жити. У наступних розділах ми повернемося до уважлишого розгляду перших двох хвиль переміни й цим підготуємося до нашого дослідження третьої. Ми побачимо, що цивілізація Другої Хвилі була не випадковою сумішню компонентів, а *системою* з частинами, які взаємодіяли між собою в більш або менш передбачений спосіб, і що фундаментальні моделі індустріального життя були однакові в усіх країнах, незалежно від їхньої культурної спадщини чи політичних відмінностей. Це цивілізація, за збереження якої борються сьогоднішні «реакціонери» як «лівого», так і «правого» крила. Це той світ, якому історія загрожує Третьою Хвилею зміни цивілізацій.

Тоффлер Е. Третьа Хвиля. — К.: Весвіт, 2000. — С. 19—26.

4. КОНЦЕПЦІЇ «ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА» ЙОЗЕФА МАСУДИ І МАНДЕЛЯ КАСТЕЛЬСА

Термін і поняття «інформаційне суспільство» було введено в науковий обіг на початку 60-х років ХХ ст. майже одночасно в США та Японії відомими тепер вченими Ф. Махлупом та Т. Умесао. У 70—80-х роках активну участь у розробці концепції інформаційного суспільства брали такі дослідники, як Р. Катц, Й. Масуда, М. Порат, Т. Сакаїя, Т. Стоун'ер та ін. Великий внесок у розробку проблем суспільної комунікації зробив М. Кастельса.

Концепція Йозефа Масуди. Найбільший внесок у становлення і розвиток концепції інформаційного суспільства зробив видатний японський дослідник, професор університету Аоморі (Японія), засновник і президент Інституту Інформаційного Суспільства Йозеф Масуда. Показово, що майже хрестоматійна сьогодні праця «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1981) відштовхувалася не від теоретичних міркувань, а від реальної практики. У книзі автор ретельно розглядає стан японського суспільства, проекти розвитку його комунікаційної інфраструктури та інформаційної промисловості. Він аналізує різні аспекти майбутнього суспільства. Головна посилка Й. Масуди зводиться до твердження про те, що «інновації в інформаційних технологіях — це прихована сила соціальної трансформації, яка виражається в радикальному збільшенні кількості і якості інформації, а також в зростанні обсягів інформації».

Слід зазначити, що Й. Масуда розглядає створюване інформаційне суспільство не лише в економічному, а й в соціально-політичному вимірі. Корисність інформації стає для японського дослідника головним критерієм суспільного ладу.

Поряд із соціально-політичними перетвореннями, за твердженням Й. Масуди, інформаційне суспільство має пережити новий ренесанс, який звільнить людський дух від старих уявлень про національні кордони, що розмежовують людей. «Інформація, — наголошував він, — не має національних кордонів. Коли виникне глобальний інформаційний простір, всесвітня комунікація між людьми. Дух глобалізму, поставши над конфліктуючими національними інтересами, широко і глибоко укоріниться в свідомості людей». Суспільство, яке приходить на зміну біполярному ідеологічному протистоянню, буде вільне не лише від ідеології, як стверджував Д. Белл, а й від етнополітичних конфліктів, вважав Й. Масуда.

Значний науковий інтерес становить твердження японського вченого про те, що сучасне людство чергового разу переживає епоху Відродження. На його думку, цього разу питання полягає тільки в тому, що буде духом нового часу? Якою буде концепція, що характеризує «думку часу» в новому, інформаційному суспільстві? Яким буде цей неоренесанс?

В монографії «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» Й. Масуда так відповідає на поставлені питання так: духом нового часу буде глобалізм. В неоренесансі Й. Масуда бачить три основні характеристики. Перша — глобалізм, тобто вихід людства на космічний рівень свідомості. Старі територіальні кордони, які розділяють людство, зітруться. Весь цей процес оновлення буде забезпечений інформаційно-комп'ютерною революцією, потенції якої безмежні, оскільки вона позатериторіальна і, будучи фактором загальнолюдського інтелекту, охопить собою все людство, всю земну кулю. Саме в цьому Й. Масуда бачить технічну основу виходу людства на космічний рівень свідомості.

Друга характеристика неоренесансу, в уявленні Й. Масуди, пов'язана з ідеєю світового симбіозу людства і природи. Він вважає, що ця ідея буде переважати навіть над такою потужною і впливовою ідейно-політичною течією, якою був і залишається лібералізм з його індивідуалізмом та надзвичайно широкими правами і свободами людини.

Третя характеристика неоренесансу пов'язується з переводом існування людства в глобальний інформаційний простір. Матеріальним носієм даного рівня існування цивілізації є єдиний універсальний фактор — інформація, яка не знає держа-

вних, національних, регіональних чи будь-яких інших кордонів. На відміну від інших ресурсів суспільного прогресу, вона має кумулятивну здатність, тобто ефект постійного накопичення і самовиробництва. Ставка на інформацію в суспільному розвитку, підкреслює Й. Масуда, безпрограшна. Саме тому японський футуролог пов'язує з нею не тільки виживання, а й якісний стрибок у розвитку сучасного суспільства.

Підсумовуючи свої погляди, Й. Масуда стверджує, що весь дух неоренесансу буде забезпечуватися можливостями високоорганізованого суспільства і всієї інформаційної епохи. Він та деякі інші західні футурологи уявляють майбутнє інформаційне суспільство високонауковим, багатоканальним суспільством, пронизаним мережами інформаційних систем та насиченого комп'ютерно-комунікаційними технологіями.

До безперечних заслуг Й. Масуди можна віднести також розробку ним (певною мірою у співавторстві з О. Кішидою) концепції «глобального інформаційного простору», сформульованої і викладеної в термінах «філософії часу». Сутність цієї концепції полягає в такому. Оскільки в майбутній цивілізації інформація перетвориться на основний ресурс виживання, то, природно, постане питання не лише про швидкість отримання і реалізації інформації, а й, відповідно, про час. Японський вчений вважає, що в інформаційному суспільстві до значення часу почнуть ставитися по-іншому. Час стане життєзберігаючим ресурсом, соціальною цінністю і навіть вартістю існування. Акцентуючи увагу саме на цьому аспекті, він вводить поняття «час — цінність». Час в інформаційному суспільстві набуде нового соціального статусу і буде використовуватися для творчого створення зовсім інших цінностей, адже майбутня цивілізація буде, насамперед, творчою, яка створює саме цінності. Тому час стане одним із механізмів створення майбутньої цивілізації. Поняття «час — цінність» Й. Масуда вводить і використовує для визначення якісної характеристики переваг інформаційного суспільства. На його думку, сама інформаційна цивілізація становитиме цінність у просторі і часі на глобальному й локальному рівнях, коли людина в умовах інформаційної епохи зможе задовільнити будь-які потреби для власної самореалізації.

За уявленнями Й. Масуди, саме в системі «час — цінність» працюватиме і введена ним категорія «глобального інформаційного простору» (ГІП) як одна з характеристик неоренесансу в інформаційну епоху. Цей простір не має національних та регіональних кордонів. Коли цей інформаційний простір розповсюдиться в світовому масштабі, стверджує Й. Масуда, то це буде «глобальний інформаційний простір», сформований на основі всеохоплюючої інформаційної інфраструктури, комунікацій, супутникового зв'язку, комп'ютерів тощо.

Для можливого створення глобального інформаційного простору, на думку Й. Масуди, необхідно, *по-перше*, укласти міжнародний договір про впровадження системи ГІП-контролю за супутниками зв'язку; *по-друге*, заснувати міжнародний інформаційний фонд для сприяння встановленню ГІП; *по-третьє*, сформувати конкретну медичну програму зміцнення здоров'я населення Землі і спроектувати освіту для країн, що розвиваються; *по-четверте*, сприяти стабілізації військових проблем і віднести їх до відання глобального інформаційного центру для запобігання регіональних проявів суб'єктивізму.

Важливим досягненням і найвагомим внеском у розвиток концепції інформаційного суспільства стала праця Й. Масуди «Комп'ютопія», яка в японському варі-

анті соціальна утопія — це майбутнє інформаційне суспільство рівня комп'ютерної утопії — комп'ютопії. Японський вчений вважає, що сучасна інформаційно-комп'ютерна революція рухає цивілізацію до інформаційного суспільства, яке буде в ХХІ ст. світовим «суспільством достатку». При цьому інформаційне суспільство буде скоріше функцією навколо осі інформаційних цінностей, ніж цінностей матеріальних. На думку Й. Масуди, відмінна риса майбутнього інформаційного суспільства полягає в тому, що якщо індустріальне суспільство — це суспільство, в якому люди мають споживання в достатку, то інформаційне суспільство буде суспільством, у якому творче пізнання особистості розквітне загалом, пронизавши все суспільство єдиною.

У цій праці Й. Масуда, передбачаючи виникнення функціональних об'єднань, вільних від «згорикеруючої влади», стверджував, що «прийдешнє інформаційне суспільство стане безкласовим, вільним від згорикеруючої влади, а його осереддям стануть вільні об'єднання. Цей процес розпочнеться створенням локальних інформаційних груп з обмеженим числом».

Особливої уваги заслуговує те, що Й. Масуда, вводячи в науковий обіг поняття «поліцентризм» влади, підкреслював: «Під поліцентризмом я розумію те, що кожна особистість і група у вільному об'єднанні незалежні і стають центром. «Взаємний зв'язок» означає, що особистості і групи як центри беруть участь у формуванні об'єднання в разі взаємної схильності».

Варто зазначити, що в цій книзі Й. Масуда:

По-перше, обгрунтував і узагальнив основні характеристики інформаційного суспільства, які стисло можна викласти так: глобалізм, вихід людства на космічний рівень свідомості; світовий симбіоз людства і природи; перехід до існування людства в глобальному інформаційному просторі.

По-друге, японський дослідник сформулював сім принципів своєї концепції «глобальної комп'ютопії»: «соціальна вимога і реалізація цілеспрямовано орієнтованої дії індивіда»; ухвалення рішення і рівність сприятливих можливостей для всіх»; «наявність процвітаючих добровільних співтовариств»; «взаємозалежність та інтеграція однорідно функціонуючих співтовариств»; «функціональна соціальна воля пануючих сил, сил влади» та «відродження теологічного синергізму людства і Бога».

По-третьє, Й. Масуда дав блискучий порівняльний аналіз індустріального та віростаючого з нього інформаційного суспільства.

Деякі основні результати проведеного Й. Масудою порівняльного аналізу індустріального та інформаційного суспільств можна подати так. Він зазначає, що першою інноваційною технологією індустріального суспільства була парова машина з її головною функцією замішувати або підсилювати фізичну працю людини. В інформаційному суспільстві інноваційною буде «комп'ютерна технологія» з її фундаментальною функцією замішувати або підсилювати розумову працю людини... «В той же час в індустріальному суспільстві сучасний завод, який складається з машин і обладнання, став соціетальним символом і центром виробництва товарів. Суспільна структура, заснована на комп'ютері, що складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод як соціетальний символ, стане центром виробництва і розподілу інформаційних благ.

Ринок в індустріальному суспільстві набув поширення внаслідок відкриття нових континентів і здобуття колоній. Зростання споживацької купівельної спроможності було головним фактором в експансії ринку. В інформаційному суспільстві

«межа пізнаного» стане потенційним ринком, а зростання можливостей розв'язання проблем і розвитку співробітництва перетвориться на найперший фактор у процесі експансії інформаційного ринку.

В індустріальному суспільстві провідними галузями економічного розвитку є ті, які забезпечують машинне обладнання і хімічні препарати, загальна ж структура включає в себе первинний, вторинний і третинний сектори. В інформаційному суспільстві провідна галузь — інтелектуальне виробництво, а його осереддя — виробництво знань.

Масуда підкреслює, що індустріальне суспільство характеризувалося такими ознаками:

- 1) економікою, орієнтованою на збут товарів;
- 2) спеціалізацією виробництва, яке використовує поділ праці; повним відділенням виробництва на підприємстві від споживання в хатньому побуті. У прийдешньому суспільстві;
- 3) інформація вироблятиметься в процесі її використання;
- 4) самовиробництво інформації споживачами зростає; вона акумулюватиметься;
- 5) ця акумульована інформація стане поширюватися через синергетичне виробництво і дольове використання;
- 6) економіка структурно зміниться від економіки обміну до синергетичної.

В індустріальному суспільстві головним суб'єктом соціальної активності є підприємство, економічна група. За інформаційного ладу найважливішим суб'єктом соціальної активності стане вільна спільнота, соціоекономічна група, яка може складатися з різних локальних об'єднань та інформаційних товариств. В індустріальній системі приватного підприємства панують власність на капітал, вільна конкуренція і максималізація прибутку. В інформаційному ж суспільстві як соціально-економічна система виступатиме вільне громадянське суспільство (де об'єднані обидва типи капіталу: суспільний, індивідуальний та орієнтований на знання), в якому буде втілений принцип синергії і громадської користі.

Індустріальне суспільство — це лад централізованої влади та ієрархії класів. Інформаційне, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим, з навзаєм доповнюваними функціями.

Політична система індустріального суспільства — це парламентська система і мажоритарне правління. В інформаційному суспільстві політичною системою стане демократія участі. Вона буде політикою участі громадян; політикою автономного управління громадянами, що ґрунтуватиметься на договорі про участь і синергізмі, який бере до уваги думку меншості.

В індустріальному суспільстві є три головні типи соціальних проблем: безробіття, спричинюване падінням виробництва; війни, що впливають з міжнародних конфліктів; диктатура фашизму. Проблемами інформаційного суспільства стануть футурошоки, зумовлені неспроможністю людей адекватно відповісти на швидкі соціальні трансформації, дії індивідуальних і групових терористів, зазіхання на індивідуальну самотність та криза підконтрольності. Й. Масуда також зазначає, що в індустріальному суспільстві матеріальні цінності (для задоволення фізіологічних і фізичних потреб) є універсальними стандартами всіх соціальних цінностей; в інформаційному суспільстві прагнення до задоволення досягнених цілей стане універсальним стандартом цінностей.

Дух індустріального суспільства, зазначає він, був духом відродження людської свободи, що етично означало поважання фундаментальних прав і надання значущо-

сті гідності людини, а також поширення духу братерської любові для виправлення нерівності. Духом інформаційного суспільства буде дух глобалізму, тобто симбіозу, в якому людина і природа зможуть жити разом у гармонії, етично погоджуючи сувору самодисципліну і суспільний внесок.

Отже, наведений вище стислий аналіз сутності та основних положень концепції інформаційного суспільства Й. Масуди, дає підстави зробити висновок про те, «що цей відомий японський вчений є одним із засновників концепції інформаційного суспільства», «глобального інформаційного простору» та соціально-комп'ютерної утопії «комп'ютопії». Розглянуті вище концепції, а також ідеї поліцентризму влади становлять значний науково-теоретичний та практичний інтерес для зародження і розвитку інформаційного суспільства як на локальному, так і на глобальному рівнях.

Концепція Мануеля Кастельса. Надзвичайно великий внесок у розвиток концепції інформаційного суспільства зробив видатний американо-іспанський вчений Мануель Кастельс. Його перу належить близько 20 монографій, виданих і перекладених у багатьох країнах світу. Але найбільшу славу йому принесли праці «Інформатизоване місто» (1989), «Колапс радянського комунізму: погляд з інформаційного суспільства» (1995), «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура» (1996—1998).

Насамперед слід відзначити, що М. Кастельс, розглядаючи динаміку змін сучасного ринкового ліберального суспільства, прямо пов'язує розвиток нових інформаційних технологій з перетворенням капіталізму. «Технологічні інновації й організаційні зміни, маючи за кінцеву мету гнучкість і пристосовуваність, стали вирішальними факторами, які вплинули на швидкість і ефективність капіталістичної перебудови», — відзначає він.

Уявлення М. Кастельса про інформаційне суспільство як про нову фазу розвитку ґрунтуються на цілій низці постулатів. Одним з них стало переконання в тому, що головним ресурсом нового типу суспільства стане інформація. Цьому сприяє її невід'ємна характеристика — здатність бути нескінченно поновлюваною і використовуваною. Використання інформації якою завгодно великою кількістю людей не зменшує можливості доступу до неї нових споживачів, і в цьому закладена найважливіша відмінність його від процесу споживання матеріальних ресурсів.

Ключовою точкою уявлень М. Кастельса про новий тип суспільства стає протиставлення двох понять — інформаційного суспільства (*information society*) та інформаційного суспільства (*informational society*). На думку М. Кастельса, термін «інформаційне суспільство» (*information society*) підкреслює роль інформації в широкому розумінні (як передачу знань) для всіх суспільств включаючи середньовічну Європу, а термін «інформаційне суспільство» (*informational society*) він вживає для проведення паралелей з поняттями «індустріальне суспільство», «індустріалізм», «інформаціоналізм» та «глобалізм». Підкреслюючи значення комунікації як «комунікації знання» в будь-якому суспільстві, навіть середньовічному, він визначає майбутню стадію суспільства як інформатизовану. Необхідність одночасного розмежування пов'язана з тим, що новий етап розвитку суспільства принципово відрізняється від попереднього. За визначення М. Кастельса, він стає «специфічною формою соціальної організації, в якій збирання, оброблення і розповсюдження інформації стають фундаментальною основою продуктивності влади внаслідок нових технологічних умов, які виникають у цей період». Американський дослідник вважає, що його розмежування дозволяє дати більш точну характеристику, яка виходить за межі звичайних уявлень про важливість інформації і знання для будь-якого суспільства.

Інформаційна парадигма визначає всі процеси в сучасному суспільстві — накопичення знання, економічну продуктивність, реалізацію політичної і військової влади, комунікацію за допомогою медіа. Всі важливі, за твердженням М. Кастельса, суспільства сьогодні знаходяться під впливом капіталізму та інформаціоналізму. У своїй трилогії М. Кастельс здійснює розгорнутий аналіз сучасних тенденцій, які призводять до формування основ суспільства, яке він називає «сітьовим». Виходячи з постулату, що інформація за своєю природою є таким ресурсом, який легше за інших долає всілякі перешкоди і кордони, він розглядає інформаційну еру як епоху глобалізації. При цьому сітьові структури є одночасно і засобом і результатом глобалізації суспільства. «Саме мережі, — пише М. Кастельс, — становлять нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «сітьової» логіки значною мірою впливає на перебіг і результати процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою і владою». Таким чином, влада структури виявляється сильнішою за структуру влади, а належність до тієї чи іншої мережі, поряд з динамікою розвитку одних мереж по відношенню до інших, виступає важливим джерелом влади.

М. Кастельс стверджує, що суспільство сітьових структур є посткапіталістичним суспільством. Однак цей різновид капіталізму істотно відрізняється від своїх попередників двома основними ознаками: глобальний характер (що наступив після розпаду соцтабору) і базування на мережі фінансових потоків. Сучасні фінансові потоки не знають кордонів і національностей, фінансові операції відбуваються за частки секунди і в цьому «вселенському казино», яким керують комп'ютери, циркулювання капіталу визначає долю корпорацій, сімейних заощаджень, національних валют і навіть регіональних економік.

До заслуг М. Кастельса можна віднести ретельний аналіз нового типу економіки, яку він назвав «інформаційною» і «глобальною». Інформаційною — тому, що продуктивність і конкурентоздатність суб'єктів цієї економіки залежать, насамперед, від їх здатності генерувати, обробляти та використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях. Глобальною — тому, що основні види економічної діяльності, а також усі її складові організуються в глобальному масштабі, безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, яка зв'язує економічні суб'єкти. Інформаційною та глобальною — тому, що в нових історичних умовах досягнення певного рівня продуктивності, а також існування конкуренції можливо лише всередині глобальної взаємозалежної мережі. Процеси перетворень в економіці істотно змінюють і політичні процеси. Лідерство стає все більш персоналізованим, а шлях до влади лежить через створення іміджу — політичні діячі виявляються втягнутими в гру, що ведеться через засоби масової інформації і самими ЗМІ. «Залежність від мови засобів масової інформації, які мають під собою електронну основу, — підкреслює М. Кастельс, — призводить до далеких наслідків для характеристик, організації і цілей політичних процесів, політичних діячів і політичних інститутів. В кінцевому рахунку влада, яку мають мережі засобів масової інформації, займає друге місце після влади потоків, втіленої в структурі і мові цих мереж».

Варто звернути увагу на те, що в умовах глобалізації ринків і капіталів поступово змінюється роль національної держави, яка через протиріччя між глобальним характером діяльності транснаціональних корпорацій та локальним оподаткуванням втрачає простір для маневру і, отже, реальні важелі управління. Інститути і організації громадянського суспільства, які будувались навколо демократичної держави і соціального контракту між працею і капіталом поступово втрачають своє

значення в реальному житті людей. Причиною цього, на думку М. Кастельса, стала втрата структурами громадянського суспільства «легітимної самобутності».

Основним протиріччям (і, відповідно, рушійною силою розвитку) нового суспільства, заснованого на сітьових структурах, є протиріччя між глобалізацією світу і самобутністю (ідентичністю) конкретної спільноти. Виходячи з цього, Кастельс, спираючись на концепцію французького соціолога Алена Турена, вводить поняття «самобутність опору» і «самобутність, націлена в майбутнє (*project identity*)». В суспільстві сітьових структур поряд із державою, глобальними мережами та індивідуумами існують спільноти, які об'єдналися навколо самобутності опору. Цей опір спрямований проти основної тенденції розвитку сучасного суспільства — глобалізації. Важливою рисою цих спільнот є мінімальна включеність в структури традиційного громадянського суспільства і їх, в більшій частині, протестний характер. Однак у перспективі частина цих спільнот зможе перейти від опору до самобутності, націленої в майбутнє і тим самим буде здатна створити дещо подібне «новому громадянському суспільству» і новій державі.

«Нова самобутність, націлена в майбутнє, — підкреслює М. Кастельс, — виникає не з колишньої самобутності громадянського суспільства, якою характеризувалась індустріальна епоха, а з розвитку сьогоднішньої самобутності опору». М. Кастельс наводить також основні групи спільнот, які, на його думку, можуть через самобутність опору перейти до самобутності, націленої в майбутнє і тим самим сприяти перетворенню суспільства в цілому з одночасним збереженням цінностей опору інтересам глобальних потоків капіталу та інформації.

Це, насамперед, релігійні, національні і територіальні спільноти. При цьому М. Кастельс підкреслює необхідність врахування етнічного фактора, який виступає важливим компонентом як пригнічення, так і звільнення і залучається до підтримки інших форм самобутності спільнот (релігійної, національної, територіальної). Територіальна самобутність і зростання її загальносвітової активності веде до повернення на історичну сцену «міста-держави», як характерної риси століття глобалізації. Жіночі спільноти і рух екологів також, на думку Кастельса, мають значний потенціал для формування самобутності, націленої в майбутнє. Ознакою відповідності цих спільнот новій архітектурі сітьового суспільства є їх сітьова, децентралізована форма організації і самоорганізовані системи циркулювання інформації в середині спільноти. Саме цей децентралізований, невловимий характер сітьових структур соціальних змін, заключає М. Кастельс, ускладнює сприйняття та ідентифікацію нової самобутності, націленої у майбутнє, яка складається нині.

Показово, що з ідеями М. Кастельса співзвучні висновки багатьох соціологів і політологів, які досліджують соціально-політичні процеси в сучасному суспільстві, що виникли в зв'язку з глобалізацією суспільних і економічних відносин.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Й. МАСУДА

ВИНИКНЕННЯ КОМП'ЮТЕРІВ, НОВИЙ СПОСІБ КОМУНІКАЦІЇ Й РОБОТИ

Другою сильною науковою основою мого аргументу щодо генезису нової людини є поява комп'ютерів, нового способу комунікації й роботи, які є наслідком дивовижного розвитку інформаційних наук, що складаються з науки комп'ютерної комунікації та інтелектуальної технології.

Якщо, як згадувалося раніше, розвиток лобних часток складного голосового органа і вправного відставленого пальця є вирішальними елементами в генезисі сучасної людини як виду, то комп'ютер, новий спосіб комунікації і роботи аналогічні з розвитком лобних часток, складним голосовим органом і вправним відставленим пальцем; тому, ці три запропоновані потужні наукові підвалини визначають можливість для появи нового типу людини, який витіснить сучасну людину.

КОМП'ЮТЕР: ПРОДУКУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ЗНАННЯ

Комп'ютер є третім соцістальним виробничим засобом, який людина розвинула, за часів писаної історії. Першим була кам'яна сокира як перше універсальне знаряддя; другим була парова машина, рушійна сила індустріальної революції XVIII століття. На відміну од першого й другого, комп'ютер є епохальним засобом інтелектуального виробництва в тому плані, що продукується велика кількість нової інформації, а не матеріальних речей.

У минулому людство винайшло чотири різних види спохальної інформаційної технології — мова, писемність, друк і спілкування. Це стосується висловлювань і копіювання (у вигляді звуків і символів) інформації, породжуваної людським мозком, тобто оригінальна інформація продукується самим мозком. Проте комп'ютер, котрий здійснює три функції — пам'ять, арифметичні операції й контроль, може продукувати велику кількість оригінальної інформації, якщо відомості та програма задані людиною.

Прогрес комп'ютерної технології приголомшливий; перше покоління комп'ютерів (з використанням електронних ламп), створених у 1946 році з метою розрахунку балістики міжконтинентальних ракет, тепер уже дійшов стадії четвертого покоління (оптимальний проєкт), минувши стадії другого (на транзисторах) і третього (інтегральні схеми) покоління.

Згідно з проєктом створення комп'ютерів п'ятого покоління (розрахованого на десять років і розпочатого в 1983 році), який Японія зараз розробляє на основі міжнародної кооперації, це буде комп'ютер, здатний робити дедуктивні висновки, викликати асоціації й навчатися подібно до людського мозку, замість того, щоб здійснювати послідовний процес перегляду даних, як це робиться в сучасних комп'ютерах.

Дослідницька й конструкторська робота щодо цього розгорнулася на трьох базових технологіях. Одна стосується розвитку логіко-символічної мови програмування, за допомогою якої комп'ютер інструктується щодо того, як має оброблятися дана проблема з погляду логіки. Інша технологія існує для створення машин зі здатністю до паралельних умовиводів; їх призначення полягає в тому, аби вдосконалити висновки, одержані шляхом силіогізму, здійснюючи одночасно й паралельно мільйон операцій за секунду. Це є система для класифікаційного переводу висновків в проблемно-розв'язані та ціло-завершальні висновки, яка ефективно структурує базове знання й контролює його.

Сьогодні вже біокомп'ютер стає предметом наукових досліджень і конструкторських розробок як комп'ютер шостого покоління. Нещодавно одержані результати з нейро-біології зробили яким той факт, що пам'ять, визначена як певна кількість байтів інформації, нагромаджується в мережах нейронів, пов'язаних з синапсами, а також, що мозок забезпечений самоорганізуючою функцією (в комп'ютерних термінах — функцією автоматичного програмування змін у зовнішньому світі та узгодження власних дій з тим, що було вибрано).

Більше того, було виявлено молекулярний рівень структури натрієвих каналів, які керують інформаційними потоками в нервових клітинах, і очікується, що це знання приведе до прориву в конструюванні нового інформаційного процесорного приладу, котрий копіюватиме функції нервів.

Дивовижний розвиток біоінженерії в майбутньому розгадає одну за одною таємниці складного механізму інформаційного потоку, його передачі та утворення знань за допомогою діяльності мозку і, як результат, одного дня буде сконструйовано біокомп'ютер (як шосте покоління комп'ютерів), наділений структурою й функціями, подібними до тих, які властиві людському мозку.

Виникнення комп'ютера як штучного інтелекту, вершиною якого буде біокомп'ютер, значно підсилить функцію лобних часток. У першу чергу цей комп'ютер суттєво підвищує якість інформації та того знання, що містяться в лобних частках, оскільки інформація, вироблена комп'ютером, є високоінтелектуальною й складною.

Попереду ще й інше: можемо логічно опрацювати пізнавальну інформацію таким чином, щоб вона слугувала людині для вибору оптимальної дії. Більше того, існує системно орієнтована інформація, яка комбінуватиме інтелектуальну інформацію різної якості й водночас буде прогностичною інформацією, що пропонуватиме моделі складних соціально-економічних явищ і робитиме передбачення стосовно майбутніх загальних конфігурацій реальності. Крім того, цей комп'ютер

значно розширить межі простору і часу щодо інформації та пізнавальних процесів, які локалізуються в лобних частках, оскільки комп'ютер, з'єднаний із супутниками зв'язку, може виробляти й передавати великі масиви інформації та знання з електронною швидкістю.

Послання від космонавта: «Земля є голубою» розширило просторові межі нашого пізнання до космічного рівня одним махом, не кажучи вже про те, що комп'ютер забезпечує таку базову технологію, яка уможливило запуск пілотованих штучних супутників у космос.

Крім того, застереження Римського клубу стосовно «меж зростання» викликали глибокий інтелектуальний шок у людей усього світу як критика сучасної технологічної цивілізації, а втім цифри, на яких ґрунтувалася ця престога, були підраховані за допомогою методу системної динаміки, з використанням широких можливостей комп'ютера.

Більше того, встановлено, що знищення дощових тропічних лісів є основною причиною природних аномалій у світовому масштабі, що в свою чергу вгигиває на швидке зростання кількості пустельних районів у всьому світі. На основі аналізу величезної кількості даних, одержаних від метеорологічних супутників, стало ясно, як знищення тропічних лісів зруйнувало метеорологічний і біологічний цикл землі як цілого, в котрому сонячна енергія, акумулюючись у вологих тропічних лісах, циркулює шляхом переносу повітряних потоків у менш теплі регіони, далекі від тропічних областей.

Інформація й знання такого сорту якісно відрізняється од інформації і знань, які одержували до цього. Комп'ютерна та інформаційна технології роблять можливим для людини охоплення складного явища у всій його багатовимірній структурі та аналіз явища у його відношенні до цілого завдяки особистому часові й виконанню великої сукупності операцій, що виходить далеко за межі здатності людських лобних часток. До того ж, ця технологія змінить людський критерій цінностей від вузьких, прямих і еґотистичних інтересів до етичних цінностей, орієнтованих у напрямі до інтересів цілого.

Ця зміна цінностей матиме такий сильний вплив на людство, що радикально змінить нашу концепцію світу, наше мислення й наш спосіб поведінки.

Я називаю цей вид інформації й знання інтелектуальними інформацією й знаннями, відрізняючи їх од звичайних інформації та знань. Якщо комп'ютери зможуть навчатися, то вони матимуть тисячі й десятки тисяч баз даних; і якщо робота біокомп'ютера з такою самою як у лобних частках здатністю до опрацювання інформації інтегрується зі здатністю лобних долів, то інформація й знання такого виду множитимуться вибухоподібно.

НОВІ ЗАСОБИ КОМУНІКАЦІЇ — ФОРМУВАННЯ АВТОНОМНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ МЕРЕЖ

Тепер перейдемо до нових засобів інформації, котрі ми могли б назвати «новими інформаційними засобами комунікації» як розмаїття розвинутих інформаційно-комунікативних засобів нового типу, які стали можливими завдяки розвитку мікроелектроніки.

У конкретних поняттях розвинуті інформаційні засоби включають словесний процесор, «розумний» термінал, факсимільну систему, відеокасетний записуючий пристрій та новий тип комунікаційного засобу, представлений цифровою комунікаційною системою й супутниками зв'язку. Системи застосування для цього включають кабельне телебачення, відсотку, електронну пошту, відеонаради, банківські операції вдома. Але якщо використання нових засобів обмежується цим, то вони не можуть дати наукове забезпечення для генезису нової людини, оскільки всі ці методи використання нових засобів розглядаються лише в контексті розширення і споживання матеріальних речей. Наприклад, якщо навіть кількість каналів телебачення завдяки кабельному телебаченню зростає до 30 чи 50 або якщо вони дадуть можливість робити покупки, не виходячи з дому, то це не приведе до зміни якості життя.

Тільки коли нові засоби одержать новий простір для прояву своєї ефективності через роботу лобних часток, підсилених комп'ютером, або (в більш специфічному смислі) коли вони стануть засобами комунікації для інтелектуальної інформації чи пізнання, і тільки коли вони забезпечать основу для утворення інформаційної мережі людського рівня, то тоді можливо, що вони стануть науково-технічною базою для виникнення нової людини.

По-перше, розвиток *універсальних образних символів* може розглядатися як такий, що придатний для попередніх і для нових інформаційних засобів. Проте особливі риси цих символів можуть бути підсумовані таким чином:

Нові засоби інформації призначені для того, щоб виражати складну інтелектуальну інформацію як структурно, так і в часовій послідовності, і щоб звертатися не стільки до розуму, скільки до емоцій.

• З огляду на оптимальну силу впливу на звернення до людських почуттів, силу пізнання й розуміння вирізняється здатність передавати значення й зміст інформації без попереднього тренування й навчання.

• Усі форми засобів комунікацій — фільми, слайди, фотографії, символи й знаки — використовуються в цьому способі спілкування, але слова й письмо зводяться до мінімуму.

• На додаток до цих форм у певній комбінації використовуються також інші засоби комунікації — колір, світло, звук і запах.

• Ці засоби інформації допускають різні модифікації її бази даних, такі, як аналіз і синтез, та їхній вільний розвиток у часовій послідовності.

Як приклад, візьмемо відсомагнітофон, який використовує ці інтернаціональні образні символи. Нема потреби говорити, що документальні фільми, мультиплікація, статистика й графіка та всі інші існуючі засоби будуть тиражуватися, комбінуватися, розширюватися для надання їм динамічного виразу.

Однак використання слів, письма та інших подібних виразів буде обмежене наскільки це найбільш можливо, оскільки такі вирази можуть перешкоджати адекватному розумінню складної, структурованої проблеми. Само собою зрозуміло, що слова й письмо перекладатимуться на різні мови шляхом використання машин для перекладу.

Історичне значення цих інтернаціональних образних символів полягає в допомозі людям нашого світу поглибити їхнє спільне розуміння природи й наслідків складних проблем, які мають глобальні масштаби: демографічний вибух, руйнування навколишнього середовища чи ядерна війна, котрі не залежать від різниці в становищі держав, націй та від ідеологічних і мовних бар'єрів.

Що стосується пізніших або нових засобів комунікації, то слід згадати про утворення добровільних громадських мереж інформації, які мають такі характеристики:

◆ Індивідуально засновані мережі інформації, що автономно структуровані окремими громадянами.

◆ Оптичні засоби зв'язку, електронні комутатори, супутники зв'язку, персональні комп'ютери та інші системи використовуватимуться як технічна база для таких мереж.

◆ Персональні комп'ютери, що їх матимуть окремі індивіди, будуть зв'язані через комунікаційні лінії, а індивідуальні й групові поштові скриньки будуть забезпечені можливістю взаємно обмінюватися посланнями. Більше того, спільна для індивідів та індивідуальних суджень інформація і дані для дискусій будуть завантажені в такі скриньки для груп.

Можна згадати громадську автономну мережу для тих, хто не палить, як приклад автономної інформаційної мережі. Для цієї мережі характерні такі:

• Закрита мережа, утворена громадянами, котрі об'єдналися спільною метою — кинути палити.

• Вони мають право залучати до діяльності тих, хто не палить.

• Вони розвивають діяльність для того, аби спонукати інших людей кинути палити згідно зі спільною програмою.

Історичне значення громадянських автономних інформаційних мереж полягає в тому, що вони об'єднують тих громадян, котрі усвідомлюють спільну проблему або мету (відповідно до принципів консенсусу або співучасті) й спонукують їх до колективних дій заради спільної мети.

У такий спосіб громадяни, що беруть участь в автономній інформаційній мережі, обговорюватимуть проблеми, які стосуються досягнення спільної мети, підсумовуватимуть наслідки дискусій і доходитимуть до остаточного рішення через участь усіх членів спільноти, причому кожен з них здійснює автономну дію заради досягнення мети в такий спосіб, який найбільш підходить до його власної позиції. Саме це й визначається як пряма демократія участі.

РОБОТИ: ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПРОДУКТИВНОЇ ПРАЦІ

Дозвольте тепер обговорити проблему роботів. Ми можемо визначити роботу як «машину, що здатна автономно виконувати фізичну та інтелектуальну роботу в той самий спосіб, як це робить людська істота».

Згідно з думкою професора Йодзі Уметані (Інститут технологій, Токіо), такий робот складається з трьох підсистем:

1) штучний інтелект (арифметична пам'ять, здатність до розпізнавання, навчання, продукування власних висновків і такс інше);

2) сенсорний елемент (розмір, вага, температура, звук, форма, колір, запах, смак, відчуття до-туту);

3) ефектний механічний елемент (пальці, руки, плечі, ноги).

Нинішні роботи досягли стадії роботів автономного типу з сенсорами, здатними до сенсорних оцінок (друге покоління роботів). Представником таких роботів є робот, призначений для роботи в екстремальних умовах, таких, як нагляд і ремонт ядерних реакторів, глибоководні дослідження й рятувальні роботи при пожежах тощо.

Наприклад, професор Кейносуке Міва з інженерного факультету Університету (Васеда) та його група добилися успіху в розробленні надмалих медичних роботів, які рухаються всередині внутрішніх органів і кровоносних судин людини подібно до розмірного черв'яка з тилі, аби висвітити вражені частини тіла лазерним променем. Цей пристрій являє собою довге оптичне волокно з частинкою сплаву, що запам'ятовує форму (він повертається до своєї попередньої форми після охолодження чи нагрівання) своїм кінчиком. Ця частинка металевого сплаву має в собі VLSI.

Створено також робота, який аналізує клітини, і при цьому досліджує тканину й структуру клітин за допомогою ультразвукового мікроскопа, але може також з'ясувати внутрішній стан клітини в трьох вимірах, включаючи звук, швидкість, в'язкість і густину; робот для сліпих, котрий, зберігаючи дистанцію в один крок, рухається на метр попереду від сліпої людини й попереджає про будь-яке відхилення од правильного курсу, зупиняє біля перехрестя та сигналізує про небезпеку, якщо попереду виникає якась перешкода.

Коли в найближчому майбутньому будуть створені комп'ютери п'ятого покоління або біокомп'ютери, ми вийдемо в сру розумних роботів третього покоління, здатних робити висновки й самонавчатися. У XXI столітті роботи з широким діапазоном розумових здібностей знайдуть свій шлях до офісів, заводів і навіть до домашньої оселі.

Основна функція робота полягає в тому, щоб виконувати фізичну та інтелектуальну роботу на місці людини. Більшість конструкторів роботів визнає, що найближчим часом значна частина виробничих операцій на заводах виконуватиметься роботами.

Зростає застосування роботів на виробництві з необхідністю ставити його перед альтернативою: або масове безробіття, або звільнення від продуктивної праці. Це буде зверненням до людської мудрості: вибрати звільнення від продуктивної праці й відкинути масове безробіття.

На мою думку, звільнення людини від праці, що його можуть дати роботи, буде досягнуте шляхом ввведення таких трансформуючих соціальних і трудових систем:

• По-перше, сприятлива зайнятість зростатиме, а робочі години скорочуватимуться шляхом часткової участі в роботі та подвійно орієнтованої системи організації праці, коли беззастережно розширення зайнятості стримуватиметься, оскільки суттєво зростає кількість вихідних, а відпустка буде обов'язковою.

• По-друге, на додачу до службової роботи набуватимуть поширення інші форми праці: за контрактом, незалежна діяльність (незалежні консультанти та незалежні бригади) тощо.

• По-третє, цей шлях відкриває можливість для створення різноманітних нових професій, пов'язаних з виробництвом інформації; біоінженерів, дослідників, інженерів та операторів, що пов'язані з оптоелектронікою й виробництвом високих технологій; видавців, дизайнерів моди та інженерів-ветеранів, котрі, кожен на своєму місці, беруть участь як радники в добровільних громадських об'єднаннях.

Можна чекати на появу тисяч і десятків тисяч нових професій і форм зайнятості.

Можливо, що наприкінці першої половини XXI століття ми будемо повністю звільнені від праці для виробництва, а обов'язкові робочі години будуть скорочені. Буде широко впроваджена система з чотириденним робочим тижнем і двомісячною відпусткою, можлива навіть система — шість місяців роботи й шість місяців вільного часу та інші подібні форми зайнятості.

Але більшість людей дотримується суворих поглядів щодо звільнення людини від продуктивної праці і вважають його втратою чогось самоцінного, оскільки праця, спрямована на виробництво матеріальних речей, була джерелом самозадоволення, важливим соціальним актом, що був джерелом щастя. Але якщо роботи позбавлять людину задоволення від виробництва матеріальних благ, то постає питання, в чому ж люди знаходять радість життя але щось таке, заради чого варто працювати?

Стосовно цього професор Езра Дж. Мішан з Університету Вікторія (Канада) стверджує, що «наскільки праця була тим джерелом, завдяки якому людина у своєму житті пов'язувалася з реальністю, а також була джерелом самоповаги, настільки саме ця праця вже стала дезінтегративною».

Далі, Адам Шафф, директор Європейського наукового інституту соціальних досліджень, стверджує, що «праця в традиційному значенні цього слова була найголовнішою базовою діяльністю в нашому житті, і тепер ми дійшли до того, щоб позбавити людину цієї найбільш цінної речі, заради якої живемо».

Із засторогою про небезпеку мікроелектронної революції (особливо для молоді) виступив папа Римський Павло II.

На протипагу цьому я вважаю, що звільнення людини від продуктивної праці підведе її до творення цінностей часу, а це замінить задоволення від виробництва матеріальних речей.

Тут, під «часом» я розумію не час у понятті годин і хвилин, а «космічний час» з реальним змістом, або час у термінах ситуації, що постійно змінюється. Під «часовими цінностями» розуміється «цінність, яка створюється в процесі проєктування майбутнього часу», а висловлюючись літературно, це — «цілісність, через реалізацію якої на невидимій канві майбутнього простору щось вимальовується».

Більш об'єктивно, це є «цінність, що створюється в часовому процесі шляхом перетворення теперішнього стану в бажаний».

Дозвольте навести приклад. Якщо студент-правознавець А., котрий хоче стати адвокатом, складає іспити, щоб вступити до дослідного юридичного інституту, і зрештою був підготовлений для того, аби застосовувати закони, то це означає зміну в його ситуації від становища студента до більш бажаного становища адвоката, тобто відбулося творення часової цінності. Згідно з ціннісною теорією станівих змін, цінність виробництва матеріальних речей є по суті той самий процес, що й цінність створення часу. Отже, процес утворення цінності виробництва матеріальних речей є процесом трансформації фізичного стану природної сировини у фізичний стан корисних речей, за винятком того, що процес творення часових цінностей є складнішим станотрансформуючим процесом вищого порядку, аніж процес творення матеріальних цінностей.

Необхідно наголосити, що коли роботи будуть лише звільняти людину від продуктивної праці з метою надати їй більше вільного часу, то наслідок буде більшим, ніж створення людей, подібних до вільних громадян Риму або лордів середньовічної Британії. Реальне історичне значення робіт слід шукати в тому, що людство, відповідно до теорії станотрансформуючої цінності, рухатиметься великим шляхом (big way) від задоволення матеріальних потреб до реалізації часової цінності, і що людство створюватиме людську цінність вищого порядку, заради чого варто жити.

ГЕНЕЗИС HOMO INTELLIGENS

Третьою суттєвою підвалиною для моєї аргументації щодо генезису нової людини є теорія «генно-культурної коєволюції». Стосовно неї Чарльз Дж. Ламсен та Едвард О. Вілсон стверджують, що «генно-культурна коєволюція є складною дивовижною взаємодією, в якій культура породжується і формується під впливом біологічних імперативів, коли біологічні риси змінюються генетичною еволюцією у відповідь на культурні інновації. Ми віримо, що генно-культурна коєволюція, одна й без допомоги, створила людину...»

Ця концепція генно-культурної коєволюції, коротко кажучи, може бути зведена до такого: спочатку, як стверджує головний постулат, певні унікальні й незвичайні властивості людського духу результатуються в тісний зв'язок між генетичною еволюцією й культурною історією. Людські гени діють таким чином, що формуються певні розумові здібності — які стимули сприймати, а якими нехтувати, як протікати інформації, формуються види пам'яті, що найлегше викликаються, смації, придатніші для їх введення в дію й такс інше. Ці процеси, що породжують такі ефекти, називаються епігенетичними нормами. Ці норми укорінені в специфіці людської біології, і вони впливають таким чином, що формується культура. Наприклад, міжродові шлюбні стосунки ймовірніші, аніж інцест брата з сестрою, оскільки індивіди, що зростали разом протягом перших шести років життя, рідко бувають зацікавлені в повноцінних сексуальних стосунках. Певний колорит словникового запасу є більш ймовірним щодо його виникнення, аніж інший, оскільки інші сенсорні норми тягнуть за собою певний спосіб, в який цей колорит сприймається.

Переміщення від духу (mind) до культури є першою половиною генно-культурної коєволюції. Інший бік справи — це той вплив, який культура чинить на відповідні гени. Певні епігенетичні правила (тобто певні напрями, в бік яких розум розвивається або, що ймовірніше, повинні розвиватися) спонукають індивідів засвоювати культурні альтернативи, які дають їм можливість успішніше виживати й відтворюватися. Протягом багатьох поколінь ці правила й кількості генів популяції, що ними просякнуті, мають тенденцію до зростання. Звідси випливає, що культура спричиняє генетичну еволюцію так само, як гени впливають на культурну революцію».

Дозвольте мені пояснити цю теорію генно-культурної коєволюції детальніше, як я її розумію. Якщо дії звичайних тварин є діями, що однобічно детерміновані генами, то людина породжує культуру завдяки функції мозку. Характеристики культури, породженої в такий спосіб, зумовлені генами, однак, в міру того, як культура, породжена таким чином, розвивається, вона у свою чергу дохо-

дить до того, що має вплив на генетичну еволюцію, таким чином, людські гени й культура йдуть курсом коєволюції, взаємно впливаючи одне на одного.

Два моменти в теорії генно-культурної коєволюції заслуговують на особливу увагу. Перший — це те, що мозок і розумові здібності є основою породження людиною культури. Цей процес перебуває в тісному зв'язку з лобними частками та складним голосовим органом сучасної людини. Це спонукає нас передбачати швидкий розвиток нової культури на основі комп'ютерів і нових засобів комунікації, якими людина вже оволоділа.

Другий момент є той, що коли нова культура в майбутньому розвиватиметься, то це приведе до радикальних змін у генах сучасного людства, створюючи можливість для генезису нової людини як нового виду. Стосовно цього, Ламсен і Вілсон говорять: «Ми впевнені, що генно-культурна коєволюція, одна і без допомоги, створила людину (тобто сучасну людину. — *Авт.*)».

Якщо сміливо застосувати цю теорію генно-культурної коєволюції, то чи не можемо ми припустити, що нова людина з'явиться як новий вид, котрий матиме високий рівень інтелектуальної інформації та знань (яких вона раніше ніколи не мала і які стали доступні завдяки комп'ютерів), завдяки новим засобам комунікації сформує вільні громадські інформаційні мережі і який буде звільнений від продуктивної праці завдяки роботам?

А все це і є генезисом нової людини, *Homo intelligens*.

Однак анатомічне *Homo intelligens* не матиме нових рис як новий вид, оскільки матимуть місце не біологічні зміни в органах чи життєвій тканині нової людини. Отже, якщо головні зміни відбуваються в людських базових бажаннях, цінностях, способі життя й зразках поведінки, то це означатиме породження нової культури, і якщо це веде до змін в людських генах, то ми маємо можливість розглядати це як біологічні зміни на генетичному рівні, що ведуть до появи нового виду.

Якщо ми дозволимо собі виразити цей пункт так, як це зробили б Ламсен і Вілсон, то фундаментальні зміни в людській культурі неминуче повинні привести до генетичної еволюції сучасного людства й до фундаментальних змін його основних рис.

Отже, що являє собою *Homo intelligens* як нова людина, як я розумію? По-перше, нова людина — це людина високого інтелекту, про що говорить сама назва. Сучасна людина, *Homo sapiens*, набула виключних розумових здібностей порівняно з примітивнішими гомінідами внаслідок розвитку функції лобних часток мозку й прийшла до керування царством тварин так само, як і до панування над усією світбудовою.

Але фундаментальною характеристикою інтелектуальної здібності сучасної людини є її кмітливість; іншими словами, її кмітливість ґрунтується на обмеженій, короткозорій інформації, а сама вона сфокусована та орієнтована на задоволення своїх матеріальних потреб. Тому її інтелектуальні здібності характеризуються кмітливостю й хитрістю. В цьому сенсі про інтелектуальний рівень сучасної людини не можна сказати, що він високого порядку.

Але це була кмітливість, яка була необхідною для сучасної людини, слабкої й безсилої, змушеної залишити своє мирне життя в лісі, де вона харчувалася горіхами й фруктами, і раптом змуснена була (через якийсь зовнішній чинник) жити в савані, де були мамонти й швидконогі травоїдні тварини, з якими вона змуснена була вести боротьбу за виживання.

Пізніше сучасна людина розвинула нові засоби передачі інформації: мову, письмо і друкування, так само як знаряддя праці: лук і стріли, мотигу і плуг та інші — одне за одним, аж поки не було побудоване індустріальне суспільство на основі наукового знання та всесильних машин.

Однак оскільки рушійною силою розвитку й прогресу була інтелектуальна кмітлива здатність, укорінена в своїй та матеріальних бажаннях, то знання, техніка й соціальні системи, породжені нею, з необхідністю характеризувалися двома основними рисами: матеріальне виробництво й контроль. Осць чому знання й технологія, створені сучасною людиною, концентрувалися на пануванні над природою (включаючи рослини і тварин) та над людиною, зокрема, розвивалася військова технологія й знання, призначені для агресії проти інших націй і держав.

Тому людська історія була кривавою історією війн між сильними і голодними вождями й державами, завоювань і грабунків, історією неминучої простої ринкової боротьби скупих торговців і підприємців.

Тепер завдяки цій кмітливості сучасна людина як вид перебуває на грані самознищення. Зійшовши на вершину матеріальної цивілізації, ось що вона для себе побудувала:

- На даний момент маємо близько 50 000 ядерних боеголовок, нагромаджених США, СРСР та іншими ядерними державами. Якщо навіть 10 000 мегатонн ядерної зброї (що дорівнює 500 000 бомб хіросимського типу) буде використано в ядерній війні, то 1 мільярд 150 мільйонів людей буде миттєво вбито, а 1 мільярд 95 мільйонів інших отримає значну кількість опіків і поранень. Десять бли-

зко 10 мільйонів людей з одного мільярда тих, що виживе, страждатимуть від лейкемії, а одна третина дітей, котрі народяться в тих, хто виживе, матимуть вроджені аномалії розвитку (Потіков, академік АН СРСР).

- Існують потенційні чинники для повернення світової депресії, що за своїми масштабами стане подібною до Великої депресії 30-х років, не лише в індустріальних та розвинутих країнах, а також в нафтодобуваючих країнах. Не будуть звільнені від цього й соціалістичні країни, а безробіття в індустріальних країнах досягне 32 мільйонів чоловік (Шмідт, колишній канцлер Західної Німеччини).

- Баланс середньострокових і довгострокових боргів країн, які розвиваються, становив 530 мільярдів доларів у 1982 році й досягне 600 мільярдів доларів протягом 1983 року (річна доповідь Світового банку, 1983).

Ці дані переконливо свідчать, що національні держави, економічні й соціальні системи, які так винахідливо були створені сучасною людиною, власне кажучи, вичерпали свої функції, і в результаті людство як ціле опинилося тепер перед загрозою тотального знищення.

На противагу цьому, нова людина як *Homo intelligens* створюватиме цивілізацію, повністю відмінну од побудованої *Homo sapiens*.

Першою й найрішучою акцією *Homo intelligens*, яку він здійснить, буде подолання кризи існування людства. Це має бути проведено шляхом горизонтальної соціальної трансформації мирного революційного типу, в якій братимуть участь окремі громадяни, але не через соціальну трансформацію насильницького революційного типу із застосуванням збройних сил і влади, котрі використовувалися до цього часу.

Коли загальнолюдська криза поглибитися, громадяни, які усвідомлять свою місію стосовно врятування людства, з'являться в тисячах і десятках тисяч місць для того, щоб виконати цю місію. Такі громадяни будуть звичайними людьми — дантистами, домогосподарками, пенсіонерами, студентами, тобто представниками всіх верств населення, а не спасителями на зразок Будди чи Христа або диктаторами типу Наполеона чи Гітлера. Ці люди об'єднуюватимуть інших людей навколо себе, і ця автономна комунікаційна мережа людей розширюватиметься і примножуватиметься незалежно від роду їхніх занять, статі чи віку, мережа ця зростатиме в загальносвіттовому масштабі незалежно від національних кордонів і расових відмінностей.

Процес утворення громадських автономних мереж, породжених прагненням врятувати людство від кризи, подібний до процесу формування соціальної амеби як біологічного явища.

Dictyostelium discoideum (типичний вид клітинної слизо-подібної пліснявої амеби) повторює клітинний поділ і розмножується так, що спочатку поглинає бактерії навколо себе (період зростання), а коли з'їдено всі бактерії навкруги, клітини поступово знову збираються навколо однієї з них, утворюючи слизоподібне тіло (період збирання), і починають рухатися (період руху). Після здійснення цього руху, вони формують плодове тіло (гіменій), яке складається зі спор і системи управління (період утворення гіменія). Спори розвиваються, щоб згодом стати клітинною слизоподібною пліснявою амебою, яка знову починає клітинний поділ (період породження). За таку поведінку професор Боннар із Принстонського університету назвав цю амебу «соціальною амебою».

Людина як вид, зіткнулася з кризою існування і, якщо застосувати мою сміливу гіпотезу, то сучасна людина перебуває наприкінці періоду зростання (як це відбувається у випадку з амебою) і має ввійти в період збирання. Якщо дозволити собі виразити це згідно з професором Боннаром, то можна було б сказати, що нова людина прийде через соціобіологічні зміни до соціальної людини.

Коли амеба, ця найпростіша одноклітинна монада, наділена Вищим Буттям цим розумним інстинктом долати своє вимирання як виду, то чи можна відкидати як над-оптимістичну вигадку концепцію, що *Homo intelligens*, забезпечений високоумудрим біологічним інтелектом, трансформується в соціальну людину, яка розпочне глобальну акцію, коли вона опиниться перед лицем кризи людства як виду?

СТРУКТУРУВАННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Подолавши в такий спосіб кризу людства, як ж нове людське суспільство прагнути створити *Homo intelligens*? Це має бути *глобальна громадська спільнота*. Ця глобальна спільнота громадян стане поліцентрованим і складним суспільством, яке ґрунтуватиметься на найрізноманітніших глобальних вільних громадських інформаційних мережах, котрі пересікатимуть усі національні кордони, суспільством, подібним до живого організму з системою прямого зв'язку, здатного швидко й динамічно відповідати на зміни в навколишньому середовищі.

У подальшому ця глобальна громадська спільнота стане синергетичним суспільством, що функціонуватиме головним чином на основі принципу синергізму, який означає «комбіновану взаємодію різних функцій з тим, аби сприяти досягненню загального ефекту».

Це — соціальний принцип, на підставі якого всі індивіди виконують відповідні функції згідно власних точок зору і вільно кооперуються для того, щоб сприяти розвитку суспільства як цілого.

Це означає задоволення матеріальних потреб і нагромадження багатств у формі матеріальних благ, чого сучасна людина постійно прагнула досягти. Але до цього внаслідок низької матеріальної продуктивності, а також внаслідок вичерпаності і можливості передачі матеріальних речей матеріальні блага набували форми приватної власності, й посилювалася боротьба за монополне володіння багатством. Зрештою, це породжує конкуренцію, що стає першим принципом соціального розвитку.

На противагу цьому, суспільство нової людини буде розумним суспільством, у якому інтелектуальні продуктивні сили матимуть перевагу над матеріальними продуктивними силами. Інформація забезпечує основу інтелектуальної продуктивності, повністю відмінну од матеріальних благ за такими характеристиками:

- *Невичерпуваність*. Інформація не може бути вичерпана, хоч би як багато разів вона використовувалася, тоді як матеріальні речі споживаються в процесі використання.

- *Неможливість фізичної передачі*. При передачі речових матеріалів від А до Б вони фізично рухаються від А до Б, однак інформація залишається в А навіть, якщо вона передана до Б.

- *Акумулятивний ефект*. Коли матеріальні продукти утворюють надзапаси, то після певного строку можливість її використання погіршується, тоді як інформація набуває нової цінності й зростає у своїй дієвості завдяки акумуляції.

Найефективніший спосіб виробництва й використання інформації для всіх людей — це об'єднати виробництво й розподілити використання. Це приведе до коперніканської революції: переходу від принципу конкуренції до принципу синергізму.

Тому глобальна громадська спільнота є не просто федерацією вільних об'єднань, а суспільством, у якому окремі громадяни є його головними компонентами, і в якому автономність і незалежність перебувають у гармонії з упорядкованістю колективу.

Іншими словами, глобальна громадська спільнота є синтетичним суспільством взаємодопомоги, в якому свобода й незалежність індивідів гарантовані повністю, тобто функціонуючим суспільством, вільним від авторитарного правління.

У процесі структурування цієї глобальної громадської спільноти *Homo intelligens* створить одну за одною соціально-гальні системи, придатні для цієї глобальної вільної спільноти, тобто здійснить процес, що буде найреволюційнішою соціальною трансформацією в історії людства.

По-перше, *Homo intelligens* не матиме потреби в державних установах і військових силах, які будуть замінені глобальними організаціями. Людська історія — це історія війн і збройних агресій між державами й націями, однак глобальна спільнота громадян стане глобальним соціально-ним організмом і водночас функціонуючим людським суспільством без авторитарного контролю, звільненим від війн, суспільством, якому не потрібні держава чи збройні сили і якому його спосіб існування цього навіть не дозволяє. Глобальна спільнота громадян, створена для того, щоб замінити сучасне суспільство, зовсім не є світовою державою чи міжнародною організацією на зразок Об'єднаних Націй. Це буде організація, основна функція якої полягатиме в попередженні можливих проблем шляхом адекватних оцінок та узгодження (з позицій гуманізму й глобалізму) протилежних точок зору стосовно проблем і кризових явищ.

По-друге, *Homo intelligens* створить економічну систему нового типу, повністю відмінну од обох попередніх — економіки вільного підприємства і планової економіки (типових економічних систем сучасного світу), — а саме: біоскологічну економічну систему.

Базовим поняттям колишніх економічних систем: був економічний раціоналізм, а базовим поняттям цієї біоско-логічної економічної системи стане гармонійне співіснування між людиною й природою, для чого має відбутися радикальна зміна в розумінні людиною взаємних стосунків між людством і природою. Це є філософським визнанням, що потрібно дивитися на природу не як на матерію чи ресурси, а як на втілення праці чогось, що є поза людським розумінням. Воно ґрунтується на аналітичному усвідомленні того, що на неправильне людське поводження з природою, вона відповість багатозначним ударом по самій людині, та на визнанні обмеженості науки й технології, які просто намагаються використати закони природи, такого факту, що людина ніяким чином не може змінити закони природи чи за своїм бажанням створити нові.

У біоскологічній економічній системі буде розвиватися й новий тип економічної діяльності. Одним із завдань такої діяльності стане стримання не обмеженої експансії споживання. До цього часу людство розвивало економічну діяльність з основною метою — забезпечити не обмежені матеріальні потреби та зростаюче споживання. На противагу цьому *Homo intelligens* знає, як бути самозадоволеним. Другим завданням стане впровадження повторного циклу використання ресурсів. З цієї

метою потрібно змінити характерні особливості науки й технології, зорієнтованих на розвиток військової технології та на нові види продуктів споживання, з тим, аби розвинути незабруднюючу й ресурсозберігаючу промисловість, що ґрунтується на циклах відновлення, а Homo intelligens при цьому докладає зусилля для пошуку й розвитку науки й технології, потрібних для цього.

Наступним кроком буде встановлення синергії між виробництвом і використанням. У майбутньому суспільстві використання інформації стане основним центром економічної діяльності. Найефективнішим способом виробництва й використання інформації для всіх є кооперація в її інформаційному продукуванні, у створенні банків даних і спільному їх використанні, оскільки інформаційні блага є за своєю природою спільною власністю всіх людей. Це означає, що спільне виробництво і роздільне споживання становитиме загальну економічну систему, котра замінить сучасну ринкову економіку, в якій виробництво і споживання здійснюються окремо.

За таких умов Homo intelligens, безперечно, досягне успіху в створенні біоекологічної економічної системи як третьої економічної системи, що відрізнятиметься як від економіки приватної, орієнтованої на прибуток підприємства, так і від неефективної планової економічної системи, керованої зверху за допомогою бюрократичного контролю

СИНЕРГЕТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ВИЩОГО БУТТЯ Й ЛЮДИНИ — КІНЦЕВА ЖИТТЄВА МЕТА

Зрештою, якою має бути кінцева мета Homo intelligens? Це має бути реалізація *синергетичного суспільства Вищого Буття й людини*, суспільства, в якому творчість Вищого Буття інтегрована з працею людини. Це є сучасна версія теологічного синергізму, в якому духовне відродження спричиняється поєднанням людської волі й божественного благовоління. Божественне буття тут не означає бога на небесах, бо Вище Буття виражається в нашому повсякденному житті, й поширюється на небо і землю по той бік природного творення, це щось таке, що перебуває за межами пізнання людини.

Професор Кейдзі Івата з Національного музею етнології стверджує: «Існує невидима природа по той бік видимих гір і річок, і невидимі гори здійснюються там. Існує реальна природа і її господар». Невидима природа — це і є те, що я назвав Вищим Буттям.

Те, що я розумію під синергізмом між Вищим Буттям і людиною, не є просто економічні відносини між людиною і природою, співіснування між ними, а є активним і позитивним синергізмом, у якому людина працює й живе разом з природою.

Ми можемо сказати, що Homo intelligens не такий вже самовпевнений чи неосвічений, аби думати, наче він може маніпулювати природою, використовуючи її просто як джерело продуктів, грабуючи й руйнуючи її, як це робить сучасна людина, що призводить до кризи її існування як виду.

Однак Homo intelligens не є також бездіяльним, самосповненим чи антисоціальним, якими були деякі східні святи, що спокійно сидять біля святої ріки, намагаючись піднести себе, з тим аби досягти божественної сутності через самоумертвіння.

Призначення Homo intelligens — досягти синергетичного суспільства, в якому об'єднуються Вища і людська істоти, суспільства, вільного од війн і голоду й сповненого життєвої сили. Ця людина стане його частиною; плануючи власну діяльність, вона інтегрується з ним. Саме це якимось чином є кінцевою метою Homo intelligens.

Примітка. Перекладено за виданням: Y. Masuda. Hypothesis on the genesis of Homo intelligens // Futures. 1985. Vol. 17. № 5. — P. 479—494.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

КАСТЕЛЬС М. ИНФОРМАЦИОННАЯ ЭПОХА. ЭКОНОМИКА, ОБЩЕСТВО, КУЛЬТУРА. ГЕНЕЗИС НОВОГО МИРА

Новый мир обретает очертания в конце нашего тысячелетия. Он зародился где-то в конце 1960-х — середине 1970-х, в историческом совпадении трех независимых процессов: революции информационных технологий; кризиса как капитализма, так и этатизма, с их последующей реструктуризацией; расцвета культурных социальных движений, таких, как либертарианизм, борьба за права че-

ловска, феминизм, защита окружающей среды. Взаимодействие между этими процессами и спровоцированные ими реакции создали новую доминирующую социальную структуру, сетевое общество; новую экономику — информационную глобальную и новую культуру — культуру реальной виртуальности.

Некоторые ключевые особенности этого нового мира были выявлены в исследовании, представленном в этой книге. Информационно-технологическая революция спровоцировала возникновение информационализма как материальной основы нового общества. При информационализме производство благ, осуществление власти и создание культурных кодов стали зависимыми от технологических возможностей обществ с информационной технологией как сердцевиной этих возможностей. Информационная технология стала необходимым инструментом для эффективной реализации процессов социально-экономической реструктуризации. Особенно важна была ее роль в развитии электронных сетей как динамической, саморасширяющейся формы организации человеческой активности. Эта превалирующая, сетевая логика трансформирует все области общественной и экономической жизни.

Кризис моделей экономического развития как капитализма, так и их параллельную реструктуризацию, начатую в середине 1970-х годов. В капиталистических экономиках фирмы и правительства действовали по различным критериям и различными методами, которые вместе привели к новой форме капитализма. Он характеризуется глобализацией видов деятельности, составляющих ядро экономики, организационной гибкостью и возросшими возможностями управления рабочей силой. Давление конкуренции, гибкость работы и ослабление организации рабочей силы привели к сокращению расходов государства всеобщего благосостояния — краеугольного камня общественного договора в индустриальную эру. Новые информационные технологии сыграли решающую роль в возникновении этого омоложенного, гибкого капитализма, обеспечивая сетевые инструменты, дистанционные коммуникации, хранение и обработку информации, координированную индивидуализацию работы, одновременную концентрацию и децентрализацию принятия решений.

В этой глобальной, взаимозависимой экономике новые конкуренты, фирмы и страны претендуют на увеличение доли производства, торговли, капитала и рабочей силы. Возникновение мощной, конкурентоспособной тихоокеанской экономики, а также процессы индустриализации и рыночной экспансии в различных частях мира расширили масштаб глобальной экономики, установив пол и культурное основание экономической взаимозависимости. Информационные сети, сети капитала, рабочей силы и рынки по всему миру связываются технологиями, полезными функциями, людьми и территориальной близостью и в то же время делают себя недоступными для населения и территорий, не представляющих ценности и интереса с точки зрения динамики глобального капитализма. За этим последовал социальный и экономический остракизм отдельных общественных прослоек, районов в городах и регионах и даже целых стран, которые я собираюсь называть «четвертый мир». Отчаянные попытки некоторых подобных регионов и социальных групп стать частью глобальной экономики, избежать маргинальное приводят к тому, что я называю «персверсивная связь», когда международная организованная преступность использует их для развития всемирной криминальной экономики. Она направлена на удовлетворение запретных желаний и поставку запрещенной продукции в ответ на безграничный спрос со стороны богатых обществ и индивидов!

Реструктуризация этатизма оказалась более сложной, особенно для господствующего этатистского общества планеты — Советского Союза, находившегося в центре широкой сети этатистских стран и партий. Советский этатизм оказался не в состоянии ассимилировать информационализм, в результате чего упали темпы экономического роста и произошло критическое ослабление его военной машины, конечного источника власти для этатистского режима. Осознание застоя и упадка привело некоторых советских лидеров — от Андропова до Горбачева — к попытке реорганизации системы. Для того чтобы преодолеть инерцию и сопротивление со стороны партийной государственной машины, лидеры-реформаторы открыли доступ к информации и обратились к гражданскому обществу за поддержкой. Мощное проявление национальных/культурных и требований демократии не пошли по руслу предписанной сверху программы реформ. Давление случая, тактические ошибки, политическая некомпетентность, внутренний раскол аппаратов управления привели к внезапному коллапсу советского коммунизма, одному из самых экстраординарных событий в политической истории. Одновременно с этим распалась также и Советская империя, а этатистские режимы зоне ее влияния были критически ослаблены. Так закончился революционный эксперимент, определявший геополитику и угрожавший нашим жизням последние полвека.

В своем коммунистическом воплощении этатизм на этом практически закончился, хотя китайский вариант этатизма выбрал более сложный и тонкий путь к историческому исходу. Китайское государство

1990-х годов, полностью контролируемое коммунистической партией, организовано вокруг включения Китая в глобальный капитализм на базе националистического проекта, представленного государством. Этот китайский национализм с социалистическими чертами быстро движется прочь от этатизма к глобальному капитализму, пытаясь найти путь адаптации к информационализму без создания открытого общества. После ликвидации этатизма как системы капитализм менее чем за десятилетие пышно расцвел во всем мире, все глубже проникая в страны культуры и области жизни. Несмотря на широкое разнообразие социальных и культурных ландшафтов, впервые в истории жизнь всей планеты организована в значительной степени согласно общим экономическим правилам. Тем не менее это иная разновидность капитализма, отличная от той, что сформировалась во время промышленной революции, или той, которая возникла в период Великой депрессии 1930-х годов и второй мировой войны под влиянием экономического кейнсианства и идеологии общества всеобщего благосостояния. Это форма капитализма, более жесткая в своих целях, но несравненно более гибкая в средствах, нежели любая из предшествующих ей. Это информациональный капитализм, для производства и выборочного присвоения благ опирающийся на возрастающую за счет инноваций производительность и глобально ориентированную конкурентоспособность. Он более, чем когда-либо, интегрирован в культуру и оснащен технологией. Но в настоящее время как культура, так и технология зависят от способности знаний и информации воздействовать на знания и информацию через рекуррентные сети глобальных взаимобмен.

Общества тем не менее не являются результатом технологических и экономических трансформаций, так же как и социальные изменения не могут быть сведены к институциональным кризисам и приспособлению. Примерно в то самое время, когда в конце 1960-х началось развитие этих изменений, мощные общественные движения почти одновременно потрясли весь индустриальный мир, сначала в Соединенных Штатах и Франции, затем в Италии, Германии, Испании, Японии, Бразилии, Мексике, Чехословакии, эхом отразились во множестве других стран. Как участник этих общественных движений (я был преподавателем социологии в Парижском университете, кампусе Нантьер, в 1968 г.), я свидетельствую об их либертарианстве. Несмотря на частое использование воинствующим авангардом этих движений идеологических пассажей марксизма, они на самом деле имели мало общего с марксизмом да и с рабочим классом вообще. В сущности своей это были культурные движения, стремившиеся скорее изменить жизнь, нежели захватить власть. Они интуитивно знали, что доступ к государственным институтам укрепляет движение, в то время как построение нового, революционного государства извращает суть движения. Их действия включали многоплановые реакции на произвол в использовании властных полномочий, мятеж против несправедливости и поиск индивидуального экспериментирования. Хотя их идеи часто озвучивались студентами, они никоим образом не были студенческими движениями, поскольку глубоко проникали в общество, особенно в молодежную среду, и их ценности эхом отражались во всех сферах жизни. Разумеется, они были уничтожены политически, потому что, как и большинство утопических движений в истории никогда не претендовали на политическую победу. Но они ушли, оставив значительный след в истории, ведь многие их идеи и некоторые их мечты начали расти обществах и расцвели как культурные инновации, на которые политики и идеологи должны будут ориентировать последующие поколения. Эти движения выдвинули проблему, ставшие источниками борьбы за защиту окружающей среды, феминизма, радикальной защиты прав человека, сексуальных свобод, равенства наций, демократии городских общин. Культурные движения 1960-х и начала 1970-х годов в их утверждении свободы личности, в противовес как капиталу, так и государству, вновь сделали упор на политику идентичности. Эти идеи вымостили путь строительству культурных общин 1990-х, кризис легитимности институтов индустриальной эры, в то время как кризис легитимности привел к размыванию смысла демократической политики.

Общественные движения не были реакцией на экономический кризис. Они возникли в конце 1960-х, в зените устойчивого экономического роста и полной занятости, как критика «общества потребления». Хотя они и спровоцировали некоторые рабочие забастовки (во Франции) и помогли левым политикам (Италии), но они не были частью правых/левых политических структур индустриальной эры, организованных вокруг классовых расколов капитализма. И хотя они в общем-то сосуществовали с революцией информационных технологий, технология в значительной степени отсутствовала среди их ценностей и адресатов критики большинства движений, если не считать отдельные выступления против дегуманизированной машинизации и их противостояние ядерной энергетике (устаревшей технологии в информационную эпоху). Несмотря на то, что эти общественные движения были преимущественно культурными и независимыми от экономических и технологических изменений, они оказали влияние на экономику, технологию и последующие реорганизационные процессы. Их либертарианский дух во многом повлиял на движение к

индивидуализированному, децентрализованному использованию технологии. Их жесткое размеживание с традиционным рабочим политическим движением внес свой вклад в ослабление организованной рабочей силы, облегчив таким образом капиталистическую реорганизацию. Их культурная открытость стимулировала технологические эксперименты по манипулированию символами, создавшие новый мир воображаемых представлений, которые должны развиваться в культуру реальной виртуальности. Их космополитизм и интернационализм создали интеллектуальные основы для взаимозависимого мира. И их отвращение к государству подорвало легитимность демократических ритуалов, несмотря на то, что некоторые лидеры движений продолжали обновлять политические институты. Более того, отказываясь от обычной передачи вечных кодов и общепринятых ценностей, таких, как патриархальность, религиозный традиционализм и национализм, движения 1960-х годов начали этап фундаментального разделения в обществах всего мира: с одной стороны, активная, культурно самоопределившаяся элита, конструирующая свои собственные ценности на основе своего собственного опыта; с другой стороны, все более неуверенные, незащищенные социальные группы, лишённые информации, ресурсов и власти, роняющие окопы своего сопротивления именно вокруг тех ценностей, которые были осуждены мятежными 1960-ми.

Технологическая революция, реструктуризация экономики и критика культуры сошлись в историческом перераспределении взаимоотношений производства, власти и опыта, на которых базируются общества.

НОВОЕ ОБЩЕСТВО

Новое общество возникает, когда (и если) наблюдается структурная реорганизация в производственных отношениях власти и отношениях опыта. Эти преобразования приводят к одинаково значительным модификациям общественных форм пространства и времени и возникновению новой культуры.

Информация и анализ, представленные в этой книге, убедительно свидетельствуют о таких многомерных преобразованиях в конце наш его тысячелетия. Я буду синтезировать основные характеристики преобразований для каждого измерения, адресуя читателя к соответствующим главам по каждому предмету за эмпирическим материалом, обосновывающим представленные здесь выводы.

Производственные отношения были преобразованы как социально, так и технически. Несомненно, они остались капиталистическими, но это исторически иной вид капитализма, который я назвал информациональным капитализмом. Для большей ясности я должен последовательно рассмотреть новые характеристики производственного процесса, труда и капитала. Тогда трансформация классовых отношений может стать явной.

Производительность и конкурентоспособность являются определяющими процессами информациональной/глобальной экономики. Производительность, по существу, сеть производная от инновации, а конкурентоспособность — от гибкости. Таким образом, фирмы, регионы, страны, экономические единицы всех видов приводят свои производственные отношения к увеличению инноваций и гибкости. Информационная технология и культурная возможность ее использования имеют существенное значение для осуществления новых производственных функций. Кроме того, новый вид организации и управления, нацеленный на одновременные адаптивность и координацию становится базисом для самой эффективной системы управления, являясь примером того, что обозначил как сетевое предпринятие.

В этой новой системе производства труд перераспределен в своей роли производителя и резко дифференцирован в соответствии с характеристиками рабочих. Существует большое различие между тем, что я называю родовым трудом, и самопрограммируемым трудом. Ключевым критерием разделения этих двух видов труда является образование и возможность доступа к более высоким уровням образования, т. е. включенные в структуру труда знания и информация. Понятие образования должно быть определено посредством навыков. Навыки могут быстро стать устаревшими в связи с технологическими и организационными изменениями. Образование (как нечто отличное от воспитания детей и студентов) — это процесс, посредством которого люди (т. е. рабочая сила) приобретают способность постоянно изменять необходимые навыки для данной задачи и обращаться к источникам для обучения этим навыкам. Всякий получающий образование в адекватном организационном климате может перепрограммировать себя в соответствии с бесконечно изменяющимися задачами процесса производства. В то же время родовый труд относится к определенной задаче, не имеет возможности перепрограммирования и не содержит в себе информации и знаний за пределами возможности принимать и исполнять сигналы. Эти «человеческие терминалы» могут, конечно,

быть заменены машинами или любым другим человеком в этом городе, стране или мире в зависимости от деловых решений. В то время как они коллективно необходимы для производственного процесса, индивидуально они замесимы, так как добавленная стоимость, произведенная каждым из них, есть лишь небольшая доля того, что производится организацией или для нее. Машины и родовая рабочая сила различного происхождения и размещения сосуществуют на одних и тех же подчиненных циклах систем производства.

Гибкость, организационно воплощаемая сетевым предприятием, требует существования как сетевиков и людей, работающих по гибкому графику, так и широкого набора трудовых институтов, включающих самозанятость и взаимный субподряд. Изменчивая геометрия этих трудовых институтов приводит к координированной децентрализации работы и индивидуализации труда.

Информационная/глобальная экономика является капиталистической, фактически более капиталистической, чем любая другая экономика в истории. Но капитал в этой новой экономике так же трансформирован, как и труд. Законом по-прежнему является производство ради прибыли и для частного присвоения прибыли на основании прав собственности — это сущность капитализма. Но как происходит это присвоение прибыли? Кто является капиталистом? При ответе на этот фундаментальный вопрос должны быть рассмотрены три различных уровня. Только третий уровень является специфическим для информационного капитализма.

Первый уровень связан с держателями прав собственности. Существует в основном три вида держателей:

а) акционеры компаний, группа, в которой институциональные, анонимные держатели акций являются преобладающими и чьи решения по вложению и отзыву средств часто определяются только краткосрочными финансовыми соображениями;

б) собственники семейных предприятий, до сих пор значимая категория капиталистов, особенно в Азиатско-Тихоокеанском регионе;

в) индивидуальные предприниматели, владельцы собственных средств производства (главным активом которых являются их мозги), несущие предпринимательский риск субъекты (*risk-takers*) и хозяева собственного дела. Эта последняя категория, которая играла фундаментальную роль в происхождении индустриального капитализма, а затем в значительной

степени была вытеснена корпоративным индустриализмом, впечатляющим образом вернулась при информационном капитализме, используя значимость инноваций и гибкости как неотъемлемых характеристик новой системы производства.

Второй уровень категорий капиталистов относится к менеджериальному классу, т. е. к распорядителям производственными фондами от имени акционеров. Эти менеджеры, чье превосходство Берли и Минз показали уже в 1930-х годах, по-прежнему образуют сердцевину капитализма при информационном капитализме, особенно в мультинациональных корпорациях. Я не вижу никакой причины для того, чтобы не включать в их число менеджеров государственных компаний, которые для достижения всех практических целей следуют той же логике и принадлежат к одной и той же культуре, за исключением риска потерь, перекладываемых на плечи налогоплательщиков.

Третий уровень процесса присвоения прибыли капиталом является одновременно и старой формой, и фундаментальной особенностью нового информационного капитализма. Причина лежит в природе глобальных финансовых рынков. Именно на этих рынках прибыли из всех источников в конце концов объединяются в поиске более высоких прибылей. Действительно, величина прибыли, получаемая на фондовом рынке, рынке облигаций, валютном рынке, рынках фьючерсов, опционов и производных финансовых инструментов, на финансовых рынках вообще, в среднем значительно выше, чем для большинства прямых инвестиций, за исключением нескольких случаев спекулятивного характера. Это происходит не вследствие природы финансового капитала, старшей формы капитала в истории, но благодаря технологическим условиям, при которых он функционирует в информационном капитализме, — аннигиляции им пространства и времени посредством электронных средств. Его технологическая и информационная способность неустанно сканировать всю планету в поисках инвестиционных возможностей и двигаться от одного способа размещения к другому в течении нескольких секунд приводит к капиталу в постоянное движение, объединяя в этом движении капитал из всех видов источников, как например, в случае инвестиций взаимных фондов. Способность моделей управления финансами к программированию и прогнозированию делает возможным «колонизировать» будущее и его возможные альтернативные сценарии, продавая это «киллерное имущество» как права собственности на нематериальное. Если игра идет по правилам, в этом глобальном казино нет ничего дурного. В конце концов, если осторожное управление и соответствующие технологии позволяют избегать крахов рынка, потери одной части капиталистов суть

выигрыш других; таким образом, в долгосрочном периоде рынок выравнивается и сохраняет динамическое равновесие. Однако вследствие разницы между величиной прибыли, получаемой от производства товаров и услуг, и величиной, которая может быть получена от финансовых вложений на глобальных финансовых рынках, так как капитал никогда не может оставаться без движения. Таким образом, глобальные финансовые рынки и их управленческие сети суть реальный коллективный капиталист, мать всех накоплений. Сказать так не значит сказать, что финансовый капитал господствует над индустриальным, эта старая дихотомия просто не соответствует новой экономической реальности. Действительно, в последние четверть столетия фирмы повсюду в мире в основной своей массе самофинансировали большинство своих вложений доходами от продаж. Банки не контролируют промышленные фирмы, не контролируют они и себя самих. Фирмы всех видов, финансовые производители, промышленные производители, сельскохозяйственные производители, производители услуг, а также правительства и общественные организации используют глобальные финансовые сети как депозитарии своих доходов и как потенциальный источник более высоких прибылей.

Именно в этой специфической форме глобальные финансовые сети являются нервным центром информационного капитализма. Их поведение определяет ценность акций, облигаций и валют, принося горе или радость вкладчикам и государствам. Но это поведение не следует логике рынка. Рынок перекосен, манипулируется и трансформируется комбинацией осуществляемых с помощью компьютера стратегических маневров, психологией толпы поликультурного происхождения и непредвиденными возмущениями, вызванными все более и более высокими степенями сложности идущего в мировом масштабе взаимодействия между потоками капитала. В то время как передовые экономисты пытаются смоделировать это поведение рынка на основе теории игр, результаты их героических усилий по построению прогнозов на основе гипотезы рациональных ожиданий немедленно загружаются компьютеры финансовых мудрецов для получения с помощью этого знания конкретного преимущества путем использования новых вариантов распределения инвестиций. Последствия этих процессов для взаимоотношений социальных классов столь же глубоки, сколь и сложны. Но прежде чем я определю их, мне нужно определить разницу между значениями понятия «классовые отношения». Один подход фокусируется на социальном неравенстве по доходу и общественному статусу в соответствии с теорией социальной стратификации. С этой точки зрения, новая система характеризуется тенденцией возрастания социального неравенства и поляризации, а именно одновременного роста верхушки и дна социальной шкалы. Этот процесс является результатом трех явлений:

а) фундаментальной дифференциации между самопрограммируемым высокопроизводительным трудом и родовым замесимым трудом;

б) индивидуализации труда, которая подрывает его коллективную организацию, таким образом предоставляя слабейшим сегментам рабочей силы своей судьбе;

в) влияния индивидуализации труда, глобализации экономики и делегитимизации государства, постепенной гибели государства всеобщего благосостояния, лишавшей спасательного круга тех людей, которые не могут преуспеть самостоятельно. Эта тенденция к неравенству и поляризации, безусловно, не является неизбежной: она может быть просчитана и предотвращена целенаправленной государственной политикой. Но неравенство и поляризация предписаны динамикой информационного капитализма и будут доминировать до тех пор, пока для преодоления этих тенденций не будут предприняты сознательные действия.

Второй подход к классовым отношениям относится к социальному исключению. Под этим я понимаю разрыв связи между «людьми как людьми» и «людьми как рабочими/потребителями» в динамике информационного капитализма в глобальном масштабе. В главе 2 тома III я пытался показать причины и последствия этой тенденции во множестве ситуаций. При новой системе производства есть значительное число людей (чья доля, возможно, увеличивается), которые ничего не значат и как производители, и как потребители с точки зрения логики системы. Я опять должен подчеркнуть, что сказать так не значит сказать, что существует или будет существовать массовая безработица. Сравнительные данные показывают, что в основном во всех городских обществах большинство людей или их семей для получения денег работают, даже в бедных районах и в бедных странах. Вопрос заключается в том, какой вид работы, за какую плату, при каких условиях? Основная масса родовой рабочей силы не имеет постоянного места работы, циркулируя между различными источниками занятости (которая носит главным образом случайный характер). Миллионы людей постоянно находят и теряют оплачиваемую работу, часто включены в неформальную деятельность, причём значительное их число вовлечено в низовые структуры криминальной экономики. Более того, потери стабильной связи с местом работы, слабые позиции работников при заключении контрак-

тов приводят к более высокому уровню кризисных ситуаций в жизни их семей: временной потере работы, личным кризисам, болезням, пристрастию к наркотикам, алкоголю, потере сбережений, кредита. Многие из этих кризисов связаны друг с другом, порождая спираль социального исключения, идущую вниз, к тому что я назвал «черными дырами» информационного капитализма, из которых очень трудно выбраться.

Граница между социальным исключением и ежедневным выживанием все более размывается для растущего числа людей во всех обществах, с утратой социальной поддержки, в частности для новых поколений, после конца государства всеобщего благосостояния люди, которые не могут следовать требованиям времени и постоянно модернизировать свою квалификацию, выпадают из конкурентной борьбы, цепляются за свои позиции в ожидании следующего раунда «уменьшения размера» того самого сжимающегося среднего слоя, который был опорой развитых капиталистических обществ в течение индустриальной эры. Таким образом, процесс социального исключения не только влияет на действительно обездоленных, но и на тех людей и на те социальные категории, что строили свою жизнь в постоянной борьбе за возможность избежать падения вниз, в мир люмпенизированной рабочей силы и социально недееспособных людей.

Третий путь понимания новых классовых отношений, на этот раз в соответствии с марксистской традицией, связан с ответом на вопрос о том, кто является производителями и кто присваивает продукт их труда. Если инновация — основной источник производительности, знания и информация суть главные материалы нового производственного процесса, а образование есть ключевое качество труда, то новые производители в информационном капитализме суть те создатели знания и обработчики информации, чей вклад наиболее ценен для фирмы, региона и национальной экономики. Но инновация не совершается в изоляции. Это часть системы, в которой управление организациями, обработка знания и информации и производство товаров и услуг переплетаются друг с другом. Определенная таким образом, эта категория информационных производителей включает очень большую группу менеджеров, профессионалов и техников, которые образуют «коллективного работника», т. е., производственную единицу, созданную в результате кооперации между множеством неразделенных индивидуальных работников. В странах ОЭСР они могут составлять около трети всего занятого населения. Большинство других рабочих могут принадлежать к категории родовой рабочей силы, потенциально замаскированной машинами или другими членами родовой рабочей силы. Они нуждаются в производителях для защиты своих позиций при заключении контрактов. Но информационные производители не нуждаются в них: это фундаментальный раскол в информационном капитализме, ведущий к постепенному растворению остатков классовой солидарности индустриального общества.

Но кто присваивает долю труда информационных производителей? С одной стороны, ничто не изменилось *vis-a-vis* классического капитализма: его присваивают их работодатели, вот почему они нанимают их в первую очередь. Но, с другой стороны, механизм присвоения экономического излишка гораздо более сложен. Во-первых, отношения найма имеют тенденцию к индивидуализации, под этим подразумевается, что каждый производитель будет получать отдельное задание. Во-вторых, возрастающая доля производителей контролирует свой рабочий процесс и входит в специфические горизонтальные рабочие отношения. Таким образом, в большой степени они становятся независимыми производителями, подчиненными силам рынка, но реализующими собственные рыночные стратегии. В-третьих, их доходы часто направляются в вихрь глобальных финансовых рынков, насыщаемых именно богатой частью мирового населения; таким образом, они также являются коллективными собственниками коллективного капитала, становясь зависимыми от деятельности рынков капитала. При этих условиях мы с трудом можем полагать, что существует классовое противоречие между этими сетями высокоиндивидуализированных производителей и коллективным капиталистом глобальных финансовых сетей. Без сомнения, со стороны всякого, кто отвечает за процесс производства, часто несправедливое отношение и эксплуатация индивидуальных производителей, так же как и большой массы родовой рабочей силы. Однако сегментация рынка труда, индивидуализация работы и диффузия капитала в круговороте мировых финансов совместно вызвали постепенное разрушение классовой структуры индустриального общества. Существуют и будут существовать мощные социальные конфликты, и в некоторых из них участвуют трудящиеся и организованная рабочая сила от Кореи до Испании. Однако они являются выражением не борьбы классов, но требований заинтересованных групп и/или восстания против несправедливости.

Действительно фундаментальными социальными разломами в информационную эпоху являются: во-первых, внутренняя фрагментация рабочей силы на информационных производителей и замаскированную родовую рабочую силу; во-вторых, социальное исключение значительного сегмента

общества, состоящего из сброшенных со счетов индивидов, чья ценность как рабочих/потребителей исчерпана и чья значимость как людей игнорируется; и, в-третьих, разделение рыночной логики глобальных сетей потоков капитала и человеческого опыта жизни рабочих.

Отношения власти также трансформируются под влиянием социальных процессов, что я выявил и проанализировал в этой книге. Основное изменение связано с кризисом национального государства как суверенной единицы и сопровождающего его кризиса той формы политической демократии, что создавалась в течение последних двух веков. Так как распоряжения государства не могут быть полностью приведены в исполнение и так как некоторые из его фундаментальных обещаний, воплощенных в государстве всеобщего благосостояния, не могут быть сдержаны, то и власть, и легитимность государства ставятся под сомнение. Так как представительная демократия своим логическим основанием имеет понятие суверенной единицы, размывание границ суверенности ведет к неопределенности в процессе делегирования воли народа. Глобализация капитала, процесс увеличения количества сторон, представленных в институтах власти, а также децентрализация властных полномочий и переход их к региональным и локальным правительствам создают новую геометрию власти, возможно, рождающая новую форму государства — сетевое государство. Социальные акторы и граждане вообще максимизируют возможности представительства своих интересов и ценностей, разгряная различия в отношениях между различными институтами, на различных уровнях компетенции. Граждане некоего данного европейского региона будут иметь больше возможностей для защиты своих интересов, если они поддержат свои местные власти в альянсе с Европейским Союзом против своего национального правительства. Или наоборот. Или не будут делать ни то, ни другое, т. е. будут утверждать локальную, региональную автономию в противовес как национальным, так и наднациональным институтам. Недовольные американцы могут поносить федеральное правительство от имени американского народа. Или новые китайские деловые элиты могут обеспечивать достижение своих целей, связываясь со своими провинциальными правительствами, или со все еще могущественным национальным правительством, или с сетью китайской диаспоры. Другими словами, в новой структуре власти доминирует сетевая геометрия, в которой властные отношения всегда специфичны для данной конфигурации акторов и институтов.

Приданных условиях информационная политика, осуществляемая главным образом посредством манипулирования символами в средствах массовой информации, хорошо совмещается с этим постоянно изменяющимся миром властных отношений. Стратегические игры, модифицированные по заказу представительства, и персонализированное лидерство заменяют классовые объединения, идеологическую мобилизацию и партийный контроль, которые были характерными для политики индустриальной эры.

По мере того как политика становится театром, а политические институты скорее агентствами по заключению сделок, чем местами власти, граждане по всему миру демонстрируют защитную реакцию, глосую для того, чтобы предотвратить вред от государства, вместо того, чтобы возлагать на него свои требования. В определенном смысле, политическая система лишена власти, но не влияния.

Власть, однако, не исчезает. В информационном обществе она становится вписанной на фундаментальном уровне в культурные коды, посредством которых люди и институты представляют жизнь и принимают решения, включая политические решения. В этом смысле власть, когда она реальна, становится нематериальной. Она реальна потому, что где и когда бы она ни консолидировалась, эта власть наделяет на время индивидов и организации способностью осуществлять свои решения независимо от консенсуса. Но она нематериальна вследствие того, что такая возможность возникает из способности организовывать жизненный опыт посредством категорий, которые соотносятся с определенным поведением и, следовательно, могут быть представлены как одобряющие определенное лидерство. Например, если население ощущает не идентифицируемую многомерную угрозу, организация подобных страхов посредством следующих кодов: иммиграция — раса — бедность — пособие — преступность — налоги — угроза обесценивания идентифицируемую цель, определяет НАС как противоположность ИМ и одобряет тех лидеров, которые имеют наибольший кредит доверия в отношении поддержки того, что воспринимается как разумная доза расизма и ксенофобии. Или, в совершенно другом случае, если люди приравнивают качество жизни к сохранению природы и к своему душевному спокойствию, то могут возникнуть новые политические деятели и может быть проведена новая политика.

Культурные сражения суть битвы за власть в информационную эпоху. Они ведутся главным образом в средствах массовой информации, но СМИ не являются держателями власти. Власть — как возможность предписывать поведение — содержится в сетях информационного обмена и манипуляции символами, которые соотносят социальных акторов, институты и культурные движения

посредством пиктограмм, представителей, интеллектуальных усилителей. В долгосрочном периоде в действительности не имеет значения, кто находится у власти, так как распределение политических ролей становится широким и подверженным ротации. Более не существует стабильных классовых элит. Однако есть элиты от власти, т. е. элиты, сформированные во время своего обычно короткого срока пребывания у власти, за время которого они используют преимущества своей привилегированной политической позиции для достижения более постоянного доступа к материальным ресурсам и социальным связям. Культура как источник власти и власть как источник капитала лежат в основе новой социальной иерархии информационной эпохи.

Трансформация отношений опыта связана, главным образом, с кризисом патриархальности, глубоким переосмыслением семьи, отношений полов, сексуальности, и, как следствие, личности. Структурные изменения (связанные с информационной экономикой) и социальные движения (феминизм, женские движения, сексуальная революция) бросают вызов патриархальной власти по всему миру, хотя и в разных формах и различной остроты в зависимости от культурных/институциональных контекстов. Будущее семьи неопределенно, но с патриархальностью все ясно: она может выжить только под защитой авторитарных государств и религиозного фундаментализма. Как показывают исследования, в открытых обществах патриархальная семья находится в глубоком кризисе, в то время как новые зародыши эгалитарных семей все еще борются против старого мира интересов, предрассудков и страха. Сети людей все более замещают (особенно для женщин) нуклеарные семьи в качестве первичных форм эмоциональной и материальной поддержки. Индивиды и их дети живут по схемам секвенциальной семьи и несемейных личных связей. В то же время существует быстро растущая тенденция вовлечения отцов в жизнь своих детей, а женщины — одиночки или живущие друг с другом — и их дети становятся доминирующей формой воспроизведения общества, таким образом фундаментально изменяя способы социализации.

Естественно, я принимаю в качестве моей главной точки отсчета опыт США и большей части Западной Европы (причем Южная Европа, до определенной степени, является исключением из европейского контекста). Однако, как я утверждал в томе II (см. англ. издание), может быть показано, что женские движения независимо от того, являются ли они явно феминистскими или нет, распространяются по всему миру, подрывая таким образом патриархальность семьи, экономики и общественных приемов в качестве моей главной точки отсчета опыт США и большей части Западной Европы (причем Южная Европа, до определенной степени, является исключением из европейского контекста). Однако, как я утверждал в томе II (см. англ. издание), может быть показано, что женские движения независимо от того, являются ли они явно феминистскими или нет, распространяются по всему миру, подрывая таким образом патриархальность семьи, экономики и общественных институтов. Я считаю весьма вероятным, что с распространением женских движений и с возрастающим осознанием женщинами своего угнетенного положения их коллективный вызов патриархальному порядку станет всеобъемлющим, порождая кризис структур традиционной семьи. Я вижу знаки обновления структуры в том, что миллионы мужчин, по-видимому, готовы отказаться от своих привилегий и работать вместе с женщинами, чтобы найти новые формы любви, совместной жизни и воспитания детей. Действительно, я верю, что перестройка семей по эгалитарным формам есть необходимое основание для перестройки общества снизу вверх. Семьи, более чем когда-либо, являются источниками психологической безопасности и материального благополучия людей в мире, характеризующемся индивидуализацией труда, деструктуризацией гражданского общества и делегитимизацией государства. Однако переход к новым формам семьи подразумевает фундаментальное переопределение отношений полов и, как следствие, сексуальности. Так как личности формируются семьей и сексуальностью, они также находятся в состоянии изменения. Я характеризовал подобное состояние как гибкую личность, способную в большей степени быть нескончаемо вовлеченной в процесс самореконструкции, нежели определять себя через адаптацию к принятым когда-то социальным ролям, не являющимся более жизнеспособными и потому утратившим смысл. Наиболее фундаментальная трансформация отношений опыта в информационную эпоху есть их переход к схеме социальной взаимодействия, конструируемого главным образом с помощью актуального опыта отношений. Сегодня люди в большей степени производят формы социальности, нежели следуют моделям поведения.

Изменения в отношениях производства, власти и опыта ведут к трансформации материальных основ социальной жизни, пространства и времени. Пространство потоков информационной эпохи доминирует над пространством культурных регионов. Вневременное время как социальная тенденция к аннигиляции времени с помощью технологии заменяет логику часового времени индустриальной эры. Капитал обрабатывается, власть правит, а электронные коммуникации соединяют отдаленные местности потоками взаи-

мообмена, в то время как фрагментированный опыт остается привязанным к месту. Технология сжимает время до нескольких случайных мгновений, лишая общество временных последовательностей и деисторизируя историю. Закрывающая власть в пространство потоков, делая капитал вневременным и растворяя историю в культуре эфемерного, сетевое общество «развоплощает» (disembosics) социальные отношения, вводя культуру реальной виртуальности. Позвольте мне ее объяснить.

На протяжении веков культуры создавались людьми, делавшими друг с другом пространство и время в условиях, определявшихся отношениями производства, власти и опыта. Люди изменяли эти условия, борясь друг с другом за подчинение общества своим ценностям и целям. Таким образом, пространственно-временные конфигурации были критическими для каждой культуры и для их отдельных эволюций. В информационной парадигме из замещения мест и аннигиляции времени пространством потоков и вневременным временем возникла новая культура: культура реальной виртуальности. Как показано в главе 5, под реальной виртуальностью я подразумеваю систему, в которой сама реальность (т. е. материальное, символическое существование людей) полностью погружена в установку виртуальных образов, в мир творимых убеждений, в котором символы суть не просто метафоры, но заключают в себе актуальный опыт. Это не есть следствие использования электронных коммуникаций, хотя они суть необходимые инструменты выражения в новой культуре.

Материальный базис — вот что объясняет, почему реальная виртуальность способна подчинять себе воображение людей, а системы представления являются их средством существования в пространстве потоков и вневременном времени. С одной стороны, доминантные функции и ценности общества организованы в одновременности, без какой-либо продолжительности, т. е. в потоках информации, избегающих опыта, воплощенного во всем локальном. С другой стороны, доминантные ценности и интересы конструируются безотносительно к прошлому или будущему, во вневременном ландшафте компьютерных сетей и электронных средств коммуникаций, где все выражения или мгновенья, или лишены предсказуемой последовательности. Все выражения из всех времен и всех пространств смешиваются в одном и том же гипертексте, постоянно реорганизуемом и доступном в любое время и откуда угодно, в зависимости от интересов отправителей и склонностей получателей. Эта виртуальность есть наша реальность в следствии того, что именно в этом поле вневременных, лишенных места символических систем мы конструируем категории и вызываем образы, формирующие поведение, запускающие политический процесс, вызывающие сны и рождающие кошмары.

Эта структура, которую я называю сетевым обществом, потому что оно создано сетями производства, власти и опыта, которые образуют культуру виртуальности в глобальных потоках, пересекающих время и пространство, есть новая социальная структура информационной эпохи. Не все социальные измерения и институты следуют логике сетевого общества, подобно тому как индустриальные общества в течение долгого времени включали многочисленные преиндустриальные формы словесного существования. Но все общества информационной эпохи действительно пронизаны — с различной интенсивностью — повсеместной логикой сетевого общества, чья динамичная экспансия постепенно абсорбирует и подчиняет пред существовавшие социальные формы.

Сетевое общество, как и любая другая социальная структура, не лишено противоречий, социальных конфликтов и вызовов со стороны альтернативных форм общественной организации. Но эти вызовы порождены характеристиками сетевого общества и, таким образом, резко отличаются от вызовов индустриальной эры. Соответственно, они воплощаются различными субъектами, даже несмотря на то, что эти субъекты часто работают с историческими материалами, созданными ценностями и организациями, унаследованными от индустриального капитализма и этатизма.

Понимание нашего мира требует одновременного анализа сетевого общества и его конфликтных вызовов. Исторический закон, гласящий, что там, где есть господство, есть и сопротивление, продолжает быть справедливым. Однако для определения того, кто бросает вызов процессу господства, осуществляемого посредством нематериальных (однако могущественных) потоков сетевого общества, необходимо аналитическое усилие.

Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество, культура. — М., 2000. — С. 492—505.

Категорії і поняття

- індустріальне суспільство;
- інформаційне суспільство;
- маргіналізація;

- меритократія;
- постіндустріальне суспільство;
- прогнозування політичне;
- прогностика;
- теорія хвиль демократизації;
- технократія;
- управління політичне;
- футурологія;
- цивілізація.

Індустріальне суспільство — ключове положення індустріалізму. Ще за часів Просвітництва існує теорія, згідно з якою різні типи суспільств можна класифікувати за характерним для них способом виробництва та економічного життя. За головну рису індустріального суспільства прийнято вважати його відданість матеріальному виробництву. Поняття індустріального суспільства було центральним для таких соціальних теоретиків, як Сен-Симон та Спенсер. Сміт вирізняв підприємницьке суспільство, Кант — позитивістське, Мирні — капіталістичне. Однак те, що вирізняло нове індустріальне суспільство від попереднього, було не просто новим способом виробництва, але новим суспільним імперативом — розширення матеріального виробництва і формування на базі цього нових альтернативних суспільних цілей. Поглиблення поділу праці, домінування ринкових механізмів, механізацій та раціоналізацій з основними рисами індустріального суспільства. (Друкується за: *Шведа Ю.*)

Інформаційне суспільство — суспільство постіндустр. типу з характерно вираженою роллю в його функціонуванні інформації, інформ. структур і технологій як управлін. механізмів. Концепція І. с. виникла в 70-і рр. ХХ ст. її відомими представниками є Д. Белл, З. Бжезінський, Д. Нейсбіт, А. Кінг, Е. Тоффлер, Б. Ланв'є, Е. Сміт, Д. Плевник та ін. У сучасній політичній науці Заходу І. с. розглядається переважно з двох позицій: 1) як синонім, різновид постіндустр. суспільства або один з етапів у його розвитку; 2) як якісно новий ступінь сусп. прогресу, що йде на зміну постіндустр. суспільству. Вищевказані підходи зв'язує водночас те, що постійно розвивається явище загальної цивілізац. характеру, яким є т. з. «інформаційна революція» зі стійкою тенденцією до наростання її потреб і можливостей, проблем і суперечностей. Сучас. інформ. потік, який не можна ні з чим порівняти і який не має аналогів за силою впливу на світове співтовариство й характеризується всепроникаючою здатністю, сучас. інформ. потік, пов'язаний, передовсім, з небувалим розвитком ринку знакової продукції, появою нових інформ. технологій, удосконаленням і збільшенням кількості засобів масової комунікації. Постійне розширення і поглиблення цього потоку вимагає від людства невпинного пошуку засобів запобігання можливим негативним наслідкам вторгнення інформації в структуру людської свідомості з огляду на ідеологічний, ціннісно-орієнтований характер цієї інформації та її здатність деформувати духовне життя окремих суспільств і людства в цілому. Пошуки адекватних відповідей на питання про ступінь впливу інформації на людину передбачають знання і глибоке розуміння соц. тенденцій розвитку І. с. До таких відносяться: атомізація сучас. суспільства, подолання надмір. залежності індивіда від маси, розширення ступеня свободи особи; підвищення ролі інформації та інформатизації як основи політ. аналізу, моделювання і прогнозування політ. діяльності як вирішального фактора сусп. розвитку, буття людини; вплив процесу розвитку комунікації, зокрема електронних засобів передачі інформації, на виникнення якісно нового стану економіки, влади і суспільства (О. Тоффлер), на політ. і соціальні цінності (З. Бжезінський); інтелектуалізація людської діяльності, виділення, з одного боку, панівних елітних груп, діяльність яких пов'язана зі збором, обробкою і поширенням інформації, з доступом до найвпливовіших засобів масової комунікації (напр., кабе-

льне і супутникове телебачення), та, з іншого боку, — розширення ступеня доступності інформації для широких верств населення, а також наявність технічних засобів, що дозволяють її одержувати.

Створення глобальної інформаційно-комунікативної мережі, яка є «становим хребтом сучасної цивілізації» (Е. Сміт) і породила феномен І. с. вимагає постійних зусиль, спрямованих на подолання своєрідного «інформаційного синдрому», пов'язаного з такими явищами, як диференціація суспільства, що тягне за собою необхідність розвитку діалогу між управлінським апаратом і підлеглими; небезпека виникнення інфократії (влади власників інформації); суперечність між універсальними завданнями демократії і потребами розвитку традиційного суспільства; труднощі подолання дем. засобами монополії на інформацію, забезпечення контролю суспільства за діяльністю засобів масової інформації і формування відповідального законодавства.

І. с. за сучасних умов є одним з вирішальних чинників демократизації громад, життя на внутрішньополітичному рівні розвитку держави, а також створення наднац. структур на зовнішньополіт. рівні, що разом узяті значною мірою сприяє зруженню можливостей збереження або формування владними засобами «закритого суспільства». (Друкується за: *О. П. Дубас*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Маргіналізація (від лат. *marginalis* — межа, узбіччя) — неповний, незавершений перехід людини в нове соціальне середовище, в якому вона втрачає попередні соціальні зв'язки й не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя. Відповідно маргіналами вважаються соціальні верстви, які внаслідок різних змін у суспільстві, нестабільності соціально-політ. відносин або нещасливих обставин в особистому житті виходять за межі тієї чи іншої соціальної спільноти й опиняються або на периферії сусп. зв'язків, або ж на межі тієї чи тієї сталої соціальної групи. У сучас. світі маргінальний статус став «нормою» існування значної кількості людей. Це пов'язано не тільки з погіршенням соціально-еко. умов існування трудових верств населення, а й з негативними наслідками швидкої урбанізації, масової міграції населення, інтенсивною взаємодією між носіями різномірних етнокультурних і реліг. традицій, розмиванням вікових культурних бар'єрів. Статус маргіналії, як правило, асоціюється із занепадом, депресією, відчасм. Роздвоєння свідомості, втрата соціальних і політ. орієнтирів, легкий перехід до агресії або апатії робить маргінала зручним об'єктом для політ. маніпулювання.

Процес М. політично небезпечний, оскільки він сприяє створенню антигромад. об'єднань із сумнівною системою цінностей. До того ж останнім часом у політиці спостерігається поширення спроб маргінальних верств нав'язувати свою волю суспільству, деструктивно впливати на владні структури, дестабілізувати соціально-політ. ситуацію. (Друкується за: *В. В. Мадісон*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Меритократія (від лат. *meritus* — гідний і грец. *πρτοζ* — влада; букв. — влада найбільш обдарованих) — одна з елітарних концепцій у зах. політ. науці, в основу якої покладено принцип індивід. заслуги у здійсненні політ. влади і соціального управління. Прибічники цієї концепції виходять з того, що в умовах НТР, на відміну від «принципу приписування», на основі якого в минулому до влади приходили внаслідок шляхетного походження або наявності капіталу, а також замість традиц. демократії — правління за допомогою організованої більшості, — міг прийти М., тобто правління осіб, які мають особливі здібності і чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідають потребам НТР. Ідея М., на думку її прихильників, органічно виходить з класичного принципу лібералізму — «рівності можливостей». Засновником концепції М. є англ. соціолог Мітчел Янг, який у формі тежнократ, утопії виклав її ідеї в книзі «Піднесення меритократії: 1870—2033» (1958). На думку М. Янга, капіталізм поступово трансформується в суспіль-

льство, в якому утвердиться принцип висування на керівні посади найбільш обдарованих і здібних людей з усіх верств суспільства. М., як підкреслював М. Янг, з одного боку, буде вносити інтелектуальні засади в суспільство, а з іншого — сприяти розкриттю природних обдарувань людей.

Ідеї М. Янга знайшли свій подальший розвиток в амер. і західноєвроп. соціол. та політол. думці (Д. Белл, Дж. Гелбрейт, З. Бжезінський, Р. Арон та ін.), особливо в теорії постіндустр. суспільства, висунутій амер. соціологом, спеціалістом у галузі історії політ. думки і соціального прогнозування Д. Беллом. Він підійшов до аналізу суспільства крізь призму технології і знання. Згідно з теорією постіндустр. суспільства, весь сусп. розвиток поділяється на три етапи: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільство. Останнє становить нову соціальну систему, вільну від соціальних антагонізмів і класової боротьби. У цій системі панування капіталіст. корпорацій замінюється домінуванням науково-дослідних організацій і владою М. Клас капіталістів зникає, а на його місце приходить нова правляча еліта, що володіє високим рівнем освіти і знань. У постіндустр. суспільстві конфлікт виявляється в боротьбі між знаннями і некомпетентністю. Д. Белл писав, що суспільство, яке розвивається на основі тех. ефективності та наук. прогресу, з необхідністю набуває характеру М. Він підкреслював, що «суспільство, яке не має своїх кращих людей на чолі його провідних інститутів, є соціологічним і моральним абсурдом». В постіндустр. суспільстві діє принцип «досягнення», тобто влада досягається завдяки особистим чеснотам людей, їх високому рівню освіти і кваліфікації. У такому суспільстві, як пише Д. Белл, «майже немаг вищих постів, доступних для тих, хто не має кваліфікації». Політик, з точки зору названого вченого, — це спеціаліст своєї справи, що володіє необхідними навичками управління суспільством, тому саме питання про залучення широких мас населення до безпосередньої участі в здійсненні політики позбавлене сенсу. Концепція М. виправдовує політ. і екон. привілеї «нової інтелектуальної еліти», яка, згідно з цією концепцією, робить найбільший внесок у добробут усього суспільства. Однак, як відзначають автори концепції М., ця форма правління може також слугувати джерелом нових соціальних нерівностей у суспільстві. (Друкується за: В. Г. Антоненко. Політологічний енциклопедичний словник.)

Постіндустріальне суспільство — стадія сусп. розвитку, що приходить (згідно із зх. соціолого-політол. теорією) на зміну державно-монополіст. капіталізму, індустріальному суспільству. З істор. Погляду, теорія П. с. є продовженням поширених у 60-і рр. концепцій «індустріального суспільства» франц. соціолога Р. Дрона та «стадії економічного зростання» амер. соціолога У. Росту. Найвідоміші представники теорії П. с. у США З. Бжезінський, Д. Белл, А. Тофлер, у Франції — Ж. Фурастьє, А. Турен. Вкладаючи дещо різний зміст у свої теорії, названі автори мають багато спільнот у своїх підходах. У найзагальнішому, концептуальному плані теорія П. с. базується на твердженні про зміну стадій розвитку суспільства залежно від різних технол. епох. Всесвітня історія поділяється на три періоди: доіндустріальне (аграрне) суспільство, індустріальне (промислово-корпоративне) суспільство, постіндустріальне (інтелектуально-технологічне) суспільство. Спільним у цих концепціях є твердження про те, що під впливом технол. детермінізму в суспільстві послідовно панують первинна сфера діяльності, тобто сільське госп-во; вторинна діяльність (тобто промисловість); третинна — сфера послуг. В останній панівне місце належить науці та освіті. Ці стадії розвитку мають певні форми соціальної організації: в аграрному суспільстві — армія та церква; в індустріальному — корпорації; у П. с. — університети. Кожна стадія має також і специф. панівні верстви: в аграрному — феодала та представники церкви; в індустріальному — бізнесмени; в П. с. — науковці, тобто технократична еліта.

До основних чинників, що визначають перехід від індустріального суспільства до П. с, західні вчені відносять: перевагу сфери послуг над сферою виробництва;

зміни в соціальній структурі суспільства (класовий поділ поступається місцем професіоналізму); переміщення центру знань, що справляють вирішальний вплив на політику; створення нової інтелектуальної технології, запровадження планування і контролю над технол. змінами. Зокрема, автор концепції П. с. амер. соціолог Д. Белл стверджує, що в П. с. виникає клас капіталістів, а його місце посідає нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань, що стають визначальними з погляду соціальної стратифікації. Отже, й осн. соціальний конфлікт у П. с. виявляється не в боротьбі класів, а в боротьбі між знаннями і некомпетентністю.

Наприкінці 60-х рр. концепція П. с. була піддана різкій критиці з боку «нових лівих», які вбачали в ній лиш ідеалізований варіант капіталіст. суспільства. У 80-ті рр. серед прихильників теорії П. с. з'являються вчені, які здійснюють спробу обгрунтувати необхідність, доцільність і вчасність зміни терміна «постіндустріальне суспільство» на термін «інформаційне суспільство» (Ж. Серван-Шрейдер, С. Маруда з погляду авторів теорії «інформаційного суспільства» вироблення, розподіл та споживання інформації з гол. сферою екон. діяльності суспільства. (Друкується за: О. В. Зайчук. Політологічний енциклопедичний словник.)

Прогнозування політичне (від грец. πρόβωσις — передбачення) — а) процес розроблення науково обгрунтованого судження про можливий розвиток політ. подій, шляхи і строки його здійснення; б) передбачення, здійснене на основі аналізу та зіставлення реальних фактів, оцінки діючих у політиці сил. тенденцій їх взаємодії. Виділяють такі типи П. п.: наукові, нормат., інтервальні; короткочасні середньої тривалості, довготривалі, мета П. п. — уникнути небажаного розвитку політ. подій; призначитися до неминучого; прискорити вірогідний розвиток конкретного явища в бажаному напрямі. Осн. принципи П. п.: системність, узгодженість, безперервність, версифікаційність, альтернативність, рентабельність. П. п. здійснюється з метою: визначення основних тенденцій у розвитку міжнар. відносин, передбачення розвитку політ. конфліктів, підсумків виборчих кампаній, визначення популярності політ. партій, громад. організацій, об'єднань, окремих лідерів, держ. та громад. діячів, можливих наслідків певного політ. рішення тощо. Основні етапи здійснення П. п.: прогноз та орієнтація; збір та обробка даних за базовою моделлю; побудова пошукової моделі; оцінка достовірності і точності прогнозу; розробка рекомендацій. П. п. здійснюється такими методами: статистика, екстраполяція, істор. аналогія, верифікація (перевірка достовірних даних), іконічне (образне) моделювання, експертні оцінки, генерація ідей, побудова сценаріїв, інтерв'ю. Основні функції П. п.: нормативна (коли в ході прогнозу дотримуються певних показників, норм, намагаються реалізувати прогностичну модель); орієнтувальна (виражається у визначенні суб'єктом управління найреальніших і найоптимальніших напрямів діяльності та у вибірковому підході до інформації); попереджувальна (йдеться про інформування органу управління стосовно можливих і реальних відхилень об'єкта від прогностичної моделі). Інструментарій П. п. складається з різноманітних видів анкетування, якісних та кількісних методів оцінки різноманітних даних опитування громад. думки, спец. систем передбачення розвитку подій тощо. Складання прогнозів політичних є системою таких поетапних дій: структурний аналіз відповідної політ. системи, окремих її компонентів; визначення особливостей і характеру зв'язків і залежностей між ними; вияв і визначення головних (домінуючих) тенденцій, напрямів розвитку діючих у системі політ. процесів; екстраполяція окремих процесів щодо їх розвитку в майбутньому; синтез і взаємодії розвитку окремих процесів; підготовка комплексного прогнозу розвитку політ. системи суспільства, окремих її складових тощо. (Друкується за: М. Ф. Головатий. Політологічний енциклопедичний словник.)

Прогностика — теорія розробки прогнозів, методологія і методика дослідження динаміки та перспектив розвитку різноманітних процесів і явищ. Поняття «прогностика» відрізня-

ють від прогнозування «практики розробки прогнозів. Метою П. є розробка наук. апарату мислення наук. обґрунтованості та ефективності прогнозів — ймовірних суджень про перспективи майбутнього стану того чи іншого явища, або альтернативні шляхи і строки їх досягнення. У П. виділяються два підходи в дослідженні майбутнього — пошуковий і нормативний. Пошуковий прогноз — це виявлення можливих станів явища в майбутньому і визначення через певну шкалу можливостей рівня їх ймовірності. Нормативний прогноз — визначення шляхів і строків досягнення можливих станів явища, що приймаються як мета. Методологія сучасної П. виходить із базових уявлень про істор. процес як співіснування множинності істор. часів, де мають місце як різкі прискорення процесів, зони надшвидких зрушень, так і повільні істор. ритми, глибинна інерція інших процесів. Майбутнє реально включає як те, що трапляється, зміниться, так і те, що залишиться незмінним або зміниться мало. Тому особливе значення для прогност. мислення має аналіз взаємодії різних ритмів, зіткнень нового і старого.

У рамках П. розроблені специф. дослідницькі процедури, методи прогнозування. Використовуються загалом 150 різних техніко-метод. засобів, основні з яких є методи морфологічного аналізу («дерево і мережа цілей»), екстраполяція тенденцій, проведення ігор, сценарний аналіз, моделювання і експертні оцінки. Найкращий ефект дає поєднання річних методів. Структура сучасної прогност. діяльності включає ряд послідовних процедур. Це насамперед: ретроспективний аналіз істор. інерції і ритмів; дослідження тенденцій і побудова трендів; виявлення реально функціонуючих у сусп. свідомості проектів майбутнього, які належать різним соціальним суб'єктам; моделювання сценарного простору, опрацювання якомога більшої кількості можливих сценаріїв розвитку подій; створення оптимізованого інтегрального проекту, щоб знайти вихід на оптимальну або хоча б найменш небезпечну траєкторію розвитку; моніторинг майбутнього через неперервний пошук і відстеження елементів майбутнього, його боротьби зі старим; врахування реально існуючої «зони непередбачуваного» як відмова від претензій на тотальну прогнозованість майбутнього. (Друкується за: *Б. І. Кітень*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Теорія хвиль демократизації — запропонована амер. політологом С. Хан-Тінгтоном («Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття», 1991), в якій відобразилась впевненість Заходу в перемозі ліберальної демократії у світі. Головні положення Т. х. д. такі: перехід до демократії є глобальним процесом; між національними переходами демократизаціями є набагато більше спільного, ніж відмінного. На них значно більше впливають зовнішні фактори, ніж внутрішні. Це виявляється в наявності синдрому наслідування, а також в ефекті «снігової грудки»; за принципом два кроки вперед — крок назад. Відповідно до підрахунків ученого, абсолютна кількість дем. держав зросла від нуля в 1828 р. до 59 у 1990 р.; демократія є самодостатньою цінністю і потребою націй, а не тільки набором інструментів для досягнення екон. дива; демократія може мати безліч форм реалізації, що припускає, з одного боку, толерантність стосовно нових форм демократії, з іншого — стимулює відновлення цінностей європ. лібералізму; демократизація не завершується у ХХ ст. Третя хвиля демократизації, за Хантінгтоном, почалася в середині 1970-х рр. і за цей час кількість дем. держав зросла майже на 30, причому найвагоміша частина цього приросту належить незахідним країнам; ця хвиля демократизації вже наповнюється реверсивними процесами, що може означати «третій відплив» демократизації (тобто кінець третьої хвилі демократизації), що означає, згідно з прогнозом С. Хантінгтона, появу в майбутньому четвертої і п'ятої хвилі демократизації; неминуче встановлення демократії в різних її формах в усіх кутках світу. Перетворення, пов'язані з демократизацією, мають хвилеподібний характер і відбуваються у формі припливів та відпливів.

В той же час деякі західні політологи вважають, що таких хвиль існувало щонайменше чотири (Ф. Шміттер); вже давно почалася четверта хвиля припливу (Ма-

кфол) одночасно з хвилею відпливу (ознакою чого є поява авторитарних демократій). Інші дослідники підкреслюють умовність, довільність як періодизації демократизації, так і невизначеність самих понять цієї теорії. (Друкується за: *М. В. Шановаленко*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Технократія (від грец. *τεχνή* — мистецтво, ремесло, майстерність і *πρτος* — влада) — влада тех. фахівців (технократів), а також ідейно-теор. обґрунтування цієї влади, тип політичного режиму, в якому технократи посідають домінуюче становище. Ідея особливого значення в житті суспільства людей тех. знання, фахівців була виразно сформульована А. Сен-Симоном. Вона знайшла ґрунтовну розробку в контексті теорії індустріалізації суспільства у зв'язку з проблемою раціоналізації соціуму (М. Вебер). У працях амер. соціолога Т. Бунд Веблса, зокрема «Інженери і система цін» (1921), обґрунтовується центр. теза технократ. доктрини — розвиток економіки, технології має випереджати еволюцію інших соціальних інститутів, технократи (всі фахівці наук.-тех. процесу) є авангардною сусп. верствою, носіями за-гальносусп. інтересу. Ця теза визначила головні концепції сучас. теорії індустріального та пост-індустріального суспільства, його новітні модифікації (Дж. Гелбрейт, Д. Белл, У. Росту, О. Тоффлер). Центральне місце в концепції Т. посідає ідея про владу, засновану на знаннях, компетентності, професіоналізмі, про можливість заміни політ. рішень наук.-тех. рішеннями. На думку Дж. Гелбрейта, до влади, до процесу прийняття політ. рішень має бути залучена вся техноструктура суспільства. Відображаючи одну з визначальних тенденцій сусп. прогресу — зростаюче значення наук.-тех. і технол. чинників — технократ. доктрина з часом дедалі більше набирає політ. спрямування. Зусиллями А. Берла, А. Фріша, Дж. Гелбрейта положення про технократів як «клас управляючих», соціальну еліту (Р. Мілс) перетворилося на визначальну рису характеристики сусп. ладу, життєдіяльність якого визначається «високими технологіями», складними комп'ютерними системами, інформатикою, телемеханікою тощо. На думку представників неотехнократизму, «соціальний інтелект», уособлений у досягненнях НТП, здатний розв'язати всі нагальні сусп. проблеми, здійснити гуманізовану калькулюючу експертизу політ. рішень та їх соціальних наслідків. Оскільки поч. 80-х рр. знаменував собою активізацію технократ. ідей у зв'язку з появою нової комп'ютерної техніки, це сприяло виникненню концепцій інформаційного і техногенного суспільства.

Абсолютизація і фетишизація наук.-тех. чинників та їх суб'єктів притаманні технократичному стилю мислення, наділяють його рисами відвертого утопізму, що є об'єктом гострої критики численних опонентів Т. (неомарксизм, франкфуртська школа, «екологісти», «новий гума нізм»). Вони, зокрема, фіксують факт виникнення технобюрократії, звертають увагу на посилення мілітаристського сектора технологічної та виробничої бази суспільства, констатують появу нового («технологічного», «інформаційного») відчуження людей. Як зазначає О. Тоффлер («Зсув влади: Знання, багатство і насильство на порозі ХХІ століття», 1990), високотехнологічні, наукомісткі виробництва не є панацеєю від суспільних бід. Технол. оптимізм, притаманний технократизму, має бути виваженим, враховувати весь спектр факторів сусп. розвитку, всі чинники життєдіяльності людини. Тим більше, що за нинішніх умов у сфері тех. раціональності все більше проникають неспеціалісти — соціологи, політики, біологи, екологи, котрі рознічують міф про незалежність тех. розвитку від загальносоціального поступу. (Друкується за: *В. С. Пазенюк*. Політологічний енциклопедичний словник.)

Управління політичне — вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію з метою забезпечення своїх інтересів; основна ланка будь-якої політ. системи, спрямована на здійснення політ. влади. Для забезпечення У. п., адекватного потребам суспільства, недостатньо мати владу, надзвичайно важливим є вміння скористатися нею. Це вміння полягає у приведенні

політ. відносин відповідно до об'єктивних закономірностей соціального прогресу, а також в умінні керуватися ними в процесі управлінської діяльності. Забезпечення науковості У. п. досягається також використанням теоретично обґрунтованих принципів. Як вихідний виступ, принцип пріоритетності політики стосовно економіки й духовного життя суспільства. Політика як концентрований вираз усіх зв'язків у суспільстві не виключає наявності осн. причинно-наслідкової залежності, котра відображає своєрідність соціального цілого на кожному конкретному етапі сусп. розвитку.

Зазначена залежність виявляється в принципі «основної ланки», який допомагає суб'єкту політ. управління розрізнити управлінські завдання відповідно до значущості, послідовності розв'язання, ролі в досягненні мети, способів і часу реалізації. Якщо ж суб'єкт не здатний відрізнити суттєве від несуттєвого, виділити ланку першочергового значення, тоді йому доведеться йти найменш економічним шляхом — шукати правильне управлінське рішення методом проб і помилок. Простежити механізм впливу основної ланки на всі інші зв'язки і опосередковані впливи можна лише за умови, якщо суб'єкт спирається у своїй діяльності на принцип зворотного зв'язку. Для прийняття науково обґрунтованого управлінського рішення йому завжди потрібна інформація про стан суб'єкта політики й про середовище, в якому він функціонує. На підставі такої інформації суб'єкт і приймає управлінське рішення. Принцип зворотного зв'язку вказує на джерело діяльності суб'єкта, оскільки осн. ідея зворотного зв'язку полягає в тому, щоб використати відхилення суб'єкта політики від заданого стану задля формування управлінського впливу. Тим самим він керується принципом поєднання кінцевої мети розвитку з поточними завданнями. Не протиставляючи і не здійснюючи їх, він вбачає у вирішенні поточних завдань засіб досягнення кінцевих результатів. Цей принцип передбачає, з одного боку, гнучкість при виборі засобів досягнення кінцевої мети, а з іншого — чіткість кінцевої мети. Дотримання його дає змогу, з одного боку, запобігати невиправданій погоні за проміжними результатами і втраті головною — кінцевих результатів, а з іншого упускати ті чи інші необхідні проміжні ланки, підживляючи цим самим зусилля багатьох людей і, як наслідок, не досягати поставленої мети. У процесі руху до поставленої мети суб'єкт управління керується принципом наступності. З позицій цього принципу соціальний прогрес — це ряд послідовних етапів, де кожен наступний спирається на досягнення попереднього, стає щаблем сходження до вищого, більш досконалого. Він вказує на закономірний зв'язок між старим і новим, а також відображає характер зв'язку між ними. Становлення нового відбувається не шляхом руйнації, відкидання попереднього, а через його використання. Щоб У. п. було дійсно науковим, суб'єкт повинен керуватися старим і новим не кожним окремо, а поєднуючи їх.

Ще однією складовою наук. управління є розумне використання методів управління. Оскільки вони зумовлюються потребами людей, першим кроком суб'єкта при визначенні цілей розвитку стає їх пізнання. Отже, вибір напрямів практичної діяльності залежить не від особистих задумів політиків, а від людських потреб. Потреби виступають у ролі єдиної ланки між законами розвитку суспільства й діяльністю людей. Без знання такої залежності людина не може бути справжнім політиком.

Головне призначення У. п. в сучасних умовах соціально-політ. розвитку полягає в необхідності подолання елементів стихійності суспільного розвитку, підвищення його цілеспрямованості й прискорення процесу вдосконалення суспільного життя. (Друкується за: С. С. Андреев. Політологічний енциклопедичний словник.)

Футурологія (від лат. futurum — майбутнє і грец. λόγος слово, поняття, учення) — царина теоретико-практ. знання, спрямованого на аналіз перспектив істор. життя людини і людства. Концептуалізуючи свою методологію відповідно до предмета (дослідження майбутнього), Ф. розробляє й застосовує різноманітні методи і принципи аналізу соціально-істор., скоп., політ., ідейних, технол., реліг. та ін. тенденцій і вірогідних

наслідків їх реалізації з метою передбачення і прогнозування подій, перетворень, катаклізмів; змін, здатних радикально (позитивно чи негативно) вплинути на умови життя людини і на стабільність (нестабільність) існуючих сусп. форм; моделювання певного образу майбутнього — як альтернативи теперішньому і основи практ. діяльності. Як наук. напрям синтетичного і «наскрізного» характеру Ф. спирається на весь спектр природничо-наукового й гуманітарного знання. Для Ф. однаково важливі як ідеї сучас. космології, математики, кібернетики, так і лінгвістики, політології, технології та інших наук. У конструкціях, що торкаються загальносвітового, планетарного розвитку і долі, сенсу, «кінця» історії, Ф. перехрещується з філософією історії та комплексом світоглядних і життєсенсових проблем.

Термін «футурологія» запропонував у 1943 р. нім. соціолог О. Флехтрейм для назви «філософії майбутнього» — науки, вільної від будь-яких ідеол. поглядів і соціально-утопічних доктрин. У 60-ті рр. цей термін поширився у значенні «історії майбутнього» і «науки про майбутнє». У цей же час у працях «Комісії 2000 року» при Американській академії мистецтв і наук (під головуванням Д. Белла), в доповідях Римського клубу Ф. оформляється як спец. науковий напрям. Футурологічним прогнозом 60-х — поч. 70-х рр. властиве глибоке самоусвідомлення катастрофічності сучас. цивілізації (глобальні проблеми, руйнівний вплив на людину техногенного суспільства, небезпека ядерної війни та ін.). Водночас Ф. цього періоду відображала наявність стану фрустрації (краху всіх надій і віри в майбутнє, страху перед майбутнім, котрий за умов швидкозміни (модифікації) суспільства стає феноменом повсякдення і в умовах панування якого людині все важче адаптуватися до соціальної реальності (О. Тофлер, «футурошок», 1970). Наприкінці 70-х — у 80-х рр. Ф. зосереджує увагу переважно на екол. проблемах; розробляються концепції та моделі стабільного розвитку людства, «нового світового порядку», постіндустріального й інформ. суспільства. У першій пол. 90-х рр. Ф. набула яскраво вираженої філос.-істор. і соціальної орієнтованості. Останнє викликане тим, що філософія політики в сучас. світі репрезентує найактуальніші проблеми. У 1990 р. Ф. Фукуяма висунув ідею «кінця історії» — як майбутнього історії. Затишшя внаслідок переваги ліберальної демократії на геополіт. просторі планети. 1994 р. С. Хантінгтон передбачив «реванш Бога»: після руйнації двополюсного світу на людство чекає загострення суперечностей і ймовірне зіткнення між цивілізаціями, які консолідуються довкола традиц. релігій. Останні прогнози можна розцінювати як різновид «прогнозів-провокацій», «прогнозів-розвідників», адресованих насамперед посттоталітарним країнам для стимулювання в них самопізнання й виявлення існуючих установок на майбутнє. (Друкується за: В. В. Багінський. Політологічний енциклопедичний словник.)

Цивілізація (від лат. civilis — громадянський) — форма спільного життя людей, якій властиве відтворення власної матер. і соціально-політ. структури відносин на основі пріоритету притаманних їй духовних норм, цінностей, ідеалів і життєвих цілей. Поняття Ц. вклучене в термінологію багатьох наук, оскільки воно наділене широким полісемантичним змістом, що в різних теор. контекстах визначається як: етап, стадія, цикл, віха, рівень розвитку історії чи суспільства; якісний перехід від «передісторії» (варварства) до історії; локальна культура чи локально-істор. тип; у зіставленні з культурою — як тотожність, самоусвідомлення культури, її заперечення, вища, практично втілена культура; соціалізація світових релігій; якісна різноспрямованість, «роза вітрів» світу (Захід-Схід, Північ-Південь); технологічно вищий етап виробництва; норма, норматив і етикет поведінки та ін. Інваріантними в історії поняття «цивілізація» (виникнення категоріального статусу фіксується в період кризи Римської імперії) є дихотомії «цивілізація—варварство», «цивілізація (з акцентом на самозбереження соціуму) — культура (з акцентом на розвиток соціуму)». Термінологічно поняття «цивілізація» стало використовуватись у XVIII ст. й мало неоднозначний зміст: для німецького романтизму Ц. уособлювала представників консервативної аристократії, яка критикувалася з боку «культури» як втілення свободи й незалежності; для французьких

просвітителів Ц. була ідеалом суспільства, заснованого на засадах розуму і справедливості. Концептуалізація поняття «цивілізація» в соціальній філософії і філософії політики починається з Т. Гоббса, коли Ц. починає розумітися як процес руху від «природного стану» до «суспільного стану», в якому громадяни набувають статусу правової особи, а суспільство формується на основі згоди всіх громадян (договір, консенсус). Найпоширеніше в XIX ст. ідеї Т. Гоббса розвинув Р. Дж. Коллінгвуд, котрий доводив, що Ц. становить процес нескінченного наближення до ідеального стану (суспільства громадян, що вільно самовизначаються) і віддалення від іншого ідеального стану, який заперечує вищезазначений (варварства — несоціальної спільноти). Дихотомія «цивілізація — культура» була покладена в основу концепцій М. Данилевського (ідея слов'янського месіанства як результат зміни культури історичних типів) і О. Шпенглера (передбачення загибелі західних цивілізацій як закономірного наслідку органічних циклів еволюції будь-якої культури — від сходження (власне культури) до етапу її падіння (цивілізації)). У концепції А. Тойнбі історія постає як «культурно-історична монадологія», тобто як локальні, ізольовані й самозамкнені цивілізації, вищі цінності для яких створюються світовими релігіями.

Вітчизняна соціально-філос. і соціально-політ. думка тривалий час керувалась поняттям «суспільно-економічна формація», яке втілювалось у поняття «цивілізація» й зображувало історію як єдиний, монологічний, прогресивний процес. Поняття Ц. дозволяє розуміти історію як поліфонічний, багатомірний процес, у якому відбувається діалог між різними Ц. і культурами. З погляду ж потреб аналізу внутр. проблем розвитку тієї чи іншої спільноти поняття «цивілізація» задає гуманістичний, ціннісний імператив і дає змогу орієнтуватися на рух до певних моральних (а разом з ними — політичних, соціальних та ін.) цілей. (Друкується за: В. В. Багінський. Політологічний енциклопедичний словник.)

Питання до дискусії:

1. Які основні чинники появи технократичних теорій?
2. Сутність концептуальних засад технократично-сцієнтичних концепцій політичного розвитку.
3. В чому сутність техніцистсько-сцієнтичних концепцій і радикальних концепцій в американській політичній думці міжвоєнного періоду (Т. Веблен, У. Ліппман, Ф. Тейлор, Г. Скотт, Д. Бернхем, Р. Паунд та ін.)?
4. Чим відрізняються американські технократично-сцієнтичні теорії післявоєнного періоду (Д. Белл, СЛіпсет, У. Ростоу та ін.) від своїх попередників?

Теми рефератів, контрольних, кваліфікаційних та магістерських робіт

1. Теоретико-методологічні засади технократично-сцієнтичних концепцій політичного розвитку.
2. Про працю Т. Веблена «Теорія праздного класу».
3. Науковий менеджмент Ф. Тейлора.
4. Технократична теорія політичного розвитку Г. Скотта.
5. Дж. Бернхем про «цивілізацію менеджерів».
6. Право як соціальна інженерія Р. Паунда.
7. Сутність концепції «ідеологізації політики» С. Ліпсета, Р. Дарендорфа, Р. Нісбета.
8. Теорія «стадій росту» У. Ростоу.
9. Концепції перевтілення індустріального суспільства в «інтегроване».
10. Сутність теорії інформаційного суспільства.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть типологію технократично-сцієнтичних концепцій політичного розвитку в XIX—XX ст.
2. Обґрунтуйте спільне і особливе в технократично-сцієнтичних концепціях політичного розвитку XIX—XX ст.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика розвитку технократично-сцієнтичних концепцій політичного розвитку.
2. Сутність концепції «індустріального» і «постіндустріального» суспільств.
3. Сутність концепції «інформаційного суспільства».

Питання до іспиту

1. Становлення і розвиток технократично-сцієнтичних концепцій політичного розвитку в XIX—XX ст.
2. Сутність технократичних теорій Т. Веблена та Дж. Гелбрейта.
3. Теорія «індустріального» та «постіндустріального» суспільств Д. Белла.
4. Постіндустріальна прогностика Е. Тоффлера.
5. Концепції «інформаційного суспільства» Й. Масуди і М. Кастельса.

Рекомендована література

1. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе. / Сост. и вступ. статья П. С. Гуревича. — М., 1986.
2. Брижко В. М., Гальченко О. М., Цимбалюк В. С., Орехов О. А., Чернобров А. М. Інформаційне суспільство: Дефініції: людина, її права, інформація... — К., 2002.
3. Вершинин М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе. — СПб., 2001.
4. Винарик Л. С., Щедрин А. Н., Васильева Н. Ф. Вхождение Украины в информационное общество. — Донецк, 2001.
5. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы: Учеб. пособие. — М., 2000.
6. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. — М., 2000.
7. Масуда Й. Компьютопія // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 6.
8. Мелюхин И. С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. — М., 1999.
9. Пахомов Ю., Крымский С., Павленко Ю. Пути и перепутья современной цивилизации. — К., 1998.
10. Тоффлер Э. Футурошок. — М., Лань, 1997.
11. Тоффлер О. Раса, власть и культура / Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986.
12. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М. — «АСТ», 2003.
13. Тоффлер Э. Третья Хвиля: Пер. з англ. — К., 2000.
14. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. — М., 2003.
15. Шевчук О. Б., Голобуцький О. П. E-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути. — К., 2001.

ТЕОРІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

1. Концепція світової першості Збігнева Бжезінського.
2. Геополітична компаративістика Стейна Роккана.

1. КОНЦЕПЦІЯ СВІТОВОЇ ПЕРШОСТІ З. БЖЕЗІНСЬКОГО

Сьогодні очевидно, що США залишається найпотужнішою, найвпливовішою державою світу. США практично одразу з появою на міжнародній арені поставили себе в управлінську позицію до інших.

У чому успіх? Які стратегічні імперативи США? На ці питання дає відповідь Збігнев Бжезінський. Світова першість не може бути випадковим явищем, збігом обставин. За такою могутністю завжди повинен стояти потужний інтелект багатьох людей, що в сумі дає такий значний результат. Бжезінський відомий своєю повагою до української державності і своїм ворожим ставленням до СРСР. У Росії ж Бжезінського оцінюють не дуже схвально. Його розцінюють як ідеолога американського експансіонізму. Те, що його одні сприймають як генія, а інші — як ворога може вказувати лише на його неординарність і блискучий розум.

ДОВІДКА

Американець польського походження Збігнев Бжезінський народився 28 березня 1928 р. у Варшаві в сім'ї дипломата. У 1938 р. Бжезінський старший був призначений на нову посаду в польському консульстві в Монреалі. У зв'язку з цим сім'я переїхала до Канади, де й залишилася після приходу до влади в Польщі комуністів.

Збігнев Бжезінський вчився в Монреальському університеті Макгіла, який закінчив у 1949 р., потім, у 1953 р., отримав ступінь доктора філософії в Гарвардському університеті і залишився викладати міжнародні відносини в університетському Центрі російських досліджень. У 1958 р. Бжезінський отримав американське громадянство. У 1962 р. він став професором Колумбійського університету в Нью-Йорку, де він був вибраний першим директором Інституту з питань комунізму.

Активний демократ, він був радником із зовнішньої політики і національної безпеки в передвиборних кампаніях Джона Кеннеді і Х'юберта Хамфрі, а також в адміністрації Ліндона Джонсона. На початку війни у В'єтнамі Бжезінський, відомий своєю непримиренністю по відношенню до СРСР, активно захищав політику бомбардування В'єтнаму, що проводилося США. Проте в кінці 60-х років він змінив свою позицію і наполягав на мирних угодах з Радянським Союзом. Бжезінський брав участь у створенні і в 1973 р. очолював Тресторонню комісію — приватну організацію, що об'єднувала американських, японських і західноєвропейських політичних лідерів, створену з метою сумісного рішення загальних економічних проблем. Саме в цей час він познайомився з Джиммі Картером. Згодом Бжезінський як радник з питань зовнішньої політики приєднався до передвиборної кампанії Картера, що мав намір у 1976 р. стати президентом США.

У роки правління Картера (1977—1980) Бжезінський обіймав посаду радника президента з національної безпеки. Його протистояння Радянському Союзу посилювалося, він захищав політику жорстких заходів відносно СРСР, хоча виступав за зменшення напруженості між США і комуністичними країнами. Бжезінський заперечував як проти боротьби з дисидентами в самому Радянському Союзі, так і проти участі радянських озброєних сил у військових діях за кордоном, особливо в Африці і Афганістані. Він відігравав провідну роль у вирішенні й інших зовнішньополітичних завдань адміністрації Картера. Наприклад, Бжезінський наполягав, що Сполученим Штатам слід поліпшувати взаємостосунки з країнами «третього світу», з тими державами, що розвиваються і що володіють значними запасами природних ресурсів і великим

за чисельністю населенням, які в майбутньому могли б сприяти зміцненню позицій США в швидкозмінному світі.

У 1981 р. Бжезінський продовжив свою академічну кар'єру: в Колумбійському університеті як професор американської зовнішньої політики і в Джорджтаунському університетському Центрі стратегічних і міжнародних досліджень як старший радник.

В даний час Бжезінський продовжує викладацьку діяльність. Він був наставником держсекретаря США Мадлен Олбрайт.

Дружина Бжезінського Емілія Бенеш — родичка президента колишньої Чехословаччини Едуарда Бенеша. В сім'ї Бжезінських троє дітей.

Талановитий і плідний письменник, Бжезінський багато своїх творів присвятив дослідженню Радянського Союзу, а також питанням стратегії США на зовнішньополітичній арені. Серед його робіт — «Ідеологія і сила радянської політики», «Зовнішній контроль», «План гри», «Великий провал», «Влада і принцип» тощо.

«Велика шахівниця та гегемонія США». У своїй знаменитій праці «Велика шахівниця...» З. Бжезінський зазначає, що з тієї миті, як приблизно 500 років тому континенти стали взаємодіяти в політичному відношенні, Євразія стає центром світової могутності. Останнє десятиріччя XX ст. було відзначено тектонічним зсувом у світових справах. Вперше в історії неєвразійська держава стала не тільки головним арбітром у відносинах між євразійськими державами, а й наймогутнішою державою в світі. Поразка і розвал Радянського Союзу став фінальним акордом в швидкому піднесенні на п'єдестал держави Західної півкулі — Сполучених Штатів як єдиної і дійсно достовірно першої глобальної держави.

Проте Євразія зберігає своє геополітичне значення. Відповідно питання про те, як саме глобальні інтереси Америки повинні реалізовуватися зі складними відносинами між євразійськими державами і чи дійсно зможе вона запобігти появі на міжнародній арені домінуючої і антагоністичної євразійської держави, лишається центральним у плані здатності Америки утримувати своє світове панування.

Євразія, зазначає вчений, є «шахівницею», на якій ведеться боротьба за світове панування, і така боротьба зачіпає геостратегію — стратегічне управління геополітичними інтересами. Американська світова першість відзначається стрімкістю свого становлення, своїми глобальними масштабами і способами здійснення. Протягом усього лише одного сторіччя Америка під впливом внутрішніх змін, а також динамічного розвитку міжнародних подій з ізольованої країни в Західній півкулі трансформувалася в державу світового масштабу за розмахом інтересів і впливу.

Етапи становлення американської гегемонії за З. Бжезінським:

- Іспано-американська війна 1898 року — перша для Америки.
- Загарбницька війна за межами континенту. Розповсюдження влади на Тихоокеанський регіон, Гаваї, до Філіппін.
- «Доктрина Монро». Мета — військово-морське панування в двох океанах. Будівництво Панамського каналу.
- До початку Першої світової війни економічний потенціал Америки — близько 33 % світового ВВП. Великобританія втрачає роль провідної індустріальної держави.
- Перша світова війна — перша можливість для перекидання американських озброєних сил до Європи. Перші значні кроки по застосуванню американських принципів в рішенні європейських проблем. Проте ця війна швидше європейська, ніж глобальна.
- Руйнівний характер Першої світової війни ознаменував початок кінця європейської політичної, економічної і культурної переваги.

• Друга світова війна — дійсно глобальна. Головні переможці — США і СРСР стають наступниками суперечки за світове панування.

• 50 років холодної війни. Поява ядерної зброї робить війну класичного типу практично неможливою. В геополітичному плані конфлікт протікає на периферії Євразії.

• Розвал радянсько-китайського блоку.

• Стагнація та економічний занепад СРСР.

• Розпад Радянського Союзу — головного суперника за світове панування.

• Америка займає домінуючі позиції в чотирьох сферах, що мають вирішальне значення для світового панування: у військовій сфері у неї є змога по розгортанню військової сили, що не має собі рівних за глобальними можливостями; в сфері економіки залишається основною рушійною силою світового розвитку, навіть не дивлячись на конкуренцію в окремих галузях з боку Японії і Німеччини; в технологічному відношенні вона зберігає абсолютне лідерство в передових галузях науки і техніки; у сфері культури, не дивлячись на її примітивність, Америка користується привабливістю, що не має собі рівних, особливо серед молоді всього світу — все це забезпечує Сполученим Штатам політичний вплив, близького якому не має жодна держава. Саме поєднання всіх цих чинників робить Америку єдиною світовою наддержавою в повному розумінні цього слова.

Американська глобальна перевага підкріплюється складною системою союзів і коаліцій, які буквально оперізують весь світ. Американська перевага породила новий міжнародний порядок, який не тільки копіює, а й відтворює за кордоном риси, значну кількість особливостей американської системи. Її основні моменти включають:

• систему колективної безпеки, в тому числі з'єднане командування і озброєні сили, наприклад, НАТО, Американсько-японський договір про безпеку тощо;

• регіональне економічне співробітництво, наприклад, АРЕС, NAFTA (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), і спеціальні глобальні організації співпраці, наприклад, Всесвітній банк, МВФ, Всесвітня організація праці;

• процедури, які надають особливу увагу сумісному ухваленню рішень, навіть при домінуванні Сполучених Штатів;

• перевагу демократичного членства в ключових союзах;

• рудиментарну глобальну конституційну і юридичну структуру (від Міжнародного Суду до спеціального трибуналу з розгляду військових злочинів у Боснії).

Більша частина цієї системи виникла під час холодної війни і була спрямована на стримання глобального суперника — Радянського Союзу. Таким чином, вона вже була готова до глобального застосування. Як тільки цей суперник розвалився, Америка стала першою і єдиною глобальною державою.

Євразійська шахівниця. Євразія є найбільшим континентом на земній кулі і займає осове положення в геополітичному відношенні. Держава, яка панує в Євразії, контролювала б два з трьох найбільш розвинутих і економічно продуктивних світових регіонів. Контроль над Євразією майже автоматично спричинить собою підкорення Африки, перетворивши Західну півкулю і Океанію на геополітичну периферію центрального континенту світу. Близько 75 % світового населення живе в Євразії, і велика частина світового фізичного багатства також знаходиться там — як у її підприємствах, так і під землею. На частку Євразії припадає близько 60 % світового ВВП і близько трьох чвертей відомих світових енергетичних запасів.

Два претенденти на регіональну гегемонію і глобальний вплив, що мають найвищу чисельність населення, знаходяться в Євразії. Всі потенційні політичні та/чи економічні виклики американському переважанню виходять з Євразії. В сукупності євразійська могутність значно перевищує американську. На щастя для Америки, Євразія занадто велика, щоб бути єдиною в політичному відношенні. Євразія, таким чином, є шахівницею, на якій продовжується боротьба за глобальне панування.

Масштаби американської глобальної гегемонії, за загальним визнанням, великі, але неглибокі, стримуються як внутрішніми, так і зовнішніми обмеженнями. Американська гегемонія має на увазі надання вирішального впливу на всі сфери суспільного життя. Саме розміри і різноманіття Євразії, а також могутність деяких її держав, обмежують глибину американського впливу і масштаби контролю над ходом подій. Фактом є також те, що Америка дуже демократична «удума», щоб бути диктатором за кордоном. Це обмежує застосування американської потужності, особливо її військових можливостей. Більше того, більшість американців у цілому не одержують ніякого особливого задоволення від статусу їхньої країни як єдиної світової наддержави.

Ядерні озброєння істотно ослабили корисність війни як інструменту політики або навіть загрози. Економічний взаємозв'язок держав, що постійно зростає, робить політичне використання економічного шантажу менш успішним. Таким чином, маневрування, дипломатія, створення коаліцій, кооптація і зважене застосування політичних козирів стали основними складовими частинами успішного здійснення геостратегічної влади на євразійській шахівниці.

Геополітика і геостратегія. З. Бжезінський зазначає, що правлячі еліти все ближче підходять до визнання того, що не територіальний, а інші чинники представляються більш принциповими у визначенні національного статусу держави або ступеня міжнародного впливу цієї держави. Економічний розвиток і його втілення в технологічних інноваціях також можуть бути ключовим критерієм сили... проте все ще існує тенденція, при якій географічне положення визначає безпосередні пріоритети держави: чим більша її військова, економічна і політична потужність, тим більший радіус, крім безпосередніх його сусідів, життєвих геополітичних інтересів, впливу і залученості цієї держави.

На його думку, нині геополітичне питання більше не зводиться до того, яка частина Євразії є відправною точкою панування над континентом, або до того, що важливіше: влада на морі чи на суші. Геополітика просунулася від регіонального мислення до глобального, при цьому перевага над усім Євразійським континентом є центральною основою глобальної першості. Для Сполучених Штатів євразійська геостратегія включає цілеспрямоване керівництво динамічними з геостратегічної точки зору державами-катализаторами в геополітичному плані, зберігаючи два рівноцінні інтереси Америки: в найближчій перспективі — збереження своєї виняткової глобальної влади, а в далекій перспективі — її трансформацію в усе більш інституціалізовану глобальну співпрацю.

Вчений особливо підкреслює, що дійовими особами є держави, які володіють волею здійснити владу або робити вплив за власними межами, з тим щоб змінити — до ступеня, коли це відображається в інтересах Америки, — існуюче геополітичне положення. Вони мають потенціал та/чи схильність до непостійності з геополітичної точки зору. Вони критично оцінюють американську потужність, визначають межі, в рамках яких їхні інтереси збігаються або за якими вступають у суперечність

з американськими, і після цього формують свої власні більш обмежені євразійські завдання, що іноді узгоджуються, а іноді суперечать американській політиці.

«Геополітичні центри» — це держави, чіє значення випливає не з їхньої сили і мотивації, а швидше з їхньої потенційної уразливості для дій з боку геостратегічних дійових осіб. Частіше за все геополітичні центри зумовлюються своїм географічним положенням, яке в ряді випадків додає особливу роль у плані контролю доступу до важливих районів, або можливості відмови впливом геостратегічним діючим особам в отриманні ресурсів. В інших випадках геополітичний центр може діяти як щит держави або навіть регіону, що має життєво важливе значення на геополітичній арені. Ідентифікація ключових євразійських геополітичних центрів, а також їх захист, є принциповим аспектом глобальної геостратегії Америки».

У поточних умовах в масштабі всього світу принаймні п'ять ключових геостратегічних дійових осіб і п'ять геополітичних центрів можуть ідентифікуватися на новій євразійській геополітичній карті. Франція, Німеччина, Росія, Китай і Індія — великі активні фігури, тоді як Великобританія, Японія та Індонезія (теж дуже важливі країни) не підпадають під цю кваліфікацію. Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран відіграють роль принципово важливих геополітичних центрів, хоч і Туреччина, і Іран є якоюсь мірою (в межах своїх більш лімітованих можливостей) також геостратегічно активні країни.

Франція, на його думку, не тільки прагне центральної політичної ролі в Європі, що об'єднується, а й розглядає себе як ядро середземноморсько-східно-африканської групи країн, має єдині інтереси. Німеччина все більше й більше усвідомлює свій особливий статус як найзначнішої держави Європи — економічного «тягача» регіону і лідера Європейського Союзу, що формується. І Франція, і Німеччина вважають, що на них покладений обов'язок представляти інтереси Європи при веденні справ із Росією. Росія залишається значною геостратегічною дійовою особою, не дивлячись на ослаблену державність і, можливо, зтяжну недугу. Сама її присутність робить відчутний вплив на держави, що здобули незалежність внаслідок розвалу Радянського Союзу. Як тільки вона відновить свою потужність, то почне справляти значний вплив на своїх західних і східних сусідів.

Європа — природний союзник Америки. Прокладаючи шлях до інтеграції держав-націй у колективний наддержавний економічний і врешті-решт політичний союз, Європа вказує також напрям до утворення більших форм постнаціональної організації, що виходить за вузькі уявлення і деструктивні емоції, характерні для епохи націоналізму. Досягнення успіху в сфері політичного об'єднання цього регіону може привести до створення єдиної структури, що об'єднує 400 млн людей. Така Європа неминуче стане світовою державою, зазначає З. Бжезінський. За його переконанням, Європа також слугує трампліном для подальшого просування демократії вглиб Євразії. Розширення Європи на схід може закріпити демократичну перемогу 90-х років. У результаті така Європа могла б стати однією з найважливіших осей підтримуваною Америкою великої євразійської структури по забезпеченню безпеки і співпраці.

З. Бжезінський вказує на три основні моменти, що постали колись політичним поштовхом до об'єднання Європи, а саме: пам'ять про дві руйнівні світові війни, бажання економічного оздоровлення і відсутність відчуття безпеки, породжене радянською загрозою. Проте до середини 90-х років ці моменти зникли. Справа об'єднання Європи все більше підтримується бюрократичною енергією, породжу-

ваною великим організаційним апаратом. Ідея об'єднання все ще користується значною народною підтримкою, але її популярність падає; в цій ідеї відсутній ентузіазм і розуміння важливості цілі. Це положення надає Сполученим Штатам особливу можливість для рішучого втручання. Воно робить необхідним американську участь у справі об'єднання Європи, оскільки інакше процес об'єднання може припинитися і поступово навіть піти назад.

Стратегія для Росії. З. Бжезінський зазначає, що довгострокове завдання полягає в такому: яким чином надати підтримку демократичним перетворенням у Росії та її економічному відновленню і в той же час не допустити відродження євразійської імперії, яка здатна перешкодити здійсненню американської геостратегічної цілі формування більшої євроатлантичної системи, з якою в майбутньому Росія не могла б бути міцно і надійно пов'язана. Крах радянської імперії створив вакуум сили в самому центрі Євразії. Слабкість і заміщення були властиві не тільки новим, незалежним державам, а й самій Росії: потрясіння породило серйозну кризу всієї системи, особливо коли політичний переворот доповнився спробою руйнації старої соціально-економічної моделі радянського суспільства.

Втрата України виявилася геополітично важливим моментом з причини істотного обмеження геостратегічного вибору Росії. Навіть без Прибалтійських республік і Польщі Росія, зберігши контроль над Україною, могла б все ж таки спробувати не втратити місце лідера в рішуче діючій євразійській імперії, усередині якої Москва змогла б підпорядковувати своїй волі неслов'янські народи південного і південно-східного регіонів Радянського Союзу.

Дилема єдиної альтернативи. Для Росії єдиний геостратегічний вибір, в результаті якого вона змогла б відігравати реальну роль на міжнародній арені і отримати максимальну можливість трансформуватися і модернізувати своє суспільство, — це Європа. Для Америки Росія дуже слабка, щоб бути її партнером, але, як і раніше, дуже сильна, щоб бути просто її пацієнтом. Більш вірогідна ситуація, при якій Росія стане проблемою, якщо Америка не розробить позиції, за допомогою якої їй вдасться переконати росіян, що якнайкращий вибір для їх країни — це посилення органічних зв'язків з трансатлантичною Європою. Як для Європи, так і для Америки національна і демократична Росія є бажаним з геополітичної точки зору суб'єктом, джерелом стабільності в мінливому євразійському комплексі.

Головний момент, який необхідно мати на увазі: Росія не може бути в Європі без України, що також входить до складу Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії, що входить до складу Європи. Вибір України на користь Європи поставить основним завданням ухвалення Росією рішення щодо наступного етапу її історичного розвитку: стати або також частиною Європи або євразійським ізгом, тобто по-справжньому не належати ні до Європи, ні до Азії і повгрузати в конфліктах з країнами «ближнього зарубіжжя».

Приєднання Росії до європейських і трансатлантичних структур і навіть певна форма членства в них відкрили б, у свою чергу, двері в них для трьох закавказьких країн — Грузії, Вірменії і Азербайджану, — що так відчайдушно домагаються приєднання до Європи.

План для Росії:

- Росія, і в сьогоднішній час, — це та сама серцевина землі — Хартланд, — якою її концептуально визначив у минулому МакКіндер. Завоювати або розчленувати Хартланд на частини — це головна умова світової гегемонії США. Росію не-

обхідно розчленувати на три окремі держави — одну з центром у Петербурзі, іншу з центром у Москві, а Сибір відділити в окрему державу.

- Відштовхуючись від ідей Ніколаса Спайкмена, Бжезінський розвиває концепцію оточення Росії шляхом захоплення «околичних земель» — євразійського поясу прибережних територій і країн або «римланд», у тому числі і Югославії, яка є однією з таких країн. В цьому контексті можна собі пригадати слова Спайкмена: «Хто контролює «римланд», панує над Євразією; хто панує над Євразією, контролює долі світу».

- Динаміка міжнародних відносин після 1991 року визначається американським вторгненням у геополітичний простір колишнього Радянського Союзу і завоюванням цього простору.

- Завоювання і контроль над Євразією є основною метою США і стрижнем американської зовнішньої політики. Контроль над Євразією — основа американського світового панування і їх Нового світового порядку.

Таким чином, для США прийшов час виробити і застосувати комплексну, всеосяжну і довгострокову геостратегію по відношенню до всієї Євразії. Ця необхідність випливає із взаємодії двох фундаментальних реальностей: Америка зараз є єдиною супердержавою, а Євразія — центральною ареною світу. Отже, зміна в співвідношенні сил на Євразійському континенті матиме вирішальне значення для світового верховенства Америки, а також для її історичної спадщини.

ІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

3. БЖЕЗИНСКИЙ БОЛЬШАЯ ШАХМАТНАЯ ДОСКА. ГОСПОДСТВО АМЕРИКИ И ЕГО ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИМПЕРАТИВЫ

ЧЕРНАЯ ДЫРА

Распад в конце 1991 года самого крупного по территории государства в мире способствовал образованию «черной дыры» в самом центре Евразии. Это было похоже на то, как если бы центральную и важную в геополитическом смысле часть суши стерли с карты Земли.

Для Америки эта новая и ставящая в тупик геополитическая ситуация представляет серьезный вызов. Понятно, что незамедлительная задача заключалась в уменьшении возможности возникновения политической анархии либо возрождения враждебной диктатуры в распадающемся государстве, все еще обладающем мощным ядерным арсеналом. Долгосрочная же задача состоит в следующем: каким образом оказать поддержку демократическим преобразованиям в России и ее экономическому восстановлению и в то же время не допустить возрождения вновь евразийской империи, которая способна помешать осуществлению американской геостратегической цели формирования более крупной свеоатлантической системы, с которой в будущем Россия могла бы быть прочно и надежно связана.

НОВОЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РОССИИ

Крах Советского Союза стал заключительным этапом постепенного распада мощного китайско-советского коммунистического блока, который за короткий промежуток времени сравнялся, а в некоторых зонах даже превзошел границы владений Чингисхана. Однако более современный трансконтинентальный евразийский блок просуществовал недолго; уже отпадение от него Югославии Тито и неповиновение Китая Мао свидетельствовали об уязвимости коммунистического лагеря перед лицом националистических устремлений, которые, как оказалось, сильнее идеологических уз. Китайско-советский блок просуществовал около десяти, Советский Союз — примерно 70 лет.

Однако в геополитическом плане еще более значительным событием явился развал многовековой, с центром правления в Москве, великой Российской державы. Распад этой империи был уско-

рен общим социально-экономическим и политическим крахом советской системы, хотя большая часть ее болезней оставалась затухавшей почти до самого конца благодаря системе секретности и самоизоляции. Поэтому мир был ошеломлен кажущейся быстротой саморазрушения Советского Союза. В течение всего лишь двух недель декабря 1991 года сначала о роспуске Советского Союза демонстративно заявили главы республик России, Украины и Белоруссии, затем официально, он был заменен на более неопределенное образование, названное Содружеством Независимых Государств, объединившим все советские республики, кроме балтийских; далее советский президент неохотно ушел в отставку, а советский флаг был спущен с башни Кремля; и наконец, Российская Федерация — в настоящее время преимущественно русское национальное государство с общей численностью населения в 150 млн человек — появилась на арене в качестве преемницы де-факто бывшего Советского Союза, в то время как остальные республики — насчитывающие еще 150 млн человек — утверждали в разной степени свои права на независимость и суверенитет.

Крах Советского Союза вызвал колоссальное геополитическое замешательство. В течение 14 дней россияне, которые вообще-то даже меньше были осведомлены, чем внешний мир, о приближающемся распаде Советского Союза, неожиданно для себя обнаружили, что они более не являются хозяевами трансконтинентальной империи, а границы других республик с Россией стали теми, какими они были с Кавказом в начале 1800-х годов, со Средней Азией — в середине 1800-х и, что намного более драматично и болезненно, с Западом — приблизительно в 1600 году, сразу же после царствования Ивана Грозного. Потеря Кавказа способствовала появлению стратегических опасений относительно возобновления влияния Турции; потеря Средней Азии породила чувство утраты значительных энергетических и минеральных ресурсов, равно как и чувство тревоги в связи с потенциальной мусульманской проблемой; независимость Украины бросила вызов притязаниям России на божественное предназначение быть знаменосцем всего панславянского сообщества.

Пространство, веками принадлежавшее царской империи и в течение трех четвертей века Советскому Союзу под главенством русских, теперь заполнено дюжиной государств, большинство из которых (кроме России) едва ли готовы к обретению подлинного суверенитета; к тому же численность населения этих государств тоже разная: от довольно крупной Украины, имеющей 52 млн человек, и до Армении, насчитывающей всего 3,5 млн. Их жизнеспособность представлялась сомнительной, в то время как готовность Москвы постоянно приспосабливаться к новой реальности также выглядела непредсказуемой. Исторический шок, который испытали русские, был усилен еще и тем, что примерно 20 млн человек, говорящих по-русски, в настоящее время проживают на территории иностранных государств, где политическое господство находится в руках все более националистически настроенных элит, решивших утвердить свою национальную самобытность после десятилетий более или менее принудительной русификации.

Крах Российской империи создал вакуум силы в самом центре Евразии. Слабость и замешательство были присущи не только новым, получившим независимость, государствам, но и самой России. Потрясение породило серьезный кризис всей системы, особенно когда политический переворот дополнился попыткой разрушить старую социально-экономическую модель советского общества. Травма нации усугубилась военным вмешательством России в Таджикистан, обусловленным опасениями захвата мусульманами этого нового независимого государства, но в еще большей степени она была обострена трагическим, кровавым, несваротным дорогим как в политическом, так и в экономическом плане вторжением России в Чечню. Самым болезненным в этой ситуации является осознание того, что авторитет России на международной арене в значительной степени подорван; прежде одна из двух ведущих мировых сверхдержав в настоящее время в политических кругах многими оценивается просто как региональная держава «третьего мира», хотя по-прежнему и обладающая значительным, но все более и более устаревающим ядерным арсеналом.

Образовавшийся геополитический вакуум увеличивался в связи с размахом социального кризиса в России. Коммунистическое правление в течение трех четвертей века причинило беспрецедентный биологический ущерб российскому народу. Огромное число наиболее одаренных и предприимчивых людей были убиты или пропали без вести в лагерях ГУЛАГА, и таких людей насчитывается несколько миллионов. Кроме того, страна также несла потери во время Первой мировой войны, имела многочисленные жертвы в ходе затяжной гражданской войны, терпела зверства и лишения во время Второй мировой войны. Правящий коммунистический режим навязал удушающую ортодоксальную доктрину всей стране, одновременно изолировав ее от остального мира. Экономическая политика страны была абсолютно индифферентна к экологическим проблемам, в результате чего значительно пострадали как окружающая среда, так и здоровье людей. Согласно официальным статистическим данным России, к середине 90-х годов — только примерно 40 % от числа новорожден-

ных появлялись на свет здоровыми, в то время как приблизительно пятая часть от числа всех российских первоклассников страдала задержкой умственного развития. Продолжительность жизни у мужчин сократилась до 57,3 года, и русских умирало больше, чем рождалось. Социальные условия в России фактически соответствовали условиям страны «третьего мира» средней категории.

Невозможно преувеличить ужасы и страдания, выпавшие на долю русских людей в течение этого столетия. Едва ли можно найти хоть одну русскую семью, которая имела бы возможность нормального цивилизованного существования. Рассмотрим социальные последствия следующих событий:

- Русско-японская война 1905 года, окончившаяся унижительным поражением России;
- первая «пролетарская» революция 1905 года, породившая многочисленные акты городского насилия;
- Первая мировая война 1914—1917 годов, явившаяся причиной миллионов жертв и многочисленных нарушений в экономике;
- гражданская война 1918—1921 годов, унесшая еще несколько миллионов человеческих жизней и опустошившая страну;
- Русско-польская война 1919—1920 годов, закончившаяся поражением России;
- создание системы ГУЛАГа в начале 20-х годов, включая уничтожение представителей элиты предреволюционного периода и их массовое бегство из России;
- процессы индустриализации и коллективизации в начале и середине 30-х годов породили массовый голод и миллионы смертей в Украине и Казахстане;
- «великая чистка» и террор в середине и конце 30-х годов, когда миллионы заключенных находились в трудовых лагерях, более миллиона человек были расстреляны, несколько миллионов умерли в результате безжалостного обращения;
- Вторая мировая война 1941—1945 годов, принесшая многомиллионные военные и гражданские жертвы и сильные разрушения в экономике;
- возобновление сталинского террора в конце 40-х годов вновь повлекло за собой массовые аресты и казни;
- 44-летний период гонки вооружений с Соединенными Штатами, начавшийся в конце 40-х и продолжавшийся до конца 80-х годов, явился причиной разорения государства;
- попытки насаждения советской власти в зоне Карибского бассейна, на Ближнем Востоке и в Африке в течение 70—80-х годов подорвали экономику страны;
- затяжная война в Афганистане 1979—1989 годов сильно подорвала потенциал страны;
- неожиданный крах Советского Союза, сопровождавшийся гражданскими беспорядками в стране, болезненным экономическим кризисом, кровопролитной и унижительной войной в Чечне.

Не только кризис внутри страны и потеря международного статуса мучительно тревожат Россию, особенно представителей русской политической элиты, но и геополитическое положение России, также оказавшееся неблагоприятным. На Западе вследствие процесса распада Советского Союза границы России существенно изменились в неблагоприятную для нее сторону, а сфера ее геополитического влияния серьезно сократилась. Прибалтийские государства находились под контролем России с 1700-х годов, и потеря таких портов, как Рига и Таллинн, сделала доступ России к Балтийскому морю более ограниченным, причем в зонах, где оно зимой замерзает. Хотя Москва и сумела сохранить политическое главенствующее положение в новой, получившей официальный статус независимости, но в высшей степени русифицированной Беларуси, однако еще далеко не ясно, не одержит ли в конечном счете и здесь верх националистическая инфекция. А за границами бывшего Советского Союза крах Организации Варшавского договора означал, что бывшие сателлиты Центральной Европы, среди которых на первое место выдвинулась Польша, быстрыми темпами склоняются в сторону НАТО и Европейского Союза.

Самым беспокоящим моментом явилась потеря Украины. Появление независимого государства Украины не только вынудило всех россиян переосмыслить характер их собственной политической и этнической принадлежности, но и обозначило большую геополитическую неудачу Российского государства. Отречение от более чем 300-летней российской имперской истории означало потерю потенциально богатой индустриальной и сельскохозяйственной экономики и 52 млн человек, этнически и религиозно наиболее тесно связанных с русскими, которые способны были превратить Россию в действительно крупную и уверенную в себе имперскую державу. Независимость Украины также лишила Россию ее доминирующего положения на Черном море, где Одесса служила жизненно важным портом для торговли со странами Средиземноморья и всего мира в целом.

Потеря Украины явилась геополитически важным моментом по причине существенного ограничения геостратегического выбора России. Даже без Прибалтийских республик и Польши Россия,

сохранив контроль над Украиной, могла бы все же попытаться не утратить место лидера в решительно действующей евразийской империи, внутри которой Москва смогла бы подчинить своей воле неславянские народы южного и юго-восточного регионов бывшего Советского Союза. Однако без Украины с ее 52-миллионным славянским населением любая попытка Москвы воссоздать евразийскую империю способствовала бы, по всей видимости, тому, что в гордом одиночестве Россия оказывалась запутавшейся в затяжных конфликтах с поднышавшими на защиту своих национальных и религиозных интересов неславянскими народами; война с Чечней является, вероятно, просто первым тому примером. Более того, принимая во внимание снижение уровня рождаемости в России и буквально взрыв рождаемости в республиках Средней Азии, любое новое евразийское государство, базирующееся исключительно на власти России, без Украины неизбежно с каждым годом будет становиться все менее европейским и все более азиатским.

Потеря Украины явилась не только центральным геополитическим событием, она также стала геополитическим катализатором. Именно действия Украины — объявление ею независимости в декабре 1991 года, ее настойчивость в ходе важных переговоров в Беловежской пуще о том, что Советский Союз следует заменить более свободным Содружеством Независимых Государств, и особенно неожиданное навязывание, похожее на переворот, украинского командования над подразделениями Советской Армии, размещенными на украинской земле, — помешали СНГ стать просто новым наименованием более федерального СССР. Политическая самостоятельность Украины ошеломила Москву и явилась примером, которому, хотя вначале и не очень уверенно, затем последовали другие советские республики.

Потеря Россией своего главенствующего положения на Балтийском море повторилась и на Черном море не только из-за получения Украиной независимости, но также еще и потому, что новые независимые государства Кавказа — Грузия, Армения и Азербайджан — усилили возможности Турции по восстановлению однажды утраченного влияния в этом регионе. До 1991 года Черное море являлось отправной точкой России в плане проекции своей военно-морской мощи на район Средиземноморья. Однако к середине 90-х годов Россия осталась с небольшой береговой полосой Черного моря и с неразрешенным спорным вопросом с Украиной о правах на базирование в Крыму остатков советского Черноморского флота, наблюдая при этом с явным раздражением за проведением совместных, Украины с НАТО, военно-морских и морских десантных маневров, а также за возрастанием роли Турции в регионе Черного моря. Россия также подозревала Турцию в оказании эффективной помощи силам сопротивления в Чечне.

Далее к юго-востоку геополитический переворот вызвал аналогичные существенные изменения статуса России в зоне Каспийского бассейна и в Средней Азии в целом. До краха Советского Союза Каспийское море фактически являлось российским озером, небольшой южный сектор которого находился на границе с Ираном. С появлением независимого и твердо националистического Азербайджана — позиции которого были усилены устремившимися в эту республику нетерпеливыми западными нефтяными инвесторами — и таких же независимых Казахстана и Туркменистана Россия стала только одним из пяти претендентов на богатства Каспийского моря. Россия более не могла уверенно полагать, что по собственному усмотрению может распоряжаться этими ресурсами.

Появление самостоятельных независимых государств Средней Азии означало, что в некоторых местах юго-восточная граница России была отнесена в северном направлении более чем на тысячу миль. Новые государства в настоящее время контролируют большую часть месторождений минеральных и энергетических ресурсов, которые обязательно станут привлекательными для иностранных государств. Неизбежным становится то, что не только представители элиты, но вскоре и простые люди в этих республиках будут становиться все более и более националистически настроенными и, по всей видимости, будут все в большей степени придерживаться мусульманской ориентации. В Казахстане, обширной стране, располагающей огромными запасами природных ресурсов, но с населением почти в 20 млн человек, распределенным примерно поровну между казахами и славянами, лингвистические и национальные течения, имют тенденцию к усилению. Узбекистан — при более однородном этническом составе населения, насчитывающего примерно 25 млн человек, и лидерах, делающих акцент на историческом величии страны, — становится все более активным в утверждении нового постколониального статуса региона. Туркменистан, который географически защищен Казахстаном от какого-либо прямого контакта с Россией, активно налаживает и развивает новые связи с Ираном в целях ослабления своей прежней зависимости от российской системы для получения доступа на мировые рынки.

Республики Средней Азии, получающие поддержку Турции, Ирана, Пакистана и Саудовской Аравии, не склонны торговать своим новым политическим суверенитетом даже ради выгодной экономической интеграции с Россией, на что многие русские все еще продолжают надеяться. По крайней мере, некоторая напряженность и враждебность в отношениях этих республик с Россией неиз-

бежны, хотя на основании неприятных прецедентов с Чечней и Таджикистаном можно предположить, что нельзя полностью исключать и возможности развития событий в еще более худшую сторону. Для русских спектр потенциального конфликта с мусульманскими государствами по всему южному флангу России (общая численность населения которых, вместе с Турцией, Ираном и Пакистаном, составляет более 300 млн человек) представляет собой источник серьезной обеспокоенности.

И наконец, в момент краха советской империи Россия столкнулась с новой угрожающей геополитической ситуацией также и на Дальнем Востоке, хотя ни территориальные, ни политические изменения не коснулись этого региона. В течение нескольких веков Китай представлял собой более слабое и более отсталое государство по сравнению с Россией, по крайней мере в политической и военной сферах. Никто из русских, обеспокоенных будущим страны и озадаченных драматическими изменениями этого десятилетия, не в состоянии проигнорировать тот факт, что Китай в настоящее время находится на пути становления и преобразования в более развитое, более динамичное и более благополучное государство, нежели Россия. Экономическая мощь Китая в совокупности с динамической энергией его 1,2-миллиардного населения существенно меняют историческое уравнение между двумя странами с учетом незаселенных территорий Сибири, почти призывающих китайское освоение.

Такая неустойчивая новая реальность не может не отразиться на чувстве безопасности России по поводу ее территорий на Дальнем Востоке, равно как и в отношении ее интересов в Средней Азии. В долгосрочной перспективе подобного рода перемещения могут даже усугубить геополитическую важность потери Россией Украины. О стратегических последствиях такой ситуации для России очень хорошо сказал Владимир Лукин, первый посол посткоммунистического периода России в Соединенных Штатах, а позднее председатель Комитета по иностранным делам в Госдуме:

«В прошлом Россия видела себя во главе Азии, хотя и позади Европы. Однако затем Азия стала развиваться более быстрыми темпами... и мы обнаружили самих себя не столько между «современной Европой» и «отсталой Азией», сколько занимающими несколько странное промежуточное пространство между двумя «Европами»».

Короче говоря, Россия, являвшаяся до недавнего времени создателем великой территориальной державы и лидером идеологического блока государств-сателлитов, территория которых простиралась до самого центра Европы и даже одно время до Южно-Китайского моря, превратилась в обеспокоенное национальное государство, не имеющее свободного географического доступа к внешнему миру и потенциально уязвимое перед лицом ослабляющих его конфликтов с соседями на западном, южном и восточном флангах. Только непригодные для жизни и недостигаемые северные просторы, почти постоянно скованные льдом и покрытые снегом, представляются безопасными в геополитическом плане.

ДИЛЕММА ЕДИНСТВЕННОЙ АЛЬТЕРНАТИВЫ

Для России единственный геостратегический выбор, в результате которого она смогла бы играть реальную роль на международной арене и получить максимальную возможность трансформироваться и модернизировать свое общество, — это Европа. И это не просто какая-нибудь Европа, а трансатлантическая Европа с расширяющимися ЕС и НАТО. Такая Европа, как мы видели в главе 3, принимает осязаемую форму и, кроме того, она, вероятно, будет по-прежнему тесно связана с Америкой. Вот с такой Европой России придется иметь отношения в том случае, если она хочет избежать опасной геополитической изоляции.

Для Америки Россия слишком слаба, чтобы быть ее партнером, но, как и прежде, слишком сильна, чтобы быть просто ее пациентом. Более вероятна ситуация, при которой Россия станет проблемой, если Америка не разработает позицию, с помощью которой ей удастся убедить русских, что наилучший выбор для их страны — это усиление органических связей с трансатлантической Европой. Хотя долгосрочный российско-китайский и российско-иранский стратегический союз маловероятен, для Америки весьма важно избегать политики, которая могла бы отвлечь внимание России от нужного геополитического выбора. Поэтому, насколько это возможно, отношения Америки с Китаем и Ираном следует формулировать также с учетом их влияния на геополитические расчеты русских. Сохранение иллюзий о великих геостратегических вариантах может лишь отсрочить исторический выбор, который должна сделать Россия, чтобы избавиться от тяжелого заболевания.

Только Россия, желающая принять новые реалии Европы как в экономическом, так и в геополитическом плане, сможет извлечь международные преимущества из расширяющегося трансконтинентального европейского сотрудничества в области торговли, коммуникаций, капиталовложений

и образования. Поэтому участие России в Европейском Союзе — это шаг в весьма правильном направлении. Он является предвестником дополнительных институциональных связей между новой Россией и расширяющейся Европой. Он также означает, что в случае избрания Россией этого пути у нее уже не будет другого выбора, кроме как в конечном счете следовать курсом, избранным пост-Османской Турцией, когда она решила отказаться от своих имперских амбиций и вступила, тщательно все взвесив, на путь модернизации, европеизации и демократизации.

Никакой другой выбор не может открыть перед Россией таких преимуществ, как современная, богатая и демократическая Европа, связанная с Америкой. Европа и Америка не представляют никакой угрозы для России, являющейся неэкспансионистским национальным и демократическим государством. Они не имеют никаких территориальных притязаний к России, которые могут в один прекрасный день возникнуть у Китая. Они также не имеют с Россией ненадежных и потенциально взрывоопасных границ, как, несомненно, обстоит дело с неясной с этнической и территориальной точек зрения границей России с мусульманскими государствами к югу. Напротив, как для Европы, так и для Америки национальная и демократическая Россия является желательным с геополитической точки зрения субъектом, источником стабильности в изменчивом евразийском комплексе.

Следовательно, Россия стоит перед дилеммой: выбор в пользу Европы и Америки в целях получения ощутимых преимуществ требует, в первую очередь, четкого отречения от имперского прошлого и во вторую — никакой двусмысленности в отношении расширяющихся связей Европы в области политики и безопасности с Америкой. Первое требование означает согласие с геополитическим плюрализмом, который получил распространение на территории бывшего Советского Союза. Такое согласие не исключает экономического сотрудничества предпочтительно на основе модели старой европейской зоны свободной торговли, однако оно не может включать ограничение политического суверенитета новых государств по той простой причине, что они не желают этого. В этом отношении наиболее важное значение имеет необходимость ясного и недвусмысленного признания Россией отдельного существования Украины, ее границ и ее национальной самобытности.

Со вторым требованием, возможно, будет еще труднее согласиться. Подлинные отношения сотрудничества с трансатлантическим сообществом нельзя основывать на том принципе, что по желанию России можно отказать тем демократическим государствам Европы, которые хотят стать ее составной частью. Нельзя проявлять поспешность в деле расширения этого сообщества, и, конечно же, не следует способствовать этому, используя антироссийскую тему. Однако этот процесс не может, да и не должен быть прекращен с помощью политического указа, который сам по себе отражает устаревшее понятие о европейских отношениях в сфере безопасности. Процесс расширения и демократизации Европы должен быть бессрочным историческим процессом, не подверженным произвольным с политической точки зрения географическим ограничениям.

Для многих русских дилемма этой единственной альтернативы может оказаться сначала и в течение некоторого времени в будущем слишком трудной, чтобы ее разрешить. Для этого потребуются огромный акт политической воли, а также, возможно, и выдающийся лидер, способный сделать этот выбор и сформулировать видение демократической, национальной, подлинно современной и европейской России. Это вряд ли произойдет в ближайшем будущем. Для преодоления посткоммунистического и постимперского кризисов потребуются не только больше времени, чем в случае с посткоммунистической трансформацией Центральной Европы, но и появление дальновидного и стабильного руководства. В настоящее время на горизонте не видно никакого русского Ататюрка. Тем не менее русским в итоге придется признать, что национальная редефиниция России является не актом капитуляции, а актом освобождения. Им придется согласиться с тем, что высказывания Ельцина в Киеве в 1990 году о немперском будущем России абсолютно уместны. И подлинно немперская Россия останется великой державой, соединяющей Евразию, по-прежнему является самой крупной территориальной единицей в мире.

Во всяком случае, процесс редефиниции «Что такое Россия и где находится Россия» будет, вероятно, происходить только постепенно, и для этого Запад должен будет занять мудрую и твердую позицию. Америке и Европе придется ей помочь. Им следует предложить России не только заключить специальный договор или хартию с НАТО, но и начать вместе с Россией процесс изучения будущей формы возможной трансконтинентальной системы безопасности и сотрудничества, которая в значительной степени выходит за рамки расплывчатой структуры Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). И если Россия укрепит свои внутренние демократические институты и добьется ощутимого прогресса в развитии свободной рыночной экономики, тогда не следует исключать возможности ее еще более тесного сотрудничества с НАТО и ЕС.

В то же самое время для Запада и особенно для Америки также важно проводить линию на увесковичване дилеммы единственной альтернативы для России. Политическая и экономическая стабилизация постсоветских государств является главным фактором, чтобы сделать историческую самопереоценку России необходимой. Следовательно, оказание поддержки новым государствам — для обеспечения геополитического плюрализма в рамках бывшей советской империи — должно стать составной частью политики, нацеленной на то, чтобы побудить Россию сделать ясный выбор в пользу Европы. Среди этих государств три страны имеют особо важное значение: Азербайджан, Узбекистан и Украина.

Независимый Азербайджан может стать коридором для доступа Запада к богатому энергетическим ресурсами бассейну Каспийского моря и Средней Азии. И наоборот, подчиненный Азербайджан означал бы возможность изоляции Средней Азии от внешнего мира и политическую уязвимость при оказании Россией давления в целях реинтеграции. Узбекистан, который с национальной точки зрения является наиболее важной и самой густонаселенной страной Средней Азии, является главным препятствием для возобновления контроля России над регионом. Независимость Узбекистана имеет решающее значение для выживания других государств Средней Азии, а кроме того, он наименее уязвим для давления со стороны России.

Однако более важное значение имеет Украина. В связи с расширением ЕС и НАТО Украина сможет в конечном счете решить, желает ли она стать частью той или другой организации. Вероятно, для усиления своего особого статуса Украина захочет вступить в обе организации, поскольку они граничат с Украиной и поскольку вследствие происходящих в Украине внутренних перемен она получает право членства в этих организациях. Хотя для этого потребуются определенное время. Западу не слишком рано — занимаясь дальнейшим укреплением связей в области экономики и безопасности с Киевом — приступить к указанию на десятилетний период 2005—2015 годов как на приемлемый срок инициации постепенного включения Украины, вследствие чего уменьшится риск возможного возникновения у украинцев опасений относительно того, что расширение Европы остановится на польско-украинской границе.

Несмотря на протесты, Россия, вероятно, молча согласится с расширением НАТО в 1999 году и на включение в него ряда стран Центральной Европы в связи со значительным расширением культурного и социального разрыва между Россией и странами Центральной Европы со времени падения коммунизма. И напротив, России будет несравнимо труднее согласиться со вступлением Украины в НАТО, поскольку ее согласие означало бы признание ею того факта, что судьба Украины больше органически не связана с судьбой России. Однако, если Украина хочет сохранить свою независимость, ей придется стать частью Центральной Европы, а не Евразии, и если она хочет стать частью Центральной Европы, ей придется сполна участвовать в связях Центральной Европы с НАТО и Европейским Союзом. Принятие Россией этих связей тогда определило бы собственное решение России также стать законной частью Европы. Отказ же России стал бы равносильным отказу от Европы в пользу обособленной «евразийской» самостоятельности и обособленного существования.

Главный момент, который необходимо иметь в виду, следующий: Россия не может быть в Европе без Украины, также входящей в состав Европы, в то время как Украина может быть в Европе без России, входящей в состав Европы. Если предположить, что Россия принимает решение связать свою судьбу с Европой, то из этого следует, что в итоге включение Украины в расширяющиеся европейские структуры отвечает собственным интересам России. И действительно, отношение Украины к Европе могло бы стать поворотным пунктом для самой России. Однако это также означает, что определение момента взаимоотношений России с Европой — по-прежнему дело будущего («определенное» в том смысле, что выбор Украины в пользу Европы поставит во главу угла принятие Россией решения относительно следующего этапа ее исторического развития: стать либо также частью Европы, либо евразийским изгоем, т. е. по-настоящему не принадлежать ни к Европе, ни к Азии и завязнуть в конфликтах со странами «ближнего зарубежья»).

Следует надеяться на то, что отношения сотрудничества между расширяющейся Европой и Россией могут перерасти из официальных двусторонних связей в более органичные и обязывающие связи в области экономики, политики и безопасности. Таким образом, и течение первых двух десятилетий следующего века Россия могла бы все более активно интегрироваться в Европу, не только охватывающую Украину, но и достигающую Урала и даже простирающуюся дальше за его пределы. Присоединение России к европейским и трансатлантическим структурам и даже определенная форма членства в них открыли бы, в свою очередь, двери в них для трех закавказских стран — Грузии, Армении и Азербайджана, — так отчаянно домогающихся присоединения к Европе.

Нельзя предсказать, насколько быстро может пойти этот процесс, однако ясно одно: процесс пойдет быстрее, если геополитическая ситуация оформится и будет стимулировать продвижение России в этом направлении, исключая другие соблазны. И чем быстрее Россия будет двигаться в на-

правлении Европы, тем быстрее общество, все больше приобщающееся к принципам современности и демократии, заполнит «черную дыру» в Евразии. И действительно, для России дилемма единственной альтернативы больше не является вопросом геополитического выбора. Это вопрос насущных потребностей выживания.

Друкується за: Філософія політики. Хрестоматія в 4-х т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 80—87; 107—111.

2. ГЕОПОЛІТИЧНА КОМПАРАТИВІСТИКА СТЕЙНА РОККАНА

В останній половині ХХ ст. широко стали розроблятися проблеми просторової (територіальної) моделі розподілу влади, логіка яких предпредставляється за допомогою моделі «центр — периферія». Вона стала досить зручною для налагодження функціонування більш складних, ніж чисто ієрархічні, політичних систем з гнучкими принципами організації. На основі цієї моделі продуктивне описання розподілу і циркуляції влади всередині Європи, окремих національних співтовариств і субрегіонів було здійснено в 1970—1980 рр. політологами, які інтелектуально об'єднувалися навколо норвезького дослідника Стейна Роккана.

ДОВІДКА

Стейн Роккан народився в 1921 р. в м. Ваган (Норвегія).

Наукова кар'єра досить багата і різноманітна: в 1966—1970 р. — віцепрезидент Міжнародної соціологічної асоціації, 1971—1976 — голова асоціації політичних наук, 1973—1977 — Президент Всесвітньої ради з суспільних наук ЮНЕСКО. Роккан брав участь у створенні Норвезької служби інформації з соціальних наук, Інформаційної служби міжнародної статистики (IDIS) та інформаційної служби при Європейському консорціумі політичних досліджень. Роккан вніс великий доробок у розвиток сучасних соціальних наук як секретар Комітету політичної соціології при Міжнародній Асоціації політичної науки і Міжнародній соціологічній асоціації.

Помер у 1979 р. в м. Берген (Норвегія). Його перу належать такі праці: «Економіка, територія, ідентичність: політика західно-європейських периферій» (1983, співавт. Урвін Д.), редактор книг: «Демократія в умовах світової напруженості» (1951, співавт. Р. Маккеон), «Партійні системи і розмежування виборців» (1967, співавт. М. Ліпсет), «Кліважі, партії і масова політика» (1970, співавт. Е. Аллард), «Політика територіальної ідентичності: дослідження європейського регіоналізму» (1982, співавт. Д. Урвін) та ін.

У науковому доробку Роккана велике місце займають проблеми макроісторичного розвитку, особливо проблеми формування нації, форми державних структур, регіональні відмінності політичного життя, часові рамки демократизації, збереження основних розколів і т. п. Його знаменита «теорія Європи» (або «теорія Західної Європи») заснована на поєднанні системного, ретроспективного і перспективного аналізу (інструменталізм). Серцевину методології Роккана становить порівняльний метод.

«**Теорія Європи**» С. Роккана. Науковці світового співтовариства виділяють чотири аспекти «теорії Європи», які є особливо значущим внеском до суспільствознавчої науки, а саме:

- динаміка «поясу міст»;
- союзи і варіанти вибору на критичних етапах європейської історії, а також форми союзів і партійних систем;
- точка «затвердіння» в сучасному державному будівництві;
- відособлення чи збереження етнічних меншин.

Динаміка «поясу міст». Відома рокканівська формула взаємозв'язку між географічним розташуванням у Європі і успішністю формування нації і держави була визнана багатьма дослідниками. Узявши за основу два вимірювання — силу міст і силу католицизму, — Роккан намалював «концептуальну карту» Західної Європи з перетинаючими її «теоретичними межами».

Вводячи поняття «пояс міст», Роккан вказує на два моменти: рівновага сил і стійкість територіального розташування. У побіжному історичному огляді він описує, як внаслідок особливого призначення міст, що були головними на торгових шляхах, що пов'язували Південну і Північну Європу, склався «пояс міст». Міста виникли або стали містами в загальноприйнятому значенні за часів Римської імперії. Після падіння римського владцтва вони більшою чи меншою мірою зберегли свою економічну функцію і добилися якоїсь форми політичної незалежності, тим більше що багато хто з них був розташований у віддалених частинах колишньої імперії. Так склалося стійке поєднання внутрішньої рівноваги і дивовижної стабільності в тимчасовому масштабі. Розміри і багатство міст зростали, посилювалося їхнє функціональне відмежування від оточуючих їх сільських територій, проте все це відбувалося таким чином, що жоден з них не підпорядкував собі повністю інші, що перешкоджало розвитку моноцефальної центроструктури (появі одного центру).

«Пояс міст» був також достатньо сильний, щоб перешкодити вторгненням і захопленню його частин силами ззовні. Таким чином, Західна Європа була географічно перерізана на дві частини цією динамічною рівновагою сил. (Якщо відвернутися від функцій розташованих в містах церков, — а міста, згідно Роккану, були буквально «нашпиговані соборами», — «католицька вісь» північ — південь практично не має відношення до формування загального вигляду «міської зони».)

Висунувши концепт «поясу міст», Роккан сформулював теоретичний постулат, що став основою цілою ряду різних гіпотез. «Пояс міст» виконував функцію каналу розповсюдження юридичних кодексів, алфавіту, релігії, вимог горючості, союзницьких відносин і т. д. Крім того, динаміка і рівновага «поясу міст» уповільнили процес формування держав і націй там, де пізніше (на завершальній стадії нової історії, коли націоналізм став у Європі серйозною силою) виникли жорстокі — а під впливом фашизму і нацизму й руйнівні — режими. Треба сказати, що виділення «поясу міст» як головний географічний чинник у Європі вигадане не Рокканом. До нього це намагалися зробити історики і географи — Е. Жюйер і А. Мон. Шукаючи моделі міських структур у Західній Європі, він наткнувся на їхні карти міст і комунікаційних шляхів в Європі, які послужили підтвердженням його ідей, «карт» і концепції «поясу міст». Саме таким чином були використані тези І. Валлерстайна, Б. Мурамл., П. Андерсена, А. Хершмена та ін. Але його спроба розкрити внутрішню динаміку міжміської конкуренції як рушійну силу розвитку всього регіону, показати її слідства для довколишніх територій Західної Європи представляє видатний внесок в наше розуміння «макроісторичних механізмів». «Пояс міст» є ядром і «двигуном» Західної Європи, що визначив її територіальний розподіл і структуру. Держава виникла поза «поясом міст», тоді як сам цей «пояс» захистив себе від влади цих держав, імперій. Про це чітко засвідчує таблиця.

КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XVI—XVIII СТ.

	Периферії	Імперії	Пояс міст	
Територіальні центри	Слабкі	Сильні	Слабкі	
Мережа міст	Слабка	Сильна	Сильна	
Геополітичний тип	Звернені до моря периферії	Звернені до моря імперії	Консолідація міст-держав	
Території, що не були під владою Риму (протестантські)	Ісландія: в X ст. республіка, пізніше — під владою Норвегії, Данії	Імперії вікінгів, що пізніше перетворилися на етнічні гомогенні нації-держави Норвегію (пізніше під владою Данії), Данію		
Території, що входили до складу Римської імперії і/або під впливом римського права (протестантські)	Шотландія з XII ст. монархія, у 1707 р. об'єдналася з Англією. Уельс: підкорений з XV ст.	Англія: об'єднана з XI ст., велика заморська імперія з XVII ст.	Ганзейський союз: вільне об'єднання міст, розташованих навколо Балтійського та Північного морів, XIII—XVI ст.	
Конфесійно змішані	Ірландія: підкорена в XVI—XVII ст.		Нідерланди: північні провінції, що об'єдналися в ході війни проти Габсбургів. Незалежність — 31648р.	Швейцарія: конфедерація з 1291р., найбільші міста-держави приєдналися в XIV ст.
Католици	Бретань: підкорена в XVI ст.	Франція: об'єднана з XVI ст., побудова імперії не вдалася, за винятком територій	Бельгія: незалежність з 1830 р., Арагон — Каталонія: об'єднані з Кастилією з 1474 р., повстання в 1640 р.	Савоя — П'ємонт: незалежне ядро об'єднання міст-держав Італії
Контрреформаторські території		Імперії христосців: створені в ході боротьби проти мусульман. Найбільші заморські імперії: Португалія, Іспанія		

Джерело: складено на основі «Концептуальної карти Західної Європи XVI—XVIII ст.» Ст. Роккана. Див.: Tilly Ch. (ed.) The Formation of National States in Western Europe. N. Y., 1975, p. 578-579.

Щоб зрозуміти глибину роздумів Роккана про відмінності між Європейським Сходом і Заходом, слід розібратися із сутністю «трикутника імперських центрів». Мова йде про ту частину досліджень Роккана, де він аналізує причини, за якими перші в Європі нації — держави сформувалися на територіях, що примикають до

«поясу міст», — в династичних центрах. За Рокканом, династичні центри, будучи не в змозі проникнути всередину — «поясу міст», більш-менш підпорядкували собі землі, розташовані між цим «поясом» і своїми головними міськими центрами. Їх державно-централізаторські зусилля перешкодили зростанню інших міст та отриманню ними тієї динамічної автономії, яка відрізняла міста «поясу». Крім того, династичні центри відгороджували свої міста від впливів, що йдуть з «поясу».

Якщо слідувати логіці Роккана, то «трикутник імперій» між Візантією, Віднем і Москвою повинен був функціонувати так, що складаючі його імперії на сторіччя вперед «висушували» простір, який тягнеться між ними.

Критичні точки історії. Роккан виділив чотири «критичні точки» як головні організуючі віхи, на шляху яких довелося пройти всім державам і політичним утворенням Західної Європи. Цими «критичними точками» (їх також називають революціями) були: Реформація, національна революція (події Французької революції), промислова революція і «комуністична» революція. Його цікавили зрушення в структурі владних союзів всередині правлячих політичних сил та серед еліт. Саме тому він і розглядав названі вище «критичні точки» як основні поворотні пункти розколів і об'єднань за останні 400 років. Вплив «критичних точок» історії випробували на собі всі без винятку західноєвропейські держави, хоча в різний час і в різному ступені, і тому, використовуючи ретроспективний метод, можна накреслити «карту» структури союзів на вказаних вище чотирьох точках і в результаті вивести сучасну партійну систему. За допомогою подібної систематизації (сам Роккан називав цю процедуру «механічною» і «типологічною вправою») було сконструйовано і наповнено емпіричними прикладами з історії Західної Європи відоме «дерево рішень», що відображає тріступінчастий шлях створення восьми варіантів партійних систем.

Класифікаційна схема Роккана, заснована на структурах альянсів в різні «критичні точки» історії, дозволяє виявити геополітичне розташування партійної системи Західної Європи і краще зрозуміти узгодженість рокканівських моделей. Державне будівництво на основі географічного розташування в рамках структури «поясу міст» взаємозв'язане з тією стадією становлення партійної системи.

Значення концепції чотирьох «критичних точок» і їхні дії на формування партійних систем полягає в тому, що вона забезпечує досить повне і обґрунтоване пояснення західноєвропейських партійних систем.

Точка «затвердіння» в європейській історії. Свого часу Архімед говорив: «Дайте мені точку опори, і я переверну Землю». У звичайних історичних працях і в повсякденному житті як «нульову» точку тимчасової шкали ми беремо дату народження Христа або ж використовуємо таку форму відліку, як «до і після» подій, наприклад, американської, французької або російської революцій. Багато що в працях Роккана підштовхує нас до іншого принципу виділення опорних («фіксованих») точок в історії. Роккан мав дійсну популярність саме тоді, коли сформулював тезу про «затвердіння», яка дійсно є спробою визначити ту точку в історії, де сходяться декілька ліній розвитку.

Він висловив думку про те, що в період близько 1910—1920 рр. усі сучасні європейські держави досягли своєї остаточної форми з боку електоральних і партійних систем (але це була зовсім не теза про кінець історії). Гіпотеза «затвердіння» була висунута в кінці 1960-х років, і стійкість європейських партійних систем, виходячи з існуючого тоді «положення справ», виглядала вражаючою. Якби Роккан

міг продовжити свою роботу в 1980—1990-х роках, він, судячи з усього, врахував би в своїх моделях нові обставини, але зберіг загальний погляд на історію, на прихований в ній набір розколів і конфліктів, виступаючих на поверхню лише в конкретні моменти.

Електоральні дослідження Роккана. Важливою сферою наукових інтересів Роккана стали електоральні дослідження, особливо електоральна поведінка в Норвегії. Первинним зразком таких досліджень для європейських вчених стали достатньо ефективні американські методики. Зокрема Роккан підкреслював, що на електоральну поведінку в Норвегії впливають відмінні від американських партійні альтернативи. Для пояснення цього феномену він і його колеги звернулися до історичних і регіональних (еколого-географічних) факторів, які впливають певним чином на сучасні політичні орієнтації виборців. З цієї причини в електоральні дослідження і Норвегії майже з самого початку було включено еколого-географічний компонент.

Роккан надавав великого значення в перспективі процесам первинної масової політичної організації, які, в свою чергу, відчують значний вплив інституційних факторів, і особливо таких, як час і способи введення всезагального виборчого права у співвідношенні з виникненням парламентського або йому підзвітного уряду.

У зв'язку з електоральними дослідженнями в сферу наукових інтересів Роккана влилися соціальні кліважі (франц. *clivage* — розшарування, розподіл). Це поняття означає досить широкі і глибокі розколи суспільства за різними підставами, мотивами (класові, расові, релігійні та ін.) або фундаментальні відмінності і конфлікти, які визначають, зокрема, розмір і якість національних партійних систем. Він запропонував немало аналітичних схем, які пояснюють причини політизації таких розколів. Загальною характеристикою цих схем була чимала увага до відносин центр — периферія: в процесі націєтворення між модернізованим національним центром і периферією мають місце чисельні економічні, юридичні, культурні і т. п. протиріччя. Кліважі супроводжуються появою стійких комплексів політичних переваг, навколо яких формувалися європейські партії. Після виникнення базових електоральних структур (інститутів, в т. ч. правил голосування) приходить «отвердіння» кліважей (розколів) і електоральних структур (інститутів), їх стабілізація.

ДОДАТКОВІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА ДО ТЕМИ

Г. КІССІНДЖЕР
НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК

ДОВІДКА

Кіссінджер Генрі Елфрід (нар. 1923 р.) — американський теоретик міжнародних відносин, громадсько-політичний діяч.

Обґрунтував положення про те, що володіння ядерною зброєю, крім військового, мало ще й політичне значення, бо фактично визначало місце країни на міжнародній арені (за критерієм безздатності).

У книзі «Новий світовий порядок» (1994), яку визнано одним із вершинних досягнень автора і всієї міжнародно-стратегічної думки після закінчення «холодної війни», особливий інтерес становлять аналіз думок Кіссінджера, присвячених розгляду нового світового порядку.

Международная система XXI века будет характеризоваться кажущимся противоречием: фрагментацией, с одной стороны, и растущей глобализацией — с другой. На уровне отношений между государствами новый порядок, пришедший на смену «холодной войне», будет напоминать европейскую систему государств XVIII—XIX веков. Его составной частью станут, по великой мере, Соединенные Штаты, Европа, Китай, Япония, Россия и, возможно, Индия, а также великое множество средних и чужих стран. В то же время международные отношения впервые обретут истинно глобальный характер. Передача информации происходит мгновенно; мировая экономика функционирует на всех континентах синхронно. На поверхность всплывает целый ряд проблем, таких, как вопрос распространения ядерных технологий, проблемы окружающей среды, демографического взрыва и экономической взаимозависимости, решением которых можно будет заниматься только в мировом масштабе.

Согласование различных ценностей и самого разнообразного исторического опыта у сопоставимых с Америкой по значимости стран будет для нас новым явлением, крупномасштабным отходом как от изоляционизма предшествующего столетия, так и от гегемонии де-факто времен «холодной войны», причем каким образом это осуществится, постарается прояснить настоящая книга. В равной степени и другие основные участники игры, приспособившаяся к возникающему мировому порядку, сталкиваются с рядом затруднений.

Европа, единственная часть современного мира, где функционировала система одновременного существования множества государств, является родиной концепций государств-наций, суверенитета и равновесия сил. Эти идеи господствовали в международных делах на протяжении почти трех столетий подряд. Но никто из прежних приверженцев на практике принципа *raison d'état* не силен до такой степени, чтобы стать во главе нарождающегося международного порядка. Отсюда попытки компенсировать свою относительную слабость созданием объединенной Европы, причем усилия в этом направлении поглощают значительную часть энергии участников этого процесса. Но если бы даже они преуспели, под рукой у них не оказалось бы никаких апробированных моделей поведения объединенной Европы на мировой арене, ибо такого рода политического организма еще никогда не существовало.

На протяжении всей своей истории Россия всегда стояла особняком. Она поздно вышла на сцену европейской политики — к тому времени Франция и Великобритания давно прошли этап консолидации. — и к этой стране, по-видимому, неспиримым ни один из традиционных принципов европейской дипломатии. Находясь на стыке трех различных культурных сфер — европейской, азиатской и мусульманской, — Россия вбирала в себя население, принадлежавшее к каждой из этих сфер, и поэтому никогда не являлась национальным государством в европейском смысле. Постоянно меняя очертания, по мере присоединения ее правителями сопредельных территорий, Россия была империей, несравнимой по масштабам ни с одной из европейских стран. Более того, после каждого очередного завоевания менялся характер государства, ибо оно вбирало в себя совершенно новую, беспокойную ирусскую этническую группу. Это было одной из причин, почему Россия ощущала себя обязанной содержать огромные вооруженные силы, размер которых не шел ни в какое сравнение со сколь-нибудь правдоподобной угрозой ее безопасности извне. Разрываясь между навязчивой идеей незащищенности и миссионерским рвением, между требованиями Европы и искушениями Азии, Российская империя всегда играла определенную роль в европейском равновесии, но в духовном плане никогда не была его частью. В умах российских лидеров сливались воедино потребности в завоеваниях и требования безопасности. Со времен Венского конгресса Российская империя вводила свои войска на иностранную территорию гораздо чаще, чем любая из крупных держав. Аналитики часто объясняют русский экспансионизм как производное от ощущения отсутствия безопасности. Однако русские писатели гораздо чаще оправдывали стремление России расширить свои пределы ее мессианским призванием. Двигаясь вперед, Россия редко проявляла чувство меры; наталкиваясь на противодействие, она обычно погружалась в состояние мрачного негодования. На протяжении значительной части своей истории Россия была вещью в себе, в поисках самореализации.

Посткоммунистическая Россия оказалась в границах, не имеющих исторического прецедента. Как и Европа, она вынуждена будет посвятить значительную часть своей энергии переосмыслению собственной сущности. Будет ли она стремиться к восстановлению своего исторического ритма и к воссозданию утраченной империи? Переместит ли она центр тяжести на восток и станет принимать более активное участие в азиатской дипломатии? Исходя из каких принципов и какими методами будет она реагировать на смуты у своих границ, особенно на переменчиво-неспокойном Среднем Востоке? Россия всегда будет неотъемлемой составной частью мирового порядка и в то же время в связи с неизбежными потрясениями, являющимися следствием ответов на поставленные вопросы, потенциально таить для него угрозу.

Китай также оказался лицом к лицу с новым для него мировым порядком. В течение двух тысяч лет Китайская империя объединяла свой собственный мир под властью императора. По правде говоря, временами этот порядок демонстрировал собственную слабость. Войны в Китае случались не реже, чем в Европе. Но поскольку они обычно велись между претендентами на императорскую власть, то носили скорее характер гражданских, чем внешних, и рано или поздно неизбежно приводили к возникновению новой центральной власти.

До начала XIX века Китай никогда не имел соседа, способного оспорить его превосходство, и даже не помышлял о том, что такое государство может появиться. Завоеватели извне, казалось, свергали китайские династии только для того, чтобы слиться с китайской культурой до такой степени, чтобы продолжать традиции Среднего царства. Понятия суверенного равенства государств в Китае не существовало: жившие за его пределами считались варварами, и на них смотрели, как на потенциальных данников — именно так был принят в XVIII веке в Пекине первый британский посланник. Китай считал ниже своего достоинства направлять послов за границу, но не гнушался использовать варваров из дальних стран для разгрома варваров из соседних. И все же это была стратегия на случай чрезвычайных обстоятельств, а не повседневно функционирующая система наподобие европейского равновесия, и потому она не породила характерного для Европы постоянного дипломатического механизма. После того, как Китай в XIX веке оказался в униженном положении объекта европейского колониализма, он лишь недавно — после второй мировой войны — вошел в многополюсный мир, что является беспрецедентным в его истории.

Япония также отторгала от себя все контакты с внешним миром. В течение пятисот лет вплоть до момента, когда была насильственно «открыта» коммодором Мэтью Перри в 1854 году, Япония вообще не снисходила до того, чтобы позаботиться о создании равновесия сил среди противостоящих друг другу варваров или о приобретении данников, как это делал Китай. Отгородившись от внешнего мира, она гордилась единственными в своем роде обычаями, поддерживала свою воинскую традицию в гражданских войнах и основывала свое внутреннее устройство на убежденности, что ее в высшей степени своеобразная культура невосприимчива к иностранному влиянию, стоит выше его и в конце концов скорее подавит его, чем усвоит.

В годы «холодной войны», когда основной угрозой безопасности Японии являлся Советский Союз, она оказалась в состоянии отождествить свою внешнюю политику с политикой, отстоящей от нее на несколько тысяч миль, Америки. Новый мировой порядок с его многообразным вызовом почти неизбежно заставит гордую своим прошлым страну пересмотреть прежнюю ориентацию на единственного союзника. Япония обязательно станет более чувствительной к равновесию сил в Азии, чем Америка, которая расположена в ином полушарии и ориентирована на три других направления: атлантическое, тихоокеанское и южноамериканское. Китай, Корея и Юго-Восточная Азия приобретут для Японии совершенно иное значение, чем для Соединенных Штатов, и это явится импульсом для более автономной и более ориентированной на собственные интересы японской внешней политики.

Что касается Индии, которая сейчас превращается в ведущую державу Южной Азии, то ее внешняя политика представляет собой последнее подогретое древними культурными традициями воспоминание о золотых днях европейского империализма. Субконтинент до появления на нем британцев никогда на протяжении целого тысячелетия не представлял собой единого политического целого. Британская колонизация была осуществлена малыми военными силами, потому что местное население изначально видело в ней лишь смену одних завоевателей другими. Но когда установилось единое правление, власть Британской империи была подорвана народным самоуправлением и культурным национализмом, ценностями, привнесенными в Индию самой же метрополией. И все-таки в качестве государства-нации Индия новичок. Поглощенная борьбой за обеспечение продуктами питания своего огромного населения, она во время «холодной войны» оказалась участником движения неприсоединения. Но ей еще предстоит избрать соразмерную с собственным самосознанием роль на сцене международной политики.

Таким образом, ни одна из ведущих стран, которым предстоит строить новый мировой порядок, не имеет ни малейшего опыта существования в рамках нарождающейся многогосударственной системы. Никогда прежде новый мировой порядок не создавался на базе столь многообразных представлений, в столь глобальном масштабе. Никогда прежде не существовало порядка, который должен сочетать в себе атрибуты исторических систем равновесия сил с общмировым демократическим мышлением, а также стремительно развивающейся современной технологией.

В ретроспективном плане, похоже, все системы международных отношений обладают неизбежной симметрией. Как только они созданы, становится трудно вообразить, каким путем пошла бы

история, если бы был сделан иной выбор, да и вообще, был ли этот иной выбор возможен. В процессе становления того или иного международного порядка выбор широк и многообразен. Но каждое конкретное решение сужает набор неустойчивых вариантов. Поскольку усложнение мешает гибкости, выбор, сделанный максимально рано, всегда имеет судьбоносный характер. Будет ли международный порядок относительно стабилен, как после Венского конгресса, или все же непрочен, как после Вестфальского мира и Версальского договора, зависит от степени, в какой он согласует чувство безопасности составляющих его обществ с тем, что они считают справедливым.

Две международные системы, оказавшиеся наиболее стабильными, а именно, порожденная Венским конгрессом и возглавляемая Соединенными Штатами после окончания Второй мировой войны, имели то преимущество, что строились на общности взглядов. Государственные деятели, собравшиеся в Вене, были аристократами, для которых существовали одни и те же моральные запреты и основополагающие принципы; а американские лидеры, сформировавшие послевоенный мир, являлись порождением исключительно цельной и жизнеспособной интеллектуальной традиции. Возникающий сейчас порядок должны будут строить государственные деятели, которые представляют совершенно разные культуры. Они руководят бюрократическими системами такой сложности, что зачастую энергия этих государственных деятелей в большей степени уходит на приведение в действие административной машины, а не на определение цели. Они добились высокого положения благодаря качествам, которые не всегда нужны для управления, а еще менее годятся для создания международного порядка. При этом единственная действующая модель многогосударственной системы была создана западными обществами и многие из участников международного порядка ее могут отвергнуть.

И все же возвышение и крушение прежних мировых порядков — от Вестфальского мира до наших дней — есть единственный источник опыта, на который можно опереться, пытаясь понять, какого рода вызов может быть брошен в лицо современным государственным деятелям. Уроки истории не являются автоматически применимым руководством к действию; история учит по аналогии, проливая свет на сходные последствия сопоставимых ситуаций. Однако каждое поколение должно определить для себя, какие обстоятельства на самом деле являются сопоставленными.

Ученые-исследователи анализируют функционирование международных систем; государственные деятели их создают. И существует огромная разница между видением аналитика и государственного деятеля. Аналитик в силах выбирать, какую именно проблему он желает исследовать, в то время как на государственного деятеля проблемы сваливаются сами собой. Аналитик не ограничен временем и может затратить его сколько нужно, чтобы прийти к четкому и ясному выводу, зато государственный деятель все время находится в цейтноте. Аналитик ничем не рискует. Если его выводы окажутся неверными, он напишет новый трактат. Государственному деятелю дозволено лишь одна попытка; если он не угадает, ошибки становятся непоправимыми. Аналитик имеет в своем распоряжении все факты; и судит о нем в зависимости от его интеллектуальных способностей. Государственный деятель вынужден действовать, исходя из оценок, которые не может доказать в тот момент, когда их выносит; история будет судить о нем на основании того, насколько мудро ему удалось осуществить необходимые изменения и, что самое главное, до какой степени он сумел сохранить мир. Вот почему изучение того, как государственные деятели решали проблему установления мирового порядка — что сработало, а что нет, и почему, — не конечная цель, а скорее начало осознания современной дипломатии.

Друкуються за: Філософія політики. Хрестоматія в 4-х т. — К., 2003. — Т. 4. — С. 36—41.

А. ПЕЧЧЕЇ ЛЮДСЬКІ ЯКОСТІ

ДОВІДКА

Печчеї Ауреліо (1908—1984 рр.) — один з організаторів і перший президент «Римського клубу» (неурядової міжнародної організації, створеної в 1968 р. для дослідження глобальних проблем сучасності).

У своїх творах «Людські якості», «100 сторінок для майбутнього» А. Печчеї досить виразно показав кризові явища як «планетарну трагедію». «Людству, — під-

креслював він, — загрожує моральне й економічне банкрутство з усіма незчисленими наслідками цього».

Тому на кінцевому етапі людської історії необхідний, на його думку, радикальний перегляд цілей і критеріїв розвитку, всієї системи сучасної цивілізації.

Представленні здесь шесть целей связаны с «внешними пределами» планеты, «внутренними пределами» самого человека, полученным им культурным наследием, которое обязан передать тем, кто придет после него, мировым сообществом, которое он должен построить, экосредой, которую он должен защитить любой ценой, и, наконец, сложной и комплексной производственной системой, к реорганизации которой ему пора приступить. [...]

Первая цель: «внешние пределы»

Хорошо известно, что, увеличив власть над Природой, человек же вообразил себя безраздельным господином Земли и тут же принялся ее эксплуатировать, пренебрегая тем, что ее размеры и биофизические ресурсы вполне конечны. Сейчас уже поняли, что в результате бесконтрольной человеческой деятельности жестоко пострадала некогда щедрая и обильная биологическая планета, частично истреблены ее лучшие почвы, а ценные сельскохозяйственные земли все более застраиваются и покрываются асфальтом и бетоном дорог, что уже полностью использованы и наиболее доступные минеральные богатства, что вызываемое человеком загрязнение можно теперь найти буквально повсюду, даже на полюсах и на дне океана, и что теперь последствия отражаются даже на климате и других физических характеристиках планеты.

Конечно, все это вызывает глубокое беспокойство, однако мы не знаем, в какой мере при этом нарушается равновесие и расстраивает циклы, необходимые для эволюции жизни вообще; много ли мы уже вызвали необратимых изменений и какие из них могут повлиять на нашу собственную жизнь сейчас или в будущем; неизвестно также, на какие запасы основных невозобновимых ресурсов мы можем реально рассчитывать, сколько возобновимых ресурсов и при каких условиях можем безопасно использовать. Поскольку «пропускная способность» Земли явно не безгранична, очевидно, существуют какие-то биофизические пределы, или «внешние пределы», для расширения не только человеческой деятельности, но и вообще присутствия человека на планете.

Сейчас потребность в достоверных научных знаниях о самих пределах, об условиях, при которых мы можем к ним приближаться, и последствиях их нарушения становится все более острой, ибо основания опасаться, что в некоторых областях границы ценного уже достигнуты. Цель, которую я выдвигаю, должна быть направлена не только на то, чтобы воссоздать общий вид проблемы, но и на постижение некоторых наиболее важных ее составляющих, с тем чтобы человек знал, что он может и что он должен сделать, используя природу в своих целях, если он хочет жить в гармонии. [...]

Вторая цель: «внутренние пределы»

Совершенно очевидно, что физические и психологические возможности человека тоже имеют свои пределы. Люди сознают, что, увеличивая свое господство над миром, человек в стремлении к безопасности, комфорту и власти обрстал целым арсеналом всякого рода приспособлений и изобретений, утрачивая при этом те качества, которые позволяли ему жить в своей первозданной естественной природной среде обитания, и что это, возможно, ослабило его физически, притупив биологическую активность. Можно с уверенностью сказать, что чем более «цивилизированным» становится человек, тем меньше он оказывается способным противостоять трудностям суровой внешней среды и тем больше нуждается в том, чтобы защищать свой организм и здоровье с помощью всякого рода медикаментов, снадобий и великого множества других искусственных средств.

С другой стороны, не подлежит сомнению, что параллельно с этими процессами повышался культурный уровень человека, шло развитие интеллектуальных способностей, которые приводились в соответствие со сложным искусственным миром, сотворенным человеком. Однако в последнее время равновесие между прогрессом и культурой человека, между прогрессом и его биофизическими способностями оказалось нарушено, причем достаточно серьезно. Так что существующая ныне степень умственной и психической, а возможно, даже и физической адаптации человека к неестественности и стремительным темпам современной жизни весьма далека от удовлетворительной. Правда, человек весьма плохо использует замечательные потенциальные возможности своего мозга, что вполне вероятно существование здесь каких-то невыявленных, скрытых резервов, которые он может и должен мобилизовать на восстановление утраченного равновесия и предотвращение его

нарушения в будущем, когда такая неустойчивость может быть чревата куда более кошмарными последствиями.

Трудно даже поверить, сколь скудны познания в этой жизненно важной для людей области, касающейся средних биофизических «внутренних пределов» человека и последствий их нарушения. Мы прискорбно мало знаем о таких важных конкретных вещах, как взаимосвязь и взаимозависимость между здоровьем, питанием и образованием, которые приобретают сейчас особый интерес для развивающихся стран; об общей пригодности человека к тому образу жизни, который он ведет сейчас и, по-видимому, будет вести в будущем, о том, можно ли в свете этого развить и улучшить природные способности человека, и если да, то каким образом.

Незнание этих насущных проблем может быть чревато самыми серьезными, непоправимыми последствиями для человека как личности и для общества в целом.

В преддверии грядущих испытаний, трудностей и проблем нам совершенно необходимо четко знать и ясно понимать, каковы действительные возможности среднего индивидуума и как можно повысить его готовность к завтрашнему дню. Кроме того, мы должны знать, как нам лучше использовать свои умственные способности, причем чтобы не только противостоять новым переменам, но и для того, чтобы поставить их под контроль и извлекать из них пользу. Так что основная задача сводится к оценке совокупности способностей и выяснению, как усовершенствовать и приспособить их к тому, чтобы не подвергать человеческий организм невыносимым напряжениям и стрессам. [...]

Третья цель: культурное наследие

Защита и сохранение культурных особенностей народов и наций совершенно справедливо объявлены, в особенности в последние годы, ключевым моментом человеческого прогресса и самовыражения. Эти положения весьма часто служат удобным прикрытием для всякого рода политических уловок и интриг. Вместе с тем люди начинают все больше опасаться, что в будущем все культуры могут оказаться на одно лицо — причем лицо, как показывает сегодняшний опыт, не слишком уж привлекательное — и что движение к обезличивающей однородности происходит уже сейчас.

Чтобы предотвратить эту опасность, маленькие и слабые страны превратили тезис о культурных различиях в основной элемент принципов нового международного экономического порядка и стратегий развития. Несмотря на все благие намерения и пустые слова в защиту культурных различий, сделано в действительности пока что очень мало. Истинной основой культурного плюрализма будущего может стать только наше нынешнее культурное наследие. А поскольку оно сейчас стремительно деградирует и исчезает, необходимы самые активные и срочные меры, чтобы остановить эти невосполнимые в будущем потери.

Просто поразительно, сколько культурного богатства и разнообразия вложил человек за столетия, а возможно, и еще более длительную историю в свой язык, традиции устного творчества, письменности, обычаи, музыку, танцы, искусство подражания, памятники, изобразительное искусство и т. д. К несчастью, не менее поразительной до настоящего времени была и его печальная способность уничтожать, сглаживать, осквернять и забывать это бесценное наследие. Дальнейшее развитие технологической цивилизации, экономический рост, возрастающая мобильность людей, чьи поселения занимают большую часть твердой поверхности планеты, расширение средств массовой информации — все это сулит в будущем исполнение мрачных пророчеств окончательного и безжалостного исчезновения с лица Земли львиной доли того, что еще осталось от свидетельств веры, любви, эмоций, гордости, чувства прекрасного и стремления к добру прошлых поколений.

Надо немедленно принять самые серьезные и активные меры для спасения культурного наследия человечества, которые должны охватить все без исключения области человеческой деятельности, использовать достижения всех научных дисциплин: археологии, эпиграфики, палеографии, философии, этнологии, антропологии и прежде всего истории, — чтобы совместными усилиями человечества защитить его культурное наследие. Для того чтобы подтвердить уважение как к тем, кто уже ушел из этого мира, так и к тем, кто придет позже, необходимы качественно новые подходы, идеи и решения. К числу таких предложений можно, в частности, отнести учреждение «Всемирного культурного концерта», целью которого стало бы финансирование долгосрочных культурных программ (надеемся, что средства для этого можно было бы получить за счет сокращения военных расходов), и организацию «Культурного корпуса», который объединил бы добровольцев из всех стран мира, желающих защитить и сохранить наследие (можно было бы рассматривать обязанности, связанные с работой в корпусе, как замесу военной службы). Было бы также целесообразно осуществить, например, интернационализацию исторических памятников и центров, представляю-

щих всемирный интерес, призвав государства передать их под международную юрисдикцию, и доверить международным органам (по соглашению с теми странами, на территориях которых они расположены) их охрану и сохранность — думается, что это было бы не только в интересах создавших эти ценности народов, но и в интересах всей мировой культуры. [...]

Четвертая цель: мировое сообщество

Большинство людей — в отличие от некоторых современных учреждений — сейчас уже вполне ясно осознают, что национальное государство не может более идти наравне с ходом времени. Оно — за исключением великих держав — не в состоянии даже извлечь ощутимых выгод из регулирующей ныне международную жизнь глобальной социально-политической системы, хотя и служит в ней основной ячейкой. С другой стороны, пользуясь в мировой политической системе правами суверенитета, оно зачастую не считает нужным признавать существование каких бы то ни было национальных учреждений и не желает слышать о проблемах, требующих урегулирования на национальном уровне. Можно сказать, что даже в национальном плане государственные службы — в своей нынешней форме, — как правило, не оправдывают ожиданий своих же собственных сограждан. Этих примеров вполне достаточно, чтобы еще раз подчеркнуть необходимость структурных реформ на всех уровнях мировой организации. Недостатки и неповоротливость национального государства наиболее явно видны именно в сфере международной жизни, в попытке создать межгосударственные коалиции, которые во многих отношениях оказываются более гибкими, чем региональные союзы. Невозможность настоящих фундаментальных реформ в рамках существующей ныне системы показывают в конечном счете и поиски сотрудничества по международным экономическим проблемам.

Фундаментальная научная мысль до сих пор, по сути дела, не дает никаких четких и вразумительных ответов на вопросы о принципиальной возможности и реальных путях такой трансформации национального государства, которая, сохранив за собой нынешнюю роль государства, была бы способна установить более стабильный и эффективный мировой порядок, соответствующий вкусу глобальной империи человека. Вряд ли можно ожидать творческих предложений на эту тему от самих правительств, ибо характерной чертой деятельности любых институтов всегда и везде было и остается не самообновление, а самоутверждение и самосохранение. С другой стороны, сложность и комплексность проблемы, а также множество противоречивых интересов, связанных с существующей ныне структурой, обуславливают необходимость проведения этого обширного исследования и всех связанных с ним научных разработок на совершенно новой, независимой основе.

Суть проблемы сводится к тому, чтобы выявить пути постепенного преобразования нынешней системы эгоцентрических государств, управляемых склонными к самоуправству правительствами, в мировое сообщество, в основу которого легла бы система скоординированных между собой географических и функциональных центров принятия решений, охватывающая все уровни человеческой организации — от локального до глобального. Область юрисдикции таких центров — вне зависимости от их функций и уровня — должна больше соответствовать традициям, интересам и проблемам, общим для различных групп населения.

Вопрос, таким образом, сводится, в сущности, к тому, чтобы придумать специализированную и одновременно иерархическую систему, которая бы состояла из относительно автономных элементов различной природы и структуры, в то же самое время тесно взаимосвязанных и активно взаимодействующих — и все это в общемировом масштабе! Здесь, конечно, необходимо найти такие формы географической и функциональной координации несметного количества различных центров принятия решений, чтобы они не превратились в чудовищную, невообразимую структуру, в нечто вроде монументального хаоса, а стали бы управляемым единым целым, способным не только удовлетворять сиюминутные, непосредственные или частные интересы, но и соответствовать долгосрочным интересам всего человечества. [...]

Пятая цель: среда обитания

Одной из важнейших проблем, уже сейчас глубоко поражающей человеческое воображение, но еще не осознанной во всех ее поистине грандиозных масштабах, является проблема размещения на планете в течение ближайших 40 лет населения, вдвое большего, чем нынешнее. Ведь за это короткое время придется коренным образом улучшить, модернизировать и, более того, удвоить нынешнюю инфраструктуру — причем не только жилые дома, но и все вспомогательные системы, включая промышленную, сельскохозяйственную, социальную, культурную и транспортную.

Хорошенькая работенка предстоит нашему поколению — ведь ему придется построить «второй мир», который можно сравнить с общим объемом строительных работ, осуществленных последними пятьюдесятью поколениями человечества. Причем при всей грандиозности задач финансирования, проектирования, технического обеспечения, производства материалов и собственно строительных работ не они представляют здесь самые сложные проблемы.

Серьезнейшая из проблем, которую чаще всего сегодня упускают из виду, сводится к организации территории Земли и распределению некоторых основных ресурсов таким образом, чтобы достойно разместить 8 миллиардов жителей (имея при этом в виду, что к ним, по-видимому, в самом недалеком будущем могут присоединиться еще несколько миллиардов). Это поистине грандиозное предприятие обречено, однако, на неминуемый провал, если не планировать его на единственном подходящем для этой цели уровне, — а именно на общепланетарном. Правительствам пора, наконец, понять, что все их половинчатые, абсолютно неkoordinированные действия, все их кусочные планы, рассчитанные максимум на 5—10 лет и нацеленные на то, чтобы как-то справиться с новыми волнами вновь прибывших к том месте и в тот момент, когда они нахлынут, — верный путь к неоправданной катастрофе. Этой своей политикой они, в сущности, потворствуют тому, чтобы крупные города и дальше пожирали все новые и новые просторы сельскохозяйственных земель и зеленых угодий, уродливо распухая и вырождаясь в непригодные для жизни мегалополисы, обрекая при этом другие группы людей жить в аду первобытных деревень и селений, совершенно неспособленных для удовлетворения потребностей современного человека.

Всобщемлющий, единый глобальный план человеческих поселений, включающий как составные части соответствующие мероприятия в национальном и региональном масштабах, стал настоятельной потребностью нашего времени. Конечно, план этот должен обладать максимальной гибкостью. Но вместе с тем он должен включать в себя несколько весьма признанных и обязательных для всех железных правил, касающихся охраны и содержания того, что еще осталось от экологического заповедника, включая сюда не только климат, космическое пространство, атмосферу, океаны и полярные районы — хотя все это уже находится под угрозой и требует разумного использования, — но также и большие земельные массивы, которые нужно оставить на некоторое время в покое без какого бы то ни было человеческого вмешательства, предоставив их эволюцию самой природе.

Шестая цель: производственная система

Другим аспектом глобальной проблематики, который начинает все больше волновать людей, служат явные неполадки в нынешних экономических механизмах и их взаимосвязях с обществом в целом. В самом деле, трудно понять, почему так часто отказывают самые различные элементы экономической системы в совершенно разных странах, вне зависимости от того, что ею управляет — рынок или план. Если оставить в стороне вопросы безопасности, можно утверждать, что правительства практически все внимание фокусируют на проблемах занятости, производительности, инфляции, цен, торговли, платежного баланса и т. д. и готовы идти на любые жертвы, чтобы хоть временно облегчить эти трудности. Однако все это оказывается в конечном счете совершенно бесполезным, и единственный вытекающий отсюда вывод состоит в том, что для улучшения создавшейся ситуации не придумано пока никаких надежных средств. В результате повсюду распространяется скептицизм и уныние, некоторое время сдерживающиеся благодаря воздействию культуры роста и все еще продолжающегося восхваления техники. Люди развитых стран уже готовы смириться с необходимостью пойти на какие-то жертвы, чтобы сократить существующий в мире разрыв, однако им до сих пор не привели еще достаточно веских доводов в пользу таких мер; в бедных же странах все больше боятся защитных мероприятий богатых стран, борющихся с собственными кризисными явлениями, угрожающих лишить развивающиеся страны каких бы то ни было шансов на прогресс, что развивающиеся страны считают совершенно несправедливым по отношению к ним.

Все так заигнорированы текущими экономическими проблемами, что никто и не предпринимает никаких попыток тщательно проанализировать структурные и философские причины этих сложностей. И сейчас как раз настал момент выяснить, наконец, существуют ли в принципе, хоть какие-нибудь возможные решения, пусть даже они лежат далеко за пределами обсуждаемого ныне нового международного экономического порядка, который, являясь первым и трудным, сложным и неизбежным шагом вперед, все-таки лишь полумера, направленная на сокращение существующего разрыва. Будем надеяться, что мы окажемся в состоянии исправить некоторые диспропорции нынешней экономической системы и временно отведем от общества угрозу полнейшего развала, однако совершенно ясно, что пока нет решений, обеспечивающих человечеству возможность справиться в течение ближайших десятилетий с ужасающим взрывом проблем, с которыми оно не может управ-

виться уже сейчас. Здесь необходим в корне иной концептуальный подход и кардинально новые решения для существенного расширения наших целей и горизонтов и выявления экономической системы, соответствующей мировому сообществу, которое, как мы надеемся, вырастет в результате ожидаемых за этот период изменений на планете.

Хотя трудно еще полностью представить себе, какой должна стать экономическая система будущего — во всяком случае пока не завершены исследования, посвященные другим целям человечества, — однако отдельные составные кирпичики этого строения с успехом можно предварительно исследовать уже сейчас. Производственному истеблишменту принадлежит в современном мире ключевая роль. И здесь, так же как и в вопросе о среде обитания, было бы величайшей безответственностью одновременно не выяснить, в состоянии ли нынешняя производственная организация материально обеспечить пищей, товарами и услугами вдвое большее население планеты — и соли да, то каким образом и при каких условиях. В этой связи возникает множество проблем, заслуживающих, разумеется, самого пристального внимания, в их числе, например, вопросы распределения, приобретающие сейчас особую остроту в связи с продовольственной проблемой; однако начать все-таки необходимо с производственного сектора, ибо именно он в силу своего первичного характера оказывается неразрывно связанным с другими экологическими, социальными и политическими проблемами нашего времени. Так что, бесспорно, самой главной ключевой целью человечества является тщательный анализ существующего производственного истеблишмента и выявление того, какие преобразования необходимо в нем запланировать, чтобы он оказался в состоянии в ближайшие десятилетия четко выполнять отведенные ему функции.

Эти исследования должны включать целую серию отдельных проектов, тесно связанных и параллельных с изучением человеческих поселений. Один из этих проектов может быть посвящен финансовым вопросам, он должен изучить, в частности, те потребности в капитале, которые сопряжены со строительством и эксплуатацией инфраструктуры и промышленных предприятий, а также удовлетворением других нужд удваивающегося населения. Здесь необходимо предусмотреть также конкретные пути и средства обеспечения этих поистине огромных финансовых средств. Другой проект мог бы более детально рассмотреть проблему занятости, начав, например, с оценки потребностей в рабочей силе, включив сюда специалистов сферы управления, и выработать основы для создания общемировой системы, которая могла бы регламентировать и координировать на международном уровне все вопросы, связанные с обеспечением занятости, соответствующими ассигнованиями, подготовкой кадров и профессиональным обучением. На завершающей стадии этот проект мог бы попытаться найти подход к решению проблемы полного вовлечения в активную деятельность всех человеческих ресурсов. [...] Однако, имея в виду далеко идущие последствия этой проблемы, возможно, более целесообразно было бы посвятить ей специальный проект, рассмотрев ее как отдельную важную цель человечества, направленную на развитие и использование в интересах мирового общества всех человеческих ресурсов.

Еще одно исследование — которое в некотором смысле было бы вводным ко всем остальным — необходимо посвятить вопросам территориального размещения и рационализации мирового производственного истеблишмента. Как я уже говорил, в этом исследовании надо уделить пристальное внимание ограничениям, которые накладывает на все виды человеческой деятельности необходимость обеспечения охраны и организации глобальной среды человеческого обитания. Я уже упоминал вывод одного из проектов Римского клуба, требующий реорганизовать производство продовольствия на основе глобальных критериев, ибо только при этом условии можно надеяться достичь хотя бы минимальных результатов в решении проблемы искоренения голода в человеческом обществе. Такие же соображения следует принимать во внимание и при рассмотрении мировой промышленности и мирового промышленного производства. Промышленный сектор производственного арсенала общества в настоящем своем виде представляет собой не что иное, как некий конгломерат разного рода технических приспособлений и видов деятельности, являющихся результатом случайных решений, принятых в разное время, с разными целями и при различных условиях и призванных служить кратко- или среднесрочным узким интересам отдельных национальных сообществ или многонациональных корпораций. Сейчас эта система не соответствует более ни духу времени, ни его требованиям и вызывает все более серьезные нарекания с самых различных позиций; все ее недостатки, включая социальную несправедливость, иррациональное отношение к окружающей среде, ее ресурсам и полную несовместимость с каким бы то ни было справедливым международным экономическим порядком, будут по мере ее несложного дальнейшего расширения все больше углубляться и умножаться. Еще более серьезное бесполоево вызывает то обстоятельство, что без глубоких реформ нынешний мировой промышленный истеблишмент просто не сможет вы-

полнять свою роль в человеческой системе будущего; ибо, осажженная во много крат более сложными и грозными проблемами система уже не сможет выдержать и простить тех ошибок, дублирования, расточительства и неумелого управления, которые еще сходят истеблишменту с рук сегодня. Поэтому он должен найти пути обеспечения высокой эффективности и рационального экономического управления во всех без исключения секторах производства. [...]

Друкується за: Печчи А. Человеческие качества. — М., 1985. — С. 292.

Основні поняття і категорії

- геополітика;
- глобалізація;
- глобалізм;
- глобальні проблеми сучасності;
- експансія;
- євразійство;
- світовий політичний процес;
- світових систем теорія.

Геополітика (від грец. — земля і мистецтво управління державою) — політологічна концепція, що вбачає в політиці засадничу, визначальну роль геогр. факторів: просторового розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення і т. ін. Формування Г. у самостійний напрям наук, досліджень пов'язане з іменами Ф. Ратцеля (Німеччина), Р. Челлена (Швеція) — автора самого терміна Г. Зазначений напрям з поч. 20 ст. склався в умовах визрівання глобальних політ. змін, швидкої інтернаціоналізації світових екон. процесів, виходу на світову арену США як провідної держави, «пробудження Азії», а потім і Африки, зруйнування традиц. європ. міжнар. моделей «концерту сил» та «балансу сил», «реальної політики», які не дали вичерпної відповіді на виклик сучасності. Оперуючи п'ятьма факторами (території, народу, госп-ва, суспільства, уряду), Г. в цей час намагається знайти оптимальну формулу, яка могла б орієнтувати уряди і народи в калейдоскопі світової політики і економіки. Особливо актуалізувались дослідження з питань Г. після Першої світової війни в Німеччині, де був створений Інститут геополітики та спец. часопис «Zeitschrift für Geopolitik». Геополіт. концепції, що активно розвивалися нім. школою, очолюваною К. Хаусхофером, значним чином зумовили зовнішньо-політ. стратегію нім. фашизму, зокрема теорію «життєвого простору», виправдання нім. агресії в 30-ті рр. і розв'язання Другої світової війни. Після Другої світової війни Г. стає популярною в США, Японії, країнах Скандинавії, а з 50-х рр. і в Німеччині. У США і Зх. Європі в післявоєнний період Г. набуває двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у розв'язанні конкретних зовнішньополіт. та військово-стратег. завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політ. процесів як регіонального, так і глобального рівнів. На такій основі формувались на Заході концепції «стримування» СРСР та світового комунізму, «теорії доміно» в поясненні процесів на колишній колоніальній периферії, т. зв. «ідеалізму» зовн. політики США після війни у В'єтнамі та ін.

Переважаюча більшість сучас. політологів визнають роль геогр. чинника в тому чи іншому наповненні політики даної держави, але не вважають його вирішальним і зосереджуються на взаємопов'язуванні цього чинника і нац. інтересами, політ. і екон. пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером держ. устрою, рівнем життя населення і т. ін. Вони виходять з того, що Г. є своєрідним синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнар. арені. Так, територіальні

розміри такої держави, як Росія, а також її розташування на всьому євразійському просторі, наявність більшості корисних копалин тощо певною мірою впливають на зміст, характер і спрямованість зовн. політики Росії (правонаступництво колишнього СРСР, оголошення нею його території зоною своїх життєвих інтересів, політ. спекуляції багатими енергоресурсами, прагнення зберегти свою роль наддержави); впливають на формування ментальності народу, на політ. культуру населення й на розвиток міждерж. відносин. Відповідно і просторове розташування України дає їй право на визначення своєї специф. геополіт. ролі — бути зв'язуючим мостом (транс'ядерною зоною) між країнами Європи і Азії. Розміри території України, чисельність її населення, потужні пром. та аграрний комплекси, науковий потенціал, природні ресурси в поєднанні з вигідним геогр. положенням дають їй право мати статус великої європ. держави з відповідною геополіт. поведінкою та геостратег. орієнтацією. Існування та зміцнення незалежної Укр. держави поліпшує геополіт. ситуацію в Європі й у всьому світі, створює умови більшої стабільності та передбачуваності в сучас. міжнар. відносинах. (Друкується за: Л. С. Турчінко, С. Й. Апатов. Політологічний енциклопедичний словник.)

Глобалізація (від англ. global — світовий, всесвітній) — загальноглобалізаційний процес, який справляє величезний вплив на політичну сферу та сфери людського буття. Вищеозначений термін у 60-х рр. XX ст. і запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович, А. Печчеї та ін. Вони ж вважаються і засновниками концепції глобалізму, яка перетворилася на метатеорію. Завершеного, загальновизнаного визначення терміна «глобалізація» досі ще не вироблено. Однак кілька досить вдалих інтерпретацій поняття Г. нині вже не існує: Г. трактується як «розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них» (Е. Гідденс); Г. «передбачає, що політична, економічна і соціальна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками», а також «означає, що відбулось посилення взаємодії та взаємозв'язків усередині держав і суспільства та між ними самими» (Д. Гелд); Г. — істор. процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростаючої одноманітності у житті народів планети (Р. Робертсон). Загалом у визначенні терміна «глобалізація» намітилися чотири осн. підходи: тлумачення її як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими точками планети; як процесу поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо; як виникнення спільних для світового співтовариства проблем економічних, політ., військ., екон. та ін.; як процес зростання вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів. Г., як правило, поділяється на фінансово-екон., технол., політ., культурну, ідеол. тощо. Фінансово-екон. Г. спонукає до розвитку в усьому світі ринкової економіки, посилення міжнар. поділу праці, зростання транснац. корпорацій, створення широко розгалуженої системи міжнар. банків і фондів, перетворення долара на міжнар. валюту та ін. Все це приводить до того, що політика «опори на власні сили», економічного ізоляціонізму й автаркії не просто невідгідна, а майже неможлива річ. До того ж фінансово-екон. Г. створює матер. базу для всіх інших форм Г. Політ. Г. забезпечила і забезпечує поширення в усьому світі таких політ. цінностей, як поділ влади, парламентаризм, політ. плюралізм, багатопартійність, пошанування міжнар. права, пріоритет прав людини та багатьох ін. Є всі підстави говорити і про етнополіт. Г. Під такою формою Г. слід розуміти поширення по всій земній кулі нац. ідей, зростання націоналізму, збільшення кількості нац. держав, піднесення етнічного ренесансу, посилення політизації етнічностей, переможну ходу федераліст., революції, посилення диференціюючих процесів, зміцнення інтеграц. тенденцій і

багато ін. Під культурною глобалізацією розуміють процес виникнення і поширення т. зв. «світової культури». Відбувається й ідеол. глобалізація, тобто поширення по всій планеті певних Ідей, цінностей. На думку багатьох західних науковців, після банкрутства комунізму і припинення «холодної війни» чи не єдиною панівною у світі ідеологією стає лібералізм, його теорії, концепції та ідеї.

Процес Г. впливає не лише на окремі країни, етнонац. спільноти чи їхні культури. Він справляє вирішальний вплив на цілі континенти і цивілізації. Підтвердженням тому є послаблення і занепад таких колись впливових і могутніх цивілізацій, як індійська, китайська, мусульманська та ін., однією з причин чого, поза всяким сумнівом, була «вестернізація». (Друкується за: Процес Г. Політологічний енциклопедичний словник.)

Глобалізм (від фр. global— загальний, всесвітній) — суспільно-політичний рух, зорієнтований на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з зовнішніми, більш загальними, глобальними проблемами. Важливим політичним наслідком глобалізму є зміна природи та ролі держави в сучасному світі: передання нею окремих функцій і, відповідно, частини суверенітету на наднаціональний рівень (коаліції держав, міжнародні організації, ТНК) та локальний і місцевий рівень (комуні, муніципалітети, регіони). Це зумовлює розмивання принципу суверенітету, стирання меж і посилення взаємозалежності внутрішньої та зовнішньої політики. (Друкується за: Шведда Ю. Політологічний енциклопедичний словник.)

Глобальні проблеми сучасності — сукупність суперечливих процесів, які складають зміст сучасної кризи світової цивілізації. Г. п. с. створюють загрозу нормальному розвитку і навіть самому існуванню всіх країн світу і потребують для відвернення від них катастрофічних наслідків їх спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний, глобальний характер.

Джерела Г. п. с. можна дещо умовно поділити на дві групи: поглиблення суперечностей між людиною та природою (екологічні, продовольчі, енергетичні та деякі інші проблеми) та у відносинах між людьми (проблеми війни та миру, захисту і розвитку духовного середовища, демографії, боротьби із злочинністю тощо). Набуття цими суперечностями характеру Г. п. с. зумовлене безпрецедентним загостренням протиріч людської діяльності, зростанням масштабів її неконтрольованого впливу на природне та сусп. середовище, реальною загрозою перетворення наслідків цих процесів на невідворотні («ядерна зима», вичерпання ресурсів, зникнення озонового шару і т. ін.). Як самі глобальні проблеми, так і визначення шляхів їх розв'язання мають комплексний, міждисциплінарний характер, і це потребує не лише глобальної інтеграції зусиль усіх країн світу, а й відповідно до вчення В. І. Вернадського про ноосферу — інтеграції філософсько-політ., природничих і техніко-екоп. знань та відповідних сфер людської діяльності.

Однією з найважливіших передумов такої «подвійної» інтеграції та наступного розв'язання Г. п. с. є докорінна зміна парадигми політики: відхід усіх країн світу від конфліктної, конфронтац. орієнтації, перехід до глобального конструктивного співробітництва на засадах визнання та пріоритету загальнолюдських цінностей, спільний пошук найефективніших шляхів формування глобального, за виразом Л. Брауна, — «життєздатного суспільства». (Друкується за: Б. Порохнявий. Політологічний енциклопедичний словник.)

Експансія (від лат. expansio — поширення) — активне проникнення в яку-небудь сферу, поширення сфери екоп., політ., духовно-культурного панування. Е. Здійснюється різними шляхами: вивозом капіталу, наданням кабальних позичок, захопленням нових ринків збуту, сфер впливу, джерел сировини; через завоювання інших країн; силовим нав'язуванням чужої культури та духовності. Експансіонізм має свої теор. обґрунтування, які полягають у спробах теоретично довести, що певна країна або

нація «має право» на територію або багатства іншої країни, на втручання в її екоп., політ. і духовно-культурне життя (прикладом може бути теор. обґрунтування Е. гітлерівської Німеччини). Усі подібні «теорії» є псевдотеоріями тому, що сама природа наділяє всіх людей, всі етноси, нації, народи однаковими правами, які не можуть бути відчуженими ніколи й ніким. Е. економічна означає активне проникнення, як правило, сильної держави в економіку слабшої держави, поширення сфери панування монополіст. об'єднань, угруповань капіталістів, яке здійснюється шляхом вивезення капіталу, демпінгу, кабальних позичок та іншими сучасними екоп. і фінансово-кредитними методами. Е. політична здійснюється шляхом активного втручання однієї держави або групи (союзу, блоку) в державну політику інших країн, нав'язування їм чужих політ. стереотипів і т. ін., а також дип. тиском або прямим використанням сили (збройних сил) для захоплення території інших держав. Тому Е. політична нерідко призводить до війни могутніх держав проти слабких, які завершуються їх окупацією і втратою суверенітету. Е. духовно-культурна здійснюється методами активного проникнення і впливу культури, релігії, літератури, масової інформації однієї країни, як правило, більш розвинутої, на духовно-культурне життя інших країн. Стереотипи культури і духовності країни, яка здійснює Е., її література, музика, кіно, релігійно-церковні конфесії і т. ін., використовуючи різні методи, в т. ч. й недозволені, заповнюють духовно-культур. не життя населення країни, яка піддається Е. Відтак на задній план відтискаються традиції та зразки вітчизняної культури і духовності, йде підготовка свідомості громадян країни, проти якої здійснюється експансія, до експансії економічної і політичної. Е. з використанням сили (насилення) відіграла істотну роль у процесах створення імперій. Сучасні міжнар. політ., екоп., духовно-культурні процеси свідчать про те, що деякі країни, союзи і блоки країн здійснюють Е. політ., екоп., духовно-культурну проти інших країн, ведуть підготовку до створення нових імперій. Ці явища дуже небезпечні, вони вимагають від світового співтовариства проведення ефективних заходів щодо запобігання і припинення такої політики деяких держав. (Друкується за: В. С. Білоус. Політологічний енциклопедичний словник.)

Євразійство — концепція, осн. засадою якої є ідея синтезу зах. і сх. культур як моделі сусп. розвитку. Передумовою Е. був реліг. провіденціалізм рос. мислителя першої пол. 19 ст. П. Чаадаєва, котрий вважав, що Росія, перебуваючи між Заходом і Сходом, мала поєднати в собі «обидва великі рівні духовної природи», але не зробила цього і залишилась поза часом і поза межами двох цивілізацій. Надалі ідею С. розвивав рос. філософ В. Соловйов, який вважав Росію «третім світом», покликаним синтезувати все, що властиве зах. та сх. світам, подолати їхню істор. обмеженість, щоб досягти «позитивної загальної єдності». З культуролог. позицій цю тему розвивав М. Бердяєв, який дуже критично ставився до крайнощів західницької і слов'янофільської концепції Е. і засуджував «ідолопоклонство перед Європою». Важливу роль в формуванні Е. як ідейної течії у середовищі рос. та укр. емігранції відіграли Л. Карсавін, М. Трубецької, Савицький, Г. Флоровський. Саме вони ввели в ужиток термін «євразійство», що означав окремих материк як місце розвитку специфічної культури. Культурна та геогр. єдність Євразії, на думку представників цієї течії, позначилась на її історії та істор. долі. Загалом Е. має антизахідну спрямованість і обґрунтовувало ідею домінування азійської орієнтації. Разом з тим апологети Е. іноді закликали до злиття Заходу і Сходу та брали під сумнів однобічну орієнтацію на Азію. Як ідейна течія Е. Існувало недовго і на поч. 30-х рр. 19 ст. майже втратило своє значення. Гол. причиною цього було те, що, попри декларації про необхідність синтезу елементів зах. і азійської моделі розвитку, прихильники Е. тяжіли до класичної слов'янофільської шовіністичної ідеї «богобраності» Росії, котру вони розглядали як «об'єднувачку Азії». Такою, напр., була концепція М. Трубецької, який

закликав орієнтуватись на Схід, культивувати патріархальність та «континентальність». На той період ідеї Є. не здобули багато прихильників у європ. наукових колах. Певним винятком були праці М. Вебера, присвячені порівняльному аналізу госп. систем європ. та кит. цивілізацій. До певної міри цього питання торкався й інший кит. філософ і соціолог О. Шпенглер, який пророкував неминучу загибель західноєвроп. цивілізації. Останнім часом під впливом інтеграц. процесів у світовій економіці та бурхливого розвитку неоіндустр. країн східної Азії інтерес до Г. знову посилюється. Про небезпеку політ. і культурного наступу народів конфуціан. та мусульман. ареалів на «християнський масив» писали С. Ханінгтон і З. Бжезінський. Амер. політолог Ф. Фукуяма, навпаки, проголошуючи «тріумф західного лібералізму» в Азії, зокрема в Китаї, вважає, що це знімає питання щодо «загрози зі Сходу». Рос. вчений Л. Гумільов вважав, що для Росії євразійська єдність важливіша і бажаніша, ніж союз із заходом; «Тюрки і монголи можуть бути справжніми приятелями, а англійці, французи й німці... можуть бути лише хитромудрими експлуататорами». Серед представників укр. діаспори, що цікавились євразійською проблематикою, найвідомішим був Г. Лисак-Рудницький, у працях якого з позицій державницької школи розглядалися особливості геополіт. і соціокультурного положення України — «між Сходом і Заходом». (Друкується за: С. О. Шергін. Політологічний енциклопедичний словник.)

Світовий політичний процес — сукупна діяльність народів, держав та їхніх інституцій, соціальних спільнот та їхніх організацій і рухів, які переслідують певний політичний вплив у галузі міжнародного життя. Водночас С. п. п. становить своєрідну форму інтегративних тенденцій у розвитку людського суспільства, форму взаємодії, взаємозв'язок його складових, комплекс всезагальної, глобальної політ. і соціальної взаємодії. Концептуальні засади С. п. п. містяться в теорії «світових систем», котру створили І. Уоллестайн і І. Галтунг. Згідно з цією теорією, С. п. п. є функцією макросистеми, котра складається з окремих підсистем. Гетерогенність макросистеми, що зумовлена політ. неоднорідністю її складових, визначила характер еволюції С. п. п. у сучасний період — від біполярної взаємозалежності в 50—80-ті рр. до мультиполярної наприкінці 20 ст. Після усунення біполярної структури міжнар. системи провідною тенденцією С. п. п. стає пошук новими суб'єктами світової політики свого місця в процесах, формування нового світового порядку під впливом чинників локального та глобального характеру. Про істотне поширення параметрів світового і світополіт. зв'язків і водночас про їх концентрацію свідчать глобалізація та регіоналізація суспільно-політичних процесів. Структура С. п. п. складається з: політично значимої діяльності ООН та інших легітимних міжнар. організацій та їх органів; політ. акцій регіон., міжрегіон. і міждерж., наднаціонального характеру, а також відповідних сусп. угруповань, об'єднань і союзів; зовнішньополіт. діяльності суверенних держав. Сучасному С. п. п. властиві такі риси: щільне переплетення інтеграц. і дезінтеграц. процесів; поєднаний в діяльності суб'єктів політ. процесу впорядкованих і спонтанних акцій, що надає йому суперечливого та інваріантного характеру; неоднозначна спрямованість функціонування соціально-політ. структур, завдяки чому політ. процес стає альтернативним; зростання відносної самостійності політ. процесу і власна субстанціональність його складових (політичних партій, організацій і рухів).

Цілями суб'єктів сучасного С. п. п. є участь у міжнародному поділі праці й пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, наук.-тех. здобутками й духовними цінностями, взаємне культурне збагачення; забезпечення міжнародного миру; спільний захист прав людини; спільне розв'язання глобальних проблем сучасного світу. Визначальною метою С. п. п. в умовах сучасного складного і разом з тим єдиного, цілісного світу є боротьба за збереження цивілізації, забезпечення головної людської потреби — права на життя, що стало загальносвітовим

завданням. Тому людський вимір зовнішньої політики кожною країною як суб'єкта С. п. п. в його гуманістичному сенсі є суттєвим фактором активізації ролі держав, урядів, партій, організацій, рухів, багатьох людей. Епіцентром досягнення цієї мети виступає система міжнародних відносин, яку увічнює ООН. (Друкується за: В. А. Шахов, С. О. Шергін. Політологічний енциклопедичний словник.)

Світових систем теорія — концепція, що пояснює генезис, структуру та особливості функціонування сучасного світу і розглядає його як систему екон. і політ. стратифікацій, у межах яких здійснюється міждерж. суперництво і співробітництво. Безпосереднім теор. джерелом даної концепції були погляди засновників «наукового соціалізму» щодо природи колоніалізму та колоніальної політики. Свій подальший розвиток це питання набуло в Т. Парсонса, Г. Моргентау, Р. Арона, Дж. Розенау, І. Галтунга та інших соціологів і політологів різних наук. шкіл. Сучасна інтерпретація ролі та місця держав у світовій системі найповніше і концептуально викладена в працях амер. історика і соціолога І. Уоллестайна, який досліджував процеси становлення капіталістичної системи. У створеній ним теорії був використаний метод історично конкретизованого системного аналізу. Згідно з розробленою І. Уоллестайном концепцією, світова система складається з націй держав трьох типів: центральних, периферійних і напівпериферійних. До центральних належать країни, які контролюють основні засоби виробництва, мають високорозвинуту наук.-тех. базу, потужну економіку та могутній військовий потенціал, а також з відносно автономними і стабільними суспільствами (США, Японія, Німеччина). До периферійних належать Нікарагуа, Уганда, Бангладеш тощо, котрі не мають значного пром. та військ. потенціалу і в політ. аспекті є нестабільними. Напівпериферійні країни за своїми показниками посідають проміжне становище між державами перших двох типів (Бразилія, Єгипет, Півд. Корея). Вони мають досить диверсифіковану економіку, військ. промисловість і кваліф. персонал. Прикметна риса — їх залежність від розвинутих країн, яка продовжує зберігатись у торгівлі та інвестиціях. За І. Уоллестайном, світова система становить комплекс взаємопов'язаних держав, що будують свої відносини відповідно до принципів розподілу функціональних ролей. У такій замкнутій системі кожна держава створює свій добробут за рахунок іншої і її перехід до вищого рівня залежить, передусім, від досягнення екон. незалежності. Ключовим у концепції І. Уоллестайна є положення про існування більш широких світових систем двох типів: централізовано-реднетрибутивної системи світових імперій, що ґрунтуються на суто політ. зв'язках (підпорядкуванні), і відносно децентралізованої системи держав ринкового типу, складовою якої є залежна периферія. Таким чином, після розпаду останньої квазіімперії, тобто СРСР і «соціалістичної співдружності», нинішня світова система складається фактично з держав ринкового та перехідного типів. (Друкується за: С. О. Шергін. Політологічний енциклопедичний словник.)

Питання до дискусії

1. Якими процесами і факторами визначається світова політика?
2. Глобалізація: міф чи реальність?
3. Який внесок теорії у формування світової політики?
4. Світова і внутрішня політика: який їх взаємовплив у контексті історичного розвитку?

Теми рефератів, курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт

1. Формування Вестфальської системи світу та її еволюція.
2. Теоретико-методологічні засади розвитку світової політики.
3. Розвиток світової політики як науки і її співвідношення з іншими дисциплінами.

4. Глобалізація як процес історичного розвитку.
5. Глобалізація як гомогенізація та універсалізація світу.
6. Протиріччя і складнощі глобалізаційного процесу.
7. Ерозія Вестфальської моделі світу у зв'язку з процесами глобалізації.

Завдання для самостійної роботи

1. Розробіть і поясніть співвідношення предметних сфер світової політики, міжнародних відносин, порівняльної політології.
2. Опишіть можливі сценарії політичного світопорядку на початку XXI ст. у світлі новітніх концепцій світового розвитку.
3. Порівняйте теорії світового політичного розвитку С. Хантінгтона і З. Бжезінського.

Питання до заліку

1. Загальна характеристика теорій світового політичного розвитку.
2. С. Хантінгтон про цивілізаційний розвиток.
3. Порівняльна геополітика С. Роккана.
4. Теорія політичного розвитку З. Бжезінського.

Питання до іспиту

1. Теоретико-методологічні засади теорій світового політичного розвитку.
2. Раціоналістичне вчення про світову політику К. Поппера.
3. Теорія цивілізації і політичного розвитку С. Хантінгтона.
4. Стейн Роккан про геополітику.
5. Концепція З. Бжезінського про світову першість.

Література

1. Збігнев Бжезінський. Велика Шахівниця. — Л., 2000.
2. Збігнев Бжезінський. Большая шахматная доска. — М., 1997.
3. Збігнев Бжезінський. План Игры. — М., 1997.
4. Збігнев Бжезінський. Вне контроля. — М., 1997.
5. Збігнев Бжезінський. Идеология и сила Советской политики. — М., 1997.
6. Збігнев Бжезінський. Власть и принцип. — М., 1997.
7. Николае Дж. Спайкмен. Американская стратегия в мировой политике. Соединенные Штаты и баланс силы. — М., 1996.
8. <http://www.politstudies.ru/fulltext/1995/1/4.htm>
9. <http://d-silencer.narod.ru/France.htm>
10. <http://www.politstudies.ru/fulltext/1996/5/4.htm>
11. <http://www.archipelag.ru/text/468.htm>
12. <http://dvopages.by.ru/libr/soirl/029pr/5htm>
13. <http://politeia.ru/issues/info/2-98/holodkovsky.html>
14. <http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/pigenko.htm>
15. <http://www.ipsa.ca/en/awards/rokkan.asp>
16. Abrahams Ph. *Historical Sociology*. 1982, p. 162—172. См. также: Allardt E. *Reflections on Sten Rokkan's Conceptual Map of Europe*. Bergen, 1982.
17. Rokkan et al. (eds.) *Centre-Periphery Structures In Europe*. N. Y., 1987.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кирилюк Федір Михайлович народився 9 вересня 1944 року в с. Саражинці Погребищенськоо р-ну Вінницької обл. Доктор філософських наук, професор кафедри політології. Закінчив філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка в 1971 році та аспірантуру цього ж факультету у 1976. Цього ж року захистив кандидатську дисертацію. В 1992 році захистив докторську дисертацію. Вчені звання доцента та професора отримав у 1985 та 1994 роках відповідно. У 2004 р. Президентом України присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Основні напрями науково-педагогічної діяльності: наукові дослідження в галузі політичних наук, історії та теорії політичних наук, політичних інститутів і процесів. *Викладання* курсів «Політологія» та «Історія зарубіжних політичних вчень». Автор більше 150 наукових праць.

Основні наукові праці:

- Социалистический идеал до и после Маркса. — К., 1989.
 Западно-европейские социально-политические учения XIX века. — К., 1991. (у співавторстві з О. С. Ковшем).
 Психологія і політика. — К., 1993 (у співавт. з Л. А. Кремінем і Ю. В. Ірхіним).
 Стародавня політологія. — К., 2000.
 Політологія середньовіччя. — К., 2000.
 Політологія Ренесансу. — К., 2000.
 Політологія Нової доби. — К., 2000.
 Українська політологія: витоки та еволюція. — К., 1995.
 Практикум з політології. — К., 2003.
 Політологія: історія та методологія. — К., 2000.
 Політологія. — К., 2004.
 Політологія: навчально-методичний комплекс. — К., 2004.
 Політологія Нової доби. — К., 2004.
 Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби. — К., 2008.
 Новітня політологія. — К., 2008.
 Філософія політичної ідеології. — К., 2009.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Федір Михайлович КИРИЛЮК

НОВІТНЯ ПОЛІТОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проектів – Б. А. Сладкевич
Редактор – Н. П. Манойло
Коректор – С. С. Савченко
Дизайн обкладинки – Б. В. Борисов

Підписано до друку 25.11.2008. Формат 70x100 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 35,5.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006

Друк ПП "Гарант-Сервіс"
03067, м. Київ, вул. Машинобудівна, 46
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 1256 від 10.02.2003)
Тел.: (044) 206-20-75, 206-20-76